
નવમ્બર ૧૯૪૮
અંક ૨૯૯
કુમાર

વિજયનગરનાં ખંડેરોમાંથી — 'કૃષ્ણા ખત્રી'

આજે પણ

આમ જનતા કાપડ વિના મુંઝાય છે

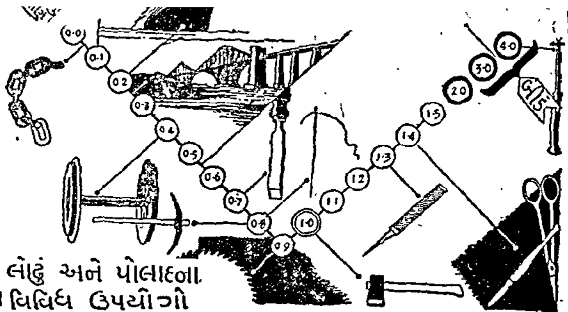
અમારી ગ્રૂપ મિલો

આ મુંઝવણ દૂર કરવા બનતો પ્રયાસ
કરી રહી છે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

જહાંગીર મિલ	**રૂસ્તમ મિલ**
દોસૂતી અને ટુવાલ	કેમ્બ્રિક અને સાડીઓ
ન્યૂ જહાંગીર મિલ	**નવજીવન મિલ** (કલોલ)
કાઠિયાવાડમાં ખૂબ વપરાતું છાપેલું કાપડ	પોપલીન અને સાડીઓ

જહાંગીર વકીલ ગ્રૂપ

લોઢું અને પોલાદના વિવિધ ઉપયોગો

ઔંડ લોખંડ અને પોલાદમાં રહેલા કાર્બનના અંશ અનુસાર તેની સખ્તાઈ ચિકાશ આદિના પ્રમાણમાં બનતી રોજિંદા વપરાશની ચીજોનો આલેખ

આપણે રોજના વ્યવહારમાં લોઢાની બનેલી જે અસંખ્ય વસ્તુઓ જોઈએ છીએ તે બધી એક જ જાતના લોખંડમાંથી બનાવવામાં આવતી નથી. તે દરેકમાં વિવિધ પ્રકારનું લોઢું ઉપયોગમાં લેવાય છે. લોઢામાં અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં કાર્બન(કોલસો) હોય છે જ. પરતુ તે કાર્બનના એટલા અલ્પ પ્રમાણમાં યે રહેજસાજ વધારો થતાં પણ લોઢાના ગુણધર્મમાં ફરક પડી જાય છે એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. ૧૦૦ ટકા પરિશુદ્ધ લોઢું બનાવવામાં તો વૈજ્ઞાનિકો હજુ સુધી સફળ બન્યા નથી.

લોખંડમાંથી બનાવવામાં આવતી અસંખ્યાત ચીજોમાં, તેના માટે જરૂરી ચિકાશ, મજબૂતાઈ, ટકાઉપણું, સુવાહ્યતા, કાટ-રહિતતા આદિ ગુણો જે જે પ્રમાણમાં જોઈએ તે તે પ્રમાણમાં તેમાંનું કાર્બનનું તત્ત્વ વધુ-ઓછું હોવું જોઈએ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, લોખંડમાં રહેલા કાર્બનના અંશના પ્રમાણની વધઘટ અનુસાર જ નાના પ્રકારના ઘસારાવાળી ચીજો બનાવી શકાય છે તેનો જે માર્ગદર્શક આલેખ ઉપર આપ્યો છે તેમાં ડાબી બાજુને મથાળેથી ઊતરતાં અને જમણી તરફને મથાળે ચડતા કુંડાળાંમાં કાર્બનના ટકાનું પ્રમાણ દર્શાવતા અંક છે, અને તે તે પ્રમાણવાળા કાર્બનયુક્ત લોખંડમાંથી કઈકઈ ચીજો બને છે તેની આકૃતિઓ તરફ તીરવાળી લીટીઓ એ અંકમાંથી દોરી બતાવી છે. ડાબી તરફને મથાળે પહેલું કુંડાળું શૂન્ય અંશનું છે અને પછી તે ૧/૧૦, ૨/૧૦, ૩/૧૦ એમ ક્રમશઃ વધતું જઈ ૯/૧૦ ટકા સુધી નીચે પહોંચે છે અને ૧ ટકાથી જમણી તરફ ચડવું શરૂ કરી ૪ ટકાના આંકે ટોચે પહોંચે છે. જ્યાં એ ટકા અપૂર્ણાંક રૂપે હોય છે ત્યાં તીરની લીટી બે અંકોની વચ્ચે દર્શાવી છે. દાખલા તરીકે સાંકળો માટેનું પ્રમાણ ૦·૦ અને ૦·૧ની અધવચ્ચે છે, એટલે તે ·૧થી અર્ધું એટલે કે ·૦૫ જ (૧/૨૦ = ૫/૧૦૦) સમજવાનું છે. એ જ પ્રમાણે રેલના સલેપાટ માટેનો આંક ૪/૧૦ અને ૫/૧૦ની વચ્ચે હોઈ ૪૫/૧૦૦ ટકા દર્શાવે છે, અને તેના પકડ માટેનો આંક ૩ અને ૪ ટકાની વચ્ચે એટલે કે ૩½ ટકા દર્શાવે છે. એ બધા આંક હવે ક્રમવાર જોઈએ: ડાબી બાજુને મથાળેથી શરૂ કરતાં ·૦૫ (૫/૧૦૦) ટકા કાર્બનવાળા લોઢામાંથી સાંકળ જેવી (વાળવી પડે તેવી અને ખૂબ ઘસારો તથા તાણ સહન કરી શકે એવી) ચીકણી વસ્તુઓ બનાવાય છે. તે જ રીતે ·૧ ટકા કાર્બનવાળા લોઢામાંથી પ્યાલા આદિ વસ્તુઓ અને ·૨ ટકા કાર્બનવાળા લોઢામાંથી આગબોટોનું બહારનું પડ બનાવાય છે. ·૨૫ ટકા કાર્બન-પૂલ માટેનાં ગર્ડરો; ·૪ કાર્બન રોલર-પૈડાં આદિ; ·૫૫ ટકા કાર્બન-રેલવેના પાટા; ·૭ ટકા કાર્બન-ફરસી, રંદા આદિ સુથારી ઓજારો; ·૮ ટકા કાર્બન-ત્રીકમ, પાવડા, કોદાળી તથા સોય જેવા પદાર્થો; ·૯ ટકા કાર્બન-કરવત આદિ તીક્ષ્ણ પદાર્થો; ૧ ટકો કાર્બન-કુહાડી વગેરે; ૧·૩ ટકા કાર્બન-કાનસ જેવા સખત પદાર્થો; ૧·૪ ટકા કાર્બન-કાતર, ચપ્પુ આદિ; ૩·૫ ટકા કાર્બન: રેલ્વેના પાટાના મજબૂત ક્રિપર (પકડ); ને ૪ ટકા કાર્બનયુક્ત લોઢા યા બીડમાંથી તાર ટપાલ તથા ના થાંભલાઓ બનાવી શકાય છે.

કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

નવેમ્બર • ૧૯૪૮

મોડી રાતે મયૂર

• પૃથ્વી •

રચાઇ જગ પે હતી ધવલ રાતની રાવટી.
પછી ઊપડતો ધડી પવન પાછલા પ્હોરનો
સુગંદ, અતિ મંદમંદ ફરકી રહ્યો શીતલ.
ગુલાલમય ઘેનનાં પડ પરે પડો જામતાં:
અનેક પડ ઘેનનું, સપનનું વળી એક, ને
મુલાયમ વટોાય વૅષ્ટન શરીરને સામટાં.
-અનંત ઉંડના દગાર્જ તળિયે જતા છેક જ,
બધું ય ડગમગે પડે સુખદ વિસ્મૃતિ-દાબડે.

સમગ્ર અવકાશનું સ્થિર બન્યું છ ચાંચલ્ય શું !
કણેકણ ધરા તણે ય વળી સ્થૈર્ય ધારી રહો.
સુઘટ સઘળું સુવેધ્ય જાગ બાંધતો પારદ.
અચાનક કયહીંયથી, મધુર દૂરની કુંજથી
સુંટાપલ ગજે ગહેકી ઉઠતો જ કો મોરલો—
અસુપ્તિ મહીં શું અજાગત ટહૂકતી ચેતના?

બાલમુકુન્દ દવે

મીઠાં પાણી

• મંદાક્રાન્તા •

"રે, થંભી જા સરિત મધુરી! નિર્મળાં નીર તારાં
વ્હેતાં જતાં કલકલ થતાં, લાગતાં શા જ પ્યારાં!
ને, આ તારી લલિત વહતી, પાતળી, સ્વચ્છ કાયા;
—બન્ને તીરે તરુવર કશાં ઢાળતાં સ્નિગ્ધ છાયા!—
સીધી જાતી સાગર ભણી! સિન્ધુનાં ક્ષારવારિ
વ્હેળાંમાંહી ક્યહિં શમી જશે મીઠડી સેર તારી!
ડૂબી જાશે ગરજનમહીં મંજુ મંજુ સિતારી!
રે, થંભી જા મધુરી, ઘડીમાં સિન્ધુ ખારો થનારી!"

"મારા મીઠા તટજન, કશી વાત રે, ભોળવાની!
આગે વેગા વળી જ વળી, "આગે જ આગે જવાની!
ને, થવાનું ઉદધિમય?—શી વાત તારી રૂપાળી!
દહાડે—રાતે, પલ પલ રહી વાટ એની નિહાળી!"

સિન્ધુદેગે શરી, નભ ચડી, વર્ષી, પાછાં વહેતાં,
મીઠાં પાણી કલબલ વહે ગૂઢ કૈં વાત કહેતાં!

અજારામ રાવળ

ફોટોગ્રાફીનું કલાતત્ત્વ

[રવિશંકર રાવળ]

મૂલ્યવાન કલાકૃતિઓનો સર્જનાર જાણે છે કે કલાદેવી, ભાગ્યદેવીની જેમ, સહેજમાં અકસ્માત દર્શન આપી વરદાન દેતી નથી. સતત પ્રયત્ન, નિષ્ફળતાઓ અને કસોટી-ભર્યા પ્રયોગોથી જ કલાકારો પોતાના મનોભાવો ને સ્વરૂપોને ચિત્ર ઉપર ઉતારી શક્યા છે. ફોટો–ચિત્રકળા પણ વ્યક્તિના એવા વિશેષ સર્જનનું એક સ્વરૂપ બની છે.

ફોટોગ્રાફીનો જન્મ ઇ. ૧૮૩૯માં થયો, એટલે આજે એને સો વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં. એમ તો બીજી ઘણી શોધોથી તેનું વય નાનું છે, છતાં તેણે માનવજાતની પાર વિનાની સેવા કરી છે. ગમે તેની અટપટી રચના કે દૃશ્યને અથવા ચાલુ પ્રસંગને એક જ ચમકારે ઝડપી લેવાનું તે અજબ સાધન બન્યું છે. અને દુનિયાની દરેક પ્રવૃત્તિમાં આજે અનિવાર્ય ઉપયોગી અંગ બની ગયું છે. કૅમેરાએ સંસારની આપ લેના સાર્વભૌમ વ્યવહારમાં ખૂબ જ અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે.

બીજી તરફ તેણે માનવીના મનોભાવો ને પ્રત્યક્ષ અનુભવોને, શબ્દથી અશક્ય પણ ચક્ષુને શક્ય હોય એવા રૂપોમાં ઉતારવાની તક આપી છે અને આજે બીજી કલા જેવી જ કલામાં તેની ગણત્રી થવા લાગી છે.

ફોટોગ્રાફીમાં ચિત્રની વ્યાખ્યા જુદાજુદા માણસો જુદીજુદી કરે છે. પણ એક વાત નક્કી છે કે જીવનને રસપૂર્વક જોવાનું મન થાય તેવું કાંઈક તેમાં હોય ત્યારે જ ફોટોગ્રાફ 'ચિત્ર' બને છે. કોઇ ને કોઈ સારા ચિત્રને જોયા કરવું રહે એવી આશા ચિત્ર બનાવના-રની હોય જ. પણ એવું ચિત્ર તો કોઈક જ વાર થાય કે જે આજ અને ભવિષ્યમાં સૌને જોવાલાયક બને સેંકડો નાસીપાસી પછી જ એવું એકાદ ચિત્ર હાથમાં આવે, જે ઘણાંમાં ઘણાં આકર્ષણ ધરાવતું હોય, ને પરીક્ષકોનો પણ તે પર વિચાર થાય. જે ચિત્રો કાળનો અપાટો સહન કરી ટકી રહ્યાં છે તે બધાંમાં એવું કોઇ સર્વદેશીય આકર્ષણ અને ખૂબી રહેલાં હોય છે, જેથી તે ખ્યાતિ પામે છે.

પણ તેથી કલા માટે કોઇ મર્યાદા આંકી ન શકાય. કલાનું કામ છે નિત્ય નવીનતાઓ ઉપજાવવાનું. પ્રત્યેક નવો કલાકાર નવીનની શૈલીમાં કલાસર્જન કરે છે, ને તેવા દરેક પ્રસંગે કલાસ્વરૂપની વ્યાખ્યા બદલાતી રહે છે. પણ આપણે કેટલાક સામાન્ય (જુઓ પૃ.-૩૩૪)

સાહિત્ય અને શીલ

અનુભવવૃદ્ધ વિદ્વાન બ. ક. ઠાકોર

બલવન્તરાય
કલ્યાણરાય
ઠાકોર

માણસના જીવનપ્રવાહ વિપુલ બને છે કે કુંઠિત, લાંબા કાળ લગી ચાલ્યા કરે છે કે અલ્પ, વહે છે તે દરમિયાન પણ તેનાં રૂપ રંગ ઉપયોગિતા લોકોપકારકતા કેવા રહે છે, તેમ નાયકને પોતાને તે પ્રધાનપણે સુખદ હોય છે કે દુઃખરૂપ, વગેરેનો આધાર મોટે ભાગે માણસના શીલ પર રહે છે. જીવનપ્રવાહના નિર્ણાયક કારણોમાં મુખ્ય તેનું પોતાનું શીલ હોય છે.

The style is the man; The man himself is no ther than his character વગેરે કહેવત જેવાં થઈ ગએલ સૂત્રો, ઢોના ઘણા મોટા ભાગની સાદી સમજે આ બાબત વિશે શી ગાંઠ .ી છે તે દર્શાવે છે Style, manner એટલે રીતભાત, ચલન-ં, સક્રિયતા-નિષ્ક્રિયતા (activity-inactivity), રુચિઅરુચિ, ગદ્વેષ (likes and dislikes). એટલે એક જ શબ્દે કહીએ તો ચારિત્ર, શીલ, તેની પ્રકૃતિ; તેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો, તેના ાન્તર્ગત ગુણદોષ. ન્યાયની પરિભાષામાં તેનો ચ્હેરોમ્હોરો તેના આકારડોળ એ જેવો માણસનો બાહ્ય *differentia*, તેવો એનું ચારિત્ર એનો આન્તરસ્થ differentia

ઘણા માણસો અનુભવે તારવી આપેલી આ વ્યાપ્તિ (generalization) સામે વારંવાર આખડેબાખડે છે. ને એ હકીકત એટલી તો મહત્ત્વની ને આપણા વિષયમાં એવી તો વ્યાપક છે, કે તેના કેટલાક દાખલા પ્રથમ જ જોઈ લેવા પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘણા માણસો કચુંપચું મનના અને ભિન્નભિન્ન લાગણીઓથી ઘડી એક બાજુ તો ઘડી બીજી બાજુ ને વળી થોડીવારે ત્રીજી બાજુ-એ ઠેલાતાં હોય છે. આચારમાં તેઓ એક મહાપુરુષનું અનુકરણ કરતાં વળી બીજા કોઈ મહાપુરુષના મોહમાં પડી તેનું અનુકરણ આદરે, અને કોઈક મોટો બનાવ બની જતાં વળી કોઈ ત્રીજાને મહાપુરુષપદે સ્થાપી તેની પગલીઓ સેવવા જાય, એમ જોવામાં આવે છે. જ્ઞાન મેળવવાની ક્રિયામાં પણ કોઈક વિષય પાછળ એકાગ્રતા ન થતાં એકને મૂકી બીજા વિષય ભણી ને ત્યાંથી વળી ત્રીજાની દિશામાં વળે છે. આવાં વલણોને પરિણામે તે બધામાં જ કાચો રહી જાય છે, એક વિષયમાં તલસ્પર્શી દૃષ્ટિપરિપાક એને લાધતો નથી, બહુબહુ તો (એટલે કે બુદ્ધિ ને સ્મૃતિ સારાં હોય તો જ) માત્ર બહુશ્રુત બની રહે છે. આવો માણસ ફૂલણજી હોય તો વળી પોતાની મર્યાદાઓનું

જ્ઞાન ખોઈ બેસે છે, પોતે અનેક વિદ્યાઓમાં વિશારદ છે માની બેસે છે, અને પોતાના જ ફૂલણજીવેડાને પોતે જ પોષતો છે. આવા માણસ પોતાના જ એવા તો ખુશામતિયા અને પ વાળદિયા બની જાય છે કે એ કાર્ય માટે એમના જીવનમાં માણસોની જરૂર જ પડતી નથી. દગલબાજ કે સ્વાર્થસાધુ મળી જાય તો આ, જે નતે ફુક્કો છે તે, ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં પણ ફાટી પડે છે અને આવાઆવા દાખલા આપણે ઘણાઘણા પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ, તેથી સુસ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અત્યારની દુનિયામાં ફૂલણજીવેડા અ આપવડાઈ (vanity)નો ચેપ સારી પેઠે ફેલાઈ ગયો છે.

સુભાગ્યે આપણામાં સમાજના દરેક પગથિયે નરી નિખાલસતા અને નિર્ભેળ ભોળપણના નમૂના પણ પાકયા કરે છે. આસપાસના લોકો આમને એટલા તો અવગણે છે કે તેમને મૂર્ખા જ ગણે છે. પણ આ બાળક જેવા ભોળિયા નિખાલસોને તે કશું ખૂંચતું પણ નથી પોતાની જન્મસિદ્ધ ભોળી અને એકમાર્ગી પ્રકૃતિમાં જ તેઓ મગ્ન રહે છે, પોતાનો લીલામય જીવનપ્રવાહ વહાવ્યે જાય છે, હડસેલાય ત્યાંથી ખસી જાય છે, આકર્ષાય ત્યાં પોતાનો સમાસ કરી લે છે, અને પ્રવાહપ્રાપ્ત જે કંઈ ઉપર પોતાની આંખ પડે, તેનાથી

"સદા રાજી રાજી હૃદયમાં રહે છે."

એમની જન્મસિદ્ધ લીલામયતા જ એમનું શીલ છે અને એ શીલની દઢતા પણ અવિકારી ને અભેદ છે. તેમને નથી મહત્ત્વાકાંક્ષા, નથી ખેદ, નથી આશાનિરાશા, નથી અગમચેતી કે તેની અછતનું દુઃખ, નથી ભૂતમાંથી વાગાગ રૂપ કોઈ પશ્ચાત્તાપ કે આત્મસંતોષ. કેવળ વર્તમાન ફલક પર જીવન ગુજારી રહેતા આ બુદ્બુદો વિષે શીલ કે તેની દૃઢતા-શિથિલતાને લગતા કોઈ પણ સવાલ અસ્થાને છે. અને આમને પશુ ગણવાં કે માનવી એવાએવા કટાક્ષગર્ભ સવાલ પણ વ્યર્થ છે; કેમકે કુદરત આપણી યોનિનાં જ આવાં બંધુભગિની પેઢીપેઢીએ ઉપજાવતી રહે છે. સાહિત્ય આ ભોળી નિખાલસતાને આલેખવાનું સાહસ ખેડે, તો તે એણે સમભાવની વૃત્તિએ કરવું ઘટે, કેમકે આ વ્યક્તિઓ બીજાઓને ઓછામાં ઓછી ભારરૂપ બને છે, એટલું જ નહિ પણ જાણ્યેઅજાણ્યે ઘણાની સેવા બજાવે છે, ઘણાને સુખ વિતરે છે.

પણ આપણામાંનાં ઘણાં શીલની દૃષ્ટિએ મોટે ભાગે અકુદકુદિયાં, કે ભેંસણી વિનાના દડિયા, કે લંબગોળ દડાં જેવા નીવડીએ છ, એ વિષે કોઈને પણ શક હોવો ના જોઈએ જે ભાવનાવાદી આ હકીકતને જોતાંજોતા પણ તેના અખાડા કરી પોતાના ભાવનાવાદને વળગી રહે છે તેને ભાવનાવાદી (idealist) ગણાય જ નહિ. એ તો છે બોદ; એના મત, એની વાણી, એની વાક્છટા, એની વિતંડા (sophistry)ને વજન જ દેવું ના હોય.

બાળક ઉછરી તો આવે, મોટું તો થઈ જાય, પણ શીલમાં પદ્માસનસ્થ યોગીના જેવી દૃઢતા ભાગ્યે આવે નહીં તથાપિ કંઈકંઈ પે દૃઢતા વિનાનું રહે, મોટપણે ય ભેંસણી વિનાનો દડિયો કે લંબગોળ દડું હોય, એ તો મહામોટો પરાજય ગણાવાને પાત્ર. શિથિલ ચારિત્ર તે એ વ્યક્તિનો પોતાનો પરાજય, એના કુટુંબી-વડીલો-સંબંધી-સોબતીઓનો પરાજય, એની કેળવણીનો પરાજય, જે વાતાવરણમાં જે સંગતમાં એ ઉછરીને મોટો થયો તેમનો પણ પરાજય ગણાવો ઘટે છે. કેમકે બાળક નાનપણથી ઉછરીને મોટો માણસ થાય તે દરમિયાન ચારિત્ર ઘડાય છે અને તેના ઘડતરમાં મુખ્ય કારણ વ્યક્તિ પોતે છે; બીજે નંબરે કારણ એની કેળવણી છે જેની જવાબ-

ચારિત્ર્યઘડતરની ચર્ચા કરતું અને પુરુષાર્થને પ્રબોધતું એક પ્રવચન

(ઘણી)વારી એના વડીલો-કુટુંબીઓ-શાળાઓ-ગોઠિયાઓની છે; ત્રીજે નંબરે કારણ જમાનાની સામાન્ય પરિસ્થિતિ, તેમાંનાં વિચારાચાર-વલણો, તેમાંના ધંધાઓની નીતિઅનીતિ, તેમાંથી મેળવવાના ભરણપોષણ માટે આચરવી પ્રાપ્ત થતી નીતિઅનીતિ, અને એ વ્યવહાર તથા ભરણપોષણની યાત્રાયાતનામાં એને જે સાથીસોબતી આતફે વીંટી વળે છે તેમનાં આચરણોમાંની એવી નીતિઅનીતિ;— એટલાં કારણ આપણે એકઠાં ને એકબીજાથી અલગ ગણાવી શકીએ. સાહિત્ય એના વાંચવામાં આવે તેની કારણતા અથવા ચારિત્ર ઉપર અસર ઉપજાવવાની શક્તિ તો કેળવણી, વાતાવરણ અને સોબત-સંગત રૂપ કારણોના પેટામાં ઉપકારણ રૂપે સમાવેશ પામે છે. આખી બાબત જરા ગુંચવાયલી દોરીના દડા જેવી છે. પરંતુ ધીરજ રાખીએ તો એમાં ન ઉકલે એવી ગૂંચ એકે નથી.

સોઽહં

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધમોક્ષયોઃ

Man is man and master of his fate.
The mind is its own place and can make
A Heaven or Hell, a Hell or Heaven.
Not failure but low aim is crime.
Stand upright 'fore God and Man.

સમઝ સમઝ સાંઈ મેરા,
તૂ હિ કિસ્તી તૂ હિ હલેસા તેરા:
આપ તરેગા આપ હિ ડૂબેગા
તારક કો ન, ન ડુબાડનારા તેરા:—સમઝ૦

વગેરે વગેરે મહાવાક્યો એક જ હાકલ સંભળાવે છે, એક જ સાદ પૂરે છે; જીવનપ્રવાહ અને કર્તવ્યબજાવણી, જનતાસેવા ને સદાચરણનો બધો આધાર દૃઢ શીલ પર છે. અને શીલની દૃઢતા સાધનાર મુખ્ય કારણ વ્યક્તિ પોતે છે. શીલની દૃઢતામાં જેટલી કચાશ રહે તેટલો તે વ્યક્તિનો પોતાનો પરાભવ છે, એટલી એની પોતાની જ નાલાયકી— એનું જ અપુરુષાતન છે. અને જે સાહિત્ય આ વિચારબળ અને વૃત્તિબળને પોષે છે તે જ સાહિત્ય સમુત્ક્રાંતિસાધક અને પ્રગતિશીલ ગણાવું ઘટે; જે નર્યું ઊર્મિલ છે, કરુણતા ગ્લાનિ વિષાદ આદિને મલાવવામાં શબ્દશક્તિનાં પ્રદર્શનો કરી આનંદે છે, અને વાચક કને વખાણ અનુકરણ આદિ સારુ હાથ લંબાવે છે, તેને છેતરામણું અને ભિખારચોટ ગણવું ઉચિત છે.

વ્યક્તિના જીવનપ્રવાહના જયપરાજય, વ્યક્તિના જીવનપ્રવાહથી જે સમષ્ટિનું તે અંગ હોય તેના લાભાલાભ, વગેરેનો આધાર મુખ્યત્વે શીલદૃઢતા ઉપર છે, એ આપણે જોયું. કુટુંબપરંપરા, વડીલો, કેળવણી, સોબતસાથી, વાતાવરણ આદિ આનુષંગી કારણો પ્રવર્તે છે ખરાં, પરંતુ મુકાબલે ગૌણ ગણાય એવાં જ છે. તોપણ ઘણાખરા માણસ પોતે પોતાના જય-પરાજયો, ચડ-પડો, ઉન્નતિ-અધોગતિ-આડગતિ આદિ વિષે પોતે સિંહાવલોકને ભૂતાનુભવો પર દૃષ્ટિ નાખતા હોય છે, ત્યારે એ અનુભવોને કેવાકેવા રંગે રંગવા મથી રહેતા હોય છે, તે હવે જુઓ. એ અનુભવોમાંથી જે વિજયો ગણાય એવા હોય છે, તેને આપણો બંધુ, આ માનવ જંતુ, પોતાની શીલદૃઢતા અને પોતાની શક્તિઓને જમા આપી દે છે. મનુષ્યમાં ગુણજ્ઞતા, આનુગ્રહસ્વીકાર (gratitude) આદિ ઓછાં જ છે તેનો માનસશાસ્ત્રીય (psychological) ખુલાસો આ છે. અરે એના વિજયમાં એના પોતાપણાનો કશો આવિર્ભાવ ના થયો હોય. શતરંજ રમનારા પ્યાદાં ચલાવે છે તેમ જ એનું બીજી કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળી કે સંસ્થાને હાથે તેની ઈચ્છાનુસાર તથા તેના આશયો પ્રમાણે ચલનવલન થયું હોય અને એ વિજય પોતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય, ઝાડ પરનું પરિપક્વ ફળ વાયુએ હાલતાં કે પંખીએ ટોચતાં ડાળી પરથી ખરીને ખોળામાં આવી પડ્યું હોય, તો પણ આપણો જંતુ તો વિજયનો બધો જશ પોતાને ફાળે નોંધે છે; કપટી પરિસ્થિતિ તેના મગજમાં ઝાંખી થતીથતી ભુલાઈ પણ જાય છે, એમ એની સ્મૃતિ સત્યસેવિકા લેખે નહિ પણ એના ગુમાનની લોંડી હોય તેમ હાજીહા ભણે છે.

પણ સામી બાજુએ, પરાજયના અનુભવોને વાગોળતાં આપણો જંતુ શું કરે છે? તેમાં પણ પોતાની શિથિલતા, અનાવડત, ગફલતચૂક આદિને કારણ ગણીને પશ્ચાત્તાપે તપતો તપતો એ પોતાની નબળાઈઓને ઓછી કરવાને પ્રયત્નશીલ બને છે ખરો? એક અસંભવિત નથી. મનુષ્યજાતિના બહોળા સમુદાયને સમગ્રે લેતાં, થોડાએક એવા દાખલા પણ મળી આવે છે ખરા, જેઓ ઘણું ખરું ભૂતકાળ આ રીતે વાગોળતા રહે છે, જેમના અંતરમાં પશ્ચાત્તાપની સગડી બુઝાતી જ નથી, અરે વારંવાર વારંવાર ભડકા પર ભડકા ઉઠાવે છે, જે આસપાસના સંબંધી આદિને દેખાય છે એટલું જ નહિ, ઓછાવત્તા પ્રજાળે પણ છે. અને આ જંતુઓ, આપણા આ બંધુઓ જ આગળ ચાલતાં શીલદૃઢતા ખાટે છે, શક્તિઓ સાધે છે, સેવાપ્રસંગો અનાયાસે મેળવી લે છે, અને જાતે આત્મશ્રદ્ધા (Self-confidence) રળે છે તથા સમાજમાં મોખરે તરી આવે છે. (જે સાહિત્ય—જીવનચરિત, નવલ, નાટકનાટિકા,—આવાં પાત્રોના બાહ્યાભ્યંતર અનુભવોને સમજાવે આલેખે છે તે શીલપોષક સાહિત્યમાં ઉચ્ચ ગણનાને પાત્ર છે.) પરંતુ આવી વ્યક્તિઓ તો બહુ જ ઓછી. આપણે ઘણાખરા આપણી પોતાની ગઇગુજરીને સંભારતાં સંભારતાં જુદે માર્ગે જ ચાલીએ છીએ. એક તો એ પરાભવની યાદ આપણે બનતાં લગી ઓછી આંકવા મથીએ છીએ; ને બની શકે તો એ બનાવને, નહિ પરાજય ને નહિ વિજયમાં, અથવા તો વિમલોને જરાતરા મચડીમરડીને આપણા વિજયોમાં જ ગણી લઇએ છીએ. વારુ; એવા યત્નમાં ના જ ફાવીએ, એને તો આપણે પરાજય લેખે સ્વીકારવો જ પડે છે, તો તેને આપણે બનતા લગી નાનો નજીવો ન જેવો બનાવી લઈએ છીએ. ખરેખાત મોટ હોય તેને શ્રી ગજાનનના વાહન (mount) જેવો ગણી લઈએ છે. અને એ માટે પણ જવાબદાર આપણે કોને ગણીશું? આપણા શીલાભાવને? આપણી કોઇ અશક્તિને કે ભૂલને? ના રે ના. આપણે તો એ પરાભવની ગાંસડી કોઈ બીજાને જ ભળાવી દેવા મથવાના. કોઇ વ્યક્તિની મહેચ્છા, કોઈની અદેખાઈ, કોઇનું છળકપટ, કોઇની નીચતા, એવુંએવું કારણ આપણે શોધી લઇશું; વસ્તુસ્થિતિમાં ન જડે તો તેવું કંઈક કલ્પવા-જોડી કાઢવામાં પણ આપણને મુશ્કેલી નથી પડતી. અને વળી ધારો કે આ બીજા પ્રકારે આપણા મનને ભરમાવવા આપણે ન ફાવીએ, તો આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિમાં આપણને વારસે મળેલા, સૈકડો વર્ષના પરિશીલનથી આપણે કોઠે જડી ગએલા ત્રીજા ચોથા પ્રકાર પણ ક્યાં સુલભ નથી? આપણી ચડતીપડતી, સુખદુઃખ આદિના કારણ રૂપ આપણે આકાશમાંના કે ન જાને ક્યાંના એક કે નહિ ખાસ્સા નવ 'ગ્રહો'ને આપણે ક્યાં શોધવા કે ઓળખવા પડે એમ છે? ખરા આપણા જેવી મહારાજોને, (અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૩૯મે)

કૃષ્ણાજી પ્રભાકર ખાડિલકર

પાંચ-છ સમર્થ પત્રકારોએ મરાઠી પત્રકારત્વને મહીને આજની ઊંચી કક્ષા પ્રાપ્ત કરાવી આપી છે તે પૈકી એક કૃષ્ણાજી પ્રભાકર ખાડિલકરના ગઈ તા. ૨૬મી ઑગસ્ટે થએલા મૃત્યુથી હિંદુસ્તાને એક સમર્થ લડવૈયો પત્રકાર, પ્રખર દેશસેવક અને નિષ્કલંક ચારિત્ર્યશીલ પુરુષ ગુમાવ્યો છે. માત્ર ૨૫ વર્ષની યુવાન વયે પત્રકારત્વના વિકટ ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવીને સતત અરધી સદી તેને ધંધા તરીકે નહિ પણ સ્વરાજ્ય માટે ઝૂઝનારા વીરના ધર્મ તરીકે માનીને તેમણે જીવન ગાળ્યું. એ ધર્મને આચરવામાં જરૂરી એવી સ્વાર્થની નિરપેક્ષતા, ત્યાગની તત્પરતા, નિશ્ચયની નિષ્ઠુરતા, ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધતા અને માથે લીધેલા કાર્ય માટેની અચળ નિષ્ઠા તેમનામાં એવાં ઠાંસીને ભરેલાં હતાં કે ૫૦ વર્ષની પોતાની કર્તવ્યરત કારકિર્દીમાં તે કદી પણ પોતાના સ્વીકૃત ધ્યેયથી ચળ્યા નહોતા. પારતંત્ર્યની કાળજાળ છાયા જ્યારે દેશ પર અતિ ઘેરી હતી ને જ્યારે સરકાર સામે કંઈ લખવું એ રાજદ્રોહ ગણાતો, ત્યારે પણ પોતાની તલવારની ધાર જેવી તેજ કલમથી સરકારના અન્યાયી કૃત્યો પર નિર્ભયતાથી પ્રહાર કરી લોકજાગૃતિ કરનાર આ યુયુત્સુ પત્રકાર માટે કર્ણનું પેલું પ્રખ્યાત વચન 'धृतायुधो भारद्वाजः तावदन्यैः किमायुधैः' તદ્દન સાચું હતું. પોતાની ધારદાર કલમના આયુધ વડે તેમણે સરકારને ત્રાહિ ત્રાહિ કરાવેલી. વીરરસ એ તો એમની કલમનો સ્વાભાવિક રસ હતો.

અને તેઓ કેવળ પત્રકાર પણ નહોતા. નાટ્યકલાના ક્ષેત્રમાં પણ સમર્થરીતે તેમણે પ્રવેશ કરીને તે ક્ષેત્રને એવું તો સમૃદ્ધ કર્યું કે મહારાષ્ટ્રના 'નાટ્યાચાર્ય'નું પદ તેમને મળેલું અને નાટકનો પ્રયોગ પણ તેમણે લોકજાગૃતિ તથા દેશોન્નતિ માટે જ કરેલો. સરકાર સામે ઝૂઝતા રાષ્ટ્રીય પક્ષે છાપા કબજે કર્યાં હતા અને વ્યાસપીઠ પણ ધમધમાવી મૂકી હતી; બાકી રહી હતી રંગભૂમિ. તે ખાડિલકરે દેશપ્રેમથી છલકતાં નાટકો લખીને કબજે કરી. જ્યારથી તેમણે જાહેર જીવન અંગીકાર્યું ત્યારથી દેશહિતની મશાલ પોતાના હાથમાં લઈ તેમણે વિકટ માર્ગ પર કૂચ આરંભી અને સામાન્ય માણસને ચગદી નાખે એવા સંકટો વારંવાર આવી પડતા હોવા છતાં આયુષ્યના અંત સુધી એ મશાલ ન તો બુઝાવા દીધી કે ન તો ઝાંખી પડવા દીધી. પોતાની સર્વ ઉપજત બુદ્ધિ, મેળવેલી વિદ્યા, અભિજાત કલા તથા સર્વસ્વ દેશના ચરણે અર્પણ કરનાર આ મહાન ચારિત્ર્યશીલ પુરુષનું જીવન ભાવી પેઢીઓને હમેશાં માર્ગદર્શક અને સ્ફૂર્તિદાયક બની રહે એવું છે.

કૃષ્ણાજી પ્રભાકર ખાડિલકરનો જન્મ ઇ. ૧૮૭૨ની ૨૫મી નવેમ્બરે સાંગલી ગામે થયો હતો. તેમનું મૂળ વતન તો રત્નાગિરિ જિલ્લામાં જવળગરિંગે; પણ તેમના પિતાજી ત્યાંથી સાંગલી આવેલા અને દરબારમાં મોટી પદવીવાળી નોકરીએ રહેલા. કૃષ્ણાજી ઉપર જન્મથી જ આપત્તિઓ આવવા લાગી. તેમના જન્મથી ૪ મહિના પહેલાં જ પિતા મૃત્યુ પામ્યા. ઘરની સ્થિતિ પણ તે વખતે સારી નહિ હોવાથી બાળક કૃષ્ણાજી ગરીબીમાં દિવસો કાઢવા લાગ્યા. પણ એ સાંપત્તિક ગરીબીના કાળમાં માતા તરફથી તેમને એક બીજી મોટી સંપત્તિ મળી. એ સંપત્તિ તે રામાયણ મહાભારત તથા પુરાણોની અનેક વાર્તાઓ. આ વાર્તાઓએ તેમના મન ઉપર એવી તો સજ્જડ પકડ લીધેલી કે તેમને પાછલા જીવનમાં પોતાનાં પ્રખ્યાત પૌરાણિક નાટકો લખવામાં પણ આ જ સંપત્તિ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડેલી. વિદ્યાર્થી દશામાં મહારાષ્ટ્રીય સ્વભાવ અનુસાર તેમને કસરતનો ખૂબ શોખ હતો. એ શોખને કારણે એક વખત તેમના પગનું હાડકું તૂટી ગયું, જેની ખોડ છેક મૃત્યુ સુધી રહેલી.

૧૮૮૯માં ૧૭મે વર્ષે મૅટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરીને તે પૂનાની કૉલેજમાં દાખલ થયા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય લઈ ૧૮૯૨માં બી. એ. થયા. આગળ ભણવાની તીવ્ર ઈચ્છા તેમને કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિને લીધે દાબી દેવી પડી અને સંસારના વિષમ ગાડે જોડાવા માટે સાંગલી પાછા જઈને તે હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક થયા. પણ ત્યાં એ સ્વમાની યુવાનનું કંઈક અપમાન થતાં રાજીનામું આપી દઈ તે એલએલ.બી.ના અભ્યાસ માટે મુંબાઈ ચાલ્યા ગયા.

એ કાળે લોકમાન્ય ટિળકના નેતૃત્વ હેઠળ મહારાષ્ટ્રનો અને હિંદનો નવો ઇતિહાસ ઘડાતો હતો. પારતંત્ર્યની મૃત્યુ શી નિદ્રામાં પોઢેલી જનતાને ટિળકનું 'કેસરી' જાગૃત કરીને સ્વરાજ્યનો મંત્ર આપતું હતું. જબરદસ્ત બ્રિટિશ સલ્તનતથી જરા પણ ડર્યા વગર જે નિર્ભય વિચારસરણી 'કેસરી' દ્વારા ટિળક રજૂ કરતા તેણે અનેક જુવાનોને આકર્ષ્યા. સ્વાતંત્ર્ય-ભાવનાથી પ્રેરાએલા કૃષ્ણાજીને પણ 'કેસરી' તરફ મમત્વ ઉત્પન્ન થાય એમાં આશ્ચર્ય નહોતું. 'કેસરી' કાર્યાલયમાં દાખલ થઈ પોતે પણ રાષ્ટ્રઘડતરમાં હિસ્સો આપે એવી તેમને તીવ્ર ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. એલએલ.બી.નો અભ્યાસ ચાલતો હતો એ કાળમાં જ તેમણે પોતાનું 'માનાપમાન' નામનું પહેલું નાટક લખ્યું. 'વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર'માં પ્રકટ થએલા એ નાટકે લો૦ ટિળકના એક મિત્ર શ્રી નારાયણ કાનેટકરને આકર્ષ્યા. એ ઉપરાંત એ જ માસિકમાં તેમણે 'બ્રાહ્મણ અને તેમની વિદ્યા' એ ગ્રંથ પર સુંદર ટીકાત્મક લેખ પણ લખેલો. તે લેખે કૃષ્ણાજીની કલમનું સામર્થ્ય ને તેજ બતાવી આપ્યાં, ને તે વાંચતા જ કાનેટકરે કૃષ્ણાજીને 'કેસરી'ના ઉપસંપાદક તરીકે જોડાવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો આગ્રહ કર્યો. કૃષ્ણાજીપંતને તો 'ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું'. લો૦ ટિળકના હાથ નીચે કામ કરવાનો અલભ્ય લાભ મળતો હોય તો કોણ જવા દે? એટલે તે તો તરત 'કેસરી'માં જોડાયા. દાખલ થતાં જ તેમની કલમનો પ્રભાવ દેખાઈ આવ્યો. જે દિવસે તે ટિળકને મળવા ગયા તે જ દિવસે ટિળકે (કદાચ તેમની પરીક્ષા લેવા માટે) તેમને 'કેસરી' માટે 'રાષ્ટ્રીય ઉત્સવની અગત્ય' એ વિષય પર એક અગ્રલેખ લખી આપવાનું કહ્યું. આમ એકદમ આટલું મોટું કાર્ય ને જવાબદારી સોંપાવા છતાં આત્મવિશ્વાસ ને હિંમતથી તેમણે તે સ્વીકારી લીધું ને લેખ લખી આપ્યો. ટિળકને લેખ પસંદ પડ્યો અને તે 'કેસરી'માં છપાયો. ત્યાર પછી તો તેમની કલમની ઓજસ્વિતા, પ્રખરતા અને સચોટતા આદિ વિવિધ પાસાં વ્યક્ત કરતા અનેક લેખો પ્રકટ થવા લાગ્યા.

'કેસરી'માં દાખલ થતાં હવે તેમણે એલએલ.બી.નો અભ્યાસ છોડ્યો; પરંતુ જેણે પત્રકાર થવું હોય તેણે કાયદાનું જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું જોઈએ એમ લો૦ ટિળકને લાગતું હોવાથી ફરી અભ્યાસ ચાલુ કરી ૧૯૦૦માં તે પરીક્ષામાં બેઠા. પણ તેમાં સફળતા મળી નહિ એટલે પછી એ વિચાર પડતો જ મૂક્યો.

આમ કૃષ્ણાજીપંતે પત્રકારત્વમાં ઝંપલાવ્યું તો ખરું, પણ તે કાળે પત્રકારત્વ આજના જેવું લાભદાયક કે સરળ નહોતું. એ તો તે

નીડર સુધારક, પત્રકાર, ઉગ્ર દેશસેવક અને કર્તવ્યનિષ્ઠ ત્યાગતત્પર તથા નિષ્કલંક ચારિત્ર્યશીલ પુરુષ

વખતે એક વ્રત ગણાતું અને તે પણ અક્ષરશઃ પેટે પાટા બાંધીને ચલાવવાનું અસિધારાવ્રત હતું. એમાં વળી સરકારની ચાવકૂપાની તલવાર માથા પર લટકતી જ હોય. અને એવા વિકટ કાર્યમાં વળી લો૦ટિળકની પાસે રહીને કામ કરવામાં તો ઘણું ધૈર્ય અને હિંમતની જરૂર રહેતી. હીચોપોચો માણસ તો ત્યાં નભી જ ન શકે. પણ કૃષ્ણાજીએ તો દેશહિત માટે ઉપાડી આગે આ જોખમકારક માર્ગ લીધો હતો. લો૦ટિળકે પણ એ હીરાને પારખી લઇ જવાબદારીભર્યાં કામો સોંપવા માંડયાં અને પોતાની યોગ્યતાને કારણે થોડા જ વખતમાં તે ટિળકના અગ્રગણ્ય સહાયક બની ગયા. તે કાળે સ્વ. ન. ચિં. કેળકર પણ 'કેસરી'માં ઉપસંપાદક હતા. એ કેળકર અને ખાડિલકર ટિળકના ડાબા-જમણા હાથ ગણાતા. લો૦ ટિળકના સહવાસમાં તે સાર્વજનિક કાર્યોમાં ભાગ લઇ, લોકોમાં ભળી તેમનું હૃદય સમજી લેતા અને એમ અનુભવો મેળવી દેશકાર્યનું ગાડું આગળ ધપાવતા. ૧૮૯૬માં મહારાષ્ટ્રમાં પડેલા ભયંકર દુકાળ વખતે તેમણે જાતે તે વિભાગમાં ફરીને લોકસેવા કરેલી.

પણ ખાડિલકરની કલમનું ખરું તેજ તો પૂનાના પ્લેગ વખતે થએલા રૅન્ડના ખૂન વેળા પ્રકાશ્યું: એ વખતે 'કેસરી'એ મોટી હિંમત અને કુશળતાથી લોકોનો પક્ષ રજૂ કરેલો. એ વખતના ઘણાખરા તેજસ્વી લેખો ખાડિલકરના જ લખેલા છે. ઘણાને ખબર નહિ હોય કે જે લેખ માટે લો૦ ટિળક પર કેસ ચાલીને તેમને ૧।। વર્ષ સખત મજૂરીની સજા થઈ હતી તે લેખ મૂળ તો ખાડિલકરનો જ લખેલો હતો. ટિળક જેલ જતાં 'કેસરી'ની બધી જવાબદારી ખાડિલકર પર આવી પડી. સરકારી દમનશાહીના એ કાળમાં 'કેસરી'નું તેજ જરાય ઓછું ન થવા દેતાં ચલાવવું એ કંઈ જેવીતેવી વાત નહોતી. પણ ખાડિલકરે કુશળતાથી એ જવાબદારી પાર પાડીને ઘણી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી. ટિળકની ગેરહાજરીમાં પણ એ જ નિર્ભયતાથી 'કેસરી' ચાલી શકે છે એ તેમણે બતાવી આપ્યું.

ખાડિલકરના જીવનમાં જો કોઇ અદ્ભુત પ્રકરણ હોય તો તે નેપાળમાં તેમણે શસ્ત્રાસ્ત્રો બનાવવાનું કારખાનું કાઢવાનો કરેલો સાહસિક પ્રયત્ન. નેપાળ તે વખતે સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું. તેથી ત્યાં જઇ ત્યાંની સરકાર અને ગુરખાઓની મૈત્રી સંપાદન કરીને બંદૂકો ને દારૂગોળાનું કારખાનું શરૂ કરવું તથા જાપાન જોડે સંબંધ બાંધવો એવો તેમનો વિચાર હતો. આ માટે તે ૧૯૦૧માં ખટમંડુ ગયા અને એક મંદિરના પૂજારીને ત્યાં રહી, કૃષ્ણરાવ ભટજી નામ ધારણ કરી, પોતાનું આ વિકટ કાર્ય આરંભ્યું. ત્યાંના રાજા, પ્રધાન તથા એન્જિનિયર સાથે તેમણે સંબંધ બાંધ્યા. આ કામમાં શ્રી હણમંતરાવ કુળકર્ણી નામના એક બીજા દેશપ્રેમી ગૃહસ્થ પણ શામેલ હતા. પ્રથમ તેમણે નળિયાં બનાવવાનું કારખાનું કાઢવાનું ઠરાવ્યું અને તે માટેની પરવાનગી મેળવીને યુરોપથી યંત્રો મંગાવ્યાં. નળિયાં બનાવવાનાં એ યંત્રો સાથે બંદૂકો બનાવવાનાં યંત્રો પણ લાવવાનો આમાં તેમનો હેતુ હતો. વળી નેપાળ દ્વારા જાપાન સાથે સંબંધ સ્થાપવા માટે તેમણે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં મોકલવાનું ઠરાવ્યું. નેપાળ સરકારે ૧૭ જણને પસંદ કર્યા, જેમાં ખાડિલકર પણ એક હતા. પણ તે ગયા નહોતા. દરમ્યાન પેલી યંત્રસામગ્રી કલકત્તા આવી પહોંચી. તે લેવા માટે ખાડિલકર કલકત્તા ગયા. પણ દૈવવશાત્ આ બધા કારસ્થાનની સરકારને ગંધ આવવાથી

તેણે તપાસ શરૂ કરી અને નેપાળ સરકારને તે બાબત લખ્યું આમ આ સાહસિક પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. તે કાર્ય ખાડિલકરની હિંમત, દૂરદૃષ્ટિ તથા નિર્ભયતા બતાવી આપે છે. ત્યાંથી ખાડિલકરે પાછા ફરી પૂના આવીને 'કેસરી'માંનું પોતાનું સ્થાન સંભાળી લીધું.

એવામાં બંગભંગની લડત આવી પહોંચી. એથી ખાડિલકરની લડાયક કલમને ઓર તેજ ચઢયું. સ્વદેશી, બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સ્વરાજ્ય, એ લોકમાન્યની ચતુઃસૂત્રી પર તેમણે પ્રભાવશાળી લેખો લખવા માંડયા. હાથકંતાઇની ખાદી પર તેમણે એ કાળે વેદોના આધારે એક વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ લખેલો. એટલી જૂની ખાદી પરની તેમની ભક્તિ હતી. બંગભંગ વેળાના સરકારના દમન વિરુદ્ધ તો 'કેસરી'એ વિરોધનો મોટો વંટોળ ઊભો કર્યો. એ વખતના ઘણાખરા લેખો ખાડિલકરની જ કલમે લખાએલા છે. ૧૯૦૮માં લો૦ ટિળક ઉપર રાજદ્રોહનો બીજો મુકદમો જે લેખ માટે ચલાવવામાં આવેલો તે પણ ખાડિલકરનો જ લખેલો હતો. ટિળક સાથે તે એવા તો સમરસ થઇ ગયા હતા કે ટિળકે પણ એ લેખ પોતે જ લખ્યો હોય એ રીતે ઉત્સાહથી એ લેખનો બચાવ કરેલો. પણ છેવટે તેમને ૬ વર્ષ કાળાપાણીની સજા થઈ. ટિળક પછી 'કેસરી' ચલાવવાની સર્વ જવાબદારી ખાડિલકર પર આવી અને સંપાદક તરીકે તેમનું નામ 'કેસરી' પર આવવા લાગ્યું. હવે તો ટિળક હતા તે કરતાં પણ વધુ ઉગ્રતાથી 'કેસરી' ચાલવા લાગ્યું. ખાડિલકરની કલમનો આ પ્રતાપ નોકરશાહીથી જીરવાય તેમ ન હતું. આખરે સરકારે ખાડિલકર પર પણ પોતાનું શસ્ત્ર ઉગામવાનું નક્કી કર્યું. આ વાતની જાણ થતાં 'કેસરી'ને બચાવવા માટે તેનું ડેકલેરેશન બદલી

કેળકરના હાથ નીચે ઉપસંપાદક તરીકે કામ કરવા તૈયાર થાવ એ અશક્ય હતું, તેથી આખરે તેમણે 'કેસરી' છોડ્યું.

પણ 'કેસરી' છોડવા છતાં તેમની પ્રિય લેખનપ્રવૃત્તિ બંધ થાય તેમ ન હતું. તે વખતે નવું છાપું શરૂ કરવું પણ અશક્ય હતું. એટલે તેમણે પોતાનું મન નાટકો લખવા પર કેન્દ્રિત કર્યું. નાટ્યસૃષ્ટિમાં તો તેમણે આ પહેલાં જ પ્રવેશ કરેલો હતો અને નવી વાત પાડતાં તેમનાં નાટકો લોકોમાં ઘણાં પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. કૉલેજમાં ભણતા ત્યારે 'વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર' માસિકમાં પ્રકટ થએલા 'સવાઈ માધવરાવનું મૃત્યુ' નામના પહેલા નાટક પછી તો એકબીજાથી ચઢિયાતાં ઘણાં નાટકો તેમણે લખેલાં. ૧૮૯૮માં 'કાંચનગઢની મોહના' તથા ૧૯૦૬માં લખાએલા 'બાયકાંચે બંડ' અને 'કિચક વધ' પૈકી 'કિચક વધ' તો તેમની અનોખી નાટ્યપ્રતિભા સાથે નિઃસીમ દેશભક્તિનું દ્યોતક છે. તેમાં તેમણે પૌરાણિક પ્રસંગનો આધાર લઇ તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિ આલેખીને જનતાને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો. કર્ઝનશાહી વિરુદ્ધ જનતાએ કરેલા પ્રબળ આંદોલનનું તેમાં ચિત્રણ છે. આવું ક્રાંતિકારી નાટક સરકારની નજરે ચડ્યા વગર રહે એ અશક્ય હતું. સરકારે તે જપ્ત કર્યું. ૧૯૦૯માં 'ભાઉબંદકી' લખાયું. આમ કુલ ગાદ્ય નાટકો ગદ્યમાં લખ્યા બાદ નાટકને વધુ આકર્ષક બનાવવા તે સંગીતમય નાટકો લખવા લાગ્યા. તેમાં 'માનાપમાન', 'વિદ્યાહરણ', 'સત્વપરીક્ષા', 'સ્વયંવર', 'દ્રૌપદી', 'મેનકા', 'સવતી-મત્સર', 'સાવિત્રી' આદિ મુખ્ય છે. તેમણે લખેલાં કુલ ૧૪ નાટકોમાં ૯ પૌરાણિક, ૩ ઐતિહાસિક, ૧ કાલ્પનિક અને ૧ રૂપાંતરિત છે.

પત્રકારત્વને તેમણે જેમ દેશસેવાના સાધન તરીકે અપનાવ્યું તેમ નાટ્યલેખન પણ પરદેશી શાસન તળે પીસાતી પ્રજામાં દેશપ્રેમની ભાવના જાગૃત કરવા જ તેમણે સ્વીકારેલું. ઇતિહાસ ને પુરાણના વિશિષ્ટ પ્રસંગો લઇ તેને જરા પણ હાનિ પહોંચાડ્યા વિના તેમાં જે ભાવના તેમણે ગૂંથી તેથી તેમનાં નાટકો ખૂબ લોકપ્રિય થયાં. સ્વરાજ્ય ન હોવાનું દર્દ અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્નવાદનો તરવરાટ એ તેમનાં નાટકોની પ્રેરક શક્તિ હતી.

અને તે માત્ર નાટક લખીને બેસી રહેતા નહિ, પણ તેને રંગભૂમિ પર યોગ્ય રીતે રજૂ કરવા માટે તાલીમ પણ આપતા ને સજાવટ પણ કરતા. અને તેથી જ મરાઠી રંગભૂમિને નવું સ્વરૂપ આપવામાં ખાડિલકરનો મોટો ફાળો ગણાય છે. 'પહેલો હું નાટકકાર છું, અને પછી પત્રકાર' એમ ગૌરવથી કહેનાર ખાડિલકરે મરાઠી નાટ્યસાહિત્યમાં એવું ચિરંજીવ ને સમૃદ્ધ સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું કે તેમને 'નાટ્યાચાર્ય'ની પદવી આપવામાં આવેલી. ૧૯૦૭ ને ૧૯૧૭માં તે મરાઠી નાટ્યસંમેલનના પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. મરાઠી નાટ્યસૃષ્ટિમાં આ સન્માન સૌથી મોટું ગણાય છે. ૧૯૩૩માં તો સમસ્ત મરાઠી સાહિત્યસંમેલનના પણ તે અધ્યક્ષ તરીકે વરાયા હતા.

માંડાલેથી ૧૯૧૪માં લો૦ ટિળક છૂટીને આવતાં ફરી ખાડિલકર 'કેસરી'માં જોડાયા. લોકમાન્યે શરૂ કરેલી હોમરૂલની ચળવળમાં પણ એ પૂરા ઉત્સાહથી કૂદી પડ્યા અને તેમાં ઘણું મહત્વનું કાર્ય કરી બતાવ્યું. ૧૯૧૮માં વૅલેન્ટાઇન શિરોલના કેસ નિમિત્તે લોકમાન્ય અને કેળકર બંને વિલાયત ગયા ત્યારે ફરી ખાડિલકર 'કેસરી'ના સંપાદક નિમાયા. ૧૯૧૮થી ૧૯૨૦ના એ ગાળામાં હિંદના ઇતિહાસમાં ઘણા શકવર્તી બનાવો બની ગયા. એવા મહત્વના કાળમાં કડક વિચારસરણી રજૂ કરવા તેથી તેમની ઘણી પ્રશંસા થઇ. તેમની પ્રખર કલમના પ્રહારો પ્રતિપક્ષને હેરાનપરેશાન કરી મૂકતા. રોલેટ ઍક્ટ, તેની વિરુદ્ધનો સત્યાગ્રહ, જલિયાંવાલા બાગ ઇત્યાદિ પ્રસંગો એ કાળમાં જ બનેલા. એ જ સમયે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા ખાડિલકરે જોઈ લીધું કે હવે ભવિષ્યનું હથિયાર ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ જ બનશે.

લોકમાન્ય ઇંગ્લંડથી પાછા આવીને થોડા દિવસોમાં અવસાન પામ્યા ને મૃત્યુ પહેલાં તે 'કેસરી'ના સંપાદક તરીકે કેળકરને નીમતા ગયા. એ જ અરસામાં મુંબાઇમાં 'લોકમાન્ય' નામનું દૈનિક કાઢવાનું ઠરાવીને એક લિમિટેડ સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવી અને તેના તંત્રી ખાડિલકરને નીમવામાં આવ્યા. પૂનામાં ૨૫ વર્ષ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં પોતાનું તેજ ઝળકાવીને ખાડિલકર મુંબાઈ આવ્યા અને બે વર્ષ તેમણે એ પત્રનું સમર્થરીતે સંચાલન કર્યું. પણ પછી કંપનીના મૅનેજિંગ એજંટ સાથે પત્રની નીતિ બાબતમાં મતભેદ થતાં સ્વાભિમાની સ્વભાવના ખાડિલકરે રાજીનામું આપી દીધું.

હવે તેમણે પોતાની જ હિંમત અને જવાબદારી ઉપર એક નવું દૈનિક કાઢવાનું ઠરાવીને ૧૯૨૩ની ઊભી માર્ચે 'નવા કાળ' દૈનિક શરૂ કર્યું. આ પત્ર પર પણ ઘણી આપત્તિઓ આવી, પણ તે સર્વે સફળરીતે પાર કરીને ખાડિલકરે ,૧૦ વર્ષમાં તો એને એવું સમૃદ્ધ અને લોકપ્રિય બનાવ્યું કે તે કૉંગ્રેસનું મુખપત્ર ગણાવા લાગ્યું. લો૦ ટિળકના મૃત્યુ પછી તેમણે જોઈ લીધું કે દેશને કોઇ સમર્થ રીતે દોરી શકે એમ હોય તો તે ગાંધીજી જ છે, એટલે તેમણે હૃદયપૂર્વક ગાંધીવાદનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાની સમર્થ કલમ વડે ગાંધીવાદનો પ્રખરરીતે પુરસ્કાર કર્યો. ખાદીભક્તિના તો શરૂથી જ તે પુરસ્કારક હતા. રોજ નિયમિતરીતે કાંતવાનું પણ તેમણે શરૂ કર્યું. ૧૯૨૬માં સોલાપુરના ટી. એસ. પી. મૅકડોનલ્ડે બહેનકીની ફરિયાદ તેમના પર માંડેલી, જેને પરિણામે તેમનો ૧૦૦૦ રૂપિયા દંડ થએલો. ૧૯૨૯માં બીજા એક લેખ માટે સરકારે તેમના પર કેસ કરીને એક વર્ષની કેદની સજા કરી. આમાં યોગાનુયોગ એ હતો કે જે લેખ માટે તેમને સજા થઈ તે તેમનો પોતાનો લખેલો નહોતો, પણ તેમના સહ-સંપાદકનો હતો! પોતાના બે લેખને માટે અગાઉ લોકમાન્યને સજા થએલી અને હવે પોતાને બીજાના લેખ માટે સજા થાય છે, એ પરથી ખાડિલકર વિનોદમાં કહેતા કે એ અગાઉના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત મળ્યું! તેમના જેલનિવાસ દરમ્યાન તેમના પુત્ર યશવંતરાવે 'નવાકાળ'નાં સૂત્રો સંભાળેલાં. છૂટીને આવ્યા પછી તેમણે 'નવા કાળ'ની બધી વ્યવસ્થા પાછી કરી અને દરેક ખાતા પર જાતે દેખરેખ રાખવા લાગ્યા. તેમનું આ કાર્ય છેક મૃત્યુ સુધી ચાલેલું.

ખાડિલકરનાં પાછલાં વર્ષો વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં વેદાન્તના વિચારોમાં ગએલાં. તેમણે રાજકારણમાં ઘણાં વર્ષો કાઢેલાં, પણ તેમનો પિંડ તો અધ્યાત્મવાદનો જ બનેલો હતો; તેથી જિંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં તેમણે વેદાન્તનું વાચન અને લેખન હાથમાં લીધું. અને કોઇ પણ વિષય એકવાર હાથમાં લીધો એટલે પછી તેને આત્મસાત્ કરી નાખવાની તીવ્ર બુદ્ધિમત્તા અને મનની દૃઢતા તો ઇશ્વરે તેમને બક્ષેલાં જ હતાં. સંધ્યા, પુરુષસૂક્ત, રુદ્ર, ઇશાવાસ્યોપનિષદ, ઐતરેય ઉપનિષદ, જ્ઞાનેશ્વરી, એમ એક પછી એક વિષયો લઈ તેનો અભ્યાસ કર્યો, તેના પર પ્રવચનો આપ્યાં અને છાપીને પુસ્તકરૂપે પણ પ્રકટ કર્યાં. સાંગલી પાસે એક દત્તમંદિર સ્થાપી ત્યાં તે યોગાભ્યાસ પણ કરતા. 'ૐકારની ઉપાસના' એ પુસ્તકમાંના તેમના નીચેના વિચાર પરથી તેમનું આ પરિવર્તન જણાઇ આવશે:

'શત્રુથી ડર્યા વગર રણભૂમિ ઉપર પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા તૈયાર થવું જોઈએ અને એ વસ્તુ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી થઈ શકે છે એ કબૂલ કરવું જોઈએ. પણ મૂળથી જ જો માણસ દુષ્ટ હશે તો બીજા દેશના લોકો સાથે વર્તતી વખતે તેના લોભને થોભ નહિ રહે. આથી માનવજાતનું અપરંપાર નુકસાન થયાના દાખલાઓ ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. જિત લોકો સાથે સંબંધ આવતાં જ સત્તાધારી સાધુ-પુરુષ પણ પોતાના શીલથી ચ્યુત થાય છે. સ્વરાજ્યમાં પણ જો સત્તાધારી લોકો શીલવંત એટલે કે નિષ્પાપ નહિ હોય તો પ્રજાજન ઉપર જુલમ જ થશે અને પ્રજા દુઃખીદુઃખી થએલી દેખાશે. સ્વ-રાજ્ય હોય કે પરરાજ્ય હોય, લોકોનું કલ્યાણ થાય એ હેતુથી વર્તનારા સત્તાધારી જ જોઈએ. આવા શીલવાન—નિષ્પાપ સત્તા-ધારી નિર્માણ કરવાનો કયો માર્ગ છે? પરમેશ્વરનો ભય જેને લાગે છે તેના હાથથી બનતાં સુધી ગેરઆજબી કાર્ય થતું નથી... આત્મ-શુદ્ધિની જરૂર છે તે આ માટે જ. જે લોકો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે તેમનું દુષ્ટપણું ઓછું કરવાનો તાકાત [illegible] [illegible] હિંમતની હશે તો રાષ્ટ્રનો બચાવ કરવા શકશે ખરો. પણ આપણા રાષ્ટ્રની બહાર બીજાઓ સાથે વર્તતી વખતે તેમની ઓછાઈ જ જણાઈ આવશે. પરમેશ્વરની ભક્તિ અને દેશાભિમાન એ બેમાં આ મોટો ફરક છે.' એક કાળે સશસ્ત્ર ક્રાંતિની તૈયારી કરતા નેતા તરીકે ખાડિલકર પાછળથી સત્ય અને અહિંસાના નિઃસીમ ઉપાસક કેમ બન્યા તે પર ઉપરની તેમની મનોવૃત્તિ સારો પ્રકાશ ફેંકે છે.

ખાડિલકરનાં અંતનાં વર્ષો સાંસારિક દૃષ્ટિએ દુઃખમાં વીત્યાં. પત્નીની માંદગી, મોટા પુત્રની પત્નીનું મૃત્યુ, નાના પુત્રનું મૃત્યુ ઇત્યાદિ આપત્તિઓ સાથે તેમને અર્ધાંગ વાયુનો રોગ થયો અને આંખો પણ નબળી પડી. પણ જાતે ઇશ્વરપરાયણ અને કર્મયોગી હોવાથી તેમને કશું જ મનદુઃખ થયું નહિ. અને ગયા ઑગસ્ટની ૨૬મી તારીખે, કૃષ્ણ જન્માષ્ટમીને દિવસે, નિતાન્ત પરમ શાંતિમાં, તેમના શૌર્ય ને શીલસભર આત્માએ દેહનો ત્યાગ કર્યો.

માસમાસના વૃક્ષવિશેષનો પરિચય આપતી લેખમાળા 'આપણી વનસ્પતિ'નો ૨૧મો હપતો

અરીઠા

લેખક: જયંતીલાલ દેવશંકર ઓઝા એમ.એસસી.

ઘરગથ્થુ ઉપયોગની આ વનસ્પતિને હિંદભરમાં કોણ નહિ જાણતું હોય? તેને સંસ્કૃતમાં અરિષ્ટક અને હિંદી તેમજ મરાઠીમાં 'રીઠા' કહે છે. અંગ્રેજીમાં તે Soap-nut Tree અગર Soap-Berry Tree-નામથી ઓળખાય છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ 'સૅપિન્ડસ ટ્રાઈફૉલીએટસ્'. (Sapindus trifoliatus Linn.)

અરીઠાનું વૃક્ષ હિંદનું વતની છે અને તે મધ્ય, પશ્ચિમ તથા ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદ-માં સારા પ્રમાણમાં ઉગાડવામાં આવે છે.

આ સુંદર વૃક્ષ પ્રમાણમાં મોટું થાય છે. તેનાં પાન સંયુક્ત અને દાંડીવાળાં હોય છે. દરેક સંયુક્ત પાન ૪ થી ૬ નાનાં પાનનું બનેલું હોય છે. આ નાનાં પાન સામસામાં ગોઠ-વાએલાં, ૩ થી ૯ ઇંચ લાંબાં, અને ૧ થી ૪ ઇંચ પહોળાં, તળિયે તેમજ ટોચે સાંકડાં થતાં, ઉપરની બાજુએ લીસાં અને નીચેની બાજુએ નરમ રૂંવાંટીવાળાં હોય છે.

આ નવેમ્બર–ડીસેમ્બર માસમાં તેને ફૂલ બેસે છે. તે બહુ નાનાં, આછાં સફેદ, ભૂરી રૂંવાંટીવાળાં ને શાખાઓના છેડે સમૂહમાં આવેલાં હોય છે. (જુઓ ચિત્ર) તેના ફળ ગર્ભવાળાં, ૨ અગર (સામાન્ય રીતે) ૩ ખા-નાવાળાં, અને કાચાં હોય ત્યારે રૂંવાંટીવાળાં પરંતુ પાકાં થતાં લીસાં અને કરચલીવાળાં થાય છે. માર્ચ માસમાં તે ફળ પાકે છે અને તેના દરેક ખાનામાં એક બીજ હોય છે. આ બીજ કાળાં, લીસાં, કઠણ, ગોળ અને મોટા વટાણા જેવડાં હોય છે. અરીઠાનું વૃક્ષ બીજ વડે તેમજ કાપકલમથી પણ ઊગે છે.

અરીઠાના ફળમાં 'સેપોનિન' નામનું રાસાયનિક તત્ત્વ હોય છે. તેથી તે ધોવાના કામમાં બહુ ઉપયોગમાં લેવાય છે. તાજાં કે સૂકાં ફળમાંથી બીજ કાઢી, બાકીની છાલ તથા ગર્ભને પાણીમાં થોડો વખત ભીંજવી તેને મસળવાથી સાબુની જેમ ફીણ વળે છે. આ પાણીથી રેશમી તથા ગરમ કપડાં તેમજ માથાના વાળ ધોવાય છે, ને ધોવાના સાબુ કરતાં સેપોનિન વધારે સારું કામ આપે છે. અરીઠાથી ધોએલાં રેશમી કપડાં પર રંગ ચડાવતાં રંગ તેજદાર બને છે.

અરીઠાનું લાકડું કઠણ હોઈ તેનો ઉપયોગ ગાડાં તેમજ બીજાં ઉપયોગી સાધનો બના-વવામાં થાય છે.

આયુર્વેદ તેમજ યુનાની દવામાં પણ અરીઠાનો ઉપયોગ થાય છે. તેનું ફળ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વિષઘ્ન (ઝેરને મારનારૂં) અને વામક (ઉલટી કરાવનારૂં) ગણાય છે. તે ત્રિદોષને મટાડે છે અને સ્ત્રીઓની યોનિ માટે ઉત્તે-જક ગણાય છે. મરડો, કોલેરા, પક્ષપાત, હિસ્ટીરિયા, બાળકોનાં વાઈનાં દર્દ, સ્ત્રીઓ-ની યોનિના દુખાવા વગેરેમાં અરીઠાના ફળનો ઉપયોગ થાય છે. તેનું બીજ સ્વાદિષ્ટ હોય છે અને તે બાળકના જન્મ સમયે યો-નિને ઉત્તેજવા માટે તેમજ સ્ત્રીઓને ઋતુ સાફ આવે તે માટે વાપરવામાં આવે છે. અરીઠાનું ફળ રેચક ગણાય છે અને દમ, શ્વાસ તેમજ ખાસીમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. 'નિઘંટરત્નાકર'માં જણાવ્યા પ્રમાણે અરીઠાનું ફળ પાણીમાં વાટી સર્પદંશ પર વપરાય છે. વળી 'સુશ્રુતવૈદક'માં જણાવ્યા પ્રમાણે વીંછીના ડંખ પર અરીઠાના ફળનો ભૂકો ખવડાવાય છે અને તેના બીજને બા-ળીને તેના ધુમાડાનો શ્વાસ લેવાય છે. પરંતુ આધુનિક નિષ્ણાતો કાયસ અને મહસ્કરના મત પ્રમાણે અરીઠાના ફળ સર્પદંશ તેમજ વીંછીના ડંખ ઉપર બીનઅસરકારક છે.

અરીઠાના બીજમાંથી ચરબી જેવું તેલ નીકળે છે અને તે સાબુ બનાવવામાં વપ-રાય છે. તેના મૂળનઃ મૂળની તેમજ થડની છાલમાં પણ રાસાયનિક તત્ત્વ 'સેપોનિન' હોય છે, અને તેમાં પણ ફળમાં રહેલા તત્ત્વ જેવા જ ગુણ રહેલા છે.

જેને ખંડવા આજે જગતની મહાસત્તાઓ પરસ્પર હોડ ચડી છે

હિંદ કરતાં નજીક ઘણા મોટા ઍન્ટાર્કટિકના કદનો ખ્યાલ આપવા તેના આ નકશામાં ઝીણાં રૂપકાથી હિંદનો નકશો મૂકી બતાવ્યો છે.

ઍન્ટાર્કટિક

દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસના એ નામે ઓળખાતા આ પ્રદેશ વિષે સાધારણ માહિતી તો શું પણ તેનું નામ પણ ઘણાના સાંભળવામાં નહિ આવ્યું હોય. પૃથ્વીના છેક દક્ષિણ છેડે આવેલા આ વિશાળ અજ્ઞાત પ્રદેશના સ્વામિત્વ માટે આજે ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, રશિયા, ચિલી, નૉર્વે, આર્જેન્ટિના આદિ તેરતેર દેશો વચ્ચે સ્પર્ધા શરૂ થઈ છે, નેહાલ અમેરિકાએ એક જંગી કાફલો ત્યાં સંશોધન માટે મોકલવાથી જગત સમસ્તનું લક્ષ્ય તે અટૂલા પ્રદેશ પર કેન્દ્રિત થયું છે.

અને એ પ્રદેશ નાનોસૂનો પણ નથી. તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૬૦ લાખ ચોરસ માઈલ છે, જે આખા અમેરિકા(U. S A)માં તથા રશિયા સિવાયના આખા યુરોપ ખંડને સહેલાઈથી સમાવી શકે. હિંદ કરતાં લગભગ ત્રણ ગણો મોટો એ આખો પ્રદેશ સમુદ્રની સપાટીથી ૬ હજાર ફૂટ ઊંચે આવેલો છે તથા તેમાં કેટલેક ઠેકાણે ૧૨,૦૦૦ ફૂટ જેટલા ઊંચા તો પર્વતો છે વળી ખુદ દક્ષિણ ધ્રુવ આગળનો પ્રદેશ તો ૧૦ હજાર ફૂટ ઊંચાઈએ આવેલો છે. એ આખો પ્રદેશ બરફના જાડા થરથી છવાએલો હોવાથી ત્યાં મનુષ્યપ્રાણી તો શું પણ ઝાડપાન પણ મળવું મુશ્કેલ છે બરફના એ થર કેટલેક ઠેકાણે તો ૪,૦૦૦ ફૂટ જેટલે ઊંડે સુધી જામેલા હોવાથી પ્રખર ઉનાળામાં પણ થોડાક જ ચોરસ માઇલ પ્રદેશ સિવાય ક્યાંયે એ બરફ પીગળી શકતો નથી. આવા આ બરફમય પ્રદેશનું ઉષ્ણતામાન શૂન્યની નીચે ૭૬ ડિગ્રી હોય છે અને ક્યારેક તો ૮૦ ડિગ્રી સુધી પહોંચી જાય છે. વળી અહીં કદીકદી ભયંકર ઝંઝાવાત તથા તોફાનો થાય છે અને કલાકના ૫૦થી ૨૦૦ માઈલના વેગે પવન ફૂંકાય છે. અને આ વિશાળ ખંડની

... (અનુસંધાન પા. ૪૮)

ભાવી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનો મુલક

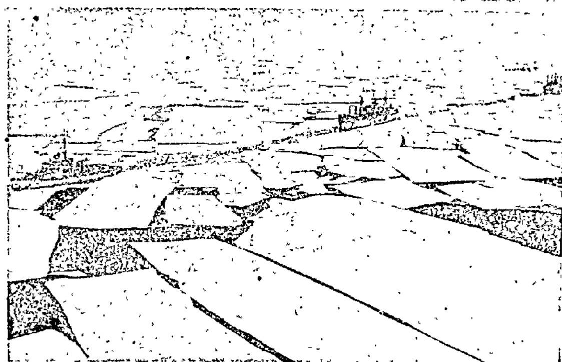
સરહદ પર એવા તો વિરાટ તરતા હિમખંડ(બરફના જંગી ટુકડા) આવેલા છે કે જેનાં ક્ષેત્રફળ નાના રાજ્યો જેવડાં છે. રૉસબૅરિયર નામના હિમખંડનું ક્ષેત્રફળ તો ફ્રાન્સ દેશ કરતાં પણ મોટું છે!

આવા આ વેરાન પ્રદેશમાં કેવી ગજબની ઠંડી પડે છે તે તો એ ઉપરથી જ સમજાય એવું છે કે પ્રખર ઉનાળાના દિવસોમાં પણ ત્યાંનું ઉષ્ણતામાન ભાગ્યે જ શૂન્ય ડિગ્રીથી ઉપર જાય છે. ત્યાં જમીન પરનું સૌથી મોટું પ્રાણી ફક્ત ૫ મિલિમીટર (૦ા ઇંચથી પણ ઓછું) લાંબું અને પાંખો વગરનું એક જંતુ છે! જંતુઓથી ઉત્પન્ન થતા કોઇ રોગોનું ઍન્ટાર્કટિક પર અસ્તિત્વ જ નથી. પણ ઍન્ટાર્કટિકની આસપાસના જળમાં સૂક્ષ્મ કરચલાથી માંડી ૧૦૦ ફૂટ લાંબી વ્હેલ માછલી મળી આવે છે. વળી આ વિશાળ ખંડમાં કેટલેક ઠેકાણે ખનીજ તત્ત્વોથી સભર એવા ગરમ પાણીના ઝરા પણ નીકળે છે. આ ખંડમાંથી બરફના જે વિશાળ ચોસલાં(Icebergs-હિમપર્વતો) છૂટા પડીને ઉત્તર તરફ ખેંચાઈ જાય છે તે આગબોટો માટે અકસ્માતના સતત ભય રૂપ હોય છે. ઍન્ટાર્કટિક અને પૃથ્વીના બીજ ખંડોની લગભગ મધ્યમાં ૬૦ રેખાંશ પર આ ખંડની ચોમેર ફરતી એક કુદરતી સીમા નિર્માણ થઈ છે જે 'ઍન્ટાર્કટિક કૉન્વર્જન્સ' કહેવાય છે. ૧૯૨૩માં મીનાર્ડસે (Meinardus) શોધેલી આ સીમારેખા આગળ હવામાનમાં એકદમ મોટો ફરક પડે છે, અને તે એવો સ્પષ્ટ છે કે પાણીનાં કેટલાંક જંતુઓ તથા માછલીઓ આ સીમા ઓળંગીને ઍન્ટાર્કટિકના પ્રદેશમાં જઈ શકતાં નથી.

જોકે આખા ઍન્ટાર્કટિક પર બરફનું અભેદ્ય પડ પથરાએલું છે તોપણ વિજ્ઞાનીઓ સંશોધન કરી શકે એવો કેટલોક બરફ વગરનો ખડકાળ પ્રદેશ ત્યાં છે ખરો. આ પ્રદેશ જ્વાળામુખીના લાવાનો બનેલો હોય એમ લાગે છે. ત્યાં રૉસ આઇલૅંડ પર એક માઉન્ટ ઇરેબસ(Erebus) નામનો જ્વાળામુખી પણ છે, જે રાતદિવસ ધુમાડાના ગોટેગોટ હવામાં છોડે છે.

ભૌતિકરીતે જોઇએ તો ઍન્ટાર્કટિક એ એક બરફનું રણ છે, જ્યાં હવા તદ્દન સૂકી છે અને જમીન ઠરી ગએલી છે. ત્યાંના બરફની ઘનતા દબાણના પ્રમાણમાં વધતી જાય છે. પાંચ ફૂટ ઊંડે સુધીનો બરફ પાવડાથી ખોદી શકાય છે, પણ તેથી ઊંડેનો ખોદવો હોય તો સુરંગનો જ ઉપયોગ કરવો પડે છે. વળી જેમ ઉષ્ણતામાન નીચું જાય છે તેમતેમ બરફનું કઠણપણું વધતું જાય છે આમ છતાં જ્યાંજ્યાં બરફ પીગળીને પાણીનું ખાબોચિયું થાય છે ત્યાંત્યાં તરત જીવસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવા માંડે છે ને નાનાનાના જંતુઓ દેખાય છે.

આવા આ હિમપ્રદેશ પર પંખીઓ પણ પ્રમાણમાં દેખાય છે એ એક કુદરતની અદ્‌ભુત લીલા ગણાય. પૅંગ્વીન ને પેટ્રેલ એ પંખીઓ ઉપરાંત સીલ નામનું જળચર પ્રાણી પણ ત્યાં છે. આ પંખી તથા પ્રાણીઓની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે માણસથી રજમાત્ર ડરતાં નથી તેમનાં જાતભાઈઓ પૈકી કેટલાંકને તેમની સમક્ષ મારી નાખવા છતાં બાકીનાઓ એ જ તટસ્થવૃત્તિથી ત્યાં ઊભાં રહે છે અને નાસી જતાં નથી. ઍન્ટાર્કટિકનાં સીલ પ્રાણીઓ વિષે આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જ્યારે તેમાંનું કોઈ ઘાયલ થાય છે અથવા તેનો મૃત્યુસમય પાસે આવે છે ત્યારે તે એ વિશાળ ખંડના અંતરાળમાં ૩૦ માઈલ જેટલું અથવા ૨,૦૦૦ ફૂટ ઊંચા કોઈ પર્વત પર ચાલ્યું જઈ એકાંતમાં

રૉસ સમુદ્રમાં બરફનો અફાટ વિસ્તાર: 'આઈસબ્રેકર' સ્ટીમરોએ કાપેલું, પડ તોડીને પાડેલા ચીરા પર આગળ જતી સ્ટીમરો

ગૌરવપૂર્વક મૃત્યુ પામે છે. પેટ્રેલ નામનાં પંખીઓ તો ખાસ ઇંડાં મૂકવા જ અહીં આવે છે ને એપ્રિલમાં પાછાં ઉત્તરમાં દૂરદૂર ચાલ્યાં જાય છે. માત્ર પેંગ્વીન અહીંનું કાયમી પંખી. તે વસંતઋતુ અથવા ઉનાળામાં ઇંડાં મૂકે છે. પણ તેની 'કિંગ પેંગ્વીન' નામની જાત તો ખરા શિયાળામાં ઇંડાં મૂકે છે. તેનાં ઇંડાં મેળવવા માટે તો ત્રણ વૈજ્ઞાનિકો—વિલ્સન, બાવર્સ તથા ચેરીગેરાર્ડ-એ પોતાના જાન કુરબાન કરેલા; કારણ કે તેમની એવી માન્યતા હતી કે પંખીઓ અને જમીન પર સરકનાર સાપ જેવાં પ્રાણીઓ વચ્ચેની જાતનો ખૂટતો અંકોડો પેંગ્વિનનાં ઇંડાંમાંના અવિકસિત ગર્ભમાંથી મળી આવે. તે મેળવવા માટે તદ્દન અંધારામાં, શૂન્યની નીચે ૬૦થી ૭૦ ડિગ્રી ઉષ્ણતામાનમાં પાંચ અઠવાડિયાં સુધી તેમને રહેવું પડેલું; પણ બરફના ભયંકર ઝપાવાતે તેમના તંબૂઓ ઉડાવી દેવાથી તેમનો અંત આવ્યો.

આવા આ પ્રદેશ પર સંશોધન કરવું એ કંઈ જેવીતેવી વાત નથી. ભયંકર ઠંડી, મોટાં તોફાનો અને સતત જોરદારરીતે ફુંકાતો પવન, એ બધાંથી રક્ષણ કરીને સંશોધન કરવાનું હોય છે. કો'ક દિવસ પવન ઓછો હોય તો વાદળાં અને ધુમ્મસ એવાં હોય કે કંઈ જ દેખાય નહિ. જ્યારે વાદળાં ન હોય ત્યારે પવન એવો સખત ફુંકાતો હોય કે બહાર જ નીકળી શકાય નહિ. આમ, કામ કરવા તથા વિમાન મારફત નિરીક્ષણ કરવા ઘણો જ ટૂંકો ગાળો રહે છે. મિનિટના એક માઈલની ગતિથી ફુંકાતો પવન તો ઠંડી કરતાં પણ વધારે ત્રાસદાયક હોય છે. જો ઓચિંતો ત્યાંનો બરફ તમારા શરીરના કોઈ ઉઘાડા અંગ પર પડ્યો તો જાણે ચામડીને બાળી નાખતો હોય એવો અનુભવ થાય છે. ઉષ્ણકટિબંધમાં આરામ લેતી વખતે દિવસની ૫૪ કૅલરી ગરમી વપરાય છે. પણ અહીં તો તે ૨૭૦ કૅલરી જેટલી વપરાય છે; કારણ અહીંની હિમશીતળ હવા શરીરમાં લેતાં પહેલાં તેને ૩૦થી ૪૦ ડિગ્રી ગરમ કરવી પડે છે. એટલું જ નહિ પણ તેને થોડી ભેજવાળી પણ બનાવવી પડે છે.

શરીરની ગરમી સચવાઈ રહે એ રીતે ત્યાં કપડાં પહેરવાનું તથા તંબૂઓ બાંધવાનું રાખવું પડે છે. તંબૂઓની દીવાલ કાપડનાં બે પડોની બનાવેલી હોય છે, જેમની વચ્ચે ૬ ઇંચ હવાનું પડ હોય છે. હવા ઉષ્ણતાની મંદવાહક હોવાથી તમને બહારની ઠંડીથી બચાવે છે અને અંદરની ગરમી સાચવી રાખે છે. ત્યાંના સખત પવન સામે ગરમ કપડાં તો કંઈ જ સંરક્ષણ આપી શકતાં નથી. તેને માટે ખાસ પદ્ધતિએ વણેલું કાપડ તૈયાર કરવામાં આવે છે, જે પવનને અટકાવવા સાથે શરીરમાંના પરસેવાની વરાળને બહાર કાઢી શકે છે. કપડાં તથા બીજો સામાન તદ્દન સૂકા વાપરવાનાં હોય છે, કારણ અહીં શરીરમાંના પાણીના દરેક બિંદુનું તત્કાળ બરફમાં રૂપાંતર થાય છે. આ કારણસર રાતના સૂતી વખતે ખાસ જાતની બનાવેલી કોથળીમાં ભરાઈને સૂવાનું હોય છે. એનું માથું એક વિશિષ્ટ રચનાએ ઢાંકવાનું હોય છે, જેથી નાકમાંથી નીકળેલો ઉચ્છ્વાસ ઘણે લાંબે સુધી નીકળ્યા પછી જ બરફમાં રૂપાંતર પામે. ખોરાક પણ એવો લેવાનો હોય છે જે શરીરને ખૂબ ગરમી આપે અને બધો જ પચી જાય.

આજથી ૧૦ કરોડ વર્ષ ઉપર આ પ્રદેશ હિમમય બન્યો તે અગાઉ ત્યાં ગરમી હોવી જોઈએ એમ શાસ્ત્રીઓ માને છે. જો એમ હોય તો તે કાળની વનસ્પતિ તથા ખનીજ આદિ વસ્તુઓ બરફનાં તે પડની નીચે ઢંકાઈ રહી હોવી જોઈએ.

આવા આ નિર્મનુષ્ય પ્રદેશ પર પહોંચવાનો એક પ્રયત્ન બહુ પ્રાચીન કાળમાં થયો હતો. બીજો પ્રયત્ન ૧૬મી સદીમાં થયેલો. પણ પ્રત્યક્ષ મનુષ્યે તે પ્રદેશ ઉપર પગ મૂક્યો હોય તો તે ૧૮મી સદીમાં. તે મનુષ્ય એટલે ઇંગ્લંડનો વિખ્યાત શોધસફરી કૅપ્ટન કુક. ઈ. ૧૭૭૩ની ૧૭મી જાન્યુઆરીએ એ ત્યાં પહોંચેલો. ત્યાર બાદ ફેબિયન વૉન બૅલિંગશૉસેન ત્યાં ગયેલો. ઈ. ૧૮૩૩માં [illegible]

ક્રોમિઅમ તથા સૈનિકોનાં બખ્તર અને ટોપ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

લોઢાનો મોટામાં મોટો દુર્ગુણ કાટ. એ કાટ તેને કદી ન ચડે અને તે હમેશાં ચળકતું રહે એવું લોઢું (સ્ટેઈનલેસ સ્ટીલ) બનાવવું હોય તો લોખંડમાં ૧૪ ટકા ક્રોમિયમ ઉમેરાય છે. બીજી ધાતુઓને તથા ખુદ મજબૂતીને પણ કાપે તેવાં ઓજારો બનાવવા માટે લોઢામાં ૧૪ ટકા ટંગસ્ટન અને ૬ ટકા ક્રોમિયમ મેળવવામાં આવે છે.

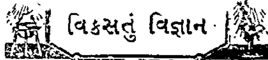
આજ તો લોઢાના એટલા વિવિધ પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે કે ૧ આનાનું ૧ શેર મળે એવો પણ લોઢાનો એક પ્રકાર છે, અને એક શેરના ૨૦,૦૦૦ રૂપિયા આપવા પડે એવું પણ લોઢું (ઘડિયાળોની નાજુક સ્પ્રિંગનું) હોય છે. માનવજાત જુદીજુદી ધાતુઓનો જે કુલ જથ્થો વાપરે છે તેનો ૯૦ ટકા ભાગ તો એકલું લોઢું જ છે. લોઢાનો આવો સર્વોપરિ ઉપયોગ થવાનાં બે કારણો છેઃ એક તો એ કે દુનિયાના દરેક ભાગમાં તે ખૂબ વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે; અને બીજું, તેનો જોઈએ તેવો ઘાટ ઘડી શકાય છે.

શુદ્ધ લોઢું ખૂબ ઊંચા ઉષ્ણતામાને—૧૫૨૫ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ—પીગળે છે. વળી રાસાયનિક વિકારોમાં પણ તે ખૂબ ત્વરિત છે. સ્હેજ ભેજવાળી હવામાં ખુલ્લું રહેતા તરત તેને કાટ ચડી જાય છે, એટલે કે કાટમાં તેનું રૂપાંતર થાય છે. લોઢું અને તેજાબનો સંયોગ થતાં મોટા રાસાયનિક વિકાર થઈ હાઈડ્રોજન વાયુ છૂટો પાડે છે ને લોઢું તેજાબમાં ઓગળી જાય છે. આથી મોટા પાયા પર હાઈડ્રોજન વાયુ તૈયાર કરવાના ઉદ્યોગમાં ગંધકના તેજાબ સાથે લોઢાનો જ ઉપયોગ થાય છે. લોઢું લોહચુંબકથી આકર્ષાય છે એ તો સર્વવિદિત વાત છે. વળી લોઢાનું ય લોહચુંબકમાં રૂપાંતર થઈ શકે છે.

બીજાં ક્ષેત્રોની જેમ લોઢાના ઉત્પાદનમાં પણ આજે અમેરિકા જ જગતને મોખરે છે. જગતના કુલ ઉત્પાદનનો ૪૫ ટકા ભાગ એકલું અમેરિકા જ પેદા કરે છે. હિંદ પણ આ ઉદ્યોગમાં સાવ પછાત નથી. તે પણ દર વર્ષે ૧૮ લાખ ટન કાચું લોઢું અને ૧૦ લાખ ટન ફોલાદ ઉત્પન્ન કરે છે. જમશેદપુર ખાતે આવેલું ટાટાનું લોખંડનું કારખાનું સમસ્ત એશિયામાં મોટામાં મોટું ગણાય છે, એટલું જ નહિ પણ, લોઢાના ઉત્પાદનમાં સમસ્ત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદ યુનાઈટેડ કિંગડમ પછી બીજે જ નંબરે આવે છે. અને ઊંચા પ્રકારના લોઢાવાળું ખનીજ દ્રવ્ય ધરાવવાની બાબતમાં તો તેનો જગતભરમાં પહેલો નંબર આવે છે. ગણત્રી કર્યા મુજબ બિહારનો સિંગભુમ જિલ્લો તથા પાસેનાં રાજ્યો આશરે ૩૦ અબજ ટન ખનીજ દ્રવ્ય ધરાવે છે. એ સિવાય બસ્તર રાજ્યમાં તથા મધ્યપ્રાંત ને મ્હૈસુરમાં પણ સારા પ્રમાણમાં લોઢાની ખાણો છે. હિંદમાં લોઢું બનાવવાની પહેલી કંપની તાતાની હતી. તે ૧૯૧૧માં સ્થપાએલી. ત્યાર પછી આસનસોલ પાસે 'ઈન્ડિયન આયર્ન સ્ટીલ કંપની' તથા ભદ્રાવતી પાસે 'માઈસોર આયર્ન ઍન્ડ સ્ટીલ વર્કસ' સ્થાપન થયાં.

જગતના ઉદ્યોગ-ધંધાઓમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતું લોઢું આપણા શરીરમાં પણ બહુ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. લોહીનો લાલ રંગ જેને આભારી છે તે 'હીમોગ્લોબીન' નામના તત્વમાં લોઢું જ મુખ્યત્વે હોય છે. જોકે આપણા આખા શરીરમાં રહેલું લોઢું એકઠું કરવામાં આવે તો માંડ એક નાની ખીલી જેટલું થાય; પણ એટલું જ લોઢું એટલું બધું જરૂરી છે કે જો તે ન હોય તો માણસમાં ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન થઈ તે મરણને શરણ થયા વગર રહે નહિ !

આમ, મનુષ્યજાતિ જીવતી રહે અને પ્રગતિ કરે તે માટે ખોરાક પછી જો બીજા નંબરે કોઈ વસ્તુ હોય તે લોઢું જ છે.

ન્યૂમોનિયા જેવા કેટલાક રોગો પર રામબાણ ગણાતું પેનિસિલિન તો જાણીતું છે. પણ તેમાં એક મુશ્કેલી એ છે કે તે લોહીમાં વધારે વખત ટકી રહેતું નથી. થોડાક જ કલાકમાં તે ચાલ્યું જતું હોવાથી પેનિસિલિનનાં ઇન્જેક્શનો વારેવારે આપવાં પડે છે, પણ હવે વૈજ્ઞાનિકોએ 'ફ્લો-સિલિન' નામનું એક ઔષધ પેનિસિલિનમાંથી જ બનાવ્યું છે તે માણસના શરીરમાં ૩થી ૪ દિવસ રહે છે. રોગીને પહેલાં જે ઘણાં ઇન્જેક્શનો આપવાં પડતાં તેની હવે જરૂર નહિ રહે; 'ફ્લો સિલિન'નું એક જ ઇન્જેક્શન ન્યૂમોનિયા મટાડી શકશે.

શહેરોમાં ધૂળ, કચરા તથા ધુમાડાનાં રજકણોથી કેટલા હેરાન થવાય છે એ શહેરમાં રહેનારા જાણે છે. ઘરમાંના એ ધૂળ આદિ રજકણો દૂર કરવાનું આજ સુધી કોઈ સાધન નહોતું. પણ હવે એ ધૂળને શોષી લેનારું એક યંત્ર શોધાયું છે. આ યંત્રની મદદથી ઓરડાની ૯૦ ટકા ધૂળ શોષાઈ જાય છે. એક જાળીવાળા કબાટમાં મુકાએલા આ યંત્રનું બટન દાબતાં જ ઓરડાની હવા ઍર કંડિશન યંત્ર મારફત શોષાઈ જઈ હવામાંના ધૂળ ધુમાડાનાં રજકણો વિદ્યુત્યુક્ત બની તે યંત્રમાં આકર્ષાય છે અને તે યંત્રની નળીઓમાં તે કચરો ભરાઈ જઈ શુદ્ધ થએલી હવા બહાર નીકળે છે.

કુદરતમાં જે અનેક રૂપસુંદર આકર્ષક ફૂલો ખીલે છે તે થોડા જ દિવસમાં કરમાઈ જઈ નાશ પામે છે. પણ હવે એક એવી પદ્ધતિ શોધાઈ છે કે જેના વડે પૂર્ણ રીતે ખીલેલા ફૂલને તેની એ જ કુદરતી અવસ્થામાં કાયમ માટે રાખી શકાશે. એક વિશિષ્ટ દવાનાં ગર્ભમિશ્રણમાં ફૂલોને વારાફરતી ડુબાડી રાખવાથી ફૂલોની નાજુકતા, તેનો કુદરતી રંગ અને નૈસર્ગિક આકાર કાયમ માટે જળવાઈ રહે છે. માત્ર ફૂલોની સુગંધ ચાલી જાય છે. ફૂલો ઉપરાંત વનસ્પતિજન્ય બીજા પદાર્થો જે આજ સુધી આલ્કોહોલમાં રખાતા તે પણ આ નૂતન પદ્ધતિથી સરળતાથી કાયમ માટે જાળવી શકાશે.

એક નવી જાતનું ટાઈપરાઈટર શોધાયું છે જેમાં બોલેલા શબ્દોને સંગ્રહી રાખવા માટે એક વિશિષ્ટ સ્વરસમાહક રચના કરવામાં આવી છે. ઇંગ્લંડમાં હાલમાં જ ભરાએલા 'બ્રિટિશ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ફેર'માં આ યંત્રનો પ્રયોગ કરી બતાવવામાં આવ્યો હતો. બંગાળી ભાષાની એક કવિતા, ગૅલિક ભાષાનો ફકરો અને ચીની ભાષાનાં વાક્યો આ મશીન ચલાવતી એક કુમારીને લખાવવામાં આવ્યાં, અને અચરજ વચ્ચે તે કુમારિકાએ તે સર્વ લખાણને ફરીથી અક્ષરશઃ બરાબર વાંચી સંભળાવ્યું હતું. આમ આ મશીનની સહાયતાથી લઘુલિપિની જરૂરત ઘણી ઓછી થઈ જશે એમ લાગે છે.

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે 'જરૂરિયાત એ શોધની જનની છે.' આ કહેવતની પ્રતીતિ યુદ્ધમાં જ્યારે જર્મની ચારે તરફથી ઘેરાઈ ગયું હતું ત્યારે થએલી. જર્મનીને જોઈતી વસ્તુઓ મળતી બંધ થઈ ત્યારે તેણે તે વસ્તુઓ બીજી રીતે દેશમાં જ ઉત્પન્ન કરવા માંડી. એ જ રીતે તેણે કોલસામાંથી સાબુને માટેનાં તેલો બનાવેલાં. ૬૦ ટન કોલસામાંથી એવું એક ટન તેલ બનતું. જે પદ્ધતિથી જર્મની તે બનાવતું એ પદ્ધતિમાં થોડો ફેરફાર કરીને હાલમાં બીનિચ ખાતે કોલસામાંથી ખાવા માટે વાપરી શકાય તેવું તેલ બનાવાયું છે; એટલે બજારમાં થોડાં વર્ષો પછી તલનું તેલ, મગફળીનું તેલ એ પ્રમાણે કોલસાનું તેલ વેચાય તો આશ્ચર્ય નહિ.

(અનુભવાત્મક કરવાથી) મુદ્દા તારવીએ: (૧) દરેક ચિત્રમાં એક એવી સરસતા હોય કે જેથી તે એકદમ આકર્ષે; (૨) આકર્ષણ કર્યા પછી તે નિરીક્ષણ કરવાની ફરજ પાડે; ને (૩) એ નિરીક્ષણમાંથી આનંદ ઉપજે.

સારા વક્તા કે ગાયકનો અવાજ એક વાર તો આછો સાંભળ્યો હોઈએ, તો જ તમે તેમાં ધ્યાનઆપીને તેનો સંદેશ મનમાં ઉતારી શકો. એ જ રીતે ચિત્રની પણ તમારા મન ઉપર પહેલાં જોરદાર છાપ પડે તે પછી જ તમે અંદરની વસ્તુ પર વિચાર કરતા થાઓ છો. પણ આટલી સાધારણક્રિયા તો 'ન્યુઝચિત્રો' કે 'ફેશનચિત્રો' પણ કરી શકે છે પરંતુ સાચું ચિત્ર તો તેથી એક કદમ આગળ જાય છે. તે તમને તેની દુનિયાના ભાગીદાર બનાવે છે. તમે અને એ ચિત્ર સખ્ય ભોગવો છો. ચિત્રમાંની આકર્ષક રેખાઓ કે બિન્દુઓ સાથે તમે તેમાં વિહરો છો અને ચિત્રવિસ્તારમાં તમારી આંખ ફેરવીને એક સરસ સ્થાન પર રોકાઈ જાઓ છો. તે રોકાણ આગળ ચિત્રનો સંદેશ તમારું સ્વાગત કરે છે, અને તેનો હેતુ આપની બીજી રસસામગ્રીનો ત્યાં સાથ પુરાય છે. ત્યારે ચિત્રમાંથી તમને વિચારવાનો ધ્વનિ મળે છે. તેમાંથી જુદા-જુદા આરોહઅવરોહને એક સુરાવટ આપી તમારી સાથે સંગતિનો મેળ જમાવે છે. આ રીતે જુદાજુદા ચિત્રમાં ભિન્નભિન્ન વિચારો, ભાવ ને સુરાવલિ તમે અનુભવતા થઈ જશો.

રોજના વહેવારમાં મળતાં મનુષ્યો અને દૃશ્યોને કલાકારોએ ચિત્રની તકનીકમાં કેવા નવાનવા ભાવો તથા આકર્ષણ આપ્યાં છે તે જુઓ એટલે સમજશો કે કલાકાર કોઈ અનેરી શક્તિથી પોતાની વસ્તુ તારવી લે છે અને પોતાના જ્ઞાન તેમજ અભ્યાસના બળથી તેમાં પોતાની કલ્પનાને મૂર્તિમંત કરે છે. અભ્યાસ અને સાધના વિના કોઈ માણસે કલાકૃતિ નિપજાવી હોય એવું બન્યું નથી.

કલાકારોના બાબુ જે વર્ગ છે:એક પોતાની શક્તિ અને જ્ઞાનના બળે જનસમુદાયને રુચે એવી કૃતિ કરીને મન્યવાદ ને પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે;બીજો લોકરુચિની ઉપર જઈને પોતાની કલ્પનાની પાંખો ઉપર ઊંચે ઊડે છે, અને પોતાની નવસર્જિત શક્તિમાં આપણને ખેંચે છે. સાચો કલાકાર પોતાની કલામાં આત્મનિવેદન ને મનોમંથન પ્રગટ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. ભલે તે કોઈ જૂની ને જાણીતી વસ્તુ હાથમાં લે; તોપણ પોતાની અનોખી રીતે રજૂ કરવામાં તેમાં મૌલિકતા દાખવવાનો જ.

કૅમેરાથી ચિત્ર ઉપજાવનારાઓ ચિત્ર-

શિવ પાર્વતી: ફોટો - દત્તા ઓપકર, એ. આર. પી. એસ. ('નિહારિકા'ના સૌજન્યથી.)

કારોની પેઠે પોતાના કાગળ પરની રેખાઓ મરજી મુજબ ફેરવી શકતા નથી. તેથી તેને પોતાના ચિત્રની ગોઠવણ મનમાં જ કરી લેવી પડે છે અને તે પ્રમાણે કૅમેરાની બારીમાં ચિત્ર ગોઠવવું પડે છે. એ જ વખતે ચિત્રનું સમતોલપણું, પ્રમાણ અને રેખાઓની વ્યવસ્થાઓનો ખ્યાલ રાખી તાલમેળ અને તોડજોડ કરી નાખવાં પડે છે. આ બધું સાચવી, ક્રિયાની માવજતથી તેને કાગળ પર ઉતારી, નજરે પડતાં જ જોનારને ઊભરો આવે એવું ચિત્ર કરવું એ ફોટો-કલાકારની ખૂબી છે.

ફોટોગ્રાફી મારફત સૌંદર્ય અને ભાવદર્શન કરાવતી અનેક કૃતિઓ નિર્માણ કરીને આજે તેના ઉપાસકોએ તેને કલાનું સ્થાન અપાવ્યું છે. તેમણે પોતાના પ્રતીતિકારક ચિત્રો ઉપજાવી આ યુગની મહાસમૃદ્ધિમાં જેવી ફાળો આપ્યો છે અને હજુ પણ તે દિશામાં ખૂબ પ્રગતિ કરી રહ્યા છે.

અમદાવાદના ફોટો ચિત્રકલા મંડળ 'નિહારિકા'એ પણ એ જ રીતે છેલ્લા બે દાયકામાં જ વિકાસ ને વિસ્તાર કર્યો છે તેથી શહેર ને પ્રાંતની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયો છે. મંડળના સભ્યો પોતાની શક્તિઓ ને જ્ઞાન વધારીને આંતરપ્રાંતીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસિદ્ધિ તથા પદવીઓ પામ્યા છે.

મારી યાદ પ્રમાણે ૧૯૨૨ સુધી તો અમદાવાદમાં 'હૅન્ડ કૅમેરા' જેવું નામ નહોતું. શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ત્યાં આવેલા જાપાનીઝ શિક્ષક મિ. ટૉનિકો સાથીઓના ગુન્હા દારૂની ઝરપેથી છબિ મેં પહેલી જોઈ ને મેં પૉકેટ કૅમેરા વસાવ્યો ત્યાર પછીના બે દાયકામાં તો ફોટોગ્રાફીમાં નિષ્ણાત

પદ્ધતિમાં જગત પર સૌથી વધુ ને કાયમી છાપ પાડનારી રોમની કલાકૃતિ તરીકે એ જ ગણાયું હતું.

અત્યંત સખત પથ્થરમાંથી કોરેલા અને સામાન્ય માનવ કદ કરતાં અતિઘણા મોટા કદનાં ત્રણ સ્ત્રીપાત્રોવાળા એ શિલ્પમાં વિગતો સાદી રહેવા દઈને એક શાશ્વત ભાવને સ્થાયી રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. બગીચામાં જરા ઊંચાણવાળી ચોક ટેકરીને વચગાળે, અનંત આકાશની તળે મુક્ત પ્રકાશમાં ગોઠવાયેલા એ શિલ્પસમૂહમાં વાતો કરતી ઊભેલી ત્રણ સ્ત્રીઓ વચ્ચે 'પરસ્પર કોઈ અસ્પષ્ટ અને છતાં મનને અસ્વસ્થ કરી મૂકનારો એ એક કરુણ અને સાથોસાથ ઉદાત્ત વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે તે આજ જેટલો જ અનંત કાળને માટે અસરકારક રહેશે. આ સદીમાં ઈંગ્લંડે પ્રકટાવેલી એ કદાચ સૌથી મહાન શિલ્પકૃતિ છે' એમ એક કલાવિવેચકનું કહેવું છે.

હવે, કલાના આ પ્રકારને પડખે, તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ જ દિશાનો કલાપ્રકાર જોઈએ. ઉપર જણાવેલા પ્રકારમાં મનોમય પ્રદેશ ઉપર પડેલી ભાવતત્ત્વની છાપને જ પ્રાધાન્ય આપીને (વિગતોને ભોગે તેમજ બેડોળ થવાનો ભય વહોરીને પણ) તેને મૂર્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે; જ્યારે યુરોપની મધ્યકાલીન ચિત્રકળાના યુગમાં એક સમય એવો પણ આવેલો કે જ્યારે દૃશ્યસૃષ્ટિની ઝીણામાં ઝીણી વિગતો તેના હૂબહૂ સ્વરૂપમાં આલેખી બતાવવામાં જ કલાનો શ્રેષ્ઠ હેતુ ગણાતો. માનવ, પ્રાણી કે વનસ્પતિસૃષ્ટિના અંગઉપાંગ, તેના હાડસ્નાયુ, તેની રેખા-શિરાઓ, ને છેક વાળ સુધીની બારીક વિગતો, તેની અંતિમ કક્ષા સુધી તાદૃશ રૂપમાં ઉતારવામાં જ કલાનું કર્તવ્ય ગણાતું. એવા કલાકારો, કુદરત અને અચેતન સૃષ્ટિની ઝીણી વિગતો તો ઉતારતા જ; પરંતુ માનવ અને પ્રાણી પાત્રોના, અંગઉપાંગોની તાદૃશ સ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવવા માટે તેમના શરીરના સ્નાયુઓ ને અસ્થિ-રચનાનો વિશેષ અભ્યાસ કરતા. એવા અસ્થિ રચના *anatomy*ના એક કલાકાર જ્યૉર્જ સ્ટબ્ઝની કૃતિઓનો પરિચય એ કલાપ્રકાર સમજવા માટે કરીએ.

ઈંગ્લંડના રંગદર્શી અને ભાવવ્યંજક ચિત્રો આલેખનારા નામી કલાકારોની હરોળમાં તેનું નામ અજાણ્યું નથી. સામાન્યતઃ તો એ શિકારચિત્રોના આલેખક (સ્પોર્ટિંગ આર્ટિસ્ટ) તરીકે જાણીતો છે. અને શિકારચિત્રોનો પ્રકાર ત્યાં ઊતરતી કોટિનો ગણાય છે; કેમકે તેમાંથી કોઈ સ્થાયી ભાવની ઉદાત્ત વ્યંજના પ્રકટ થવાને બદલે માત્ર સુંદર નિસર્ગદૃશ્ય, ટોળાબંધ કૂતરા લઈને લોકડીને શિકારે નીકળેલા ઘોડેસવારો અથવા ઊડતાં પક્ષીઓ પર નિશાન લેતા શિકાર-શોખીનોનાં આલેખનો હોય છે.

પણ એ પ્રકારમાં સ્ટબ્ઝની અભિનવ દૃષ્ટિએ બીજાઓ કરતાં વધુ સ્થાયી ભાવવાળાં અને અચેતન સૌંદર્ય પ્રકટ કરતાં જે ચિત્રો આલેખ્યાં તે પૈકીનું 'ઘોડાનો શિકાર કરવા ટાંપી રહેલા સિંહ'નું આ સાથેનું ચિત્ર તેની શૈલીના લાક્ષણિક નમૂના તરીકે અત્રે આપ્યું છે. ભડકેલા ઘોડાનો દેહવિન્યાસ દર્શાવવામાં એના શરીરની પેશીએ પેશીને ઉઠાવ આપતું અશ્વદેહનું એમાં હૂબહૂ આલેખન છે અને કુદરતની ભવ્યમનોહર ભૂમિકા રચીને તેણે ઉઠાવદાર ચિત્ર યોજ્યું છે.

આજે સામાન્ય રીતે ભુલાઈ ગયેલો એ કલાકાર મુખ્યત્વે તો પ્રકાશેલો અસ્થિવિજ્ઞાનના તેના નિઃશેષ અભ્યાસથી. ૧૭૨૪માં લિવરપૂલમાં જન્મેલા એ કલાકારે ૮૨ વર્ષના તેના દીર્ઘ જીવનમાં એ કાળમાં જે સિદ્ધિઓ દાખવી તેની શરૂઆત ૮ વર્ષની ઉંમરે તેણે કરેલી. પડોશના દાક્તરને ત્યાંથી માણસના હાડપીંજરનાં હાડકાં લાવીને

[illegible] એક સ્થાનિક કલાકાર પાસે અભ્યાસ કરવા ગયો, પણ ન ફાવતાં તરત છોડી દીધું, ને ત્યાર પછી જીવનભર તેણે કોઈ ગુરુ કર્યો નહિ. વીસ પચીસની ઉંમરના ગાળામાં તો તે કુશળ તસવીર ચિત્રકાર બની ગયો, અને ઍનૅટમીના પોતાના તલસ્પર્શી અભ્યાસને કારણે યૉર્કની હૉસ્પિટલમાં એ વિષયનો વ્યાખ્યાતા નિમાયો! ૧૭૬૬માં તેનું 'ઍનૅટમી ઑફ ધ હૉર્સ' નામનું ઘોડાના શરીરના અંગોપાંગ અને હાડરચનાનો પરિચય આપતું પુસ્તક પ્રકટ થયું, જેણે એની કીર્તિને યુરોપભરના સીમાડાઓમાં પ્રસરાવી દીધી. હાડરચનાશાસ્ત્રના તેના અભ્યાસના નમૂના તરીકે કૂકડીના બચ્ચાના હાડપીંજરનું તેનું ચિત્ર આ સાથે આપ્યું છે. જીવનભર અસંખ્યાત પ્રાણીદેહને ચીરીફાડીને તેની આંતરિક દેહરચનાના મેળવેલા અભ્યાસના ફળરૂપ હૂબહૂ ચિત્રણ તો એની કૃતિઓમાં હોય જ છે; પણ તેની સાથે તેનું મુડદાલપણું નહિ પણ તેનું ચેતનાબળ અને રેખાવિન્યાસનું સૌંદર્ય પણ તે ઉતારે છે અને આ જ તત્ત્વ તે કલાતત્ત્વ છે.

એવું કલાતત્ત્વ પકડનારા બે તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનાં આ ઉદાહરણો, વાચકોને એ દિશામાં વિશેષ રસ જાગૃત કરી અવલોકન અને અભ્યાસ કરવા પ્રેરો.

નાટ્યશાસ્ત્ર (અનુ૰ સામેથી) વ્રતધારી પુરુષોનું આસન પણ તેમના નિયમાનુસાર કરવું. રાજાએ કુળવાન તથા વિદ્વાન પુરુષોને યોગ્ય આસન આપીને તેમનો સત્કાર કરવો. પોતાની સમાન કક્ષાના માણસને સમાન, મોટાને પોતાથી સારું તથા નીચલાને ઊતરતી કોટિનું આસન આપવું. અર્થાત્ ઉત્તમને ઉત્તમ, મધ્યમને મધ્યમ અને અધમને અધમ કોટિનું આસન આપવું એમ કહ્યું છે. સમજુ તથા ડાહ્યા માણસોએ રાજા, ગુરુ કે પિતા સમક્ષ જમીન ઉપર કે લાકડાના આસન પર બેસવું ઇષ્ટ છે. નૌકા, હાથી, રથ વગેરે વાહનોમાં (અથવા તો આધુનિક જમાનાનાં મોટર, આગગાડી કે વિમાન વગેરે વાહનોમાં) સમાન આસને બેસવામાં દોષ નથી. પરંતુ શાસ્ત્રમાં અનિવાર્ય સંજોગો સિવાય તેમ કરવાની મનાઈ ફરમાવી છે. કારણ કે તેથી વડીલો પ્રત્યેના પૂજ્યભાવમાં ખામી જણાય છે.

શયન પ્રકાર: નાટ્યશાસ્ત્રમાં સુપ્ત સ્થાન યા સૂવાની વિવિધ રીતો જણાવી છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) સમ, (૨) આકુંચિત, (૩) પ્રસારિત, (૪) વિવર્તિતમ્ (૫) ઉદ્વાહિત અને (૬) નત. તેનાં લક્ષણ તથા વિનિયોગ આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:

સમ: આકાશ તરફ મુખ રાખી હાથ શિથિલ વિસ્તારિત રાખી તથા શરીર સ્વાભાવિક સીધું રાખી સૂવું તે. અર્થાત્ ચત્તા સૂવું તે. આ આસન શયનકર્મમાં યોજાય છે.

આકુંચિત: સર્વ અંગ તથા ગોઠણો સંકોચીને (ટૂંટિયું વાળીને) સૂવું તે. ટાઢ વગેરેમાં એ પ્રયોજાય છે.

પ્રસારિત: એક હાથ ઓશીકા રૂપે માથા નીચે રાખી સૂવું તે.

વિવર્તિત: જમીન તરફ મુખ રાખી ઊંધા સૂવું તે. એ શસ્ત્રક્ષતમાં (શસ્ત્ર વાગ્યું હોય ત્યારે) કે તેથી મરણ થયું હોય ત્યારે તથા મત્ત ઉન્મત્ત વગેરે પાત્રોમાં આ યોજવું.

ઉદ્વાહિત: કોણી જમીન પર ટેકવીને હથેળીમાં માથું રાખી સૂવું તે. આ શયન શૃંગારિક લીલાઓમાં યોજાય છે.

નત: હાથ શિથિલ રાખી પગ પ્રસારીને પહોળા કરીને સૂવું તે. તે ખેદ, થાક, આળસ વગેરેમાં પ્રયોજાય છે. વળી નિદ્રામાં વારંવાર પાસું ફેરવવું, શરીર લાંબુંટૂંકું કરવું વગેરે ક્રિયામાં ઘણી ચેષ્ટાઓ કરવાની પણ શાસ્ત્રમાં કહી છે. (ચાલુ)

ગયા હપતાઓમાં આપણે આપણાં ભારતીય નૃત્યોમાં હસ્તની મુદ્રાઓ પાછળના સંકેતો તથા તેમાંનાં પાત્રોની ગતિ(ચાલ)ની પાછળ યોજાયેલી અર્થભરી ઝીણવટો સમજ્યા. તે રીતે પાત્રોની બેસવા-સૂવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ તથા પ્રકાર પણ યોજાયા છે, તે હવે જોઈએ.

લેખક
યોગેન્દ્ર
પ્રિયદર્શી

નાટ્યશાસ્ત્રમાં વિવિધ આસનો (બેઠકો) તથા શયન-પ્રકારો કે સુપ્ત સ્થાનો પણ દર્શાવ્યાં છે, જે જુદાજુદા ભિનયોમાં યોજાય છે.

આસનો: આસનો આઠ છે: (૧) સ્વસ્થ, (૨) મદાલસ, (૩) [illegible]ા, (૪) આકુંચિત, (૫) સ્રસ્તાલસ, (૬) ઉત્કટ (૭) વિષ્કંભિત,) અનુગત. આ બધાંનાં નામ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આપ્યાં નથી; એટલે તાં નામ અન્ય ગ્રંથોને આધારે તથા તેનાં લક્ષણો પરથી યોજીને યેલાં છે. તેનાં લક્ષણ તથા વિનિયોગ નીચે મુજબ છે.

સ્વસ્થ: એક હાથ કમરે ને એક હાથ સાથળ પર રાખી પહોળા લા પગે ટટાર બેસવું તે. સ્વસ્થતાપૂર્વક બેસવામાં તે યોજાય છે.

મદાલસ: એક પગ સહેજ પ્રસારીને તેમજ માથું એક પડખે ખીને બેસવું તે. તે ચિન્તન (વિચાર) વગેરેમાં યોજાય છે.

કાન્ત: બંને હાથ પર દાઢી ટેકવી માથું એક તરફ ઢાળી બેસવું તે. થી મન તથા ઇંદ્રિયોની ગ્લાનિ, શોક પરાજય વગેરે દર્શાવાય છે.

આકુંચિત: ગોઠણો છાતીને અડે તેમ સર્વ અંગ સંકુચિત કરી ટૂં-ટિયું વાળી બેસવું તે. વ્યાધિ પીડા, અતિ નિદ્રા, વગેરેમાં યોજાય છે.

સ્રસ્તાલસ: બન્ને હાથ શિથિલ પ્રસારિત રાખી મનુષ્યને ટેકો ઈને બેસવું તે. એ મોહ, મૂર્છા, મદ (કેફ), ગ્લાનિ તથા વિષાદમાં જાય છે. મહાભારત યુદ્ધના પ્રારંભમાં અર્જુનને વિષાદ થઈ આવ્યો રે તે આ આસનથી રથમાં બેસી ગયો હતો.

ઉત્કટ: બંને પાની નિતંબને અડે તેમ બેસવું તે. પિતૃઓને નિવા-ંજલિ અર્પવામાં, જપ, સંધ્યા, આચમન વગેરેમાં તે યોજાય છે.

વિષ્કંભિત: ઉત્કટ આસનનો એક ગોઠણ ઊભો રાખી બેસવું તે. ગ આદિ કર્તવ્યોમાં તથા પ્રિયને પ્રસન્ન કરવામાં એ યોજાય છે.

અનુગત: બંને ગોઠણ જમીનને અડાડી, મસ્તક નીચું રાખી બેસવું. એ દેવવંદન તથા યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓમાં, ક્રોધ પામેલાને પ્રસન્ન રવામાં, અને શોક, આક્રંદ, ત્રાસ, યાચના વગેરેમાં યોજાય છે. ુનિઓના યમનિયમ વગેરે કર્મોમાં પણ આનો પ્રયોગ થાય છે.

આ ઉપરાંત અન્ય ગ્રંથોમાં 'મુક્તજાનુ' અને 'વિમુક્ત' એમ બે કારનાં નામો મળે છે, પરંતુ તે વિષ્કંભિત તથા અનુગતનાં જ રક હોવાથી ઉપરનામાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આસનવિધિ: વળી નાટકમાં જુદાંજુદાં પાત્રોને તેમનાં થાન તથા મોભા પ્રમાણે જુદીજુદી કક્ષાનાં આસનો (બેઠકો) આપ-વામાં આવે છે. તેમાં કયા પાત્રને કયું આસન આપવું તેનાં પ્રકાર થા વિધિ પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલા છે. એવાં આસનો અનેક પ્રકારનાં છે: જેમકે સિંહાસન, કાષ્ઠાસન, મુંડાસન, વેત્રાસન, કુથાસન વગેરે. આ આસનો મુખ્યત્વે રાજ્યસભામાં યોજાય છે.

સિંહાસન: દેવ તથા રાજા યા રાણી માટે સિંહાસન યોજાય છે. તે સુવર્ણજડિત અને રત્નો વગેરેથી આભૂષિત હોય છે અને તેના પાયા સિંહાકારના હોય છે.

મુંડાસન: સેનાપતિ, યુવરાજ વગેરે પાત્રો માટે આ આસન યોજાય છે. તે પાછળ ટેકા આધાર કે ટેકા વગરનું હોય છે.

કાષ્ઠાસન: બ્રાહ્મણો તેમજ રાજ્યગુરુ માટે લાકડાની બનેલી આ બેઠક યોજાય છે. હાલના બાજઠ, પાટલો વગેરે તેના જ પ્રકારો છે.

વેત્રાસન: પ્રધાન, પુરોહિત વગેરે માટે નેતરની બનેલી બેઠક.

કુથાસન: સ્ત્રીઓ, રાજકુમાર-રાજકુમારિકાઓ વગેરેને સાદડીનું આસન અપાય છે.

ભૂમ્યાસન: ચાકર કે નીચી કક્ષાના પાત્રોને ભૂમિનું જ આસન આપવું; અર્થાત્ તેમને જમીન પર બેસાડવા એમ કહ્યું છે.

ઉપરનો ક્રમ રાજ્યસભાનો છે. આ ઉપરાંત દિવ્યાસન, મયૂરાસન, મંડલાસન, પદ્માસન વગેરે આસનો પણ દર્શાવેલા છે. તેમાં—

દિવ્યાસન: દેવી કે દિવ્ય સ્ત્રીઓ માટે યોજાય છે. આ આસન અલૌકિક પ્રકારનું વિસ્મયચકિત રચનાવાળું હોય છે.

મયૂરાસન: રાજ્યકુમારી કે ધનાઢ્ય વૈભવશાળી યૌવનાના આવાસમાં તેની યોજના કરાય છે. તે મયૂરકલાપ(મોરની કળા)ના આકારનું તથા કોતરણીથી સુશોભિત હોય છે.

મંડલાસન: તે ઉત્તમ સ્ત્રીઓ માટે યોજાય છે ને ગોળાકાર હોય છે.

પદ્માસન: બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ વગેરે પાત્રોને તે અપાય છે.

ઉપરનાં આસનો સામાન્યરીતે સ્ત્રીઓમાં યોજાતાં હોય એમ લાગે છે, પણ તેનો ખાસ દૃઢ નિયમ હોવાનું જણાતું નથી. આ આસનો ઉપરાંત વળી ચર્માસન, દર્ભાસન વગેરે અનેક આસનો છે.

ચર્માસન: તેમાં 'વ્યાઘ્ર-ચર્માસન', 'મૃગ-ચર્માસન' વગેરે પ્રકારો છે અને તેનો ઉપયોગ યોગી તથા તપસ્વીઓમાં લેવામાં આવે છે.

દર્ભાસન: ઋષિમુનિઓનું આસન છે અને દર્ભ(એક પ્રકારના ઘાસ)માંથી તે બનાવેલું હોય છે. આ સિવાય પદ્માસન, ઇંદ્રાસન વગેરે દેવોનાં આસનોનાં નામ તો જાણીતાં છે. તે પણ અમુક ખાસ પ્રકારનાં કે વિશિષ્ટ રચનાવાળાં હોય છે.

યોગમાં જે 'પદ્માસન' વગેરે આસનો કહ્યાં છે તે આ આસનોથી સદંતર ભિન્ન છે. તે તો શરીરની અમુક રચનાઓ છે અને યોગમાં આવશ્યક શારીરિક તથા માનસિક શુદ્ધિ ને સ્વાસ્થ્ય મેળવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.●

અહીં દર્શાવેલાં આસનોનો નિયમ અન્ય સ્થળોએ જ જાણવો; પાત્ર પોતાના ઘરમાં તો મરજી મુજબ ગમે ત્યાં બેસે તેમાં કશો દોષ નથી. પરંતુ મુનિઓનું આસન તે ઘરમાં તેમજ બહાર તેમના નિયમ મુજબ એક જ પ્રકારનું રાખવું. (અનુસંધાન સામેના પાને)

● આ યોગાસનો વિષે એવું વિધાન છે કે તે વિવિધ પશુપક્ષીઓની બેઠકો કે તેમનાં અમુક હલનચલનમાંથી નિપજેલાં છે. સર્પાસન, મત્સ્યાસન, મયૂરાસન વગેરે નામો પણ તે જ સૂચવે છે. આપણા પ્રાચીન પુરુષોએ એક પણ વિષયને—ગૂઢમાં ગૂઢ વિષયને પણ છોડ્યો નથી. તેનું તત્ત્વ પામીને જ તેઓ જંપ્યા છે અને તેનો નિચોડ મૂકતા ગયા છે. આ યોગાસનો પણ તેમની એ તત્ત્વશોધક દૃષ્ટિનું જ પરિણામ છે. પશુ-પક્ષીઓ પોતાની તમામ સ્ફૂર્તિ અને તાજગી તેમની અમુક બેઠકોમાંથી જ મેળવી લેતાં હોવાનું એમને જણાયું, એટલે તેમણે એ બેઠકોને માનવહિત માટે વિવિધ આસનો રૂપે પ્રચલિત કરી. સ્વાસ્થ્ય-રક્ષાના આ અજોડ સાધનની ઉમદા બક્ષિસ દ્વારા તેઓએ માનવજાતિની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે.

(અનુસંધાન પૃ. ૩૨૪થી ચાલુ)

એમણે વળી એ ગ્રહોની ગતિ ઉપરાંત વક્રગતિ, દૃષ્ટિ ઉપરાંત સામસામી દૃષ્ટિ અને ષડાષ્ટક સ્થિતિ, એમના ઉચ્ચનીચ સ્વભાવો, એમના હોરાથી માંડીને મહાદશા પર્યંતના અમલ, વગેરે વગેરે જોડી જોડીને, વળી વિંશોત્તર વર્ષના એકસો આઠ વર્ષના અને એકસો વીસ વર્ષના અવધિ કલ્પીને તેમાં આ સર્વના સમાવેશ માટે મથતાં એમણે એવું તો કોકડું ગૂંચવ્યું છે કે એ ભૂલભૂલામણીને તપાસતાં કોઈપણ બે જોષી કોઇપણ પ્રશ્ન બનાવ કે માણસ વિશે એકમત થઇ જ ન શકે, અને યજમાન બાપડો પોતાને જે 'જોષ' રુચિ જાય, તેને જ સાચી ભવિષ્યવાણી માની બેસે ! આપણે રહ્યાં જંતુડાં. આપણું માનસ એવું છે કે કોઈકોઈ વાર તો આપણે અમુક બનાવ બનશે એમ માની બેસીએ છીએ અને તે માન્યતા જ એ બનવાનું કારણ બને છે. વધારે ચોખ્ખા શબ્દોમા કહું તો, આપણા વિશે એ 'જોષ' આપણે સાંભળ્યો ન હોત, તો એ બનાવ બન્યો પણ ન જ હોત. એક જોષી મારા જેવા અશક્ત વયોવૃદ્ધને કહે કે ચાર માસ કે ચાર દિવસ પછીની ફલાણી હોરા ખૂબ સમાલજે, ને તે હું ખરેખર માનું, તો મારી એ શ્રદ્ધા જ એ હોરામાં મને મારી નાખે ! આવા બે દાખલા મેં જાતે પ્રત્યક્ષ પણ કરેલા છે; જોકે નામ ન આપી શકું; કેમ જે એવી મૂર્ખાઈ કરું તો એ ભવિષ્ય ભાખનારો જોષી હું તેને અમુક માણસનો ખૂની કહું છું, એ મુજબ મારા પર તહોમત પણ મૂકી શકે. અસ્તુ

આમાં નિર્ણાયક મુદ્દાની બાબત આ છે કે યુરોપીય વિજ્ઞાન કોઇ પણ શક્તિ કે પદાર્થની કોઈ પણ ક્ષેત્રમા કારણતા સ્વીકારતાં પહેલાં એ શક્તિ કે પદાર્થ એ ક્ષેત્રમા કારણ રૂપે ખરે જ પ્રવર્તે છે કે કેમ, તેનો ચોખ્ખો પુરાવો માગે છે. પારિભાષિક શબ્દોમા Vera causa છે એમ સાબિત ના કરી શકાય તે શક્તિ કે પદાર્થની તે ક્ષેત્રના બનાવોમાના કોઇની પણ ઉત્પાદકતા પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન સ્વીકારતું જ નથી. ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત ન્યૂટન ત્યારે જ સ્થાપી શક્યો, જ્યારે તે પહેલાં એણે દરિયાની ભરતી અને ઓટના બનાવોનાં ઉત્પાદક ખરેખર સૂર્ય અને ચંદ્રના આકર્ષણ છે એમ સાબિત કરી આપ્યું. જ્યોતિષના ગ્રહો એવા Vera causa છે તે સાબિતી એ શાસ્ત્રમાં કે બીજે ક્યાં ય કોઇએ પણ દીઠી કે સાંભળેલી નથી.

ઘણા માણસજંતુ પોતાના શીલની નબળાઇને લીધે જે બને છે તેનો ટોપલો નવ ગ્રહોને માથે ઢોળી દઈ પોતાના શીલને દૃઢ કરવાના પુરુષાર્થથી દૂર ભાગે છે, તો ઘણા માણસજંતુઓ જે કંઈ થવાનું છે તે થવા જ કરે છે, તે પહેલેથી નિર્મિત જ છે, તેમાં રતિભાર ફેર પડવાનો નથી, માણસ બાપડો કોણમાત્ર કે તેનો પુરુષાર્થ વળી એ નિર્માણને ફેરવી શકે, એવા ફિલસૂફી-આભાસને વળગે છે. આનું પારિભાષિક નામ અંગ્રેજીમાં fatalism ફેટલિઝમ છે. બેશક, મુસ્લિમોના જેવા નિર્માણવાદીઓ આપણે હિંદુઓ નથી. આપણે 'સોઽહં' બોલીએ કે આત્મા પણ પરમાત્મા જ છે, માણસ ઈશ્વર જ છે, નર પોતે નારાયણ છે વા નારાયણ બનવાનો અધિકારી છે, (તે પ્રમાણેનો પુરુષાર્થ ખેડે તો), એમ પણ માનનારા છીએ. નિર્માણવાદ પુરુષાર્થને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે છે, ત્યારે સોઽહંવાદ પુરુષાર્થ જ બ્રહ્માંડમાં મોટામાં મોટી—અરે અમોઘ સર્વજિત્ શક્તિ છે એ શ્રદ્ધા ઉપર જ દઢાસન વાળીને બેઠો છે. તાત્પર્ય કે આ બે વાદ એકબીજાના હાડોહાડ વિરોધી છે; એકનો સ્વીકાર જ બીજાના અસ્વીકાર બરોબર છે. પરંતુ આપણી વિચારણા નખશિખ એકસરખી સીધી સંગીન અને વેધક ના પણ હોય. ઘણાઘણાની વિચારણા વચ્ચેથી ક્યાંક ને ક્યાંક ઠોકરાઇ પડે છે, ને આમ કયે બિંદુએ શા કારણથી બનવા પામ્યું તેની પણ ઘણાને ગમ પડતી નથી.

આ જ સ્થાને કે ઘણાઘણાની શ્રદ્ધા બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ને એકસાથે વળગે છે. ખાસ કરીને જ્યારે વિરોધ ઉગ્ર બને છે, હું નહિ કાં હું નહિ એમ બંને એકબીજાનું ખૂન પીવા તરસ્યા બની જાય છે, ત્યારે આપણે મવાળ માનવજંતુ કોઈ વચલે માર્ગ ('કૉમ્પ્રોમાઇઝ', વધારે જૂનો અને ચલણી પ્રયોગ 'વચલો મારગ') કે છટકબારી બડી હોશિયારીથી શોધીએ છીએ, અને કે આપણને મળી ગઇ, એમ માની બેસવાને પણ આપણે સમર્થ છીએ ! અરે ગીતા જેવા પવિત્ર ગ્રંથને પણ આપણા પક્ષમાં તાણીએ છીએ. ગીતામાં કહ્યું છે, તમે તમારા ઇષ્ટ દેવના ભક્ત બનો ને તમારી ભક્તિ શુદ્ધ હશે તો એ તમારી નિષ્ઠાવાન ભક્તિ મને સાચા દેવાધિદેવને પહોંચશે જ પહોંચશે. તમને તેનું ફળ મળશે જ મળશે. શી માનવજંતુની બુદ્ધિની આત્મવંચનાશક્તિ! સાચો દેવાધિદેવ હોય તેનામાં જ આટલી હદ લગીનું ઔદાર્ય હોઇ શકે, માટે ખુલ્લું છે જે સાચો દેવાધિદેવ હું જ છું, તમે મને જ ભજો. અને ભક્તરાજ અર્જુનને આખરે તેમ કરતો પણ નિરૂપેલો છે. આ સર્વ પક્ષિલ પ્રચારક્રિયા છે; ફિલસૂફીનું તત્ત્વ એ હોઈ શકે નહિ. તથાપિ ઘણાઘણા એક પગ હોડીમાં એક હોડીમાં એવી પ્રવૃત્તિને જ વ્યવહારુ ગણે છે. જાણે કે હાલના સમયમાં એક ભય સોવિયેત વિચારવ્યૂહ (આઈડીઑલૉજી) સ્વીકારે, બીજો ડિમૉક્રસી (વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના પાયા પર ચણાતી પ્રજાસત્તા)નો, અને બંને આપસઆપસમાં ખાનગી સમજૂતી રાખે કે તારો પક્ષ જીતે તો તું મને બચાવી લેજે, ભલે મારા પક્ષનું ગમે તે થઇ જાય ! જ્યારે જ્યારે એ અત્યંત વિરોધી વિચારવ્યૂહો વચ્ચે ઝગડો જાગી પડે છે ત્યારેત્યારે તે ધર્મયુદ્ધ ('ક્રૂઝેડ'—અરબી શબ્દ 'જેહાદ')નું ઘોર દારુણ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને માણસની બુદ્ધિ નીતિ વફાદારી આદિની આકરામાં આકરી કસોટીનો ઝમાનો પ્રકટ થાય છે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં મેરી ક્વીન ઑફ સ્કૉટ્સ અને ઇલિઝાબેથથી માંડીને ઈ. ૧૬૮૮ લગીના યુગમાં, ફ્રાન્સના ઇતિહાસમાં અઢારમા સૈકાના મધ્યથી, આપણે આવા ઉભયપક્ષી વિરોધ વિશે વાંચીએ છીએ. અને આ છેલ્લા બે વિશ્વવિગ્રહોમાં તો આપણે એ નજરોનજર પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. સત્ય, અવિશુદ્ધ સંપૂર્ણ સત્ય શોધવું અને સત્યનું આગ્રહથી પાલન કરવું, બને આપણા મોટામાં મોટા પુરુષાર્થ ગણવા ઘટે છે. ત્યારે સંપૂર્ણ અવિશુદ્ધ સત્ય મેળવવા જેટલી શક્તિ આપણામાં છે ખરી કે, એ સવાલ પણ અળવડ ગૌરવનો બની જાય છે. કેટલાક માને છે અને મનાવવા મથન કરે છે કે એ તમામ શક્તિ આપણામાં છે, અગ્નતા તો ખીલવી શકાય એમ છે. વળી તેઓ માને છે અને મનાવવા મથે છે કે એ શક્તિઓના સદુપયોગથી જે સંપૂર્ણ અવિશુદ્ધ સત્ય પામીએ તે અમને તો મળી ચૂક્યું છે તે આ રહ્યું; તમે સ્વીકારો. જેમ જેમ તમે અમારી બતાવેલી પ્રક્રિયાઓ કરશો તેમતેમ તમને સંપૂર્ણ ખાતરી થયા વિના રહેનાર નથી. દરમિયાન શ્રદ્ધા રાખો, શ્રદ્ધા રાખો, શ્રદ્ધા રાખો. ઘણાઘણા ભાઇઓ આ માની લે છે. આને ગળી શકે છે. આની શ્રદ્ધાને વળગી પડવા મથે છે. તેવાને માટે સત્યશોધનો પુરુષાર્થ રહેતો નથી. જે સત્ય મળી ગયું છે તેનું પાલન એ જ તેમને માટે મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે, એને મુકાબલે, એની હરીફાઈમાં બીજા પુરુષાર્થો ઊતરતા અને ત્યાજ્ય છે; અથવા મોટામાં મોટા પુરુષાર્થના પેટામાં પાળી શકાતા હોય એટલા જ પાળવાના છે.

પરંતુ બીજા એવા પણ ઘણાઘણા છે જેઓ પ્રશ્ન કર્યા વિના રહી શકતા નથી કે શ્રદ્ધા પણ ઉગાડાય ખરી વારુ? શ્રદ્ધા બેસી જાય

શુદ્ધ જોઈ શકે નહિ, તેમ તે આખું છે એ પ્રકારનો જ્ઞાન શક્ય જ નથી. માટે સત્ય, સંપૂર્ણ અવિશુદ્ધ સત્ય, બુદ્ધિને એવું પ્રતીત થઇ જાય ત્યાં લગી શોધ્યા કરવાનો પુરુષાર્થ, તે જ સૌથી મોટો પુરુષાર્થ છે. અને તથાપિ એ જડતાં જન્મારો જાય, અનેક જન્મારા વહી જાય, શોધાતું આવતાં સત્યનો પ્રકાશ ધીરે ધીરે સૈકાઓ લગી પ્રાપ્તની દશા ન પણ મેળવે, પ્રાપ્તની દશા જ ચાલ્યા કરે, તો એ સૈકાઓ કે એથી પણ લાંબા કાળખંડ દરમિયાન, સત્યના જે સ્વરૂપને બુદ્ધિ ઓછામાં ઓછું અપૂર્ણ અને અશુદ્ધ ગણી શકે તેનું પાલન પણ આપણો તે તે કાળે મોટામાં મોટો ધર્મ વા પુરુષાર્થ ગણાવો ઘટે. એથી ઊતરતાં હોય તે સત્યનાં સ્વરૂપોને ભોગે પણ અતિશયિયાતાં સ્વરૂપનું પાલન અને તેની સ્થાપના જ આપણો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે; જ્યાં લગી આપણી બુદ્ધિ એથી પણ ચઢિયાતાં સ્વરૂપને શોધી ના શકી હોય ત્યાં લગી.

વિવરણ જરા સંકુલ અને દુર્બોધ અને તેથી અપ્રતીતિકર થઈ જાય છે એ જાણું છું. પરંતુ (આવી સભાઓમાં લોકો આપણી મ.જુભટ્ટની કથાઓ સાંભળતા અને એ આખ્યાનો કલાકો ઉપર કલાકો લગી સાંભળ્યા કરતા એ જમાના વહી ગયા છે.) વિષય ગમે તેવો રસિક કે આવશ્યક હોય તથાપિ આપણે અમુક કાળમર્યાદા સાચવવી જ પડે છે. અને એમ કરતાં આ વિવરણમાં કેટલાક અંકોડા છોડી દેવા પડે છે, તે અધિકારી (શ્રોતા કે) વાચક પોતપોતાની સ્વતંત્ર વિચારણાએ પોતાની મેળે સાંધી લેશે એમ રાખવું પ્રાપ્ત થાય છે.

વિષયને જરા જુદી રીતે મૂકું વિષાદમસ્ત અર્જુન તમામ ધર્મોનો પાયો કુલધર્મોમાં જુએ છે પિત્રીઓની પોતાના લોકમાં સ્થિતિ, સ્મૃતિધર્મો, બધા જ ધર્મોનો પાયો કુલધર્મો, આ યુદ્ધ તે ધર્મોને ઉચ્છેદે છે, અને કુલધર્મોચ્છેદ ઉપરકપરને પગથિયે છે તે તમામ ઊંચેના ધર્મોને પણ ઉચ્છેદે છે, આવો ઘોરાતિઘોર અધર્મ કેમ કરે? કદાપિ જ નહિ. પાયો ટકતાં તે ઉપરની આખી ઇમારત રહેશે, અથવા ના પણ રહે; તથાપિ તે પાડવાના મહાપાતકનો ભાગી હું તો નહિ જ બનું.

જવાબમાં ગીતા નિરૂપે છે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતે પરમાત્મા જ છે, પોતે અર્જુનને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપે છે જે વડે તેને શ્રીકૃષ્ણના પોતા માટેના દાવાની સત્યતામાં શ્રદ્ધા બેસે છે ને એટલે શ્રીકૃષ્ણ જે જે બીજું કહે છે તે તમામ અર્જુન સ્વીકારી શકે છે. ગીતાનો આ શ્રદ્ધાવાદ જે સ્વીકારી શકે છે તેને તો ઉપર કહેવાઈ ગયું તેમ સત્યની શોધનો પુરુષાર્થ સમાપ્ત થઈ જાય છે, ને જે પરમ સત્ય હોવા વિશે શ્રદ્ધા જામે છે તેના પાલન-સ્થાપનનો પરમ પુરુષાર્થ જ ખેડવાનો રહે છે.

પરંતુ જેને આવી શ્રદ્ધા અશક્ય રહે છે, તેને ગીતા શું શું કહે છે તે જોઈએ. પ્રથમ કહે છે—વારવાર કહે છે 'યુદ્ધસ્વ, ભારત!' હે ભારત, લડ. હે બીજું કહે છે, વહેતા સંસારમાંનો સંસારી વહ્યા વિના રહી જ ના શકે. શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ કર્મ જ છે ને? કર્મ કરવાં જ પડશે. પણ કુશળતા મેળવીને કર્મો કર! યોગી બન. ત્રીજું એવું જે કહે છે તે ઉપર આવી ગયું. કહે છે, હું શ્રીકૃષ્ણ જ પરમ સત્ય પરમાત્મા છું. લે આ દિવ્ય દૃષ્ટિ. તે વડે જો. ખાતરી થશે અને શ્રદ્ધા બેસશે. અને શ્રદ્ધા બેસી ગઇ એટલે ચોથું કહે છે, મેં નિર્માણ કરી જ રાખેલું બનવાનું છે. એમાં મીનમેખ ફરનાર નથી, તારે માત્ર નિમિત્ત બનવાનું છે, મેં ઉપજાવેલ કોઇ પણ જીવને નિમિત્ત જ બનવાનું છે; તો મારા ભક્ત, મારા વહાલા ભક્ત, મને ભજ. એ જ તારો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ. અને અર્જુન તે સ્વીકારી લે છે.

સખા જ બનેલા આ યુદ્ધ માટે હતો આ ભાગ બનાવ્યો પર ... મારું છું,—અને ગીતા પૂરી થાય છે.

માનવ બુદ્ધિને દિવ્ય દૃષ્ટિ—આગમનિગમની (મિસ્ટિકલ) બુદ્ધિ તો છે નહિ; એને તો ચર્મચક્ષુ જ છે; એટલે ઉપલી બે વાત પ્રતીતિકર નથી, પરાણે ઉપજાવેલી શ્રદ્ધા અને તેની સાથે એ બધું આળપંપાળ છે. એટલે ગીતાના શબ્દો અને પંક્તિઓ જે વાચ્યાર્થ કહે છે તે બુદ્ધિને જ તરણોપાય ગણનારને પ્રતીતિકર નથી.

પરંતુ ગીતાનું મનન કરતાં આ ઉપરાંત એમાંથી એક બીજો ધ્વનિ પણ સંભળાવા માંડે છે. કોઇ વાચકને તે સ્પષ્ટ સંભળાય છે, કોઇને એટલો સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી. પણ વત્તોઓછો સૌ સાંભળે એવો એમાં ધ્વનિ છે. અને ગીતાની અમરતા એ ધ્વનિ વડે જ છે. વૈષ્ણવ પંથના કે શ્રદ્ધાના કે આગમનિગમના કોઇ પણ રૂપના પ્રચારગ્રંથ લેખે બીજા એવા પ્રચારગ્રંથો કરતા એની વિશેષતા નથી.

સત્ય શોધવું, આ બ્રહ્માંડને સમજવું, એના ગર્ભમાં એનાં ઊંડાણોમાં શું તત્ત્વ છે તે પકડવું, એ જ મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે. પરંતુ આ શોધ તો લાંબી લાંબી ચલાવ્યા જ કરવી પડે એવી છે. અને આપણે તો એમાં અમુક ક્ષણે અમુક પેઢીએ અમુક સ્થળકાળે જ છીએ, થોડો વખત જ હોઇએ છીએ. તથાપિ તે સમય દરમિયાન અને આપણા હજી અપૂર્ણ અશુદ્ધ જ્ઞાને પણ આપણને આચરવું તો પડે જ. સંસારનો ભાર, પ્રવાહમાં વહીએ છીએ તેનો ધક્કો, આપણે માથે પડે જ, આપણને વાગે જ; તેની બરદાસ્ત કર્યે જ છૂટકો. તેનાથી વિમુખતા મનુષ્ય માટે અશક્ય છે. સત્યશોધ અધૂરી રહે છે તે દશામાં પણ આમલી સત્યપાલન અને સત્યસ્થાપન આપણો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે.

વેદોક્ત આચારો જૂનવાણી થઇ ગયા છે જૂનવાણી આચારવિચારવ્યૂહ અને નવા ફૂટતા પગભર થવા ને સર્વોપરિ થવાની મહેચ્છાવાળા આચારવિચારવ્યૂહ વચ્ચે આ આસુરી સંપત ને દૈવી સંપત વચ્ચેના જેવો ધર્મવિગ્રહ છે. આ કુરુક્ષેત્ર ચાલી રહ્યો છે, ચાલશ્યા કરશે. આમાં કોઇ પણ વ્યક્તિએ કઈ બાજુ અપનાવવી કોના સંગે અને કોની સામે ઝગડવું એ જ સવાલોનો સવાલ છે.

સિદ્ધાસનારૂઢ છે તે દેવો પડે છે, નવા દેવો ઊગે છે, સર્વોપરિ થવા મથે છે, સર્વોપરિ થવામાં છે. રુદ્રો મરુતો, વસુઓ, આદિત્યો, નરમેધ, પશુમેધ આદિ અસ્તાચળે ઊતરી રહ્યાં છે. ત્રિમૂર્તિ અને પરમાત્મા રક્તપાતશૂન્ય ઉપચારો, પ્રસાદો અને સ્થૂલ બાહ્યાચારોની પૂજાસેવાને બદલે સૂક્ષ્મ માનસિક ભક્તિ વગેરે વગેરેનો ઉદય થઈ રહ્યો છે. જોતજોતાંમાં એ ગમ્યાકારો તપશે એમ બુદ્ધિ પણ જોઇ શકે. એ નવાને સનાતન ગણવા, કે એ પણ જૂનાની જ જેમ ખરશે, અને એ બીજા સદની જગા ત્રીજો સટ લેશે, તે બુદ્ધિને અગમ્ય છે. આ આદિ અવ્યક્ત અંત અવ્યક્ત માત્ર મધ્ય વ્યક્ત, એવા વિરાટ પ્રવાહ વચ્ચે માનવી ઊભો છે અને પૂરેપૂરી વ્યક્તિ થતાં પહેલાં તો એ પણ અવ્યક્તમાંથી જ આવેલો પાછો અવ્યક્તે વહી જશે. આવા માનવી માટે એ અર્ધા છે, તે દરમિયાન મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ કયો? સ્થિતં પરિપાલયેત્ (અંગ્રેજી કાયદાની પરિભાષામાં Dictum valet.) એ એનો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ?—કે તમામ શક્તિઓ સંયોજીને એ સત્યશોધ કરી રહ્યો છે તેમાં એને જે નવાં સત્ય સ્વરૂપો દેખાવા માંડ્યાં છે, અમુક અંગોપાંગ સ્પષ્ટ, બાકીનાં માત્ર ઝાંખી રૂપે, તેમને વળગવું, તેમના પક્ષે વળગવું, બે વચ્ચે વિરોધ ઉભરાતા ધારણ કરે, એકબીજાના સદંતર સંહાર માટે તરવાર પણ નીકળે તો (ઉકતું

આ નવા પેક્ષમાં—એ એનો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ? મારા આધીન મતે ગીતાની પ્રચારક ગુટકા લેખે ગમે તેટલી ત્રુટીઓ હશે, પુનરુક્તિઓ શબ્દાલુતા વાદાવાદી અને શુષ્કતાના કારણે ગમે તેટલી રસશૂન્યતા હશે, પણ ગીતા અમર છે એમાં આ પ્રશ્ન અને વળી તેનો સાચો ઉત્તર પણ ધ્વનિ રૂપે વણાયો છે, તે કારણે.

પૂરું તે બ્રહ્માંડે: વ્યક્તિ માટે જે આદેશ તે સમષ્ટિ માટે પણ. માણસ જંતુનું જીવન કેવલ વ્યક્તિજીવન છે નહિ; હોઈ શકે જ નહિ. અમુક અમુક સમષ્ટિઓને વળગેલી જ એ વ્યક્તિઓ જીવે છે, જીવી શકે છે, ન અન્યથા. અર્થાત્ એના જીવનનો શકય તેટલો બધો વિકાસ, અને શકય તેટલું બધું આત્માવિભાવન (Self-realization, Self-elevation, Self-sublimation) એ જે જે સમષ્ટિઓને વળગેલો જીવે છે, તે સમષ્ટિઓનાં વિકાસ અને સમુત્ક્રાંતિ(evolution)ની સાથેસાથે અને તેટલી મગદૂરમાં જ શકય છે. કુલધર્મો વ્યક્તિને પાળવાના છે જ, કેમ કે વ્યક્તિ કુલનો જ એક અંશ છે. પણ કુલવ્યક્તિઓ જાતિસમષ્ટિના અંશ છે; જાતિઓ પ્રજાસમષ્ટિ અને રાષ્ટ્રસમષ્ટિના અંશ છે; પ્રજાવ્યક્તિઓ ને રાષ્ટ્રવ્યક્તિઓ જનતાસમષ્ટિના અંશ છે. વ્યક્તિ તે લઘુ જીવ, આશ્રિત જીવ; સમષ્ટિ તે મુકાબલે મોટો જીવ, વ્યક્તિનો આશ્રયદાતા છુટીછુટી નાનીનાની સમષ્ટિઓમાંથી એક મોટી સમષ્ટિ રચાવામાં હોય, ત્યારે તે આગલી સમષ્ટિને આપણે સમષ્ટિ રૂપે લેઇ રહેવાની નથી, નવી મહત્તર બૃહત્તર સમષ્ટિની અનેકમાં એક અને આશ્રિત વ્યક્તિ રૂપે જોવાની છે. રાજા અને રાજકુટુંબ પ્રતિ આમરણાંત વફાદારીનો યુગ હતો. પ્રજાહિત માટે બનતું મથવા ને સાધવા તત્પર નાગરિકોના પ્રયાસે પ્રજાસ્મિતાઓ (nationalism) પ્રકટે, તે પ્રકટવામાં હોય તે પેઢીઓ દરમિયાન રાજકુટુંબને વફાદારી પણ ધર્મ છે, પ્રજાહિતવફાદારી પણ ધર્મ છે. જ્યારે પ્રજાની સમાન રાષ્ટ્ર લેખે પ્રકટ થવાની તૈયારી થાય, ત્યારે એ બે વફાદારીઓ અળગી પડે છે. વળી તે જ ન્યાયે આગળ ચાલતાં, પ્રજાવ્યક્તિઓ ને તેમની પ્રજાસ્મિતાઓમાંથી જનતાસ્મિતા ફૂટવાની તૈયારી થાય, ત્યારે પ્રજાસ્મિતાને પીગળાવી નાખવી પડે છે, તેને સ્થાને જનતાસ્મિતાનો અભિષેક કરવો એ નવો અને વ્યાપક ધર્મ ઉદય પામે છે. આ બેના ઝગડામાં પણ પ્રજાસ્મિતાને વળગી રહેવું તે પ્રગતિ કે સમુત્ક્રાંતિની દિશામાં પ્રયાણને ... દેનારું નથી, પરંપરાને જ ટેકો દેનારું છે, અર્થાત્ પીછેહઠનું કાર્ય છે. ખરો પુરુષાર્થ, ઊંચામાં ઊંચો ધર્મ જનતાસ્મિતાના પક્ષમાં ભળવું મથવું અને (લડવું પડે તો) આમરણાંત લડવું એમાં છે

પ્રચારક સાહિત્ય પ્રચારક હોવાથી ઊતરતું કે ચાબખમાલિક (કે તેને વળગતું conservative, reactionary, unprogressive) ગણવાનું નથી. શીલ એટલે પુરુષાર્થપાલને દઢતા. સત્યશોધન મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે. જે વખતે જે રૂપે સત્ય પ્રતીત થયું હોય તે રૂપ સત્ય, જૂનાં રૂપોથી સત્યતર. એ નિરૂપવામાં એ સ્વીકારાવવામાં, એ પળાવવામાં, એ સક્રિય જીવનવ્યવહારમાં મૂર્ત કરાવવામાં જે સાહિત્યનો ટેકો હોય તે શીલપોષક, શીલવર્ધક સાહિત્ય છે. વડીલો, કેળવણી, વાતાવરણાદિ શીલદઢતાનાં ગૌણ કારણો, પણ તેના સ્થાપનપરિપાલનમાં ટેકો દેનારાં અને સક્રિય ફાળો આપનારાં બનીને એવાં સાહિત્યની જ માફક પ્રગતિમાન અને સમુત્ક્રાંતિસહાયક ગણાવાને પાત્ર. એથી ઉલટા આશય ધરાવતાં કે વાંછતાં વડીલો કેળવણી આદિ એવાં સાહિત્યની જેમ ઊતરતી જાતનાં બલ્કે નુકસાનકારક જ ગણવાં પડે એવાં છે. ઇતિ શુભં ભૂયાત્.

કસોટી

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબો શોધી ન શકો તો નીચે જ ઊંધા છાપ્યા

(૧) જેલમાં ૬૪૨૫ નંબરના કેદીએ કંઈક તોફાન કરતાં ... તેને એક વિચિત્ર સજા આપી. નીચેના ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે

ક ખ ગ ઘ ચ છ જ ઝ

૮ બારણાંવાળી એક ઓરડીમાં તેને પૂરીને કહ્યું, 'ક થી શરૂ કરી તારે નંબરો ગણવાના છે. ક થી ઝ સુધી ૮ થશે; ત્યાંથી પાછું ગણવાનું શરૂ કરવાનું, જેથી જનો નંબર ૯ આવશે અને કનો ૧૫. ફરી પાછું આગળ ગણતાં ખનો ૧૬.—એમ ગણતાંગણતાં તારે તારો પોતાનો નંબર ૬૪૨૫ નંબર આવે ત્યાં સુધી ગણવાનું છે. એ નંબર જે બારણે આવે તે બારણાની કળ દાબતાં જ તે ઉઘડી જશે અને તું છૂટો થઈશ. પણ જો ભૂલથી બીજા બારણાને હાથ લગાડયો તો તારે મોત નક્કી છે, કારણ તે બારણામાંથી વીજળીનો પ્રવાહ વહે છે. પણ મુખ્ય વાત તો એ છે કે તારે તારો એ નિર્ણય ૩ મિનિટમાં કરવો પડશે.' કેદી બુદ્ધિશાળી હતો. તે વિચાર કરીને બે મિનિટમાં જ સાચો નિર્ણય કરીને બારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળી ગયો. તો તેણે કયા અક્ષરવાળું બારણું ઉઘાડયું હશે?'

(૨) નીચેનાંને નેમના કદના પ્રમાણમાં ગોઠવો જોઈએ: માઇક્રોબ, ઍટમ, સૂર્ય, પૃથ્વી, પ્રોટોન, ઇલેક્ટ્રોન, ખરતો તારો, ચંદ્ર, ગુરુ, ધ્રુવનો તારો.

(૩) કહેશો? (ક) કોને દાંત વધારે હોય બે—પૂર્ણ વિકસિત કૂતરાને કે મોટા માણસને? (ખ) કૈસર અને ઝાર એ બે નામો કયા પ્રખ્યાત નામ પરથી ઊતરી આવ્યાં છે? (ગ) અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ, માર્શલ સ્ટાલીન અને ઇંગ્લંડના રાજા—એ ત્રણે જે જે સ્થળે રહે છે તે સ્થળોનાં નામ શાં? (ઘ) તમે રોજ ખાઓ છો એવી એક ચીજ કઇ છે જે નથી પ્રાણીજ કે નથી વનસ્પતિજન્ય પદાર્થ? (ચ) રોજ ૧૫ મિનિટ કસરત કરવાનું મેં નક્કી કર્યું. તે માટે તરવું, લાકડાં કાપવાં અને ટેકરી ચડવી એ પૈકી કઇ કસરત મારે કરવી જેથી તેમાં સૌથી વધુ શ્રમની જરૂર પડે? (છ) કરોળિયા, કીડી અને કાનખજૂરા એ પૈકી કયું જંતુ સંગઠિતરીતે યુદ્ધ ખેલે છે? (જ) લશ્કરનો કોઇ અધિકારી રસ્તે કોઇની સાથે વાતો કરતાં માન બતાવવા પોતાની ટોપી ઉતારે એ યોગ્ય ગણાય? (ઝ) આધુનિક ઑલિંપિક રમતોની ફરી શરૂઆત કયારે થએલી? (ટ) કયા પ્રખ્યાત ખેલાડીએ એક મહિનામાં ફક્ત પાંચ ઇનિંગ્સ રમીને ૧૦૦૦ કરતાં વધુ રન કરેલા?

કસોટીના જવાબ: (૧) ગ અક્ષરવાળું બારણું. સાતસાતની હારમાં બારણાં છે એમ ગણીને ૬૪૨૫ને સાતે ભાગતાં ૯૧૭ ફેરા થશે અને ૬ શેષ વધશે. ૯૧૭મો ફેરો ક થી શરૂ કરી જ આગળ પૂરો થશે. ત્યાંથી છેવટના ૬ આંકડા આગળ ગણતાં ગ આગળ ૬૪૨૫ નંબર પૂરા થશે. (૨) પ્રોટોન, ઇલેક્ટ્રોન, ઍટમ, માઇક્રોબ, ખરતો તારો, ચંદ્ર, પૃથ્વી, ગુરુ, સૂર્ય, ધ્રુવનો તારો. (૩) (ક) કૂતરાને. (ખ) સીઝર. (ગ) અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ—વ્હાઈટ હાઉસ, સ્ટાલીન—ક્રેમલીન, ઇંગ્લંડના રાજા—બકિંગહામ પૅલેસ. (ઘ) મીઠું. (ચ) ટેકરી ચડવાની. (છ) કીડીઓ. (જ) ના, ટોપી એ ગણવેશ(uniform)નો ભાગ હોઇ તે બહાર નીકળ્યા પછી કદી પણ કાઢી શકાય નહિ. (ઝ) ૧૮૯૬માં. (ટ) ડબ્લ્યુ. એચ. પૉન્સફર્ડ, ૧૯૨૭ના ડિસેમ્બરમાં ૧૧૪૬ રન કરેલા, જેમાં સૌથી વધારે ૪૩૭ હતા

૩૦૦મો અંક સલામત મેળવવા : ૮

યોજના

દરેક અંક બહાર પડે કે તરત જ ગ્રાહકો તરફથી અંકો ગુમ થવાની ફરિયાદો આવવા માંડે છે; અને તે સતત ચાલુ છે.

સામાન્યતઃ અંકો ગેરવલ્લે થવાનાં જે કારણો હોઈ શકે તે દૂર કરવાની તો સંપૂર્ણ તકેદારી અમે રાખીએ છીએ: (૧) બધા જ ગ્રાહકોનાં નિઃશેષ સરનામાં દર મહીને, બે માણસો સામસામા બેસીને રજિસ્ટર ઉપરથી ચેક કરી જાય છે, અને કોઇના સરનામામાં ફેરફાર હોય તો તે સુધારી લેવામાં આવે છે; (૨) અંક પૅક થયા પછી, પોસ્ટ ઑફિસે નાખવા જતાં પહેલાં બધી રવાનગી ગણીને ગ્રાહકવાર અંકની સંખ્યા ટિકિટના હિસાબ સાથે ફરીથી ચેક કરી લેવામાં આવે છે.

અને આમ છતાં અંકો ગુમ થયાની ફરિયાદો તો આવ્યા જ કરે છે. કોઈ અંક એવો નથી ગયો કે જેને વિષે ફરિયાદ ન આવી હોય. તો પછી ૩૦૦મો ખાસ અંક તો એમાંથી શાનો મુક્ત રહી શકે?

ટપાલ ખાતું આ બાબતમાં કાંઈ કરી શકતું નથી; કરી શકે નહિ. રજિસ્ટર્ડ ન થઈ હોય તેની વસ્તુઓ માલિકને પહોંચાડવાની બાંહેધરી આપવાની કાયદેસરની જવાબદારી તેની હોતી નથી. એટલે આવી કોઇ પણ ફરિયાદનો તેના તરફથી એક જ ઘ્યાનથી ઉત્તર મળે છે કે 'વસ્તુ પોસ્ટ થઈ હશે તો તે તેના માલિકને યથાસમય પહોંચાડવામાં આવી હશે.'

અમારે પક્ષે તો, અમારી પાસે જ્યાં સુધી અંકો સિલિક હોય છે ત્યાં સુધી ગ્રાહકોને ફરી મોકલવા યત્ન કરીએ છીએ; પણ કાગળ-કરકસરને કારણે અંકોની વધારે નકલો કાઢી શકાતી નથી. આથી, નકલો ખૂટી ગયા પછી ગુમ થએલા અંકો અમે ભરપાઈ કરી શકતા નથી. અને ૩૦૦મા અંક માટે તો એ પણ શકય નહિ રહે; કેમકે કાગળના પ્રશ્નને લીધે એ અંકની સંખ્યાની મર્યાદા પરિમિત છે; એટલે ગુમ થએલો એ અંક તો બીલકુલ ભરપાઇ કરી આપવાનું અમે માથે લઈ શકીએ તેમ નથી.

તો પછી તમારા ૩૦૦મા અંકની સલામતી માટે તમે શું કરશો?

અમને એક રસ્તો સૂઝે છે:

તમારામાંના મોટા ભાગના ગ્રાહકોનાં લવાજમો ડિસેમ્બર આખરે એટલે કે એ ૩૦૦મા અંક સાથે જ પૂરાં થતાં હશે; અને તમે જાન્યુઆરીનો અંક વી. પી. થી મંગાવીને લવાજમ ચાલુ રાખવાના જ હશો. હવે, રજિસ્ટર્ડ કર્યા વિના તો અંક વી. પી. થઈ શકતો નથી, એટલે જાન્યુઆરી અંક ઉપર તો તમે રજિસ્ટરનો ખર્ચ કરવાના જ છો. તો પછી એ જ ખર્ચ ડિસેમ્બર અંક (૩૦૦મા અંક) ઉપર કરી તેની સલામતી સાધી લો તો?

એટલે અમે એમ સૂચવીએ છીએ કે—

(૧) આવતા વરસના લવાજમ માટે જાન્યુઆરીને બદલે તમારે ડિસેમ્બરનો ૩૦૦મો અંક વી. પી.થી મંગાવવો. એ અંક વી. પી. હોવાથી તમને તે સલામત પહોંચાડવાની કાળજી પોસ્ટ ઑફિસ રાખવાની જ; કેમકે એનાં નાણાં એને તમારી પાસેથી મેળવવાનાં હશે; જ્યારે તમારે પક્ષે તો માત્ર વી. પી. એક માસ વહેલું મંગાવવાનું થાય એટલું જ.

(૨) જેઓ એજન્ટો મારફત કે મનીઑર્ડરથી લવાજમ મોકલે છે, તેઓ પણ આ વખતે તો અંક સલામત મેળવવા માટે વી. પી.ના આ ચાર આના વધુ ખર્ચ કરે એવી અમારી ભલામણ છે. એ ખર્ચ ખરેખર લેખે લાગ્યો મનાશે; કેમકે અંક એથી સલામત તમારા હાથમાં આવશે. નહિતર એ મોંઘો અંક ફરી ભરપાઈ કરી આપવાનું અમારે માટે શકય નથી.

(૩) જેમનાં લવાજમ ડિસેમ્બર અંક સાથે પૂરાં થતાં નથી, પણ આવતા વરસના કોઈ વચગાળાને મહીને પૂરાં થાય છે તેમને ય અમારી ભલામણ છે કે તેઓ પણ આવતા વરસના બાકી રહેતા મહીનાઓનું ફાળે પડતું લવાજમ ભરપાઇ કરાવી તેટલી રકમના વી. પી.થી જ આ ૩૦૦મો અંક મંગાવી લે અને તેની સલામતી સાધી લે.

(૪) હિંદ બહાર વી. પી. થઈ શકતાં ન હોવાથી જે પરદેશના ગ્રાહકો રજિસ્ટર્ડથી મંગાવવા ઇચ્છતા હોય તેઓ ૬ પેન્સનો પોસ્ટલ ઑર્ડર મોકલે.

૩૦૦મા અંકની તમારી નકલ ચોકસાઇપૂર્વક તમારા જ હાથમાં આવે એ માટેનો અમને સૂઝ્યો તે ઓછામાં ઓછા ખર્ચાળ અને વધુમાં વધુ સરળ માર્ગ અમે તમને બતાવ્યો છે. તમારે માત્ર કરવાનું એટલું જ કે આ અંક આવ્યે તરત જ **એક પોસ્ટ કાર્ડ લખીને આવતો અંક તમારા નીકળતા હિસાબે વી. પી. કરવાનું અમને લખી જણાવવું.**

પંદરમી ડિસેમ્બરે ૩૦૦મો અંક બહાર પડશે. અમે ૧૪મી ડિસેમ્બરની છેલ્લી ટપાલ સુધી તમારા પત્રની રાહ જોઇશું. અને એ કાંઇ ખબર નહિ આવ્યા હોય તો પછી ઈશ્વરને ભરોસે તમારો અંક સાદી ટપાલથી તમને પોસ્ટ કરી દઈશું.

ફરી વીનવીએ છીએ કે આ ઓછામાં ઓછા ખર્ચાળ અને વધુમાં વધુ સલામત માર્ગ પર વિચાર કરીને તરત નિર્ણય કરશો.

Our Friends Abroad

પત્રમિત્રોની સંસ્થાઓ

આજકાલ પત્રમિત્રોને લગતી ઘણી સંસ્થાઓ નીકળી છે અને રોજ નવી નવી નીકળતી જ જાય છે. આ સંસ્થાઓ તેના સભ્યો પાસેથી વાર્ષિક કે માસિક અમુક ફી લઇ તેમનો પરદેશના પત્રમિત્રો સાથે પરસ્પર સંબંધ બંધાવી આપે છે તથા એકબીજાને વિશિષ્ટ દેશોનાં પત્રમિત્રોનાં સરનામા તથા તેમના શોખની માહિતી પૂરી પાડે છે. આવી ઘણી સંસ્થાઓ તરફથી પોતાની જાહેરાત 'કુમાર'ના પત્રમિત્ર-વિભાગમાં કરવાની વિનતિ કરતા પત્રો અમારી પર આવે છે.

પરંતુ શરૂથી જ અમે સામુદાયિક પાયા પર આવું કાર્ય કરતી કોઇ પણ સંસ્થા, કલબ, મંડળ કે વ્યક્તિની આવી જાહેરાત 'કુમાર'માં નહિ કરવાની નીતિ રાખી છે. તેનાં બે કારણો છે: એક એ કે આ વિભાગનો ઉદ્દેશ પત્રમિત્રોને કેવળ વ્યક્તિગત સહાય કે માર્ગદર્શન આપવાનો છે; અને બીજું એ કે એવી જાહેરાત કરવા પાછળ મોટું ભયસ્થાન એ રહેલું હોય છે કે કેટલીક સારી સંસ્થાઓ સાથે માત્ર પૈસા કે પ્રસિદ્ધિ મેળવવા સારુ જ વેપારી ધોરણે કાર્ય કરતી લેભાગૂ સંસ્થાની પણ જાહેરાત થવાનો સંભવ રહેલો હોય છે. કોઈપણ સંસ્થાની પ્રામાણિકતા કે સચ્ચાઇ કસી જોવાનું અમારી પાસે કોઈ સાધન નહિ હોવાથી અમે કોઇ સંસ્થાની 'કુમાર'માં જાહેરાત નહિ કરવાનું ધોરણ શરૂઆતથી જ રાખ્યું છે આ માટે અમારે કેટલાક અમારા અંગતમિત્રો તથા પરિચિતોને પણ નાખુશ કરવા પડયા છે.

અને અમે સેવેલો આ ભય સાચો પાડતા કેટલાક કિસ્સાઓ અમને જાણવા પણ મળે છે. કેટલીક સંસ્થાઓ અગાઉથી અમુક લઇ પછી કંઈ જવાબ જ આપતી નથી એવી ફરીયાદ અમને છે. બીજા પણ ઘણાને એવા અનુભવ થયા હશે. આ કારણે જે જ્યારે પત્રમૈત્રીનો રસ પ્રજામાં વધુ ને વધુ કેળવાતો અને ફે-ે જાય છે તે વખતે ઉત્સાહી પત્રમિત્રો આગળ અમે લાલ બત્તી ધરવાની ફરજ માનીએ છીએ. અનેક પત્રમિત્રો મેળવવાની ઇચ્છાથી ફી ભરીને કોઈ પણ સંસ્થા કે કલબમાં જોડાતાં પહેલાં તેમણે તે સંસ્થા વિષે પૂરી ખાત્રી તથા ચોકસાઈ કરી લેવી આવશ્યક છે. તેમ કરી જો પૂરો વિશ્વાસ પડે તો જ તેવી સંસ્થામાં જોડાવું સલાહભર્યું છે, જેથી પાછળથી અસંતોષ કે કચવાટનું કોઇ કારણ ન રહે.

જર્મનીનાં વધુ સરનામાં

નીચે આપેલાં બધાં સરનામાં જર્મનીના શિક્ષકોના હોઈ તેમનો મુખ્ય રસ કેળવણી તથા તેને લગતા વિષયો છે.

(1) Paul Sander, 3 Tischenderfstrasse, (1 ob) Lengen/Vogtl. Germany-Russian Zone-Age 32; (2) Eva Marie France, 10 Grobroigtsberg/Sachsen, Uber Frieberg/Schule, Germany-Russian Zone—Girl, 22, (3) Gerhard Ehnert, 10 Rosswein/Sa, Markt 13, Germany-Russian Zone-34; (4) Inge Woyack, Dresdan No. 32, Gleinaer Str. 58, Germany-Russian Zone-Girl 25; (5) Christa Gebhardt, 19 Stahfurt, Al exandrastr 13, Sachsen, Germany-Russian Zone, 21; (6) Gorhard Sdrindlev, (1 ob) Neusornaig Kr. aschatz Germany-Russian Zone; (7) Ruth Heymlt, 1 ob Glaughau, Saxony, Hoffnung 73, Germany-Russian Zone-Girl, 22; (8) Horse Lampe, Hsl eb dn/Saale, Burst 32. (19) Land Sachsen Anhalt, Deutschland Germany-Russian Zone-21; (9) Editha Feix, (10a) Wilsdruff /Sa Ander Schule 1/1 Germany-Russian Zone-Girl, 22; (10) Helmut Rodel (1 Oa) Krummenhenneursdorf, b. Freiberg in Sadisen, Germany-Russian Zone-22; (11) Kate Leonuards, Seltsenstrasse 13, Leipsig S.I. Germany-Russian Zone; (12) Heina Samsiel, Harferd/Westf. Salzuferstr, 109 b, Germany-British Zone; (13) Daddy Kessler, Lessing/Krs Weissenfels Am Anger 13, Germany-British Zone-Girl. 28, (14) Ursul a Lichtenstein, (24b) Mubel/Mrs. Schleswig, Schleswig-Holstein, Germany-British Zone-Girl, 21; (15) Ursul a Heuer, Krell der Str. i 8, Berlin N. W. 21; Germany—Girl, 23; (16) Erna Hoffmann, Lehrerin, *13b Wengen/Kr. Neuburg a. d. Germany U. S. Zone* Girl, 25; (17) Gerhard Mayer, stuttgart-O Metzstr 62, Deustehiand/Wurttemberg, Germany U. S. Zone-30.
(ઉલ્લેખ: બટુક નાયક, સૂરત)

આ વિભાગમાં નામ નોંધાવવા ઈચ્છનારે એક પોસ્ટકાર્ડ પર (અંગ્રેજી પહેલી એબીસીડીમાં જ) પોતાનું પૂરું નામ, પૂરું સરનામું, ઉંમર, શોખ તથા ક્યાં સુધી ભણેલા છે તે સર્વ વિગત જણાવી નીચે પોતાના વાલીની સહી કરાવી પછી જ તે કાર્ડ અમારી પર મોકલવું. ઉપરની કોઈ પણ વિગત જણાવવી રહી ગઈ હશે તેવા પત્રો પર ધ્યાન અપાશે નહિ.

INDIAN PEN FRIENDS

(144) *Jayakant S. Saiyadh, 1001, Vagheshwari's* Pol, Raipur, Ahmedabad—18, Stamps, travelling. (145) Chandrakant H. Parekh c/o. Indarchand Joharimal, 541 *Burtoll Street, Burrach Bazar, Calcutta-7* —21, stamps, photography; (146) Jashavant Pandya, c/o Dr. R. K. Pandya, Station Plot, Gondal (Saurashtra)—16, Astronomy, swimming, Foot-ball; (147) Rohitkumar Chunilal Desai c/o Chunilal U. Desai, Bardoli House, 168 D, Vincent Road, Dadar, Bombay-14—19, Photography, touring, reeding; (148) Dipendra Ratilal Thakore, Bhutnath Falia, Broach, B.B.C.I—20, Dancing music, photography, economics; (149) *Mohanlal Raghubhai Patel, Chotru Falia, P. O.* Vesma, via Maroli—17, Drawing, photography, sports; (150) Pravinkumar V. Shah, Rughnathji Mandir Rd, Vankaner (saurashtra)—18, *Science, politics;* (151) Rasiklal Mohanlal Sheth, 370 sandhurst Rd, Bombay-4—20, Stamps, touring, swimming; (152) Ambalal Desaibhai Patel, P.O. Kosindar Ta. Sankheda, Baroda State—15, Touring, photography, stamps, (153) Chandrakant Mentora, c/o Dr. Jayant Khatri, Opp. Moti Haveli, Mandvi, Cutch—18, Coins.

માધુકરી

જેની વહે શારદની સુપ્રસન્ન ગંગા,
બંને તટે સભર, ગભીર, નિરતરંગા;
એવી સમૃદ્ધ, ઉજળી પુરુષાર્થધારા,
વ્હેતે ભરી જીવનલક્ષ્મીના કિનારા.
જાગ્યા પ્રબળ દૃઢ, બલિષ્ઠ, પ્રફુલ્લ યૌવને,
દોગાનલે પુનિત ભારતના તપોવને. —નાગાલાલ દવે

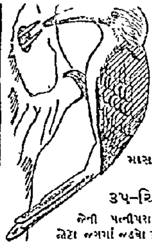
સંગીત મહામહોદય પં૦ ઓમકારનાથજી ઠાકુર

ગુજરાત બહાર ગુજરાત વિષે એવી છાપ છે કે એ સંગીતશત્રુ છે. બૈજુ બાવરા, તાના રીરી, હલકભર્યાં લોકગીતો ને પરપ્રાન્તીઓને મુગ્ધ કરનાર ગરબાનો રાસનૃત્યનો પ્રકાર, એ બધાનું નામ દઈદઈને આપણી સંગીતપ્રિયતા પુરવાર કરવા મથીએ તોપણ એટલું સાચું છે કે દેશનાં પૂર્વ ઉત્તર ને દક્ષિણ ભાગમાં જેવી સંગીતની ઉપાસના ને ઘરાણાની પરંપરા છે તેવી ગુજરાતમાં નથી. ગાંધીજી સરખા સંગરત જીવનના વિધાયક નેતાની પ્રેરણાથી જીવનના બીજાં ક્ષેત્રોની જેમ આપણે કલાભિમુખ પણ થયા છીએ. છતાં આપણે ઉજળા તો અમુક અમુક વ્યક્તિઓના પુરુષાર્થ વડે જ છીએ. સંગીતની દિશામાં આપણે ઉજળા છીએ તે પંડિત શ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુરની પ્રતિભા અને પુરુષાર્થ વડે.

પંડિતજીના આખા જીવનમાંથી આ બે શબ્દો ઝટ સ્ફુરી રહે છે: પ્રતિભા અને પુરુષાર્થ. ગરીબ ઘરમાં એ જન્મ્યા હતા કે નહિ એ સવાલ અલગ છે, પણ ઊછર્યા હતા તો પિતાની સ્વેચ્છાએ વ્હોરેલી નિર્ધનતામાં જ. આણંદ તાલુકાના જહાજ ગામમાં પ્રભુઉપાસક શ્રી. ગૌરીશંકર ઠાકુરને ત્યાં ૧૮૯૭ના જૂનની ૨૪મીએ પંડિતજીનો જન્મ થયો. એમનાં માતુશ્રીનું નામ ઝવેરબા. શશિ ને પિતાની પ્રભુઉપાસનાનો મેળ સરસરીતે મળી રહેતાં એમનું નામ ઓમકારનાથ પાડ્યું. ભરૂચમાં નર્મદાતટે પિતાએ બાંધેલી મઢૂલીમાં એ ઊછર્યા, ભણ્યા ને પિતૃસેવા કરી. એમની નમણી આકૃતિથી મોહીને અકિંચન પિતાને એક ધનવાને તેમને દત્તકતરીકે આપી દેવા કહ્યું ત્યારે પિતાએ ગૌરવયુક્ત જવાબ આપેલો કે 'એ કોઈ ધનવાનનો દત્તક નહિ બને પણ કલાધર થઈ ધનવાનોને નમાવશે.' પિતાની એ ભાવના યશસ્વી પુત્રે ચરિતાર્થ કરી.

પં૦ ઓમકારનાથજી (સં૧૯૦૨. મ ૧૯૪૭)

બાળપણથી જ ઓમકારનાથજી સંગીત પાછળ ઘેલા હતા. કંઠ તો સૌને મુગ્ધ કરે તેવો હતો જ; ને આસપાસમાં કોઈ ગાયક આવી ચડે તો તે એની પાસે જઈ પણ પહોંચ્યા હોય જ છતાં રીતસરની સાધનાનો યોગ પંડિતજીને એમની પંદર વર્ષની ઉમરે જ મળી શક્યો. શ્રી કુંમાજી નામના એક પારસી સદ્ગૃહસ્થે એમના ગાનથી મુગ્ધ થઈ એમને ગાયન સંગીતાચાર્ય શ્રી વિષ્ણુ દિગંબરજીના મુંબઈના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયમાં સંગીતનો અભ્યાસ વધારવાનો પ્રબંધ કરી આપ્યો. ત્યાં પણ પાંચ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષમાં પૂરો કરી દઈને એમણે ગુરુની કૃપા અને પ્રીતિ

માસમાસનાં પંખી
૩૫–ચિલોત્રો

જેની પત્નીપરાયણતાનો જોટો જગમાં જડવો મુશ્કેલ છે એવું આ અજબ પંખી લોકસમાજમાં એના એક બીજા ગુણને લીધે પણ જાણીતું છે, કે એના માંસલોહીમાં સ્ત્રીઓના સુવારોગને મટાડવાનો અદ્ભુત ગુણ છે. આથી એની અબાધિત હત્યા થાય છે. એક ગાઢ વૃક્ષ ઘટાનો રહેનારો, અને આપણી પાસે થઈને ઊડી જાય છતાં પાંખનો ફફડાટ પણ ન સંભળાય એવી નીરવતા તથા રંગહીનતા ધરાવતો હોઈ એને શોધવો બહુ દુષ્કર છે.

માદા ઈંડાં મૂકવાની થયે ઘેરી ઘટામાં ઊંચા ઝાડની કોઈ ઊંડી બખોલ શોધી કાઢી તેમાં માદા ચાર ઈંડાં મૂકી તે સેવવા બેસે, એટલે નર એ બખોલનું મોં છાણ, કાદવ વગેરેથી પૂરી માત્ર પોતાની ચાંચ પેસી શકે એટલું છિદ્ર બાકી રાખે છે. પછી એ કુટુંબવત્સલ પંખી, ખોરાક શોધીશોધીને પોતાના ગળામાં સમાય તેટલો ભરી લાવી, બાખાના છિદ્રમાં ચાંચ પરોવી, અંદર ગોંધાઈ રહેલી માદાને (અને બચ્ચાં સેવાતાં જાય તેમ તેમને પણ) ખવડાવતો જાય છે. સવારથી સાંજ સુધી અવિરતપણે ચાલતા તેના આ પરિશ્રમથી, બે મહીનાને અંતે બચ્ચાં ઊડવાલાયક થયે દ્વારનું દ્વાર ચાંચથી તોડી પાડી કુટુંબને તે બહાર કાઢે છે ત્યારે તે અરધો થઈ ગયો હોય છે.

શરીર મેલા ભૂખરા રંગનું; પાંખો નાની પણ પૂછડી ૧ ફૂટ; ચાંચ ૪ ઈંચ લાંબી, પહોળી, સખત, કોરા ને કાળી; ને તેના પર વળી ૧॥ ઈંચનો ચપટો બેઠા ઘાટનો દાંડકાનો લોચો; આવા વિચિત્ર રૂપરંગના આ પંખીની હિંદમાં થતી પંદરેક જાતોમાં મોટામોટી જુદા ફૂટની, પણ આપણે ત્યાં આબુ, ઈડર, રાજપીપળા, દાહોદ, ગીર વગેરે વનસ્થલીઓમાં બે ફૂટની થાય છે. ('વનેચર')

મના સંગીતથી મુગ્ધ થઇને એમને માહિને ૪૦૦ રૂપિયા આપીને નોકરીએ રાખવાની ઇચ્છા દર્શાવેલી. પંડિતજીના વડીલ બંધુએ પણ કુટુંબને ગરીબીના બોજામાંથી મુક્ત કરવાની દૃષ્ટિથી એ સ્વીકારી લેવાની આજ્ઞા કરેલી. પણ પંડિતજી સ્વભાવે કલાકાર હતા; સોદાગર નહિ. એ પોતાની પ્રતિભાનું લીલામ શાના થવા દે? એ તો પોતાની ઉપાસનાને વરેલા હતા. એટલે પં. વિષ્ણુ દિગંબરજીને વાત કરી તેમની સહાયદ્વારા એ આપત્તિમાંથી છૂટ્યા. આયુષ્યના વીસમા વર્ષે એમના ગુરુએ એમને લાહોરના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયના આચાર્યપદે નિયુક્ત કર્યા. પછી તો એમણે ઉત્તરોત્તર પોતાની કલાનો કેવો ઉત્કર્ષ સાધ્યો એનો જ ઇતિહાસ કહેવાનો રહે છે. રાતદિવસ પંડિતજીને હૈયે સંગીતના ઉદ્ધારની જ તમન્ના વસી રહેતી. એમના પુરુષાર્થથી સંગીત વિષેની આદરબુદ્ધિ પ્રજામાં વધી, એટલું જ નહિ, પંજાબનાં પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોની પરદાનશીન બાનુઓમાં પણ એમણે સંગીતનો પ્રચાર કર્યો. એનું એક કારણ એ પણ છે કે પંડિતજીએ જીવનનો સર્વતોમુખી વિકાસ સાધ્યો છે. જોકે એ પોતે તો કહે છે કે 'હું તો દેવી સરસ્વતીનો એક જ સ્તનને ધાવ્યો છું', પણ સ્વરસિદ્ધિની સાથોસાથ શબ્દોપાસના પણ એમણે ઓછી નથી કરી. એ રંગેરંગે સંસ્કારી છે એમના પોતાના જ ઊંચા આદરણીય સંસ્કારી વ્યક્તિત્વથી અને વાક્પ્રભાવ તથા બુદ્ધિપ્રભાવથી એમણે સંગીતકલાનું માન અનેકશઃ વધાર્યું છે.

'એમનો કંઠ બુલંદ છતાં કર્ણપ્રિય ને હૃદયસ્પર્શી છે. એમનું ગળું એકવાર ઝીણામાં ઝીણો અને બુલંદમાં બુલંદ અવાજ કાઢી શકે છે ને ચાર સપ્તકમાં ફરી શકે છે. હિંદના કોઇ પણ હયાત ગાયકની આટલી 'રેન્જ' હોય એમ જાણમાં નથી તેઓ સાધારણ રીતે પંચમથી ગાય છે. કોઈ પણ મોટી સભાનો દરેક સભાજન વગર મહેનતે એમને સાંભળી શકે એવો જોરદાર અને વેધક અવાજ તેઓ ધરાવે છે. એમના ગળાનું માધુર્ય એવું છે કે એમના ઉચ્ચ સંગીતને સમજવા …ક્ત હોય તેને પણ ગાયન ન સમજવા છતાં યે તે સાંભળવાની …રજ પાડે છે—એને મહેફિલ છોડી જવા દેતું નથી. અવાજની કુદરતી બક્ષિસ અને વિદ્વત્તાનો અસાધારણ સંયોગ એમનામાં થયો છે.

પંડિતજીની ગાયકીનું પુરાણું ને મશહૂર ઘરાણું હદુખાં હસન-…નું છે. પંડિતજી ખાસ કરીને ખ્યાલના ગાયક છે; જોકે ઠુમરી …પા ને ધ્રુપદ પણ તેઓ સફળ રીતે ગાઇ શકે છે. દોઢ કે બે કલાક સુધી વૈવિધ્યપૂર્ણ રીતે એક જ રાગને ગાઈ તે રાગનું હૂબહૂ સ્વરૂપ ખડું કરનાર હિન્દુસ્તાનની ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓમાં પંડિતજી એક છે. બુદ્ધિને અસર કરનાર તાન કરતાં આત્માને અડકનાર 'આલાપ'ને પંડિતજી વધુ મહત્ત્વ આપે છે. ભાવવાહી સંગીત સાંભળવાની જિજ્ઞાસાવાળાને પ્રો૦ ખરે પંડિતજીનું જ નામ નિર્દેશતા. અને એકવાર એમનું ભાવપૂર્ણ સંગીત સાંભળી દિલિપકુમાર રૉયે પણ એમની પાસે અભ્યાસ કરવાની ઇંતેજારી દર્શાવી હતી.'

સંગીતના પ્રચાર અર્થે એમણે ઘણી સંસ્થાઓ સ્થાપી છે, ઘણાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે, પણ એ કરતાં ય વિશેષ તો પોતાની અનવરત સાધનાથી એમણે સમર્થ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડ્યું છે. એમની ઉન્નત કલાનો પ્રભાવ કેવો મોટો છે એ તો એમને વિષે જે આખ્યાયિકાઓ ચાલે છે તે પરથી પણ સમજાશે. નેપાળના મહારાજાએ 'સંગીત મહોદય'નો, કાશી સંસ્કૃત વિદ્યાલયે 'ગાનસમ્રાટ'નો, બંગીય સાક્ષરોએ 'સંગીત માર્તંડ'નો અને પં૦ માલવીયજીએ એમને 'સંગીત પ્રભાકર'નો ઇલકાબ આપ્યો છે. એમની કલાની મહત્તા પુરવાર કરવા માટે આટલું પૂરતું થશે. પોતાના ગુરુની આજ્ઞાથી દુનિયાના બીજા દેશોને

[illegible]
યુરોપના દેશોની યાત્રા કરી હતી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ઈ. ૧૯૪૩માં એમને 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' અર્પીને ગુજરાતવતી એમનું બહુમાન કરેલું. અને હમણાં મુંબાઈમાં એમની સુવર્ણજયંતી પણ ઊજવાઇ. આયુષ્યનાં પચાસ વર્ષ પૂરાં થવા છતાં પંડિતજીની સંગીતોપાસના હજી યે અખંડ ચાલુ છે. વળી સંગીતશાસ્ત્રનો એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ નિર્માણ કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ એમણે હમણાં હાથ ધરી છે.

પંડિતજી ઘણું જીવે અને દેશમાં તેમજ ગુજરાતમાં સંગીતકલાને ઘર ઘર પહોંચતી કરે એવી અભિલાષા.

માલદીવ ટાપુઓ

હિંદના નૈઋત્ય ખૂણામાં હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા નાના નાના અસંખ્ય ટાપુઓનો આ સમૂહ હવે આઝાદ હિંદના સંરક્ષણની દૃષ્ટિથી ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. પણ તેમને વિષે આપણે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ. કુલ લગભગ ૨૦૦૦ ટાપુઓના બનેલા આ પ્રદેશની વસતિ ફક્ત ૮૦ હજારની જ છે. ત્યાંના બધા જ લોકો ઇસ્લામ ધર્મ પાળે છે ને ત્યાં સુલતાનનું રાજ્ય હોઇ તેનું નામ અમીન અબ્દુલ મજિદ દીદી છે. રાજ્યની રાજધાની માલે ટાપુ છે, જ્યાં સુલતાન રહે છે. ત્યાંની મુખ્ય નિકાસ નારિયેળ, કોપરું, દોરડાં, છીપો, કાચબાની ઢાલ વગેરે છે.

વિષુવવૃત્તના પ્રદેશમાં આવેલા આ ટાપુઓમાં અપાર સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય તથા સમૃદ્ધ કાચી સંપત્તિ પડી છે; અને એ ટાપુઓને હિંદ તથા સીલોન જોડે લાંબા કાળથી સંબંધ હોઇ માલદીવના ખારવાઓ જૂના સમયથી આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે. આજે તો રાજ્યની ભાષા અરેબિક અને રાજધર્મ ઇસ્લામ છે, પણ ત્યાં ઘણે ઠેકાણે મળી આવતા બૌદ્ધ સ્તૂપો અને મંદિરોના અવશેષો પરથી લાગે છે કે એક કાળે આ ટાપુ ઉપર પણ બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવર્તો હશે અને તે સીલોનના સિંહાલી લોકોએ જ્યારે આ ટાપુ પર પહેલો વસવાટ કરેલો ત્યારના અવશેષ રૂપ લાગે છે. માલદીવની ભાષામાં સિંહાલી ભાષાનું જે પ્રાબલ્ય છે તે પણ અહીં સિંહાલી લોકોના આગમનનું સમર્થન કરે છે. વળી અહીંની જૂની 'એવેલા આકુરુ' નામની લિપિ પણ સીલોનની જૂની લિપિ 'હેલુ' સાથે મળતી આવે છે એ 'એવેલા આકુરુ'નું 'દીવ આકુરુ'માં રૂપાંતર થયું અને પાછળથી ૧૭મી સદીમાં ઇસ્લામની અસર વધી જતાં ને 'તાના' લિપિ બની. જે અરેબિયન અને ફારસીનું મિશ્રણ હોઇ તેની માફક જ જમણેથી ડાબી બાજુ લખાય છે. કેળવણી માટે માલદીવવાસીઓ સીલોન જાય છે. માલદીવના હાલના કાયદા અનુસાર કોઈ પણ પરદેશી ત્યાં જમીન ખરીદી શકતો નથી. ત્યાંનો મોટો વેપાર ધરાવતા વહોરાઓ પણ ત્યાં પરદેશી તરીકે જ રહે છે.

માલદીવની ઐતિહાસિક તવારીખ પણ જૂના કાળથી શરૂ થાય છે. પ્રાચીન કાળમાં માલદીવનો હિંદની માફક અરબસ્તાનની જોડે પણ વેપાર હતો. તે કાળે ઘણા આરબો માલદીવમાં વસવાટ કરવા લાગ્યા અને તેમનું પ્રાબલ્ય વધ્યું. આજ સુધી ત્યાં ૮૩ સુલતાનો થઇ ગયા. હાલમાં હુરા વંશના હાથમાં રાજસત્તાનાં સૂત્રો છે. ૧૯૩૪માં થએલી શાંત રાજક્રાંતિમાં ત્યાંના સુલતાન મહંમદ શમ-

[illegible] આવેલો. સુલતાનશ્રીનાં 'ઉત્તમ પાદ' (Noble Feet) અથવા 'સુવર્ણ પાદ' (Golden Feet) તરીકે ઓળખાય છે.

ઈ. ૧૫૧૮થી પોર્ટુગીઝોએ આ સમૃદ્ધ ટાપુઓ ઉપર હુમલા શરૂ કરીને તેને જીતી લેવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. ત્યાંના એક ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારેલા સુલતાન નજીગા હસનની મદદથી ૧૫૫૮માં માલે ટાપુ તેમણે કબજે કરી લીધો અને પોર્ટુગીઝ ગવર્નરે પોતાને ત્યાંના સુલતાન તરીકે જાહેર કર્યો. ૧૭ વર્ષ સુધી આ પોર્ટુગીઝ અમલ રહ્યો. તે દરમિયાન તેમના અત્યાચારોથી પ્રજા ત્રાહીત્રાહી પોકારી ગઈ. આ ગુલામગીરીમાંથી માલદીવને મુક્ત કર્યું મહંમદ નામના ઉટીમુ ટાપુ પર જન્મેલા એક મૌલવીના પુત્રે. મિકોની ટાપુ પર ઊછરેલા એ મહંમદે માલદીવીઓની એક ટુકડી ઊભી કરીને ગોરીલા પદ્ધતિનું યુદ્ધ શરૂ કર્યું અને ઘણાખરા ટાપુ જીતી લીધા. છેવટે ૧૫૭૩માં માલે ટાપુ પણ જીતી લઈ પોર્ટુગીઝ ગવર્નરને ઠાર કર્યો. લોકોએ મહંમદને સુલતાન બનાવ્યો, જેણે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આજે પણ લોકો તે મુક્તિના દિવસને રાષ્ટ્રીય તહેવાર તરીકે ઊજવે છે. પણ ત્યાર પછી એક નવી આપત્તિ શરૂ થઈ. મલબાર કાંઠાના મોપલા ચાંચિયાઓ આ ટાપુ ઉપર હુમલા કરીને લોકોને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. આથી માલદ્વીપના સુલતાને સીલોનમાં રાજ્ય કરતા બ્રિટિશ ગવર્નર પાસે રક્ષણની માગણી કરી અને તેના ચિહ્ન તરીકે ભેટ સોગાદો મોકલવા માંડી. આમ ૧૬૪૫થી ત્યાંના સુલતાન બ્રિટિશોના ખંડિયા બન્યા. અંતે ૧૮૮૭માં થએલા કરાર અનુસાર સુલતાન તરફથી દર વર્ષે બારે વિધિપૂર્વક કોલંબોમાં બ્રિટિશ ગવર્નરને ખંડણી મોકલાવા લાગી. એ કરાર હમણાં થોડા દિવસ પર જ દૂર થઈ નવા કરારો થયા, જેનાથી માલદીવમાં નવા યુગનો પ્રારંભ થયો છે.

છાપાંઓ અને સામયિકોની જેટલી વિપુલ સંખ્યા તથા ફેલાવો અમેરિકામાં છે તેટલો બીજે ક્યાંય નથી. ઈ. ૧૯૪૬માં અમેરિકામાં લગભગ ૧૨,૦૦૦ દૈનિકો અને ૬,૦૦૦ બીજાં સામયિકો હતાં! અમેરિકાની લોકસંખ્યા કેવળ ૧૩ કરોડ હોવા છતાં ત્યાં માત્ર રવિવારનાં છાપાંઓનું કુલ વેચાણ ૪ કરોડ ઉપર છે! છાપાંઓના તાજા વધારા તો ત્યાં દિવસમાં કેટલી યે વાર નીકળતા જ હોય છે. તાજું છાપું તથા સેંકડો રંગબેરંગી માસિકો વેચનારી નાનીનાની દુકાનો તો શહેરની પ્રત્યેક શેરીને નાકે છે. જે હજારો માસિકો અમેરિકામાં નીકળે છે તેમાં કેવળ એક વિશિષ્ટ વિષયને લગતાં અનેક માસિકો છે. દા. ત. ટિકિટસંગ્રહ અને સિક્કાસંગ્રહને લગતાં ત્યાં ૧૨ સામયિકો છે, ધોબીના ધંધાનાં ૧૫, દૂધને લગતાં ૧૮, ચૉકલેટ તથા મિઠાઈના હલવાઈ-ધંધાનાં ૧૬, વિમાનવિદ્યા માટેનાં ૪૨ અને મરણોત્તર સમારંભને લગતાં પણ ૧૦ સામયિકો ત્યાં નીકળે છે!

બધાં દૈનિકોમાં સૌથી વધુ ફેલાવો ત્યાં 'ડેઈલી ન્યૂઝ'નો છે—૪૫ લાખ! દરરોજ તેનો ૬૦ પાનાનો અંક નીકળે છે, પણ કિંમત માત્ર ૧ આનો. ખૂન, મારામારી, લૂંટફાટ, છૂટાછેડા ઇત્યાદિ ખબરો તેમાં મબલખ ફોટોગ્રાફો સહિત આપવામાં આવે છે. અને આ વિશાળ છાપાંઓનો વ્યવહાર પણ કેટલો પ્રચંડ હોય છે! ૬ થી ૧૦ માળના એક એક આખા મકાનમાં તેનું કામ ચાલે છે.

એવો જ મોટો વ્યાપક ફેલાવો ધરાવનાર 'ન્યૂ યૉર્ક ટાઇમ્સ'ના માત્ર મુખ્ય સંપાદકો તરીકે જ ૧૩ માણસો છે. એ સિવાય દરેક વિભાગના સંપાદક અને લેખકો તો જુદા જ. જગતના દરેક પ્રમુખ દેશમાં 'ન્યૂ યૉર્ક ટાઇમ્સ'ના ખાસ ખબરપત્રીઓ છે. તેમાં રોજ આવતા હાસ્યવિભાગના ૧૮ લેખકો છે, વેપારવિભાગના ૨૧, રમત-

દેવદીવાળી

કાર્તિકી પૂનમે આવતો આ તહેવાર આપણે ત્યાં તો દીવાળીની નાની આવૃત્તિ જેવો જ ઊજવાય છે. દિવસે લોકો વસ્ત્રાલંકાર પહેરી દેવદર્શને જાય છે ને રાત્રે દીવા પ્રગટાવી દારૂખાનું ફોડે છે.

પણ પુરાણમાં આ તહેવારની ઉત્પત્તિની કથા એવી છે કે પૂર્વે ત્રિપુર નામનો રાક્ષસ ઘણો ઉન્મત્ત થઈ દેવોને હેરાન કરવા લાગ્યો. દેવો પોતા પર હુમલો ન કરે તે માટે તેણે પોતાની રાજધાનીની ચોતરફ ત્રણ જબરદસ્ત દીવાલો બંધાવીને તેની પાછળ સુરક્ષિત થઈ બેઠો. મૂળે જ બળવાન એવા આ ત્રિપુરોના સરદારને દીવાલોનું રક્ષણ મળતાં તેના ત્રાસ વધવા લાગ્યા. ઇન્દ્રાદિ દેવોનું પણ તેની આગળ કંઈ ચાલતું નહિ. આથી પોતાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું એની ચિંતામાં પડેલા દેવોએ દેવર્ષિ નારદની સલાહ પૂછી. નારદે તેમને શંકરને શરણે જવા સૂચવ્યું. દેવોએ ભગવાન શંકર પાસે જઈ પોતાને બચાવવા વીનવતાં, શંકરે ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરી દેવોને ભયમુક્ત કર્યા. કારતક માસની પૂનમને દિવસે આ વિજય મળવાથી તે દિવસે દેવોએ મોટો ઓચ્છવ કર્યો અને દીપોત્સવ કરી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. આથી જ આ તહેવાર દેવદીવાળી—દેવોની દીવાળી કહેવાય છે. તેનું બીજું નામ ત્રિપુરી પૂર્ણિમા પણ છે.

શાસ્ત્રમાં આ દિવસે સર્વ શિવાલયોમાં દીપોત્સવ કરી મૂર્તિનો વરઘોડો કાઢવાનું લખ્યું છે. સ્ત્રીઓ ત્યારે કુષ્માંડ (કોળું) ને દીપનું દાન કરે છે. કેટલેક સ્થળે આ દિવસને શિવના પુત્ર કાર્તિકેયનો જન્મદિન માની તેની મૂર્તિની પૂજા તથા દીપોત્સવ કરવાનો રિવાજ છે.

દક્ષિણ હિંદમાં તો આ દિવસે કૃતિકા-મહોત્સવ ખૂબ ઠાઠમાઠથી ઊજવવામાં આવે છે. શિવ પ્રીત્યર્થે ઊજવાતા આ તહેવારમાં રોશની, વરઘોડો અને મહાપૂજા ઉપરાંત મોટી આતશબાજી કરવામાં આવે છે. લગભગ ૨૦ હાથ ઊંચો થાંભલો દેવળ સામે ઊભો કરી કપૂર આદિ ઝટ સળગી ઊઠે તેવી વસ્તુઓથી તેને સળગાવવામાં આવે છે. જ્યાં ટેકરીઓ પર દેવાલય હોય છે ત્યાં તો આખા કારતક મહિના દરમ્યાન ખડકો પર દીવા પ્રગટાવવામાં આવે છે, જેને લીધે આસપાસના પ્રદેશમાં અવર્ણનીય શોભા વ્યાપી રહે છે. તામિલ લોકોમાં કહેવત છે કે, 'કાર્તિકે કંકાપુર માળે ઇલ્લૈ'; એટલે કે 'કૃતિકોત્સવ પછી વરસાદ શાનો?' આથી એમ લાગે છે આ તહેવાર વર્ષાઋતુની સમાપ્તિસૂચવનારો હશે.

પુરાણકથા પરથી પ્રચલિત થએલા લાગતા આ તહેવારનો જો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે અસુર અને દેવ, ત્રિપુર અને શંકર વગેરે શબ્દો માત્ર લાક્ષણિક છે. અસુર એટલે કે ક્રોધ, લોભ, મોહાદિ બળવાન થઈ દેવોને એટલે કે ઇન્દ્રિયોને હેરાન કરવા લાગ્યા ત્યારે દેવો (ઇન્દ્રિયો) શિવ(આત્મા)ને શરણે ગયા; એટલે કે ઇન્દ્રિયો તેમાં લીન થઈ ગઈ. આથી શિવે (આત્માએ) તરત જ ત્રિપુર(ત્રણ શરીરો: સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ)માં રહેલા કામાદિ અસુરોનો નાશ કર્યો. આમ, આ તહેવારનો આદેશ તો કામ ક્રોધાદિ જીતીને જિતેન્દ્રિય થાઓ એવો ઉદાત્ત છે.

માસમાસના તહેવારો-૨૧

નથી દુઃખદ આંસુએ સભર પાત્ર આ સૃષ્ટિનું
રહ્યું જ અહીં અશ્રુમાં વિરલ એક શ્રદ્ધા-ધનુ

—ચન્દ્રવદન મહેતા

પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સર આઈઝેક ન્યૂટનને ત્યાં એક વખત આવેલા પરોણાએ કલાક સુધી રાહ જોવા છતાં જ્યારે ન્યૂટન ન આવ્યો ત્યારે ટેબલ પર નોકરે લાવી મૂકેલો ન્યૂટનનો નાસ્તો પોતે જ ખાઈ લઈ, નોકરને ફરી [તે]ને માટે બીજો બનાવવા કહ્યું. પણ ભાગ્યવશાત્ ફરી નાસ્તો તૈયાર થાય તે પહેલાં જ ન્યૂટન આવ્યો અને પરોણાની માફી માગી કહ્યું, 'હું જરા થાકી ગયો હોવાથી વાંધો ન હોય તો હું થોડો નાસ્તો કરી લઉં.' આમ કહી ટેબલ પર પડેલા વાસણ ઉપરનું ઢાંકણું ઉઘાડ્યું, અને જરા પણ આશ્ચર્ય બતાવ્યા વિના સહાસ્ય મુદ્રાથી પરોણા તરફ ફરી કહ્યું: 'જોયું? કેવો ભુલકણો છું? મેં નાસ્તો લીધો હતો એ જ હું ભૂલી ગયો!'

કહેવતોના અર્થ: 'વાટ્યું ઓસડ ને મૂંડ્યા જતિ'—ઓસડ વટાઈને એકરસ થઈ કે પ્રવાહી થઈ ગયા પછી એમાં કઈકઈ ચીજો પડી હોય છે તે જેમ પારખી શકાતી નથી, તથા માણસે વૈરાગ્ય લીધા બાદ તેના પૂર્વ જન્મ-[જ્ઞા]તિ-જાત જેમ પામી શકાતી નથી, તેમ, [આ]જમાંની કોઈ બાબતની અગમ્યતા દર્શાવવી હોય ત્યારે આ કહેવત વપરાય છે.

અનેકાર્થી શબ્દ: મેર=માળાનો રારૂઆતનો મોટો મણકો; આગેવાન અથવા શિરોમણિ; મુકુટ; જેના ઉપર ચલમ રહે તે હુક્કાનો ડોઓ; તાંબાનું એક મોટું વાસણ; એક છબ્બું; સોરઠની એક જાતિ; મેરુ પર્વત.

ગણિતગમ્મત

કુમારના ર૯૫મા અંકમાં ૧થી૯ સુધીના બધા જ અંકને પ્રત્યેકને એકએક જ વખત વાપરીને જુદાંજુદાં ગણિત-ચિહ્નોનો ઉપયોગ કરીને જુદીજુદી રીતે ૧૦૦ મેળવી બતાવ્યા છે. તેમા બીજી પણ કેટલીક રીતે નીચે પ્રમાણે૧૦૦ મેળવી શકાય છે:

(૧) ૯૫૬−૮૭૩+૨⁴+૧=૧૦૦
(૨) ૯૬૫−૮૭૪+૩×(૨+૧)=૧૦૦
(૩) ૯૮−૫૩+૪૬+૭+૨×૧=૧૦૦
(૪) ૧×[(૯×૮)+(૭×૬)+(૩×૨)−(૪×૫)] =૧૦૦

—ગ. ના. ખત્રી

ઉત્તર ધ્રુવ કરતાં દક્ષિણ ધ્રુવનો પ્રદેશ વધુ ઠંડો છે, કારણકે તે પ્રદેશ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦ હજાર ફૂટ ઊંચો છે.

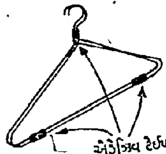

ટીપુ સુલતાનના સમયનો મ્હૈસુર રાજ્યનો શ્રીરંગપટ્ટનનો ત્રાંબાનો સિક્કો; જેની એક તરફ હાથી અને બીજી તરફ ફારસી લિપિમાં 'ઝર્બે પટ્ટન' અક્ષરો લખેલા છે.

દૂધ પાણીવાળું છે કે નહિ તે તપાસવાની કસોટી એ છે કે તેમાં તદ્દન સ્વચ્છ સોય ડુબાડીને બહાર કાઢવી. જો તે તદ્દન ચોખ્ખા રૂપમાં જ બહાર આવે તો દૂધ પાણીવાળું જ સમજવું. પણ જો દૂધ ચોખ્ખું હશે તો થોડુંક તો સોયને ચોંટશે. વળી પાણીવાળું દૂધ વાસણને જ્યાં અડે છે તે કિનારી આગળ તેનો રંગ ભુરાશપડતો હોય છે.

શક્કરિયાં ખોદ્યા પછી જલદી બગડી જાય છે. તેને સાચવવાની રીત એ છે કે એક પીપમાં નીચે રેતીનું થર પાથરી ઉપર શક્કરિયાં અને લાકડાના વહેરના થર વારાફરતી પાથરી છેક ટોચ સુધી ભરી દેવાં. આ રીતે ૪થી૫ માસ સુધી પણ શક્કરિયું બગડ્યા વિના સાચવી શકાશે.

સળગની સગડી પર મીઠું છાંટીને તેમાંથી નીકળતો વાયુ શ્વાસમાં લેવાથી સળેખમ, ખમખમા ને ઇન્ફ્લુએન્ઝા મટી શકે છે.

એક જાડો તાર અને કેમિસ્ટને ત્યાં મળતી ઍડહેઝિવ ટેઈપ નામની ચીકણી પટ્ટી વડે કોટ લટકાવવા માટેનો ઘરગથ્થુ હૅન્ગર ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે બનાવી શકાય. તાર પાતળો હોય તો તેને બેવડો કરી લેવો.

પોતાની અલ્પતાનું દર્શન કરવું એ મહાન થવાનો આરંભ છે. વિખૂટું પડેલું સમુદ્રબિંદુ પોતાને સમુદ્ર કહે તો સુકાઈ જાય; પણ પોતાની બિંદુતા સ્વીકારે તો સમુદ્રભણી પ્રયાણ કરે ને તેમાં લય પામી સમુદ્ર બને. —ગાંધીજી

કલાકણિકા

ઇરાનનાં ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ એટલેકે અઢીહજાર વરસ પહેલાંના સમયનાં ઘોડાનાં માથાની આકૃતિવાળાં સોનાનાં એરીંગ.

ચીનની ૨૦ ફૂટ ઊંચી અને ૧૫૦૦ માઈલ લાંબી વિખ્યાત દીવાલ ચીનના શહેનશાહ ચીન શિહ હુંગ ટી એ ઈ. પૂ. ૨૧૪માં ઉત્તર તરફના જંગલી લોકોથી બચવા બંધાવેલી.

વિમાનમાંથી પક્ષીઓની ગતિ માપતાં એમ જણાયું છે કે કાગડાઓ કલાકના ૩૧ થી ૩૫ માઈલની ગતિએ ઊડે છે. હંસ (Ducks) ૪૪ થી ૫૦ માઈલની અને પ્લોવર્સ (Plovers) ૪૦ થી ૪૧ માઈલની ગતિએ ઊડે છે. અબાબીલ કલાકના ૧૦૦ માઈલ કાપતી મનાય છે. ૧૦ થી ૧૨ હજાર ફૂટ સુધી પંખીઓ દેખાય છે. પણ ૫૦૦૦ ફૂટથી ઊંચે તેઓ ભાગ્યે જ જણાય છે.

જગતનું સૌથી ઊંચું મકાન ન્યૂયૉર્કનું એમ્પાયર સ્ટેટ બિલ્ડિંગ ૧૨૪૮ ફૂટ ઊંચું છે. તેનાથી બીજા નંબરે આવતું ૧૦૪૬ ફૂટ ઊંચું ન્યૂયૉર્કનું ક્રાઇસ્લર બિલ્ડિંગ છે. ત્રીજે નંબરે આવતો પારીસનો ઍફિલ ટાવર ૯૮૪ ફૂટ ઊંચો છે.

ધુમ્મસ (Fog) હોય છે ત્યારે સૂર્ય લાલ શાથી દેખાય છે?

ધુમ્મસ સૂર્યનો પ્રકાશ પૃથ્વી પર પડતો અટકાવે છે, પણ તે બધો જ પ્રકાશ અટકાવી શકતું નથી. સૂર્યમાંથી નીકળતાં 'શૉર્ટ વેવ' કિરણો તે અટકાવીને વિખેરી નાખે છે, પણ 'લૉંગ વેવ' કિરણો તો તેમાંથી પણ સોંસરાં નીકળી જઈ શકે છે. અને લાલ રંગનાં કિરણો એ સૌથી વધુ 'લૉંગ વેવ' કિરણો હોવાથી ધુમ્મસને વખતે આપણે ફક્ત તે જ જોવા પામીએ છીએ. આથી સૂર્ય લાલ દેખાય છે.

રૂબી જનરલ

ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લિ૦

પોતાના પેટ્રનો

પૉલિસી-હોલ્ડરો

એજન્ટો

સહકાર્યકર્તાઓ અને શુભેચ્છકોને

નૂતન વર્ષાભિનંદન

પાઠવે છે

ચૅરમૅન : **શ્રી. બી. એમ. બીરલા**

શ્રી. બી. કે. સેતલવડ

જનરલ મૅનૅજર-ઈન-ચાર્જ બૉમ્બે ડિવિઝન

ઈમ્પીરિયલ બૅન્ક એનેક્ષ બિલ્ડિંગ, બૅન્ક સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ-મુંબાઈ ૧

ટે. નં. ૨૦૫૬૦-૩૧૬૨૯

ટેલિગ્રામ્સ "Rubinsure" Bombay.

બૉમ્બે ડિવિઝન

—શાખાઓ—

સુરત—અખ્બાર બિલ્ડિંગ નં. ૨, કણપીઠ

અમદાવાદ—કારંજ, ભદ્ર

બેલગામ—૩૧૪, થાલબવાડી

રાજકોટ—સિવિલ સ્ટેશન

વડોદરા—રાવપુરા

વર્ધા—ગાંધી ચોક

પૂના—૧૮૦, બુધવાર પેઠ, લક્ષ્મીરોડ

સલામતી અને સેવા

સહિત

નૂતન વર્ષે

યુનિવર્સલ

પોતાનાં પેટ્રનો, પૉલિસી-હોલ્ડરો

અને એજન્ટોને

અભિનંદન

પાઠવે છે.

ચૅરમૅન: શ્રી. બી. કે સેતલવડ

મૅનેજર શ્રી. ઠાકોરદાસ વી. કાપડીઆ

યુનિવર્સલ ફાયર ઍન્ડ જનરલ ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લિ૦

જિંદગી-આગ-મોટર-અકસ્માત-મરીન અને કામદારોના બદલાના વીમાનું કામકાજ લખવામાં આવે છે.

સર ફીરોઝશાહ મહેતા રોડ, કોટ, મુંબાઈ

ટે. નં. ૩૦૮૨૮

જેણે 'વીસમી સદી' પ્રગટ કરીને ગુજરાતમાં રંગભર પત્રકારત્વનો યુગ પ્રગટાવ્યો—અને
જેણે પોતાના એ પ્રિય ધ્યેય પાછળ પોતાની દોલત અને દેહની ફનાગીરી કરી નાખી તે

સાહિત્ય—કલાના શહીદ, બાહોશ પત્રકાર, હાજીમહમ્મદ શિવજીના
જીવનની રોમાંચકારી કરુણ સ્મૃતિઓ સાચવતો ગ્રંથ

હાજીમહમ્મદ સ્મારક-ગ્રંથ

૫૪૪ પાનાં

જેમાં

એમના અંગત સંપર્કમાં આવેલા સંખ્યાબંધ મિત્રોએ લખેલાં સ્મરણો અનેક ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો તથા હસ્તાક્ષરો સાથે સંઘરાયાં છે.

૧૩૨ ચિત્રો

ઉપરાંત

એમની કબર પર વેરેલાં ફૂલ જેવી ગુજરાતના અગ્રગણ્ય લેખકો અને ચિત્રકારોએ અનેક સુંદર કાવ્યો લેખો, વાર્તાઓ, ચિત્રો વગેરેના રૂપમાં આપેલી સાહિત્ય-કલાની સામગ્રીથી ભરચક

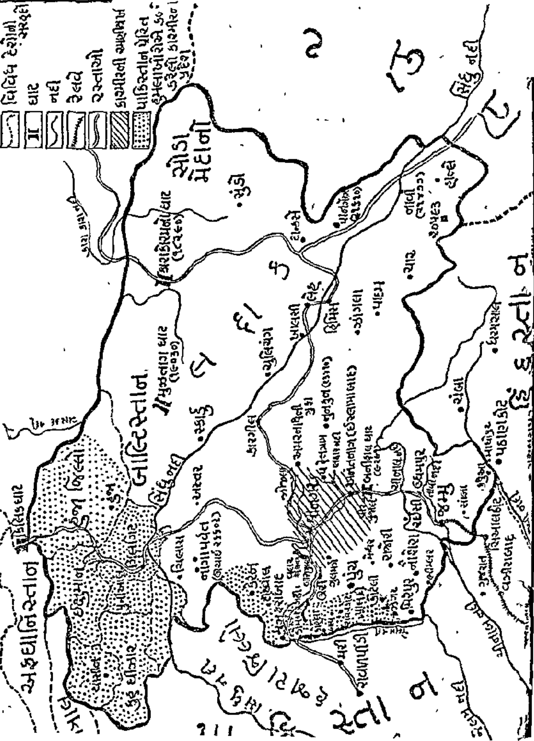
કિંમત રૂ. ૬ • પોસ્ટેજ જુદું

આ જાહેરાતનો ઉલ્લેખ કરીને મંગાવનારને ૩૩ ટકા ઓછે (ચાર રૂપિયે) મળશે.

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ • ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે ત્રણ દરવાજા · અમદાવાદ

ટોળાંથી ખુંદાતું રણમેદાન બન્યું ત્યારથી જગતભરના લોકોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યું છે. અનેક મહત્ત્વના દેશોની સરહદ પર માકાન સ્થાન હિંદના આ સૌથી મોટા દેશી રાજ્યનો ઘણોખરો ભાગ તદ્દન ડુંગરાળ અને નિર્જન છે. ક્યાંક સ્થાનના નામની સાથે કૌંસમાં આપેલા એ ઊંચાઇનો ખ્યાલ આપે છે. માત્ર ચિત્રમાં ત્રાંસી લીટીથી બતાવેલો કાશ્મીરની ખીણનો નાનકડો પ્રદેશ જ સૌંદર્ય, સમૃદ્ધિ અને ન
માટે જગવિખ્યાત છે. ચિત્રમાં ટપકાં કરેલો કાશ્મીરનો ભાગ અત્યારે પાકિસ્તાનના તાબામાં છે. (વિસ્તૃત પરિચય માટે જુઓ અંદરનો

કુમાર
આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક
ઑક્ટોબર
૧૯૪૮

અવહેલા

ઓળખ્યા મેં નહિ વેળા;
મનમાં જેની લગન લાગી
કીધ તેની અવહેલા...ઓળખી૦

પ્રેમનો આદર પામતાં ઉરે
જનમિયું જે અભિમાન,
દૃગની આભા માણતાં એની,
નિજ ભૂલી ઓળખાણ:
આંગણે એણે ટહુકો રેલ્યો,
વખતે ઉરે નહિ મેં ઝીલ્યો,
હાય રે મૂંગો રહીને ઠેલ્યો,
(એના) દૃગને મારગ પળતાં આજે
ગીતનાં વચન ઘેલાં...ઓળખી૦

એક તો આવ્યું નયન સુંદરે
નેહની ભીનાધાર,
એકનો હજી અરધે મારગ
સૂરતો ઉર-ઝંકાર:
એકની ગતિ તેજને ગગન,
એકની ગતિ શોકને સદન,
એક જતિ, એક પ્રણય-મગન
કાળને કયા ઉગરે ઉગાર
ચેરાં રે આજ ભેળાં!...ઓળખી૦

રાજેન્દ્ર શાહ

જિન્દગાની

• મિશ્ર •

'આ જિન્દગાનીથી મરું જ મરું એ'
કરી, મૂકાવી મુજ ટેકને મેં
તોબા મસી એ તલવાર નીચે:
પછી જમામાં—ફૂલગજ થૈને!

અનંતરાય રાવળ

જગને

• વૈતાલીય •

પદઘાત કઠોર નિષ્ઠુર
કાને આ જગ! તું દે ભલે!
કર આ નિજ મીંઢીમાં ધરે
અતિ સ્નેહથી કોમળું ફૂલ.

ઉશનસ

શીદને?

રે જીવ, શીદને ઓછું આણે!
લાખ લોકોની ગણના-ગાથા મન ભરીને માણે!—રે૦

અરોવરાળને કાગળ ચારણે સિન્દૂર ગોળ્યાં એરી,
ગુલાલભરી નીંદને પારણે નિત રહ્યો'તો પોઢી;
પૂછ તો જરા, કહેશે, તારી પાંપણ એ તો જાણે!—રે૦

કેસરિયાં સત સમણાંમાં તું પીતો આનંદની ઝોળી,
જોબનની રંગરમણામાં તું ગેલને રહ્યો ઘોળી;
જીવનનો રંગ માણ્યો તો તું તો પ્રેમભરેલાં ગાણે!—રે૦

આજ આંસુ ભલે, કાલ હસીને આંખ તું જગશે ભીંગી,
તું વિણ શૂન્ય આ જગ વસીને, નીરની ધારા સીંચી,
હસનારાઓ રડશે તારી વિદાયના એ ટાણે!—રે૦

નિરંજન ભગત

છીપ

• શિખરિણી •

પડી'તી સિંધુને અતળ ત્યજીને, કૈક જળના
સ્તરો મારા નાના શરીર ઉપરે ભીંસ કરતા;
અને ત્યાં કો ખૂણે તિમિરભરી મેં આંખની ગાદી
રહી, વારિમાંથી ચહું મુજ ઉરે મોતી રચવા.

ચહે મારું મોતી સરસ, જગમાં ખ્યાતિ રળશે,
અને મારા સૌને મનીષ અભિલાષિણી બનશે:
કંઈ એવા ખ્યાલે દિવસ કપરા હું વહતી,
ગણ્યાની ભીંસોને, વળી તિમિરને યે ન ગણતી.

અરે, કિન્તુ પેલા બની જઈ અધીરા મરજીવા
ડૂબ્યા. સિંધુ ડહોળ્યો, ઉગાર્યાં ય મને અન્ય સહ, ને
ત્યાં મેં જોયું તો મુજ ભીતરથી મોતી ન નીકળ્યું,
અને હીણી રીતે ફગવી ગયા મને રેતમહીં!

અમોને ના ભોળાં મુજ રૂપ પરે દુર્બળી જનો,
ચહું ના આ કે હું દુઃખની ઘડી યે જાણ-મનો!

રેવણ ર. મોદી

કાયદે આઝમ મહમદઅલી ઝીણા

આ દેશ, હિંદ ને પાકિસ્તાન, ત્રણે દેશોએ વિધિની કોઈ અકળ ગતિનો છેલ્લાં વરસોમાં અનુભવ કર્યો. બસોહ વરસો લાંબી ગુલામી પછી સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું; પણ પ્રજા તેનો આસ્વાદ લે તે પહેલાં જ તે સ્વાતંત્ર્ય મેળવી આપનાર લાડીલા નેતા આઠ સાનનું ખૂન થયું! હિંદની પણ આઝાદીની ઉષા ઊગી અને પ્રજા હર્ષથી ગાંડી બની, ત્યાં તો એ સ્વાતંત્ર્યના ઉન્નત શિલ્પી અને સર્જક રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીનું ખૂન થયું. અને હમણાં પાકિસ્તાનના નિર્માતા તથા ભાગ્યવિધાતા કાયદે આઝમ મહંમદઅલી ઝીણાનું પણ ગઈ તા. ૧૧મી સપ્ટેમ્બરે હૃદય બંધ પડવાથી મૃત્યુ થયું.

ગાંધીજી અને જનાબ ઝીણાની કાર્યપદ્ધતિ, વિચારસરણી, સિદ્ધાંતો તથા વ્યક્તિત્વ ઈત્યાદિ વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણ જેટલું અંતર હોવા છતાં આ દેશના ઇતિહાસમાં ગાંધીજીના નામની સાથે જ ઝીણાનું નામ પણ એક કડવી યાદ રૂપ રહેશે; કારણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને આજનો વિશિષ્ટ પલટો આપવામાં એ બંનેનો મોટો ફાળો છે. એકતાના સદા આગ્રહી ગાંધીજીએ હિંદને સ્વાતંત્ર્ય મેળવી આપીને જબરદસ્ત બ્રિટિશ સલ્તનતની નાગચૂડમાંથી તેને મુક્ત કર્યું; અને ઝીણાએ દેશના ભાગલા પાડીને જ એ સ્વાતંત્ર્ય મળવા દીધું.

૭૨ વર્ષની એમની જીવનયાત્રા કંઈક વિચિત્ર ગણી શકાય. એક સાધારણ વકીલ તરીકે જીવનની શરૂઆત કરનાર વ્યક્તિ છ કરોડની વસતિવાળા દેશની આવી રીતે ભાગ્યવિધાતા બનશે એમ કોણે ધાર્યું હતું? તેમના જીવનનું વૈચિત્ર્ય એ હતું કે તેમના પૂર્વ જીવન ને ઉત્તર જીવન વચ્ચે બે ધ્રુવ જેટલું અંતર હતું. ૧૯૨૦ સુધી હિંદુ-મુસલમાન ઐક્ય માટે ઝૂઝનારા બૅરિસ્ટર ઝીણા, ૧૯૩૪ પછી હિંદુ અને મુસલમાન એ બે અલગ રાષ્ટ્ર છે અને તેમનું ઐક્ય થવું કદાપિ શક્ય નથી એમ જોરશોરથી પુરસ્કારવા લાગ્યા!

ગોંડળ રાજ્યના પાનેલી ગામના વતની અને ધંધાર્થે કરાંચી જઈ વસેલા ઝીણા નામના શ્રીમંત ખોજા ગૃહસ્થને ત્યાં કરાંચીમાં ૧૮૭૬-ની ૨૫મી ડિસેમ્બરે મહંમદઅલીનો જન્મ થયો હતો. કરાંચી તથા મુંબાઈમાં મદ્રેસા અને મિશન સ્કૂલમાં પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કરી ૧૬ વર્ષની વયે તેમણે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની મૅટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી. પિતાની ઇચ્છા તેમને પોતાના ધંધામાં જોડવાની હતી, પણ તેમની કુશાગ્ર બુદ્ધિમત્તા જોઇને પિતાના મિત્ર ફ્રેડરિક ક્રૉફ્ટે તેમને વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડ મોકલવાની સલાહ આપી એટલે ૧૬મે વર્ષે જ ઈ. ૧૮૯૨માં તે બૅરિસ્ટરીના અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડ ગયા.

ઇંગ્લંડમાંના તેમના વસવાટ દરમ્યાન દાદાભાઈ નવરોજી સાથે તેમનો પરિચય થયો અને તેમની પાસેથી તેમણે જિજ્ઞાસા અને પૂજ્ય ભાવથી હિંદી રાષ્ટ્રવાદના પાઠ શીખવા માંડ્યા. થોડા જ વખતમાં તે હિંદી સ્વાતંત્ર્યની ધગશથી રંગાયા; અને એ સંબંધ એવો દૃઢ બંધાયો કે ૧૯૦૬ની કલકત્તા કૉંગ્રેસ વખતે દાદાભાઈ પ્રમુખ હતા ત્યારે ઝીણાએ તેમના રહસ્યમંત્રી તરીકે કામ કરેલું.

૧૮૯૬માં બૅરિસ્ટરીની પરીક્ષા પાસ કરી તે હિંદ પાછા આવ્યા તે વખતે તેમનું ખાનદાન પૈસેટકે પાયમાલ થઈ ગયું હતું. એટલે દેશમાં આવીને તરત તેમને કપરી ગરીબીમાં સપડાવું પડ્યું અને થોડો વખત કરાંચીમાં ગાળીને પછી તેમણે મુંબાઈમાં વકીલાત શરૂ કરી. પાછળથી પ્રથમ પંક્તિના બૅરિસ્ટર તરીકે મોટી નામના મેળવનાર ઝીણાનાં શરૂનાં ત્રણ વર્ષો તદ્દન નિરાશાજનક હતાં. પણ મુંબાઈના ઍડવોકેટ જનરલ મૅકફર્સનની ચેમ્બરમાં બેસીને જ્યારથી નવો આરંભ કર્યો ત્યારથી તેમના નસીબ આડેનું પાંદડું ખસી ગયું. તે સમયમાં ગોરો બૅરિસ્ટર એક હિંદીને આ પ્રમાણે તાલીમ આપે એ બનાવ પહેલો હતો. નિરાશાના અંધકારમાં ગાળેલા તાનાં કઠણ દિવસોની વાત કરતાં તેઓ મિ. મૅકફર્સનની એ મૃદુ સ્વભાવનીની યાદ ઘણી વાર કરતા. પછી તો તેમની બુદ્ધિમાની, પ્રબળ દલીલશક્તિ, બોલવાની છટા અને કાયદાની આંટીઘૂંટી સમજવાની આવડત ઇત્યાદિને કારણે જોતજોતામાં તેમનો ધંધો ધીકતો ચાલવા લાગ્યો અને એક શ્રેષ્ઠ ધારાશાસ્ત્રી તરીકે તે પંકાવા લાગ્યા.

આ અરસામાં મુંબાઈના પ્રતિષ્ઠિત પારસી કુટુંબની એક યુવતી સાથે તેમણે લગ્ન કર્યું તેને લીધે પારસી કોમમાં મોટો ખળભળાટ મચી ગયો. વકીલાતની સાથેસાથે તે હિંદી સ્વાતંત્ર્યની રાષ્ટ્રવાદી હીલચાલમાં પણ દિલસોજીથી ભાગ લેતા. મહર્ષિ દાદાભાઈ, બદરુદ્દીન તૈયબજી, ફિરોઝશાહ મહેતા, ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે ઈત્યાદિના સંપર્કને લીધે ઝીણા પૂરેપૂરા રાષ્ટ્રવાદી બન્યા હતા. એ રાષ્ટ્રવાદી ખરેખર ઝીણાએ એક વખત જાહેર કર્યું હતું કે પોતાની ઇચ્છા 'મુસ્લિમ-ગોખલે' બનવાની છે અને સ્વ. ગોખલેજીએ પણ એમને વિશે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે 'મિ. ઝીણા મોટા શક્તિશાળી પુરુષ છે ધાર્મિક વૃત્તિનું સંકુચિત માનસ અને કોમી ભાવથી તે મુક્ત છે આ સ્વતંત્રતા તેમને આગળ ઉપર હિંદુ-મુસલમાન ઐક્યના પયગંબર દૂત બનાવશે.' પરંતુ વિધિએ તો કંઈ બીજું જ ધાર્યું હતું!

હોમરૂલ લીગની ચળવળમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેવાને કારણે તેઓ લો૦ ટિળક સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા. ટિળક પર ચાલેલા અનેક કેસો વખતે એમણે વકીલાત કરેલી અને ૧૯૧૬ વખતે તો હાઇકોર્ટ સુધી લડીને તેમણે જ ટિળક પરની જામીનબંધી ઉઠાવવામાં સફળતા મેળવેલી. મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણી વખતે યુરોપિયનોએ પ્રપંચ રચીને ફિરોઝશાહ મહેતાને ચૂંટણીમાં હરાવ્યા એટલે તરત જ ઝીણાએ પોતાની બેઠકનું રાજીનામું આપીને ફિરોઝશાહને ફરી ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાની અને ચૂંટાવાની તક આપી. તેમના આ સ્વાર્થત્યાગ અને રાષ્ટ્રીયતાને લીધે તેમનું નામ મુંબાઈમાં જાણીતું થઈ ગયું; અને ૧૯૧૯માં મુંબાઇના આપખુદ ગવર્નર લૉર્ડ વિલિંગ્ડનને વિદાયમાન આપવા યોજાયેલી ગવાળોની સભામાં ઉગ્ર વિરોધ કરી તેને તોડી પાડ્યા પછી તો મુંબાઇમાં તેમને એટલી નામના મળી કે તેની કદરતરીકે તેમના સ્મરણમાં મુંબાઈમાં 'ઝીણા મેમોરિયલ હૉલ' બાંધવામાં આવ્યો.

આમ, ૧૯૦૬થી ૧૯૨૧ સુધી સાચા રાષ્ટ્રવાદના રંગે રંગાયેલા બૅરિસ્ટર ઝીણાએ અનેક મહત્ત્વનાં કાર્યો કર્યાં. ૧૯૧૦માં તે ધારાસભામાં ચૂંટાયા. ૧૯૧૩ સુધી તો મુસ્લિમ લીગના સાદા સભ્ય થવાની પણ તેમણે ધસીને ના પાડેલી. ૧૯૧૩માં વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંજે વકફનો કાયદો પસાર કરવાના સમયે તેમને વડી ધારાસભાનું ખાસ કામ સોંપ્યું અને એ વકફ બિલના પસાર થયા બાદ તે હિંદભરના મુસ્લિમોમાં જાણીતા થઈ ગયા. ત્યાર બાદ આરામ માટે ૧૯૧૪માં તે ઇંગ્લંડ ગયા. ત્યાં સૈયદ વઝીર હુસેન આદિ મિત્રોના આગ્રહથી પહેલીવાર તે લીગના સભ્ય થયા; પણ એ શરતે કે 'મારું આ સભ્યપણું હું રાષ્ટ્રીય હિતની આડે નહિ આવવા દઉં.'

૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીમાં ગોખલેજીનું અવસાન થયું ત્યારે એ

૧૯૧૦માં: ગોખલેના શિષ્ય

૧૯૧૮માં: અટલ રાષ્ટ્રવાદી

૧૯૪૫માં: કટ્ટર પાકિસ્તાની

કરૂણ બનાવે બંને કોમને જે ખોટ પડી તેથી તેની એકતા દૃઢ કરવા માટે એ સાલમાં મુંબાઇમાં મળનારી કૉંગ્રેસના અધિવેશન વખતે મુસ્લિમ લીગનું અધિવેશન પણ મુંબાઇમાં ભરવા એમણે આમંત્રણ આપ્યું. એની વિરુદ્ધ ઘણાં કાવતરાં થયાં, પરંતુ એ પ્રસંગે પણ અમલદારોનાં ખોફ ને ખોટી સમજાવટની પરવા કર્યા વિના તે પોતાના રાષ્ટ્રવાદમાં અડગ રહ્યા. એ જ વર્ષે તે વડી ધારાસભામાં ચૂંટાયા, ૧૯૧૬માં મુંબાઇ પ્રાંતીય પરિષદના પ્રમુખ થયા, અને એ જ સાલને અંતે લખનૌની મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ થયા, જ્યાં લીગ-કૉંગ્રેસ વચ્ચે થએલો 'લખનૌ કરાર' કરવામાં એમનો ઘણો મોટો ફાળો હતો.

પણ પછી હિંદના રાજદ્વારી તખ્તા ઉપર ગાંધીજીનું આગમન થયું અને તેમનું અસહકારનું ક્રાંતિકારી રાજકારણ શરૂ થયું. સરઘસ, જેલગમન, સત્યાગ્રહ અને બહિષ્કાર હવામાં ગુંજવા માંડ્યાં. ઝીણાના બંધારણવાદી માનસને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનો આ નવો માર્ગ રૂચ્યો નહિ. ૧૯૨૦ની નાગપુર કૉંગ્રેસ વખતે તેમણે ગાંધીજીના અસહકારના ઠરાવનો તીવ્ર વિરોધ કર્યો. પણ પ્રજામત તો ગાંધીજીની તરફેણમાં જ હોવાથી ઠરાવ પાસ થયો. ઝીણાએ જોઇ લીધું કે ગાંધીજીના તેજથી રાજકારણનો રથ હવે કોઈ જુદે જ માર્ગે દોડી રહ્યો છે. આથી તે રાજીનામું આપી કૉંગ્રેસમાંથી છૂટા થયા. બીજી બાજુ ખિલાફત ચળવળને કારણે અલી બંધુઓનું ચલણ વધી ગએલું હોવાથી મુસ્લિમ લીગમાં પણ એમનું તેજ ફિક્કું પડી ગયું હતું. આથી આખરે રાજકારણ છોડી દઈ તે ઇંગ્લંડ ચાલ્યા ગયા.

ઇંગ્લંડમાં તેમના મન પર કયા બળોએ કામ કર્યું તે કોણ જાણે! પણ ત્યાંથી પાછા આવીને તેમણે ફરી રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો તે એક કટ્ટર કોમવાદી નેતા તરીકે. અગાઉની વિશાળ રાજકીય દૃષ્ટિ છોડી તે કેવળ મુસલમાનોના જ હક્કો ને મુસલમાનોનું જ હિત જોવા પૂરતા સંકુચિત માનસવાળા બની ગયા. તેમના આ મતપરિવર્તન વિષે તટસ્થ પત્રકાર શ્રી સી. વાઈ. ચિંતામણિએ દુઃખ સાથે નોંધ્યું હતું કે 'ગયાં ૪૦ વર્ષમાં ભારતવર્ષના જીવનમાં જે શોકજનક બીનાઓ બની છે તેમાં મિ. ઝીણાનું મતપરિવર્તન એ એક છે.' 'લોકશાહીના આ જમાનામાં એક વખતના હિંદના રાજ્યકર્તા એવા મુસલમાનોને હિંદુઓના આશ્રિત તરીકે જીવવાનો વારો આવશે' એવી દલીલ કરીને મુસલમાનોને દરેક ઠેકાણે પ્રમાણી સત્તા મળે તે માટે ઝીણાએ સતત અને એકધારા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. તે માટે ૧૯૨૮માં તેમણે લઘુમતિ કોમ માટે 'ચૌદ મુદ્દા'ની માગણી તથા વિભક્ત મતદાર સંઘની યોજના રજૂ કરી. પછી તો પછાત મુસ્લિમ જનતાને સંગઠિત કરવા તથા તેમનામાંના મતભેદો દૂર કરવા માટે તેમણે 'ઇસ્લામ ખતરે મેં હૈ'ની ઘોષણા યોજી. ધર્માંધ મુસ્લિમ જનતા પર તેની ધારી અસર પડી અને તે મુસ્લિમ લીગના ધ્વજ નીચે એકત્રિત થઈ. ધર્મ વિષે પોતે તદ્દન ઉદાસીન હોવા છતાં કેવળ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પોષવા માટે તેમણે પોતાના હજારો બાંધવોની ધાર્મિક ભાવનાને આમ

પુરુષમાં વખાણવાલાયક સદ્ગુણ કયો? .... સ્વતંત્રતા

સ્ત્રીમાં વખાણવાલાયક સદ્ગુણ કયો? ..... વફાદારી.

જિંદગીની સફળતા તમે શામાં માનો છો? .... લોકનો ચાહ મેળવવામાં

તમારો પ્રિય વિનોદ (Recreation) કયો? ... ઘોડેસવારી.

તમારું મનગમતું ફૂલ કયું? .... લીલી.

તમારો પ્રિય લેખક કયો? .... શેક્સપીયર

તમારું પ્રિય પુસ્તક કયું? .... મોનટી ક્રીસ્ટો

તમારો મુદ્રાલેખ (Motto) શો છે? .... કદી નીરાશ ન થવું.

સહી .... મોહમદ અલી ઝીણા

'વીસમી સદી' માસિકમાં જ. ઝીણાના હસ્તાક્ષરોમાં આવેલો 'દિલનો એકરાર'

હરકેરી મૂકી, જેનાં ગંભીર પરિણામ દેશને ભોગવવાં પડ્યાં. ઈ.૧૯૩૪માં તે મુસ્લિમ લીગના અધ્યક્ષ ચૂંટાયા. અને ત્યારથી લીગના ને હિંદી મુસલમાનોના મોટા ભાગના તે એકમેવ નેતા ગણાવા લાગ્યા. હવે તેમણે હિંદુ અને મુસલમાન એ બે જુદાં રાષ્ટ્રો જ છે, અને તે કદી પણ એક થઈ શકશે નહિ એમ જણાવી મુસલમાનો માટે અલગ રાષ્ટ્ર 'પાકિસ્તાન'ની માગણી કરી અને ૧૯૪૦માં લાહોરના લીગના અધિવેશનમાં પાકિસ્તાનનો ઠરાવ પસાર પણ થયો, જે હિંદના ભાવિ ભાગલાની સુરંગની ભયંકર ચીનગારી બન્યો.

ભાગલા પાડીને રાજ્ય કરવાની અંગ્રેજોની કુટિલ રાજનીતિનો હાથો બનેલી આ વિનાશક પ્રવૃત્તિમાંથી એમને વારવાને, સમજાવવાને અને દેશના હિતમાં એમની સાથે સમાધાન કરવાને, પં૦ જવાહરલાલ નેહરુ, સુભાષચન્દ્ર બોઝ, ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને ખુદ મહાત્માજીએ પણ અનેક પ્રયત્નો કરી જોયા, પણ એમના દુઃસહ હઠાગ્રહને કારણે તે બધા નિષ્ફળ ગયા. દરેક વખતે તેમણે નવાં બખડા કર્યાં. હિંદુસ્તાનને અખંડ રાખીને આગળ મૂકવામાં આવેલી કોઈ પણ યોજના તેમણે સ્વીકારી જ નહિ, એટલું જ નહિ પણ દરેક વખતે તેમાં મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કર્યો. '૪૨ની લડત વખતે 'હિંદના ભાગલાને સંમતિ આપો તો જ મુસલમાનો મદદ કરે' એવી શરત તેમણે કરેલી. વૅવેલની સીમલા પરિષદ વખતે તથા ત્રિમંત્રી મંડળના આગમન વખતે તેમણે પોતાની પાકિસ્તાનની જ માગણી પકડી રાખી, એટલું જ નહિ પણ જો પાકિસ્તાન મંજૂર નહિ થાય તો 'સીધાં પગલાં' (Direct Action) લેવાની ધમકી આપી. આ 'સીધાં પગલાં'એ જ કલકત્તા આદિ ઠેકાણે કેવી ભયંકર ખૂનરેજી અને રક્તપાત મચાવી દીધા તેનો ઇતિહાસ તો તાજો જ છે.

દેશભરમાં આમ દુઃખદાયક વિભક્ત માનસ ઊભું થએલું જોઈ, તેને પરિણામે દેશ આખાને અસંખ્ય ટુકડાઓમાં છિન્નભિન્ન થવા દેવા કરતાં ઓછા અનિષ્ટ તરીકે છેવટે લૉર્ડ માઉન્ટબૅટનની ભાગલાની યોજના સૌ પક્ષે મંજૂર રાખતાં ઝીણાનું સ્વપ્ન સત્યસૃષ્ટિમાં ઊતર્યું અને પાકિસ્તાનનું નિર્માણ થયું. પાકિસ્તાનના સૌ પહેલા ગવર્નર જનરલ તે બન્યા અને ત્યાંની લોકસભાના પ્રમુખ પણ તે નિમાયા.

આમ છ કરોડની વસતિવાળું પ્રથમ પંક્તિનું ઈસ્લામી રાષ્ટ્ર નિર્માણ કરવાનું અનન્ય માન મેળવવાનો સંતોષ તો તેમણે મેળવ્યો; પણ તે પછી તેને માટે દેશને જે ભારે કિંમત ચૂકવવી પડી તેથી સર્વનાં દિલ કકળી ઊઠયાં. પોતાના એ રાષ્ટ્રમાંથી લઘુમતિને કાંટો કાઢી નાખવાને કરપીણ કત્લેઆમ શરૂ થઈ, અને તેનો સામો પડઘો પડયો. પરિણામે લાખો હિંદુઓ અને મુસલમાનો પોતાના વતનમાંથી કાયમને માટે ઊખડી ગયા. હજારોની કતલ થઈ, કરોડોની માલમત્તા લૂંટાઈ અને ખેદાનમેદાન થઈ ગઈ, અસંખ્ય સ્ત્રીઓનાં અપહરણો થયાં ને પાશવી અત્યાચારોની લીલા ખેલાઈ.

પાકિસ્તાનનું નિર્માણ થયા પછી એમનું જીવન અતિશય ચિંતા અને ફિકરમાં વ્યતીત થયું. નિરાશ્રિતોનો પ્રશ્ન, આંતરિક મતભેદો, અનેક આર્થિક તથા રાજકીય પ્રશ્નો ઈત્યાદિને કારણે તેમને માનસિક શાંતિ મળી શકી નહિ. પહેલેથી જ નાજુક એવી તેમની તબિયત તદ્દન લથડી ગઈ અને છેવટે કૅન્સરના રોગમાં તેમનું મૃત્યુ થયું.

બુદ્ધિની તેજસ્વિતા, દલીલની સચોટતા અને મુત્સદ્દીગીરીના કૌટિલ્ય સાથે તેમનો સ્વભાવ અહંયુક્ત અને ગર્વિષ્ઠ હતો, અને કોઈ પણ કાર્ય હાથ પર લીધા પછી તેને પૂરું કર્યે જ છોડવું એવા દૃઢ નિશ્ચયી પણ તે હતા.

એમના મૃત્યુથી એક ધૂમકેતુ સમી કારકિર્દીનો અંત આવ્યો કહી શકાય. ધૂમકેતુની માફક જ રાષ્ટ્રીય કક્ષા ઓળંગીને કોમવાદની કક્ષામાં તે ઝગી ઊઠયા અને એ ઝગમગાટનો અંત પણ ધૂમકેતુના જેવો જ થયો: પોતાના સ્વપ્નની સૃષ્ટિ હાંસલ થયા પછી પોતાની શક્તિનો શાંત પ્રકાશ ફેલાવતાં પહેલાં જ તે આ જગત છોડી ગયા.

જનાબ ઝીણાને ઈશ્વરે એવી પ્રતિભા આપી હતી ને ઇતિહાસે પણ એવી મહાન તક તેમની આગળ લાવી મૂકી હતી કે તેનો ઉપયોગ જો સારા ય દેશના ભલા માટે થયો હોત તો આજ માત્ર ૯ કરોડ લોકોનાં જ નહિ પણ ૧૦ કરોડ માનવીનાં મસ્તક એમની કબર પર ઝૂકતાં હોત. પણ તેમણે તો કોઈ પણ જાતનો ભોગ આપ્યા સિવાય, કેવળ પોતાની કોમ પૂરતી ટૂંકી દૃષ્ટિ રાખીને અને એ રીતે બ્રિટિશ સરકારના હાથા બનીને ઐતિહાસિક બળાબળનો ક્રૂર લાભ લઈને અને ધર્મઝનૂની તત્ત્વોને ઉશ્કેરી પાકિસ્તાન મેળવ્યું. એ રીતે તેમણે પોતાની સળગતી મહત્ત્વાકાંક્ષાને શાંત તો કરી પણ તે સારાય દેશને સળગતો કરી ગઈ. આમ એક મહાન હિંદીએ મહાન હિંદનું દેહચ્છેદન કરાવ્યું જે ભવિષ્યની પ્રજા ઊંડા વિષાદ સાથે જ વાંચશે.

ઝીણા

ઝીણાનો તાપ હમેશાં ભારે હતો. એ ફક્કડ પણ ખરા ને મક્કમ પણ ખરા. એનાં કપડાં એવાં સુંદર બીજું કોઈ પહેરતું નહિ. એના વાળ સદાય ઓળેલા [illegible]. એનો અભિનય નાટકી ને [illegible]. એની અંગ્રેજી બોલવાની રીત ફક્કડ અને સચોટ. એના ઉચ્ચારણો હમેશાં ભારવાળાં—તેમાં તોર પણ ખરો, કોઈક વાર વ્યાકરણ પણ ખોટું આવી જાય, પણ બોલવાની છટા હમેશાં કરમાયા વિનાની.

એ આવી કોર્ટમાં બેસે, જાણે છબી પડાવવા. એ ઊભા રહી, કેડે હાથ દઈને કોર્ટને સંબોધે તે નાટકી છટાથી. એની અક્કડાઈનો પાર નહિ. મિજાજ તો જરાજરામાં ઊકળ્યાં કરે. એનું સ્વમાન બહુ સુંવાળું, તે જરાજરામાં ઘવાઈ જાય. સૉલિસિટરને એ ચપરાસ મુજબ

પણ એ હસે ત્યારે સામાનું હૃદય તરત જીતે. નિર્ભયતા પણ એનો પ્રધાન ગુણ. એની અક્કડાઈ દુર્ભેદ્ય. મોટામોટા ન્યાયાધીશોને એ દબડાવે. કોઈ જરાક અયોગ્ય કહે કે તરત સામો ફટકો લગાવે.

ઝીણા, કાયદા કરતાં સામાની ત્રુટીઓ પકડી પાડવામાં વધારે નિપુણ. એ વાટ જોયા કરે, હિંમતથી હાંક્યા કરે; સામો ઍડવોકેટ જરી ભૂલ કરે કે એ શેર થઈ જાય, પોતાનો મુદ્દો ઠોકી બેસાડે ને છટાથી કે હસીને કે આંજીને ન્યાયાધીશ પાસે ધાર્યું કામ કરાવી લે.

મારા પર એને સ્નેહ [illegible] હતો. હું 'હોમરૂલ લીગ'નો મંત્રી થયો ત્યારે તે પ્રમુખ હતા. આથી અમારો સંબંધ વધુ ગાઢ થયો. પણ … મૈત્રીમાંથી અંગત સંબંધનાં તત્ત્વો એ નિતારી નાખતા. ભલે તેનો પરિચય કેળવાય તો પણ એ કદી પોતાની અંગત વાત કરે નહિ ને મિત્રને એવી વાત કરવાની તક આપે નહિ. શક્તિની એમની ભાવના દુર્બલતા પર રચાઈ હતી.

એક દહાડો એક કૉન્ફરન્સ પછી અમે બંને આડીઅવળી વાતો કરતા બેઠા હતા. એ વખતે એના પર કૌટુંબિક આફતનાં વાદળ ઝઝૂમતાં હતાં. મેં પૂછ્યું, 'ઝીણા, તમારી તબિયત ઠીક નથી?' એણે એની છટાભરી ટેવથી કપાળ પર આવેલા વાળ ઊંચા કર્યા ને કહ્યું: 'મુનશી, તમને ખબર નથી કે મારા પર શી વીતે છે?' પછી એણે હોઠ બીડી દીધા ને અંતરની વ્યથા પર તરત પડદો પાડી દીધો.

(સીધાં ચઢાણ) —કનૈયાલાલ મુનશી

વાર્તા

નારણ મોચીએ વાળેલું વેર

★

નારણ મોચીએ એક રૂપિયાનું પરચુરણ લીધું. તેમાંથી બે પૈસાનું એક પોસ્ટકાર્ડ ખરીદીને બાકીના સાડા પંદર આના કાળજીથી પોતે જ સીવેલી ચામડાની કોથળીમાં ભરીને મૂકી દીધા. પોસ્ટકાર્ડ લઇને તે લાલચંદ મોદીની દુકાને આવ્યો.

'શેઠ, આ એક પત્તું જરાક લખી આપજોને!' હાથમાં પોસ્ટ-કાર્ડ ધરીને તેણે મોદીને કહ્યું.

'હું બે, નારણિયા, સાવ નવરો લાગે છે. જોતો નથી આ બીડીઓ વાળું છું તે? ઉનાળામાં બીડીઓ નથી ને ઘરાક પાછાં જાય છે. આવે ટાણે પત્તાં લખવાની નવરાશ હોય? સાંજકનો આવજે, સાંજકનો.' મોદીએ ઊંચું જોયા વગર જ બીડીઓ વાળતાંવાળતાં જવાબ આપ્યો.

'પણ ટપાલી આવ્યો છે તે આજ ને આજ લેતો જાય, ભાઈ સાહેબ! બે લીટી લખતાં શી વાર લાગશે? તમે જોડાને ટાંકા-ટેભા કરાવવા આવો છો ત્યારે હું ઊભાંઊભાં નથી કરી દેતો? આટલું લગરીક કામ કરી આપો. ભણેલાને કહેવાય, કોઈ અભણને કહેવાય છે?' નારણ મોચીએ ફરી વિનતિ કરી જોઈ.

'તેં જોડા તારી પાસે સીવડાવ્યા હોય એને તું ટાંકાટેભા કરી દે એમાં કંઈ ભાઈસાબી કર છો? જોડાના પૈસા ખણખણતા લઇને પછી બાર મહીના તારે જોડા ફાટે ત્યારે સાંધવા પડે એ આકરું લાગતું હશે! પત્તું તો તારે મફતમાં લખાવવું છે; અને વળી હાલધડી લખી દો એવી જક કરતાં શરમાતો નથી? લે, લે, આ ટપાલી તો પાછો ચાલ્યો. તારું પત્તું આજે ને આજ જાય એમ નથી એ તો મેં તને પહેલેથી જ કહ્યું નહોતું? ઠીક, હવે લાવ, મારે તો અટાણે લખવું ને સાંજે લખવું. વળી સાંજે પાછો માથું ખાઈશ, તે કરતાં લાવને અટાણે જ પતાવી દઉં. મુંબઈ બીજલાને લખવું હશે?' મોદીએ આખરે પત્તું લખી આપવાની તૈયારી બતાવી.

નારણે મોદીના હાથમાં પત્તું આપ્યું. મોદીએ ખોખામાંથી એક અત્યંત મેલી ચોપડી કાઢી તેના પર પત્તું ગોઠવ્યું ને ખડિયામાં હોલ્ડર બોળી કહ્યું, 'ઝટ બોલી નાખ શું લખવું છે? કોને લખવું છે?'

'લખવું તો બીજાને જ હોયને? લખો. અહીં અમે ખુશી મજામાં છીએ. અમારી કંઈ ફિકરચિંતા કરતો નહિ. તારી બાને હમણાં તરીઓ તાવ આવે છે. ખડ વાઢવા જવાતું નથી. દાડીએ પણ કોઇ બરકતું નથી. જોડાની મોસમ પણ મોળી છે. દાણા થઈ રહ્યા છે. આ કાગળને તારની જેમ વાંચજે. રૂપિયા પંદરનું મનીઆડર કાગળ વાંચીને તુરત કરજે. આઠ દિમાં તારું મનીઆડર નહિ આવે તો અમે દાણા વગર રહેશું. શરીર સંભાળીને રહેજે. ખુશીખબરનો કાગળ લખજે. બસ, બીજું શું લખવાનું હોય?' નારણે કાગળ લખાવ્યો.

'લ્યો, લખાઇ ગયો. લાવ સરનામું.' મોદીએ કહ્યું.

નારણે ખિસ્સામાંથી દસ ગડી વાળેલો સરનામાનો કાગળ કાઢ્યો. મોદીએ ઘડીઓ ખોલી સરનામું વાંચીને તે પાછો આપ્યો અને પછી પત્તા પર સરનામું કરીને કાગળ નારણને આપ્યો. નારણ તુરત જ ટપાલની પેટીમાં કાગળ નાખી આવ્યો.

દસ દિવસ થયા પણ કાગળનો કંઇ જવાબ આવ્યો નહિ એટલે મોચીએ પરચુરણની કોથળીમાંથી બીજા બે પૈસા કાઢી પોસ્ટકાર્ડ ખરીદીને વળી મોદી પાસે લખાવ્યું. બીજા દસ દિવસ થયા, પણ જવાબ આવ્યો નહિ ત્યારે નારણે ત્રીજું પત્તું લખાવ્યું. ત્રીજા દસ દિવસ વીત્યા—એક મહિનો થયો, પણ એક પણ લીટી બીજા તરફથી લખાઇને આવી નહિ ત્યારે નારણ ચોથું પત્તું લખાવીને ટપાલમાં નાખવા ઉપડ્યો.

નારણનું ઘર ને મોદીની દુકાન ગામના પાદરને છેડે હતી. ટપાલ પેટી ગામને બીજે છેડે રહેતી. રસ્તામાં ચોરો આવતો હતો. ચોરાનાં પગથિયાં પર નારણે એક કણબીના છોકરાને બેઠેલો જોયો. નારણને થયું, આ છોકરો ભણેલો છે લાવને તેને પત્તું વંચાવી જોઉં. મોદીને બરાબર લખતાં આવડતું હશે કે નહિ? જવાબ કેમ નથી આવતો?

'એલા બાવકા, આ પત્તું વાંચી દેને. જો તો એમાં બરાબર લખ્યું છેને?' નારણે છોકરાને પત્તું આપી કહ્યું.

બાવકાએ પત્તું હાથમાં લઈ નજર ફેરવી: 'પત્તું તો બહુ સરસ લખ્યું છે. મોતીના દાણા જેવા અક્ષર છે. સ્વસ્તિશ્રી મુંબઈ મધ્યે ચિરંજીવી ભાઈ નાનચંદને ઈશ્વર દીર્ઘાયુષ્ય આપે. અહીં હમણાં વરસાદ ઓછો છે. દુકાનમાં ઘરાકી મોળી છે. કણબીઓ હમણાં હાથે બીડીઓ વાળતાં શીખ્યા છે. રોકડ વકરો તો જરાય નથી. સાંજ પડ્યે ચાર છ આનાનો ઉધાર વકરો થાય છે, તે પણ દીવાળી સુધી તો પૈસા ભાળવાની વાત નહિ. માટે આ કાગળ તારની જેમ વાંચજે. તને અગાઉ ત્રણ પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં તોપણ તારા તરફથી કોઈ કાગળ નથી. હવે વગર ઢીલે રૂપિયા પંદરનું મનીઆડર કરજે. શરીર સાચવીને રહેજે, તારો પગાર વધવાનો હતો તેનું શું થયું? લી. બાપા લાલચંદના આશિર્વાદ.'

કાગળ વાંચતો ગયો તેમ નારણ મોચીને અંગે અગ્નિ ઊઠતી ગઈ.

બાવકાએ સરનામું પણ વાંચી સંભળાવ્યું: 'મુ. મુંબઈ બંદર. મોદી નાનચંદ લાલચંદને પહોંચે......' નારણ મોચીએ પત્તું આંચકી લીધું: 'બસ બસ હવે. એ વાંચીને શું કરવું છે?'

પત્તું લઈને તે ધૂંઆંફૂંઆં થતો આગળ ચાલ્યો. બાવકો સમજ્યો કે લાલચંદ મોદીએ પોતાનો કાગળ ટપાલમાં નાખી આવવાનું સોંપ્યું હશે. પારકો કાગળ વંચાવીને વળી પાછો આમ નસકોરાં ફુલાવતો તે ચાલ્યો ગયો તેનો ભેદ એને સમજાયો નહિ.

ભાન વગરના માણસની માફક યંત્રવત્ નારણે પત્તું ટપાલમાં નાખ્યું. આગલાં ત્રણ પત્તાં ટપાલમાં નાખ્યાં ત્યારે તેના દેહમાં જે ઝણઝણાટી થતી અને કલ્પના મુંબઇ સુધી ઊડીને પાછી આવતી તે ઝણઝણાટી અને તે કલ્પના આ વખતે આવ્યાં નહિ. પરંતુ જ્યારે કાગળ ટપ દઇને ખાલી પેટીમાં પડ્યો ત્યારે તેને થયું. હું યે કેવો મૂરખ! લાલચંદની લુચ્ચાઈ જાણ્યા પછી પણ કાગળ ટપાલમાં નાખ્યો! હવે કોઇને વાત કરું તોપણ શેના માને?'

ગમગીન ચહેરે તે ઘેર પાછો ફર્યો. રસ્તામાં મોદીની દુકાન આવી. 'કેમ, કાગળ ટપાલમાં નાખી આવ્યો?' મોદીએ પૂછ્યું.

'શેનો કાગળ? કયો કાગળ? હા, હા. ભૂલ્યો માં. કાગળ તો ટપાલમાં નાખવા ગયો હતો તે નાખી આવું જ ને? પણ મારો કાગળ ટપાલમાં નાખું કે ખાડમાં નાખું એમાં તારે શી પંચાત?' નારણે સંયમપૂર્વક થોડો ઊભરો ઠાલવ્યો અને પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો.

લાલચંદને થયું કે કંઇક ગોટાળો થયો હોવો જોઇએ. પણ ચોળીને ચીકણું કરવામાં સાર નહિ એમ વિચારી તે કંઈ બોલ્યો નહિ.

નારણ ઘેર પહોંચ્યો પરંતુ જેવો તે જોડા સીવવાના તેના હમેશના ઓટલા પર બેઠો કે તરત જ તેના માથામાં કોઇએ જાણે કાંકરા ભર્યા હોય તેમ દુઃખ થવા લાગ્યું.

'અરે રે, રામરામ, રામરામ. બે પૈસાની બાબતમાં આટલો

મોટો વિશ્વાસઘાત ! વાણિયા શું આવા નીચ અને નફ્ફટ હશે ?' તેના મગજમાંથી લાલચંદ ખસતો નહોતો.

જોડા શીવવાનું હાથમાં લીધું. રાંપીથી ચામડું કાપતાં તેને થયું: 'આ રાંપીથી આમ જ લાલચંદની ચામડી ચેતરી નાખવી જોઇએ!' જોડામાં કાણાં પાડવા આર ઘોંકાવતાં તેને થયું: 'લાલચંદની હથેળીમાં આમ જ આર ઘોંકાવી દીધી હોય તો!'

'વિશ્વાસઘાત કર્યો ! એક પણ કાગળ ભાભા પર લખ્યો નહિ ! બે આનાનાં પત્તાં ખાઈ ગયો ! અને હરામીએ એ પત્તાં મારે હાથે જ ટપાલમાં નખાવ્યાં ! બે આના ! બે આના !' એ બે આનાનું વટક તો ગમે તેમ વાળવું જોઇએ. પણ વાણિયો લાગમાં કેમ આવે ?'

કામ અને વિચારો વચ્ચે જેમતેમ દિવસ પૂરો થયો. પરંતુ રાત્રે નારણને ઊંઘ આવી નહિ. 'અરે આ લાલચંદિયો મને ઘડીકે જંપવા નહિ દે. લાલચંદ, લાલચંદ, તેં બહુ બૂરી કરી. પણ જો તો ખરો. ગમે તેમ કરી મારા બે આના પાછા ઓકાવું નહિ તો મારી મૂછ મુંડાવી નાખું—મારું નામ ફેરવી નાખું ' નારણના મગજમાં વિચારની રેલ દોડતી જ રહી.

અધરાત ભાંગી તોયે નારણને ઊંઘ આવી નહિં તેને ... ઉકેલ દેખાયો. તે પથારીમાંથી ઊભો થયો. આર લઇને તે લાલચંદની દુકાન તરફ ચાલ્યો.

મેઘલી રાત જામી હતી. ઝીણોઝીણો વરસાદ વરસતો હતો. પાદરના ગાંદણામાં દેડકાંનો દેકારો બોલતો હતો. સિવાય બધું સૂમસામ હતું. શેરીમાં કોઇ કૂતરું યે ભસ્યું નહિ.

તે લાલચંદની દુકાને પહોંચ્યો. તાળામાં આર ઘોંકાવી જરા ફેરવી ત્યાં લાલચંદનું આલબેલ જેવું તાળું ઊઘડી ગયું. દુકાન ઉઘાડી તે અંદર પેઠો. અંધારામાં ફાંફાં મારી તેણે ગલ્લો શોધી કાઢયો. ગલ્લામાં હાથ ફંફોળતાં તેમાં થોડું પરચુરણ હતું તે આંગળીઓને અથડાયું. તે પરચુરણમાંથી, આંગળીઓ ફેરવીને ચોરસ આકારની ખાતરી કરીને તેણે એક બેઆની ઉપાડી લીધી અને તુરત દુકાનમાંથી બહાર નીકળી, બારણાની સાંકળ વાસી, તાળું કાટું લટકાવી ઘેર ચાલ્યો ગયો.

હવે નારણને હૈયા પરથી જાણે કે મોટો બોજો ઊતરી ગયો હોય તેમ લાગ્યું. તે પથારીમાં પડ્યો કે તુરત જ ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી ગઇ.

શામજી લ. આલમિય

માસમાસની વનસ્પતિવિશેષનો પરિચય આપતી લેખમાળા [૨૦]

લેખક: જયંતીલાલ ઓઝા એમ્ એસસી

કદંબના વૃક્ષનું નામ લેતાંવાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વ્રજના દિવસોનું સ્મરણ થવાનું. કૃષ્ણ વ્રજમાં કદંબના વૃક્ષ પર બેસી બંસરી વગાડતા અને ગોવાળીઆ સાથે આનંદ કરતા તથા તેનાં પાનમાં કૃષ્ણે દહીંમાખણખાધાં હતાં, એવા અનેક ઉલ્લેખ કથાઓમાં છે. મહાકવિ કાલિદાસે પણ "सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम्" એ રીતે મેઘદૂતમાં તેનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

હિંદુઓ તેમજ બૌદ્ધો કદંબને પવિત્ર વૃક્ષ ગણતા હોવાથી તે ઘણી વખત દેવમંદિરોની આસપાસ ઉગાડવામાં આવે છે. કદંબના બીજમાંથી બોધિવૃક્ષ ઉત્પન્ન થવાની અને પળવારમાં તે ખૂબ મોટું થવાની માન્યતા બૌદ્ધોમાં પ્રચલિત છે.

કદંબને હિંદી તેમજ મરાઠીમાં કદંબ અને સંસ્કૃતમાં નીપ તેમજ કદંબ કહે છે આયુર્વેદના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ધારાકદંબ, ધૂલિકદંબ, ભૂમિકદંબ, રાજકદંબ, નીપ, એવી કદંબની જુદીજુદી જાતો વર્ણવેલી છે. એનું શાસ્ત્રીય નામ 'ઍન્થોકેફેલસ કદંબા' (Anthocephalus Cadamba, Mig).

હિંદ ઉપરાંત સિલોન, મલાકા, સુમાત્રા ને બોર્નિયો તેનાં ઉત્પત્તિસ્થાન. તેનાં સુવાસિત ફૂલો માટે તે હિંદભરમાં ઉગાડાય છે.

કદંબનું વૃક્ષ ખૂબ મોટું થાય છે તેનું થડ ૨૦ થી ૩૦ ફીટ સીધું ઊંચું ઊગે છે અને તેની શાખાઓ ફેલાય પણ ખૂબ છે. કુમળી શાખાઓ રૂંવાટીવાળી હોય છે. શાખાઓ પર સામસામા ગોઠવાએલાં તેનાં પાન દાંડીવાળાં, જાડાં, લીસાં, ઉપરની બાજુએ ચળકાટવાળાં અને નીચેની બાજુએ સહેજ રૂંવાટીવાળાં, પથી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૨½ થી ૪ ઇંચ પહોળાં, તળિયે ગોળ અગર હૃદયાકાર અને ટોચે અણીદાર હોય છે. વળી પાનને અણીવાળાં બે ઉપપાન પણ હોય છે.

નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી દરમ્યાન કદંબનાં ફૂલો થાય છે. જુલાઈ–ઑગસ્ટમાં પણ તેને ફૂલો થતા જોવામાં આવે છે. તેનાં ફૂલો નારંગી અગર સોનેરી પીળાં, સુંદર અને સુવાસિત હોય છે અને રાત્રે તો ખૂબ મ્હેકી ઊઠે છે. એ સુંદર ફૂલો નાનાં અને શાખાઓને છેડે નાની મજબૂત દાંડી ઉપર ૧થી ૧½ ઇંચ વ્યાસના ગોળ દડામાં ગોઠવાએલાં હોય છે. ફૂલોના દડા શરૂઆતમાં લીલા હોય છે, પરંતુ પાછળથી સોનેરી પીળા બને છે.

તેનાં ફળ નાની નારંગી જેવાં ગોળ, અને પાકાં થાય ત્યારે પીળાં હોય છે તે થોડાં બીવાળાં અનેક નાનાં ફળોનાં બનેલાં હોય છે.

કદંબનાં સુંદર અને સુવાસિત ફૂલો સ્ત્રીઓને ખૂબ જ પ્રિય હોઈ તે અંબોડામાં ખૂબ નંખાતાં. આથી સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ તેને લલનાપ્રિય નામ આપેલું છે.

આયુર્વેદમાં પણ કદંબના ઉપયોગ થાય છે. તેની છાલ તીખી, કડવી, તૂરી, શીતળ અને ખારી હોય છે અને તેનો ઉપયોગ ગર્ભાશય તેમજ લોહીનાં દર્દો, વાત, કફ, દાહ વગેરેમાં થાય છે. તે શક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક મનાય છે. કોંકણમાં એ છાલનો તાજો રસ નાનાં બાળકોને જીરા અને સાકર સાથે જઠરના વમળાટમાં પાવામાં આવે છે. આંખના સોજા પર તેની છાલનો તાજો રસ સરખે ભાગે લીંબુના રસ, અફીણ અને ફટકડી સાથે આંખની આજુબાજુ લગાડાય છે. ડાઈંગમાં એ છાલનો ઉપયોગ કદ અને તાવમાં થાય છે. કદંબના પાનનો ઉકાળો મોંના રોગોમાં કોગળા કરવામાં વપરાય છે. તેનાં ફળ શીત અને જ્વરનાશક છે. કદંબના અંકુર તૂરા હોય છે અને તે અરુચિ, રક્તપિત્ત અને અતિસારને મટાડે છે.

ચરકે તો સર્પદંશમાં પણ કદંબની છાલનો ઉપયોગ સૂચવ્યો છે; પણ આધુનિક નિષ્ણાતો કાયસ અને મ્હસ્કરના મત પ્રમાણે તે સર્પના ઝેર સામે બીનઅસરકારક છે.

કદંબ

નાનું બાળક પણ આજે જેને ઓળખે છે તે, આપણા રોજિંદા જીવનમાં વ્યાપક ને મહત્ત્વની ઘરઘરની ઉપયોગી ધાતુ

ઍલ્યુમીનિયમ

લેખક

ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ., એમ. એસસી., પીએચ. ડી.

ઉદ્યોગો તથા અન્ય વ્યવહારુ ઉપયોગોમાં અગત્યની નીવડેલી બીજી હલકી ધાતુ ઍલ્યુમીનિયમ તો આપણા રોજિંદા જીવનમાં ખૂબ વ્યાપક ને મહત્ત્વની બની ચૂકી છે. સમગ્ર આધુનિક ધાતુઓમાં ઍલ્યુમીનિયમ અત્યંત અગત્યની છે અને તેનો ઉપયોગ દિન પર દિન વધતો જાય છે. યુદ્ધકાળમાં આ ધાતુ ચાવી રૂપ ગણાય છે; અને શાંતિના સમયમાં તે આપણા જીવનના મોટા વિસ્તારમાં ઉપયોગી સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે, એવી એની મહત્તા છે.

ઍલ્યુમીનિયમ સર્વત્ર મળી આવતી ધાતુઓ પૈકી એક છે. પૃથ્વીના પેટાળમાંથી મળી આવતાં સર્વવ્યાપી મૂળતત્ત્વોમાં પહેલાં બે ઑક્સિજન અને સિલિકોન પછી ત્રીજે જ નંબર ઍલ્યુમીનિયમનો આવે છે, એટલું વિસ્તૃત તેનું અસ્તિત્વ છે. માટી, સ્લેટ, અબરખ ઇત્યાદિ ઉપયોગી ખનીજોમાં પણ ઍલ્યુમીનિયમ તેના સિલિકેટ રૂપે મળે છે. ફટકડીને રોગન બાબામાં ઍલ્યુમેન તરીકે ઓળખવામાં આવતી, કેમકે માટીને ગંધકના તેજાબ સાથે ગરમ કરીને પેદા થએલા ઍલ્યુમીનિયમ સલ્ફેટમાં પોટાશિયમ સલ્ફેટ ઉમેરીને ફટકડી બનાવાતી. આ ઉપરથી ઍલ્યુમેનનું તત્ત્વ તે ઍલ્યુમીનિયમ એવું આ ધાતુનું નામ પાડવામાં આવ્યું છે.

લોહ, ત્રાંબું, જસત વગેરે ધાતુઓને તેમના ખનીજોમાંથી કાઢવાની ક્રિયાઓ તો જૂના વખતથી જાણીતી છે. સંસ્કૃતિના વિકાસની સાથે જ આ ઇતિહાસ પણ સંકળાએલો છે. આમ છતાં પૃથ્વીના પડમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં રહેલા આ ઍલ્યુમીનિયમના ખનીજોમાંથી ધાતુ કાઢવાની રીત તો માંડ એક જ સૈકાથી શોધાઈ છે. આજથી ૬૦-૬૫ વર્ષ પર તો આ ધાતુ એક અલભ્ય મોંઘી ચીજ તરીકે લેખાતી. એ ધાતુ કાઢવાના પ્રયત્નોની કથા અતિ રસિક છે.

૧૮૦૯માં વિખ્યાત અંગ્રેજ રાસાયનિક સર હમ્ફ્રી ડેવીએ શોધી કાઢ્યું કે ફટકડી ઍલ્યુમીનિયમથી બનેલો પદાર્થ છે. તેમણે તેમાંથી શુદ્ધ ઍલ્યુમીનિયમ ઑક્સાઇડ પણ બનાવ્યો. પરંતુ ઑક્સાઇડમાંથી તે ધાતુને જુદી કાઢી ન શક્યા. સૌપહેલી ૧૮૨૫માં ડેનિશ રાસાયનિક આરસ્ટેડ, અને ૧૮૨૫માં મહાન જર્મન રાસાયનિક વોહલરે આ ધાતુ છૂટી પાડવામાં ફતેહ મેળવી. ત્યાર બાદ ફ્રાન્સના રસાયનશાસ્ત્રી હેન્રી સેન્ટ ક્લેર ડેવીલે શુદ્ધ ઍલ્યુમીનિયમ તૈયાર કર્યું અને ૧૮૭૮માં તો ફ્રાંસમાં ઍલ્યુમીનિયમ કાઢવાનો ઉદ્યોગ પગભર થઇ ગયો. એ કાળે તેની કિંમત, જે શરૂમાં ૧૫૦૦ રૂપિયે રતલ હતી, તેમાંથી રૂા. ૪૦ સુધી આવી ગઈ.

પણ અત્યાર સુધી ઍલ્યુમીનિયમ બનાવવા માટે ઍલ્યુમીનિયમના ક્ષાર(ઍલ્યુમીનિયમ ક્લોરાઇડ)ને સોડિયમ ધાતુ સાથે ગરમ કરવામાં આવતો. આમ, સોડિયમ ધાતુ એમાં ખૂબ મહત્ત્વની હતી, અને તેની કિંમત પર ઍલ્યુમીનિયમની કિંમતનો આધાર રહેતો. અને સોડિયમ ધાતુ ખૂબ જ મોંઘી રહેતી. એટલે જો ઍલ્યુમીનિયમની કિંમત ઘટાડી તેને વ્યાપક બનાવવું હોય તો સોડિયમ વિનાં ઍલ્યુમીનિયમ બનાવવાની કોઈ નવી રીત શોધવી જોઇએ.'

૧૮૮૩ની મોસમ હતી. અમેરિકાની કૉલેજોનાં સત્ર શરૂ થઈ ગયાં હતાં. ઓહાયોની ઑબર્લીન કૉલેજના પ્રોફેસર જેવેટ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ઍલ્યુમીનિયમના રસાયનનું વિવરણ કરી રહ્યા હતા. ભાષણ સમેટી લેતાં તેમણે ઉમેર્યું: 'તમારામાંનો કોઈ જો આ ધાતુ સસ્તી રીતે મોટા પાયા પર તૈયાર કરી શકે તો તેમાં ધનના ઢગલા છે.' ચાર્લ્સ માર્ટિન હૉલ નામના એક વિદ્યાર્થીએ પોતાની બાજુમાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીને ઘોંકો માર્યો અને તેના કાનમાં ગણગણ્યો: 'હું એ ધાતુની પાછળ મંડવાનો છું' અને......રાસાયનિક સંશોધનમાં અનેક અદ્ભુત સિદ્ધિઓમાંની એકની આમ શરૂઆત થઈ.

હૉલે પોતાના ઘરના માળિયામાં હાથે બનાવેલી બૅટરીઓ વડે કામ શરૂ કર્યું, અને ત્રણ વર્ષની જહેમતને અંતે દુનિયાના મહાન રાસાયનિકો જે નહોતા કરી શક્યા તે કરવામાં એ યુવાન વિદ્યાર્થી સફળ થયો. તેણે ઑક્સાઇડમાંથી ઍલ્યુમીનિયમ જુદું પાડ્યું.

૧૮૫૨ની સાલની અલભ્ય ને ૧૮૭૮ની સાલની કિંમતી ધાતુ ઍલ્યુમિનિયમ આજે જે આપણા રોજ-બ-રોજના ઉપયોગની એક સાવ સામાન્ય ધાતુ બની ગઈ છે એ ઉપરની રીતનો પ્રતાપ છે છેલ્લા ત્રણચાર દસકામાં તેનું ઉત્પાદન હજારોગણું વધી ગયું છે.

આજ સુધી બૉક્સાઈટ સિવાય બીજા કોઈ ખનીજમાંથી ઍલ્યુમીનિયમ કાઢી શકાયું નથી. બૉક્સાઈટમાં પણ કેટલીક અશુદ્ધિઓ હોય છે. એટલે તેને વાપરતાં પહેલાં તેમાથી શુદ્ધ ઍલ્યુમીનિયમ ઑક્સાઈડ (ઍલ્યુમિના) બનાવવું પડે છે. આ માટે તેને સોડા સાથે લાહ્યોળ બને ત્યાં સુધી ગરમીમાં શેકવામાં આવે છે, એથી તેમાં રહેલો ઍલ્યુમીનિયમ ઑક્સાઈડ સોડિયમ ઍલ્યુમિનેટમાં રૂપાંતર પામે છે. આ ક્ષાર પાણીમાં દ્રાવ્ય છે, એટલે અશુદ્ધિઓમાંથી તેને ગળી લેવામાં આવે છે, અને એ દ્રાવણમાં કાર્બન ડાયૉક્સાઈડ વાયુ છોડવાથી શુદ્ધ ઍલ્યુમીનિયમ હાઇડ્રોક્સાઇડ છૂટો પડે છે. હાઇડ્રોક્સાઈડ કાઢી લીધા પછી રહેલું દ્રાવણ પણ કામનું હોય છે કારણકે તેમાં સોડા હોય છે. પછી હાઈડ્રોક્સાઈડને ગરમ કરવાથી પાણી નીકળી જાય છે અને શુદ્ધ ઍલ્યુમીનિયમ ઑક્સાઇડ—ઍલ્યુમીના બને છે. પછી તેને ગરમ ક્રાયોલાઇટમાં ઓગાળવામાં આવે છે અને કાર્બનના વિદ્યુત્ ધ્રુવ (ઇલેક્ટ્રોડ) વાપરીને તેનું વિદ્યુત્-પૃથક્કરણ કરવાથી ઍલ્યુમીનિયમ ધાતુ છૂટી પડે છે.

ઍલ્યુમીનિયમના ઉપયોગ તો સાર્વત્રિક છે. ટાઈપરાઇટરની નાની રેખથી માંડીને એરોપ્લેનના જુદાજુદા ભાગો સુધી અને રાંધવાનાં મામૂલી વાસણોથી માંડીને ફર્નિચરની નાનીમોટી ચીજોની બનાવટ સુધીમાં આ ધાતુના ઉપયોગો વર્ણનાતીત છે.

ઍલ્યુમીનિયમના વિશિષ્ટ ગુણધર્મો આટલા: તે વજનમાં હલકું, સહેલાઈથી ટીપાઇ શકે એવું, તાર ખેંચી શકાય એવું અને કટ કાટ ન ખાય એવું છે. એટલે જે જે વસ્તુની બનાવટમાં એ ગુણોની જરૂર હોય તેમાં એ સહેલે વાપરી શકાય. હવે તો લોઢાને બદલે દરેક ઉદ્યોગમાં પણ આ ધાતુ અને તેની મિશ્ર ધાતુઓ ઓછાવત્તા ઉપયોગમાં આવતી જાય છે. ગજવેલની બનાવટમાં ઑક્સિજન કાઢી નાખવા માટે (ડી-ઑક્સીડાઈઝર તરીકે) તે વપરાય છે.

બાંધકામમાં પણ લોઢાની જગ્યાએ ઍલ્યુમીનિયમ અને તેની મિશ્ર ધાતુઓ વપરાશે એવો ખ્યાલ થોડાં વર્ષો પૂર્વે કોઇને આવ્યે જ હશે. આજે એ સિદ્ધ હકીકત છે. ૧૯૩૪માં ઍલ્યુમીનિયમના

તખ્તે સુલેમાન—શ્રીનગર પાસે આવેલી ટેકરી

તથા નિશાત બાગો, ડાલ સરોવર, જેલમનો વળાંકવાળો વિસ્તાર, વનશ્રીની અપરંપાર શોભા, બધું આ જ, સમુદ્રની સપાટીથી ૫૦૦૦ ફૂટ ઊંચે આવેલી ૮૦ માઇલ લાંબી અને ૨૫ માઈલ પહોળી ખીણમાં આવેલું છે. કાશ્મીરનું સ્વર્ગ તે આ જ. આ ખીણ પછી ફરી ઊંચી-ઊંચી પર્વતમાળાઓ શરૂ થાય છે. ઉત્તરે બાલ્ટિસ્તાન, પૂર્વમાં લદાક, વાયવ્યમાં ગિલગીટ આદિ પ્રદેશ આ પર્વતમાળાઓ વાળા હિમાચ્છાદિત ભાગમાં આવેલો છે. આ વિભાગમાં વસતિ બહુ ઓછી હોઈ તે પ્રદેશ વિષે વિશેષ માહિતી મળતી નથી. સિંધુ નદી આ ઊંચાણવાળા ભાગમાં થઇને જ વહી જાય છે. આ પ્રદેશમાં કારાકોરમ નામનો ઘાટ તો ૧૮,૩૧૭ ફૂટ ઊંચાઇએ આવેલો હોઈ વરસમાં ઉનાળામાં જ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

કુલ ૪૦ લાખની વસતિ ધરાવતા કાશ્મીરના આમ તો ૪ વિભાગ પડે છે: સૌથી પહેલો તે કાશ્મીરની ખીણવાળો જેલમનો વિભાગ. કાશ્મીરની મોટા ભાગની વસતિ (૩૦ લાખ) આ જ પ્રદેશમાં વસે છે. તે સમુદ્રની સપાટીથી ૫૦૦૦ ફૂટ ઊંચે છે.

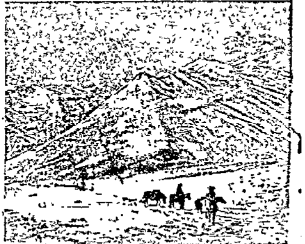
તેની ઉત્તરે આવેલો બીજા નંબરનો લદાકનો વિશાળ ડુંગરાળ વિસ્તાર બાકીના ત્રણે વિભાગોના સંયુક્ત વિસ્તાર કરતા ય સૌથી મોટો વિભાગ છે, પણ તે સાવ વેરાન છે. તેની વસતિ છે ફક્ત ૪૦ હજાર, જેમાં ૨૦ હજાર બૌદ્ધો અને ૨૦ હજાર મુસલમાનો છે. [સ]મુદ્રની સપાટીથી લગભગ ૧૭ હજાર ફૂટની ઊંચાઇએ આવેલા આ પ્રદેશમાં જ કારાકોરમની ઊંચી પર્વતમાળાઓ આવેલી છે. સંસ્કાર અને ભાષાની દૃષ્ટિએ આ વિભાગ તિબેટને વધુ મળતો આવે છે.

ત્રીજો વિભાગ ગિલગિટનો. હિંદ સાથે રશિયા અને અફઘાનિસ્તાનને જોડનાર આ જિલ્લાનું મહત્ત્વ જાણીને ગયા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં બ્રિટિશ સરકારે લાંબે પટ્ટે આ પ્રદેશ રાખી લીધો હતો. ૧૭,૭૯૮ ચો૦ માઈલનું ક્ષેત્રફળ ધરાવતા આ પ્રદેશની વસતિ ૧,૧૬,૦૫૭ છે જેમાં બહુમતિ શીઆ પંથી મુસ્લિમોની છે. સમુદ્રની સપાટીથી ઘણે ઊંચે આવેલા આ પહાડી વિસ્તારમાં ગિલગિટ જિલ્લા ઉપરાંત હુંઝા, નાગપુર, પુનીઆલ, ઈશકુમાન, યાસ્વીન, નીલાસ અને કુટનીગીરનાં નાનાં રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ગિલગિટની પૂર્વે બાલ્ટીસ્તાનનો પ્રદેશ આવેલો છે જેનો વિસ્તાર ૧૪૦૦૦ ચો૦માઈલ તથા વસતિ ૧૫૦૬૮ છે. મોટા ભાગની વસતિ બાલ્ટી મુસલમાનોની છે. સરહદની ટોળીઓએ આ પ્રદેશ પર પણ હુમલો કરીને મોટો ભાગ દાબી રાખ્યો હોવાથી કાશ્મીરના પ્રશ્નમાં આ અગત્યનો પ્રદેશ છે. જે બીજા વિભાગો પર પાકિસ્તાનમાં થઇ પાકિસ્તાનના ટેકાથી પઠાણી ટોળીઓએ હુમલો કર્યો છે તેમાં કાશ્મીરના ત્રણ જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે: મુઝફ્ફરાબાદ, પૂંછ અને મિરપુર. ૫૦૦૦ ચોરસ માઇલનું ક્ષેત્રફળ ધરાવતા આ પ્રદેશની ૯ લાખની વસ્તી, ફક્ત ૧ લાખ હિંદુ-શીખો છે. આ વિભાગના મુસલમાનોનો મોટો ભાગ પાકિસ્તાની પ્રચારની અસર તળે આવેલો છે.

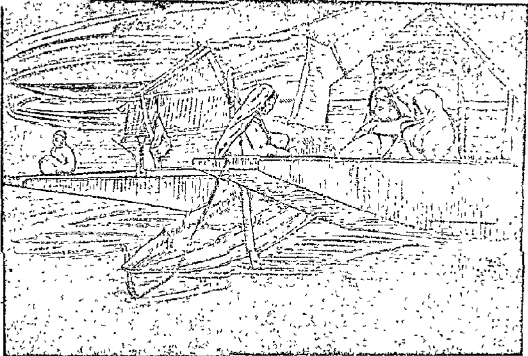
દક્ષિણે આવેલો જમ્મુનો ચોથો વિભાગ સપાટ જેવો જ હોઈ લગભગ દરિયાની સપાટીએ છે. બેનહલ ઘાટ મારફત તે કાશ્મીરની ખીણ સાથે જોડાએલો છે. તેની કુલ ૪ લાખની વસતિમાં ૭૩ ટકા હિન્દુ છે જે પંજાબી ભાષા બોલે છે. આમ ચાર વિભાગમાં વહેંચાએલા કાશ્મીરમાં પઠાણ, પંજાબી, કાશ્મીરીઓ, તિબેટીઅન, ગુજર આદિ પચરંગી લોકો વસે છે.

કાશ્મીર મુખ્યત્વે પહાડી પ્રદેશ હોવાને કારણે ત્યાં વાહનવ્યવહારની ઘણી મુશ્કેલી છે. આખા કાશ્મીરમાં માત્ર જમ્મુ સુધી જ ૨૦ માઇલની રેલવે છે. રાજ્યમાં દાખલ થવાના મુખ્ય રસ્તાઓ ફક્ત બે જ છે: એક રાવળપિંડી થઇને અને બીજો જમ્મુ થઇને. રાવળપિંડીથી શ્રીનગર સુધી એમ ૨૦૦ માઈલ લાંબો રસ્તો જેલમ નદીને કાંઠેકાંઠે જાય છે. ટાંગા અને મોટરો એ રસ્તે જઈ શકે છે. એ રસ્તો અનેક ઠેકાણે ટેકરીઓ તોડીને તૈયાર કરેલો હોવાથી ચોમાસામાં ઘણી વાર જોખમભરેલો છે, કારણ કે મુખ્યત્વે મોટા ગોળ પથરા અને માટીની બનેલી ટેકરીઓ વરસાદથી ભીંજાતાં પોચી બની જાય છે તેથી મોટા પથરાઓ ગબડતા આવીને રસ્તા પર પડે છે અને ગાફેલ મુસાફર અથવા ગાડી તેની નીચે દટાઇ જવાનો ભય રહે છે. પણ આ રીતનો ભય બારામુલ્લા સુધી જ છે. બારામુલ્લા પછી તો રસ્તો ટેનિસ કોર્ટ જેવો સપાટ અને સીધો છે. તેની બે બાજુએ સફેતા વૃક્ષની હારમાળાઓ ઘણી રમણીય છે. બારામુલ્લા આગળ શાતપણે વહી આવતી જેલમ નદી એકદમ નીચાણમાં પડી ઝપાટાબંધ વહેવા લાગે છે તેથી ત્યાં મોટું વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું કારખાનું બાંધવામાં આવેલું છે. બારામુલ્લાથી કેટલાક લોકો તો હોડીમાં બેસીને પણ શ્રીનગર જાય છે.

પણ જમ્મુ તરફનો રસ્તો પહાડી છે અને ખાસ કરીને બાદશાહ જહાંગીરે તેને વધુ રદ કર્યો હતો. એ રસ્તે મોટર કે ગાડીઓ જઈ શકતી નથી, પણ કેવળ કાશ્મીરનાં ટટ્ટુઓ જ જઈ શકે છે. એ માર્ગ પણ રાવળપિંડીના રસ્તા જેટલો જ લાંબો છે. એ રસ્તે આવતો પીર-

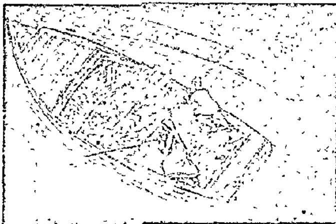
પીર પુંજાલને રસ્તે

જેલમનાં પાણી પર તરતી નૌકાસૃષ્ટિનાં બે દશ્યોઃ ઉપર—નાંગરેલા નૌકાઘરમાં સ્વસ્થ શ્રમ્યો
નીચે—નૌકા દ્વારા જીવનનિર્વાહ ખેડતા શ્રમજીવી યુગલનું અભિનવ કોણથી દર્શન (બંનેના ચિત્રકારઃ કનુ દેસાઈ)

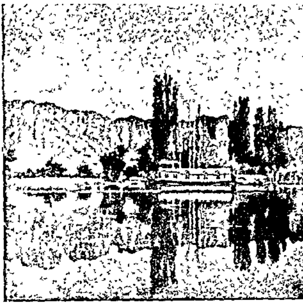
પંજાલનો પહાડ ઓળંગતાં જ આપણે એકદમ પૃથ્વી પરના સ્વર્ગસમા કાશ્મીરની ખીણમાં આવી પહોંચીએ છીએ. વનસ્પતિથી ઢંકાયેલા એ પહાડની તળેટીમાં વેરીનાગ નામનું એક અષ્ટકોણાકાર સ્વચ્છ સરોવર છે. જેલમનું મૂળ એમાં જ છે. આ જ રસ્તે ખનબલ નામનું એક સ્થાન આવે છે જ્યાંથી હોડીઓ મારફત પણ જઈ શકાય છે.

કાશ્મીરમાં અનેક નદીઓ છે—સિંધુ, જેલમ, ચીનાબ, તાવી લિદાર વગેરે. પણ તે સૌમાં કાશ્મીરના ખીણમાં ધીમેધીમે વહેતી જેલમ નદી જ વહાણ વહેવા માટે અનુકૂળ છે. જેમ ઈજિપ્તનાં સૌંદર્ય અને વૈભવ નાઈલ નદીને આભારી છે, તેમ કાશ્મીરનું સૌંદર્ય જેલમને આભારી છે. જેલમ એ જ કાશ્મીરનું સર્વસ્વ છે. ઈસ્લામાબાદથી વહેતી શરૂ થયેલી જેલમને જાણે કાશ્મીરની ખીણ છોડવી ગમતી જ ન હોય એમ તે આમાં ને આમાં જ આડાઅવળા ખૂબ વળાંક લે છે. એક ઠેકાણે તો તેણે માત્ર એક માઈલ આગળ વધવા માટે ૧૪ માઈલનો વિસ્તાર કર્યો છે. પણ આથી એક મોટો ફાયદો એ થયો છે કે નદીનો મોટો ભાગ વહાણવટા માટે સારો ઉપયોગમાં લઈ શકે છે.

સિંધુ નદી ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં થઈ ઊંચા પહાડો પર થઈ વહે છે. કાશ્મીરમાં સરોવરો પણ અનેક છે, પણ તેમાં વૂલર ને ડાલ સરોવર પ્રખ્યાત છે. જેલમ નદી પહોળી થવાથી બનતું વૂલર સરોવર હિંદનું સૌથી મોટું મીઠા પાણીનું કાયમી સરોવર છે. ૧૨ માઈલ લાંબા અને લગભગ ૬ માઈલ પહોળા આ સરોવરનો વિસ્તાર આમ ૭૨ માઈલ છે, પણ ચોમાસામાં તે વધીને ૧૦૮ માઈલ જેટલો બની જાય છે. આ સરોવરની ઊંડાઈ ક્યાંયે પણ ૧૫ ફૂટ કરતાં વધારે નથી. શ્રીનગરની પાસે આવેલું ડાલ સરોવર તો તેને કાંઠે આવેલા વિખ્યાત બાગોને કારણે પ્રખ્યાત છે

કાશ્મીરનું જે ભૌગોલિક સ્થાન છે તે રાજકીય તેમ જ લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઘણું જ અગત્યનું અને મોકાનું છે હિંદુસ્તાનના મસ્તકસ્થાને બિરાજતા આ પ્રદેશ પર જેનો કાબૂ હોય તે સહેલાઈથી હિંદ તેમ જ પાકિસ્તાન પર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે હિંદ ને પાકિસ્તાન ઉપરાંત અફઘાનિસ્તાન, રશિયા, ચીન અને તિબેટની સરહદો આ નાનકડા પ્રદેશ પાસે આવેલી છે જેમાં હિંદની ૨૫૦ માઈલની, પાકિસ્તાનની ૩૫૦ માઈલની, અફઘાનિસ્તાનની ૭૫ માઈલની, ચીનના સિંકિયાંગ પ્રાંતની ૪૫૦ માઈલની ને તિબેટની ૩૫૦ [illegible]

નીતર્યાં પહાડોની ગોદમાં, સરોવરોમાં લહેરતાં

કાશ્મીરના ઇતિહાસમાં અનેક રાજ્યોનાં ચક્રો ફરી ગયાં છે અનેક રાજકુળોના હાથમાંથી તે પસાર થયું છે તેની ભૂમિ પર કેટલા યે સંગ્રામો ખેલાયા છે અને દમનની અનેક ઝડીઓ વરસી ચૂકી છે. કાશ્મીરનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સુસંબદ્ધ રીતે આપણને મહાકવિ કલ્હણને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે. કલ્હણ એ તેનું અપભ્રંશ નામ; સાચું સંસ્કૃત નામ તો કલ્યાણ હતું. ૧૨મી સદીમાં થઈ ગએલા આ મહાકવિએ રાજતરંગિણી નામનો એક મોટો ગ્રંથ લખ્યો છે. કલ્હણના પિતા ચંપક, રાજા હર્ષના પ્રધાન હોઈ અત્યંત નિકટવર્તી હતા. આથી કલ્હણને શાસન ને રાજવંશની ઘણી માહિતી હતી. તે સાથે તેણે અગાઉના લેખકોએ મેળવેલી માહિતી ભેગી કરીને રાજતરંગિણી લખ્યું હતું. આ પુસ્તકમાં કુલ ૮ તરંગ છે, જેમાં ક્રમશઃ ગોનન્દ વંશ, કર્કોટ વંશ, ઉત્પલ વંશ, લોહર વંશ આદિ વંશના રાજાઓની માહિતી છે. કલ્હણનો એ ઇતિહાસ ગોનન્દ રાજાથી શરૂ થાય છે. આ રાજા મગધ દેશના રાજા જરાસંઘનો સંબંધી હતો. તેના પછી તેનો પુત્ર દામોદર કાશ્મીરની ગાદીએ આવ્યો, પણ કૃષ્ણ સાથે લડાઇમાં તે માર્યો ગયો. શ્રીકૃષ્ણે તેના પછી તેની ગર્ભવતી રાણી યશોવતીને રાજ્યનાં સૂત્રો સોંપ્યાં. મહાભારતનું ભીષણ યુદ્ધ થયું તે વખતે તેનો પુત્ર ગોનન્દ નાનો હોવાથી તેણે યુદ્ધમાં ભાગ લીધો નહોતો. ત્યારપછી લગભગ ૫૦ રાજાઓ કાશ્મીરની ગાદીએ આવ્યા, જેમાં સમ્રાટ અશોક તથા તેના પુત્ર જલૌકનો ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો છે. અશોકે શ્રીનગરી વસાવી એટલું જ નહિ, પણ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં બૌદ્ધ વિહારો તથા સ્તૂપો પણ બંધાવ્યા હતા. બાદશાહ ઝૈનુલ આબાદીનના મકબરા પાસે અમુક પુરાણા દરવાજા પર અશોકની બ્રાહ્મી લિપિમાં લખેલા કેટલાક લેખો મળી આવ્યા છે. શ્રીનગરની પાસે આવેલી તખ્તે સુલેમાન નામની એક હજાર ફૂટ ઊંચી ટેકરી પર સૌથી પહેલું બૌદ્ધ મંદિર અશોકના પુત્ર જલૌકે બંધાવ્યું હતું. ત્યારપછી છઠ્ઠી સદીમાં રાજા ગોપાદિત્યે

ત્યાર પછી હુષ્ક, જુષ્ક અને કનિષ્ક નામના ત્રણ તુરુષ્ક વંશી કાશ્મીરમાં થઈ ગયા. આ રાજાઓ કુશાન વંશના ગણાય છે. એમના નામથી હુષ્કપુર, જુષ્કપુર, અને કનિષ્કપુર નામનાં ત્રણ નગર વસાવવામાં આવ્યાં. આ વંશોએ ૧૨૬૬ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યા પછી ગોનન્દ ત્રીજાથી બીજો એક વંશ કાશ્મીરમાં શરૂ થયો જેણે ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ કાળમાં હૂણોના નેતા મિહિરકુળે પણ કાશ્મીર પર રાજ્ય કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

ત્યાર બાદ બ્રાહ્મણ યુગ શરૂ થયો. ને ઈ. ૬૨૭થી ૮૫૫ સુધી નાગ વંશના બ્રાહ્મણ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું. આ સમયમાં ઘણાં હિન્દુ દેવાલયો બંધાયાં. આ યુગમાં થઈ ગએલા વરસેન નામના પ્રતાપી રાજાએ હરિ પર્વત પાસે એક નવું શહેર બંધાવ્યું અને નદી પર પહેલો જ નૌકાપુલ બાંધ્યો. પણ ઈ. ૬૯૯થી ૭૩૫ સુધી રાજ્ય કરનાર રાજા લલિતાદિત્ય ઘણો પરાક્રમી રાજા થઇ ગયો. તેના વખતમાં કાશ્મીરની સમૃદ્ધિ ખૂબ જ વધી, એટલું જ નહિ પણ કાશ્મીરનો પ્રભાવ પણ વધ્યો. તે મહાપરાક્રમી રાજાએ તિબેટ તથા પંજાબ જીતીને મધ્ય એશિયા ઉપર પણ આક્રમણ કર્યું અને ચીન દેશમાં પોતાના વકીલો મોકલ્યા. તેણે ઘણી નહેરો પણ બંધાવી. કાશ્મીરનું પ્રખ્યાત સૂર્યમંદિર પણ તેણે જ બંધાવેલું. જાણીતા માર્તંડ મંદિરના ચોકના ચોર્યાશી સ્તંભો પણ એણે જ બનાવરાવ્યા હતા.

નાગવંશ પછી ઉત્પલ વંશે ૮૩૫થી ૯૩૯ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે વંશમાં થઈ ગએલા અવંતીવર્માએ અવંતીપુર વસાવેલું. તેણે બંધાવેલી નહેરો જોઈને આજના એન્જિનીઅરો પણ આશ્ચર્ય પામે છે. ઈ. ૯૫૦થી ૧૦૦૩ સુધી રાણી દીદ્દા નામની એક રાણીએ રાજ્ય કર્યું હતું પણ તેના વખતમાં આંતરિક કલહો ખૂબ વધી ગયા. તો છતાં છેક ૧૩૩૯ સુધી કાશ્મીરમાં હિંદુ રાજાઓનું જ રાજ્ય હતું.

વિશાળ આકાશ, સ્થિર જલપ્રવાહ અને પ્રસન્ન શાન્તિ

જેવું નિસર્ગનું તેવું જ માનવદેહનું સૌન્દર્ય કાશ્મીરમાં બીનઅપવાદ વિસ્તર્યું છે. જંગલમાંથી ચારો લાવતી ગરીબ કુટુંબની સ્ત્રીઓ પણ લાવણ્યવિહોણી નથી હોતી. નીચે: રેશમ જેવું સુંવાળું ઊન આપતાં કાશ્મીરનાં ઘેટાં.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની હાર પછી ધીમે ધીમે મુસલમાનોનું જોર હિંદમાં વધવા માંડ્યું અને ઈ. ૧૩૩૯માં શાહમીર નામના મુસલમાને કાશ્મીરનું રાજ્ય પચાવી પાડ્યું. ગાદીએ આવતાં વેંત જ તેણે દમન, કતલ અને બળજબરીથી મુસલમાન બનાવવાની નીતિ અખત્યાર કરી હિંદુ મંદિરો તોડ્યાં. તેનો પુત્ર સિકંદર પણ એવો જ ધર્માંધ નીકળ્યો. તેણે તો એટલાં બધાં હિંદુ મંદિરો તોડ્યાં કે તે 'બુતશિકન' તરીકે ઓળખાયો. આ વંશમાં ઈ. ૧૪૨૦થી ૧૪૭૦ સુધી રાજ્ય કરનાર ઝેન-ઉલ-આબદીન ધર્મસહિષ્ણુ અને ઉદાર હતો. તેણે હિંદુઓનાં કેટલાંક મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી આપી હિંદુ પંડિતોને રાજ્યાશ્રય પણ આપ્યો હતો.

ઈ. ૧૫૮૬માં અકબરે કાશ્મીર જીતી લીધું ત્યારથી લગભગ ૨૦૦ વર્ષ તે મુઘલ શહેનશાહોના ઉદાર અમલ નીચે ફૂલ્યુંફાલ્યું. કાશ્મીરનું લશ્કરી મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈ શ્રીનગર પાસેના હરિપર્વત ઉપર અકબરે એક કિલ્લો બંધાવ્યો તથા વિખ્યાત નસીમ બાગ તૈયાર કરાવ્યો. જહાંગીરને તો કાશ્મીર પર અનહદ પ્રેમ હતો. નિશાત બાગ અને શાલીમાર બાગ એ જહાંગીરના શોખનાં અમર સર્જનો છે. તે જ્યારે મૃત્યુશય્યા પર હતો ત્યારે કોઈકે તેને પૂછેલું કે 'આપને કાંઈ જોઈએ છે.' ત્યારે તેણે 'માત્ર કાશ્મીર' એમ કહેતાં કહેતાં પ્રાણ છોડેલા એમ કહેવાય છે. ઔરંગઝેબના વખતમાં જ્યારે મુઘલ સામ્રાજ્ય તૂટવા માંડ્યું ત્યારે કાશ્મીરમાં મુઘલ સત્તા નામની જ રહેલી. તે પછી ૧૭૫૨માં કાશ્મીર પર અફઘાન રાજા અહમદશાહ અબ્દલીએ હુમલો કરીને તે જીતી લીધું. ત્યારથી ૬૦ વર્ષ સુધીના એ અફઘાન અમલ દરમિયાન કાશ્મીરની પ્રજાએ જુલમ અને સિતમનું દોઝખ અનુભવ્યું.

૧૮૧૯માં પંજાબના સિંહ રણજીતસિંહે જમ્મુના ડોગરા રાજા ગુલાબસિંહની સહાયથી કાશ્મીર જીતી લઈ ત્યાંની હિંદુ પ્રજાને એ યાતનામાંથી છોડાવી. પણ દરમ્યાન મોટા ભાગની વસતિ જુલમને કારણે મુસલમાન બની ગઈ હતી. ૧૮૩૯માં રણજીતસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી રાજ્યમાં અંધાધૂંધી ફેલાઈ, પણ ગુલાબસિંહે વ્યવસ્થા સ્થાપીને પોતાના સુબાની ત્યાં નિમણૂક કરી. જોકે હવે કાશ્મીરનો ખરો માલિક તે જ થઈ ગયો હતો, છતાં હજુ લાહોરની શીખ સરકારનું નામનું પણ સાર્વભૌમત્વ તે સ્વીકારતો હતો. ત્યાર બાદ અંગ્રેજો સાથે શીખોના જે બે વિગ્રહો થયા તેને અંતે ૧૮૪૮ના માર્ચ માસમાં થયેલી સુલેહમાં એમ નક્કી થયું કે દોઆબ પ્રાંત ને લડાઈનો ખર્ચ શીખોએ આપવો. પરંતુ શીખ મહારાજા પાસે નાણાં નહિ હોવાથી તેણે કાશ્મીર અને હજારા પ્રાંત અંગ્રેજોને આપ્યા. પણ તે નવા પ્રાંતોનો વહીવટ ચલાવવા તથા રક્ષણ કરવામાં ઘણો ખરચ અને વખત જાય અને ઉપજ ઓછી આવે એમ હોવાથી અંગ્રેજોએ ડોગરા રાજા ગુલાબસિંહને એક કરોડ રૂપિયામાં કાશ્મીરનો પ્રદેશ વેચી દીધો. પરંતુ રક્ષણની દૃષ્ટિએ લાહુલ આદિ પ્રદેશ અંગ્રેજોએ રાખવાથી ૨૫ લાખ રૂપિયા ઓછા લેવાનું ઠર્યું. આમ ઈ. ૧૮૪૭માં કાશ્મીર ડોગરા રજપૂત લોકોના હાથમાં આવ્યું. ગુલાબસિંહ ઘણો બાહોશ માણસ હતો. તેણે થોડા જ વખતમાં એક મજબૂત સૈન્ય ઊભું કરીને રાજ્યમાં વ્યવસ્થા સ્થાપી. તેણે લદાકનો બૌદ્ધધર્મી પ્રદેશ જીતીને કાશ્મીર સાથે જોડી દીધો. તેના પછી ગાદીએ આવેલા પ્રતાપસિંગે ગિલગિટ ઉપર પણ સત્તા જમાવી. ત્યારથી આજ સુધી ત્યાં તેમના જ વંશના લોકો રાજ્ય કરતા. પછી ૧૯૨૫થી હાલના રાજા હરિસિંગ ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. પણ પાકિસ્તાનમાંથી સરહદનાં પઠાણ ટોળાંઓએ કાશ્મીર પર હુમલો શરૂ કરતાં તેમણે ઈ. ૧૯૪૭ના ઑક્ટોબરમાં શેખ અબ્દુલ્લાના પ્રમુખપણા નીચે જવાબદાર સરકાર નીમીને તેમને બધી સત્તા સુપ્રત કરી દીધી છે.

કાશ્મીર જગતભરમાં ખાસ જાણીતું છે તેની કળાકારીગરીને માટે. બહારના જગતમાં કાશ્મીર શબ્દ તેની શાલોને લીધે વધુ સમજાય છે. કુદરતે જેમ કાશ્મીરમાં રંગભર્યું ભભકદાર સૌન્દર્ય મુક્ત હસ્તે વેર્યું છે, તેમ ત્યાંની પ્રજામાં પણ કળાકારીગરી તથા હસ્તકૌશલ્યની શક્તિ પણ છૂટે હાથે આપી છે. મખમલને પણ કોરે મૂકે એવી મુલાયમ અને વીંટીમાંથી પણ પસાર થાય તેવી બારીક, છતાં ઠંડીમાં હૂંફ આપતી શાલો, તેના પર કશો આલેખ કર્યા વગર પરભારું કરેલું ચિત્તાકર્ષક ભરતકામ ભભકદાર રંગબેરંગી ગાલીચાઓ, લાકડા તથા ચાંદી પરનું ઝીણવટભર્યું અદ્ભુત કોતરકામ, કુલદાની આદિ વાસણો પરની ચિત્રકળા, નેતરની ગૂંથણી તથા રેશમનું વણાટકામ આદિ ત્યાંની કળાના અનેક નમૂનાઓ જગતભરમાં પંકાયેલા છે. જે સુંવાળાં ઊનમાંથી બનાવવામાં આવેલી શાલ આપણી મૂઠીમાં સમાઈ જાય છે તે પશમીના નામનું ઊન કાશ્મીરનાં જ બકરાં અને ઘેટાંનું ઊન છે. આ બકરાંઓને ખાસ લદાકના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર ઉછેરવામાં આવે છે. રેશમ માટે રેશમના કીડા ઉછેરવાનો ધંધો પણ મોટા પ્રમાણમાં ત્યાં ચાલે છે. પેઢી દર પેઢી આવતી આ

આ કળાકારીગરીનો ઉચ્ચ કસબ જોઈ મુસાફરો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. ત્યાંની એ નયનમનોહર કળા એ ધરતીનાં જ તત્ત્વો અને વસ્તુઓથી પોષાએલી છે. ઊન ત્યાંનાં જ બકરાંના શરીરનું, રેશમ ત્યાં જ ઉછેરવામાં આવેલા રેશમ-

ના ક્રીડાનું, રંગો હિમાલયના જ પથ્થરો અને વનસ્પતિમાંથી બનાવેલા, ઓજારો સાધનસામગ્રી પીંછીઓ બધું જ એ ભૂમિમાં પેદા થએલું હોય છે. પોતાના ઘરના છજામાં કે અંધારિયા ઓરડામાં જૂનવાણી ઢબનાં સાધનોથી આજના યુગને પણ ચકિત કરી દે તેવી ઉત્તમ કલા-વસ્તુઓ પેદા કરતાં કુટુંબનાં પાંચ માણસો સ્વસ્થતાથી બેઠાં હોય એવો દેખાવ શ્રીનગરનાં ઘણાંખરાં ઘરોમાં જોવા મળે છે.

કાશ્મીરની ભૂમિ જેટલી સૌંદર્યસંપન્ન છે તેટલી જ ફળદ્રુપ પણ છે. અખરોટ, જમરૂખ, સફરજન, નારંગી, બદામ, દ્રાક્ષ, આલુ આદિ અનેક સ્વાદિષ્ટ ફળો ત્યાં મબલખ પ્રમાણમાં થાય છે. પણ પર્વતોની હારમાળાવાળા એ દેશમાં મુખ્ય વાંધો તો ખેતીને લાયક સપાટ જમીનનો છે. જોકે વૂલર સરોવર અને જેલમ નદીની આસપાસ સપાટ પ્રદેશ છે, પણ તે પૂરતો નથી. પણ તેનો રસ્તો ત્યાંનાં ચાલાક લોકોએ શોધી કાઢ્યો છે. નદી અગર સરવરોમાં તરતા તરાપા બાંધી તે પર માટી પાથરી, તરતાં ખેતરો તેઓ બનાવી લે છે. આ તરતાં ખેતરોમાં શાકભાજી તથા ફળફળાદિ તૈયાર થઈ શકે છે. પણ આ ખેતરનું દુઃખ એ છે કે કોઈ એને રાત્રે ચોરી પણ જઈ શકે !

કાશ્મીરનું મુખ્ય આકર્ષણ અને વિશેષતા તેની હોડીઓ તથા નૌકાઘરો (હાઉસ બોટ) છે. એ નૌકાઘર એટલે પાણીમાં તરતું એક મોટું ઘર. આ ઘરમાં લાકડાની ત્રણચાર ઓરડીઓ—રસોડું, સૂવાની ઓરડી, દીવાનખાનું તથા અગાશી હોય છે. તેમાં ખુરશી-ટેબલ આદિ ફર્નિચર ઉપરાંત શોભા તથા આકર્ષણ માટે કાશ્મીરી ગાલીચા તથા ભાતવાળા પડદા પણ લટકાવેલા હોય છે. આથી કાશ્મીરમાં જનારને ઘર ભાડે રાખી રહેવાની જરૂર નથી પડતી. આવું એક નૌકાઘર ભાડે રાખવાથી રહેવાનો અને ફરવાનો એવા બને લાભ મળે છે; આ મોટા નૌકાઘર સાથે બેત્રણ બીજી નાની હોડીઓ (જેને 'શિકારા' ઘર કહે છે) પણ હોય છે. આ શિકારા સાથે બીજા ત્રણેક નોકરો ઘરના માલિકની સેવા માટે તૈયાર હોય છે. આ નૌકાઘરનો મોટો ખાસ લાભ એ હોય છે કે રોજ નવાનવા સ્થાને રહેવાનો ને નવુંનવું જોવાનો લહાવો તેથી મળી શકે છે.

પણ કાશ્મીર જવું અને ત્યાંની બે વસ્તુઓ જોયા વગર પાછા આવવું એ અધૂરી મુસાફરી કર્યા જેવું ગણાય. એક તો દાલ સરોવરને કાંઠે આવેલા શાલીમાર, નિશાત, નસીમ અને ચશ્મે શાહી એ વિખ્યાત મુઘલ બાગો, અને બીજી અમરનાથની ગુફા. જગતના વિખ્યાત બાગોમાં સ્થાન પામેલા આ બાગોમાં ફરનાર માણસને પોતે અમરાપુરીમાં ફરી રહ્યો હોવાનો ભાસ થાય છે. હરિત કૂંળા ઘાસથી છવાએલા અનેક ચોકમાં અવનવાં ફૂલોની પૂરેલી રંગોળીઓ, પહાડમાંથી નીકળતા વિવિધ ઝરાઓને બાગમાં યોજનાપૂર્વક વાળીને તૈયાર કરેલું કુદરતી વાતાવરણ, ફુવારાઓ, વિશાળ ચિનાર વૃક્ષોની શીતળ ઘટા, ને એ સૌની પાછળ હિમાચ્છાદિત પર્વતોની માળાઓ એ બધું સ્વર્ગીય વાતાવરણ જોઈ મુસાફરને તે બગીચામાંથી નીકળવાનુ .

અને ૧૬.૪૨૭ ફૂટ ઊંચે આવેલી અમરનાથની ગુફાનું શિવલિંગ તો ભાવિકો માટે પ્રબળ આકર્ષણનું સ્થાન છે. દર શ્રાવણ પૂર્ણિમાએ ત્યાં મોટી યાત્રા થાય છે. ચાર દિવસની કપરી મુસાફરી કરી, હજારો યાત્રાળુઓ તે વખતે ત્યાં જાય છે. એ ગુફામાં ખૂણામાં પાણી ટપકીને બરફ થઈ જાય છે અને તેનું જ શિવલિંગ બને છે. કુદરતનો આ અદ્ભુત દેખાવ જોવા દૂરદૂરથી લોકો આવે

આવા, દેવો અને કિન્નરોના ક્રીડાસ્થાન સમા આ દેશમાં સેં; લોકો ઘણા ગરીબ અને કંઈક અંશે ગંદા છે. કાશ્મીરની ઠંડી, આરોગ્યદાયક હવામાં રહેવાથી તેમનો બાંધો સુદૃઢ છે. ઊંચા, કદાવર તેજસ્વી આંખોવાળા તથા ઊજળી ચામડીવાળા એ લોકોને પોતાની ગરીબાઈ હસી કાઢતાં પણ આવડે છે. માથે ચપોચપ બેસે તેવી ટોપી અને ઘાટ વગરનો લાંબો ઊનનો ઝભ્ભો તથા લાંબી ઈજાર એ ત્યાંના પુરુષનો પહેરવેશ. સ્ત્રીઓ પહેરણ ઉપર ગરમ શાલ ઓઢે છે. તેમના ડગલાની વિશેષતા એ છે કે તેની બાંયો હાથ કરતાં ય લાંબી હોય છે. જે લંબાવીને કાશ્મીરની સખત ઠંડીથી હાથને બચાવી શકાય છે. ઠંડીથી બચવાનો તેમનો બીજો ઉપાય ઝભ્ભા અંગની સગડી લટકાવવાનો છે. ૪૦ લાખની અહીંની વસતિમાં [illegible] ટકા મુસલમાન અને ૨૫ ટકા હિંદુ છે. લોકો લગભગ બધા જ માંસાહારી છે. ચોખા અને માછલી એ તેમનો મુખ્ય ખોરાક છે

કાશ્મીરનું સૌથી મોટું શહેર શ્રીનગર. બે લાખની વસતિવાળા, હિંદનું વેનીસ ગણાતા આ શહેરનો વિસ્તૃત પરિચય ૨૮૮મા અંકમાં આવી ગયો. શ્રીનગરથી લગભગ ત્રીસેક માઇલ દૂર આવેલું ગુલમર્ગ શહેર પણ પરીની ભૂમિ જેવું કલ્પનામય છે. ત્યાં મુખ્યત્વે ગોરાઓની વસતિ વિશેષ છે. શ્રીનગરથી ૩૨ માઈલ દૂર આવેલું અનંતનાગ અથવા ઇસ્લામાબાદ શ્રીનગરથી બીજા નંબરનું શહેર છે. તેની વસતિ ૨૦ હજાર હોઈ ત્યાં લાકડાનું કોતરકામ, દીવાસળીનાં કારખાનાં, શાલો વગેરે બને છે. એ સિવાય બીજાં મહત્ત્વનાં ગામોમાં પૂંચ, ઇસ્લામાબાદ, મીરપુર, જમ્મુ, રાજોરી, મિમ્બીર, કોહલાટ, ડોમેલ, મેન્ધર, ઉરી, રામપુર ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે.

પરંતુ કાશ્મીરનું આ નંદનવન હજુ જોઈએ તેટલું વિકાસ નથી પામ્યું. શિક્ષણ, ઉદ્યોગો, આધુનિક સગવડ, ખેતી ઇત્યાદિ અનેક બાબતોમાં તે પછાત છે. પશ્ચિમના સર્વશ્રેષ્ઠ સૌંદર્યસ્થાન મનાતા સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડને પણ ટપી જાય એવું અદ્ભુત સૌન્દર્ય ધરાવવા છતાં જવા-આવવાના ઉત્તમ વ્યવહારમાર્ગ, પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની રહેવાખાવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા તથા બીજી અનેક સગવડો ન હોવાને કારણે હજુ તે જગતનું જોઈએ તેટલું ધ્યાન ખેંચી શક્યું નથી. જો એ થાય તો જગતનું શ્રેષ્ઠ સૌંદર્યધામ તથા આરોગ્યધામ તે બની શકે તેમ છે પછી દેશવિદેશથી લોકો તેની સહેલગાહે આવશે અને હિંદની આ સૌંદર્યસંપત્તિ જોઈ આશ્ચર્યચકિત બની પાછા ફરશે.

કાશ્મીરી શાલદુશાલા વગેરે પર રેશમવડે થતાં વેલબુટ્ટીઓના બારીક ભરતકામના નમૂના

ગતિ-પ્રચાર

લેખક
યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રનો પરિચય આપતી લેખમાળાનો ૨૬મો હપતો

ગયા ત્રણ હપતાઓમાં આપણે આપણાં ભારતીય નૃત્યોમાં આવતી મુદ્રાઓની પાછળ રહેલા સંકેતો સમજ્યા. એટલી જ ઝીણવટભરી સંપૂર્ણતા નાટ્ય તથા નૃત્યોમાં આવતાં પાત્રોની ગતિ—ચાલને વિષે પણ આપણા નાટ્યશાસ્ત્રે સાધેલી છે, તે આ નીચે વર્ણવી છે.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં જુદાજુદા પ્રકારની 'ચાલ' પણ આપેલી છે. તેને 'ગતિ' કહી છે. સામાન્ય અને અપંગ માણસની ચાલમાં અમુક તફાવત હોવો જોઈએ વગેરે નિયમો તો સર્વસામાન્ય છે, પરંતુ નાટ્યશાસ્ત્રમાં તો રાજા, મંત્રી, કર્મચારી વગેરે પાત્રોની ચાલ વચ્ચે પણ અમુક ભેદ બતાવ્યો છે; કારણ કે નાટકમાં જુદાં-જુદાં પાત્રોની ચાલ તેમની પ્રકૃતિ તથા કર્માનુસાર જુદાજુદા પ્રકારની કરવી જોઈએ. વળી પાત્રોની એ પ્રાકૃતિક ચાલમાં પણ સમય ને સંજોગ કે અવસ્થા અનુસાર પણ વિવિધ ભેદ બતાવ્યા છે. પ્રાચીન નાટ્યકલા કેટલી સૂક્ષ્મ કક્ષાએ પહોંચી હતી તેના પ્રમાણરૂપે, જુદાં-જુદાં પાત્રોનાં પગલાં વચ્ચે કેટલું અંતર તથા સમય હોવાં જોઈએ તેનું વર્ણન પણ મળે છે।

પ્રાચીન કાળમાં નાટ્યારંભ પહેલાં થતી ભાંડવાદ્યની વિધિ પત્યા પછી પડદો ઊપડતાં જ અમુક સ્થાનેથી વાદ્ય સાથે પગલાં મૂકાને પાત્રોનો પ્રવેશ કરાવાતો. ઉત્તમ તથા મધ્યમ પાત્રોનો પ્રવેશ 'વૈષ્ણવ' સ્થાનથી (આ સ્થાનની સમજણ આગળ આવી છે) કરાવવાનું કહ્યું છે; અને તેમાં છાતી, ઊરુ અને બાહુ સમ ઉન્નત તથા સમાન રાખવાં, મસ્તક મોરની પેઠે શોભાયમાન અને પ્રસન્ન રાખવું, જમણો તથા ડાબો હાથ અનુક્રમે નાભિ તથા કમર પાસે રાખવા ને પાત્રાનુસાર અંતર તથા સમય પ્રમાણે પગલાં ભરવાં એમ કહ્યું છે.

તાલ, કલા અને લયના વિધિ: પગલાં વચ્ચેના અંતરનું માપ પાત્ર પ્રમાણે ચાર, બે કે એક તાલ(તાલ=વેંત કે બાર આંગળ)નું જણાવ્યું છે. તેમાં દેવો તથા રાજા વગેરે ઉત્તમ પાત્રોનું પગલું ચાર તાલનું, મંત્રી વગેરે મધ્યમ પાત્રોનું પગલું બે તાલનું તથા ભૃત્યન-(ચાકર) વગેરે હીન પાત્રોનું પગલું એક તાલનું સમજવું. આ જ પ્રમાણે પગલાં વચ્ચેનો સમય પણ પાત્રાનુસાર ચાર, બે કે એક કલા (પળ કે સેકંડ)નો કહ્યો છે. અથવા તો પાત્રોની ગતિ 'સ્થિત', 'મધ્ય' અને 'દ્રુત' એમ ત્રણ પ્રકારના 'લય'થી થાય છે. તેમાં રાજા વગેરે ઉત્તમ પાત્રોની ગતિ ચાર કલાની યા તો સ્થિત લયવાળી, મધ્યમ પાત્રોની ગતિ બે કલાની કે મધ્ય લયવાળી અને હીન પાત્રોની ગતિ એક કલાની કે દ્રુત લયવાળી જાણવી.

ઉત્તમ પાત્રની ગતિ મધ્યમ પાત્રમાં અને મધ્યમ પાત્રની ગતિ હીન પાત્રમાં યોજવાની શાસ્ત્રમાં બંધી ફરમાવી છે, કારણકે પાત્રોની ગતિ જો તેમના ગુણાનુસાર ન હોય તો તે આંખમાં પડેલા કણાની જેમ ખૂંચે છે અને રસની જમાવટ થઈ શકતી નથી એમ કહ્યું છે. ઉત્તમ પાત્રોની ગતિમાં ગોઠણ કમર સુધી ઊંચકીને ચાલવાનું કહ્યું છે, પણ તે સ્વાભાવિક ન હોવાથી આ નિયમ નૃત્યાભિનયમાં સંજ્ઞારૂપે હોવો જોઈએ.

ઉપરનો ગતિપ્રચાર સ્વાભાવિક ક્રમ માટે જ છે. સંભ્રમ, ભય, ઉત્પાત, રોષ વગેરે અવસ્થાઓ માટે નિયમો જુદા છે. જેમકે: (૧) જ્વર(તાવ), ક્ષુધા(ભૂખ), શ્રમ(થાક), વિસ્મય, કપટવેષ, શૃંગાર, શોક વગેરે અવસ્થાઓ તથા સ્વચ્છંદગમન સમયે પાત્રોની ગતિ મંદ થાય છે, આથી તે સ્થિત લયવાળી કે ચાર કલાની રાખવી; (૨) અનિષ્ટશ્રવણ, અદ્‌ભુતદર્શન, અપરાધ કે નિયમભંગ, શત્રુપરિશોધન, જરૂરી કામ વગેરે સમયે પાત્રોની ગતિ મધ્યમ પ્રકારની એટલે દ્વિ-કલા રાખવી; તેમજ (૩) આવેગ, હર્ષ વગેરે અવસ્થાઓમાં ગતિ શીઘ્ર થતી હોવાથી તે દ્રુત લયવાળી કે એક કલાની રાખવી.

રસ-ગતિ: વળી શૃંગાર આદિ રસોના પ્રભાવ નીચે થતી જુદી-જુદી ગતિઓ પણ શાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે. તે નીચે મુજબ છે:

શૃંગાર ગતિ: શૃંગાર રસમાં 'લલિત કોમલ ગતિ' રાખવાની કહી છે. કામાસક્ત માણસની ગતિ લય તાલયુક્ત તથા લલિત સુંદર હોવી જોઈએ અને તે અત્તર વગેરે સુગંધિત દ્રવ્યો, પુષ્પમાળા તથા સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી અલંકૃત હોવો જોઈએ. સ્વભાવથી કામી માણસની ગતિ પણ શૃંગારી હોય છે. કામી પુરુષો હમેશાં પોતાના વસ્ત્રાભરણને વારંવાર અડક્યા કરે છે અને રૂઆબથી જલદી ચાલે છે.

પ્રચ્છન્ન કે ગુપ્ત કામી પોતાનું પ્રિયાગમન છુપાવતો હોવાથી તેમાં શૂન્ય માર્ગ તેમજ દીપનિર્વાણની યોજના કરવી; અર્થાત્ માર્ગમાંથી લોકો વેરાઈ ગયા હોય તથા દીવાઓ બુઝાઈ ગયા હોય તેવો સમય યોજવો; તેમજ વખતના અભાવે અલંકાર પૂરા પહેર્યા ન હોય તેમ પણ બતાવવું. તેની ગતિ આ પ્રમાણે કહી છે: 'તે સંભળાય નહિ તેમ હળવેહળવે પગલાં ભરે; કોઈ બોલાવતું તો નથીને ? કોઈ આવતું તો નથી ને ? એવી શંકા કરતાં કે કોઈ જોઈ જશે તેની બીકથી વારંવાર આજુબાજુ જુએ, તથા ધ્રૂજતા શરીરે અંધારામાં ઠોકરો ખાતો ચાલે.

હાસ્ય ગતિ: હાસ્ય રસમાં 'વિક્ષિપ્ત ગતિ' કહી છે.

કરુણ ગતિ: કરુણ રસમા 'શિથિલ ગતિ' કરવાની છે. આ ગતિ ખાસ કરીને કોઈના મરણ સમયે યોજાય છે. તેમાં પણ ઉત્તમ પાત્રની ગતિ ધૈર્યવાળી, સહજ આંસુ, નિ:શ્વાસ, ઊર્ધ્વ નિરીક્ષણ, (ઊંચી દૃષ્ટિ કરી શોક દર્શાવવો) વગેરે લક્ષણયુક્ત કહી છે. મધ્યમ પાત્રો મધ્યમ પ્રકારે પગલાં મૂકે તથા ઉત્સાહભંગ, શોક, વ્યાકુળતા વગેરે દર્શાવે. અને અધમ પાત્રોની ગતિ પડવુંઆથડવું, કૂટવું, હાથ પટકવા, માથું પછાડવું વગેરે ચેષ્ટાઓવાળી તથા શિથિલ ગાત્ર (નંખાઈ ગએલું શરીર), સસ્વરરોદન(મોટેથી સાદ કાઢીને રોવું) વગેરે અભિનયયુક્ત કરવી. તે પણ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં જ વધુ.

રૌદ્ર ગતિ: રૌદ્ર રસમાં 'ચંડ ગતિ' હોય છે. આ ગતિ કોપમાં શત્રુનો પીછો કરવામાં યોજાય છે. તેમાં પગલાંનું અંતર ચાર તાલનું હોય છે. વળી રાક્ષસો તથા દૈત્યો માટે આ ગતિ સ્વાભાવિક રાખવાની કહી છે, કારણ કે તેઓ સ્વભાવથી જ રૌદ્ર હોય છે.

વીર ગતિ: વીર રસમાં 'ગૌરવ ગતિ'. વળી તે ઉત્તમ તથા વીર પુરુષોની સ્વાભાવિક ગતિ ગણવાની છે.

ભય ગતિ: ભયાનક રસમાં કરવાની 'ભયત્રાસિત ગતિ'માં પાર્શ્વવિલોકન(આજુબાજુ જોવું), પ્રકંપન(ધ્રૂજવું), વિસ્ફારિત નેત્ર (ફાટેલી આંખો), શુષ્ક ઓષ્ઠ (હોઠ સુકાઈ જવા) વગેરે લક્ષણો સહિત હાથ સંકોરી કે ખભા પકડી ઠેસો ખાતાં ત્વરિત ગતિથી ચાલવું. આ ગતિ ભીરુ તથા કાપુરુષ(પરાક્રમહીન—બાયલા પુરુષ)માં સ્વાભાવિક પણ રાખવાની હોય છે.

બીભત્સ ગતિ: બીભત્સ રસ માટેની 'સંકોચ ગતિ'માં હાથ

પગના પાછળ રાખીને પગલા પાછા પડતા હોય તેમ પારોપાસ અને એકમાં બીજું મૂકીને ચાલવું.

અદ્ભુત ગતિ: અદ્ભુત રસમાં 'આશ્ચર્ય ગતિ'—જાણે ખેંચાતા હોઈએ તેવી કે મુગ્ધ પ્રકારની કરવી.

શાંત ગતિ: શાંત રસમાં થતી 'અચંચલ—સ્થિર ગતિ.' સ્થિતપ્રજ્ઞ, યોગી કે શાંત પુરુષમાં હોય છે.

આ ઉપરાંત શાસ્ત્રમાં વિવિધ અભિનયો-ગતિ પણ દર્શાવી છે. જેમકે: શીત ગતિમાં ગાત્રપ્રકંપન (ધ્રૂજવું), દંતસ્ફુરણ (દાંત કડકડવા), ચિબુકકંપન (દાઢી ધ્રૂજવી), વગેરે અભિનય સહિત હાથથી છાતી ઢાંકીને વાંકા વળી શરીર સંકોડીને ચાલવું.

વિવિધ પાત્ર ગતિ: નાટકનાં મંત્રી, વણિક, તપસ્વી, વિદૂષક, વિટ, કંચુકિ વગેરે વિવિધ પાત્રોની ગતિ આ મુજબ કહી છે:

સચિવ તથા વણિક ગતિ: પ્રધાન તથા વણિકની ગતિ મધ્યમ પ્રકારની અને તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે કરવી.

યતિ આદિની ગતિ: યતિ, તપસ્વી, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી વગેરે પાત્રોનાં લક્ષણો વિનીત વેષ (નમ્ર પોષાક), કાષાય વસ્ત્ર (ભગવાં કપડાં), સાંપ્રદાયિક ચિહ્ન (પોતાના ધર્મ કે પંથની નિશાની) વગેરે છે, તથા તેમની ગતિનાં લક્ષણો અલોલ ચક્ષુ, અલ્પનિરીક્ષણ, ઉપસ્થિત સ્મૃતિ, વિધાય ગાત્ર, અચચલ મન વગેરે છે. અર્થાત્ તેઓ ચાલતી વખતે પોતાની દૃષ્ટિ સ્થિર અને માત્ર ચાર આંગળ સુધીની રાખે, મન જાગ્રત તથા અચંચલ રાખે તથા શરીર ઢાંકેલું રાખે. આ ગતિમાં શરીર ટટ્ટાર રહેવું જોઈએ, પગલા સ્થિર તથા ધીમે મુકાવાં જોઈએ તથા મુખ પ્રસન્નગભીર રહેવું જોઈએ તે મુખ્ય નિયમ છે. અધમ પાત્રની ગતિ આનાથી વિપરિત જાણવી.

વૃદ્ધ ગતિ: શરીરની અસ્થિરતા તથા મંદ પગલા તે વૃદ્ધ માણસની ગતિના મુખ્ય લક્ષણો છે.

યુવા ગતિ: યુવાનના પગલાં અર્ધ તાલનાં, શોભાયમાન અને સરળ હોવાં જોઈએ. તે સર્વ અંગો ઉપાડીને સૌષ્ઠવપૂર્વક ચાલે.

કૃશ ગતિ: દૂબળા માણસની ગતિ પણ વૃદ્ધની જેમ મંદ રાખવાની હોય છે. તે શ્વાસ ઊંચો ચડાવી પોતાનું પેટ ખાડો પડેલું દેખાડે. બેસી ગએલાં લમણાં, દીન નેત્રો તથા દબાએલો અવાજ કે મંદ વાણી એ દૂબળા માણસનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

સ્થૂલ ગતિ: જાડા માણસની ગતિ દેહાનુકંપિણી કરવી; એટલે કે શરીર પ્રમાણે મંદોત્ક્ષેપ(ધીમાં પગલાંવાળી) કરવી; તેમજ ઝડપથી ચાલવા જતા તે થાકી જાય, હાંફ ચડી જાય, શરીરે પરસેવો આવી જાય વગેરે બતાવવું.

મત્ત ગતિ: નશાવાળો માણસ જો તરુણ તથા મધ્યમ મદમાં હોય તો ડાબેજમણો પગ મૂકતો, ઝોકાં ખાતો ચાલે; અને અધમ મદમાં હોય તો અનવસ્થિત પગલાં મૂકતો, લથડિયાં ખાતો, પડતો-આખડતો ચાલે.

ઉન્મત્ત ગતિ: આ ગતિ ગાંડા માણસની ચાલ હોય છે તેવી જુદાજુદા પ્રકારની કરવી. તેમાં રૂક્ષ સ્ફુટિત કેશ (લૂખા સૂકા વાળ), નાના ચિરધર (અનેક ચીંથરાવાળો) વિચિત્ર પોષાક, અનિમિત્ત પ્રકથન (પ્રસંગ કે અનુસંધાન વગરની વાતો), બહુભાષણ(બોલબોલ કર્યા કરવું) વગેરે લક્ષણો યોજવાં; તથા ક્યારેક ગાય, ક્યારેક હસે, ક્યારેક નાચવા માંડે, વળી એકદમ શાન્ત થઈ જાય, વળી કંઈ વગાડવા માંડે, કદાચિત બેસે ઊભો થાય કે દોડે, રસ્તામાં ગમે ત્યાં સૂઈ જાય વગેરે ચેષ્ટાઓ પણ યોજવી.

ખંજ ગતિ: ખોડો માણસ વિકળ અંગથી એક પગ સીધો સખીને બીજા પગથી 'પાદાભ્યંતર સંચાર' ... ચાલે તે ખંજ ગતિ. તેમાં પ્રથમ સીધો પગ અને પછી ... પગ તેવા ક્રમથી ચાલવું વળી ક્ષતક્ષત-પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય ત્યારે પણ આ પ્રમાણે ચાલવાનું કહ્યું છે.

પંગુ ગતિ: લંગડા માણસની ચાલ. તે લંગડાની રાખવી ... દેહ તેમજ જાંઘ વળેલાં રાખવાં.

વામન ગતિ: ટૂંકા કે નીચા માણસના સર્વ અવયવો ... તથા તેનાં પગલાં પણ ચૂર્ણ(ટૂંકા) તેમજ ત્વરિત હોય છે.

વિદૂષક ગતિ: વિદૂષક પોતાની ગતિ મરજી મુજબ કરી ... છે. માત્ર તેમાંથી હાસ્યની નિષ્પત્તિ થવી જોઈએ તેટલો જ નિયમ ...

વિટ ગતિ: ગુપ્ત નોકરની ગતિ 'લલિત-વિલાસિત' હોવી જોઈએ ... તેનાં પગલાં એક તાલની અંદર તથા હાથ, પગની પાછળ દે... જોઈએ. સ્વરૂપે પણ વિટ સુંદર અને ચતુર હોવો જોઈએ.

કાંચુકી ગતિ: અંતઃપુરના રક્ષકની ગતિ પણ તેને મળતી ... યથાવસ્થા અનુસાર કરવી.

મ્લેચ્છ ગતિ: નીચ જાતિઓ તથા મ્લેચ્છોની ચાલ, આવશ્યક ... દ્વારા તેમના આચાર તથા જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે કરવી.

પુરુષ ગતિ: ધૈર્ય, ઔદાર્ય, પરાક્રમ, પ્રતિભા વગેરે પુરુષ... લક્ષણો છે. આથી નાટકમાં સ્ત્રીએ પુરુષનો વેષ લીધો હોય ત્યા... તેને અનુરૂપ ભાષા તથા ચેષ્ટાઓ સહિત ઉપરનાં લક્ષણોવાળી ગ... કરવી. તેમાં બાલ્ય, યુવા ને વૃદ્ધાવસ્થા અનુસાર પણ ભેદ કરવે...

સ્ત્રી ગતિ: મધુરતા, કોમળતા, નિર્બળતા વગેરે સ્ત્રીનાં લક્ષ... છે. તેથી નાટકમાં પુરુષે સ્ત્રીનો વેષ લીધો હોય ત્યારે તેના જે... ભાષા, ચેષ્ટા તથા દૃષ્ટિ સહિત ઉપરનાં લક્ષણોવાળી મૃદુ મંદ ગ... કરવી ને તેમાં બાલ્યા, યુવા તથા વૃદ્ધાવસ્થા અનુસાર ભેદ કરવે...

બાલા ગતિ: બાળા કે કુમારિકા પોતાની મરજી મુજબ અ... ચેષ્ટાઓ તથા ક્રીડાઓ સહિત 'સ્વચ્છંદ ગતિ' (રમતિયાળ ચાલ) ...

યુવતી ગતિ: યૌવના કે યુવાન સ્ત્રીની ચાલ મધુર અને ઉલ્લ... સિત કરવી.

વૃદ્ધા ગતિ: વૃદ્ધ સ્ત્રીની ચાલ વળેલા શરીર તથા નિર્બળ હા... પગવાળી બતાવવી.

નપુંસક ગતિ: નપુંસકમાં સ્ત્રીગતિ યોજવી.

વિમાન આદિ ગતિ: નાટ્યશાસ્ત્રમાં વિમાન ગતિ, રથ ગતિ તેમજ આકાશગમન વગેરેનો પણ ઉલ્લેખ છે, તે આપણી પ્રાચી... નાટ્યોન્નતિનું એક વધુ પ્રમાણ પૂરું પાડે છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે વિમાનગતિ 'યુક્તિ'થી બતાવવી અને આરોહણથી વિપરિત રી... અવરોહણ કરવું તથા વિમાન સાથે શરીરને યુક્તિથી ઊંચે ચ... પરંતુ આ 'યુક્તિ' સ્પષ્ટ કરી નથી.

રથ ગતિ: રથનું ગમન સમપાદ કે બન્ને પગ સરખા રાખી કરવાનું કહ્યું છે. કથકલીમાં તે એક પગે થાય છે

આકાશગમન: આમાં દૃષ્ટિ નીચે રાખી આકાશમાં ભ્રમણ કરીને આકાશમાર્ગે જવાનું દર્શાવાય છે.

અવતરણ ગતિ: આકાશમાંથી ઊતરતી વખતે વિલંબિત કર (ઝૂલતા લટકતા હાથ), વિકીર્ણ વસ્ત્ર (અસ્તવ્યસ્ત ઊડતાં વસ્ત્ર), અગત લોચન (નીચી દૃષ્ટિ) વગેરે લક્ષણો યોજાય છે. દિવ્ય પુરુષનું પૃથ્વી પર આવવું થાય ત્યારે તેમની ગતિ આકાશમાર્ગે વિમાન દ્વારા કે કોઈ અન્ય યુક્તિથી બતાવવી. તેમનું સ્વેચ્છાગમન સર્વ ખંડોમાં કહ્યું છે.

તિમિર ગતિ: અંધકારમાં ચાલતી વેળા 'વિસર્પિત ગતિ' યોજવી: અર્થાત્ પગલા ઊંચકીને નહિ પણ જમીન પર ઘસીને ધીમેથી ...

બાળીને મૂકવાં તેમજ ગાયેં ખોળતા હોઇએ તેમ હાથ લંબાવવા. અંધ-ગતિ પણ આ જ પ્રમાણે થાય છે.

પર્વત, નદી, વૃક્ષ તેમજ ખાડાટેકરા પર ચડવુંઊતરવું પણ અમુક રીતથી બતાવાય છે.

પર્વત પર ચડવાનું, થાકી ગયા હોઇએ તેમ શ્વાસ ખાતાંખાતાં પગને હાથનો ટેકો દઇને એક પછી એક પગલું ભરીને બતાવવું.

નદી વગેરે પાર કરવાનું દર્શાવવામાં પાણીમાં થતી ગતિ પાણીના પ્રમાણમાં જુદીજુદી કરવી પડે છે. તેમાં પાણીની વધતીઓછી ઊંડાઈ તેના પ્રમાણમાં કપડાં ઊંચાં લઇ બતાવવી; પરંતુ તરવું પડે તેમ હોય ત્યાં શરીરનો આગળનો ભાગ નમતો રાખી વારાફરતી બન્ને હાથ પ્રસારીને પાણી કાપતા હોઇએ તેમ બનાવવું ને પાણીના વેગથી ખેંચાતા હોઇએ તેમ ચાલ ત્રાંસી કરવી.

નીચાણમાં ઊતરતા હોઇએ તેમ બતાવવું હોય ત્યારે ખેંચાતા હોઇએ તેમ જલદીજલદી પગલાં મૂકવાં.

પશુ-પક્ષી ગતિ: નાટકમાં આવતાં પશુપક્ષીઓની ગતિ વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે તે તેમની પ્રકૃતિ તથા ચેષ્ટાઓ પ્રમાણે કરવી. તે નીચે મુજબ:

સિંહ ગતિ: સિંહ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓની ગતિ વિષ્ણુએ નરસિંહ અવતારમાં કરી હતી તેમ આલિઢ સ્થાન વડે કરવી, ને ચોતરફ ક્રૂર દૃષ્ટિથી જોતા જવું તથા પાંચ તાલને અંતરે પગલાં મૂકી ચાલવું.

તુરંગ ગતિ: ઘોડાની ચાલ, વૈશાખ સ્થાનથી (એક પગ આગળ લાંબો કરી બીજા પગે ઊભા રહીને) તથા તે પગને ઉપરાઉપરી પટકીને બતાવાય છે. કથકલીમાં આ ગતિને રથ ગતિ તરીકે બતાવાય છે.

હાથીની ગતિ અંકુશથી, ઘોડાની ગતિ ખલિન(ચોકડાં)થી તેમજ જોતરેલા બળદની ગતિ રાશોથી રોકેલી બતાવવી.

સર્પ ગતિ: સાપની ચાલ પગને સ્વસ્તિક કરીને બતાવાય છે.

અન્ય શાસ્ત્રોમાં અન્ય પશુપક્ષીઓની ચાલો પણ આપેલી છે: જેમકે હંસી, મયૂરી, મૃગી, ગજલીલા, મંડુકી વગેરે; જે નિરીક્ષણથી સમજી શકાય તેવી છે. આ ગતિઓ તે તે પ્રકૃતિની સ્ત્રીઓમાં પણ યોજાય છે.

આ પ્રમાણે મનુષ્યો તથા પશુપક્ષીઓના ગતિ-પ્રકાર જણાવ્યા. આ સિવાયના પ્રકારો જે અહીં આપ્યા નથી તે જોઇને જાણી લેવા અથવા પોતાની બુદ્ધિથી યોજી લેવા. (ચાલુ)

પત્રમિત્ર વિભાગ — Our Friedds Abroad

પરદેશના પત્રમિત્રો

(1) Helga Thalainen, Kotka, Puntarhak, Finland; (2) Marcel Pelissou, 27 Boulevard De Byans, Grau-lhet (Tarn), Francei (3) Chimanlal, G. P. O. Box 61, Suva, Fiji Islands; (4) R. D. Patel C/o Durlabhji-bhai P. Patel, 11-2 Mogul Street, Rangoon, Burma; (5) Vitthaldas Popatlal Bachha, P. O. Box 2125, Nairobi (Kenya)—25, Stamps, coins, Photography; (6) Mr. Paul Musaerts, Huise Ruwenburg, St. Michiels-gestel (N. B.), Holland—17, Commerce, photography, tennis; (7) Jayantilal D. Desai, P. O. Box 24, Tanga, Tanganyika, B. E. Africa—15, Stamps, match-lables; (8) Master K. Pathmanthan, 40 Koddady Jaffna, Ceylon—18, Stamps.

INDIAN PEN-FRIENDS

(122) Vaikunth K. Upadhyaya, P. W. I. office, Railway station, Surat—Age: 20, Interest: Music, literature, politics; (123) Patel Shankarbhai Dahyabhai, Near post-office, Mahudha, via Nadiad, Dist. Kaira—17, Cricket, photography; (124) Badri Badshah, Harariya street, Sidhapur (N.G.)—17, Literature; (125) Govindbhai Jashbhai Patel, Mukhi's khadaki, Mahudha, via Nadiad, Dist. Kaira—16, Drawing, cycling; (126) Maneklal M. Patel, Po: Karli, via Unza, North Gujarat—20, Photography, literature; (127) Ramanlal Lallubhai Desai, 7/43 Kalyan building, Kandevadi, Girgaum, Bombay-4—21, Film-music, stamps, photography; (128) Ghanshyam M. Shah, 7/46 Kalyan Moti's chawl, Kandevadi, Girgaum, Bombay-4—18, Literature, music, picnic; (129) Thakorlal Muljibhai Shah, Durbar Road, Jhagadia, via Ankleshwar, B.P.—22, Music, Cricket, literature; (130) Indravadan Chimanlal Shah, C/o C. P. Shah, Durbar road, Jhagadia, via Ankleshwar, B.P.—18, Photography, cricket, stamps, music; (131) Lalitkumar Amichand Doshi, Jawahar street, Dhoraji, Saurashtra—16, Stamps, photography, painting; (132) Indrakumar Parikh C/o V. M. Vakil, Chhaliapura, Limbdi (Saurashtra)—16, Music, stamps, photography; (133) Anantrai R. Vyas, Romesh Niwas, Bhatwada, Wadi, Baroda—24, Travelling, painting, literature; (134) Kiran Jethalal Zaveri C/o J. S. Zaveri, 6 Narayan Niwas, 323D Vincent II Rd, Bombay-19—15, Stamps, match-labels, geography, pictures; (135) Fakhruddin S. Mamuwalla C/o Mulla Sharafally Fazalally Raja, Saifeepura, Sidhapur (N. G)—19, Stamps, cards, literature; (136) Himat C. Shah, C/o Chimanlal V. Shah, 624 Pipardi's pol, Ahmedabad—19, Stamps, coins, photography; (137) Rasik S. Gandhi, Mangal Mahal, Jetpura (Saurashtra)—18, Handcrafts, stamps; (138) Nandkumar Bhagawatsingh Desai C/o Nandkumar Ghanashyamsingh Desai, Itarsi (C.P.) —20, Photography, travelling, reading; (139) Naranbhai Parbhubhai Patel, Vahan Falia, Matvad, via Jalapore (Dist. Surat)—16 Stamps, sports; (140) Valjibhai Makanji Patel, Buha Falia, Matvad, via Jalalpor, (Dist. Surat)—16, Stamps; (141) Hariprasad A. Pattani, Nagar Chakala, Bhuj (Cutch)—19, Commerce, literature; (142) Jivanlal Prabhubhai Patel, Vasika Falia, Matvad, Via Jalalpore, Dist. Surat—16, Stamps, sports; (143) Bachubhai Amratlal Mehta C/o Amratlal Vithaldas, NaniBazar, Dangar (Saurashtra)—16, Journlism, commerce, reading.

(While writing to any of the above Indian Pen-friends, please mention 'Kumar' magazine from Ahmedabad India)

માધુકરી

હો સુખડ સમું કર મારું.
ઘસીઘસીને જગ-આરસિયે અરચું કે વપુ તારું.

ક્ષણક્ષણ પળપળ જીવનજળને ભેળવી ઘસું સુંવાળું,
કાળતણી વાટકીમાં પ્રીતે વળી વળી હું કતારું; — હો૦

ઘસાય તેમ સુગંધિત થાયે: એવો તારો મહિમા!
અંગ પરે તુજ તિલક કરે મુજ રજ કંઈ ધીમાધીમા! — હો૦

(સંભૂતિ) — પ્રજારામ રાવળ

લેફ્ટેનન્ટ જનરલ મહારાજ રાજેન્દ્રસિંહજી

પોતાની કાબેલ વ્યૂહરચના, ચકોર દૂરદૃષ્ટિ તથા સાહસિક રણકૌશલ વડે હિંદુસ્તાનના પાંચમા ભાગ જેટલું મોટું ક્ષેત્રફળ ધરાવતા હૈદરાબાદને ફક્ત પાંચ જ દિવસમાં સંપૂર્ણ રીતે તાબે કરનાર દક્ષિણ વિભાગના આ સેનાપતિ હિંદભરનું ગૌરવ છે. પરંતુ ગુજરાત તો તેમને માટે અવિશેષ ગૌરવ લઈ શકે તેમ છે; કારણ કે તેમનું મૂળ વતન તો જામનગર હોઈ આપણા જામસાહેબના તે ભાઈ થાય છે. આમ તે જાડેજા રાજવંશના નબીરા હોવાથી તેમના નામ આગળ મહારાજ શબ્દ મુકાય છે. હૈદરાબાદ પર વીજળિક અને જ્વલંત વિજય મેળવીને તેમણે હિંદના ખમીરવંતા રણચાતુર્યને ફરી એકવાર ચમકાવ્યું છે.

૧૯૨૧માં તે લશ્કરમાં જોડાયા કે ટૂંક જ મુદતમાં તેમની શક્તિ તથા યોગ્યતા જોઈ તેમને સેકન્ડ રૉયલ લાન્સર્સમાં અધિકારી નીમવામાં આવ્યા. પછી તો ઉત્તરોત્તર તેમની બઢતી થતી જ ગઈ અને ૧૯૪૧માં બીજા મહાયુદ્ધ વખતે સ્કવૉડ્રન કમાન્ડર તરીકે તેમને આફ્રિકાના યુદ્ધમાં જર્મન લશ્કરો સામે લડવા મોકલવામાં આવ્યા.

એ વર્ષે આફ્રિકામાં જર્મન દળોનો ચડતો સિતારો હતો. તેમનો અસહ્ય તાપ બ્રિટિશો કે અમેરિકનોથી પણ જીરવવો કઠણ હતો. આફ્રિકાની એ વખતની લડાઈઓ ઘણી ભયંકર ગણાતી. એ કાળે રાજેન્દ્રસિંહજીની બીજી રૉયલ લાન્સર્સ તથા ત્રીજી ઇન્ડિયન મોટર બ્રિગેડને મિચીલી આગળ જબરદસ્ત જર્મન હલ્લાનો સામનો કરવો પડ્યો. મોટું યુદ્ધ થયું અને રાજેન્દ્રસિંહજીની આખી પલટન તથા મોટર બ્રિગેડ મિચીલીમાં ઘેરાઈ ગઈ. બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ રહ્યો નહિ. રાજેન્દ્રસિંહજીનાં શૌર્ય, સાહસ ને યુદ્ધકૌશલ્યની આ કપરી કસોટી હતી. તેમણે તત્કાળ એક અકલ્પ્ય એવો સાહસભર્યો નિર્ણય કર્યો. દુશ્મનની તોપોને સામી છાતીએ ઝીલતાંઝીલતાં દુશ્મન હરોળ વીંધીને આરપાર નીકળી જવું, અને આગળ રણમાં કૂચ કરવી! કામ અત્યંત કપરું હતું. દુશ્મનો સંખ્યામાં ઘણા હતા એટલું જ નહિ પણ અદ્યતન ઢબનાં સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્રોથી સંપૂર્ણ સજ્જ અને જાગૃત હતા. પણ કેસરિયાં કરનાર રાજપૂતોનું ખમીર લોહીમાં ધરાવતા રાજેન્દ્રસિંહે જાતે આગેવાની લઈ વીજળિક રીતે દુશ્મનો પર હુમલો કર્યો. મોટું ઘમસાણ મચ્યું ને જોતજોતાંમાં દુશ્મન હરોળ વીંધીને તે બહાર નીકળી ગયા. હતાશ થએલા દુશ્મનો તેમની પાછળ પડ્યા; પણ જતાંજતાં યે તેમને સારી પેઠે ખોખરા કરતા જઈને એક ટેકરીનો ઓથ તેમણે પકડી લીધો, અને રાત્રે ફરી અંધારાનો લાભ લઈ ત્યાંથી સુરક્ષિત સ્થળે પહોંચી ગયા. તેમને તથા તેમની પલટનને જીવતી પાછી આવતી જોઈ મોટા અંગ્રેજ અફસરો પણ ચકિત થઈ ગયા,' કારણ એ મજબૂત જર્મન ઘેરામાંથી છૂટીને આવવું એટલે પ્રત્યક્ષ મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટીને આવવા બરાબર હતું.

રાજેન્દ્રસિંહજીના આ પરાક્રમ પછી તેમની કીર્તિ ચારે દિશામાં ફેલાઈ અને બહુ ઓછાને મળતું ડી. એસ. ઓ. નું બહુમાન તેમને મળ્યું. હિંદ આવ્યા બાદ તેમને આખી બીજી રૉયલ લૅન્સર્સના કમાન્ડન્ટ બનાવવામાં આવ્યા. ૧૯૪૫માં યુદ્ધમોના તેમના

બગલાંનું જ પિતરાઈ આ પંખી નદી યા તળાવ કાંઠે મોટા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. શરીરનો રંગ પણ બગલાં જેવો જ શુભ્ર માત્ર ચાંચ અને પગ કાળા રંગનાં. પણ તેની વિશેષતા છે તેની ૭ થી ૮ આંગળ લાંબી ચપટી ચાંચ. વચ્ચેથી સહેજ સાંકડી એ ચાંચના છેડાનો આકાર તવેથા યા ચમચાના ગોળ ચાડા જેવો હોય છે. આથી જ તેને આપણે ત્યાં ચમચો ને અંગ્રેજીમાં Spoonbill કહે છે.

૧૦થી ૧૨નાં ટોળાંમાં ફરનારું આ પંખી દિવસે તો શાંત અને નિષ્ક્રિય હોય છે, પણ સાંજ પડતાં જ ખાવાનું મેળવવાની તેની પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે. ખાવાનું શોધવાની તેની પદ્ધતિ પણ અજબ છે. પાણીમાં ટોળાબંધ જઈ પડી, શિકારની શોધમાં આખો પટ ખૂંદી તે સામે કાંઠે ચાલ્યું જાય છે, ને એ જ રીતે વળી પાછું આવે છે. દેડકાં, જીવાત ઇત્યાદિ જળચર પ્રાણી ઉપરાંત વનસ્પતિજન્ય આહાર પણ તે ઘણો ખાય છે.

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે દોઢ મજનો લાંબો દેહ ધરાવનાર આ પંખીને અવાજ ઉત્પન્ન કરવાનો અવયવ જ નથી! તેથી તે કોઈ પણ પ્રકારની બોલી કાઢી શકતું નથી. ક્વચિત્ માત્ર ઘરઘરાટી બોલાવી શકે છે.

ચોમાસું ઊતરતાં તે ટોળાબંધ માળા બાંધે છે અને એકીસાથે સહેજ ડાઘાવાળાં ચાર ધોળાં ઇંડાં મૂકે છે.

લે૦ જનરલ મહારાજ રાજેન્દ્રસિંહજી

હૈદરાબાદના લશ્કરી ગવર્નર મેજર જનરલ ચૌધરી

વિશાળ અનુભવને કારણે વૉશિંગ્ટન ખાતે લોકસંપર્ક ખાતાના ડેપ્યુટી ડિરેક્ટર તે નિમાયા, જ્યાં દોઢ વર્ષ સુધી મિલિટરી ઍટેચી (સલાહકાર) તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું. પછી તો એક પછી એક ઉચ્ચ અધિકારની જગ્યાઓ તેમને મળવા લાગી. ૧૯૪૬માં તે બ્રિગેડિયર થયા ને પછી ટૅન્ક પલટનના મુખ્ય અમલદાર બન્યા. તે ટૅન્ક વગેરે બખ્તરિયા દળના યુદ્ધના તજ્ઞ ગનાય છે. હૈદરાબાદના યુદ્ધમાં તેમનો એ અનુભવ કીમતી નીવડેલો.

હિંદ સ્વતંત્ર થયા પછી તે હિંદની રાજધાની દિલ્હીના સંરક્ષણ માટે મુખ્ય અધિકારી નિમાયા, જ્યાંથી તે લેફ્ટ૦ જનરલ કરિઅપ્પાને સ્થાને પૂર્વ વિભાગના સેનાધિપતિ નિમાએલા. અને ગયા એપ્રિલમાં જ દક્ષિણ વિભાગના જી. ઓ. સી. ઇન સી. (જનરલ ઑફિસર કમાન્ડિંગ ઇન ચીફ) તરીકે તેમની નિમણૂક થએલી.

હિંદના લશ્કરી ઇતિહાસનું જે નવું પ્રકરણ ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઑગસ્ટથી લખાવું શરૂ થયું છે તેમાં લે૦ જનરલ રાજેન્દ્રસિંહે પોતાની અનન્ય સિદ્ધિ વડે પોતાનું નામ ઉજળે અક્ષરે લખાવ્યું છે. ભવિષ્યમાં પણ હિંદનો ધ્વજ ગૌરવપૂર્ણ ફરકતો રહે તે માટે તેમની શક્તિઓ મોટો ફાળો આપશે એવી માત્ર આશા નહિ ખાત્રી છે.

મેજર જનરલ જયંત ચૌધરી

યોગ્ય તક અને અનુકૂળ વાતાવરણ મળતાં હિંદનું લશ્કરી ખમીર કેવું ઝળકી ઊઠે છે તેનો બીજો જ્વલંત દાખલો મેજર જનરલ જે. એન. ચૌધરી છે. આજે લશ્કરી અધિકારીઓમાં સૌથી નાની ઉંમર (માત્ર ૪૦ વર્ષની) ધરાવતા હોવા છતાં હૈદરાબાદના યુદ્ધમાં સોલાપુર મોરચે તેમણે જે રણકૌશલ તથા બહાદુરી બતાવ્યાં છે તે કોઇ પણ હિંદીને માટે ગૌરવ લેવા જેવાં છે. હૈદરાબાદથી ૧૭૫ માઇલ દૂર એવા સોલાપુરથી તેમણે એવી વીજળીવેગે આક્રમણ શરૂ કર્યું કે નિઝામના સૈન્યને ક્યાંય પણ મોરચા બાંધીને સામનો કરવા જેટલો વખત કે વિશ્રાંતિ જ ન મળ્યાં, અને પાંચમે જ દિવસે શ્રી ચૌધરીની પલટન સીકંદરાબાદથી માત્ર ૨૫ માઇલ દૂર આવી નિઝામના દ્વાર ખટખટાવવા લાગી. તેમની આ વીજળિક બહાદુરીને લીધે જ નિઝામને આટલી વહેલી શરણાગતિ સ્વીકારવી પડી.

કલકત્તાના એક જાણીતા બૅરિસ્ટરના એ જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે. એમનો જન્મ ૧૯૦૮માં થએલો. શાળાનો અભ્યાસ લંડનમાં પૂરો કરી ત્યાંની પ્રખ્યાત સૅન્ડહર્સ્ટની લશ્કરી શાળામાં તે જોડાયા, અને તે શિક્ષણ લીધા બાદ ૨૦ વર્ષની નાની વયે જ તે ૭મી લાઇટ કૅવલરીમાં અમલદાર તરીકે નિમાયા.

ગયા મહાયુદ્ધમાં 'સ્ટાફ ઑફિસર' તરીકે તેમણે આફ્રિકાના સુદાન, એબિસીનિયા આદિ રેતાળ પ્રદેશના રણક્ષેત્રો પર વિક્રમશીલ કારકિર્દી બતાવેલી અને છેલ્લે છેલ્લે મધ્ય પૂર્વમાં ક્વાર્ટર માસ્ટર જનરલ તરીકે તેમણે જે અભિનંદનીય કાર્ય કરી બતાવેલું તેને કારણે તો તેમને ઓ. બી. ઇ.નું લશ્કરી બિરુદ આપવામાં આવેલું. હિંદ પાછા ફર્યા બાદ તેમના વિશિષ્ટ લશ્કરી અનુભવને લીધે તેમને ક્વેટાની સ્ટાફ કૉલેજમાં પ્રોફેસર નીમવામાં આવ્યા અને ૧૯૪૪માં ફરી તે ૧૬મી લાઇટ કૅવલરીના ઉપરી અધિકારી નિમાયા.

આ પલટનનું હિંદી લશ્કરી દળોમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. હિંદી બખ્તરિયા દળોની આ પ્રથમ રેજિમેન્ટ હતી, એટલું જ નહિ પણ હિંદભરમાં તે સૌથી મોટી હતી. આવી પલટનના સેનાપતિ થવાનું હિંદી તરીકે પ્રથમ માન ચૌધરીને મળે એ નાનીસૂની વાત નહોતી. તેમની આગેવાની નીચે આ પલટને ક્વેટાથી મીક્ટિલા સુધીનો ૩૦૦૦ માઇલનો પ્રવાસ માત્ર એક મહિનામાં પૂરો કરેલો. રંગૂન પર મિત્રદળોએ જે ચડાઇ કરેલી તેમાં અગ્રરક્ષક તરીકે મોખરે શ્રી ચૌધરીની આ જ પલટન હતી. બ્રહ્મદેશના યુદ્ધમાં તેમણે ફરી પોતાની જન્મજાત બહાદુરીનો પરચો આપ્યો હતો. છેક હિંદી ચીન તથા જાવામાં પણ તેમણે સફળ યુદ્ધો ખેલેલાં. આથી ૧૯૪૬માં તેમને બ્રિગેડિયર ને ૧૯૪૮માં મેજર જનરલ બનાવવામાં આવેલા.

પણ કેવળ બહાદુરી, પરાક્રમ કે બતાવ્યું કામ સફળરીતે પાર પાડવાની શક્તિ માટે જ તે મશહૂર નથી. હિંદી લશ્કરના તે એક

બુદ્ધિકેન્દ્ર મનાય છે. યુદ્ધની સમગ્ર યોજના કરવી, તેમાં લશ્કરનો વ્યૂહ ગોઠવવો તથા યુદ્ધ સત્વર જીતવા માટે કયાંકયાં સાધનો તથા પરિબળો ઉપયોગમાં લાવવાં તે નક્કી કરવું ઇત્યાદિ મહત્ત્વનાં આયોજનો કરવાનું કાર્ય તેમને સોંપાએલું છે. થોડા વખત પહેલા જ ઑફિશિયેટિંગ ચીફ ઑવ ધ જનરલ સ્ટાફ તરીકે તેમની નિમણૂક થએલી. અને હવે તેમની એ શક્તિઓને કારણે જ તેમને હૈદરાબાદના લશ્કરી વહીવટદાર નીમવામાં આવ્યા છે. આઝાદ હિંદની ભાવિ લશ્કરી કારકિર્દીમાં તેમને માટે ટોચનું સ્થાન હશે એ ચોક્કસ લાગે છે.

મેજર જનરલ અજિત અનિલ રુદ્ર

આજ સુધીની બ્રિટિશ પ્રણાલિ એ હતી કે હિંદીઓને લશ્કરમાં ઊંચું સ્થાન ન આપતાં તેમને પાછળ જ રાખવા. આ ખોખરી પ્રણાલિને પોતાની બિનહરીફ યોગ્યતા, પરાક્રમ અને યુદ્ધકૌશલથી તોડનારા હિંદીઓમાં મેજર જનરલ અજિત અનિલ રુદ્ર આગળ પડતા છે. બીજાઓની પેઠે અમલદારી નિમણૂકથી નહિ પણ એક અદના સૈનિક તરીકે તે લશ્કરમાં દાખલ થએલા, અને કેવળ પોતાની ગુણવત્તાને લીધે જ આજે મેજર જનરલના પદે પહોંચ્યા છે. આમ હિંદી સૈન્યના બધા તબક્કાઓનો સૌથી વિશેષ અનુભવ ધરાવતા અધિકારી ગણાતા મેજર જનરલ રુદ્રે હૈદરાબાદ પરની ચડાઈમાં બેઝવાડા તરફથી જોરદાર હુમલો કરીને નિઝામને મૂંઝવી નાખેલા.

દિલ્હીની સેન્ટ સ્ટીફન્સ કૉલેજના જાણીતા પ્રિન્સિપાલ રુદ્રને ત્યાં ઇ. ૧૮૯૬માં તેમનો જન્મ થએલો. ઇંગ્લંડમાં ટ્રિનિટી કૉલેજમાં ભણતર પતાવ્યા બાદ લશ્કરી પ્રવૃત્તિ તરફના આકર્ષણને કારણે તે રૉયલ ફ્યુઝિલિયર્સની ૧૮મી પલટનમાં સાદા સૈનિક તરીકે જોડાયા. પણ કોલસાની ખાણમાં પડેલો હીરો જેમ ચમક્યા વગર રહેતો નથી તેમ શ્રી રુદ્રની યોગ્યતા પણ છાની ન રહી. તેમને પહેલાં લાન્સ કૉર્પોરલ, પછી કૉર્પોરલ અને છેવટે સાર્જન્ટ તરીકે નીમવામાં આવ્યા. ૧૯૧૫માં પહેલા મહાયુદ્ધ વખતે સોમેના પ્રખ્યાત ભીષણ યુદ્ધમાં બ્રિટિશ ટુકડીના સરદાર તરીકે તેમણે ભાગ લીધેલો. એ યુદ્ધમાં બંને પક્ષે ભયાનક ખુવારી થએલી, જેમાં રુદ્ર પણ ઘવાયા હતા. ૧૯૧૯માં પંજાબ રેજિમેન્ટના અધિકારી તરીકે અફઘાન યુદ્ધમાં તથા સરહદની ઇતર લશ્કરી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેમણે મોટી કામગીરી બજાવેલી.

ધીમેધીમે તેમણે પોતાની રેજિમેન્ટમાં એક પછી એક ચડિયાતા બધા જ હોદ્દાઓ મેળવવા માંડ્યા. ચાર વર્ષ તે ક્વાર્ટર માસ્ટર હતા, પછી ચાર વર્ષ ઍડજ્યુટન્ટ, પછી કમ્પની કમાંડર અને ૧૯૪૧માં એમની બટૅલિયનના સેકન્ડ-ઇન-કમાન્ડ નિમાયા, તથા ૧૯૪૩માં તેમને લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ બનાવવામાં આવ્યા. બીજા મહાયુદ્ધમાં તેમણે બતાવેલા નૈપુણ્ય માટે ઇ. ૧૯૪૫માં તે કર્નલ બનાવાયા તથા તેમની ઉજ્જવળ સેવા માટે ઓ. બી. ઇ. નું માનભર્યું બિરુદ તેમને મળ્યું; અને ૧૯૪૬માં તેમને બ્રિગેડીઅરના હોદ્દે ચડાવવામાં આવ્યા એટલું જ નહિ પણ ડિરેક્ટર ઑવ મોરાલ તરીકે નીમવામાં આવ્યા. હિંદ સ્વતંત્ર થયું ત્યારે તે મિલિટરી સેક્રેટરી હતા. ત્યાંથી ૧૯૪૮માં તે મદ્રાસ વિસ્તારના મેજર જનરલ નિમાયા અને એ જ હોદ્દેથી હૈદરાબાદ પરના લશ્કરી પગલામાં તેમણે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. એક સાદો સૈનિક પણ ધારે તો કેવી જ્વલંત પ્રગતિ કરી શકે છે તેનું મેજર જનરલ રુદ્ર એક પ્રતીક છે.

વાઇસ એર માર્શલ એસ. મુખરજી

હૈદરાબાદ પરની વીજળિક ચડાઈમાં વિમાની પ્રવૃત્તિનું સંચાલન કરીને નિઝામનાં વિમાનઘરો તથા વિમાનોને કબજે કરનાર વિમાની દળના વાઇસ એર માર્શલ એસ. મુખરજીનું હિંદી વિમાની દળમાં અનોખું સ્થાન છે. વિમાની દળના ઘણાખરા મહત્ત્વના હોદ્દા ધરાવનાર તે જ પ્રથમ હિંદી હતા. હિંદી વિમાની દળના અમલદારો માટેની તાલીમ લેવા ગએલી પહેલી જ ટુકડીમાંના તેઓ એક હતા, અને હિંદી વિમાની દળમાં કમિશન મેળવનાર પણ તે જ પ્રથમ હિંદી હતા. સ્ક્વૉડ્રનના ઉપરી નિમાનાર પણ તે જ પ્રથમ હિંદી અને વિમાની દળના કેન્દ્રના અધિપતિ નિમાનાર પ્રથમ હિંદી પણ તે જ;

આજે વિમાની દળના ડૅપ્યુટી કમાન્ડર તથા ચીફ ઑફ ધી ઍર સ્ટાફનો હોદ્દો ધરાવતા પણ તે જ પહેલા હિંદી છે.

ઈ. ૧૯૧૧માં કલકત્તામાં તેમનો જન્મ થએલો. શરૂઆતનું શિક્ષણ કલકત્તામાં લઈ કેમ્બ્રિજમાં વધુ અભ્યાસ કરવા તે ઇંગ્લંડ ગયા; પણ વિધિએ કંઇ બીજું જ ધાર્યું હતું. ત્યાં પહોંચીને વિમાની દળની તાલીમ માટેના ઉમેદવારોની હરીફાઇમાં તેમણે પરીક્ષા આપી અને તેમાં પાસ થતાં ૧૯૩૭માં બીજા પાંચ સાથીદારો સાથે તે તાલીમ પૂરી કરી. ત્યારથી તે શાહી તથા હિંદી વિમાની દળોમાં કૃત્યની કામગીરી બજાવતા આવ્યા છે. ૧૯૩૬માં પેશાવર ખાતેની ધીંગાની પ્રવૃત્તિમાં ને તે પછી વઝીરીસ્તાનના યુદ્ધમાં તે મોખરે હતા. એક વર્ષ એડજુટન્ટ રહ્યા બાદ તે પહેલી સ્ક્વૉડ્રનના કમાંડિંગ ઑફિસર નિમાયા. ત્યાં પોતાની હિંમત, ચપળતા, કુશળતા તથા ચાતુરીથી કામ કરવાની શક્તિની જે છાપ તેમણે પાડી તેથી તેમને ઓ. બી. ઇ. નો ખિતાબ આપવામાં આવેલો.

સુવાની ભાજી

સુવાની ભાજીનું સેવન વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષનો નાશ કરનારું છે. તેથી કોઇ પણ દોષના પ્રકોપમાં, અગર સારી તબિયત હોય ત્યારે પણ સુવાની ભાજીનું સેવન હિતકર નીવડે છે. અતિસારના રોગમાં પણ સુવાની ભાજી જૂની બાદી તોડી નાંખી આરામ કરે છે.

અર્શ(હરસ)ના રોગથી પીડાતા માનવી સુવાની ભાજીનું સેવન કરવાથી કબજિયાત અને વાયુથી દૂર રહી રોગમુક્ત બને છે.

આ ભાજીમાં પ્રજીવક(વિટામિન) તત્ત્વ 'અ'નું એટલું બધું મોટું પ્રમાણ રહેલું છે કે પ્રજીવક તત્ત્વ 'અ'ની ક્ષતિવાળાં બાળકો અને નબળાં તમામ માનવીઓની તે ક્ષતિ તેનાથી દૂર થઈ શરીર મજબૂત બને છે. વળી આ ભાજી રુચિકર હોઇ મંદ જઠરાગ્નિવાળાઓને માટે તેનું સેવન હિતકર છે.

સુવાની ભાજીનું સેવન બુદ્ધિવર્ધક અને નેત્રનું તેજવર્ધક હોઈ બાળકો, વિદ્યાર્થીઓ અને આંખનાં તમામ દરદીઓ માટે ઉત્તમ છે. શરીરમાં રહેલાં ઝેરો હરી લેવા માટે આ ભાજીનો રસ ઉત્તમ ઔષધ છે. તાવનાં દરદોમાં આ ભાજીની કાંજી આસકારક છે. (વંદેમાતરમ્)

જ્ઞાનેન્દ્રિયો કેટલી ? પાંચ કે દસ ?

આંખ, કાન, નાક, જીભ ને ચામડી એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જ જગતના સર્વ પદાર્થોના અસ્તિત્વને આપણે પારખી શકીએ છીએ એમ લાંબા વખતથી આપણે માનતા આવ્યા છીએ. પણ વિજ્ઞાનના પ્રયોગો દ્વારા હવે નક્કી થયું છે કે સજીવસૃષ્ટિને ફક્ત પાંચ જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો નથી. જર્મન વૈજ્ઞાનિક વૉલ્હબૉડે(Wohlbod) એવું સાબિત કર્યું છે કે પ્રાણીઓને સાત, આઠ કે તેથી પણ વધુ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે.

પ્રો. વૉલ્હબૉડ નિશ્ચયાત્મક રીતે કહે છે કે ગરમી અને ઠંડી જ્ઞાન દર્શાવવા માટે, આપણે ટટ્ટાર ચાલી શકીએ તે માટે, શરીરની સમતુલા બરાબર જાળવી રાખવા માટે, એવાંઓવાં જુદાંજુદાં કાર્યો માટે જુદી ઇન્દ્રિયો હોવી જ જોઇએ. શરીરની સમતુલા જાળવવા માટેની ઇન્દ્રિય કાનની અંદર એક અવયવ (Cochlea) રૂપે આવેલી છે. પણ હજુ તે ઇન્દ્રિયના સમતુલા જાળવવાના જ્ઞાન ઉપર જ્ઞાનના તંતુઓ કયા પ્રકારે નિયંત્રણ કરે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. આ ત્રણ ઇન્દ્રિય ઉપરાંત માણસને દૂર અંતર ઉપર આગામી બનતા બનાવની આગાહીનું જ્ઞાન કે પ્રસંગોના સૂચનનું પણ જ્ઞાન થાય છે, જેને આપણે અંતર્જ્ઞાન, સ્વયંભૂવૃત્તિ કે પ્રેરણાના નામથી સંબોધીને સંતોષ માનીએ છીએ. પણ વાસ્તવિક તો તે માટે કોઈ જુદી ચોક્કસ જ્ઞાનેન્દ્રિય જ હોવી જોઇએ એમ વૈજ્ઞાનિકો કહે છે.

વળી કેટલાંક કાર્યો કોઇ એક જ ઇન્દ્રિય દ્વારા થતાં નથી એમ સાબિત થયું છે. દા. ત. સાંભળવાની ક્રિયા કાન દ્વારા થાય છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પણ શરીર-શાસ્ત્રવિદો કહે છે કે આ માન્યતામાં સંપૂર્ણ સત્યાંશ નથી. વ્યક્તિના કાન કાપી નાખવામાં આવે કે કાનના પડદાને ઈજા પહોંચાડવામાં આવે તોપણ તેની સાંભળવાની શક્તિ નાશ પામતી નથી. એફ. કાનીઝરો નામના હંગેરિયન વૈજ્ઞાનિકે તદ્દન બહેરા માણસ અને કૂતરાને તેમનાં હાડકાં દ્વારા 'અવાજ' વહન કરી સાંભળતા કરવાની અભિનવ તરકીબ શોધી કાઢી છે, જે પરથી ફલિત થાય છે કે અવાજનો વહનધર્મ કાન ઉપરાંત અન્ય અવયવમાં પણ હોવો જોઇએ. એ જ પ્રમાણે જોવાનું કાર્ય પણ આંખ સિવાય બીજી પણ ઇન્દ્રિયો કરે છે. શીકાગોમાં ચક્ષુવિહીન ડૉ. ફ્રેડરીચ મૅન્સફીલ્ડે ન્યૂ પ્રજાના અંધાશ્રમનાં અંધ બાળકોને શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા 'જોવાનું' કાર્ય કરવાની ટેવ પાડી છે. એ પ્રયોગોએ નક્કી કર્યું છે કે ચક્ષુવિહીનો કાન દ્વારા મકાનો, વૃક્ષો, ખંડનું ફરનીચર વગેરેનાં કદ અને રૂપ કહી શકે છે. તેઓ અવાજની ઘનતા ઉપરથી તે કેટલા અંતર ઉપરથી આવે છે તે, તેને ઉત્પન્ન કરનાર સાધનની બનાવટનો પદાર્થ તથા સાધનનાં રૂપ અને ઘાટ વગેરે બાબતો કેવળ કાન વતી પારખી શકે છે. આમ એક જ્ઞાનેન્દ્રિયની ખોડની અવેજીમાં બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિય મોટે ભાગે મદદકર્તા નીવડે છે. પણ ટાઢાઉનાનું જ્ઞાન, સમતુલા જાળવવાની શક્તિ તથા ભાવિનું કથન કરવાની શક્તિ કોઇ સહાયકારક જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા નહીં પણ કોઇ ચોક્કસ સ્વતંત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયોને આભારી છે એવું વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રયોગો ઉપરથી અનુમાન તારવ્યું છે.

એ જ પ્રમાણે કેટલાંક પ્રાણીઓમાં નિવાસસ્થાન શોધી કાઢવાની જે આશ્ચર્યકારક શક્તિ હોય છે તે પણ કોઈ જુદી જ્ઞાનેન્દ્રિયને આભારી છે એમ વૈજ્ઞાનિકો કહે છે. કૂતરાને ઘણે દૂર મૂકી આવીએ તો પણ અંતે તે પોતાના અસલ સ્થળે આવી જાય છે એ ઘણાને ખબર છે. પોતાની તીવ્ર ઘ્રાણશક્તિ વડે તે આ રીતે પાછો આવે છે એમ ઘણા માને છે. પણ તેમાં તથ્યાંશ નથી. માછલીને ઘ્રાણેન્દ્રિય હોતી નથી, છતાંય હેડ્ડૉક નામની માછલી બેત્રણ વર્ષ સમુદ્રમાં વસવાટ કર્યા બાદ, પોતાના જન્મસ્થાનની નદીમાં પાછી ફરે છે. પંખીઓમાં તો આ રીતે પોતાનું વતન શોધી કાઢવાની શક્તિ આશ્ચર્યકારક હોય છે. પૃથ્વી પરનાં તમામ સ્થળે કાલક્રમે પક્ષીઓ હજારો માઇલોનું અચૂક સ્થળાંતર કરે છે. શરદ્ ઋતુના આરંભકાળથી યરયરો નામનું પક્ષી અચૂકરીતે ચીનથી અહીં આવે છે, હીંવાળીરોડ છેક યુરોપ અને ઉત્તર એશિયાથી આવે છે અને હંસ તિબેટમાંથી આવે છે. ઇંગ્લંડનું સ્વૉલો પક્ષી દર શિયાળે દક્ષિણ આફ્રિકા ઊડી જાય છે અને વસંતની શરૂઆતમાં પાછું ફરે છે. આમ સ્થાનાંતર કરવાનું અને આશુચૂકથી જૂના નિવાસસ્થાને આવી જવાનું પક્ષીઓને શી રીતે આવડતું હશે ? વૉલ્હબૉડ કહે છે કે તે માટે તેમનામાં કોઈ જુદી ગૂઢ જ્ઞાનેન્દ્રિય જ હોવી જોઈએ.

આ ઉપરાંત પણ પ્રાણીઓમાં બીજી એક અદ્ભુત જ્ઞાનેન્દ્રિય રહેલી છે. જાવાના એક ગામડામાં મોટાં વાંદરાંઓએ ખૂબ હેરાનગતી કરવા માંડતાં તેમનું કાસળ કાઢવા ઝેર ભેળવેલું ખાદ્ય બધે મૂકવામાં આવ્યું. વાંદરાંએ તે ઝેરી ખાદ્ય ખાધું તો ખરું, પણ તરત જ તે ગામ બહાર સીમમાં દોડી ગયાં અને ઝેર નિવારક છોડ શોધી કાઢી તે ખાવા લાગ્યાં. આથી મોટા ભાગનાં વાંદરાં મૃત્યુના પંજામાંથી ઊગરી ગયાં. આ તથા બીજા અનેક દાખલાઓ ઉપરથી વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે પ્રાણીઓમાં એક વધુ રહસ્યમય અને અજ્ઞાત

જ્ઞાનેન્દ્રિય હોવી જોઈએ. આ જ જ્ઞાનેન્દ્રિયના પ્રતાપે પ્રાણીઓ પોતાનો ખોરાક શોધી કાઢે છે, પક્ષીઓ કહેવાતાં વૃક્ષોની છાલમાંથી કે જમીનમાંથી છેક દટાએલાં કીડા કે જીવાત શોધી કાઢે છે.

ઉપર જણાવેલી જ્ઞાનેન્દ્રિય વડે કે બીજી કોઇ વિશિષ્ટ જ્ઞાનેન્દ્રિયને કારણે મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકાના પોપટો ધરતીકંપની આગાહી કરી શકે છે. પોપટની હીલચાલ જોઈ ત્યાંના વતનીઓ અચૂક રીતે આગામી ધરતીકંપના ભય સામે સાવધ થઇ રહે છે. એ જ રીતે વાદળાંનું નામનિશાન ના હોય તોયણ ઢોર ને ઘોડાંની એ જ્ઞાનેન્દ્રિયને કારણે થતા વિશિષ્ટ ચેનચાળા ઉપરથી ગોવાળો તોફાનનું આગમન જાણી શકે છે. કેટલાંક પ્રાણીઓ અને ખાસ કરીને હાથી, પોતાનું મૃત્યુ અગાઉથી જાણી શકે છે, અને તે માટેના નિયત સ્થળે પહોંચી જાય છે એ તો ખૂબ જાણીતી વાત છે. એ જ રીતે કેટલાક માણસો પણ આગામી બનાવોનું જ્ઞાન ધરાવે છે. આ જ્ઞાનને લીધે માણસો નજીકના ભવિષ્યમાં આવનાર આપત્તિ, મૃત્યુ યા દૂર વસતા આપ્તજન પર આવનારી કે આવેલી આપદા જાણી શકે છે. આ જ્ઞાનને અગમ્યવાદ કે ઉચ્ચ પ્રકારની કલ્પનાશક્તિ લેખવામાં આવે તો ભલે, પણ વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે આ નવમી જ્ઞાનેન્દ્રિયના ગૂઢ અને રહસ્યમય કાર્યો કેમ ન હોઇ શકે?

દસમી જ્ઞાનેન્દ્રિય વિચારબળની છે. હિપ્નૉટિઝમ આનો એક પ્રકાર ગણાય. મદારીના સર્પ ખેલ પણ એમાં જ આવે. બધાં કરતાં કૂતરામાં આ દસમી જ્ઞાનેન્દ્રિય ઉચ્ચ પ્રમાણે ખીલેલી હોય છે.

આમ, પ્રાણીઓના અનેક અદ્ભુત કાર્યોને આપણે 'પ્રેરણા' નામે સંબોધીએ છીએ; પણ શરીરશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને વૈદકીય શોધખોળો તે ક્રિયાઓ તથા જ્ઞાન વિશિષ્ટ જ્ઞાનેન્દ્રિય હોવાનું સૂચન કરે છે.

—ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

'કેન્નેડી ચન્દ્રક' મેળવનાર પ્રથમ હિન્દી

લંડનની કૉર્પોરેશન ઑવ્ સર્ટિફાઈડ સેક્રેટરીઝ(પ્રમાણિત સેક્રેટરી સંઘ)ની પરીક્ષામાં ઊંચે સ્થાને આવનારને દર વર્ષે જસ્ટિસ કેન્નેડી ચન્દ્રક અપાય છે ૧૯૪૬માં શ્રી આર. એમ. પટેલ એ ચન્દ્રક મેળવનાર આજ સુધીમાં પહેલા હિંદી છે. ચિત્રમાં લંડનમાંના હિંદના હાઈ કમિશ્નર શ્રી વી. કે. કૃષ્ણમેનન તે ચન્દ્રક શ્રી પટેલને આપી રહ્યા છે.

શરદ-પૂર્ણિમા

વર્ષાના વાદળઘેર્યાં આકાશ પછી પહેલવહેલી આવતી આ નિરભ્ર અને નિર્મળ પૂનમ વખતે નથી હોતો ઉનાળાનો ઉકળાટ કે નથી હોતી શિશિરની શરીર ધ્રુજાવતી ટાઢ. તે સ્વચ્છ રાત્રિએ સ્વર્ગ સમા નભમાં રત્ન જેવા તારાઓની વચ્ચે ઉલ્લાસથી પ્રકાશતા ચંદ્રની શોભા, તેની દૂધ જેવી ચાંદનીમાં નહાતું સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય, અને તે બધાની મન પર થતી જાદુઈ અસરને કારણે શરદ-પૂર્ણિમા આપણા તહેવારોમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. શરદ-પૂનમ એટલે કુદરતનું કાવ્ય અનુભવવાનો તહેવાર

એ દિવસે આપણે ત્યાં અગાશી કે ખુલ્લાં મેદાનોમાં બેસી ચન્દ્રની અમૃતસમી ચાંદની ઝીલતાઝીલતાં અને મિત્રમંડળી સાથે આનંદવિનોદ કરતાંકરતાં દૂધપૌંઆ ખાવાનો રિવાજ છે. ચોમાસામાં પાકેલી નવી ડાંગરના પૌંઆ ઘણા મીઠાશવાળા લાગે છે. કેટલેક ઠેકાણે તેને કોપરા સાથે ખાવાની પ્રથા છે. શરદ-પૂર્ણિમાની ચાંદનીમાં દૂધપૌંઆ રાખી મૂકવાથી તેનું અમૃતીકરણ થાય છે એવી એક માન્યતા છે. આ ઉપાહારના કાર્યક્રમ ઉપરાંત સ્ત્રીઓ ઠેરઠેર રાસ-ગરબા ગાય છે. નાનામોટા પુરુષો એ આહ્લાદક ચાંદરણામાં આટાપાટા રમે છે, કોઈ કોઈ ઠેકાણે સંગીત થાય છે. તો કોઇ ધાર્મિક વ્યક્તિ તે દિવસે વૈદિક બ્રાહ્મણ પાસે મંત્રજાપ કરાવે છે. આમ શરદ ઋતુના આ છેલ્લા દિવસે સૌંદર્યનું બની શકે તેટલું પાન કરવામાં આવે છે

બ્રહ્માંડ-પુરાણમાં કહ્યું છે કે શરદ-પૂર્ણિમાને દિવસે શહેરના રસ્તાઓ સાફ કરી તેના પર સુગંધી જળનો છંટકાવ કરવો. ઠેકઠેકાણે પુષ્પો પાથરવાં, ચંદરવા તાણવા અને બધે પ્રફુલ્લ વાતાવરણ રાખવું કારણ તે દિવસે લક્ષ્મી બધે ફરે છે. પણ તે રાત્રે નિસર્ગની જે અવર્ણનીય શોભા હોય છે તે તો પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મી કરતાં પણ ચડી જાય તેવી હોય છે જ્યોતિષીઓ કહે છે કે તે દિવસે ચન્દ્ર પૃથ્વીની વધારેમાં વધારે પાસે આવે છે. આસો સુદ ૧૫ને દિવસે આવતા આ તહેવારને મરાઠીમાં કોજાગરી પૂર્ણિમા પણ કહે છે. કેટલેક ઠેકાણે કાર્તિકસ્નાનની શરૂઆત આ દિવસથી કરવામાં આવે છે. આ માસમાં દશમ, એકાદશી કે પૂર્ણિમાથી એક મહિના સુધી કોઈ પણ તીર્થ પર રહી પરોઢિયામાં કરાતા સ્નાનને કાર્તિકસ્નાન કહેવામાં આવે છે.

પણ શરદ-પૂર્ણિમાનું સાચું સૌંદર્ય માણવું હોય તો રાત્રે બે વાગ્યે ઊઠવું જોઇએ. તે વખતે નીરવ રાત્રિની શાંતિમાં તારા, ચંદ્ર અને સૃષ્ટિ જે સંગીતમય તાલ લે છે તેનો આસ્વાદ એકવાર ચાખ્યા પછી ભાગ્યે જ ભૂલી શકાય તેવો હોય છે.

—માસમાસના તહેવારો-૧૦—

ચાલુ તવારીખ: સપ્ટેં૦

તા. ૧ ડૉ. જીવરાજ મહેતાના પ્રમુખપણા નીચે વડોદરામાં પ્રધાનમંડળની રચના.

તા. ૩ યુરોપના સમર્થ રાજપુરુષ તથા ચેકોસ્લોવાકિયાના લોકપ્રિય પ્રમુખ તથા રાષ્ટ્રપ્રાણ ડૉ. બૅનેસનું મૃત્યુ. ¶ ૧,૩૦,૦૦૦ના પ્રાદેશિક લશ્કરી દળની રચના કરવાનો હિંદી પાર્લામેન્ટમાં નિર્ણય.

તા. ૫ ગંગા નદીમાં પૂર આવતાં સંયુક્ત પ્રાંતના ૮૦૦ ગામડાં પર પાણી ફરી વળ્યાં. ¶ બ્રહ્મદેશના કૉમ્યુનીસ્ટ બળવાખોરોએ ગોલમીન તથા યેદુન કબજે કર્યાં.

તા. ૬ વ્યક્તિને નાતબહાર મૂકવાના કાર્યને ગુન્હો ઠરાવતો મુંબાઈ સરકારનો કાયદો.

તા. ૧૧ પાકિસ્તાનના ગવર્નર જનરલ મિ. મહંમદઅલી ઝીણાનું અવસાન. ¶ સિકંદરાબાદમાં હિંદનું લશ્કર રાખવા દેવાની વિનતિનો નિઝામ તરફથી અસ્વીકાર.

તા. ૧૩ હિંદી સંઘની ફોજોએ હૈદરાબાદ પર ૫ બાજુથી વિજળિક ધસારો શરૂ કર્યો.

તા. ૧૪ હિંદની પહેલી ક્રુઝર 'દિલ્હી'નું પં. જવાહરલાલે મુંબાઈમાં સ્વાગત કર્યું.

તા. ૧૬ હૈદરાબાદના પ્રતિનિધિમંડળની સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ આગળ મદદ માટે ધા. ¶ હૈદરાબાદથી ૨૫ માઈલ છેટે હિંદી સેના.

તા. ૧૭ નિઝામે શરણાગતિ માગી. હિંદી ફોજોનો ઝળહળતો વિજય. ¶ યુનોના પૅલેસ્ટાઈન ખાતેના શાંતિદૂત બર્નાડૉટનું જેરૂસલેમમાં ખૂન.

તા. ૧૯ હૈદરાબાદની પ્રજા પર ત્રાસ વર્તાવનાર રઝાકારોના નેતા કાસીમ રઝવીની ધરપકડ. ¶ હૈદરાબાદમાં લશ્કરી વહીવટની સ્થાપના. મે. જ. ચૌધરી લશ્કરી ગવર્નર.

તા. ૨૧ હિંદી અખબારોની પોતાની માલીકીના પ્રેસ ટ્રસ્ટ ઑવ્ ઇંડિયાને રૉઈટરની ઍસોશીએટેડ પ્રેસ ઑવ્ ઇંડિયા સોંપાઈ તથા તેને રૉઈટરની સંસ્થામાં ભાગીદારી મળી.

તા. ૨૪ અનાજના ભાવો, તેની પ્રાપ્તિ અને વહેંચણી પર ફરી અંકુશ મૂકવાનો નિર્ણય.

તા. ૩૦ પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં હિંદુ વેપારીઓની અનેકોની ધરપકડ.

આ માસ (ઑક્ટોબર) ઈતિહાસમાં

તા. ૧ સ્વ. માલવીયજીના અથાક પરિશ્રમથી બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના, ૧૯૧૭.
તા. ૫ પોર્ટુગાલમાં જબ્બર રાજ્યક્રાંતિ થઈને પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના, ૧૯૧૦
તા. ૮ હિંદમાં નૂતન યુગનાં મંડાણ કરનાર 'યંગ ઇન્ડિયા' પત્રના ગાંધીજી તંત્રી બન્યા, ૧૯૧૯.
તા. ૧૪ ઑક્સફર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયે પહેલી જ વાર સ્ત્રીસ્નાતકોને ઉપાધિ આપવા માંડી, ૧૯૨૦.
તા. ૧૬ વાણીસ્વાતંત્ર્ય માટે મહાત્માજીએ વૈયક્તિક સત્યાગ્રહ ઉપાડ્યો, ૧૯૪૦.
તા. ૧૯ 'ગુલીવર્સ ટ્રાવેલ્સ'ના પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કથાલેખક જૉનાથન સ્વિફ્ટનું અવસાન, ૧૭૪૫
તા. ૨૫ આ મહાયુદ્ધમાં જર્મનીએ રશિયાનું મજબૂત થાણું ખારકોવ કબજે કર્યું, ૧૯૪૧.
તા. ૨૬ વર્ષોની લડત પછી આયર્લૅન્ડ સ્વતંત્ર થયું, ડી' વેલેરા પ્રમુખ ચુંટાયા, ૧૯૨૨.
તા. ૨૮ હિંદુ ધર્મની દીક્ષા લઈ ભારતની મૃત્યુ પર્યંત અખંડ સેવા કરનાર તેજસ્વી આઈરીશ કુમારિકા ભગિની નિવેદિતાનો જન્મ, ૧૮૬૭
તા. ૨૯ અંગ્રેજોએ નેપાળ રાજ્યના કલંગાના કિલ્લા પર હુમલો કર્યો, ૧૮૧૪. ત્યાંના ગુરખા સેનાપતિ બલભદ્રસિંહે માત્ર ૬૦૦ માણસોની મદદ વડે ૧ મહિનો ટક્કર ઝીલી.

આ માસની વ્યક્તિ-વિશેષ: બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

દેહે અને વિદ્વત્તાએ જ્હૉનસન કે ગેરરદેનની યાદ આપતા, ગુજરાતી સાહિત્યની ગઈ પેઢીના છેલ્લા ધુરંધર, વિચારભારવાળી કવિતા તથા સૉનેટને સાહિત્યમાં પ્રવર્તાવનાર કવિ, કર્ણકઠોર પણ બલિષ્ઠ ગદ્ય સર્જનાર લેખક, સર્વસ્પર્શી ગ્રહણશક્તિ ધરાવનાર વિવેચક ને વિચારક શ્રી બળવંતરાય ઠાકોરનો જન્મ ૧૮૬૯ની ૨૩મી ઑક્ટોબરે ભરૂચમાં બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેમના પિતા કલ્યાણરાય રાજકોટમાં ન્યાયાધીશ હતા, એટલે શરૂનું શિક્ષણ ભરૂચમાં લઈ ૧૨ વર્ષની વયે તે રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા અને તેજસ્વી વિદ્યાર્થીજીવન પછી પૂનાની ડેક્કન કૉલેજમાંથી તેમણે બી.એ.ની પરીક્ષા ઘણું ઊંચે નંબરે પાસ કરી, એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજીમાં પ્રથમ આવીને એલિસ સ્કૉલરશિપ મેળવી.

ત્યાંથી મુંબાઈ આવી તે 'ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર'ના મદદનીશ તંત્રી થયા તથા 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'માં પણ લખાણો લખવા માંડ્યા. પણ તેમની ઈચ્છા આઈ. સી. એસ. માટે ઇંગ્લંડ જવાની હતી તે પિતાશ્રીના વિરોધને લીધે પડતી મૂકી, ફરી તે એમ. એ.ના અભ્યાસ માટે પૂને ગયા. એ અભ્યાસકાળ દરમ્યાન મહર્ષિ રાનડે તરફથી તેમને માધવરાવ પેશ્વાના કાળના અમૂલ્ય કાગળપત્રો મળતાં તેમણે તેના પર સંશોધન કરી એક અભ્યાસપૂર્ણ ઐતિહાસિક નિબંધ લખ્યો. એને માટે તેમને માણેકજી લીમજી સુવર્ણચન્દ્રક મળ્યો.

ઈ. ૧૮૯૫માં તે કરાચીની કૉલેજમાં પ્રોફેસર નિમાયા. ત્યાંથી વડોદરા, અજમેર અને પુનામાં પણ ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, ફિલસુફી ઇત્યાદિ વિષયોના અધ્યાપક તરીકે તેમણે કામ કર્યું. એ દરમ્યાન જ 'આરોહણ' તથા 'લીરિક્સ ઑવ ટેનિસન' આદિ પુસ્તકો લખીને તેમણે સાહિત્યજગતમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની આ વિદ્વત્તાને કારણે તેઓ મુંબાઈ, બનારસ તથા અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીઓના પરીક્ષક નિમાવા લાગ્યા. આજસુધી તેમણે લખેલાં અનેક પુસ્તકો પૈકી ૮ કવિતાનાં, ૪ નાટકનવલિકાનાં, ૧૮ વિવેચનનાં, ૭ સંપાદિત સાહિત્યનાં ને ૬ તરજુમાનાં છે. ઉપરાંત અંબાલાલભાઈ નામક ચરિત્ર, સ્કૂલોનાં ૮ ચરિત્રો તથા અમેરિકાનો ઇતિહાસ પણ લખ્યાં છે. તેમનું 'ઇન્ડિયન ઍડમિનિસ્ટ્રેશન ટુ ધ ડૉન ઑવ રિસ્પોન્સિબલ ગવર્મેન્ટ' પુસ્તક તો આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામ્યું છે. આ મહિને ૮૦મા વર્ષમાં પ્રવેશતા હોવા છતાં તેમની સર્જનપ્રવૃત્તિ અને સ્વાધ્યાય તો પ્રથમ જેટલાં જ ઉત્સાહથી ચાલે છે. ગુજરાતના ગૌરવરૂપ આ વિદ્વાન દીર્ઘાયુ થાઓ.

વીજળીના દીવાની શોધ (આ માસનો પ્રસંગ-વિશેષ): આજે જગતભરમાં રાત્રિને દિવસમાં પલટાવી દેતા વીજળીના દીવાની શોધનો ઇતિહાસ રોમાંચક છે. ઈ. ૧૮૭૮માં એડિસને તેના પ્રયોગો શરૂ કરીને પ્રકાશ વિષેનાં સર્વ પુસ્તકો વાંચી કાઢી ૪૦ હજાર પાનાંની નોંધો તૈયાર કરી. સતત ૧ વર્ષ સુધી નિરાશ થયા વગર ૧૦ હજાર પ્રયોગો કર્યા. લાખેક રૂપિયાનું પાણી કર્યું, છતાં કોઈપણ ધાતુનો તાર દીવામાં ટકી શકતો નહિ. આખરે તેમણે સુતરની દોરી પર કાર્બનનું પડ ચડાવેલો તાર બે દિવસની મથામણ બાદ દીવામાં ગોઠવ્યો. અને ૧૮૭૯ના ૨૧મી ઑક્ટોબરે એડિસને ધડકતે હૈયે વીજળીની ચાંપ દાબી ને એડિસનનો વિજય થયો ! આંખ આ-ગાત, અને ધુમાડા વગરનો પ્રકાશ પ્રકટ્યો હતો. આખું જગત છક થઈ ગયું. એ પહેલો દીવો સતત ૪૫ કલાક બળીને ઓલવાઈ ગયો. પછી તો અનેક સુધારાવધારા બાદ લાંબો સમય સુધી ચાલે એવા દીવા તૈયાર થયા. આમ પ્રકાશના ઇતિહાસમાં એક નવા યુગની શરૂઆત થઈ.

ખામોશીના જૂના બદનમાં જોશ આણે,
અમે એને જુવાની નામ આપ્યું છે ખુશીથી.

—મકરન્દ દવે

બીજા મહાયુદ્ધમાં ટંકેરના પરાક્રમપ્રસંગ પછીના કટોકટીના દિવસો હતા. ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ, નૉર્વે ને ડેન્માર્ક પડ્યાં હતાં. રોજ હજાર-બારસો નાઝી વિમાનો ઇંગ્લંડ ઉપર આગ વરસાવતાં હતાં અને જર્મન દળ, ઇંગ્લંડ પર ઊતરવાની ઘડીઓ ગણાતી હતી. એ આગના દિવસોનો વૃત્તાંત લેવા ઇંગ્લંડ ગયેલ અમેરિકન પત્રકાર લૂઈ ફિશર, જૉન સ્ટ્રૅચીને મળવા ગયેલો. સ્ટ્રૅચીની સ્ત્રી તથા બાળકો કૅનેડામાં હતાં તેને ઇંગ્લંડ લાવવાના ઇરાદાથી તેણે ફિશરને વિમાનનું ભાડું પૂછ્યું. ફિશરે કહ્યું, 'તમને નથી લાગતું કે તેઓ કૅનેડામાં વધુ સલામત છે?' સ્ટ્રૅચીએ જવાબ આપ્યો: 'આજે અહીં જે ચાલી રહ્યું છે તેનો અનુભવ મારાં બાળકો ન લે તો તેઓ એટલાં ઊણાં રહી જાય. મારે તેમને પૂરાં અંગ્રેજ બનાવવા જોઇએ.'

કહેવતોના અર્થ: રાજા દાને ને પ્રજા સ્નાને'. સૌને પોતાની શક્તિ, અધિકાર અને મર્યાદા અનુસાર જીવન જીવવું પડે છે એ ભાવ દર્શાવતી આ કહેવતનો માત્ર શબ્દાર્થ એ છે કે રાજા ધનવાન હોવાથી દાન કરીને ઈશ્વરને રાજી કરે છે, જ્યારે પ્રજા ફક્ત સ્નાન-(આદિ શારીરિક ભક્તિ)વડે. એના અર્થને તદ્દન મળતી તો નહિ, પણ એના જેવી બીજી કહેવતો: 'મોટાની જીભ વળે ત્યાં નાનાનું શરીર વળે' 'સુકર્મીની જીભ ને અકર્મીના ટાંટિયા,' વગેરે.

અનેકાર્થી શબ્દ: હાલરું=બાળકને નજર ન લાગે એવી ચીજોની માળા; લૂગડું કે ટાંકું; કણસલામાંના કણ છૂટા પાડવા ખળીમાં બળદ ફેરવે છે તે; હાલરડું.

ગણિતગમ્મત: એકથી માંડીને કોઈ પણ રકમ સુધીના અંકોનો ક્રમિક સરવાળો જાણવો હોય તો, જે રકમ સુધીનો સરવાળો જાણવો હોય તે છેલ્લી રકમને ૨ વડે ભાગીને જે ભાગાકાર આવે તેને છેલ્લેથી બીજી સંખ્યા સાથે ગુણીને, ગુણાકારમાં તે છેલ્લી રકમ ઉમેરવી. દા. ત. ૧ થી ૮ સુધીનો સરવાળો મેળવવા માટે $\frac{૮}{૨}$=૪×૭=૨૮+૮=૩૬.

—ભાઈલાલ એ ભટ્ટ

ચાનાં પાંદડાં બળતી સગડીમાં નાખવાથી માખો નાસી જાય છે એમ કહેવાય છે.

પ્રાણીઓમાં એક માત્ર ઊંટ જ એવું છે કે એને મુદ્દલ તરતાં નથી આવડતું.

એક ચમચો નવસાર તેથી ત્રણ ગણા પાણીમાં ઓગાળી તે મિશ્રણ બ્રશ વડે ગરમ કાપડ ઘસવાથી સેન્ટ પરના ડાઘા દૂર થાય છે. તે જ રીતે બે ભાગ લીંબુનો રસ અને એક ભાગ ટર્પેન્ટાઇનને ભેગું કરી તે રેશમી કાપડ પરના ડાઘાને લગાડવાથી તે દૂર થાય છે.

પુ. હ પટેલ

ભોજન બાદ નારંગી કે આમળાં જેવાં ખટાશવાળાં ફળ, સફરજન અથવા કાચાં શાકભાજી ખાવાથી દાંતનું આયુષ્ય વધે છે.

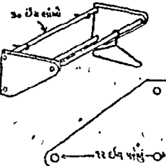
પૃથ્વી ઉપર જે જે ધાતુ છે તે બધી જ સૂર્ય ઉપર છે; પણ ત્યાં એટલી બધી ગરમી છે કે તે સર્વ વાયુરૂપે ત્યાં વિચરે છે.

માખી કાંઈ સાંભળી શકતી નથી.

દાઢમાં એકાએક આવતા ચસકા ત્યાં લવીંગનો રસ ઉતારવાથી શાંત પડશે.

છત્રી માટેનો અંગ્રેજી શબ્દ Umbrella (અમ્બ્રેલા) મૂળ ઇટાલિયન ભાષાનો છે. તેનો અર્થ થાય છે 'છાંયડો.'

જગતના કુલ ટેલિફોનના ૬૦ ટકા તો એકલા અમેરિકામાં છે. તેમાં યે એકલા ન્યૂ યૉર્કમાં જ ૨૨ લાખ ટેલિફોન છે, જે આખા ફ્રાન્સના ટેલિફોન કરતાં પણ વધારે છે.

ટૂંકી જગ્યામાં જ્યાં ઘરસંસાર સમાવવાનો હોય ત્યાં ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કોટનાં હૅન્ગર, છત્રી કપડાં વગેરે ટાંગવાનું સાધન બનાવી લેવાથી જગ્યાનો બચાવ થશે. સાથે માપ વગેરે પણ આપ્યાં છે જેથી તે ઘેર પણ બનાવી શકાય.

કલાકણિકા •

અમેરિકન 'વસાહતકાળ'ની શોભનસમૃદ્ધ ખુરશી: ઇંગ્લંડથી પિલ્ગ્રિમ ફાધર્સ ધર્મેરવાવંશ્યને માટે અમેરિકા જઈને નવી વસાહત માંડ્યા બાદ ત્યાં ઓગણીસ ની શાંતના કાળમાં ધીમેધીમે સ્થાપત્ય, રાચરચીલાં વગેરેમાં પોતાની રસવૃત્તિ અને સાધન સંજોગો અનુસાર જે શૈલી ખીલવી (અલબત્ત અંગ્રેજી ઢબ પર ઘડાએલી) તે 'કૉલોનિયલ'—એટલે વસાહતકાળની શૈલી કહેવાય છે. તે શૈલીની આ ખુરશીનું બારીક અને વિપુલ શોભનકાર્ય એમની સૌન્દર્યપિપાસાનું દ્યોતક છે.

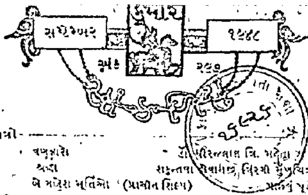
પૃથ્વી પરની જમીનનું ક્ષેત્રફળ ૧૯૭,૦૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે.

કૅનેડા દેશની જેટલી કુલ વસતિ છે તેટલી એકલા લંડન શહેરની જ છે.

ખોટી વાત: ઝડપથી વાંચનાર વાંચકને વાંચેલું બરાબર યાદ નથી રહેતું એવું ઘણા માને છે તે ખોટી વાત છે. ઊલટું ઝપાટાબંધ પાનું વાંચી જનારને જ તે પાનાની વિગતો સહેલાઈથી યાદ રહી શકે છે.

નદી-મુખ-પ્રદેશનું નામ 'ડેલ્ટા' શાથી?

નદીનો ફાંટ પથરાવાથી મુખ આગળ પ્રદેશ બને છે તેનો આકાર ગ્રીક બારાખડીના ૪થા અક્ષર 'ડેલ્ટા' જેવો છે. આ અક્ષર નાના ત્રિકોણ જેવો હોઇ રોમન લિપિના D જેવો છે. આથી ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં ગ્રીકોએ નાઇલ નદીના મુખ આગળના ત્રિકોણાકાર પ્રદેશને 'ડેલ્ટા' કહેવાનું શરૂ કરેલું. ત્યારથી તેવા બધા પ્રદેશ ડેલ્ટા કહેવાય છે.

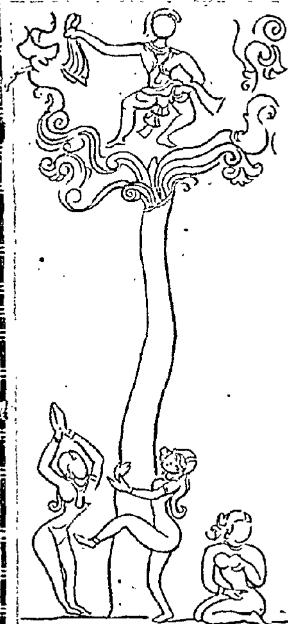

ગ્રાહકોને

કોઈ આકસ્મિક કારણે અંક મોડો ન પહોંચ્યો હોય તો 'કુમાર' દર માસની ૧૫મી તારીખે બહાર પડે છે; એટલે તે અરસામાં અંક ન મળે તો તરત તેની ફરિયાદ કરવી. અકસ્માતે ગુમ થએલા અંકોની ફરિયાદોને, અમારી પાસે નકલો હોય છે ત્યાં સુધી તો પહોંચી વળવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પરંતુ એવા ગુમ થએલા કોઈપણ અંકો ભરપાઈ કરી આપવાનું કશું બંધન અમારે માથે રહેતું નથી.

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ-પ્રકાશનસ્થાન કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭॥; પરદેશમાં રૂ. ૯॥ અથવા ૧૫ શિલિંગ. છુટક નકલના બાર આના.

જાહેરખબરના સોલ એજન્ટ: મેસર્સ સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી કંપની
ફ્રેન્ડિક બિલ્ડિંગ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

વિજયનગરનાં ખંડેરોમાંથી — 'કૃષ્ણ ભક્તિ'

આજે પણ

આમ જનતા કાપડ વિના મુઝાય છે

અમારી ગ્રૂપ મિલો

આ મુઝવણ દૂર કરવા બનતો પ્રયાસ
કરી રહી છે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

જહાંગીર મિલ	રૂસ્તમ મિલ
ડોસૂતી	કેમ્બ્રિક
અને	અને
ટુવાલ	સાડીઓ

ન્યૂ જહાંગીર મિલ	નવજીવન મિલ (કલોલ)
કાઠિયાવાડમાં	પોપલીન
ખૂબ વપરાતું	અને
છાપેલું કાપડ	સાડીઓ

જહાંગીર વકીલ ગ્રૂપ

ગુજરાતમાં વરસાદ

'હિંદનો બગીચો' ગણાતો આપણો ગુજરાત વરસાદ બાબતમાં જેટલી અનિયમિતતા તથા પર ઓપણું ભોગવે છે તેટલાં કદાચ બીજો કોઇ પ્રાંત ભોગ નહિ હોય. પંજાબની જેમ આપણે ત્યાં નહેરો ન સિંધની જેમ સક્કર બૅરેજ નથી. કેવળ મેઘરાજાની પર જ આપણો પાક અવલંબે છે. અને એ વરસાદ દર વર્ષે નિયમિત ને પ્રમાણસર આવતો હોય તો ય પણ એક વર્ષે અતિવૃષ્ટિ થાય છે તો બીજે વર્ષે તદ્દન અના

ગુજરાતમાં વરસાદ જુલાઇમાં પડવો શરૂ થઇ ર મ્બર સુધી પડે છે. ઉનાળામાં અરબી સમુદ્રમાં બાષ્પીભવનથી ઉત્પન્ન થએલાં વાદળાંને નૈઋત્યના સમી પવન ગુજરાત પર ખેંચી લાવે છે. પણ આ ખેં આવેલાં વાદળાંમાંથી બહુ જ ઓછો વરસાદ ગુજરા ભૂમિને મળે છે. કેમકે તેને ઠારવા આપણે ત્યાં ઊંચા પહાડો નહિ હોવાથી એ ગુજરાત પરથી પ થઈ આગળ ચાલ્યાં જાય છે અને ગુજરાતને તેનો લ મળતો નથી. જ્યાંજ્યાં પર્વતો હોય છે ત્યાંત્યાં દળાંઓ અટકી જઈ ઊંચે ચઢે છે. આથી તે ઠંડાં થઇ તૃપ્ત (Saturated) બની વરસે છે. કોંકણમાં ધોધમ વરસાદ વરસે છે તેનું કારણ ત્યાંના પશ્ચિમ ઘાટના પર્વ જ છે. ગુજરાતમાં પણ જ્યાં થોડો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે તે પાસેના પ્રદેશમાં સારો વરસાદ પડે છે. દા. ત. પશ્ચિ ઘાટના ઉત્તરના છેડા પાસે આવેલા ધરમપુર અને વાંસ આગળ, સાતપુડા ને વિંધ્ય પર્વતમાળા પાસે આવે છોટાઉદેપુર ને બારિયા આગળ, અરવલ્લી પર્વત પા ઈડર આગળ અને ગિરનાર પાસે જૂનાગઢ આગળ. પ બાકીનો સમસ્ત ગુજરાત એવા વરસાદથી વંચિત જ રહે;

પણ ગુજરાતમાં વરસાદ એકલા નૈઋત્યના પવન લીધે જ આવતો નથી. એ પવનોને લીધે પડતો વરસ ઘણો ઓછો અને અપર્યાપ્ત છે. પણ ગુજરાતને એક બી બાજુથી પણ વરસાદ મળી રહે છે. આપણે ત્યાં વરસા શરૂ થાય છે એ જ વખતે બંગાળના ઉપસાગરના ઉપર આગમાં એક 'ડિપ્રેશન' (દાબ) શરૂ થાય છે. તેને લીધે હવા ત્યાંથી ખસી આવવાથી ઉત્પન્ન થતાં દબાઈ મોજાં એ તરફથી પણ વરસાદનાં વાદળાં ખેંચી લાવે છે, જે હિંદના પ્રદેશ પર વાયવ્ય તરફ આગળ વધતાં આખા ગુજરાત પરથી કે તેના સરહદના ભાગ પરથી પસાર થાય છે. ત્યારે ગુજરાતમાં સારો વરસાદ પડે છે. આપણે ત્યાં ઘણી વાર ધોધમાર વરસાદ પડ ... તે રહી આવે છે તેનું કારણ પણ એ મોજાં જ છે. આંકડાઓ જોતાં જણાય છે કે આ કારણે દર બે કે ત્રણ વર્ષે ગુજરાતમાં સખત વરસાદ વરસે છે પરંતુ જ્યારે ... મોજાં ગુજરા પસાર થતાં નથી ત્યારે ... માં અનાવૃષ્ટિ જેવું જ થાય છે અને દુકાળનો અનુભવ

ગુજરાતમાં વરસાદનું પ્રમાણ

કાળની કેડીએ

કાળની કેડીએ ઘડીક સંગ,
રે ભાઈ, આપણો ઘડીક સંગ;
આતમને તો ય જનમોજનમ લાગી જશે એનો રંગ!
—કાળની૦

ધરતીઆંગણ માનવીના આ ઘડીક મિલનમેળા,
આખર તો સૌ અલગ એવી આવશે વિદાયવેળા;
તો કેમ કરીને ય કાળ ભૂલે ના એમ ભમીશું ભેળા.
હૈયાનો હિમાળો ગાળી ગાળીને વહશું હેતની ગંગ!
—કાળની૦

પગલેપગલે પાવક જાગે ત્યાં ઝરશું નેનની ઝારી,
કંટકપથે સ્મિત વેરીને મ્હોરશું ફૂલની ક્યારી,
એકબીજાને જીતશું, રે ભાઈ, જાતને જાશું હારી.
ક્યાં ય ન માય રે એટલો આજ તો ઉરનો થાય ઉમંગ!
—કાળની૦

નિરંજન ભગત

મોગરો

વણવાવ્યો ને વણસીંચ્યો
મારા વાડામાં ઘરપછવાડ રે
મોગરો મ્હોર્યો મ્હોર્યો રે.

આડો ને અવળો ફાલિયો
મન ફૂલડે મઘમઘ થાય રે.
મોગરો મ્હોર્યો મ્હોર્યો રે.

આનપનાં આયખ ધાવિયો
ધોળો ઊછર્યો ધરતીબાળ રે.
મોગરો મ્હોર્યો મ્હોર્યો રે.

એવો મ્હોર્યો અલબેલડો
એને ચૂંટતાં જીવ ચૂંટાય રે
મોગરો મ્હોર્યો મ્હોર્યો રે.

આને સાચીરણ ડોલતા
કુદરત કરતી લાડ રે.
મોગરો મ્હોર્યો મ્હોર્યો રે.

સૃષ્ટિ ભરીને વેલ વાયતી
વળી વાગે નભવિતાન રે.
મોગરો મ્હોર્યો મ્હોર્યો રે.

કળીએ કળીએ રાધા રમે
એને પાંદડે પાંદડે કહાન રે.
મોગરો મ્હોર્યો મ્હોર્યો રે.

બાલમુકુન્દ દવે

ઝંખના

વાયરે વાવડ દીધા દૂરના:
હો જી દૂર મલક મોઝાર
કોઇ કરે રે પોકાર..
વાયરે વાવડ દીધા દૂરના.

સૂનાં રે ઝંખનાને જાગે સોણલાં, નહિ દિન નહિ એને રેણ,
ઝણઝણી ઊઠ્યું રે અંતર કાયનું, બાજે વ્હાલીડાંનાં વેણ—વા૦

લીલુડી ધરતીનો મ્હોર્યો બાગ આ, નભથી ઝરે ફૂલની ધાર,
લખનો આનંદ મેળો માણિયો, એક વિણ સૂનો સૌ સથવાર—વા૦

સુતેલ હોય તો બેઠા થઇ જજે, બેઠા ઊઠજે અધીર,
દૂરના મારગ પાળ્યું વીંઝજે, છૂટ્યું આવે જેમ તીર—વા૦

જીવ તો આકુળો ઊડી ચાલિયો, એને ઝાલ્યો નો ઝલાય,
પૂંઠે તે રહ્યું આ મનખા માળખું, રૂદિયું એનું અકળાય—વા૦

આડા તે મ્હેરામણ મોટા ઊછળે, ઊછળે ભૈરવનો વેશ,
છોડી રે મરજીવે કાગળ-હોડલી, ઓરો ઓરો આવે દેશ—વા૦

રાજેન્દ્ર શાહ

વેરાનતાનું ગાન

(એક નિરાશા અને એનો ઉત્તર)

· વસંતતિલકા ·

"રે મૂઢ! જો, મિગન આજ અષાઢ,—ભમ
દૈયે અડી જગ જરી સરી જાય સ્વપ્ન.—
રેલાવીને અમૃતપૂર્ણ સહસ્રધાર
પૃથ્વી-ઉરે, પ્રબલ ચેતન અંગઅંગે
પૂરી, અણુઅણુ કરી દીધ ધન્ય-ગાત્ર,
કિન્તુ યુગોથી તલસંત અભાગી તુંને
એકે ય બિંદુ રસનું નવ લાધ્યું, માત્ર
વેરાનતાની અહીં ભીષણ રુદ્ર હાસ."

"વેરાન છો હૃદય તાહરું, કિન્તુ શુષ્ક
દૈવાતણું સુપન કો'ક ઊંડાણ, લાગે
ધીમું હસંત સુચિરન્તન એક પુષ્પ;
શાને અધન્ય પછી તું? દઇ વેરી એની
થોડી રહીસહી સુગન્ધ જગે, દયાની
વેરાનતાનું હર ગાન પ્રફુલ્લ આસ્વે."

શ્રીકાન્ત માળુલીકર

સ્વરૂપાનુભૂતિ

એટલે પોતાની જાતની સાચી ઓળખ અને તે કેમ

★કેટલા દશાની ખાતર(આર્ટ ફૉર આર્ટ્સ સેક), સૌન્દર્યનિષ્ઠા કેવળ સૌન્દર્યલક્ષી વ્યક્તિજીવન જીવનના સંપૂર્ણ સમતોલ વિકાસની જ ખાતર, મગેરે બોધસૂત્રો ઉપર કારી કિશોરકિશોરીઓ પોતાનું ચિત્ર જેમ વહેલું એકામ કરે તેમ તેઓ પોતાનો સુધારનાર અને ઘડનાર પોતે જ બની શકે છે. 'આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુઃ, આત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ'. આ દુનિયામાં માણસનો એક પૂરો હિતેચ્છુ અને સન્મિત્ર, તેમ એનો કટ્ટો દુશ્મન માણસ પોતે જ છે. 'આત્મ આત્માતણો સાચો મિત્ર શત્રુ જ છે આત્મા. કવિ કહે છે; "Self-reverence, self-knowledge, self-control,

—These three alone lead man to sovereign power."

અને હું આમાં ઉમેરું છું,—

These three alone lead man to fullest and exalted Being.

જાત માટે પૂજ્યભાવ, જાતનું જ્ઞાનવિજ્ઞાન, જાતનો સંયમ, આ ત્રણથી જ મ સર્વશક્તિમાન બને: આ ત્રણ વડે જ માણસ પ્રાદપોદાત્ત જીવનભર્યો હોઈ શકે.

આમાં જાત માટે પૂજ્યભાવ અને જાત વિશે જ્ઞાનવિજ્ઞાન તો બરાબર; પણ સંયમ શાને વારુ, એ સવાલ કુદરતી છે.

જુવો, બીજો કવિ કહે છે,— "We look before and after."

"માનવી નયન ચક્રવિચક્ર દૂર છે ફરતાં ચોદિશા
ચડે ઊંચે અંતરિક્ષ, પડે વળી પાતાળમાં,
આતુરાં આગળ ધસે, ફરિફરી ભાવિ ઉકેલવા,
ભૂતનાંને વીતકોને મથે તાજે રાખવા."

——મનન——

માણસજાત મૂળ પ્રકટેલી તરુઝુંડ-નિવાસી મહાવાનર(એપape) માંથી. લાખ કે સવાલાખ વર્ષ તળે દટાયેલી એ એની આદ્ય ક્ષણમાં પણ માણસ એકલ વ્યક્તિ ન હતો. પાંચપંદરનાં જૂથ સાથે જ એ તરુઝુંડમાં એક ઝાડથી બીજે કુદકા કરતો: પછી દસપંદર હજાર વર્ષે આમાંનાં પ્રથમ એકબે ને પછી ઘણાંખરાં જૂથ તરુનિવાસ છાંડી જમીન પર વસતાં થયાં, ગુફાઓ અને ગુપ્ત સ્થાનોમાં સંતાતાં થયાં. આમ પચાસેક હજાર વર્ષ વીતેલાં, તે દરમિયાન આ ચાર કરવાળો પ્રાણી બે હાથ બે પગવાળો બન્યો, ટટાર ઊભો રહેતો થયો, ઓજાર અને શસ્ત્રાસ્ત્ર સેવતો-બનાવતો અને સુધારતો થયો, સમૂહમાં વસવા લાગ્યો, આસપાસ ચોતરફ ધસતો થયો, જુદીજુદી બોલીઓ રચી ખીલવવા માંડયો, સ્થાયી જેવા નિવાસોને પેઢી પછી પેઢી વળગી રહેવા લાગ્યો, ઢોરનાં ટોળા ઉછેરતો અને ગામડાંઓ વસાવતો વધવા લાગ્યો. પ્રાસેપાસેના સ્થાનોનાં જૂથો વચ્ચે અવારનવાર કાપાકાપી ચાલી રહે, કેમ કે દંગા સશસ્ત્ર કપટી મરદોને નિ:શસ્ત્ર અબળાઓનાં જ્યારે ને ત્યારે હરણ કરી જવાની કટેવ, એક જૂથને બીજા જૂથના સંઘરાઓ ઉપર તરાપ મારવાની કટેવ, લગભગ વિના કારણે અને તોરમાં સામસામે ઘુરકતા બાથંબાથી કાપાકાપી પ્રવર્તાવવાની કટેવ. પરંતુ આમ પણ એ જૂથોમાં વ્યક્તિઓની સંખ્યા પેઢીએ પેઢીએ, સૈકેસૈકે વધતી જ ચાલી. ભૂતકાળમાં અમે તેટલી પાછળ નજર નાખો, જૂથમાં વસતી વ્યક્તિઓ જ જણાશે. પ્રથમ આદમ એકલો, પછી આદમ અને હવાનું એક જ જોડું, એ તો કેવળ કલ્પના છે, વાસ્તવિક વર્ણન નથી. અને વાસ્તવમાં તો દૂરમાં દૂર ભૂતકાળમાં પણ જૂથમાં વ્યક્તિઓ-વ્યક્તિઓનાં જૂથ જ જોવા પામીએ છીએ. એકલી વ્યક્તિ ક્યારે ય નહીં, ક્યાંય નહીં.

વધતાં વધતાં વધતાં અત્યારે વ્યક્તિઓ બસોત્રણસો કોટિની સંખ્યાએ પહોંચી છે. એકલા હિંદમાં જ સાત લાખ કે નવ લાખ ગામડાંઓમાં સોબસો વસતીપુંજ સંગઠાયા છે, જે દરેકમાં લાખથી વધારે વ્યક્તિઓ વસી રહી છે. હજી તો અર્વાચીન દૃષ્ટિ જેને ઔદ્યોગિક વિકાસ કહે છે, તે આપણે ત્યાં લગભગ બધો જ બાકી છે. ધારો કે એ વિકાસ સંપૂર્ણપણે સાધતાં અર્ધી સદી વહી જાય. તો એ પચાસ વર્ષમાં હાલની બસોત્રણ કોટિ સંખ્યા વધીને કેટલી થઇ ગઈ હશે— એંશી કોટિ? એકસો વીસ કોટિ? અને તે પચાસ વર્ષ દરમિયાન દુનિયા પર હાલ બસોત્રણસો કોટિ મનુજ વ્યક્તિઓ છે, તે વધારે કેટલી થઇ હશે વારુ? એથી બમણી—ત્રમણી? એકલા, સાઇબીરિયા-ઉત્તરપૂર્વ એશિયાની—પ્રશાંત સાગરથી યૂરલ પર્વતમાળા લગીના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં વસતી હાલ છે તેથી પાંચ છ ગણી વધી ગઈ હશે? દક્ષિણધ્રુવ પ્રદેશ નવો શોધાય છે; ત્યાં વસનાર શરૂ થશે—ક્યારથી? પ્રત્યેક માણસ વાંછે છે આઝાદી, સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા, ચારેબાજુનો પૂરેપૂરો વિકાસ. પણ આવી વધારે વ્યક્તિઓની સંખ્યા જશે કેટલી ઝડપે? જેમ વધે તેમતેમ માત્ર એ સંખ્યાવધારાયોગે આઝાદી અને વિકસતું જીવન દરેક વ્યક્તિ માટે વધારે શક્ય બને કે ઓછું, એ આપણી વિચારમાળામાં ત્રીજો મણકો છે. બોલો જોઉં, વધારે શક્ય બને કે ઓછું? કેટલાક કહેશે વધારે શક્ય બને, કેટલાક ધારશે ઓછું શક્ય બને. પરંતુ વિશેષ વિચાર કરતાં ચોખ્ખું સમજાશે કે આ બન્ને જવાબ ખોટા છે. તો શું સાચો જવાબ આપણે ન મેળવી શકીએ, એવો અગમ્ય છે? એમ પણ નથી.

વ્યક્તિસંખ્યા વધતી જાય તેમતેમ કેટલીક દિશામાં આઝાદીવધારો લાગે કે છે. આપણે ઊર્ધ્વક્રમે ચડતા જઇએ તે તેમ દૃષ્ટિમર્યાદાનું વર્તુલ દૂર દૂર ખસતું છે. આપણે ચોતરફ વધારે વિસ્તીર્ણ પર શકીએ છીએ. આપણી સંખ્યા વધે તેની સ ખોપરીએ ખોપરીએ જુદી મતિ એ ન્યા આપણને વધારે બુદ્ધિ સૂઝે છે; આપ નિત્ય નૈમિત્તિક વ્યવસાયોમાં આપણે વ ઝીણવટથી કામવહેંચણી (ડિવિઝન ઑ લેબર Division of labour) પ્રવર્તા એ વ્યવસાયના દરેક વિગતમાં વધારે ષ્ણાત બનીએ છીએ. આપણાં ઓજારો અ હથિયારો વધુ સુધરે; આપણાં સાધ સામગ્રી વધતાં જાય અને વૈવિધ્યવાળાં થ જાવે. આપણે આપણા કુલ ઉત્પાદનનાં જથ્થો વધારે મોટો રચી શકીએ, તેમાં આ નવીન વિવિધતાઓ ઉમેરી શકીએ, આપણ કુલ ઉત્પાદનમાંથી વધારે વધારે વ્યક્તિઓ પોષી શકીએ. વસ્ત્રોવસ્ત્રે લહિયે વહિયે એવાં કરતાં એકબીજાની વધારે ખુશા પણ કરતા રહીએ, તથાપિ પેઢીઓને માં ગાળે આપણી સ્થિતિ તપાસવાને બદલે તે સૈકાસૈકાને ગાળે ગાળે સરખાવીએ, તો ક આગમાં પડતી જણાય, કોઈમાં ચડતી જો ખરું છે તો પણ બધા જીવને એકંદરે

જેમાં આપણા વયોવૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી બલવન્તરાય ઠાકોર ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ, આપણા રાષ્ટ્રજીવનમાં સંયમની જરૂર પ્રબોધે છે.

લેખક : શ્રી બળવન્તરાય ક. ઠાકોર

આખી માનવજાતિએ સમગ્રે સારી પેઠે પ્રગતિ-ઉન્નતિ ને સંસ્કૃતિ મેળવ્યાં છે એનો સાદી જગતનો ઇતિહાસ છે. થોડાં છૂટાંછવાયાં ગામડાંમાંથી વિસ્તીર્ણ રાજ્યો બંધાયાં છે, તેમનાં કદ પણ ઉત્તરોત્તર વધતાં ગયાં છે. બુદ્ધ અને મહાવીરનો સમય સંભારો. તે સમયે આપણામાં ન્હાનાંન્હાનાં અમીર-શાસિત(ઍરિસ્ટૉક્રેટિક) રાજ્યો જ મોટે ભાગે હતાં. પ્રાચીન ગ્રીસ, પ્રાચીન રોમમાં યે એમ હતું. પછી મોટાં રાજશાસિત એકશાસનો(મૉનાર્કીઓ) થવા લાગી. કદે મોટાં ખરાં, પણ આયુષ્યે ક્ષણભંગુર. ત્રણચાર પેઢી થાય ત્યાં તો એક રાજવંશનો અસ્ત થાય ને થોડા અંધાધૂંધીના ગાળા પછી બીજો રાજવંશ માથે મુકુટ પ્હેરે એમ ચાલ્યા કરતું. કુલસત્તાધર રાજાના રાજ્યમાં એક ગુણ ખરો, કે તેનો અમલ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ પર ચાલે; પણ તે આગલાં અમીરશાસનો(ઍરિસ્ટૉક્રસીસ) કે ન્હાનાંન્હાનાં જિલ્લારાજ્યો પેઠે સૈકા ને સૈકા ટકી ના શકે, એ તેનો અવગુણ પણ હતો.

રાજ્યસંસ્થા માણસે ઉત્પન્ન કરેલી. બે ટોળાં સામસામે ઝગડે, એ ઝગડતાઝઘડતા—સીઝતા કે સળગતા—વિગ્રહની દશા ચાલ્યા જ કરે, તેની ખુવારીમાંથી ઉગરી જવાને સારુ એનો મહામંત્ર આ હતો કે જે જે લોક રાજાનું રાજપદ માન્ય રાખે તે માંહોમાંહ તો અહિંસાધર્મ પાળે. બે જણ વચ્ચે, બે ગામ વચ્ચે કે કોઈ પણ બે ન્હાના જથ્થા વચ્ચે વિરોધકારણ ઉપસ્થિત થતાં, બંને પોતે લડી લેવાનું માંડી વાળી, પોતાનો ન્યાય ભલે રાજા કરે એમ સ્વીકારે, અને રાજા જે ચુકાદો આપે, તે માન્ય પણ રાખે. પોતાના વાજબી હક્કનું રક્ષણ જાતે લડીવઢીને જેવું થાય તેવું કરી લેવાની હઠ સૌ એકસરખી છોડી દે, અને રાજાને આશરે સંપીસંપીને રહે; તેમ પરાયા રાજાનો હુમલો આવતાં, સૌ સાથે મળી સંરક્ષણ કરવામાં પોતાના રાજાને પૂરતો ટેકો આપે, એનું નામ તે રાજ્ય. અહિંસાનો વિસ્તાર રાજ્યના વિસ્તારની સાથે વધે.

આમ પણ રાજ્યના વિસ્તાર વધવામાં કેટલીક મર્યાદાઓ સૈકાઓ લગી નડ્યા કરી. છેક અઢારમા સૈકા લગી એક સ્થળની બાતમી બીજે સ્થળે પહોંચાડવાની શક્તિ અત્યંત ઓછી હતી. અને દૂર સ્થળે વખતસર પ્હોંચી જવાની આપણી શક્તિ તેથી પણ મર્યાદિત હતી. અકબર આગ્રાથી અમદાવાદ મારતે ઘોડે અને ક્યાંય રાતવાસો કર્યા વગર કે જમવાનું ટાણું પણ રોકાયા વગર, અને ટૂંકામાં ટૂંકે શિરોહીને રસ્તે તથા લગભગ છડી સવારીએ પ્હોંચી ગયો, તો અમદાવાદનું બંડ ઇંડામાંથી જ ફૂટી ગયું. અકબરે દશ પંદર દિવસ જ વિલંબ કર્યો હોત, તો અમદાવાદની મુસ્લિમ 'ગુજરાતી' બંડખોરોની સેના સંગઠિત થઈ આગ્રા ભણી પ્રયાણ આદરત, અને પછી તો આખી મુઘલ સલ્તનતનું બલ જમાવીને અકબર રીતસરનું યુદ્ધ ખેડીને જ ગુજરાત પ્રાંતને પાછો મેળવી શકત. આ સોળમા સૈકાનો બનાવ. અઢારમા સૈકાનો દાખલો સંભારો. ઈ. ૧૭૬૧ માં પાણીપતના યુદ્ધમાં અબદાલીએ મરાઠી સેનાને રગદોળી નાખી. ગાદીવારસ વિશ્વાસરાવ પડ્યો, સેનાપતિ પરશુરામ ભાઉ પડ્યો, પાંચપંદર સરદારો ખપી ગયા ને મરણિયા મરાઠાઓનાં હાંજાં ગગડી ગયાં. લાગ બરાબર સાધીને અબદાલીએ પૂરા બળે ધસારા કર્યા અને રાત પડતાં તો મરાઠા ઘોડાં કે પાયદળનું એકે મોટું ટોળું સંગઠિત રહેવા પામ્યું નહીં. વારુ. આ હારમા ફેરના ખબર પેશ્વા પોતે બીજી મોટી સેના સાથે ઉત્તર તરફ વ્હારે આવતો હતો ત્યાં એને કેવી રીતે પડ્યા? આગ્રાના એક કોઠિવાલે પોતાની પેઢીના બરહાનપુરના આડતિયાને તાબડતોબ ખેપિયો દોડાવેલો: તે સમયે રાજ્યની જેમ શાહ વ્હેપારીઓ પણ પોતાને જુદેજુદે થાણે જરૂરી સમાચાર જેમ બને તેમ જલદી પ્હોંચાડવાને ટપાલો બાંધી રાખતા. આગ્રાના કોઠિવાલે બરહાનપુર પોતાના આડતિયાને લખેલું તેમાં ભાષા વાપરેલી અલંકારિક: 'બે હીરા ગુમ થયા છે; અનેક જવાહીરો ધૂળમાં રગદોળાઈ ગયાં છે; અને મ્હોરો રૂપાનાણું અને ત્રાંબાનાણું કેટલું તણાઈ ગયું છે તેનો તો હિસાબ પણ ક્યાંથી થઈ શકે?' આવી મતલબનું લખાણ વાંચતા જ આડતિયો ગાદી પરથી ઊભો થઈ ગયો અને દોડ્યો પેશ્વા સરકારની છાવણીમાં, જે બહુ દૂર ન્હોતી. પાણીપતથી રીતસરના સમાચાર મળતાં તો બીજા ચાર દિવસ વીતી ગયા. પરંતુ આ ગર્ભિત લખાવટ જોતાં જ પેશ્વાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો તે પડ્યો.

બીજી રીતે જુઓ. હિંદ જેવા હિમાલયથી હિંદી મહાસાગર લગી વિસ્તરતા દેશમાં આખા ય દેશમાં કાળ પડે એમ બનતું જ નથી. પરંતુ દાણાનાં ગાલ્લાં જ મોકલાય. ચોવીશ મણ અનાજ ભરેલું ગાડું રોજના બાર પંદર ગાઉ જ જઈ શકે. રોજ ને રોજ બે બળદ અને એક ગાડીત પેટમાં ઓરણી તો માગે જ. હિસાબ કરો કે એ ૨૪ મણ અનાજ કેટલા ગાઉ પ્હોંચાડાય તે પ્હેલાં તો ગાડીત અને બળદોએ ગળીને જ તેને પૂરું કરી નાખ્યું હોય. તાત્પર્ય કે એક પ્રાંતમાં પુષ્કળ પાક થયો હોય, પરંતુ ત્રણસો ચારસો માઈલ દૂર આવેલા બીજા પ્રાંતમાં કાળ પડ્યો હોય ત્યાં તેને પ્હોંચાડવા જ આપણે અશક્ત હતા. આમ આપણાં કુદરતી શક્તિઓ અને પદાર્થોના-જ્ઞાનની જે મર્યાદાઓ હતી, તેના જ પરિણામે રાજ્ય-સંસ્થાઓના વિસ્તારની પણ મર્યાદાઓ અનિવાર્ય બનેલી હતી.

તાર, આગગાડી, વીજળી, એ સર્વે આપણાં સાધનસામગ્રી બન્યાં ઓગણીશમી સદીમાં. એરોપ્લેન, રેડિયો વગેરે પગભર થયાં છે છેક ઇ. સ. ૧૯૨૦ પછી, પ્હેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી. હવે જ આપણે આખી દુનિયાના ઐક્યના, તમામ માણસજાત એક જ ફેડરેશનની આણ તળે, એવાં એવાં સ્વપ્ન સેવી શકીએ તેવી પરિસ્થિતિનો સૂર્યોદય થયો છે: કુલકુલ માણસજાતમાં અહિંસા પ્રવર્તાવવાની ભાવના હવે જ સંભવિત વસ્તુઓની દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવી ગણાય.

પરંતુ પ્રથમ પ્હેલે દરજ્જે તો આપણામાં હૃદયપલટો થવો જોઈએ; (અનુ૦ પૃ. ૨૮૦મે)

મુંબાઈની ઍલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના ગુજરાતી મંડળના નિમંત્રણે તા. ૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૮ના રોજ વિદ્યાર્થીઓ આગળ કરેલું પ્રવચન

★ મેધાવી વિદ્વાન, સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત અને હિંદી વિપ્લવી

વિલાયતથી બૅરિસ્ટર થઈ આવી દીવાન બન્યા ત્યારે

પોતાની તેજસ્વી મેધાથી ૨૬ વર્ષની ઊગતી ઉંમરે એમણે ઑક્સફર્ડના પ્રથમ હિંદી ગ્રૅજ્યુએટ જ નહિ પણ સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત તરીકે જગતભરમાં નામના મેળવી. . . . .

ગુજરાતે જે અનન્ય વિભૂતિઓ હિંદને ચરણે ધરી છે તેમાં હિંદી સ્વાતંત્ર્યના અરુણોદય કાળની વિપ્લવ પ્રવૃત્તિના સંચાલક અને આજીવન લડવૈયા શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. હિંદના એક અંધારા ખૂણામાં એક ગરીબ કુટુંબમાં જન્મી, કશાયે સાધન કે વસીલા વિના કેવળ પોતાની તેજસ્વી મેધા અને ઉત્તુંગ મહત્ત્વાકાંક્ષાના બળે થોડાં વર્ષોમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના પ્રખર વિદ્વાન તરીકે તેમણે નામના મેળવી, સ્વબળે ઇંગ્લંડ જઇ ઑક્સફર્ડના પ્રથમ હિંદી એમ. એ. થયા, બૅરિસ્ટર થયા, એટલું જ નહિ પણ નવતર રાષ્ટ્રવાદી હિલચાલના અત્યંત કપરા કાળમાં ઇંગ્લંડમાં સર્વમાન્ય અગ્રણી બન્યા અને આમ, હિંદના ક્રાંતિકારી ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ ઊજળા અક્ષરે લખાવી ગયા.

તેમનો જન્મ ઈ. ૧૮૫૭ના ઑક્ટોબરની ૪થીએ કચ્છના માંડવી ગામમાં એક ગરીબ ભણશાળી કુટુંબમાં થયો હતો. શાળામાં દાખલ થયા ત્યારથી જ તેમણે પોતાની બુદ્ધિપ્રભાના ચમકારા બતાવવા માંડેલા. પિતા તે વખતે મુંબાઈમાં હાળી મજૂરી કરી પેટિયું રળતા હતા. તેથી પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરી પોતાની નાનીની સહાય વડે ભૂજમાં હાઈસ્કૂલમાં ભણવા માંડ્યા. ત્યાં મેધાની તેજસ્વિતા બતાવી રહેલા એ શ્યામજીની વાત મુંબાઈના એક શ્રીમંત મથુરાદાસ લવજીના કાને પડતાં તેમણે શ્યામજીને મુંબાઇ આણી ત્યાંની શાળામાં દાખલ કરાવ્યા. જોતજોતામાં અહીં પણ શ્યામજીએ મહારાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓને યે પાછળ પાડી દઈ પ્રથમ કક્ષા મેળવી. શાળાના અભ્યાસ સાથે તે સંસ્કૃત પાઠશાળામાં પણ અભ્યાસ કરવા લાગ્યા, અને બન્ને દિશામાં આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ કરીને ૧૮ વર્ષની વયે જ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીમાં ભારે નૈપુણ્ય મેળવ્યું. તેમની આ તેજસ્વી બુદ્ધિમત્તાને કારણે શેઠ છબીલદાસ લલ્લુભાઈ સાથે તેમનો પરિચય થયો, જે ટૂંક વખતમાં ગાઢ સ્નેહમાં પરિણમતાં છબીલદાસે ઈ. ૧૮૭૫માં પોતાની પુત્રી ભાનુમતીનાં તેમની સાથે લગ્ન કર્યાં.

પણ બીજે જ વર્ષે એક મોટી આફત આવી. મૅટ્રિકની પરીક્ષા ટાણે જ તેમની આંખો બગડવાથી તે પરીક્ષામાં વાંચી જ ન શક્યા અને નપાસ થયા! પણ એથી તે જરા યે ડગ્યા નહિ. એ કાળે પોતાના સંસ્કૃત જ્ઞાનને કારણે તે સંસ્કૃતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાન પ્રો૦ મોનીઅર વિલિયમ્સ સાથે પરિચયમાં આવ્યા. તે શ્યામજીની વિદ્વત્તાથી એવા તો મુગ્ધ થઈ ગયા કે તે શ્યામજીને ઑક્સફર્ડમાં પોતાના સહાયક તરીકે લેવા તૈયાર થયા. એ અરસામાં તેઓ સ્વામી દયાનંદના પણ સંસર્ગમાં આવ્યા અને આર્ય સમાજના રંગે રંગાયા. ત્યાં પણ તેમની સંસ્કૃત ભાષાની વિદ્વત્તા, વેધક બુદ્ધિ તથા સુધારક

વિલાયતમાં ઇંડિયન સોશ્યૉ-લૉજિસ્ટ 'પત્રના તંત્રી તરીકે ('અતિ'ના સૌજન્યે)

સામેના પાને: છેવટના દિવસોમાં

૨૮મે વરસે બૅરિસ્ટર થઈ આવી દેશી રજવાડાંની દીવાનગીરી કરતાં એમને અંગ્રેજ અમલની કુટિલતાનો પરચો મળ્યો, ને હિંદમાં તેના દમનનો ભોગ બનવા કરતાં વિલાયતમાં એમને ઘરઆંગણે જ મોરચો માંડવાનો નવો માર્ગ શોધી તેમણે જીવનભરનો વિદેશવાસ સ્વીકાર્યો. . . . . .

વૃત્તિએ બધા પર ઊંડી છાપ પાડી. પ્રો૦ વિલિયમ્સ પરની પોતાની છાપ પેરી કરવા શ્યામજીએ અખિલ હિંદમાં પ્રચારયાત્રા કરાવી નાશિકથી તેની શરૂઆત કરી. સંસ્કૃતમાં ભાષણ કરી તેમણે ત્યાંના વિદ્વાનોના મન હરી લીધાં. ત્યાંથી પૂને જઇ પ્રો૦ કાપરટે, પ્રો૦ કુંતે, ચિપળૂણકર, રાનડે ઇત્યાદિ તરફથી પણ કલ્પનાતીત પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું. ત્યાંથી અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ, લાહોર ઇત્યાદિ ઠેકાણે પણ તે ફર્યા ને સર્વ સ્થળેથી સંસ્કૃતની ગાઢ વિદ્વત્તા માટે વિદ્વાનોની પ્રશંસા મેળવી.

[illegible] તેના પુરસ્કર્તા તથા પ્રસારક પહેલા ઉદ્દામવાદી ગુજરાતી

શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા

આમ, મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસી ગયા છતાં બીજાં બે વર્ષમાં તેમણે સંસ્કૃત વિદ્યાના પ્રખર પંડિત તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી અને જેમતેમ પૈસાની થોડીઘણી વ્યવસ્થા કરી લઈ ઇ. ૧૮૭૯ના એપ્રિલમાં ઇંગ્લંડ ગયા. પણ ત્યાં પહોંચતાં જ જેમના પર આધાર રાખી તે ત્યાં ગયેલા તે પ્રો૦ વિલિયમ્સ તરફથી તેમને નિરાશા મળી. છતાં જરાપણ ડગ્યા વગર તેમણે પુરુષાર્થ શરૂ કર્યો. થોડા દિવસે પ્રો૦ વિલિયમ્સને શ્યામજીની યોગ્યતા સમજાઈ અને તેમને વાર્ષિક ૬૦ પાઉન્ડના 'ઑનરેરિયમ'થી નિમણૂકપત્ર અપાવ્યો. શ્યામજીએ ઑક્સફર્ડની બેલિયલ કૉલેજમાં નામ દાખલ કરાવ્યુ. એ અરસામાં મુંબાઈના ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેમ્પલની ભલામણને લીધે તેમને કચ્છ સંસ્થાન તરફથી વાર્ષિક ૧૦૦ પાઉન્ડની મદદ મળતાં આર્થિક ચિંતા ઘણી ઓછી થઇ ગઈ. કૉલેજના અભ્યાસ સાથે અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત શીખવવાનાં ટ્યૂશનો પણ તે કરતા અને ખાનગી રીતે ગ્રીક અને લૅટીન પણ શીખતા. થોડા વખતમાં તેમણે તે બંને ભાષા પર જબરું પ્રભુત્વ મેળવ્યું. ૧૮૮૩માં તેમણે ઑક્સફર્ડના ગ્રૅજ્યુએટની ઉપાધિ સગૌરવ મેળવી. પણ તે પહેલાં યે તેમણે પોતાની વિદ્વત્તાની છાપ ઇંગ્લંડના વિદ્વાનો પર પાડવા માંડી હતી. ૧૮૮૧માં તેમણે 'હિંદની લેખનકળાની શરૂઆત' એ વિષય પર રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી સમક્ષ ભાષણ આપી સૌને મુગ્ધ કર્યા. તરત જ સોસાયટીએ તેમને સભ્ય તરીકે માન્ય કર્યા. એ જ વર્ષમાં બર્લિનમાં ભરાએલી પૌરસ્ત્ય પરિષદમાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમને મોકલવામાં આવ્યા, જ્યાં તેમણે 'હિંદની જીવન્ત ભાષા: સંસ્કૃત' પર નિબંધ વાંચ્યો. ૧૮૮૩માં લાઈડન ખાતે ભરાનારી પૌરસ્ત્ય વિદ્યાની બીજી પરિષદમાં પણ તેમની જ વરણી થઇ. ૧૮૮૨માં તે એમ્પાયર ક્લબના સભ્ય તરીકે પણ ચુંટાયા.

આમ, ઇંગ્લંડમાં પાંચ વર્ષના ગાળામાં શરૂઆતના તંગીના દિવસો વટાવી જઇ અવિરામ પરિશ્રમ અને અચળ આત્મશ્રદ્ધાના બળે તેમણે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ તથા માનભર્યો દરજ્જો પ્રાપ્ત કર્યા, એટલું જ નહિ પણ દુનિયાભરના પૌરસ્ત્ય વિદ્વાનોમાં સ્થાન મેળવ્યું, અને ૨૬ વર્ષની વયે તો ઑક્સફર્ડના પ્રથમ હિંદી સ્નાતક તરીકે જ નહિ પણ સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત તરીકે જગતભરમાં સર્વત્ર નામના મેળવી, ૧૮૮૩ની આખરે તે હિંદ આવ્યા.

૧૮૮૪ના શિયાળામાં ભાનુમતીને સાથે લઇ ફરી તે ઇંગ્લંડ ગયા. ત્યાં ઈનર ટેમ્પલની બૅરિસ્ટરની પદવી મેળવી ૧૮૮૫ના જાન્યુઆરીમાં હિંદ પાછા આવીને તે પોતાના જૂના મુરબ્બી રતલામના દીવાન ગોપાળરાવ દેશમુખને મળવા ઊપડ્યા. એમણે શ્યામજીની રાજા સાથે મુલાકાત ગોઠવી, જેમાં રાજા તો શ્યામજીની શક્તિ, જ્ઞાન અને સંસ્કારી ઢબછબથી અંજાઇ જ ગયા. દેશમુખ વૃદ્ધત્વને કારણે ટૂંક સમયમાં જ નિવૃત્ત થવાના હતા, એટલે રાજાએ તો માત્ર અઠ્ઠાવીસ જ વર્ષના છતાં શક્તિશાળી શ્યામજીની દીવાન તરીકે સાતસોના દરમાયે નિમણૂક કરવાની સૂચનાને વધાવી લીધી; અને દોઢ વર્ષની કામગીરીને અંતે તો રાજાએ શ્યામજી સાથે દર વરસે રૂપિયા સોનો વધારો કરી રૂપિયા ૧૦૦૦ લગી પગાર પહોંચાડવાની શરતે કરાર કર્યો. પણ ટૂંક સમયમાં જ તબિયતની નાદુરસ્તીને લીધે ૧૮૮૮ના મેમાં, પોતાના કરારની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં શ્યામજીએ રતલામથી રાજીનામું આપ્યું; ને કરાર મુજબ કશી પણ જાતના પેન્શન વગેરેની હકદારી પહોંચતી ન હતી, છતાં રાજાએ ખુશ થઇને શ્યામજીને બત્રીસ હજાર રૂપિયા આપ્યા!

તબિયત સારી થયા પછી શ્યામજીએ અજમેરની એજન્સી કચેરીમાં વકીલાત શરૂ કરી. ઈનર ટેમ્પલના એ બૅરિસ્ટરને ધીકતી કમાણી સાધવામાં કાંઈ વાર ન લાગી. થોડાં વર્ષોમાં તો શ્યામજીએ પોતાની એ કમાણીને અજમેર આસપાસ રૂનાં ત્રણ જીનમાં રોકીને મોટી સદ્ધર આવક ઊભી કરી ને જિંદગીભર નોકરીની ફિકરમાંથી મુક્ત થયા. પ્રથમ કક્ષાના ધારાશાસ્ત્રી અને સંપત્તિશાળી પુરુષ તરીકે એ અજમેર મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચુંટાયા. પણ મનમાં તો અમર્યાદિત સત્તા અને બાંધ્યા પગારની સદ્ધરતા આપતા દીવાનપદાની જ માંડ હતી; એટલે ૧૮૯૨ની આખરમાં શ્યામજીએ હજાર રૂપિયાના દરમાયે ત્રણ વર્ષ માટે ઉદેપુરની દીવાનગીરી લીધી.

અહીં પણ મહારાણા સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ બંધાયો પણ ત્રણ વર્ષ બાદ ૧૮૯૫માં મનસુખરામ ત્રિપાઠીની ભલામણથી ૧૫૦૦ના પગારે ત્રણ વર્ષને માટે જૂનાગઢના દીવાન તરીકે શ્યામજીની નિમણૂક થતાં ઉદાર મહારાણાએ એમને એક વર્ષની પૂરા પગારે રજા આપી. અને ભવિષ્યમાં જ્યારે આવવાની છૂટ આપી. (અનુ. પૃ. ૨૮૪મે)

અને ત્યાં 'ઇંડિયન હોમરૂલ સોસાયટી', 'ઇંડિયા હાઉસ' તથા 'ઇંડિયન સોશ્યૉલૉજિસ્ટ' પત્ર સ્થાપી હિંદી ક્રાંતિવાદના શ્રીગણેશ માંડી પોતાના અઢળક ધનનો સતત પ્રવાહ તેની પાછળ અંત સુધી રેડ્યો . . . .

દોરંગી ગુલામ

મેરી કેરોલીન ડેવીસના મૂળ
નાટક ઉપરથી: અનુવાદક
રજનીકાન્ત મોદી

[દૃશ્ય: વનની વચમાંથી જતો એક રસ્તો. તેની કોર પર જંગલી ગુલાબના છોડ અને બીજી વનસ્પતિઓ છે. રસ્તાની સામસામી બાજુએ બે બાલિકાઓ રાહ જોતી ઊભી છે. તેમણે એકબીજાને જોઈ નથી. બાલિકાઓએ એવા ઝભ્ભા પહેર્યાં છે કે જેથી, જો માથે તાજ પહેરે તો તે રાણીના જેવી જ લાગે; અને તાજ ન હોય તો ખેડૂતબાળા જેવી બની જાય. પહેલી બાલિકાએ તાજ પહેર્યો છે. બીજીએ તેને બેદરકારીપૂર્વક હાથમાં રાખ્યો છે.]

પહેલી બાલિકા (બીજીની તરફ જોતી). તું કોની રાહ જુએ છે?

બીજી બાલિકા: હું જીવનની રાહ જોઉં છું.

પહેલી: હું પણ જીવનની જ રાહ જોઉં છું.

બીજી: લોકો કહેતા હતા કે એ આ રસ્તે નીકળશે. તું માને છે કે એ આ રસ્તે થઈને નીકળે?

પહેલી: એ બધે જ રસ્તે થઈને જાય છે.

બીજી (હજી જોરમાં શ્વાસ લેતી): હું તો એને મળવા દોડી.

પહેલી: તને એની બીક તો નથી લાગતી ને?

બીજી: લાગે છે; એટલે તો દોડી.

પહેલી (સ્વગત): હું પણ એને જ મળવા દોડી'તી.

બીજી: ઓહ, જો એ આવતો લાગે છે

પહેલી: ના રે; એ તો ફક્ત પાંદડાંઓની અને હમેશ એમને જતા રહેવા પ્રેરતા પવનની વચ્ચે ચાલતી રકઝકનો અવાજ છે.

બીજી: પણ પાંદડા જતાં તો નથી રહેતાં.

પહેલી: કોઈક દિવસ તો તે જશે જ. અને પવન એ જાણે પણ છે પણ તું તારો તાજ કેમ પહેરતી નથી?

બીજી: આપણે તાજ શા માટે પહેરવા જોઈએ? (એમ કહેતી તાજ પોતાના માથા પર મૂકે છે).

પહેલી: તું નથી જાણતી?

બીજી: ના.

પહેલી: જીવનની સામે તાજ પહેરી રાખવામાં જ શાણપણ છે.

બીજી: તારું કહેવું સમજાયું નહિ.

પહેલી: એ શાણપણ બહુ થોડા જ સમજે છે;—જેમને એની સૌથી વધારે જરૂર હોય છે તેઓ પણ—

બીજી: એ આવે છે કે શું? મને અવાજ સંભળાયો.

પહેલી: એ તો ગુલાબના છોડ પરથી પોતે પડી ગઈ એવું સ્વપ્નું સેવતી કોઈ પાંખડીનો જ અવાજ છે.

બીજી: હું તો કંટાળી, રાહ જોઈજોઈને—

પહેલી: આપણે બધા ય એને માટે ઉત્સુક છીએ. પણ એ જ્યારે આવે છે ત્યારે આપણને સતાવે છે અને ત્રાસ આપે છે. ને આપણે જો એનો ભેદ ન જાણતા હોઈએ તો આપણને મારી પણ નાખે છે.

બીજી: એ ભેદ શો છે?

પહેલી: કે તે એક ગુલામ છે. જોકે એ રોળ તો મોટો ઘાલે છે પણ એના હૃદયમાં તો એ સદા જાણે જ છે કે પોતે ગુલામ છે અને જેમને એના આ ભેદની ખબર છે તેમનાથી જ માત્ર તે ડરે છે

બીજી: જરા વધુ સમજ પાડ.

પહેલી: જેઓ તેનાથી ડરે છે તેમની ઉપર તો એ જુલમી બને છે. તે વશ રહે છે માત્ર રાજાઓ અને રાણીઓને જ.

બીજી: એટલે કે એ જ...

પહેલી: ...કારણને લીધે આપણે આપણા તાજ વિના એની નજરે ચડવું ન જોઈએ.

બીજી: આ બધી વાત તેં કેવી રીતે જાણી?

પહેલી: આપણા નગરના દરવાજાની બહાર બેસનારા એક ડાહ્યા વૃદ્ધે એ મને કહી.

બીજી: એણે તે શાથી જાણી? તે પણ શું એવો રાજા હતો તેથી?

પહેલી: ના; એ ડરનારાઓમાંનો એક હતો તેથી.

બીજી (સ્વપ્ન જોતી હોય તેવી દશામાં): મેં સાંભળ્યું છે કે જીવન બહુ જ સુન્દર છે. શું એ ખરેખર સુંદર છે? પરંતુ મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે એ અતિશય કદરૂપો છે. એનું મોં ફાડેલું છે અને એ દાંત કચકચાવે છે; એની આંખો ફાંગી છે અને એનાં નસકોરાં જાડાં છે. શું એ એવો છે? કે પછી એ ખૂબ સુંદર છે?

પહેલી: કદાચ તું પોતે જ એ જોઈને નક્કી કરી શકશે...ઓહ!

[રસ્તાના સૌથી દૂરના વળાંક ઉપર જીવન આવતો દેખાય પણ છે એ કોઈ વિજેતાની જેમ ચાલે છે: તેના દેખાવમાં કાંઈક કદરૂપાપણું છે. એવામાં ઓચિંતુ કોઈ સૂર્યકિરણ બાલિકાઓના તાજના મણિઓ પર પડતાં, જીવન બાલિકાઓને જુએ છે. એ ઢળી પડે છે અને કોઈ ખૂંધા ગુલામની જેમ ચાલે છે. હવે એ ખૂબસૂરત બની જાય છે.]

પહેલી: એણે આપણા તાજ જોયા!

બીજી: એમ?

પહેલી: હા અને યાદ રાખજે! જ્યાં સુધી તું એની સ્વામિની રહેશે ત્યાં સુધી જ તું સલામત છે. કદી ભૂલતી નહિ કે એ ગુલામ છે અને તું રાણી છે.

જીવનભરનું ભાથુ બાંધી આપતું એકાંકી રૂપક

બીજી (સ્વગત): તો તો વાત વિના હું કદી પણ એની નજરે ચડવાની જ નહિ ને

પહેલી: મૂંગી રહે! એ આવી પહોંચ્યો!

બીજી: ખરેખર એ અત્યંત ખૂબસૂરત છે...

પહેલી: હા, પણ જ્યાં સુધી એ ગુલામ છે, ત્યાં સુધી.

બીજી (ન સાંભળતી): એ બહુ જ—ખૂબ જ સુંદર છે...

પહેલી: જીવન! (જીવન એના પગ આગળ ઢળે છે.)

બીજી (આનન્દથી): ઓહ!

પહેલી: જીવન! મને એક ખુબચો ભરીને પોખરાજ જોઈએ છે.
(જીવન અનુમતિપૂર્વક નમે છે.)

બીજી: ઓહ—હો...!!

પહેલી: અને મોતી! (જીવન નમે છે)

પહેલી: અને ચામેર હિલોળેધીવાળો ગાહેલ. (જીવન નમે છે.)

બીજી: હા—

પહેલી: વળી, મને પ્રસન્ન શબ્દે રીઝવનાર એક મધુભાષી સુંદર રાજકુમાર મારે જોઈએ છે. અને ખાવાને માટે સ્વાદિષ્ટ પકવાન પણ. જા; મારે માટે આ બધી ચીજો જલદી તૈયાર કર. (જીવન અનુમતિ દાખવતો નમે છે અને જવા માટે પાછો ફરે છે.)

બીજી: ઓહ!!

પહેલી: જોયું? આવી રીતે વર્તવું જોઈએ; અને આ રીતે જ એને કામમાં લેવો જોઈએ. આમ જ કરવું જોઈએ; બીજી કોઈ રીતે નહિ. હવે તારો વારો. (એ બાજુના છોડ પરથી એક ગુલાબ ચૂંટે છે અને પોતાની આંગળીમાં ગોળગોળ ફેરવે છે.)

બીજી: જીવન! (જીવન નમે છે.) મને એક સોનેરી કિનખાબના ઝૂમખાની ઈચ્છા છે. (જીવન નમે છે.)

પહેલી: હા! (અને એના નમેલા મસ્તક ઉપર, એના તત્પર આજ્ઞાંકિતપણા ઉપર બંને જણીઓ હસે છે.)

બીજી: અને મને એક નાનો સરખો બાગ જોઈએ, જ્યાં હું ફરતીફરતી વાજિંત્રો વાગતાં સાંભળી શકું (જીવન નમે છે)

બીજી: આ નિયમ બહુ સારો.

પહેલી (ગુલામને જતો પાછો બોલાવીને): મને એક પંચકલ્યાણ ઘોડો જોઈએ છે. અને એક હબસીઓ છોકરો પણ મને લાવી આપ. જેના વાળનાં ઝુલફાં સોનેરી હોય અને ગાલમાં ખાડા પડતા હોય તેવો. (જીવન કબૂલાતમાં નમે છે અને જવા માંડે છે.)

પહેલી (હાથના લહેકાથી પાછો બોલાવીને): અરે જીવન! (અને ખાસ અગત્યનો કોઈ મોડો સૂઝેલો વિચાર કહેતી હોય તેમ) બને ગાલમાં ખાડા પડતા હોય તેવો છોકરો, હોં.

બીજી: અને મારે માટે એક માણેકની કંઠી લાવી આપ.

પહેલી: (પોતાનું ગુલાબ ફેંકી દઈને) અને એક તાજું ગુલાબ.
(જીવન નમે છે અને હુકમ અદા કરવાને જવા માટે ફરે છે. બન્ને જણીઓ પોતાનાં સાહસ અને તેની સફળતાથી આનંદઘેલી બને છે.)

પહેલી: અરે જીવન! (જીવન થંભે છે)

બીજી: તેં તે શું કરવા માંડ્યું છે?

પહેલી: અહીં આવ! (જીવન તેની પાસે આવે છે એવી જ પહેલી બાલિકા ચિલઝડપથી એના ગળામાં રહેલી સોનાની એક સાંકળી ખેંચી કાઢે છે.)

બીજી (ગભરાઈને): અરે! આટલી હિંમત તું કરે છે?

પહેલી: એના શરીર પર જે કંઈ તને દેખાય તે તારે લઈ લેવું. (ફરી એ જીવનનું કાંડું પકડે છે ને તે પરથી પહોંચી ખેંચી કાઢે છે.)

બીજી (ગભરાઈને): ઓહ!

પહેલી: જા હવે. (જીવન જાય છે.)

બીજી: પણ શા માટે આમ—

પહેલી: એ જીવનને ભિખારીઓ નથી ગમતા, સમજી? એ તો એક ગુલામ છે.

બીજી: પણ એ એટલો સુંદર છે!

પહેલી: છતાં રખે ભૂલતી કે એ તારો ગુલામ છે...જોયો આ ગુલાબનો છોડ? (અડકીને બતાવે છે) એ પહેલાં રાણી હતો. પણ એ રાણી એ વાત ભૂલી ગઈ.

બીજી: ઓહ!

પહેલી: (રસ્તાની બાજુમાં પડેલાં ને એ ગુલાબના છોડનાં જ અંગ જેવાં લાગતાં હાડકાં બતાવીને) જે જે બીજાં બધાં એમ ભૂલી ગયા તેમનાં સૌનાં આ હાડકાં છે!

બીજી: પણ એ સુંદર તો બહુ જ છે.

પહેલી: હા; પણ જ્યા સુધી તું એની સ્વામિની છે ત્યાં સુધી જ.

બીજી: પણ એ તો નમ્ર છે.

પહેલી: હા,—જ્યા સુધી તું એનાથી ડરતી નથી ત્યાં સુધી.

બીજી: પણ તે તો એના અલંકારો ય ઝડપી લીધા!

પહેલી: જીવન એ એક જ એવી વ્યક્તિ છે કે જેની સાથે એમ ઉદ્ધત જ થવું જોઈએ.

[એવામાં તેમને રોકકળ ને ચીસો તથા કોઈ અદૃશ્ય દોરાને ધમકાવતો કર્કશ અવાજ સંભળાય છે.]

બીજી: એ શું થાય છે?

પહેલી: આ બાજુ આવતી રહે; બતાવું. પણ જો, આપણે દેખાઈ ન જઈએ તેની સાવચેતી રાખજે. (સ્ટેજની બાજુ પર રહેલી ઝાડીમાં તેની સાહેલીને ખેંચી જાય છે)

બીજી: નહિતર આપણને એ શું કરશે?

પહેલી: છાની રહે' જો એ તને જોશે તો શું કરશે? એ હમેશ ડરની પહેલી નિશાનીનું જ ધ્યાન રાખતો હોય છે.

બીજી: ડરની પહેલી નિશાની શી છે?

પહેલી: ડરનો વિચાર.

બીજી: પણ એ શુ કોઈના વિચાર જોઈ શકે છે?

પહેલી: માત્ર ડરના જ વિચાર.

બીજી: પણ એ વિચારોને કોઈ બહુ સારી રીતે છુપાવે તો? ખુદ પોતાથી પણ—

પહેલી: તો પણ. પરંતુ ડરના શબ્દો તો એથી યે વધારે ખરાબ છે. જો આપણે કહીએ કે આપણે ડરીએ છીએ તો આપણને વધુ ડર લાગે; કારણ કે જે કાંઈ આપણા શબ્દોમાં આવે તે આપણાં શરીરમાં પણ દાખલ થાય

સ્ટેજ બહારના અવાજ: ઓ સ્વામી! દયા કરો, સ્વામી!

પહેલી બાલિકા: સાંભળ્યું? આ રીતે કરગરી પડવાનું તો એને ઉલટો બગાડે છે. કોઈ પણ સારા નોકરને એ બગાડે છે. જ્યાં સુધી એને એના સ્થાન પર રાખવામાં આવે છે ત્યાં સુધી જ...

[એક પુરુષ પ્રવેશે છે અને સ્ટેજની

પહેલી (છાનીમાની પુરુષ પાસે જાય છે અને કહે છે): આમ ડરો છો શું? એ તો માત્ર એક સેવક છે. તમે જોતા નથી કે એ કેવળ ગુલામ જ છે?

પુરુષ: તમે એમ શાથી કહો છો? એના ભયંકર મોં તરફ તો જુઓ. જેણે એ એક વખત પણ જોયું હોય એને તો કશી શંકા જ નથી હોતી કે એ તો સ્વામી છે...અતિ ક્રૂર સ્વામી છે!

પહેલી: તમે પોતે જ એને જ્યાંસુધી સ્વામી ન બનાવો ત્યાં સુધી એ સ્વામી થઇ શકતો નથી.

પુરુષ: આ વળી શું કહો છો? એ સાચી વાત છે?

પહેલી: હા, તદ્દન સાચી વાત છે.

પુરુષ (ઊઠવાનો પ્રયત્ન કરે છે ને પાછો ઘૂંટણ પર પડે છે): હા. મને લાગે છે કે એ વાત તો ખરી છે. પણ તમે ચાલ્યાં જાઓ.

પહેલી (ફરી પાછી ઝાડીમાં સંતાઇને): ઓહ!

[જીવન સ્ટેજ ઉપર આવે છે. એના હાથમાં ચામડાનો ગૂંથેલો મજબૂત જેરબંધ(ચાબુક) છે અને તેના વડે તે અરધા લળી પડેલા પુરુષો અને સ્ત્રીઓના ખીચોખીચ એક ટોળાને ઢોરની માફક હાંકતો આવે છે. તેઓ નમે છે અને તેના ઝભ્ભાને ચૂમે છે. એનું મોં કાઢેલું છે, ને એ દાંત કચકચાવે છે. એની આંખો ત્રાંસી છે અને એના નસકોરા જાડાં છે. ભયાનકતાની એ મૂર્તિ છે]

જીવન: અલ્યાઓ! તમારા આદર્શો મને આપી દો. ત્રણ આદર્શો. તમારી પાસે છે પણ એટલું જ ને?

યુવાન: જીવને મારા આદર્શો ઝૂંટવી લીધા.

કામદાર: મને પણ એણે લૂંટી લીધો.

યુવાન: પણ મારા આદર્શો તો એટલા ઓછા હતા.

કામદાર: અને હું જો વધારે મેળવવાનો શ્રમ કરી રહેશે ત્યારે એ બધાં પણ એ ઝૂંટવી જ લેવાનો.

જીવન (એક ઘરડી સ્ત્રીને): તું જેને ધિક્કારે છે તે કામ બાર કલાક સુધી કર; અને એક કલાક તને મનગમતુ કામ કર એટલે તારો ઘા તાજો રહે અને વેદના વધારે તીવ્ર બને.

ઘરડો પુરુષ: અરે, દયા કર! આટલો ક્રૂર ન થા. જે કામ મને મે છે તે મને ભૂલી જવા દે.

જીવન: હતરા! હું આપું તે જ મળવાનું છે. ભીખ માગ્યે મારી પાસેથી કશું જ તને મળવાનુ નથી.

એક અવાજ: મને એક સ્વપ્ન આપ,—માત્ર એક જ સ્વપ્ન કે જેનાથી મારાં બાવડાં મજબૂત થાય

બીજો અવાજ: એક જરા જેટલો સ્નેહ આપ કે મારો દિવસ સહેજ ઓછો આકરો બને!

ત્રીજો અવાજ: માત્ર આરામ, થોડો આરામ! ઊછળતા સમુદ્રનો અને પવન વડે ડોલતા ઘાસનો વિચાર કરવા જેટલો તો વખત આપ!

એક સ્ત્રી: સ્વામી!

[જીવન એને ચાબુકથી ફટકારે છે. સ્ત્રી તીણી ચીસ પાડે છે. જીવન એ બધાથી દૂર ખસે છે અને કૃત્રિમ નાચ કરવા માંડે છે. નાચતાં નાચતાં એ વધારે ને વધારે કોપાવિષ્ટ બને છે અને ભયાનક અટ્ટહાસ્ય કરીને ટોળા ઉપર જેરબંધના ફટકા મારે છે. અનેક મરીને પડે છે. એક પાંગળાની તો તે પોતાના હાથ વડે ગળચી જ ભીડી નાખે છે. છેવટે તે આખા ટોળાને સ્ટેજની બહાર હાંકી જાય છે.]

વતાં): આહ! તેગમે તેવું તેવું એનું રૂપ ભગવાને મને કદી ન

પહેલી: હું નમતી નહિ તો તારે કદી એ નહિ જોવું પડે, એ કદી પણ નમતી નહિ, મારી નાનકડી રાણીબા!

બીજી: નહિ, કદી જ નહિ નમવાની હું જીવનને. તેં મને શીખવ્યું છે તેમ ટટ્ટાર ઊભી રહીશ અને કહીશ, 'જીવન, મારે માટે હીરે હડહાર લાવ.'

પહેલી: મારે હવે જરા વાર જવું પડે એમ છે. હું ફરી પાછી આવું છું. પણ જોજે ભૂલતી નહિ. (જાય છે.)

બીજી: હું કહીશ...

[એવામાં સ્ટેજની બહારથી જીવનનો અવાજ સંભળાય છે. બીજી બાલિકા નરમ બને છે જીવન પ્રવેશે છે.]

બીજી બાલિકા: ગુલામ! મને તારી લાલ મણિવાળી સાંકળી જોઇએ! (જેવો જીવન આજ્ઞાંકિતપણે આગળ આવે છે તેવી તરત જ તે એના ગળામાંથી સાંકળી ખેંચી કાઢે છે.) અને આ પણ.

[એમ કહેતી એના હાથમાંથી એની આંગળી પરની વીંટી પણ ખેંચી કાઢે છે. ગુલામ નમે છે. એવામાં જ્યાં પેલાં શરીરો પડયાં હતાં ત્યાં બાલિકાની નજર જાય છે અને તેના શરીરમાં એક ધ્રુજારી આવી જાય છે. બરાબર એ જ પળે જીવન માથું ઊંચુ કરતો એનાં ભયના ચિહ્ન જોઈ જાય છે. અને આ ક્ષણ પછી એનું સ્વરૂપ બદલાય છે. ગુલામમાંથી આખરે તે હુકમગાર બને છે.]

જીવન: તુ મારાથી ડરે છે?

બીજી બાલિકા: ના.

જીવન: એવાં ઘણાં છે કે જે મારાથી ડરે છે.

બીજી બાલિકા: તું તો ગુલામ છે.

જીવન: પણ ગુલામ સ્વામી બની શકે છે.

બીજી બાલિકા: હરગીઝ નહિ.

જીવન: હું તો બની શકું છું.

બીજી બાલિકા: તું તો મારો ગુલામ છે.

જીવન: જો હું તારો સ્વામી હોઉં—

બીજી બાલિકા: તું ગુલામ છે, ગુલામ!

જીવન: જો હું તારો સ્વામી હોઉં તો તારી તરફ તો ખરેખર હું માયાળુ થાઉં. તુ અત્યંત ખૂબસૂરત છે.

બીજી બાલિકા: આહ!

જીવન: ખરેખર, તું બહુ જ સુન્દર છે.

બીજી બાલિકા: એ તો આ મારો તાજ છે ને, તે મને એટલી સુન્દર બનાવે છે.

જીવન: ના રે. તું તારો તાજ માથા પરથી ઉતારી નાખે ને, તો યે તું તો સુન્દર જ રહે.

બીજી બાલિકા: એ તો હું કદી નહિ કરવાની.

જીવન: ફૂલોના ગુચ્છા સોંસરાં ચળાઇ આવતા સૂર્યકિરણો વડે રતુમડી બનેલી સફરજનની ત્વચા જેવી તું સુન્દર છે. ઉપવનમાં નિગૂઢ હવેલી પર કમળકળી રમાડતા નાના સરોવર જેવી તું સુન્દર છે...

બીજી બાલિકા (સ્વગત): એ મને ડરાવવા માટે આમ લલચાવતો લાગે છે. એટલે હું તો એમ જ ઉત્તર આપીશ, કે મેં સાંભળ્યું છે કે માણસો એવાં સુંદર હોય છે ખરા. હું કાંઈ ડરતી નથી પણ એને ખુશ કરવા એમ કહીશ

જીવન: તું મારાથી ડરે છે?

જીવન: તું ડરે છે?

બીજી બાલિકા: હા. હું ડરું છું.

જીવન: ઓહ! હું ખુશ થાઉં છું.

બીજી બાલિકા (સ્વગત): મને ખાત્રી જ હતી કે હું એને ખુશ કરી શકીશ! જે કાંઈ આપણે બોલીએ તે આપણા શરીરમાં પણ દાખલ થાય છે, એમ પેલીએ કહ્યું હતું. જેમકે ડર. પણ એ કાંઈ બધું જ જાણતી લાગતી નથી. એ તો આશ્ચર્ય! ને આને ખુશ કરવામાં કેટલી મઝા છે—ને એ કેટલું સહેલું છે! હું કાંઈ એનાથી ખરેખર ડરતી નથી. મેં તો ફક્ત એમ 'કહ્યું' કે હું ડરું છું.

જીવન: તું તારો તાજ માથા પરથી કાઢી નાખશે?

બીજી બાલિકા: ના.

જીવન: સ્ત્રીના વાળ પવનમાં ઊડતા હોય તેના જેવું સુન્દર દૃશ્ય બીજું કાંઈ નથી. તારા તાજ નીચે દેખાતા આ મનોહર વાળ પવનમાં ફરફરતા હોય તો કેટલા સુન્દર લાગે!

બીજી બાલિકા (તાજ કાઢી): લે. એક પળને માટે કાઢું છું.

જીવન: ખરે જ, તું રૂપરૂપનો અંબાર છે.

બીજી (સ્વગત): કદાચ મેં આમાં ડહાપણ નથી વાપર્યું.

જીવન: કોઈ નવા ખીલેલા અને પોતાની રંગભભકથી ઊડતા પંખીને અચાનક છક કરી દેતા ફૂલ જેવી તું લાગે છે.

બીજી બાલિકા (સ્વગત): પેલીએ કહ્યું હતું કે મારે...

જીવન: સાગરના પેટાળમાં રહેલા પ્રાચીન ધનભંડારોના મોંઘા મણિઓ જેવો તારો તાજ છે. હું તારો તાજ જોઈ શકું?

બીજી બાલિકા (સાવચેતીપૂર્વક તાજ તેની આગળ ધરે છે; પણ પછી મન બદલી નાખે છે): ના—

જીવન: મને એ એકવાર મારા હાથમાં લઈ જોવા દે. હું તરત તને એ પાછો આપી દઈશ.

બીજી બાલિકા: જો તું ચોક્કસ એ મને પાછો આપવાનો હોય—

જીવન (તાજ લે છે.): પણ તારા વાળ તો આ તાજ વિના જ વધારે સરસ લાગે છે. (એમ કહી તાજને દૂર ફેંકી દે છે)

બીજી બાલિકા: અરે, આ તેં શું કર્યું?

જીવન: એ તો જરા ગમ્મત.

બીજી બાલિકા: પણ તેં તો વચન આપ્યું હતું—

જીવન: ગમ્મતમાં.

બીજી બાલિકા: પણ—

જીવન: હો—હો! મારી સાથે હસ. કેવી ગમ્મત!

[બીજી બાલિકા હસે છે, પણ પછી કાંપે છે.]

જીવન (પોતાના કામથી ખૂબ ખુશ થઈને): જરા નૃત્ય તો કર. તું જુવાન છે, સુન્દર છે, સુખી છે. જરા નાચ જોઉં.

બીજી બાલિકા: શાનું નૃત્ય કરું?

જીવન: વસન્ત ઋતુનું. જાણે તરતનાં જાગેલાં ઝરણાં સાગરને ભેટવા ગાંડાં બનીને દોડી રહ્યાં છે; ચન્દ્રિકામાં કોઈ સફેદ કળી ડોકિયાં કરી રહી છે અને પર્ણાચ્છાદિત કુંજમાં એક યુવતી ઊંઘી રહી છે; પછી સૂર્ય તેને જગાડે છે......

[બીજી બાલિકા આ બધું નૃત્યાભિનયથી બતાવે છે. પહેલાં તો તે તેનાથી ડરે છે, પણ પછી તે બધું ભૂલી જાય છે અને નિર્ભયપણે નૃત્ય કરે છે. પછી કહે છે]

બીજી બાલિકા: હવે મારો તાજ પાછો આપ.

જીવન: તને તાજની જરૂર જ નથી, સુન્દરાંગી!

બીજી બાલિકા: પણ હું તારાથી ડરું છું.

જીવન: મારાથી ડરે છે? મેં શું કર્યું?

બીજી બાલિકા: હું નથી જાણતી.

જીવન: તું ડર નહિ.

બીજી બાલિકા: હું ખરેખર ડરું છું.

જીવન: તારા તરફ તો હું માયાળુ સ્વામી થઈશ.

બીજી બાલિકા: સ્વામી?

જીવન: માયાળુ સ્વામી.

બીજી: હું તો તારી ગુલામ છું.

જીવન: ગુલામ તો હતી ત્યારે; હવે ફરી પાછી તારે કદી પણ ગુલામ થવાનો નથી.

બીજી બાલિકા (સ્વગત): અને જો પેલીની વાત સાચી હોય તો? જો એ કહેતી હતી તે ખરું હોય તો?

જીવન: તું શું બબડે છે?

બીજી બાલિકા: કંઈ નહિ—

જીવન: તારે મને સ્વામી કહેવો પડશે.

બીજી બાલિકા: હરગીઝ નહિ. એ હું નહિ કહું.

જીવન (એની તરફ કટાક્ષથી): મને સ્વામી કહે; તો હું તારી તરફ માયાળુ થઈશ.

બીજી બાલિકા: ના. એમ બનવાનું જ નહિ ને.

જીવન (રસ્તા ઉપરથી ચાબુક ઊંચકે છે. ચાબુક સાથે રમતો, પણ તેની સામે હસતો): તો હું તારી તરફ માયાળુ થઈશ.

બીજી બાલિકા (ડરથી): સ્વામી—

બીજી બાલિકા: તું મને હવે મારો તાજ પાછો આપ—
જીવનઃ લોભિયણ! પાડ માન કે હું તને સજા કરતો નથી.
બીજી બાલિકા: તું મને મારશો તો નહિ ને ?
જીવનઃ જો તુ હુકમ નહિ માને—
બીજી બાલિકા (મન્દ અવાજે): તું મને મારતો નહિ—
જીવનઃ તારે નમવું જ પડશે.
બીજી બાલિકા (ફરી વાર સ્વગત પેલા શબ્દો સંભાળીને બોલતી): કદી પણ નમવી નહિ, મારી નાનકડી રાણીબા!
જીવનઃ તારે મને નમવું જ પડશે.
બીજી બાલિકા: નહિ.
જીવન (મારવા માટે ચાબુક ઉગામતો): ધૂંટણે પડ! ગુલામ!
બીજી બાલિકા: તું તો માયાળુ હતોને જીવન? તેં મને કેટલા સુંદર શબ્દો કહ્યા હતા?
જીવનઃ નમે છે કે નહિ!
બાલિકા: પણ તુ તો કહેતો'તો ને કે તુ હમેશા માયાળુ રહેશે?
જીવનઃ કેમ? હુકમ નથી માનવો?
બીજી બાલિકા: હું! કદી પણ નહિ. (ત્યાં તો જીવન તેના ખભાની આસપાસ ચાબુક ફેરવે છે. બાલિકા બીકથી ચીસ પાડે છે.) મને ટટકાવ નહિ હું નમીશ. (નમે છે)
જીવનઃ જોયું? આવી રીતે હું બધાંને તાબે કરું છું.
બીજી બાલિકા: સ્વામી!
જીવન (તિરસ્કારથી): એ શબ્દોનો સૂર તો સારો છે.
બીજી બાલિકા: દયા—'દયા કર'
જીવનઃ એમ રાગડા ન તાણ (એને લાત મારે છે.)
બીજી બાલિકા (લથડિયાં ખાતી ઊઠીને): મને બચાવી લે.
જીવનઃ બચાવું? હું તો તને મારવાનો; કારણ કે જે મારાથી ડરે છે તેમની ચીસો મારા કાનને પ્રિય લાગે છે (એને ફટકાવે છે.)
બીજી બાલિકા: ઓ સ્વામી!
જીવન (ચાબુક દૂર ફેંકી દઈને): પણ એના કરતાં યે વધારે પ્રિય તો છે શાન્ત પડી ગયેલી ચીસો—(એ એને પકડે છે. બન્ને વચ્ચે ઝપાઝપી થાય છે)
બીજી બાલિકા: આ તો ખૂબ બળિયો લાગે છે—એની સામે મારાથી વધારે ટકાય તેમ નથી!

[બંને ઝપાઝપી કરે છે. જીવન એનું ગળું દબાવીને મારી નાખે છે. પછી ભયાનક રીતે હસીને સ્ટેજ બહાર ચાલ્યો જાય છે]

પહેલી બાલિકા: (આનંદથી કૂદતી પ્રવેશે છે અને ગાય છે.)
હો રે હો! આવી વસન્ત!
વિશ્વે સૌ હર્ષે ઘૂમન્ત! હો રે હો રે હો રે હો!

[સ્ટેજ પરથી ગુલાબ ચૂંટે છે]

હો રે હો! આવી વસન્ત! રંગીલી વસન્ત! હો રે હો!
પ્રેમ આવ્યો છે વેગે ધસન્ત.
એને બાન્ધ્યો તો એક દિ' પ્રભાતે
સૂર્યતેજમાંહિ માર્ગમાં રમન્ત.
હો રે હો! આવી વસન્ત!
હો રે હો' હો રે હો! આવી વસન્ત!

[ઓચિંતું શબ જોતાં તેનું ગીત થંભી જાય છે અને નિશ્ચલપણે શબ સામે જુએ છે. પછી અતિશય ધી પગલે એની પાસે જાય છે, મરણ પામેલી એ બાલિકા વસ્ત્ર ઠીકઠાક કરે છે અને તેના શબ પાસે નમે છે. પ મન્દ અવાજે બોલે છે.]

એ જુવાન હતી.... પેલો નિર્દય હતો (શબને સ્પર્શે એ એક રાણી પણ હતી. એણે પેલાનાં આભરણો ઝૂંટવી લીધાં હ: જો: આ એના ગળામાં લાલમણિની સળગી ઊઠતી પેલાની સોના સાંકળી રહી. અને એની આંગળી પર પેલાની વીંટી પણ છે. પ એ બહુ જ બળિયો હતો... બહુ જ બળિયો. (ઊભી થઈ કાંપે અને ડરથી રાંક બની જાય છે.) જીવને એને પીસી નાખી. જીવને બધાયને પીસી નાખ્યા... કોઈ દિવસ... મને મારતી છે કે.

[એવામાં અચાનક જીવન પ્રવેશે છે. તેનું સ્વરૂપ હજુ જુલમીનું છે. બાલિકા રાંક બનીને ઊભી છે. જીવન નજર આખા સ્ટેજ ઉપર ફરી વળે છે, પણ બાલિકા તેની નજર પડે તે પહેલાં બાલિકા એને એક ક્ષણ વહે જોઈ જાય છે એટલે એ બરાબર વેળાસર ટટ્ટાર બની જ છે, અને જીવન તેને જુએ તે પહેલાં જ તુમાખી બની જ છે. તે જેમ બોલતી જાય છે તેમ જીવન પાછો ગુલા બનતો જાય છે.]

પહેલી બાલિકા: (બેદરકારીપૂર્વક હાથમાંના ગુલાબને ફે દેતી અને તે શબ પર પડે છે તે જોવાની પણ પરવા ન કરા જીવન! મારે માટે એક તાજું ગુલાબ લાવ! (જીવન લળીલળીને ન છે ને હુકમ બજા કરવા ચાલ્યો જાય છે.)

[પડદો]

[મૂળ અંગ્રેજી રૂપકનું નામ The Slave with Two Fac છે. એને ભજવવા માટે D. Appleton-Century Co. 35 We 32nd Street New York City U.S.A. એમની પરવાન આવશ્યક છે.]

મહાદેવભાઈની ડાયરી

આપણે ત્યાં જે નહિવત છે એવા રોજનીશી સાહિત્યમાં ચિરંજીવ પૂંજી બની રહે તેવી સ્વ. મહાદેવભાઈ દેસાઈની ડાયરીની મહ વિષે જાણકારો તો પરિચિત છે. ગાંધીજીના પ્રિય અંતેવાસી તથા અગ્રણી દેશનેતાઓના અંગત પરિચય ને દેશસ્થિતિના ધબકારા ક્ષણક્ષણના સાંનિધ્યનો વિરલ લહાવો પામનાર શ્રી મહાદેવ દેસાઈની એ મોટી ડાયરીનું સિલસિલાબંધ પ્રકાશન જે અનેક ભાગો બહાર પડવાનું છે તેનો પહેલો ભાગ—તા. ૧૦-૩-૩૨ થી ૪-૯-૩૨ સુધીના ગાળા દરમ્યાન યરવડા જેલમાં લખેલી ડાયરી—નવજી પ્રકાશન મંદિર (અમદાવાદ) તરફથી રૂા. ૪-૮-૦ની કિંમતે હમણાં બહાર પડ્યો છે. મહાદેવભાઈના સાથી અને મિત્ર શ્રી નરહરિ પરી કાળજીપૂર્વક સંપાદિત કરેલી અને એક નવલકથા જેટલું આકર્ષણ અને રસ જમાવતી એ રોજનીશીમાં મહાત્માજીના આજ સુધી જાણ્યાએલા વિચારો, ખાસિયતો, જીવનપ્રસંગો, ટૂંકમાં તેમની જીવનકળા, સરદાર વલ્લભભાઈનો તળપદો સોંસરો ઊતરી જાય તેવો વિ અને નર્મ વાક્પ્રહાર, તથા મહાદેવભાઈનું ભક્તિભાવથી તરબોળ હૃદય, તેમની કર્તવ્યનિષ્ઠા, નમ્રતા તથા જ્ઞાનસમૃદ્ધિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. મહાદેવભાઈની રસાળ શૈલીમાં લખાએલી આ ચિંતનસભર રોજનીશી પ્રત્યેકે અવશ્ય વાંચવી જોઈએ અને ગમતું હોય તેમણે વસાવવી જોઈએ

ગુજરાતમાં વરસાદ ઓછો થતો જાય છે? કે અનિયમિત થયો છે?—

એવાએવા હમણાંના આપણા જીવનમરણને લગતા એ વિકટ પ્રશ્નની છણાવટ કરતો લેખ

વર્ષાનું ઝરણું માનવ, પશુ તથા વનસ્પતિ એ ત્રણેના જીવનનું અનુપમ અમૃત છે. ગ્રીષ્મઋતુના અંતે ધગધગતી ધરતીને ઠારવા માટે આકાશમાંથી મેઘરાજાના દૂત વાદળો આવે છે. વરસાદનાં ઝાપટાંથી જમીન ઠંડી થઈ ધીમેધીમે હરિયાળી થતી જાય છે. વર્ષાઋતુની હવા ભેજવાળી હોવાથી વનસ્પતિનાં પાંદડાંમાંથી વરાળ રૂપે ઊડી જતું પાણી અટકે છે અને તેથી વનસ્પતિ પણ ખૂબ ફૂલેફાલે છે. જ્યાં અતિશય ગરમી અને બાષ્પીભવન હોય છે ત્યાં વરસાદ ખૂબ પડે છે, અને તેથી પણ વનસ્પતિ ત્યાં ખૂબ ખીલે છે. વિષુવવૃત્તના પ્રદેશમાં હમેશાં તાજાં ને લીલાં જંગલો (Evergreen Forests) જોવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ આ જ છે. ત્યાં ઝાડ ઘણાં ગીચ હોય છે એટલું જ નહિ પણ તેમનું કદ પણ મોટું હોય છે. વર્ષાઋતુમાં કેવળ જલસિંચન થાય છે એટલું જ નહિ પણ પાકને પોષણ આપનાર કેટલાક પદાર્થો પણ તે ઉત્પન્ન કરે છે. વીજળીનો ચમકારો થાય છે ત્યારે હવામાં 'એમોનિયા' (Ammonia) અને નત્રવાયુના ક્ષારો (Nitrates) ઉત્પન્ન થાય છે, જે વરસાદનાં નાનાંનાનાં ટીપાંમાં ઓગળી જઈ વરસાદ સાથે ધરતીમાં ખાતર રૂપે ભળી જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પડતા વરસાદમાં આવી જાતના ક્ષારોનું પ્રમાણ ઇંગ્લંડના વરસાદના ક્ષારોના પ્રમાણ કરતાં વધારે છે, એમ ડૉ. વૉયેલકર નામના એક અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિકે સાબિત કર્યું છે.

દરેક ઠેકાણે વરસાદ અમુક પ્રમાણમાં પડવાનાં વિશિષ્ટ કારણો હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે ઉનાળામાં તો કેટલેક ઠેકાણે શિયાળામાં વરસાદ પડે છે. આપણા ગુજરાતમાં ખાસ કરીને ઉનાળાને અંતે વરસાદ પડવો શરૂ થાય છે. ઉનાળા દરમ્યાન પડતી સૂર્યની અતિશય ગરમીથી સમુદ્રમાંથી ખૂબ બાષ્પીભવન થાય છે. અને તેનાં વાદળાં બંધાય છે. એ વાદળાં પવનના જોરથી આકાશમાં જે ઠેકાણે ખેંચાઈ જાય ત્યાં વરસાદ પડે છે. અરબી સમુદ્રમાં જે વાદળાં પેદા થાય છે તેને નૈઋત્યના પવનો હિંદના પશ્ચિમ કિનારા પર મોકલે છે. સૌથી પહેલાં એ વાદળોમાંનાં ઘણાંખરાં પશ્ચિમ ઘાટ પર વરસાદ રૂપે વરસી જાય છે; બાકીનાં થોડાંઘણાં ગુજરાતનાં મેદાનો તરફ આગળ વધે છે. પણ એ વાદળોને ઠારવા માટે ગુજરાતમાં પશ્ચિમ ઘાટ જેવા વિશાળ પહાડ ન હોવાથી અહીં વરસાદ ઓછો પડે છે. ગુજરાતના જુદાજુદા ભાગમાં કેટલો વરસાદ પડે છે તે નીચેના કોઠામાં આપ્યું છે.

જિલ્લો	વાર્ષિક સરેરાશ	ઓછામાં ઓછો	વધારેમાં વધારે	ઊગતા પાક
અમદાવાદ	૨૬·૪	૧૯ (ખારાઘોડા)	૩૩·૬ (મોડાસા)	ઘઉં, જુવાર બાજરી, ચણા, વગેરે
ખેડા	૩૧·૫	૨૯·૫ (માતર)	૩૪·૧ (આણંદ)	બાજરી, ડાંગર, ઘઉં, જુવાર વગેરે.
પંચમહાલ	૩૭·૦	૨૮·૭ (દાહોદ)	૪૧·૭ (હાલોલ)	મકાઈ, ડાંગર, ચણા, બાજરી, ઘઉં, વગેરે
ભરૂચ	૩૩·૩	૩૧·૪ (વાગરા)	૪૬·[illegible] (દહેજ)	ઘઉં, જુવાર, કપાસ, જવ, રાગી, વગેરે.
સુરત	૫૩·૯	૩૫·૪ (ઓલપાડ)	૭૪·૧ (પારડી)	ડાંગર, જુવાર, ઘઉં વગેરે

આ આંકડા ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાતમાં જુદેજુદે ઠેકાણે ભિન્નભિન્ન પ્રમાણમાં વરસાદ પડે છે અને એ પ્રમાણે જુદાજુદા ભાગમાં વિશિષ્ટ પાક ઊગે છે. દાખલા તરીકે અમદાવાદમાં ઘઉં, ખેડામાં બાજરી ને સુરતમાં ડાંગર ખાસ ઊગે છે. અહીંની જમીનમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અનુસાર સારામાં સારા પાક ઉગાડવા હોય, તો ગુજરાતને જુદાજુદા ભાગમાં પડતા વરસાદના પ્રમાણના આધારે જુદાજુદા વિભાગોમાં વહેંચી દઈને વરસાદના તે પ્રમાણના આધારે કયા ભાગમાં કયો પાક સારામાં સારી રીતે ઊગી શકે, એ નક્કી કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી પાકનું ઉત્પાદન પણ સારી રીતે વધી શકે. વળી તેના આધારે કયા ભાગમાં નહેરો બાંધવાની ખાસ જરૂર છે, એ પણ નક્કી થઈ શકે. એવા વિભાગો આ અંકમાં આપેલા ચિત્રબોધના નકશામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પડશે. એ નકશામાં વરસાદના કુલ સરેરાશ પ્રમાણના અનુસાર ઇંચ દર્શાવતાં કુંડાળાં કરી વિભાગો પાડ્યા છે.

પરંતુ આપણે ત્યાં દર વર્ષે બધે એકસરખા પ્રમાણમાં વરસાદ પડતો નથી. કોઈકોઈ વર્ષે એટલો બધો વરસાદ પડે છે કે જેથી નદીઓમાં પૂર આવીને પારાવાર નુકશાન થાય છે, તો વળી કોઈ વર્ષે ઘણો ઓછો વરસાદ પડવાથી દુકાળ પડે છે.

આમાં અતિવૃષ્ટિ થવાનાં કારણો જોઈએ. વર્ષાની શરૂઆતમાં કોઈકોઈ વાર બંગાળના અખાતમાં તોફાનનાં મોજાં (Cyclonic Depression) ઉત્પન્ન થઈ દેશ પરથી પસાર થાય છે. જ્યારે આ મોજું ગુજરાત ઉપર અથવા ગુજરાતની સરહદ પાસે થઈને વાયવ્ય સરહદના પ્રદેશ અને સિંધ તરફ જાય છે, ત્યારે ગુજરાતમાં વરસાદનાં જોરદાર ઝાપટાં પડે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે થાય ત્યારે થોડા વખતમાં વધુ વરસાદ પડે છે. એવાં જોરદાર ઝાપટાં ગુજરાતમાં ઈ. ૧૮૯૧ અને ૧૯૨૦માં પડ્યાં હતાં; તે વખતે ફક્ત ૨૪ કલાકમાં જ લગભગ ૧૫ થી ૨૦ ઇંચ જેટલો ધોધમાર વરસાદ પડ્યો હતો. કોઈકોઈ વાર આવો વરસાદ સાતસાત દિવસ સુધી સતત પડ્યા જ કરે છે એ મોજું જાય, કે તરતજ વરસાદ બંધ થઈ સૂર્યનો તડકો નીકળે છે. પરંતુ આ રીતે જ્યારેજ્યારે અતિવૃષ્ટિ થાય છે ત્યારેત્યારે લોકોને પારાવાર નુકસાન થાય છે. ખેતરના ખેડાણના ઉપલા થરની ખાતરવાળી ફળદ્રુપ માટી ધોવાઈ જાય છે, ને જમીનમાં ઠેરઠેર ગાબડાં પડી જાય છે, નદીનાળાંમાં પૂર આવે છે જેમાં કેટલાય ખેડૂતોનાં ઘરબાર ને ઢોર ઢાંખર તણાઈ જાય છે, પાક નાશ પામે છે, એટલું જ નહીં પણ ખેતરમાં પાણી ભરાઈ જવાથી રવિ પાકની વાવણી લંબાય છે અથવા બિલકુલ થઈ શકતી નથી.

આનાથી ઊલટું, કોઈકોઈ વર્ષે હવામાનમાં ફેરફાર થવાથી અરબી સમુદ્ર પરથી આવતા ભેજવાળા પવનો સારો વરસાદ ન આપે અથવા વહેલોમોડો આવે ત્યારે પાક બરોબર ઊગતો નથી, જેથી ગુજરાતમાં દુકાળ પડે છે. ગુજરાતમાં આવા અનેક દુકાળ પડી ગયા છે, જેમાં ૧૯૦૧થી ૧૯૦૩ સુધી ચાલેલો દુકાળ ભયંકર હતો.

ગુજરાતમાં અતિવૃષ્ટિ તથા અનાવૃષ્ટિ થવાનાં કારણો આમ ઉપર પ્રમાણે છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષના ગાળામાં ગુજરાતમાં જુદેજુદે ઠેકાણે અતિવૃષ્ટિ ને અનાવૃષ્ટિ કયાકયા વર્ષમાં થએલી તે નીચે આપેલા કોઠા પરથી જણાશે. ૧૮૯૫થી ૧૯૪૪ સુધીના દર પાંચ વર્ષના સરેરાશ

ગણેશ નેપાળથી કન્યાકુમારી સુધી, અને એક કાળે છેક ચીન-જાપાન-જાવા સુધી માન્ય થએલા શુભંકર દે

અને તેમનો મહોત્સવ ગણેશચતુર્થી

ઘણા પ્રાચીન કાળથી પૂજાતા ગણપતિની અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ પૈકી સૌથી વધુ પ્રચલિત એવી ચાર-ભુજાવાળી આકૃતિ.

ધર્મ વ્યવસ્થાપકો કહે છે કે કળિયુગમાં ત્વરિત સિદ્ધિ આપનાર દેવતાઓ બે છેઃ ચંડી (કાલિમાતા) અને ગણપતિ વિઘ્નહર્તા-પણું અને અલૌકિક બુદ્ધિસામર્થ્યનું જેમનામાં આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ગણપતિની સ્થાપના નેપાળથી માંડી રામેશ્વર સુધી હિંદભરમાં મંદિરેમંદિરે જ નહિ, પણ પ્રત્યેક હિંદુમાત્રના નિત્ય પૂજનના પંચાયતનમાં તથા ઘરને બારણેબારણે કરવામાં આવી છે ના કે મોટા કોઈ પણ શુભ કાર્યની શરૂઆતમાં ગણપતિને જ સાડાય છે. જેમનો પરસ્પર કદી પણ મેળ નથી ખાતો એવા વ અને વૈષ્ણવ બને સંપ્રદાયના લોકો તેની ભાવથી પૂજા કરે છે.

આવા સુખકર્તા, દુઃખહર્તા, મંગલમૂર્તિ મનાએલા શ્રી ગણેશની ઉત્પત્તિ વિષે અનેક કથાઓ પુરાણોમાં તથા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં મળે છે. અથર્વશીર્ષમાં કહ્યું છે કે જગતના આરંભમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષમાંથી શ્રેષ્ઠ ગજાનન સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થયું. બીજી કથા એમ છે કે એકવાર દ્વારપાળનું કાર્ય કરતા પાર્વતીપુત્ર ગણપતિએ શંકરને અંદર ન જવા દેવાથી પિતાપુત્ર વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં શંકરે ગણપતિનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. છેવટે પાર્વતીના આગ્રહથી ઇંદ્રના હાથીનું માથું ત્યાં બેસાડવામાં આવ્યું. ત્રીજી કથા એવી છે કે પાર્વતીએ પોતાના શરીરના મેલમાંથી એક પૂતળું ઘડી તેને ગંગાના પાણીમાં મૂકતાં જ તેને હાથીનું મુખ અને વિશાળ દેહ પ્રાપ્ત થયો. એક બીજી કથા વળી એમ છે કે ગજાસુર નામના રાક્ષસે શંકર ભગવાનનું કમંડળ ઢોળી નાખ્યું. તે કૃત્ય પોતાના પુત્રે જ કર્યું છે માની તેમણે ગણપતિનો શિરચ્છેદ કર્યો. પણ સાચી વાત જણાતાં ગજાસુરનું હાથી જેવું માથું કાપી લાવી પુત્રના ધડ પર બેસાડી તેને જીવતો કર્યો. વિષ્ણુએ ગજાસુરનો વધ કરવા એ રૂપે પાર્વતીને પેટે જન્મ લીધો હતો એવી પણ એક કથા છે. પુરાણોમાં એક કથા એમ પણ મળે છે કે એકવાર પાર્વતીએ પોતાના પુત્ર ગણેશની સંભાળ રાખવાનું કામ ભૂલથી શનિને સોંપ્યું પણ એ ક્રૂર ગ્રહની નજર ગણેશના મસ્તક પર પડતાં જ તે બળીને રાખ થઈ ગયું! દુઃખી થએલી પાર્વતી બ્રહ્મા પાસે ગઈ અને તેમની સલાહ માંગી. બ્રહ્માએ કહ્યું: 'રસ્તામાં તને પહેલાં જે મળે તેનું માથું કાપી લઈ ગણેશના શરીર પર બેસાડી દેજે.' સંજોગે પાર્વતીને સામો હાથી જ મળ્યો. આથી તેનું માથું બેસાડવામાં આવ્યું.

પણ ગણેશપુરાણમાં ગણપતિ વિષે જે વિસ્તારી હકીકત આપી છે તે પરથી ગણપતિના આજ સુધી ત્રણ અવતાર થયા મનાય છે. એક, કૃતયુગમાં કશ્યપ-પત્ની અદિતિને પેટે મહોત્કટ વિનાયક રૂપે. એ અવતારમાં તેમણે પૃથ્વીને પીડતા દેવાંતક ને નરાંતક રાક્ષસોનો નાશ કર્યો હતો; બીજો અવતાર ત્રેતાયુગમાં શિવપાર્વતીને ત્યાં ગણેશ રૂપે લઈ સિંધુદૈત્યનો નાશ કરી લોકોને યાતનામાંથી છોડાવ્યા હતા; અને ત્રીજો, દ્વાપરયુગમાં ભગવાન શંકરને ત્યાં જ અવતરી સિંદુરાસુરનો વધ કરેલો. આમ પ્રજાને પીડતા રાક્ષસોથી પૃથ્વીને બચાવી હોવાથી તે વિઘ્નહર્તા તરીકે લોકપ્રિય થયા હોય એમ લાગે છે.

ઘણા તત્ત્વચિંતકો ગણપતિ વિષે તાત્ત્વિક વિચાર કરતાં એમ માને છે કે ગણપતિ એટલે 'ગણેશ' નહિ, પણ 'ગુણેશ' હોવા જોઈએ. ગુણેશ એટલે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોના સ્વામી. બીજી માન્યતા એમ છે કે એ ૐકાર પ્રણવ રૂપ હોઈ તેમની ઉપાસના એટલે પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મની જ ઉપાસના. ૐકારમાં હાથીની સૂંઢ જેવો આકાર છે જ. માથાપરનો અર્ધચન્દ્ર પણ ગણપતિના દાંત જેવો લાગે છે. એવા ૐ સ્વરૂપ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમય ગણપતિનું વાહન ઉંદર મનાય છે. ઉંદર એટલે કાળ. જેમ ઉંદર દરેક વસ્તુનો કોતરીને નાશ કરે છે, તેમ કાળ પણ અહર્નિશ સૃષ્ટિના પદાર્થોનો નાશ કરે છે. એ કાળને જીતી લઈ તેને જ વાહન બનાવનાર ગણપતિ પરમેશ્વરનું જ રૂપ છે એમ તાત્ત્વિકો માને છે. ગણપતિ-પૂજા ચતુર્થીને દિવસે થાય છે, એનો અર્થ એ કે જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાંથી ઉન્નત થઈ ચોથી એટલે કે તુર્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાથી જ માનવ પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચે છે અને ત્યાં જ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ પરમેશ્વર એટલે કે શ્રીગણેશ વાસ કરે છે. ચતુર્થીને દિવસે ચંદ્રદર્શનની મના છે તેની પાછળ એ રહસ્ય છે કે મનના દેવતા ચન્દ્ર મનાય છે, અને જો તુર્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા જ્ઞાનારાધના કરવી હોય તો મન ઉપર કાબૂ મેળવવો જોઈએ. આમ ચન્દ્રદર્શન ન કરવું એટલે મન ઉપર કાબૂ મેળવવો અને મનને એકાગ્ર કરવું એવો છે.

ગણેશચતુર્થીને દિવસે ચન્દ્રનું દર્શન કરવું નિષિદ્ધ મનાવા પાછળ એવી એક પૌરાણિક કથા છે કે એક વખત ગણેશ પોતાના વાહન ઉંદર પર બેસીને જતા હતા ત્યારે અકસ્માત પડી ગયા. એ જોઈને ચન્દ્ર હસી પડ્યો. આથી ક્રુદ્ધ બની ગણપતિએ શાપ આપ્યો કે જે કોઈ તારું દર્શન કરશે તેના પર ચોરીનું આળ તથા દુઃખો આવી પડશે. આથી દેવો અને મનુષ્યોએ તેનું દર્શન કરવાનું બંધ કર્યું. આ પ્રમાણે બધા તરફથી તિરસ્કૃત થએલો ચન્દ્ર એક કમળમાં સંતાઈ ગયો. આમ ચન્દ્ર-પ્રકાશ લુપ્ત થવાથી અકળાએલા દેવોએ ગણેશ પાસે જઈ પોતાનો શાપ પાછો ખેંચવા વિનતિ કરી.

ચન્દ્રને પણ પોતાના શરમજનક કૃત્યનો પસ્તાવો થવા લાગ્યો અને ગણેશ પાસે આવી પ્રાર્થના કરી માફી માગવા લાગ્યો. આથી ગણેશ પ્રસન્ન થઈ પોતાના શાપની અર્ધવ્યાપી અસર પાછી ખેંચી. પણ એટલું કહ્યું કે ગણેશચતુર્થીને દિવસે જે ચન્દ્રનું દર્શન કરશે તેના પર શાપનો પ્રભાવ પડશે. એ શાપમાંથી બચવાનો એક માર્ગ એ ગણાય છે કે પોતાના પાડોશી તરફથી ઠપકો કે ગાળો ખાવી. આથી જેમનાથી ભૂલથૂકથી તે દિવસે ચન્દ્રદર્શન થઇ ગયું હોય તેઓ પોતાના પાડોશીના છાપરે પથરા ફેંકી તેમને ચીડાવી તેમને શાપિપ્રદાન કરવા કબૂલ કરે છે. પણ આજે તો નહિ ગણેશચતુર્થીને દિવસે બીજાના છાપરે પથરા ફેંકી ટંટાઓ ઊભા કરવાનો વિધિ જ ન હોય તેમ કેટલાક કમઅક્કલ લોકો વર્તે છે, એ બિલકુલ ઇષ્ટ નથી.

ગણપતિ વિષેનો ઉલ્લેખ છેક વેદોમાં તથા ઉપનિષદોમાં પણ મળે છે. તે પરથી તે ઘણા પ્રાચીન દેવતા હોય એમ લાગે છે. ત્યાર પછી તો તેમની ઉપાસના કરનારાઓનો જુદો 'ગાણપત્ય' સંપ્રદાય શરૂ થયો. આ સંપ્રદાયના લોકો ચિહ્ન તરીકે લાલ રંગનું ચન્દ્રાકાર તિલક કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણીજગ્યાએ ગણેશોપાસના વિશેષરૂપે પ્રચલિત છે. ત્યાં તેમના દેવળને 'હેરંબપુર' કહે છે.

ગણપતિ એટલે ગણોના પતિ. ગણ એટલે સમૂહ. વેદ કાળમાં રૂદ્ર, મરુત ઇત્યાદિ અનેક ગણોના તે અધિપતિ મનાતા. તેમની પ્રાર્થના કરવાથી સંકટનું નિવારણ થાય છે, પણ કોપ થાય તો બાળકો માટે અથવા બીજી હાનિ થાય છે એમ મનાતું. બ્રહ્મદેવે વિનાયક (ગણપતિ)ને ગણોનો નાયક નીમી મનુષ્ય માત્રના કાર્યમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરવાનું કાર્ય સોંપ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે વિનાયક રૂદ્ર જેવા જ ભયંકર હતા. પણ પ્રસન્ન કરવાથી વિઘ્નહર્તા બનતા. ગણપતિ આજે વેપારીના ઇષ્ટ દેવ ગણાય છે અને કેટલેક સ્થળે એવો રિવાજ છે કે જો કોઇ વેપારી દેવાળું કાઢે તો તેની જાણ કરવા તે પોતાની દુકાન પરની ગણપતિની મૂર્તિ કે ફોટાને ઉંધા લટકાવી દે છે જેથી આવનારા બધાને વગર કહ્યે તેની જાણ થઈ જાય છે. મહાભારતના કર્તા વ્યાસ ભગવાને જ્યારે મહાભારત લખવા વિચાર કર્યો ત્યારે તેમને કોઈ લહિયો મળતો નહોતો. ગણપતિએ એ કામ માથે લીધું પણ શરત એ કરી કે એકવાર લખવાની શરૂઆત કર્યા પછી ક્યાંય અટકવું ન જોઈએ. મહર્ષિ વ્યાસે તે શરત કબૂલ કરી, પણ સામી એ શરત મૂકી કે ગણપતિએ સમજ્યા વગર કશું જ ન લખવું. આમ બંનેનું કામ ચાલ્યું. પોતાને આગળ વિચાર કરવા વખત મળે તે માટે વ્યાસમુનિ વચ્ચેવચ્ચે અઘરા શ્લોકો લખાવતા.

શ્રી ગણેશનો જન્મ ભાદરવા સુદ ચોથને દિવસે બપોરે થએલો હોવાથી તે દિવસે ગણેશચતુર્થીનો તહેવાર ઉજવાય છે. આમ તો દરેક મહિનાની શુકલ પક્ષની ચતુર્થી વિનાયકી ચોથ ગણાય છે અને કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્થી સંકષ્ટ-ચતુર્થી મનાય છે. ગણેશચોથને દિવસે મુખ્ય વિધિ ગણપતિની મૂર્તિની કે ચિત્રની નવવિધા ભક્તિથી પૂજા કરીને તેમને પ્રિય એવા દૂર્વા તથા શમી વૃક્ષના પત્તાં ચઢાવવાં, મોદકનો નૈવેદ્ય ધરાવવો એ છે. વળી તે દિવસે બાજરીના લોટમાં ગોળ તથા ઘી નાખી તેની કુલેર બનાવી ઉંદરને ખવડાવવાનો પણ રિવાજ છે. કાઠિયાવાડમાં વૈશાખ સુદ ચોથને દિવસે તેલ અને સિંદુરથી ગણપતિની પૂજા થાય છે. દ્રવિડ દેશમાં આ તહેવાર વિશેષ ભાવપૂર્વક પળાય છે. કાનડી લોકો ગણેશચતુર્થીને 'ગૌનકેન હબ્બ' કહે છે અને તેલુગુ લોકો 'વિનાયક ચવતિ'. ત્યાંના લોકો માને છે કે શંકર બ્રાહ્મણોના, વિષ્ણુ ક્ષત્રિયોના, બ્રહ્મા વૈશ્યોના અને ગણપતિ શૂદ્રોના આરાધ્ય દેવ છે. શૂદ્રો અતિ ભાવપૂર્વક ગણપતિની પૂજા કરે છે તે પરથી આ માન્યતા બંધાઈ હોય એમ લાગે છે. બંગાળમાં ગણપતિનો ઓચ્છવ પળાતો નથી.

આ તહેવાર સૌથી વધુ ધામધૂમથી ક્યાંય ઉજવાતો હોય તો તે મહારાષ્ટ્રીયોમાં. તે દિવસે પાલખીમાં અથવા માથાપર ગણપતિની માટીની મૂર્તિ લાવીને તેની ઘેર સ્થાપના કરી ૫, ૭, ૧૦ કે ૨૧ દિવસ સુધી રોજ સવાર-સાંજ તેમની સવિધિ પૂજા કરે છે તે પછી નદી કે તળાવમાં તે મૂર્તિનું વિસર્જન કરવામાં આવે છે.

ચીનમાં તુન-હુ-આંગ પાસે આવેલી ગુફાઓમાંના મંદિરમાં એક ભીંત પર મળી આવેલું આ ગણેશનું ચિત્ર સૌથી પ્રાચીન ગણાય છે. આ જ પ્રમાણે ઈતર દેશોમાં મળી આવેલાં ગણપતિનાં ચિત્રો પરથી જણાય છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં ગાણપત્ય સંપ્રદાય તિબેટ, ચીન, જાપાન, જાવાસુમાત્રા આદિ દૂરદૂરને ઠેકાણે પ્રસરેલો હતો.

તેમનામાં બ્રાહ્મણથી માંડીને શૂદ્રો સુધી આ તહેવાર એકસરખો પ્રિય છે. લો૦ ટિળકે લોકોમાં એકયભાવ અને સ્વાતંત્ર્યભાવના ફેલાવવા તથા લોકજાગૃતિ આણવા આ તહેવારને વ્યાપક અને સાર્વજનિક સ્વરૂપ આપ્યું હતું. ત્યારથી દરેક મહોલ્લા અગર લત્તાના જુદા ગણપતિની કોઇ જાહેર જગ્યાએ પૂજા સ્થાપવામાં આવે છે. રોજ ત્યાં આગળ કોઇ વિદ્વાન વક્તાનું વ્યાખ્યાન, કીર્તન, દેશાભિમાન પ્રેરક ગીતો આદિ લોકશિક્ષણ રૂપક કાર્યક્રમો યોજાય છે. આમ અનંત ચતુર્દશી સુધી ચાલે છે. પછી ગણપતિને મોટી ધામધૂમથી ભજનો ગાતા-ગાતા નદી કાંઠે લઇજઇ નદીમાં ડૂબાડીને તેમનું વિસર્જન કરે છે.

હિંદુ ધર્મમાં જે વિવિધ દેવતાઓ નજરે પડે છે તેનું કારણ એ છે કે જનતકલ્યાણ માટે જે આવશ્યક ગુણોનો સમુચ્ચય માનવમાં હોવો જોઇએ તે કોઈ દેવતામાં કલ્પી તે ગુણ લોકોમાં વધે તે માટે તે ગુણ સમુચ્ચયવાળી કોઇ મૂર્તિ બનાવીને લોકો આગળ આપણા પ્રાચીન ધર્મ વ્યવસ્થાપકો મૂકતા. અને તેની ઉપાસના લોકો પાસેથી કરાવી લેતા. એ રીતે ગણપતિની પાછળ બે ગુણો કલ્પાએલા લાગે છે: બુધ્ધિદાન અને વિઘ્નહરણ. નજીવું કે મહત્વનું કોઇપણ કામ આપણે માથે લીધું હોય તો તે અવશ્ય સફળ થશે જ એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઘણીને વખતે વિઘ્નો આવી તે કામ નિષ્ફળ કરી નાખે છે. માટે મનુષ્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને તેના કૃપાછત્ર તળે કાર્ય કરવાની હોય છે. વિઘ્નો આવે તો પણ ડર્યા વગર ઇશ્વરભક્તિ રૂપી અભેદ્ય ઢાલ હાથમાં લઇ આગળ કૂચ કરતા જવું એમાં જ પુરુષાર્થની ચાવી છે. વિઘ્નહર્તા ગણપતિના તહેવાર ગણેશચતુર્થીનો આ જ સંદેશ છે.

નૃત્ત-હસ્ત

લેખક
યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

આપણા પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રનો પરિચય આપતી લેખમાળાનો ૨૫મો મણકો.

આપણાં ભારતીય નૃત્યોમાં આવતી મુદ્રાઓ એ એક પ્રકારની ભાષા છે. તેની પાછળ રહેલ સંકેતોના અર્થ આપણે ગયા બે હપતામાં સમજ્યા. હવે તેને અનુસંધાને 'નૃત્ત હસ્તો'-જે નૃત્ય વખતે શરીરની ક્રિયામાં લાવણ્ય અને શોભા લાવવા માટે વપરાય છે, તેની સમજણ લઈ

નૃત્તનાં જુદાંજુદાં ચલનો તથા શારીરિક સ્થિતિઓ(Poses)-માં શોભાના હેતુથી સુંદરતા લાવવા માટે જે આકર્ષક હસ્ત-રચનાઓ કરવામાં આવે છે તેને 'નૃત્ત હસ્ત' કહે છે. સંયુક્ત તથા અસંયુક્ત મુદ્રાઓની પેઠે આ નૃત્તહસ્તો પણ હાથની જ જુદીજુદી રચનાઓ છે; પણ તે કોઈ અર્થ કે ભાવ દર્શાવવામાં પ્રયોજાતા નથી, પરંતુ માત્ર અંગભંગી કે લાવણ્યના હેતુથી જ યોજાય છે. તે અંગરચનાની અપેક્ષાએ સમતોલપણા(Balance)ના સિદ્ધાંત ઉપર રચાય છે, કારણકે સુંદરતા સમતોલતામાં જ સમાએલી છે.

નૃત્ત-હસ્તો હાથ, પગ તથા શરીર એ ત્રણેના સામંજસ્ય દ્વારા અલૌકિક સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરી નૃત્તને અલંકૃત કરે છે. આથી તેને નૃત્તના એક અલંકાર તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય

પણ હાલમાં આ નૃત્ત-હસ્તો ખાસ પ્રચલિત રહ્યા નથી તેના વિષે ભાગ્યે જ કોઈને કંઈ માહિતી રહી હોય તો. તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે વિયુક્ત તથા સંયુક્ત મુદ્રાઓ જ નૃત્ત-ભાષાનું અનિવાર્ય અંગ હોવાથી તે તો વંશાનુગત ઊતરતી આવતી રહી; પણ નૃત્ત-હસ્તો એટલા અનિવાર્ય ન હોવાથી તે ધીમેધીમે વિસરાઈ ગયા. વળી, મુદ્રાઓમાં રહેલા સંકેતો જાણવાના કુતૂહલથી પ્રેરાઈને પણ તેને સમજવાનો પ્રયત્ન થતો રહ્યો છે જ્યારે નૃત્ત હસ્તોના વિષયમાં તેવો પ્રયત્ન પણ થયો નથી.

નૃત્ત-હસ્તોની ઉત્પત્તિ વસ્તુતઃ વિયુક્ત અને સંયુક્ત મુદ્રાઓમાંથી જ છે કેટલાક નૃત્ત હસ્તોમાં મિશ્ર-મુદ્રા(જુદીજુદી બે મુદ્રાનું સંયોજન) પણ યોજાય છે બંને હાથે અમુક મુદ્રા ધારણ કરીને સુશોભનના આશયથી હસ્તની અમુક શોભાપૂર્ણ રચના કરવામાં આવે છે તેને જ નૃત્ત-હસ્ત કહે છે.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં વિયુક્ત અને સંયુક્ત મુદ્રાઓ તેમજ નૃત્ત-હસ્તોની નામાવલિ આપીને કહ્યું છે કે, "આમ, ચોસઠ પ્રકારના હસ્ત કહ્યા." તે પૈકી ચોવીસ વિયુક્ત, તેર સંયુક્ત અને બાકીના નૃત્ત હસ્ત કહ્યા છે. આ અનુસાર નૃત્ત-હસ્તો સત્તાવીસ હોવા જોઈએ પણ તેનાં નામો ગણતાં તે ઓગણત્રીસ થાય છે. એટલે વધારાના બે હસ્તો તે છેલ્લા બે જ હોવા જોઈએ, કારણ કે નાટ્યશાસ્ત્રની અમુક પ્રતમાં એ બેના લક્ષણો છોડી દીધેલાં છે. એ ૨૯ નૃત્ત હસ્તોનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ (૧) ચતુરસ્રમ્ (૨) ઉદ્વૃત્તમ્ અથવા તાલવૃત્તમ્ (૩) તલમુખમ્ (૪) સ્વસ્તિકમ્ (૫) વિપ્રકીર્ણમ્ (૬) અરાલકટકામુખમ્ (૭) આવિદ્ધવક્રમ્ (૮) સૂચીમુખમ્ (૯) રેચિતમ્ (૧૦) અર્ધરેચિતમ્ (૧૧) ઉત્તાનવંચિતમ્ (૧૨) પલ્લવમ્ (૧૩) નિતમ્બ (૧૪) કેશબન્ધમ્ (૧૫) લતાખ્યમ્ (૧૬) કરિહસ્તમ્ (૧૭) પક્ષવંચિતમ્ (૧૮) પક્ષ પ્રદ્યોતકમ્ (૧૯) ગરુડપક્ષમ્ (૨૦) દંડપક્ષ (૨૧) ઊર્ધ્વમંડલિ (૨૨) પાર્શ્વમંડલિ (૨૩) ઉરોમંડલિ (૨૪) પાર્શ્વાવર્ત અથવા પાર્શ્વાર્ધમંડલિ (૨૫) મુષ્ટિકસ્વસ્તિકમ્ (૨૬) નલિની પદ્મકોશમ્ (૨૭) ઉલ્બણમ્ (૨૮) લલિતમ્ અને (૨૯) વલિતમ્.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં આપેલાં લક્ષણો ઉપરથી આ હસ્તોના ચોક્કસ રચનાઓ નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ છે, કારણકે તે સ્પષ્ટ નથી. નાટ્ય, નૃત્ય અને સંગીત જેવા વિસ્તૃત વિષયોના ગ્રંથમાં આ વિગતો સૂચન રૂપે જ દર્શાવી શકાય. વળી બધી વિગતો સંપૂર્ણરીતે દર્શાવી શકાય તેવી પણ હોતી નથી કેમકે ઘણાખરા નૃત્ત-હસ્તો હાથના અમુક 'ચલનો' હોવાથી તેમની કોઈ એક મુકરર સ્થિતિ નથી. એટલે હાથની એ ગતિત દશાનું વર્ણન કેવીરીતે આપી શકાય ચિત્રો દ્વારા પણ તે કેવી રીતે દર્શાવી શકાય? આથી તેનાં લક્ષણો આધારે અનુમાનથી તેની રચનાનો અંદાજ બાંધનો રહ્યો તેના લક્ષણોની સમજણમાં આ પ્રમાણે તારવણી કરી છેઃ

ચતુરસ્રમ્ઃ છાતીથી આઠ આંગળને અંતરે સવળા રાખેલા કટકામુખ હસ્ત; કોણીઓ ખભાની સમાન દેખાઈએ.

ઉદ્વૃત્તમ્ઃ બંને હંસપક્ષ હસ્ત પંખા જેમ હલાવવા તે.

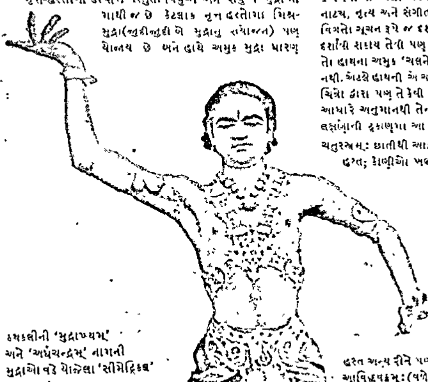
તલમુખમ્ ઃ ચતુરસ્રમ્‌માંથી હંસપક્ષ હસ્ત કરી તેને સહેજ ત્રાંસા અભિમુખ રાખવા તે.

સ્વસ્તિકમ્ ઃ કાંડામાંથી સ્વસ્તિક (cross) કરેલા તલમુખ હસ્ત

વિપ્રકીર્ણમ્ ઃ વિચ્યુત(છૂટા) કરેલ સ્વસ્તિક હસ્ત

અરાલ કટકામુખમ્ ઃ સ્વસ્તિક વિચ્યુત કરેલા અરાલ હસ્ત. હસ્ત અન્ય રીતે પણ થાય છે

આવિદ્ધવક્રમ્ઃ (વળેલા) હાથ; કોણી તથા ખભા સમાન રેખામાં

કથકલીની 'મુદ્રાખ્યમ્' અને 'અર્ધચન્દ્રમ્' નામની મુદ્રાઓ વડે યોજેલા 'સીમેટ્રિકલ' નૃત્તહસ્તનું ઉદાહરણ

સૂચીમુખમ્: ત્રાસા પ્રસારેલા સર્પશીર્ષ હસ્ત. અંગુઠો હથેળીની મધ્યમાં. આ હસ્ત સ્વસ્તિક કરીને પણ થાય છે.

ચિતમ્: સવળી કે હંસપક્ષ જેવી હથેળીવાળા પ્રસારિત હસ્ત.

અર્ધરેચિતમ્: ડાબો હાથ ચતુરસ્ર અને જમણો રેચિત કરવો તે.

નિતંબ ઉત્તાનવંચિતમ્: ખભા તેમજ કોણી સમાન રાખીને બંને હસ્ત ત્રિપતાક કરી હથેળીઓ ત્રાંસી નમની રાખવી તે.

પલ્લવમ્: કાંડામાંથી વળેલા પતાક હસ્તયુક્ત હાથ ખભાની હારમાં.

નિતંબમ્: પલ્લવ હસ્તને લાંબા કરવા તે.

કેશબંધમ્: કેશને સ્પર્શીને બંને પડખે સીધા રાખેલા પતાક હસ્ત.

લતાખ્યમ્: બંને બાજુ લંબાવેલા, ત્રાંસી ને નમતી હથેળીવાળા હસ્ત.

કરિહસ્તમ્: એક હસ્ત લતાખ્ય કરી તેને બંને પાર્શ્વમાં હીંસોળવો અને બીજો હસ્ત ત્રિપતાક કરી કર્ણપ્રદેશ પાસે રાખવો તે

પક્ષવંચિતમ્: કરિ-હસ્તની જેમ એકને બદલે બને ત્રિપતાક હસ્તને કાન પાસે રાખવા તે.

પક્ષપ્રદ્યોતકમ્: પક્ષવંચિત હસ્તને ઉલટા રાખવા તે.

ગરુડપક્ષમ્: પક્ષવંચિત હસ્તને ઊંધા રાખવા તે.

હંસપક્ષમ્: બંને હસ્ત હંસપક્ષ કરી તેને અવળા-સવળા ફેરવવા તે.

દંડપક્ષમ્: હસ્ત ખભાથી કોણી સુધી સીધા રાખવા.

ઊર્ધ્વમંડલિ: હંસપક્ષને ઊર્ધ્વ દિશામાં ફેરવવા તે.

પાર્શ્વમંડલિ: ઉપરના હસ્તને એક પાર્શ્વમાં રાખી ફેરવવા તે.

ઉરોમંડલિ: ઉદ્વેષ્ટિત અને વિવેષ્ટિત હસ્તનું છાતી પાસે ભ્રમણ.

ઉરઃપાર્શ્વાર્ધમંડલિ: અલપલ્લવ તેમજ અરાલહસ્તનું છાતી પાસે અર્ધ ભ્રમણ.

મુષ્ટિકસ્વસ્તિકમ્: મુષ્ટિહસ્તને કાંડામાંથી સ્વસ્તિક કરવા તે.

નલિની પદ્મકોશમ્: પદ્મકોશ હસ્તને અવળા-સવળા ફેરવવા તે.

અલપલ્લવ ઉલ્બણમ્ : અલપલ્લવ હસ્તોને ઊંચા કરી બનેની તર્જની–(પહેલી આંગળી) પરસ્પર ભીડવવી તે.

લલિતમ્: પલ્લવ હસ્તને મસ્તક ઉપર રાખવા તે

વલિતમ્: લતાખ્ય હસ્તને સ્વસ્તિક કરવા તે. આ મુદ્રા અન્ય શાસ્ત્રમાં બીજી રીતે પણ દર્શાવેલી છે.

'અભિનયદર્પણ'માં દર્શાવેલા નૃત્ત-હસ્તો સંયુક્ત તેમજ અ-સંયુક્ત હસ્તોથી જુદા નથી. તેના નામો પણ તે જ રાખેલા છે. જ્યારે 'ભરત-નાટ્યશાસ્ત્ર' અનુસારના નૃત્ત-હસ્તોની ઉત્પત્તિ સંયુક્ત તથા અસંયુક્ત હસ્તમાંથી જ હોવા છતાં તે ભિન્ન રીતે યોજાય છે. અને તેનાં નામો પણ ભિન્ન પ્રકારનાં છે.

'અભિનયદર્પણ' પ્રમાણે નૃત્ત-હસ્તો તેર છે, તે આ પ્રમાણે: (૧) સ્વસ્તિકમ્ (૨) દોલા (૩) અંજલિ (૪) કટકાવર્ધમાનમ્ (૫) શકટમ્ (૬) પાશા (૭) કીલકમ્ (૮) કપિત્થમ્ (૯) શિખરમ્ (૧૦) કુર્મમ્ (૧૧) હંસાસ્યમ્ (૧૨) અલપદ્મમ્ અને (૧૩) પતાકમ્.

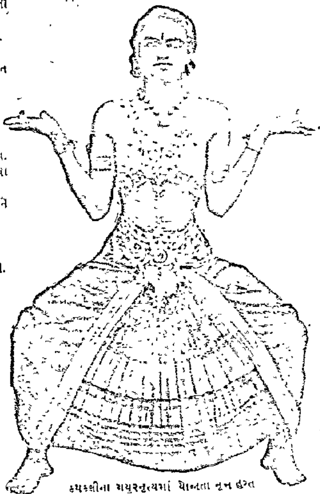
આમાં પતાકમ્, ત્રિપતાકમ્, શિખરમ્, કપિત્થમ્, અલપદ્મમ્ અને હંસાસ્યમ્ એ અસંયુક્ત હસ્તો છે અને અંજલિ, સ્વસ્તિકમ્, દોલા, કટકાવર્ધમાનમ્ વગેરે બાકીના સાત સંયુક્ત હસ્તો છે.

'અભિનયદર્પણ' અને 'નાટ્યશાસ્ત્ર'માં વિયુક્ત, સંયુક્ત તેમજ નૃત્ત-હસ્તોની સંખ્યામાં મુકાબલે વધઘટ હોવા છતાં આ બન્નેમાં હસ્તોની કુલ સંખ્યા તો એકસરખી (૬૪) જ થાય છે તે આ પ્રમાણે:

નાટ્યશાસ્ત્ર: ૨૪ વિયુક્ત + ૧૩ સંયુક્ત + ૨૭ નૃત્તહસ્ત = ૬૪

અભિનયદર્પણ: ૨૮ વિયુક્ત + ૨૩ સંયુક્ત + ૧૩ નૃત્તહસ્ત = ૬૪

જોકે 'અભિનયદર્પણ'ની કેટલીક પ્રતોમાં કેટલાક વધારાના હસ્તો પણ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે ફરક ગૌણ છે.

કથકલીના મયૂરનૃત્યમાં યોજાતા નૃત્ત હસ્ત

દક્ષિણ હિંદના 'ભરત નાટ્યમ્' નૃત્યમાં નૃત્ત હસ્તોનું ઘણું વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે, કેમકે તે નૃત્ય અભિનય કરતા વિશેષ તો નૃત્ત પ્રધાન શૈલી છે; જ્યારે મલબારના 'કથકલી' નૃત્યમાં નૃત્ત-હસ્તોનું પ્રયોજન બહુ ઓછું છે, કારણ કે તે અભિનયપ્રધાન કલા હોવાથી તેમાં નૃત્ત-હસ્તોને બદલે અર્થદર્શક હસ્તો કે મુદ્રાઓ વિશેષ હોય છે. વળી કથકલીમાં વપરાતા નૃત્ત હસ્તો તો એટલી અલ્પ સંખ્યામાં છે કે તેને જુદાં નામો પણ આપેલાં નથી. તેમાં ખાસ કરીને પતાકમ્, ત્રિપતાકમ્, મુદ્રાખ્યમ્ (નાટ્યશાસ્ત્રનો સંદંશ હસ્ત) અને અર્ધચંદ્રમ્ (નાટ્યશાસ્ત્રથી જુદો હસ્ત) આ ચાર હસ્ત જ 'નૃત્ત-હસ્ત' રૂપે વિવિધ પ્રકારે યોજાય છે, અને તેમાં પણ ખાસ તો મુદ્રાખ્યમ્ ને અર્ધચંદ્રમ્ હસ્તનાં જ વિવિધ સંયોજનો યોજાય છે.

નૃત્ત-હસ્તનો એક મુખ્ય નિયમ એ છે કે તેનાં ચલનો, શરીરની ક્રિયા તથા પગના ચરણો(Steps)ને અનુસરીને થવાં જોઈએ. તે ઉપર–નીચે, ડાબા–જમણી તથા સન્મુખ, એમ પાંચ પ્રકારે થાય છે.

હસ્તાંગુલિઓના પ્રકાર: શાસ્ત્રમાં બીજા ચાર હસ્ત-પ્રકાર પણ દર્શાવેલા છે તે આ પ્રમાણે: આવેષ્ટિતમ્, ઉદ્વેષ્ટિતમ્, વ્યાવર્તિતમ્ અને પરિવર્તિતમ્. આ હસ્તો આંગળીઓની જ અમુક ક્રિયાઓ કે સ્થિતિઓ છે અને તે વિવિધ નૃત્યમાં પ્રયોજાય છે.

બાહુ-પ્રકાર: વળી શાસ્ત્રમાં બાહુ સુધીના હાથની જુદીજુદી દશાઓ ને ક્રિયાઓવાળા બીજા કેટલાક હસ્તો પણ દર્શાવેલા છે, જેને 'બાહુ-પ્રકાર' કહ્યા છે.

વળી, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે હસ્તના આ સર્વ ભેદો 'કરણો'માં પણ આવે છે, માટે નર્તકોએ તે જાણી લેવા. ઉપરના હસ્તોને પણ 'કરણો' સાથે સંબંધ હોવાનું કહેવાય છે પરંતુ આ 'કરણો'નું જ્ઞાન તો આજે માત્ર નાટ્યશાસ્ત્રના ખાસ વિદ્વાનોને તેમજ નૃત્યકલાનો વંશાનુગત વારસો નભાવતા આવેલા દક્ષિણના કેટલાક નૃત્યાચાર્યો પાસે જ ટકી રહ્યું છે. 'નાટ્યશાસ્ત્ર'માં દર્શાવેલા દસ બાહુઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે: (૧) તિર્યક્‌મ્ (૨) ઊર્ધ્વસંસ્થમ્, (૩) અધોમુખમ્, (૪) આવિદ્ધમ્, (૫) અપવિદ્ધમ્, (૬) મંડલગતિમ્, (૭) સ્વસ્તિકમ્, (૮) અંચિતમ્, (૯) કુંચિતમ્ (૧૦) પૃષ્ઠગતમ્. બીજા ગ્રંથોમાં આ ઉપરાંત ઉદ્વેષ્ટિતમ્, પ્રસારિતમ્, નમ્રમ્, સરલમ્, આંદોલિતમ્ ને ઉત્સારિતમ્ એમ છ બાહુ દર્શાવેલા છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં ઉપરના દસ બાહુનાં નામ આપવા સિવાય તેમનાં લક્ષણો વગેરેનો કશો ઉલ્લેખ નથી. આથી અન્ય શાસ્ત્ર ઉપરથી તેનાં લક્ષણો ટૂંકમાં જોઈએ:

તિર્યક્‌મ્: બન્ને પડખે રાખેલા હસ્ત.

ઊર્ધ્વસંસ્થમ્: માથા ઉપર ઊંચા રાખેલા હસ્ત.

અધોમુખમ્: નીચા રાખેલા હસ્ત.

આવિદ્ધમ્: પોતાની તરફ ખેંચેલા હસ્ત

અપવિદ્ધમ્: હસ્તને છાતી પાસેથી ગોળાકારે આગળ લઈ

મંડલગતિમ્: હસ્તને શરીરની ચારે તરફથી ફેરવવા તે

સ્વસ્તિકમ્: ડાબા હાથથી જમણા હાથના અને જમણા ડાબા હાથના બાહુ પકડવા તે (અદબની જેમ)

અંચિતમ્: હાથને છાતી પાસેથી માથા સુધી લઈ જઈ મૂળ સ્થાને લાવવો તે.

કુંચિતમ્: કોણીથી વાળેલા હસ્ત.

પૃષ્ઠગતમ્: પાછળ રાખેલા હસ્ત.

ઉદ્વેષ્ટિતમ્: મણિબંધાશ્રિત હસ્ત.

પ્રસારિતમ્: આગળ લંબાવેલા હસ્ત.

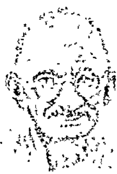
નમ્રમ્: સહેજ વળેલા હસ્ત.

સરલમ્: સરળરીતે રાખેલા સૌષ્ઠવપૂર્ણ હસ્ત.

આંદોલિતમ્: ઝૂલતા હસ્ત.

ઉત્સારિતમ્: વિરુદ્ધ દિશામાં રાખેલા હસ્ત. (ચા

First Day Cover

Indian
INDEPENDENCE
FIRST ANNIVERSARY
15 AUGUST 1948

INDIAN POSTS & TELEGRAPHS

હિંદની પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય-સંવત્સરીનું 'ફર્સ્ટ ડે કવર'

ગઈ ૧૫મી ઑગસ્ટે હિંદના સ્વાતંત્ર્યની પહેલી સંવત્સરી નિમિત્તે હિંદી ટપાલખાતાએ રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીના સ્મરણમાં જે ખાસ ટિકિટો કાઢી છે તેની સાથે ઉપરનું 'ફર્સ્ટ ડે કવર' પણ બહાર પાડવામાં આવેલું, જે બહુ ઓછાના જોવામાં આવ્યું હશે. તે અનેક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું છે. 'કુમાર'ના ૨૮૫મા અંકમાં સમજાવ્યા મુજબ ફર્સ્ટ ડે કવર એટલે, કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગના સ્મરણમાં કાઢેલી ટિકિટો જે દિવસે બહાર પડે તે પહેલે જ દિવસે, તે ટિકિટો વાપરીને પોસ્ટ કરવા માટે ખાસ તૈયાર કરેલું પાકીટ. આ ઉપરનું ફર્સ્ટ ડે કવર હિંદી ટપાલના ઇતિહાસમાં પહેલું જ હોવા ઉપરાંત એક બીજી રીતે પણ તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે. તે કવર પર ટપાલની જે છાપ મારવામાં આવી છે તે, ખાસ એ ૧૫મી ઑગસ્ટના એક જ દિવસ માટે વાપરવા સારુ બનાવવામાં આવેલી. તે છાપની મધ્યમાં તકલીની આકૃતિ તથા જય હિન્દ, અને વર્તુળમાં 'બૉમ્બે જી.પી.ઓ.' તથા '૧૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૮' એવું લખાણ છે. આ છાપ ૧૫મી ઑગસ્ટે પોસ્ટ થયેલા કાગળોને જ મારવામાં આવેલી. હવે પછી કદી પણ ને વપરાવાની નહિ હોવાથી એ છાપવાળાં ફર્સ્ટ ડે કવર હવે મૂલ્યવાન ગણાશે.

મહાત્માજીના સ્મરણમાં કાઢેલી ટિકિટો પણ, (જે હવે તો બધાએ જોઈ હશે) હિંદી ટિકિટો ઉપર પ્રથમ વાર જ એક એવ

...જ ટિકિટોની સુઘડ છપાઈને કારણે, ટિકિટ-જગતમાં એક નવો ...ાંક મૂકી જાય છે. પોણા લાખ રૂપિયાને ખરચે ખાસ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ...ાં છપાએલી એ ટિકિટો પર મહાત્માજીની જે બે છબિઓ છે તે ...જારો છબિઓની ચકાસણી બાદ પસંદ કરાએલી. ૧૦ રૂપિયાવાળી પોઝેથી ખાસ મેળવી છે, ને બાકીની ૧॥ આના, ૩॥ આના તથા ૧૨ આનાવાળી પણ ટિકિટો પર છપાએલી છબિ રાજકુમારી અમૃતકુંવરના સંગ્રહમાંથી છે. કુલ ૩,૧૫,૦૦,૦૦૦ ટિકિટો બહાર પાડવામાં આવી છે, જેમાં ૧॥ આનાવાળી અઢી કરોડ છે.

...માસમાસની વનસ્પતિનો પરિચય · આપણી વનસ્પતિ[૧૯]

જાસુદ

લેખક
પ્રો. જયંતીલાલ
દેવશંકર
ઓઝા
એમ. એસસી.

રૂપમનોહર, ઘેરા લાલ રંગનાં મોટાં ફૂલોથી શોભતી આ વનસ્પતિ હિંદભરમાં ખૂબ જાણીતી છે. ઘણાં તેને જાસુસ પણ કહે છે. જાસુદનાં ફૂલ સૂર્યદેવને અર્પણ કરવાથી સૂર્યદેવ પ્રસન્ન થાય છે એમ મનાય છે. સંસ્કૃતમાં જપા, હિંદીમાં જાસૂન અથવા જાસુંદ, મરાઠીમાં જાસવંદ ને અંગ્રેજીમાં તે 'Shoe-Flower' અથવા 'China Rose' તરીકે ઓળખાય છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ 'હિબિસ્કસ રોઝા-સાઈનેન્સિસ' (Hibiscus Rosa-Sinensis. Linn.). તેની લાલ, પીળી, સફેદ, એવી અનેક જાત થાય છે. તે સૌમાં સફેદ ઘણી ગુણકારી મનાય છે.

જાસુદ મૂળ તો ચીનનું વતની, પરંતુ તેનાં આકર્ષક ફૂલોને લીધે તે શોભા-વૃક્ષ તરીકે હિંદભરના બાગબગીચાઓમાં ઉગાડાય છે.

તેનું વૃક્ષ ૬થી ૧૦ ફીટ ઊંચું સીધું ઊગે છે. તેનું થડ કઠણ, શાખાવાળું અને કાંટા-રહિત હોય છે. તેનાં ઘેરાં લીલાં પાન સાદાં, શાખાઓ પર એક પછી એક ગોઠવાએલાં અને દાંડીવાળાં હોય છે. દરેક પાન નીચેથી ગોળાકાર પરંતુ ઉપરની બાજુએ સાંકડું થતું જઈ ટોચે અણીદાર હોય છે અને તેની બન્ને બાજુની કિનારી કાંગરીવાળી હોય છે.

જાસુદને ફૂલો લગભગ બારે માસ આવે છે. તેનાં મનોહર ફૂલ લાંબી દાંડીવાળાં, મોટાં, દેખાવડાં, લાલ (અગર બીજા) રંગનાં અને શાખાઓ પર એકાકી ગોઠવાએલાં હોય છે. ફૂલની વચ્ચેથી નીકળતી પુંકેસરની લાંબી નળી તેની શોભામાં અનેરો વધારો કરે છે. જાસુદનું ફળ ગોળ અને ઘણાં બીજવાળું હોય છે. પરંતુ હિંદમાં જાસુદને ફળ થતાં જોવામાં આવતાં નથી, તેથી તે કાપકલમથી જ ઉગાડવામાં આવે છે.

જાસુદ ઉપયોગી વનસ્પતિ છે. તેની છાલમાંથી કીમતી રેસા નીકળે છે. ચીની સ્ત્રીઓ તેનાં લાલ ફૂલોમાંથી નીકળતા રંગ સાથે બીજો રંગ મેળવી તે વડે ભમર તેમજ માથાના વાળ રંગે છે. તેનાં ફૂલનો રંગ બૂટને પૉલીશ કરવામાં વપરાય છે. આથી જ તેને અંગ્રેજીમાં શૂ-ફ્લાવર કહે છે. બંગાળમાં એ રંગ કાગળને લાલ રંગવામાં વપરાય છે. તાજાં ફૂલનો રસ શરબત તથા મીઠાઈને લાલ રંગ ચડાવવામાં પણ વપરાય છે. કેટલાક લોકો જાસુદનાં ફૂલનો લાલ રસ ચપ્પુનાં પાનાં પર ચડાવી તે વડે લીંબુ કાપી લોહી કાઢ્યું હોય એમ બતાવે છે. આ ઉપરાંત ચામડાં રંગવામાં પણ જાસુદનાં ફૂલનો ઉપયોગ થાય છે. તેનાં ફૂલનો તાજો રસ 'ઑલિવ' તેલમાં સરખા ભાગે મેળવી, પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેનું તેલ બનાવી માથામાં નાખવાથી વાળ નરમ ને કાળા થાય છે અને તે વાળ માટે ઘણું ઉત્તેજક ગણાય છે.

જાસુદનાં મૂળ, પાન તથા ફૂલ ઔષધ તરીકે પણ ઉપયોગી છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તે વિષે ખૂબ ઉલ્લેખ છે. તેનાં ફૂલ સ્નિગ્ધ ને શીત ગણાય છે. ફૂલનો ક્વાથ કફનો શામક અને ધાતુવર્ધક છે, તેમજ તે તાવમાં ઉપયોગી છે. ફૂલને ઘીમાં તળી અત્યાર્તવ બંધ કરવા માટે પણ અપાય છે, તેમજ તે પ્રદર, પથરી, પ્રમેહ આદિમાં પણ અપાય છે. ફૂલની કળીઓ વીર્યસ્રાવ તેમજ ધાતુની નબળાઈ મટાડવા માટે અપાય છે. જાસુદનું મૂળ કફમાં ઘણું ઉપયોગી છે. કોંકણમાં તેનાં તાજાં મૂળનો રસ દૂધ, સાકર ને જીરા સાથે પરમિયામાં અપાય છે. તેમજ મૂળનો ભૂકો કરી તેમાં સરખા ભાગે કમળનું મૂળ તથા 'કપોક'ની છાલ મેળવી લોહીવાના દર્દમાં અપાય છે. મુંબાઈમાં જાસુદનાં સૂકવેલાં મૂળ ગુલખેરૂને બદલે બજારમાં વેચાય છે.

મનન(અનુ૦પૃ.૨૬૩ના વાક્ય)લખવા જેવા જોઈએ. આપણા મુસ્લિમ બિરાદરો વિશે વિચાર કરો. શાહબુદ્દીન અને કુતબુદ્દીનથી માંડીને ઇ. ૧૭૫૭ (પ્લાસી) કે ૧૭૬૪ (બક્સરના યુદ્ધ) લગી, મુસ્લિમો જ અહીં ઉત્તર હિંદમાં ઘણેખરે રાજકર્તા કોમ હતી; હિંદુઓ તો એ રાજકર્તાઓની રૈયતની દશા ભોગવતા હતા. વારુ. અંગ્રેજોએ આવીને એ સર્વોપરિ સત્તા પડાવી લીધી. પરંતુ હવે તો એ અંગ્રેજો અહીંથી ટળ્યા છે, તો અહીંની રાજસત્તાના આ સમયે સાચા વારસ અમે નહીં વારુ? ગઈ ગુજરીને આ ફરી ગયેલ ઝમાને સંભારવાથી શો લાભ, એમ કહેવું સહેલું છે. પરંતુ હિંદુઓએ કલ્પનાબળે જુવાન ચડતા લોહીના મુસ્લિમોના ખોળિયામાં પ્રવેશીને આ બાબત સમજવા મથવું જોઈએ. જુવાન ચડતા લોહીના મુસ્લિમોને ગઈ કાલની જ પોતાની જાહોજલાલી પાછી મેળવવાની મહેચ્છા થાય એ કુદરતી કે અકુદરતી? શાંતપણે વિચાર કરો. બીજી બે મોટી બીના પણ સંભારો. હજી તો આ નૅશનાલિઝમનો યુગ આલ્યા કરે છે. નેશનાલિઝમ જેનું પ્રજાસ્મિતા નામ મેં જ પાડેલું તે કઈ જાતનો આવેશ છે? પોતાની ચડતી કલા સાધવાની મહેચ્છા એ જ ને? અને અલીગઢ કૉલેજ કેવી રીતે સ્થપાઈ, તેની યુનિવર્સિટી કેમ થઈ? હિંદુ કૉન્ગ્રેસમાંથી ગયા તો તેમ, જુદી રીતે અને સ્વતંત્રપણે ગયા તો તેમ, પણ મુસ્લિમ લીગની આપણા રાજપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં કૉન્ગ્રેસેતર સંસ્થા કેમ ઉપજી, કોને ટેકે આ બંને વધવા અને ચડતી કળા મેળવવા પામ્યાં, એ સર્વે આપણી નજર આગળ જ બની ગયેલો ઇતિહાસ સંભારો. હિંદુ નૅશનાલિઝમ સ્વતંત્ર થવા માગે તે યોગ્ય, પણ મુસ્લિમ નૅશનાલિઝમ સ્વાતંત્ર્ય ઇચ્છે તે અયોગ્ય, એમ?

હિંદની બહાર નજર નાખી જુવો. ઝાર-કયસરોનો યુગ આથમી ગયો છે, પરંતુ કમ્યૂનિસ્ટ પક્ષના ગણાતા સોવિયેટ રશિયામાં અત્યારે જ્યૉર્જિયાવતની સ્ટાલિનના હાથમાં રશિયાની મહામોટી રાજ્યસત્તાનાં તમામ અધિકારસૂત્ર એકઠાં થઈ ગયાં છે. આગલા કોઈ પણ આપખુદ જોરાવરદાર સમ્રાટ, શહેનશાહ, ખલીફા ખાનખાનાન, કાર્ડિનલ કે મહામાત્યના હાથમાંય એકત્ર થયેલ નહીં એટલી કુલ્લી સત્તા એકલો સ્ટાલિન ભોગવે છે. અને સ્ટાલિનની રાજનીતિ શી છે? રશિયાના ઝારોની રાજનીતિ શી હતી? પોતાના વિ-

નવ (ઑક્ટોબર ૧૯૪૮)

રહેવું એ જ. ઝારોના રશિયામાં રૈયતની ગુલામગીરી અને કંગાલિયત કે રૈયત ઉપર જુલમની સીમા જ નહોતી. આને રાહત આપવી એ અમારો ધર્મ છે, એવા સૂર ઝાર તરફથી અવારનવાર સંભળાતા હતા ખરા; પરંતુ એ સામ્રાજ્યની એવું કશું કરવાની દાનત જ નહોતી. કાળા સમુદ્ર લગી પહોંચવું, આખો બાલ્ટિક સમુદ્ર પોતાના તળાવ જેવો બનાવી લેવો, પાસિફિક મહાસાગર અને ઇરાની અખાત લગી પણ પહોંચી જવા મથવું. કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલ હાથ કરવું, એ જ ઝારોની વંશપરંપરાની રાજનીતિ હતી. આજે સ્ટાલિનની રાજનીતિ શી છે? ઝારોની સનાનો એ વારસ છે; એ વારસની જે રાજનીતિ હોય તે જ સ્ટાલિનની છે. વળી સ્ટાલિન કમ્યૂનિસ્ટ પક્ષનો સૌથી વધારે સમર્થ અગ્રણી છે. અને કમ્યૂનિસ્ટ પક્ષના વિચક્ષણ ચિંતકોએ મજૂર વર્ગના ઉદ્ધારાર્થે રાજખટપટનું કશું ષડ્યંત્ર નક્કી કરી રાખેલું છે તે સંભારો. કોઈ પણ દેશની વસતિમાં મુખ્ય વર્ગ ત્રણ: મજૂરો, મધ્યમવર્ગ, અમીર-મૂડીદારો. અમીર-મૂડીદારો અને પૂંજીવાળા Bourgeoisની રસાકસીમાં લાગ ફાવે તેમ એકને યા બીજાને સાથ આપી આખું તંત્ર ઢીલું કરી નાખવું, ચૂંટણીઓનો જેમ તે પ્રકારે પૂરેપૂરો લાભ લઈ બને તેટલી સક્રિય અધિકારની જગાઓ પર કટ્ટા કમ્યૂનિસ્ટોને ગોઠવી દેવા, ક્રાંતિ ઉપજાવવી. રાજ્યની આખી સત્તા વિના યુદ્ધે પડાવી લેવી અને તેમાં ફાવતાં જ હરીફ પક્ષોના આગેવાનોને, ઘણું જ કાઢી નાખવા. તેમને વીણી-વીણીને શોધીખોળીને ફૂંકી જ મારવા, કે ફરીને કમ્યૂનિસ્ટો સામે કોઈ પક્ષ ચૂંટણીને રસ્તે અગર કોઈ પણ રસ્તે માથું ઉંચકી જ શકે નહીં. પોલાંડમાં શું બન્યું છે તે આપણે જોયું છે. તેની પુનરાવૃત્તિ હજી ગઈ કાલે જ ઝેકોસ્લોવેકિયામાં થઈ છે. હવે આવ્યો છે હંગરી યુગોસ્લેવિયા, બર્લિન (એટલે જર્મની) અને કોરિયાનો વારો. સ્ટાલિનની રાજનીતિનું ધ્યેય અને તેની કમ્યૂનિસ્ટ પદ્ધતિ આ પ્રકારનાં છે.

મુસ્લિમ જુવાનોની મહેચ્છા કે કમ્યૂનિસ્ટોની સુરંગી નીતિબાજને 'કુફ્ર નવ' 'હમે પતિત' 'હમે ગવાતાં ગોઝારાં' એમ કહીએ ને તુર્ત અટકે, એવો લેશ પણ સંભવ છે ખરો? જો નથી તો આપણે એટલે કે આઝાદીના તમામ નૈષ્ઠિક નાગરિકોએ અકળાવું, તપી જવું, જેમ તેમ કરી બેસવું નહીં જ પા-

ઉચ્ચતર, ગંભીરતર કરવાની જરૂર છે. કારણ કે આ જે આઝાદી ભોગવવા પામી છે, તેના સંરક્ષણની ફરજ આપણે માથે ચોંટેલી છે. આપણે આપણી સ્વેચ્છાએ જ જેટલી સ્વીકારીએ છીએ તેટલી સામા પક્ષોમાંના કોઈ નાગરિકો સ્વીકારતા જ નથી. ગો. મા. ત્રિ-પાઠીનું મહાવાક્ય સંભારો: જે વધુ સમજે તેને શિર વધારે ધર્મબંધન.

હવે બીજા ખંડ ઉપર અને બહારના [illegible] માં જરા નજર ફેરવીએ. અત્યારે અમેરિકાનો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સર્વાનુમતે સૌથી સમર્થ રાજ્યસત્તા છે. અને એ રાજ્યસત્તા પ્રજાશાસિત (ડેમોક્રેટિક Democratic) છે. એનો પાયો ચણાતો હતો તે સમયની મુદ્દાની હકીકત જોઈ લઈએ. બ્રિટિશ સલ્તનતના અમલ નીચે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં, તે વખતે એકબીજાથી અલગ ન્હાનાં-ન્હાનાં મૂળિયાંને પોતાની આસપાસ વિસ્તરેલા વિશાળ ખંડની અઢળક સમૃદ્ધિનો જેમ બને તેમ વધારે લાભ જેમ બને તેમ ઝટપટ માણી શકે એવો સંભવ જ ન હતો; કેમકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સ્વાર્થ એ અઢળક સમૃદ્ધિનો લાભ મોટે ભાગે પોતે મેળવે એવી વ્યવસ્થા રચવા પળાવવામાં હતો એ ખુલ્લું છે. આ તેર ન્હાની-ન્હાની વસાહતોને જ્યાં લગી પોતાનો કોળિયો જ કરી જાય એવા સમર્થ દુશ્મનોનું સાંનિધ્ય હતું ત્યાં લગી તેમને એ દુશ્મનોનો ભય હતો. અને એ દુશ્મનોના ભયથી પોતાના રક્ષણ માટે આ નબળી વસાહતોને પોતાના પિતામાતા અને છત્ર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ઉપયોગ પણ હતો. આવી સેવા બજાવવાના બદલામાં બ્રિટિશ એમની કનેથી અને એમની આસપાસથી જે કંઈ તાણી જતા તે એમને મૂંગે મોંએ સહન કરવું જ પડે એવી પરિસ્થિતિ હતી. પરંતુ સાતવાર્ષિક વિગ્રહને નામે ઇતિહાસપટે વર્ણવાયેલા વિગ્રહનું એક અફર પરિણામ એ આવ્યું કે આ તેર સ્ટેટ્સ નામે નબળી વસાહતોની નજીકમાં એમને ધાસ્તી લાગે એવી એક પણ જબરી સત્તા રહી નહિ: એટલે એમના આગેવાનોને મહેચ્છા સ્ફુરી કે આસપાસ વિસ્તરેલી અખૂટ અઢળક સમૃદ્ધિના ધણીરણી આપણે જ એવી પરિસ્થિતિ ઉપજાવવાને શાને ન મથવું. ઇંગ્લાંડ મહા સમર્થ તો છે પણ છેલ્લા વિગ્રહે જર્જરિત છે. આપણને દબાવી દબાવીને એ તે કેટલા દબાવી શકવાનો, વચ્ચે આખો આટલાંટિક પડ્યો છે. માટે આ પ્રસંગ ઇતિહાસપ્રવાહે આણી આપ્યો છે તેને સુ-

ધારા જ સેવા, એમાંનું તો અસંતોષ અન્યાય-ક્રોમવેલ આદિના જોરબંદાર સાથે બંડ જ પોકાર્યું, અને એક બાજુ કંઈક સામા તો કંઈક ગરીબ માણસે તેજ બનાવેલ પ્રકારે પોતાની પ્રજાને સંગઠિત કરી લશ્કરી બળની જમાવટ આદરી; બીજી બાજુ ઇંગ્લિશ સામ્રાજ્યના અહેશા અને એણે આપેલી સજડ હારથી ખારીલા બનેલ ઇંગ્લંડવિરોધી યુરોપીય રાજ્યોમાંથી જેટલા બન્યા તેટલાને સ્વેચ્છાવીકે સલાવી પોતાની વ્હારે ન્હોતર્યાં. સાથેસાથે ખુદ ઇંગ્લાંડમાં એમણે પોતાના પક્ષ માટે ટેકો મેળવવા જુદી રીતનું જ પ્રચારકાર્ય કર્યું. તમે હમેશાં આઝાદી માટે સત્તાઓથી કેટકેટલું લડ્યા ઝઘડ્યા છો તે સંભારો, તમે રાજા જ્હોનને પાંશરો કર્યો. તમે પહેલા જેમ્સને અને બીજા ચાર્લ્સને સીધા રાખ્યા, અતિ ઉપર જતાં અટકાવી દીધા. તમે ૧લા ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ કર્યો. તમે બીજા જેમ્સને તગડી મૂક્યો. એના વારસોને રઝળતારખડતા કરી નાખ્યા. આ બધું શાને? તમને આઝાદી એટલી પ્રિય તો અમે પણ તમારાં જ સંતાનો ને? તમારા ધાવણ ધાવેલ, તમારાં પરાક્રમો વાંચતાંવાંચતા મોટા થયેલ, અમને પણ તમારો રંગ ન લાગે શાનું? રાજસત્તા જવાબદાર નહીં; કરો નાખવામાં પ્રતિનિધિ સભા પુછવાં નહીં ત્યાં વળી આઝાદી કેવી? 'No taxation without representation'–એ તમારે પહેલા ચાર્લ્સ સામેનું સૂત્ર, તેને આધારે જ અમારી માગણીઓ છે.

આવી જંગી સંકુલ વિકટ અને પરસ્પર વિરોધી પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન આ તેર વસાહતોના ચિંતકોએ પોતાનું નવું રાજ્યતંત્ર કયા પ્રકારનું હોવું જોઈએ, એ વિશે તલસ્પર્શી વિચારણા પણ કરી. તેમના વિદ્વાન રાજપુરુષો લગભગ એકમત થયા કે પ્રાચીન ગ્રીક નગર-રાજ્યો (સીટી-સ્ટેટ્સ City-states)-માં જે બંધારણ હતાં, તે પ્રમાણે પોતાનું તંત્ર પણ પ્રજાસત્તા ઉપર સ્થાપવું. વળી પ્રાચીન રોમના રાજપુરુષોએ દુનિયાદારીના તમામ વ્યવહારમાં ન્યાયનાં ધોરણ ઘણે જ મોટે ભાગે જાળવે એવું કાયદાતંત્ર ઘડેલું હતું, અને હોલાંડ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સના ચિંતકોએ એ કાયદાઓને પચાવી પચાવીને તેમાંથી પ્રજાસત્તાને ખાસ ઉપકારક તત્ત્વો જુદાં તારવ્યાં હતાં; તેનો લાભ લેવાનો પણ આ નવા બંડના પાડનારા આધાર'રૂપ ગણ્યા, અને પોતાનું જગદ્વિખ્યાત થયું છે તે "સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું (Declaration of Independence)" બહાર પાડ્યું.

આનો મૂળ મુસદ્દો કરેલો ફિલાડેલ્ફિયા-(આ વિશેષનામનો અર્થ છે–'ભ્રાતૃસ્નેહ-નગર')ના પોતાના મકાનમાં જુવાન કાયદાશાસ્ત્રી ટોમસ જેફર્સને, ઈ. ૧૭૭૬ના જૂન માસના બે દિવસોમાં. એ મુસદ્દો લેખકે પ્રથમ બતાવ્યો જ્હોન એડમ્સ અને બેન્જામિન ફ્રાન્કલિનને. તેમણે એ આખો તત્ત્વતઃ મંજૂર રાખ્યો માત્ર કોઈક શાબ્દિક ફેરફાર કર્યા. જૂનની ૨૮મીએ આ ખરડો કૉન્ગ્રેસ એટલે પ્રજાની ચૂંટેલી ધારાસભામાં મંજૂરી માટે રજૂ થયો. પણ એ સભામાં હજી તેની પહેલાં મંજૂર કરવો જોઈએ તે બંડના જાહેરનામાનો ઠરાવ ચર્ચાતો હતો. એ ઠરાવ નીચે મુજબ હતો: "આ સંયુક્ત સંસ્થાનો ઠરાવે છે કે અમે આઝાદ અને સ્વતંત્ર (ફ્રી ઍન્ડ ઇન્ડિપેન્ડન્ટ) છીએ ને આઝાદ ને સ્વતંત્ર અમારા હક્કથી છિયે. બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની તમામ અને દરેક જાતની વફાદારીથી અમે અમારી વિમુક્તિ જાહેર કરિયે છિયે. બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેના અમારા તમામ જાતના સંબંધોથી મોકળા થવાનો અમારો હક્ક છે અને તેમ અમે મોકળા થઈ જઈયે છિયે." એ ઠરાવ મંજૂર થયો કૉન્ગ્રેસમાં તા. ૨જી જુલાઈએ, અને તેને તેર સંયુક્ત સંસ્થાનોએ મંજૂરી આપી અને તેમના પ્રતિનિધિઓમાંથી ૫૬ જણે તેના પર સહીઓ પણ કરી.*

આ પછી જેફર્સનનો ખરડો કૉન્ગ્રેસ આગળ આવ્યો, તા. ૩જી જુલાઈએ. જેફર્સનના મૂળ ખરડામાં ગુલામગીરીનો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના સ્વતંત્ર રાજ્યના જન્મ સાથે જ અંત આણવાની, તમામ ગુલામોને નાગરિકોના સંપૂર્ણ હક્ક મળે એવી કલમ હતી. કૉન્ગ્રેસની ચર્ચા દરમિયાન ખરડામાં સૌથી મહત્ત્વનો ફેરફાર એ થયો કે આ કલમ ઉડી ગઈ, એટલે એ મહાભારત અટપટો પ્રશ્ન બીજો એક સૈકો ઘોળાતો રહ્યો અને તે ઉપર ભારે આંતરવિગ્રહ જામ્યો, જેમાં આઝાદીના હિમાયતી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના વધારે સમર્થ ઉત્તર વિભાગની સંપૂર્ણ ફત્તેહ થઈ, એટલે અબ્રાહામ લિન્કને ગુલામગીરીની સંસ્થાને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખતું જાહેરનામું ફરમાવ્યું.

પણ આપણે એ સ્વતંત્રતાના જાહેરનામાની વિગતો વિચારિયે. એ જાહેરનામું દુનિયા સાંભળે એમ જણાવે છે કે–"અમે આ સત્યોને પવિત્ર ને સર્વસંમત ગણિયે છિયે કે તમામ માણસોને અન્યોન્ય સમાન (ઇક્વલ) સરજવામાં આવ્યા છે." ઈશ્વર આગળ સમાન, દુન્યવી હક્કોમાં સમાન, પોતપોતાની જીવનચર્યા ભોગવવા માટે તકો અને અનુકૂળતાઓ મેળવવાના એકસરખા હક્કદાર. "અને આવા સમાનતાંકિત સર્જનને લીધે, તે દરેકને જીવવાનો, આઝાદીનો, અને સુખાવાપ્તિ માટે પ્રયાસોનો એકસરખો હક્ક છે." "વળી આ હક્કો દરેક સાધી શકે તે ખાતર જ પ્રજા રાજ્યસંસ્થા ઊભી કરે છે, અને કોઈ પણ રાજ્ય જે સત્તાઓ ભોગવે છે અને અમલમાં મુકે છે, તે એ રાજ્યને શાસિત પ્રજાની સંમતિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે." એટલે કે રાજ્ય કે રાજાની સત્તાઓ ઈશ્વરદત્ત નથી જ, સહજ પ્રાપ્ત નથી જ, દરેક પ્રજાજનના હક્કો ઈશ્વરદત્ત છે, એ હક્કો સૌને એકસરખા છે, અને તે હક્કો સાધવા અને રક્ષવાને માટે જ પ્રજા રાજ્યસંસ્થાની ઉત્પાદક બને છે, અને એ રાજ્યસંસ્થાને તેને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રજા જેટલી સત્તા બક્ષે, તેટલી જ ગણે, તે ઉપરાંત તેને લેશ પણ સત્તા હોઈ ના શકે. પ્રજાની સંમતિ એકવાર મળી ગઈ એટલે નીરાંત, એમ પણ ના સમજવું. રાજ્યસંસ્થાને સ્થાપનારી પ્રજા તેને ઉથાપવાની સત્તા પણ ધરાવે જ છે. રાજ્યાધિકાર જુલ્મી નીવડે તો તેને તોડી નવું રાજય સ્થાપવાનો હક્ક પ્રજાને છે જ.

દરેક નાગરિકને કોઈ પણ બીજા નાગરિકના જેટલા જ હક્ક છે એ મુદ્દા ઉપર આજે તમે એકાગ્ર ચિત્તે મનન કરશો. આ આખું વ્યાખ્યાન મેં આ મુદ્દો તારવી દેખાડવાને માટે અને એની વ્યાપકતા અને ગૌરવ ઠસાવવાને માટે જ યોજ્યું છે. રાજ્ય પોતાની સત્તાની અમલબજાવણી એવી રીતે કરવા બંધાયલું છે કે તેથી દરેકના હક્ક જળવાય, દરેક પોતાના જન્મસિદ્ધ વા ઈશ્વરદત્ત હક્ક ભોગવી શકે. પણ આપણે સૌ એકબીજાને એટલા બધા નિકટ છિયે કે હું હાથ હલાવવા જઉં ત્યાં તે પાસેના નાગરિકને અડી જાય વાગી જાય એમ પણ બને. તાત્પર્ય કે મ્હારા હક્ક માટેની મ્હારી પ્રવૃત્તિ બીજાઓની પોતપોતાના હક્ક સાધવા માટેની પ્રવૃત્તિ-

* આમાં મત લેવાયા તેરે સંસ્થાનનો એકએક એ રીતે, એટલે તે સર્વાનુમતે મંજૂર થયો. દરેક સંસ્થાનનાં પ્રતિનિધિઓમાંથી ઠરાવના તરફેણમાં બહુમતિ હોય એટલે આખું સંસ્થાન સામટો મત નોંધાવે છે એમ ગણી લેવાયું. પણ કેટલાક સંસ્થાનના પ્રતિનિધિઓમાંથી વિરુદ્ધ મત પણ કેટલાક ધરાવતા હતા, તેમણે એ ઠરાવ પર સહી ન કરી અને આ કારણે સહીઓ ૫૬ જ થઈ.

સભ્યોના હસ્તાક્ષરે આશાનું અંજન આંજી દીધું. શ્યામજીએ ૧૯૧૯ના જાન્યુઆરીની ૯મીએ વિલ્સનપર એક પત્ર લખીને અમેરિકન-યુરોપી રાજ્યસંઘમાં રૂા. ૧૦,૦૦૦ આપીને 'પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સન' વ્યાખ્યાનવૃત્તિ જાહેર કરવા ઇચ્છા બતાવી. પણ તેનો અસ્વીકાર થયો. બે વર્ષ પહેલાં સ્વીસ સરકારે પણ તેમની આવી જ દરખાસ્ત નકારી હતી.

છ વર્ષના લાંબા ગાળા બાદ શ્યામજીએ ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં ઇન્ડિયન સોશિયોલૉજિસ્ટનું પુનઃ પ્રકાશન કર્યું. પણ આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે તેમાં હિંદની પરિસ્થિતિ કે દુનિયાની પરિસ્થિતિ વિષે તેમણે એક અક્ષર પણ ન લખ્યો. આ ઉપરથી એક જ અનુમાન થઇ શકે છે કે શ્યામજીની કળા હવે આથમની હતી. પછી તો નિરાશા અને નાઉમેદે શ્યામજીને બરાબર ભીંસમાં લીધા. ઉમ્મર પણ વધતી હતી. એટલે ૧૯૨૩માં એમણે 'સોશ્યૉલૉજિસ્ટ' બંધ કર્યું. એથી એમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાવ ક્ષીણ બની ગઈ. માત્ર પત્રવ્યવહાર કે મિત્રોની મુલાકાતમાં જ તે પ્રવૃત્તિ મર્યાદિત બની.

આમ સર્વ પ્રકારના રાજપ્રકરણીય કામમાંથી વાનપ્રસ્થને કારણે શ્યામજી પોતાની આર્થિક સ્થિતિ પર વધુ ધ્યાન આપવા લાગ્યા. યુરોપના શેર બજારોના પચીસ વર્ષ ઉપરાંતના ઝીણવટભર્યા અભ્યાસને લીધે શ્યામજીને પોતાના શેર અને અનામતોના બદલા કરવાની મુક્ત ફાવટ આવી ગએલી. જીનેવામાં એ રોજ શેરબજારમાં જતા અને હિંદ વિષેના પોતાની દંતકથાના ખજાનાના જોરે તે લાભદાયી સોદા પાડતા. કરકસર ને કંજૂસ જણાય એવી કંજુસાઇની હદ લગી એ જતા. પણ એ કરકસરમાં એક અપવાદ હતો. નાના બાળકો એમને ઘણાં પ્રિય હતાં અને એમના જન્મદિને એ એમને સોના નાણાંની ભેટ આપતા.

૧૯૩૦ની શરૂઆતમાં એમની તબિયત લથડી. એમની મૂળની આંતરડાંની બીમારી આ વખતે ઘણા ગંભીર સ્વરૂપે આવી. ઓપરેશનથી તાત્કાલિક રાહત તો થઈ. ને જેવી તબિયત સુધારા પર આવવા લાગી તેવા જ એમણે શેરબજારના સાવની પૂછપરછ શરૂ કરી દીધી. પણ ત્યાં તો તબિયતે ફરી ઊથલો ખાધો અને સર્વ કોઇએ આશા છોડી દીધી. ભાનુમતીને ખાટલા પાસેથી દૂર ન જવાનું એમણે કહ્યું. અંતે એમણે ૧૯૩૦ના માર્ચની ૩૧મીએ સાંજના ૭ વાગે દેહ છોડયો. કેટલાક મિત્રો ખબર કાઢવા આવ્યા. ફાની દુનિયા ત્યજી ગએલા વિદ્વાનના ચહેરા પર ચિરકાળ શાંતિ લાગતી હતી. હાજર રહેલા સૌ પર આની ઘેરી અસર થઈ. સેન્ટ જ્યોર્જના સ્મશાનમાં એમના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર થયો. એ જ જગાએ એમની ભસ્મને દાટવામાં આવી

હિંદમાં એ કાળે (૧૯૩૦ની ૧૨મી માર્ચે શરૂ થએલી દાંડીકૂચ પછીના) આઝાદીના જંગના ઘેરા નાદમાં મોટા ભાગનાં હિંદી પત્રોએ શ્યામજીના જીવન અને મૃત્યુની ઝાઝી નોંધ ન લીધી એમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. પણ શ્યામજીને જે પ્રશસ્તિ સાંભળીને આનંદ થાત તે તો સરદાર ભગતસિંહ અને તેમના સાથીઓએ આપી. શ્યામજીના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી તેમણે ખુલ્લી અદાલતમાં રેખાનો કરેલા અને સંદેશાઓ મોકલેલા.

શ્યામજીના મૃત્યુ પછી ત્રણ જ વર્ષે તેમની જીવનસંગિની ભાનુમતિનું પણ મૃત્યુ થયું. પોતાની આ જીવનભરની સન્નિષ્ઠ ભામિયણ ઉપર શ્યામજીને અપાર સ્નેહ હતો. શ્યામજીની ચડતી અને પડતી સફળતા અને નિરાશામાં છેવટ લગી તે ભાગીદાર રહ્યાં હતાં. ભાનુમતિનો અગ્નિદાહ પણ શ્યામજીને જે સ્મશાનમાં દેવામાં આવ્યો હતો ત્યાં જ દેવાયો અને ભસ્મ પણ ત્યાં જ દાટવામાં આવી. તેમની છે એના પર માત્ર આટલું જ લખ્યું છે:

શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા: ૧૮૫૭-૧૯૩૦

ભાનુમતિ શ્યામજી વર્મા: ૧૮૬૨-૧૯૩૩

જે ભૂમિ પર પોતે જન્મ્યા અને જે પ્રજામાં પોતે ઊછર્યા તે પ્રજાની આઝાદીને માટે પ્રાણપણે યત્ન કરી જનારા મરજીવાઓના તેજસ્વી મંડળમાં શ્યામજીને સ્થાન મળશે એ નિઃસંશય. જોકે એ સાચું કે શ્યામજી ક્રાંતિને માર્ગે બહુ આગળ વધ્યા ન હતા. પણ ઇતિહાસને શ્યામજીનું એક ગૌરવ તો કરવું જ પડશે. રાજકીય જીવનના પહેલા દિવસથી પોતે જે માર્ગ સ્વીકાર્યો તેને જીવનના આખરી દિવસ લગી અવિશુદ્ધ રીતે વળગી રહેવાની ભારે હિમ્મત શ્યામજીએ બતાવી. પોતે લખેલો એક શબ્દ કે બોલેલો એક અક્ષર પણ એમણે ખેંચ્યો ન હતો. અને બધા જ ફેરફાર થયા ત્યારે

કણિકા

હું દરરોજ લીંપેલી ભોંય ઉપર ઘસઘસાટ ઊંઘી જતો. એક દિવસ જ્યારે હું ખાટલો લાવ્યો ત્યારે મને ગાદલા કે ગોદડાનો ખ્યાલ પણ ન હતો. પછી તો ધીરેધીરે ગાદલું, ગોદડું અને તકિયો પણ આવ્યાં. છતાં આજે જ્યારે એની સુંવાળપ અને હૂંફ વચ્ચે હું ઊંઘી જવા મથું છું, બરાબર ત્યારે જ મને નિદ્રાને બદલે દુષ્ટ પલંગના વિચારો કેમ આવ્યા કરતા હશે?

'તારે નિષ્ણાત થવું છે કે નામાંકિત?' મને એકાએક વરદાન મળ્યું.

હું મૂર્ખ, નામના ઉપર જ મોહી પડ્યો. પ્રથમ મને કશું આવડતું ન હતું એટલું જ; હવે બધાય મને ઓળખે પણ છે.

આવી મનોહર નાગરવેલ શરમની મારી ગૂંચળું વળીને કેમ પડી હશે?

શું આગ્રભારથી લચેલી કોઈ દાળ એણે દીઠી હશે?

-પુરુષોત્તમ સંઘવી-

પણ શ્યામજીની કીર્તિ બે વસ્તુઓ માટે તો જીવન્ત રહેશે જ: એક તો હિંદના રાજકીય ઇતિહાસને કેટલાક રંગીન પ્રસંગો પૂરા પાડનાર અને વીરો અને શહીદોને પ્રેરણા આપનાર 'ઇંડિયા હાઉસ.' અને બીજું હિંદના સ્વાતંત્ર્ય માટેનો એમનો નિર્ભીક, અસરકારક બુદ્ધિયુક્ત પ્રચાર; જડ અને રૂઢિચુસ્ત બ્રિટિશ પત્રો લગી એમણે આ અવાજ પહોંચાડ્યો. અને કદાચ કાળના વહેણમાં આ પણ લુપ્ત થઈ જશે ત્યારે પણ શ્યામજીનું જીવન અને દૃષ્ટાંત તો, પોતાની માતૃભૂમિને પરદેશીની બેડીઓમાંથી મુક્ત કરવાની, એ માટે અવિરત અને અવિશ્રાન્ત રીતે યત્ન કરતા રહેવા પ્રેરણા તો ભવિષ્યના સેંકડો હિંદી યુવાનોને આપ્યાં જ કરશે.

('ગતિ' સાપ્તાહિકમાં ક્રમશઃ પ્રગટ થએલા શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક લિખિત વિસ્તૃત ચરિત્ર પરથી તારવીને. આ ચરિત્રના વિસ્તારી પૂર્વાર્ધ માટે જુઓ 'કુમાર' વર્ષ ૨૪ પૃ. ૧૫૭)

અહીં લગી શ્યામજીને જિંદગીમાં બધે હરિયાળી જ મળી હતી. દસ વર્ષની દેશી રાજ્યની કારકિર્દી, વકીલ તરીકે કે વેપારી તરીકેની કારકિર્દી—બધે સફળતા, યશ અને શ્રી મળ્યાં હતાં. પણ જૂનાગઢમાં ભાગ્યદેવી એના પર રૂઠી.

જૂનાગઢ તે કાળે ખટપટથી ખદબદતું હતું. ત્યાં જામી પડેલી નાગર નોકરશાહીએ સત્તાનો જાણે ઈજારો જ રાખ્યો હતો. લાંચરુશ્વત તથા ચશ્મપોશીનો પાર નહોતો પણ શ્યામજીએ આવતાંવેંત જ કડક હાથે કામ લેવા માંડ્યું. આથી રાજ્યના નોકરિયાતો તથા નાગર અધિકારીઓ તેના દુશ્મન બન્યા અને શ્યામજી વિરુદ્ધ કાવત્રું કરવા લાગ્યા. તેમનો સામનો કરવામાં પોતાને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ માની તથા મિત્રપ્રેમને લીધે શ્યામજીએ મૅકૉનૉકી નામના પોતાના ઑક્સફર્ડના સહાધ્યાયી સિવિલ સર્વંટને ભારે પગારે તથા અનેક શરતો કબૂલ કરી જૂનાગઢમાં નોકરીએ રખાવ્યો. પણ તે સ્વાર્થી અંગ્રેજ સામા પક્ષના કાવતરામાં ભળ્યો અને શ્યામજીને છેહ દીધો. પરિણામે શ્યામજી વિરુદ્ધ ખટપટો અને કાવાદાવા એટલા પ્રબળ બન્યાં અને પોલિટિકલ એજન્ટ તથા નવાબસાહેબને એવા ભંભેરવામાં આવ્યા કે ૧૮૯૬ના સપ્ટેમ્બરમાં શ્યામજીને નોકરીમાંથી બરતરફી મળી.

પણ પેલો કૃતઘ્ન અંગ્રેજ મૅકૉનૉકી આટલેથી જ ન અટક્યો. તેણે શ્યામજી સામે અત્યંત નિંદાભર્યું અને બદનક્ષી કરતું અસત્યથી ભરેલું એક તહોમતનામું ઘડી એજન્સીના અમલદારો તથા રાજકીય ખાતાંઓમાં ફેરવ્યું. આથી જ્યારે શ્યામજી જૂનાગઢથી ફરી ઉદેપુરની પોતાની જૂની જગ્યાએ ગયા ત્યારે ત્યાંના એજન્ટ કર્નલ વાઈલીએ શ્યામજીની નિમણૂક સામે વાંધો લીધો. પણ ઉદેપુરના મહારાણાને શ્યામજી માટે ખાસ લાગણી હોવાથી શ્યામજી ત્યાં સ્થિર થયા. શ્યામજીએ ત્યાંથી જૂનાગઢ સામે છેલ્લાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. આખું વર્ષ અરજીઓ તથા પત્રવ્યવહાર કરી પોતાના ઉપરના આક્ષેપોની સફાઈ કરી, એટલું જ નહિ પણ તેના પરિણામરૂપ પેલા મૅકૉનૉકીનો વધારાનો પગાર અટકાવવામાં આવ્યો અને તેને જૂનાગઢમાંથી બ્રિટિશ નોકરીમાં બદલવામાં આવ્યો.

પણ આ દેશી રાજ્યની ખટપટના બાર વર્ષના અનુભવે શ્યામજીનું મન ખાટું કરી મૂક્યું, અને ૧૮૯૭માં શ્યામજીએ ભાનુમતિ સાથે હિંદનો કિનારો સદાને માટે છોડી દેવાનો નિર્ણય કર્યો.

હિંદ છોડીને ઇંગ્લંડ જવા પાછળ બીજું એક રાજકીય કારણ પણ હતું. શ્યામજીએ પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત સ્વામી દયાનંદના ચરણ પાસે કરેલી. વૈદિક ધર્મ અને ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળ પર ભાર મૂકીને સ્વામીજીએ રાષ્ટ્રવાદને એક નવો વળ આપ્યો હતો. પણ લો૦ તિલકના રાષ્ટ્રવાદની હાકલે શ્યામજીએ રોમાંચ અનુભવ્યો. તિલકની વિદ્વત્તા અને ધર્મ, ઇતિહાસ તથા સમાજ પરત્વેની નજરે શ્યામજીને આકર્ષ્યા ને એ જ અરસામાં બનેલા જૂનાગઢના કમનસીબ બનાવે બ્રિટિશ ન્યાય ને વફાદારીના તેમના ખ્યાલને મૂળમાંથી હચમચાવી નાખ્યા. રાજકોટ, મુંબઈ, સીમલા અને વ્હાઇટ હૉલ સર્વત્ર તેણે ન્યાય મેળવવા જે પ્રયત્ન કરેલા તેમાં તેને નિરાશા જ સાંપડેલી. આવે સમયે તિલકે શ્યામજી પાસે એના 'કેસ'ની પૂરી વિગતો માગી. તિલકની આ સહાનુભૂતિથી આકર્ષાયેલા શ્યામજીને ૧૮૯૭માં સરકારના દમન સામે મર્દાનગીથી ઝૂઝનારા તિલક માટે વધુ આદર પેદા થયો. આથી સ્થિર જીવન ભલે હવે એને કોઠે પડી ગયું હતું છતાં એણે રાષ્ટ્રની ચળવળને ટેકો આપવા બીજો માર્ગ લેવાનું નક્કી કર્યું. તે માર્ગ એટલે ઇંગ્લંડમાંથી હિંદી સ્વાતંત્ર્યની લડત ચલાવવાનો. અને એ માટે પણ એમણે હિંદ છોડવાનો નિર્ણય

હાથમાં આવી પડતો સુખચેનનું જીવન એ સહુ છોડી વિદેશમાં વસી એ વસ્તુ સૌથી પહેલી શ્યામજીના જ કિસ્સામાં બની. ઇંગ્લંડમાં રહીને પણ વકીલાત કરી શ્યામજી ખૂબ ધનોપાર્જન કરી શકત, પણ એમણે તો ત્યાં જઈ નવા પ્રકારની દેશની વકીલાત માથે લીધી.

દસ વર્ષ બાદ ૧૯૦૭માં પોતાના પત્ર 'ઇંડિયન સોશ્યોલૉજિસ્ટ'માં લખતાં શ્યામજીએ એ વસ્તુને સ્પષ્ટ કરી છે: 'કાદવમાં પગ મૂકવો અને પછી એને ધોવો એના કરતાં કાદવમાં પગ જ ન મૂકવો એ બહેતર છે, એવું એક સંસ્કૃત સુભાષિત છે. હિંદી સરકારના હાથે પકડાવું અને કશું ય કાર્ય કરતાં અટકી જવું તે તો મૂર્ખતા છે. દસ વર્ષ પહેલાં અમારા મિત્ર બાલ ગંગાધર તિલક અને નાતુબંધુઓ પકડાયા ત્યારે જ અમે હિંદ છોડવાનો નિર્ણય કર્યો કારણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની હદમાં, પરદેશી સત્તાની ધૂંસરીમાંથી પોતાના દેશને આઝાદ કરવા ઇચ્છતો કોઈ પણ હિંદી સલામત નથી એવી અમારી પાકી ખાતરી થઈ છે.'

જેમ દયાનંદ અને તિલકની વિચારસરણીને લીધે શ્યામજીનું મન હિંદની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના પ્રયત્ન તરફ વળ્યું હતું તેમ ઇંગ્લંડ આવ્યા પછી સ્પેન્સરના અધ્યયનને પરિણામે પણ તે સ્વાતંત્ર્યવાદને પુરસ્કાર કરવા માંડ્યા. 'દમન સામેનો પ્રતિકાર માત્ર ન્યાય્ય નહિ પણ અનિવાર્ય છે' એ સ્પેન્સરનું વાક્ય તેમનું સૂત્ર બન્યું.

એટલે ઈ. ૧૯૦૨માં જ્યારે એ જગપ્રસિદ્ધ ચિંતક હર્બર્ટ સ્પેન્સરનું અવસાન થયું ત્યારે સ્પેન્સરના શબની ઉત્તરક્રિયા સમયે, શ્યામજીએ એક અજબ કાર્ય કર્યું હિંદના એક રહેવાસી તરીકે અને પોતાના તેમજ પોતાના દેશના અસંખ્ય કેળવણી પામેલા વાસીઓ વતી શોક પ્રદર્શિત કરી, પોતાના ભાવ ને આદરના અદના પ્રતીકરૂપે એક હજાર પાઉન્ડ આપીને ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સ્પેન્સર સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરવાની તેમણે જાહેરાત કરી. આ ઉપરથી શ્યામજીની સ્પેન્સર પ્રત્યેની શ્રદ્ધાની પ્રતીતિ થાય છે.

પણ ઑક્સફર્ડમાં જ સ્પેન્સર સ્મારકની સ્થાપનાથી શ્યામજીને સંતોષ ન થયો. આથી પાછળથી તેમણે 'હર્બર્ટ સ્પેન્સર ઇંડિયન ફેલોશિપ'ની જાહેરાત કરી. જેમાં રૂપિયા ૨૦૦૦ની એક એવી પાંચ શિષ્યવૃત્તિઓ હર્બર્ટ સ્પેન્સરના સ્મારક તરીકે હિંદી સ્નાતકોને આપવાનું ઠરાવ્યું. પણ તેમાં એક ખાસ શરત એ હતી કે આ શિષ્યવૃત્તિ ધરાવતો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી હિંદમાં પાછા ફરીને બ્રિટિશ સત્તા હેઠળ કોઈ પણ જાતની નોકરી, દરજ્જો કે રોજી સ્વીકારી નહિ શકે. આમ કાંઈ ને કાંઈ નિમિત્તે શિષ્યવૃત્તિઓ જાહેર કરી બુદ્ધિમાન હિંદી વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ આવવાની તક આપવાની તથા તેમનું માનસપરિવર્તન કરવાની તેમની રીત ૧૯૦૫ સુધી સતત ચાલુ રહી.

ઇતિહાસની વણઝાર ઇસુના વર્ષ ૧૯૦૫ પર આવી પહોંચી અને શ્યામજીના જીવનના મહત્ત્વના તબક્કાનો પ્રારંભ થયો. અડતાલીસ વર્ષની એ પાકી ઉંમરે શ્યામજીએ 'ઇંડિયન સોશ્યોલૉજિસ્ટ' નામે અંગ્રેજી માસિક પત્રિકા ૧૯૦૫ના જાન્યુઆરીમાં પ્રગટ કરી. 'સ્વતંત્રતા અને રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારણાના મુખપત્ર' તરીકે તેને ઓળખાવીને પત્રિકાની નીતિના બે સિદ્ધાંતોની સ્પષ્ટતા કરતાં શ્યામજીએ નોંધ્યું: 'બ્રિટન અને હિંદના રાજકીય સંબંધોથી હિંદમાંના હિંદીઓ બ્રિટિશ અમલ પ્રત્યે કેવી લાગણી ધરાવે છે એની બ્રિટનને જાણ કરે એવા નિષ્ઠાવંત હિંદી દુભાષિયાની બ્રિટનમાં ખાસ જરૂર છે...હિંદને માટે સિફારસ કરવાની અમારી ફરજ છે અને એ અમારું ગૌરવ પણ છે.' પત્રિકાને હિંદ અને ઇંગ્લંડમાં

[illegible] રાખવામાં આવી હતી. આ સામયિક દ્વારા શ્યામજીએ પોતાના ઉદ્દામ વિચારોનો પ્રચાર કરવો શરૂ કર્યો. તે દ્વારા તે બ્રિટિશ સત્તા પર કડક પ્રહારો કરતા અને બ્રિટિશ લખાણોનો જ આધાર લઈ બ્રિટિશ જુલમ અને દમન પુરવાર કરતા.

'ઈન્ડિયન સોશ્યોલૉજિસ્ટ' પ્રકટ કરવું શરૂ કર્યા પછી શ્યામજીએ પોતાનું બીજું મહત્ત્વનું કાર્ય હાથમાં લીધું. તેમણે લંડનમાં વસતા હિંદીઓનું સાચું ઉદ્દામવાદી સંગઠન કરવાનો નિર્ણય કર્યો. શ્યામજીની આસપાસ વીંટળાએલા ઉદ્દામ જુવાનો તેમનો મત પ્રદર્શિત કરતા કે રાજકીય સભાઓ ભરવા બીજી કોઈ પણ સંસ્થાના અભાવે ઈંગ્લેંડમાં કામ કરતી કૉંગ્રેસની વિનીત અને બ્રિટિશ સ્નેહી નેતાઓથી સંચાલિત સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરવો પડતો. હવે એમનું પોતાનું મુખપત્ર હતું તો એમની પોતાની સંસ્થા પણ શા માટે નહિ? એ સંસ્થાના નામ અને વિચારસરણી બન્ને માટે એમણે આયરિશ ચળવળનું આલંબન લીધું. 'આયર્લેન્ડ માટે હોમરૂલ' એ વખતનું જાણીતું સૂત્ર હતું. શ્યામજીએ એના ઉપરથી 'હિંદ માટે હોમરૂલ' એ સૂત્ર પકડ્યું અને ૧૯૦૫ની ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ 'ઈન્ડિયન હોમરૂલ સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી ખુદ ઈંગ્લેંડમાં હોમરૂલનો ઝંડો ફરકાવ્યો.

આ પછી શ્યામજીનું ત્રીજું અને સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય 'ઈન્ડિયા હાઉસ'ની સ્થાપનાનું હતું. શ્યામજીની શિષ્યવૃત્તિ લઈ આવતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓને રંગભેદને કારણે ઈંગ્લેંડમાં રહેવા-ખાવાનો પ્રશ્ન ત્રાસ રૂપ બનતો. તેઓ ચામડીના રંગને કારણે આનંદપ્રમોદનાં સ્થાનોમાં ભાગ લઈ શકતા નહિ. આટલું ઓછું હોય તેમ તેમની આસપાસ જાસૂસી જાળ બિછાવવામાં આવતી, જેનો ડગલે ને પગલે તેમને કડવો અનુભવ થતો. હિંદી વિદ્યાર્થીઓને પડતી આ બધી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા તેમણે લંડનના આરોગ્યપ્રદ વિસ્તાર ગણાતા હાઈગેટ વિસ્તારમાં ત્રણ માળનું એક મકાન લઈ ત્યાં 'ઈન્ડિયા હાઉસ'ની સ્થાપના કરી. એમાં શરૂમાં પચીસેક વિદ્યાર્થીઓને રહેવા-ખાવાની સગવડ ઉપરાંત વ્યાખ્યાનગૃહ, વાચનાલય અને પુસ્તકાલય પણ હતાં. ૧૯૦૫ના જુલાઈની ૧લીએ 'ઈન્ડિયા હાઉસ' ખુલ્લું મુકાયું. આથી હિંદી વિદ્યાર્થીઓને દરેક જાતની સગવડ અને આરામ મળ્યાં એટલું જ નહિ પણ ત્યાં ખાનગી સભાઓ, મસલતો તથા હોમરૂલ સોસાયટીની બેઠકો ભરવાની પણ સુવિધા થઈ. થોડા જ દિવસોમાં તો તે શ્યામજીના નવધર્મનું મંદિર બની ગયું.

પચાસ વર્ષ સુધી અખબાર અને વ્યાખ્યાનપીઠ બન્નેથી અળગા રહેલા, હિંદના રાજકારણથી અનભિજ્ઞ રહેલા, અને જિંદગીમાં પહેલી જ વાર જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરેલા શ્યામજીએ સાત માસના ટૂંકા ગાળામાં તો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો. અને હિંદના રાજકીય ક્ષેત્રમાં પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો. લંડનમાં જે અનેક નાની અને આછી-પાતળી સંસ્થાઓ હતી તેમાંથી જ પોતાનો અનુયાયીવર્ગ પણ ઊભો કર્યો. આ માટે એમણે પ્રચારમાં તેમ આયોજન ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વનાં બ્રિટિશ મંડળો અને જાહેર કાર્યકર્તાઓની અમૂલી સહાય મેળવી.

[illegible] હિંદી યુવકોને યુરોપમાં લાવી તેમની રાજકીય દૃષ્ટિ અધિક વ્યાપક અને ઉદ્દામ બનાવવાનો શ્યામજીનો હેતુ એક હદે પાર પડ્યો. તે પ્રમાણે તેમણે 'સોશ્યોલૉજિસ્ટ'ના ડિસેમ્બર અંકમાં એક નવી યોજના રજૂ કરી. [illegible] જાહેર કર્યું: 'હિંદના પ્રથમ પ્રખર [illegible] મહાન [illegible] દયાનંદ [illegible] અને [illegible] (સાર્વજનિક [illegible]) ને સ્વદેશની [illegible] આપવામાં, હર્બર્ટ સ્પેન્સરની એક [illegible] સ્કોલરશીપ, આનો હેતુ સ્પષ્ટ, [illegible] જ બીજા લાયક હિંદીઓ યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોની મુલાકાત લઈને પોતાનાં દેશવાસીઓમાં રાષ્ટ્રીય એકતા તથા સ્વાધીનતાના જ્ઞાનનો પ્રસાર કરી શકે એ માટે એમને તૈયાર કરવાનો છે.' આ ઉપરાંત ઈન્ડિયન હોમરૂલ સોસાયટીની વર્ષાન્ત સભામાં શ્યામજીએ હિંદમાં રાજકીય પ્રચારકોની એક ઉદ્દામ શ્રેણી ઊભી કરવા સારુ [illegible] જાહેર કરી. એ ફંડમાંનું [illegible] હિંદમાં હોમરૂલ [illegible] આપવાનું હતું. બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલને એ નવી યોજનાના પ્રથમ વ્યાખ્યાતા તરીકે નીમવામાં આવ્યા. આમ શ્યામજીએ હિંદમાં ઊગતા ઉદ્દામવાદી બળોને પણ બેઠાં કરવાનું કામ આરંભ્યું.

'ઈન્ડિયન સોશ્યોલૉજિસ્ટ'માં પ્રકટ થતા શ્યામજીના નિબંધ ને ઉદ્દામ વિચારોએ પણ [illegible] આકર્ષ્યા હતા. દાદાભાઈ આદિ વિનીત નેતાઓના રાજકીય સિદ્ધાંતો પર પણ તેમણે આકરા પ્રહારો કરવા માંડેલા. હિંદના અનેક રાષ્ટ્રવાદી પત્રો શ્યામજીના લેખોનું પુનર્મુદ્રણ કરતા અને આમ તેમના સ્પષ્ટ અને નિર્ભીક પ્રચારનો આદર કરતા. આ ઉપરાંત એક ન્યૂ યૉર્કથી પ્રકટ થતા 'ગેલિક અમેરિકન' અને 'આયરિશ રીપબ્લિકન' પત્રો પણ 'સોશ્યોલૉજિસ્ટ'માંના શ્યામજીના લેખોને સાભાર ઉદ્ધૃત કરતા અને એ રીતે આયર્લેન્ડ અને હિંદમાં ચાલતા બ્રિટિશ દમનનો તથા હિંદની સ્વાધીનતાની લડતનો વાચકોને ખ્યાલ આપતા. એના સંપાદક ડીવોયને શ્યામજી સાથે અંગત મૈત્રી પણ હતી.

શ્યામજીએ આ રીતે નીડરતાથી હિંદની આઝાદી માટે પોતાના પત્ર દ્વારા જે ખુલ્લેખુલ્લો પ્રચાર કરવા માંડ્યો તથા જે વ્યાપક રાજકીય ચળવળ કરવા માંડી તેથી બ્રિટિશ પત્રો ઉશ્કેરાવા લાગ્યાં. વળી હિંદના રાજકીય આકાશમાં જામેલાં વાદળાંની અસર ઈંગ્લેંડને [illegible] પ્રચાર ચાલુ રાખનાર પર પણ પડ્યા વિના ન જ રહે. [illegible] શ્યામજીને શિરે આ આફતનું વાદળ ફાટ્યું. [illegible] સરકારની વિચારણા ને નીતિના [illegible] 'લંડન ટાઈમ્સે' શ્યામજી પર પ્રહાર કર્યો અને તુરત જ [illegible] આ પોકાર બીજાં અંગ્રેજ પત્રોએ ઉપાડી લીધો. [illegible] પડઘો આમની સભામાં પડ્યો ને. આમ-સભામાં 'બળવાખોર' શ્યામજી તથા તેમના 'ઈન્ડિયન સોશ્યોલૉજિસ્ટ' વિષે કડક પ્રશ્નોત્તરી થઈ, એટલું જ નહિ પણ પોતાને બ્રિટિશ નાગરિક નહિ ગણાવનાર એ 'અનિચ્છનીય પરદેશી'ને દેશપાર કરવાની માગણી થઈ.

આની સાથોસાથ જ 'સોશ્યોલૉજિસ્ટ' જે મુદ્રણાલયમાં છપાતું હતું ત્યાં સ્કોટલેન્ડ યાર્ડનો એક જાસૂસ પહોંચ્યો [illegible] અને 'સોશ્યોલૉજિસ્ટ'ની નકલ લઈ ગયો. પછીના સમયમાં તો આવી મુલાકાતો વારંવાર થવા લાગી. આથી શ્યામજીના મનમાં બ્રિટિશ સરકારની દાનત વિષે કોઈ પણ જાતની શંકા ન રહી. [illegible]

હિંદમાંની બ્રિટિશ હકૂમત સામે વધુ જલદ પ્રહાર કરવામાં ને હિંદની પરિસ્થિતિ વિષે પોતાના ખૂબ ઝડપથી વિકસતા જતા વિચારોની તર્કશુદ્ધ અને સુઘડ રજૂઆત કરવામાં કર્યો. ઇંડિયન સોશ્યૉલૉજિસ્ટના આવા જહાલ પ્રચારથી બ્રિટિશ સરકાર એટલી તો ડરી ગઈ કે તેણે હિંદમાં તેની આયાત અને વેચાણ સામે પ્રતિબંધ મૂક્યો.

પણ ૧૯૦૫થી ૧૯૦૭ સુધી ક્રાંતિવાદના અદ્વિતીય નેતા ગણાતા શ્યામજીના કેવળ મોટા શબ્દોનો લંડનમાંના હિંદી ક્રાંતિકારીઓને પાછળથી કંટાળો આવવા માંડ્યો. તેમને અસરકારક 'કાર્ય' જોઈતું હતું. તે તેમને શિવાજી સ્કોલરશિપ મેળવી તાજેતરમાં જ ઇંગ્લંડ આવેલા સાવરકર તરફથી મળ્યું. આથી શ્યામજી લંડન છોડીને જતાં લંડનના ક્રાંતિકારી પક્ષનું નેતૃત્વ સાવરકર પાસે આવ્યું. એ જ અરસામાં ઇંગ્લંડમાં એક જબ્બર ધડાકો થયો. ૧૯૦૯ની ૧લી જુલાઈએ 'ઇંડિયા હાઉસ' સાથે સંબંધ ધરાવતા એક હિંદી જુવાન મદનલાલ ધીંગરાએ હિંદી કચેરીના અગ્રણી કર્મચારી કર્નલ સર વીલિયમ કર્ઝન વાઇલીનું ખૂન કર્યું. લોહ જૂના બ્રિટિશ અમલમાં ધીંગરાએ હિંદના નૂતન ઇતિહાસનાં મંડાણ કર્યાં. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હૃદય સમા લંડનમાં જ એણે હિંદી ક્રાન્તિનું રણશિંગું ફૂંક્યું. બ્રિટિશ જનતા એથી ખળભળી ઊઠી. એને ભારે આઘાત લાગ્યો. તરત સહુનું ધ્યાન આજસુધી સતત ક્રાંતિના વિચારો ફેલાવતા શ્યામજી પર આ ષડ્યંત્રના યોજક તરીકે કેન્દ્રિત થાય એ સ્વાભાવિક હતું.

શ્યામજીની રાજકીય કારકિર્દીમાં આ સહુથી વધુ તંગ પરિસ્થિતિ આવીને ઊભી હતી. આ ઘડીએ એમણે શીઘ્ર નિર્ણય દાખવાની વૃત્તિ બતાવી. 'ડેઇલી મેઇલ'ના પારીસના ખબરપત્રીએ બીજી જુલાઈએ ધીંગરાના કૃત્ય બદલ એમનો મત પૂછ્યો, ત્યારે શ્યામજીએ કશા જ મનદુઃખ સિવાય આ કૃત્યને વખોડી કાઢ્યું. એટલું જ નહિ પણ હિંદી ક્રાંતિકારીઓ તરફથી એ અંગે કડક ટીકા થવા છતાં તેમણે શાંતિ વ્યગ્ર મૌન સેવ્યું. આખરે દિવસો બાદ 'ટાઇમ્સ' પર એક લાંબો પત્ર લખી તેમણે એ ધીંગરાની શહાદતને અંજલિ આપી, પણ તે સાથે ધીંગરાના કાર્ય સાથે કશો પણ વ્યક્તિગત સંબંધ હોવાનું આશ્ચર્યજનકપણે પોતાની વિશિષ્ટ રીત અનુસાર ધીંગરાની શહાદતનું ગૌરવ કરતાં તેને નામે ચાર નવી શિષ્યવૃત્તિઓની જાહેરાત કરી.

ધીંગરા પ્રકરણની પરિસમાપ્તિ થાય તે પહેલાં જ બ્રિટિશ સરકારે લંડનમાં થતા સર્વ હિન્દી પ્રચારને દબાવી દેવાના કડક પગલાં લીધાં. શ્યામજી તો એ વખતે પારિસ વસતા હોવાથી સરકાર તેમને તો શું કરી શકે તેમ નહોતી. પણ 'સોશ્યૉલૉજિસ્ટ'ના બે અંગ્રેજ મુદ્રકો—આર્થર હોર્સલે અને ગાય આલ્ફ્રેડ—ને રાજદ્રોહના ગુના બદલ જુલાઈ અને સપ્ટેમ્બર માસમાં ચાર માસ અને એક વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી. 'ઇંડિયન સોશ્યૉલૉજિસ્ટ' માટે આટલા ટૂંકા ગાળામાં આવી રીતે બીજી વાર ન્યાયાલયમાંથી તિરસ્કાર મેળવવાનું કામ કો સાથે જ આવું ગૌરવ ન ગણી શકાય.

પણ ધીંગરાના મુકદ્દમા ને ફાંસીનું ગંભીરમાં ગંભીર પરિણામ તો એ આવ્યું કે 'ઇંડિયા હાઉસ'ના અંતની ઘડીઓ ગણાઈ ચૂકી. શ્યામજીએ પારીસમાં પોતાનું પત્ર પ્રગટ કરવાની ગોઠવણ તો કરી લીધી. પણ 'ઇંડિયા હાઉસ'ને માટે નવી જગા મેળવવાનો એમણે કોઈ પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. ઊલટું લંડનમાંની પોતાની સઘળી સ્થાવર મિલકત વેચવાની પેરવી કરી પોતે રોકેલી એકેએક પાઈ વસૂલ કરી લીધી. આ બનાવો એવી ઝડપે બન્યા કે પારીસમાં વસતા રાષ્ટ્રવાદી હિંદી ઇતરોને તો ભારે આઘાત લાગ્યો. શ્યામજીના વિચાર અને આચારનું

જાળવવામાં અત્યંત સાંકડું મન—આ સર્વને લીધે શ્યામજીએ હિંદી ક્રાંતિકારીઓનો સદ્ભાવ ગુમાવ્યો.

૧૯૦૫થી લંડનમાં શરૂ થયેલી હિન્દી ક્રાંતિકારી ચળવળના મહાન નાટકની આગ ૧૯૦૯–૧૦માં ટોચ પર આવી. અને ત્યાં જ તેનો પડદો પડી ગયો. ત્યાર પછી ૧૯૧૦માં શ્યામજીએ શ્રી હેમચન્દ્રદાસ અને શ્રી ગણેશ સાવરકરના ફરતા પર્વને એનજિનિયર એ શિષ્યવૃત્તિઓ જાહેર કરી. પણ ધીંગરા ને સાવરકરનાં પ્રકરણો શ્યામજીના ઉપર પ્રસિદ્ધિનાં જે તેજ ઝળકી રહ્યાં હતાં, તે હવે રહ્યાં નહીં. અને ૧૯૧૦ની સાલથી તો તેમના પર ધૃણા અને તિરસ્કારની ઝડી વરસવા લાગી અને બધેથી નિંદા, આળ-આક્ષેપ અને આક્ષેપોનો વરસાદ વરસતો હતો. બ્રિટિશ જાસૂસો અને બીજા ભેદુરૂપીઓ આસપાસ ભમતા હતા. ઉંમર વધતી હતી. અનારોગ્યનો હુમલો વધુ તીવ્ર થતો હતો; છતાં પણ શ્યામજી તેમના ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયેલા, હિંદી પ્રશ્ન વિષેના વિચારોમાંથી જરાયે પાછા ન હઠ્યા હકીકતમાં તો શ્યામજીએ હિંદી પ્રશ્નના પ્રચારને અત્યારસુધી અ-જાણ્યા રહેલા દેશોમાં પહોંચતો કર્યો. અને અન્ય પ્રજાઓને પણ પરદેશી ધૂંસરી ફગાવી દેવાની લડતમાં પણ ઘણી સહાય કરી.

પારીસમાં રહીને 'સોશ્યૉલૉજિસ્ટ' દ્વારા શ્યામજીનો કલમ પ્રચાર તો ચાલુ જ હતો. હિંદમાં અને બ્રિટનમાં બનતી અનેક રાજકીય બાબતો પર તે પોતાના વિચારો નીડરતાથી દર્શાવતા હતા. ત્યાં ૧૯૧૪માં યુરોપના વાતાવરણમાં યુદ્ધ ગૂંજવા લાગ્યું. બ્રિટનની ફ્રાન્સ સાથેની મૈત્રીને દૃઢ કરવાના ઇરાદે રાજા પંચમ જ્યૉર્જ ૧૯૧૪ના એપ્રિલમાં પારીસ આવ્યા. આનું એક દેખીતું પરિણામ એ હતું કે જો યુરોપી યુદ્ધ જાગે તો પારીસમાં વસતા હિંદી રાષ્ટ્રવાદીઓની સ્થિતિ ભારે કફોડી થઈ જાય. શ્યામજીએ તો તત્ક્ષણ પરથી જ હવામાનની દિશા જોઈ લીધી અને વસંતઋતુમાં પારીસ છોડી દઈ એમણે જીનીવા મુકામે સ્થાન જમાવ્યું, જ્યાં તે જિંદગીના આખરી દસ વર્ષો શાંતિપૂર્વક રહ્યા.

તેમના જીનીવા પહોંચ્યા પછી એક માસમાં વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું અને સતત ૧૦ વર્ષથી જેના દ્વારા હિંદની લડત ચલાવી રહ્યા હતા તે 'ઇંડિયન સોશ્યૉલૉજિસ્ટ'ને સ્વીસ સરકારના દબાણને વશ થઈને બંધ કરવું પડ્યું. 'સોશ્યૉલૉજિસ્ટ' બંધ રહે તેટલા કાળમાં હિંદી રાષ્ટ્રજનના ઉત્થાન, વિકાસ અને ભાવી વિષે એક ગ્રંથ લખવાની તેમની ઇચ્છા હતી. પણ તે પૂરી થઈ શકી નહિ.

યુદ્ધ ચાલુ હતું તે દરમ્યાન શ્યામજીને આઘાત થાય એવા કેટલાક બનાવ બન્યા. જેના પર શ્યામજીનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો એવા તેના ઓળખીતાઓ તથા મિત્રોએ વિશ્વાસઘાત કર્યો અને હિંદની આઝાદીની લડતને છેહ દીધો જૂના મિત્રોનો આવો વિશ્વાસઘાત અને નવા મિત્રોની દગાખોરીમાં મિત્રરાજ્યોને વિશ્વયુદ્ધમાં મળેલા વિજયની વાત ભળી અને એની અસર દેહળ શ્યામજીનું હૈયું ભાંગી ગયું. પોતાની સર્વ આશાઓની ઇમારતો તેમણે જર્મનોના વિજય પર બાંધી હતી. પણ ઇતિહાસે લીધેલા વળાંકમાં પલટાએ એ સર્વ હતાશ કર્યા. પણ દુઃખનો આમુંસ તળખાએ બાઝવાનું પણ છોડે નહીં તેમ સાડ ઉપરની ઉંમર થવા છતાં, નિરાશા અને નિરુત્સાહની ઊંડી ગર્તામાં ડૂબી ગયા છતાં, ૧૯૧૮ના અંતમાં શ્યામજીએ પ્રેસિડેન્ટ વુડરો વિલ્સનનાં સ્વાતંત્ર્ય આશાની એક ઉજ્જ્વળ રેખા જન્માઈ. 'નાની પ્રજાઓની આઝાદી', 'કોઈ ગુપ્ત ખાનગી નહિ', 'રાષ્ટ્રસંઘ' વગેરે સૂત્રથી શ્યામજી મંત્રમુગ્ધ બન્યા. (અનુ૦ પૃ. ૨૮૩ ઉપર)

માધુકરી

મુક્તિના સ્વપ્નને જોઇને
રાષ્ટ્રના યજ્ઞમાં વિલીન રે થૈ ગયાં જે બલિ
આજ એ સ્વપ્નને આમ વિલીન તે થૈ જતું જોઇને
ખાંભી નીચે દરો જેમની મુકીબર ગાઢી ચૈ ગૈ હશે;
એમના રક્તની સાક્ષીએ શપથ લઇએ અમે,
એમની એ શહાદતની દુહાઇ દૈને અમે
આજ હે મુક્તિદિન! તારી સન્મુખ આ વચન ઉચ્ચારશું:
'એક દિ સપ્તસ્વરમાં અમે પ્રગટશું તાહરી સંસ્કૃતિ,
વિશ્વમાંગલ્યની મ્હોરશું નૂતન કો સંસ્કૃતિ!'

નિરંજન ભગત
(રેખા)

લેફ્ટનન્ટ જનરલ કરીઅપ્પા—હિંદી દળોના વડા સેનાપતિ

હિંદી લશ્કરી દળોના સર્વોચ્ચ અધિકારના જે પદે આજ સુધી કેવળ અંગ્રેજો જ નિમાતા તે સ્થાને સૌ પહેલા હિંદી નિમાનાર લે૦ જનરલ કોદંડરા મદપ્પા કરીઅપ્પા આઝાદ હિંદને માટે ગૌરવ લેવા જેવી વ્યક્તિ છે. ૨૮ વર્ષની ઉજ્જ્વળ લશ્કરી કારકિર્દી બાદ આજે તેમને આઝાદ હિંદના રાષ્ટ્રીય સૈન્યના સી.ઓ.સી. ઈન સી. બનવાનું માન મળ્યું છે. ૧૯૨૦માં તેમણે લશ્કરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી પોતાની અસામાન્ય નીડરતા, પ્રશંસનીય બહાદુરી અને અનન્ય કુશળતાને કારણે એક પછી એક મહત્ત્વનાં સ્થાનો તે મેળવતા ગયા. ઘણાંખરાં મહત્ત્વનાં પદોએ આવનાર તે સૌ પહેલા જ હિંદી હતા. ૧૯૩૩-૩૪માં ક્વેટાની 'ધી સ્ટાફ કૉલેજ'માં દાખલ થનાર પણ તે જ પહેલા હિંદી અફસર હતા. દક્ષિણ બ્રિગેડના ડેપ્યુ૦ આસિ૦ ક્વાર્ટર માસ્ટર જનરલ નિમાનાર પણ તે જ પહેલા હિંદી, બ્રિગેડ મેજર બનનાર પણ તે જ પહેલા હિંદી, પાયદળ ટુકડીના વડા બનનાર પહેલા હિંદી પણ તે જ, અને હિંદી સૈન્યમાં સીનિયર સ્થાનની સપાટી નિમણૂકો સૌ પહેલી મેળવનાર પણ તે જ. આમ, અંગ્રેજોએ હિંદીઓને ઊતરતા ગણવાની જે ૩૮ પ્રણાલિકા ઊભી કરી હતી તેને પોતાની વિશુદ્ધ યોગ્યતાથી લે૦ જનરલ કરીઅપ્પાએ તોડી નાખી.

કરીઅપ્પાનો જન્મ બડતલ સૈનિકોની ભૂમિ તરીકે જાણીતા કુર્ગ પ્રાંતના શનિવર્સન્તે નામે ગામડામાં એક મહેસૂલી અમલદારને ત્યાં ૧૮૯૯ સદીના અંત ભાગમાં થયો હતો. શરૂનું શિક્ષણ ગામડી શાળામાં પતાવી તેઓ મર્કેરાની સેન્ટ્રલ હાઈસ્કૂલમાં જોડાયા. અભ્યાસની સાથે રમતમાં પણ તેમનું આગળપડતું સ્થાન રહેતું. સૌથી આકર્ષક તો તેમની રીતભાત અને સામી વ્યક્તિને મિત્ર બનાવી લેવાની આવડત હતી. એને પ્રતાપે કૌ નાની વયમાં પણ તેમણે ગામના દેશભક્ત મિ૦ બિદર-પર્યની એવી તો ગાઢ મૈત્રી સંપાદન કરી કે ફરવા જતા બિદરપર્યની મોટર આપકાની પાછળની બેઠક પર ઘણીવાર કરીઅપ્પા બેઠેલા નજરે પડતા. પહેલા મહાયુદ્ધમાં પોતાના દેશને મદદ કરવા મિ૦ બિદરપર્યે દગોટ જાય લશ્કરમાં જોડાયા. પણ તે 'ચીમા'(કરીઅપ્પાનું મિત્રોમાં જાણીતું નામ)ને ગમ્યા નહિ. ત્યાંથી તે તેમને લાંબા પત્રો લખી પોતાના સૈનિક અનુભવો જણાવતા. ત્યારથી જ કરીઅપ્પામાં લશ્કરમાં જોડાવાની નીમ ઉંચા ફગટ થઈ અને ભવિષ્યમાં સૈન્યમાં જ નામ કાઢ-

આસપાસનાં પંખી
[૩૩] બગલાં

બગલાં તો આપણે ત્યાં નદીનાળાં આદિ સ્થળે પુષ્કળ નજરે પડે છે. આખા પંખીસમાજમાં કૃપણાસા રંગની અદ્ભુત શોભા પ્રસરાવતા આ પંખીનું સૌંદર્ય આવર્ષાઋતુમાં ચાર ખીલી ઊઠે છે, કારણ આ તેનો પ્રસવકાળ હોઇ તેની પીઠ, પૂંછડી ને છાતી પર કલગી પેઠે પડ સુંદર મુલાયમ પીંછાં ઊગી નીકળે છે. પણ તેનાં આ આભૂષણો તેના વિનાશનું પણ નિમિત્ત બને છે; કારણ એ પીંછાંના સૌન્દર્યથી મોહી પશ્ચિમની વિલાસી પ્રજા તેનો શિકાર કરી તે પીંછાં વડે પોતાની ટોપીઓ ને ઝભ્ભા શણગારે છે.

લાંબા પગ, ટૂંકી પણ સીધી ભાલા જેવી અણીદાર ચાંચ અને લાંબી ડોક એ તેનાં સામાન્ય લક્ષણો. પણ તેની વિશેષતા છે તેની ઊડવાની પદ્ધતિ. ઇતર પંખીઓ ઊડતી વખતે પગ પેટ આગળ દબાવીને ઊડે, પણ બગલાં તો પોતાના પગ પૂંછડીની પાછળ લાંબા અને સીધા રાખે છે. વળી ઊડતી વખતે પોતાની લાંબી ડોક એ ખભા વચ્ચે એવી રીતે સંકોચીને ઊડે છે કે જાણે ગરદન હોય જ નહિ; અને માથું તથા ચાંચ સીધાં છાતીમાંથી જ ઊગ્યાં હોય! તેમનો ખોરાક કરચલાં, દેડકાં, નાની માછલી વગેરે છે.

બગલાં આપણે ત્યાં આટલાં જાણીતાં હોવા છતાં તેમની વિવિધ જાતો વિષે બહુ ઓછાને માહિતી હશે. તેમની મુખ્ય બે જાતઃ સમુદ્રમાં રહેનારી, અને ખેતરાં ફરનારી. આમાં પહેલી જાત લઇને ચૈન હોય છે અને કદમાંઇના પ્રમાણમાં તેની ૪ પેટા જાતો થાય છે. તેમાં સૌથી નાની કાબરા બગલી ને સૌથી મોટી ૧ાા ગજ લાંબી હોય છે. ખેતર બગલાંમાં પણ ઘણું જાતો છે. તે પૈકી ધૂળિયા રંગની કાબરા બગલી આપણે ત્યાં જાણીતી છે. ઢોર ભરની આસપાસની કાવવાળી ભીંજ જગ્યાને માટે ઘણું જ હોય છે. ત્રીજી જાત માત્ર ગામે જ રહેનારી હોય તેનું માથું, ગરદન ને પીઠ પીળાં હોય છે.

બગલાં પકડી પક્ષની ગુફામાં એક રાખે માણે છે. ('જનેયર'ના લેખ પરથી)

તાજી તવારીખ: ઑગસ્ટ

તા. ૨ ડૉ. ખાનસાહેબને ૩ માસ નજરકેદ.
તા. ૩ પાકિસ્તાને જોધપુર રેલવે બળજબરીથી કબજે કરી ■ કાશ્મીર યુદ્ધમાં પોતે ભાગ લેતું હોવાની પાકિસ્તાનની કબૂલાત.
તા. ૧૦ સિંધુ નદીનાં પૂરથી સક્કર વિસ્તારનાં ૧૨૦ ગામડાં પર પાણી ફરી વળ્યાં.
તા. ૧૨ ઑલિમ્પિકમાં હિંદે હૉકીમાં ઇંગ્લંડને ૪ ગોલે હરાવી ૪થી વાર સર્વોપરિતા સ્થાપી.
તા. ૧૩ ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી મદ્રાસ પ્રાંતના ગવર્નર નિમાયા.
તા. ૧૪ યૂનોના કાશ્મીર કમિશને હિંદ-પાકિસ્તાનને યુદ્ધવિરામની યોજના આપી.
તા. ૧૫ આઝાદીની પ્રથમ સંવત્સરીની સર્વત્ર શાનદાર ઉજવણી. ■ બ્રાઝીલની રાજધાની રિઓડીજાનેરોમાં એક રસ્તાને મહાત્મા ગાંધીનું નામ અપાયું.
તા. ૧૬ રંગૂનની ઉત્તરે સામ્યવાદી બળવાખોરો તથા સરકારી સૈનિકો વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ.
તા. ૧૮ ઑસ્ટ્રેલિયા સામે ચોથી ટેસ્ટ મૅચમાં ઇંગ્લંડની ૧ ઇનિંગ અને ૧૪૯ રને હાર.
૧૯ હિંદ સાથેનો ઝગડો યૂનો સમક્ષ લઈ જવાની નિઝામની જાહેરાત
... ૨૧ હૈદરાબાદમાં રઝાકારો તરફથી એક પખવાડિયામાં ૧૯૪ ખૂન ને ૩૫૦ આગો.
તા. ૨૨ હૈદરાબાદના ૨૫૦ ગામોએ આઝાદ થઈ હિંદી સંઘ સાથે જોડાવાનો નિર્ધાર કર્યો. ■ લડાક ખીણના લામાનું પાકિસ્તાન સૈનિકોએ ખૂન કર્યું પાંચસો બૌદ્ધોની કત્લ.
તા. ૨૩ એક સદીના બ્રિટિશ ઇજારા બાદ હિંદની પોતાની માલિકીના પહેલા હિંદી જહાજ 'ધ ઇન્ડિયન ટ્રેડરે' હિંદ બ્રિટન વચ્ચે સ્વતંત્ર જહાજી વ્યવહાર શરૂ કર્યો.
તા. ૨૬ લો૦ ટિળકના એક વખતના સહકાર્યકર, જાણીતા પત્રકાર અને નાટ્યલેખક તથા 'કેસરી' અને નવાકાળ'ના માજી સંપાદક શ્રી કૃષ્ણાજી ખાડિલકરનું અવસાન.
તા. ૨૯ પ્રજાને સંપૂર્ણ જવાબદાર તંત્ર આપવાની વડોદરાનરેશની જાહેરાત.
તા. ૩૦ ગંગાનાં જબ્બર પૂરથી કાનપુર-ઉનાઉ જિલ્લાનાં ૩૦૦ ગામો ડૂબી ગયાં.

આ માસ (સપ્ટેમ્બર) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટ્રાન્સવાલ પર અંગ્રેજોએ કાબૂ જમાવ્યો, ૧૯૦૦.
તા. ૫ રૂસો-જપાન યુદ્ધમાં જપાને રશિયાને નમાવી સંધિ કરવા ફરજ પાડી, ૧૯૦૫.
તા. ૯ હિંદી સાહિત્યમાં નવયુગ પ્રકટાવનાર ભારતેન્દુ હરિશ્ચન્દ્રનો જન્મ, ૧૮૫૦.
તા. ૧૫ આજના યુદ્ધમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતી ટૅંકનો સૌ પહેલો ઉપયોગ થયો, ૧૯૧૬.
તા. ૧૮ કોમી હુતાશનની શાંતિ માટે ગાંધીજીના ૨૧ દિવસના પહેલા ઉપવાસ, ૧૯૨૪.
તા. ૨૨ પહેલા મહાયુદ્ધમાં જર્મન નૌકા એમડને છેક મદ્રાસ આવી તોપમારો કર્યો, ૧૯૧૪.
તા. ૨૩ માનસશાસ્ત્રના વિકાસમાં મોટો ફાળો આપનાર સિગમંડ ફ્રોઇડનું મૃત્યુ, ૧૯૩૯.
તા. ૨૭ બ્રાહ્મો સમાજના સ્થાપક પ્રખર સુધારક રાજા રામમોહનરાયનો જન્મ, ૧૮૩૩.
તા. ૨૮ દિલ્હીના છેલ્લા મુઘલ સમ્રાટ બહાદુરશાહનું રાજ્યારોહણ થયું, ૧૮૩૭.
તા. ૩૦ સંતસમ ચારિત્ર્યવાળા મહા વિદ્વાન ને દેશસેવક જસ્ટીસ તેલંગનો જન્મ, ૧૮૫૦.

આ માસની વ્યક્તિ-વિશેષ : મહર્ષિ નિકોલસ રોરિક

કળાદ્વારા માનવ જીવનની સફળતાનો સંદેશ પ્રકટાવનાર પયગંબર આત્મા, અધ્યાત્મવાદને સહજ રીતે ચિત્રોમાં રજૂ કરનાર જગત્શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર અને સૌંદર્યવિધાતા તથા હિંદી સંસ્કૃતિના અનન્ય પ્રેમી આ રશિયન કળાકાર-તત્ત્વચિંતકનો જન્મ ૧૮૭૪ની ૨૭મી સપ્ટેમ્બરે લેનિનગ્રાડમાં એક પ્રસિદ્ધ ઍટર્નીને ત્યાં થયેલ હતો. બાળપણ પોતાની જાગીર પર રખડપાટમાં વિતાવવાથી એ વયમાં જ સૌંદર્યપિપાસા તેમનામાં જાગ્રત થઈ ઊઠેલી. પણ પિતાની ઇચ્છા તેમને ધારાશાસ્ત્રી બનાવવાની હોવાથી તેમને તે અભ્યાસક્રમ સ્વીકારવો પડ્યો. પરંતુ તે સાથે કળાશાળામાં પણ અભ્યાસ ચાલુ રાખી બંનેમાં પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું. ૧૮૯૬-માં પ્રકટ થયેલા તેમના પહેલા ચિત્ર 'સંદેશવાહકે' તેમને કલ્પનાતીત ખ્યાતિ અપાવી. પછી તો તેમની કલાપ્રવૃત્તિ વધતી જ ચાલી. ૧૯૦૦માં તે રશિયાની મુખ્ય કળાશાળાના નિયામક નિમાયા. તેમનાં ચિત્રો યુરોપમાં રજૂ થતાં એક નૂતન કલાપ્રવર્તક તરીકે તેમનો સ્વીકાર થયો. ૧૯૧૦માં યુરોપની 'વર્લ્ડ ઑવ્ આર્ટ' સંસ્થાના, ને ૧૯૧૭માં મૅક્સીમ ગૉર્કીએ બોલાવેલી કળાપરિષદના તે પ્રમુખ નિમાયા.

૧૯૨૦માં તે અમેરિકા ગયા, ત્યાં ભરાયેલા તેમનાં ચિત્રોના પ્રદર્શને અમેરિકાને ઘેલું બનાવ્યું. એ ઉત્સાહભર્યા આવકારમાં મહર્ષિએ પોતાની કલા વિષેનાં જીવનસ્વપ્નોની સિદ્ધિનું ક્ષેત્ર જોતા ત્યાં રહીને તેમણે કરેલા સતત પ્રયત્નોને પરિણામે પ્રખ્યાત 'માસ્ટર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ્ યુનાઇટેડ આર્ટ્સ,' આંતરરાષ્ટ્રીય કલાસંસ્થાન સમું 'કોરોના મંડી,' કલાકારો માટે 'કૅર આર્ડન્સ,' 'એટલાસ' નામની પ્રકાશન સંસ્થા અને છેલ્લે રોરિક મ્યુઝિયમ ત્યાં સ્થપાયાં. 'રોરિક મ્યૂઝિયમ' તો આજે સંસ્કારિતાનું મહાધામ ગણાય છે.

૧૯૨૪માં તેમણે એશિયાની સંસ્કૃતિની શોધખોળ માટે એક સંઘ હિમાલય ઉપાડ્યો. ૧૦,૦૦૦ માઈલના એ વિકટ પ્રવાસમાં હિમાલય, કાશ્મીર, મૉંગોલિયા, તિબેટ આદિ ઠેકાણે ફરી અપૂર્વ સંસ્કારસામગ્રી તથા ૩૫૦ ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રો જગતને આપ્યાં. હિમાલય પ્રત્યે તેમને એવું જબરૂ આકર્ષણ પેદા થયું કે ૧૯૨૯માં હિમાલય પર કુલુની ખીણમાં પોતાનું સ્થાયી નિવાસસ્થાન સ્થાપ્યું. અને હિમાલયની સૌંદર્યસમૃદ્ધિ પોતાનાં ચિત્રોમાં છલકાવી દીધી. વળી ત્યાં અનેક ક્ષેત્રોમાં સંશોધન કરવા 'હિમાલયન રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' સ્થાપી.

તેમનું મહત્ત્વનું કાર્ય તો કળા આદિ સંસ્કૃતિપરાયણ સંસ્થાના સંરક્ષણ માટે રેડ ક્રૉસની માફક 'બૅનર ઑવ્ પીસ'ની સ્થાપનાનું હતું. શાંતિ કરાર તરીકે આ ધ્વજ દુનિયાભરમાં સ્વીકારાયો છે. ગયે વર્ષે જ ડિસેમ્બરની ૧૩મીએ તેમનું અવસાન થયું.

'પિલ્ગ્રિમ ફાધર્સ'નું અમેરિકા—પ્રયાણ: (આ માસનો પ્રસંગ-વિશેષ) ઈ. ૧૬૦૩માં ઇંગ્લંડની ગાદીએ આવેલા જેઇમ્સ સ્ટુઅર્ટ પહેલા રાજાઓના ઇશ્વરી હકકમાં માનતો હોવાથી પોતાની અમર્યાદ સત્તાને અડચણરૂપ થઇ પડે તેવા પ્યુરિટન પંથના લોકો પર તેણે અત્યાચાર ગુજારવા માંડ્યા. સ્વધર્મને પ્રાણથી પણ વહાલુ ગણનારા પ્યુરિટનોએ થોડો વખત તો આ જુલ્મ સામે ટક્કર ઝીલી. પણ આખરે પોતાનો ધર્મ છોડવા કરતાં પોતાના પ્યારા દેશને છોડી દેવાનો તેમણે દુઃખદ નિર્ણય કર્યો; અને ઈ. ૧૬૨૦ના સપ્ટેમ્બરની ૬ઠ્ઠીએ પ્લીમથ બંદરેથી ૧૦૦ પ્યૂરિટન અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરુષો આંસુભરી આંખે પોતાના દેશને આખરી સલામ કરી 'મે ફ્લાવર' નામના વહાણમાં બેસી નવા શોધાયેલા અમેરિકા ખંડ તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં પહોંચ્યા પછી પહાડસમ અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી સ્થિર થયા. ઇતિહાસમાં 'Pilgrim Fathers' તરીકે ઓળખાતો આ દૃઢ નિશ્ચયી લોકોએ જ આમ આજના સૌથી બળિષ્ટ દેશ અમેરિકાનો પાયો નાખ્યો.

> વર્ષા સમ વાર નહિ, પ્રેમ સમા નહિ ત્યાગ,
> વેણુ સમી ચિનગારી નહિ, વિરહ સમી નહિ આગ.
>
> —સ્નેહરશ્મિ

મહર્ષિ અણ્ણાસાહેબ પટવર્ધનને ત્યાં રોણા બનેલા એક ગૃહસ્થે પોતે ટિકિટ વિના મુસાફરી કરી આવ્યાની બડાઈ હાંકી. તે વેળા તો અણ્ણાસાહેબ કંઈ બોલ્યા નહિ; પણ એકાદ કલાકે એક માણસને સ્ટેશને મોકલી મહેમાનના ગામ સુધીની ટિકિટ મંગાવીને તે મહેમાનના દેખતા ફાડી નાખી કહ્યું: 'પરમેશ્વરને ત્યાં આવું અંધેર કોઈ નથી. માટે તેમ ન કરવું જોઈએ'.

કહેવતોના અર્થ: 'જેને પાણીએ ઘર બળે નહિ.'—પાણી ગમે તેવું ઊકળતું હોય, છતાં તેની અંદરના પાણીના તત્ત્વને લીધે તેનાથી કંઈ આગ લાગી શકતી નથી; તેવી જ રીતે સગાંવહાલાંઓમાં ગમે તેટલા ઝઘડા થાય પણ તેનાથી ઘર ભાંગતું નથી કે કોઈનું અનિષ્ટ થતું નથી—અંતે તો એકસંપ થવું જ પડે છે. એ ભાવ દર્શાવતી એને મળતી બીજી કહેવતો: સાસુવહુના ઝઘડા ને ખીચડીના ઊભરા' ડાંગે માર્યાં પાણી જુદાં થાય નહિ,' વગેરે.

અનેકાર્થી શબ્દ: દાંતી = ચાચાની સીખ વગેરે કાઢવા કાંસકીના દાંતાનું અંતર ઓછું હોય; તુવેરની દાળ ડાંગર વગેરે ઘાલી સખ્ત કરેલી કાંસકી; બાળકને નવાં દાંત આવતાં હોય ત્યારે તેને પહેરાવવાનું ઘરેણું; દાંતિયું; ખેડૂતનું એક વાવણીનું ઓજાર; ચાઓળ;તડ કે ફાટ;ઘસરકાથી કે દાંતથી દોરાતા ઝૂમખાંએલો કાપ; એક જાતની વનસ્પતિ.

ગણિતગમ્મત: ગમે તે આંકનો ઘડિયો લઈને તેની છેલ્લી હારના ગાળેલા ચાર આંકડાનો સરવાળો કરીએ તો તેના એકમમાં (છેલ્લો આંકડો) હંમેશા મીંડું જ આવશે દા.ત.

૧૨	૧	૧૨	૨૬	૧	૨૬
૧૨	૨	૨૪	૨૬	૨	૫૨
૧૨	૩	૩૬	૨૬	૩	૭૮
૧૨	૪	૪૮	૨૬	૪	૧૦૪
		૧૨૦			૨૬૦

—હર્ષદરાય મે. હીરાકણી

બેરેગ સ્વેટર કે બીજાં ઊનનાં કપડાં બદન પર પહેરવાથી આવતી ખરજ દૂર કરવાનો રસ્તો એ છે કે ઊનનાં કપડાં ધોઈ રહ્યા પછી નિખારવાના પાણીમાં થોડાક ચમચા ગ્લીસરીન નાખવું. તેમાં નિખારેલાં કપડાં મુલાયમ બનશે અને ખરજ નહિ આવે.

પાણીમાં ઓગાળેલા ટંકણખારના દ્રાવણમાં બગડી ગયેલા દૂધના ફોદા ઓગાળવાથી સારો ગુંદર (Casin Glue) બનશે (મ.પ.જ.)

ચોમાસામાં ફૂલી જઈને ચોંટી જતાં બારીબારણાંને એવી જગ્યાએ મીણબત્તી ઘસજો, જરા ફેર માલૂમ પડશે.

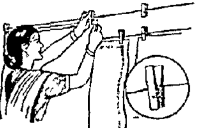
એક કાંડા-ઘડિયાળ બનાવવામાં ૧૫૦ થી ૮૦૦ ભાગ વપરાય છે.

સહારાના રણનો વિસ્તાર ૨૦ લાખ ચોરસ માઈલ-આપણા હિંદ કરતાં યે વધારે છે.

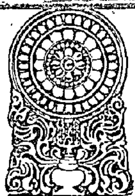
ડુંગરાળ પ્રદેશ પર વસતા લોકોનાં નાક સાંકડાં હોય છે જ્યારે સપાટ પ્રદેશ પરના લોકોનાં પહોળાં હોય છે

દેશદેશની ધારાસભાઓના નામ:

૧ ડેન્માર્ક	Rigsdag
૨ બેલ્જિયમ	The Chambers
૩ સ્વીડન	Riksdag
૪ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	Bundesrat
૫ ચીન	Yuan
૬ નોર્વે	Storthing
૭ બલ્ગેરિયા	Sobranye
૮ સ્પેન	Cortes
૯ ફ્રાન્સ	National Assembly
૧૦ આયર્લેંડ	Oireachtas
૧૧ જાપાન	Diet
૧૨ હોલેન્ડ	States General
૧૩ ઈંગ્લેંડ	Parliament
૧૪ અમેરિકા	Congress

ચોમાસાના દિવસોમાં કપડાં જલદી અને સુગમ રીતે ઘરના ઓરડામાં સૂકવવા માટે ફોટાઓના કામમાં વપરાતી, ચિત્રમાં બતાવેલી, પીન વાપરવાથી જગ્યાનો પણ બચાવ થશે અને કપડાં સરળતાથી પાસે પાસે સૂકવી શકાશે.

શિરાઝ: ગુજરાતની મસ્જિદોમાં પ્રાર્થનાસ્થાન આગળ શોભામાં દીવાઓ લટકાવેલું મકસ આ પ્રતીક રૂપ બારીકાઈ ગુજરાતનું વિશિષ્ટ શોભન છે. પ્રફુલ્લ કમળના પાંખડા માંથી સાંકળો વડે લટકતા દીપકપાત્રની એમાં રચના કરેલી છે.

સખત ચોંટી ગયેલાં બાટલી કે બરણીનાં ધાતુનાં ઢાંકણાં કઢાવતી વખતે કાચ કાગળ (એમરી પેપર) વાપરી જોજો. એથી પકડ મજબૂત થઈ છટકી જશે નહિ

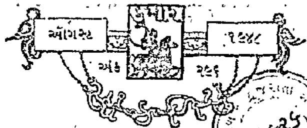
માખી છત પર ઊંધી કેમ ચાલી શકે છે?

માખીના પગ પોલા હોઈ તેના છેડે નાની ગાદી જેવું હોય છે. આથી માખી જ્યારે કોઈ પણ ઠેકાણે બેસે છે ત્યારે એના ભારથી પગમાંની હવા બહાર નીકળી જઈ ત્યાં શૂન્ય (વેક્યૂમ) ઉત્પન્ન થાય છે અને બહારની હવાના દબાણને લીધે માખીના પગ તે જ્યાં બેઠી હોય ત્યાં ચોંટેલા રહે છે આ કારણે જ તે ભીંત,છત કે ગમે ત્યાં સહેલાઈથી બેસી તેમજ ફરી શકે છે.

ખોટી વાત: મોરલીનો અવાજ સાપને મીઠો અને આકર્ષક લાગે છે એવી ધારણા ખોટા ભ્રમ છે. જમીનથી ઊંચે થયેલો અવાજ સાપ સાંભળી જ શકતો નથી; માત્ર જમીન ઉપર થયેલો અવાજ જ તે સાંભળે છે. મોરલી વગાડતી વેળા વાદી પોતાનો હાથ ડોલાવે છે, કાં તો માથું હલાવે છે, તે જોયાથી જ સાપ પોતાની ફેણ હલાવે છે.

તમે જાણો છો?

સર્વ પ્રાણીઓમાં જંગલ કાચબીનું આયુષ્ય સૌથી લાંબું છે—૧૫૦ વર્ષ; ઓસ્ટ્રેલિયામાં કીડીની ૨૦૦૦ જાતો શોધાઈ છે; લંડનના રેડિયો સ્ટેશન(બી.બી.સી.)થી ૪૬ ભાષાઓમાં કાર્યક્રમો અપાય છે; સર્વ પ્રાણીઓમાં જિરાફ જ એક એવું છે કે જે કોઈ પણ જાતનો અવાજ કાઢી શકતું નથી. શોધખોળથી એમ જણાયું છે કે તેને અવાજ કરવા કે સ્વરતંત્ર (વૉકલ કૉર્ડ્સ) જ હોતું નથી'

ચિત્રો

કાવ્યો

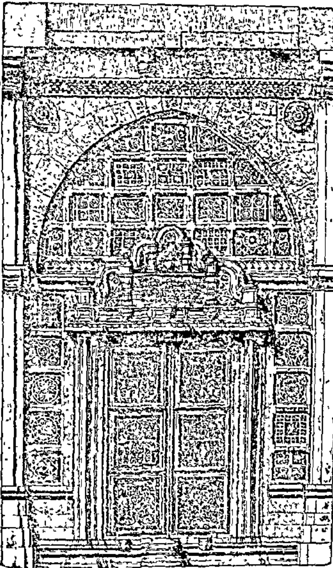
ચરિત્ર

વાર્તા

લેખો

વિભાગો

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ-પ્રકાશનસ્થાન: કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭ા, પરદેશમાં રૂ. ૯ા અગાઉથી ભરવાનું. છૂટક નકલના બાર આના.

અમદાવાદની સમૃદ્ધ શિલ્પકલાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો

હિંદુ અને ઈસ્લામી સ્થાપત્યના સુંદર સમન્વય સમો, અમદાવાદના શાહઆલમના રોજાનો મનોહર દ્વાર-પ્રદેશઃ એની ઉપલી કમાન ઈસ્લામી અને નીચલી(બારણાં ઉપરની) કમાન હિંદુ સ્થાપત્યની ઢબની છે. એની જાળીઓની ડિઝાઈન, ઈસ્લામી આદેશ મુજબ કોઈપણ જીવંત પ્રાણીના આલેખન વિનાની છે, છતાં એ જાળીઓની ડિઝાઈનની ઢબ હિંદુ પરંપરા ઉપર છે, અને પિત્તળની જાળીવાળાં એનાં કમાડ અમદાવાદના જ કારીગરોના અદ્‌ભુત પિત્તળકામનો સુંદર નમૂનો છે. અમદાવાદનાં શિલ્પ અને સ્થાપત્યના આવા ચુનંદા નમૂનાઓના બાવન ફોટોગ્રાફોના સુંદર આલ્બમમાંની આ એક વાનગી છે.

અમદાવાદ

ગુજરાતનું પાટનગર

દેશના ધોરી વ્યાપારમાર્ગો ઉપરની પોતાની કેન્દ્રવર્તી ભૌગોલિક સ્થિતિથી, અને અદ્યતન ઉદ્યોગનગર હોવા છતાં એતદ્દેશીય સંસ્કૃતિનાં વહેણનો જીવંત ને પ્રબળ સ્રોત ધરાવવાને કારણે, અમદાવાદ જ ગુજરાતનું પાટનગર રહ્યું છે, રહેવાનું છે અને આગામી યુગમાં સોળે કળાએ વિકસવાનું પણ છે.

છતાં એને વિષે આપણે કેટલું સાચું જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ? એનો વિવિધરંગી ઈતિહાસ એનાં ઊંડાં સંસ્કારવહેણ અને એની પુરાણી શિલ્પ-સ્થાપત્યની સમૃદ્ધિથી ખુદ અમદાવાદીઓ પૈકી પણ સંપૂર્ણ જાણકાર કેટલા હશે? માત્ર એની શિલ્પ-સ્થાપત્યની સમૃદ્ધિની જ વાત કરીએ તો, એ શહેરના સ્થાપક બાદશાહ અહમદશાહના ખુદના અવશેષ સંઘરતા મકબરાથી માંડીને છેક હઠીભાઈની વાડી અને સ્વામીનારાયણના મંદિર સુધીનાં હજી એક જ સૈકા ઉપરનાં મંદિરોમાં આપણી પરંપરાગત વાસ્તુકલાનો જે સમૃદ્ધ વારસો સિલસિલાબંધ રીતે જળવાયો છે તે પોતે જ એક મૂક પણ રસભર ઈતિહાસગ્રંથ છે.

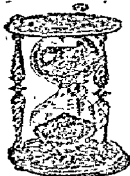
જગતમાં બેનમૂન ગણાતી કોતરકામવાળી ગણાએલી સીદી સૈયદની મસ્જિદની જાળીઓ અને સપ્રમાણ શિલ્પના અનન્ય નમૂનારૂપ રાણી રૂપમતિની મસ્જિદથી માંડીને જળાગારો તથા ઝરનાળાંઓમાં પણ છુટે હાથે વેરાએલી કળાકસબીના અવશેષો ધરાવતી અડાલજની વાવ તથા કાંકરિયા તળાવ સુધીનાં અમદાવાદનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યો હજી પણ આપણા એ પાટનગરની પુરાતન જાહોજલાલીની વાચા બનીને ઊભાં છે.

તમે એ બધું નજરે ન જોયું હોય, કે ન જોઈ શકો તેમ હો તો એનું એક સચિત્ર આલ્બમ બહાર પડ્યું છે. એમાં, 'ગુજરાતનું પાટનગર-અમદાવાદ' નામના મહાગ્રંથના લેખક શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવે ખુદે આલેખેલી એ નગરની ઈતિહાસરેખા રૂપ પ્રસ્તાવના સાથે, બાવન ચુનંદા ફોટોગ્રાફો તે તે સ્થળનાં વર્ણનો સાથે આર્ટ પેપર ઉપર સુઘડ છપાઈ સાથે સંઘરાયા છે. કિંમત માત્ર બે રૂપિયા [પોસ્ટેજ જુદું] કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ, ૧૪૫૪, રાયપુર, અમદાવાદ.

વિજયનગરનાં ખંડેરોમાંથી — 'કૃષ્ણા ખત્રી'

બાયો
ટોના
બચ્ચાઓનું
અતિ પ્રિય ટોનીક
ગ્રેય એન્ડ કું.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

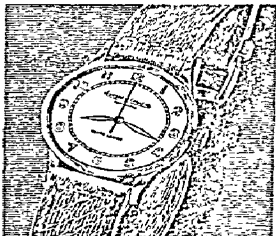

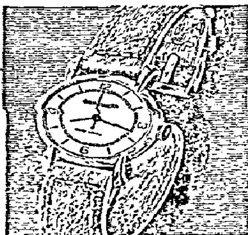
ચોકસાઇનાં પ્રતીક

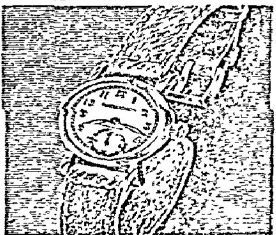
...તેમજ સૌંદર્ય અને કારીગીરીનાં પણ-દેખાવમાં સુંદર અને ઘણાં વર્ષો સુધી વફાદારીભર્યું કામ આપે એવાં ઘડિયાળ જે વિવેકશીલ સ્ત્રીપુરુષો ઇચ્છે છે તેમને માટે ફાવર લ્યૂબાની બનાવટનાં ત્રણ ઘડિયાળોનાં ચિત્રો અહીં આપ્યાં છે.

નં. ૨૩૨૩

ફાવર લ્યૂબાનો સ્વયંચાલિત અને મનોહર તથા આખી પોલાદની કેસ, સ્વયં-પ્રકાશિત ડાયલ અને સેકંડના મોટા કાંટાવાળો નમૂનો. રૂ. ૩૦૦

નં. ૨૨૨૩ ફાવર લ્યૂબાનું, રેડિયાઇટ પોલાદની કેસ તથા ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સેકંડના કાંટાવાળું. રૂ. ૨૬૭
નં. ૨૪૮૩ ઉપર પ્રમાણેનું જ, પણ સેકંડના નાના કાંટાવાળું. રૂ. ૨૩૫

નં. ૨૫૪૩ ફાવર લ્યૂબાનું પૂર્ણ તથા પ્રકાશી રક્ષિત, સ્ટેનલેસ પોલાદની કેસ તથા સેકંડના નાના કાંટાવાળું. રૂ. ૨૮૮
નં. ૨૩૬૩ ઉપર પ્રમાણેનું જ, પણ સેકંડનો કાંટો મધ્યમાં. રૂ. ૩૦૦

FAVRE-LEUBA

ફાવર-લ્યૂબા એન્ડ કંપની લિમિટેડ · મુંબાઇ અને કલકત્તા

ચીન ચોથા સૈકાનું હિંદી રૂનું બજાર

ચોથા અને પાંચમા સૈકામાં ચીન હિંદુસ્તાન સાથેનું એક મુખ્ય રૂ બજાર હતું એમ દર્શાવનારા ઘણા ઐતિહાસિક પુરાવા છે. પરંતુ બુધ્ધિશાળી ચીની લોકો વેપારથી સંતોષ ન પામ્યા; તેમણે હિંદુસ્તાનના ચુર્ગીજીન આયાત કર્યા અને હાથશાળાને બદલે જમરૂપ મેળવીને સુધારો કર્યો.

પંદરમા સૈકાના ચીની એન્સાઈક્લોપીડીઆમાંથી લીધેલું ઉદાહરણ ચીની જીન ચાલુ સ્થિતિમાં દર્શાવે છે.

[illegible]

સાટીનો–પોપલીન–મલમલ–ચીંટ –[illegible]–મીલમાંના રેશમ– [illegible] વિગેરે.

આઝાદીનો આલેખ

૧૮૫૭થી ૧૯૪૭ સુધીની ૯૦ વર્ષની આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતનો એકીનજરે ચિતાર આપતા આ આલેખમાં આપણા આઝાદી જંગના મહત્ત્વના પ્રસંગોને, તેમના પ્રતીકોની શોભન-ગૂંથણી સાથે વણ્યા છે. તેમાં ઊભા સ્તંભ ઉપરનો પ્રત્યેક આંકો એકેક વર્ષનો ગાળો દર્શાવે છે.

૧૮૫૭ સ્વાતંત્ર્ય માટેનો હિંદનો પહેલો ભીષણ પ્રયત્ન.

૧૮૭૨ પંજાબમાં કૂકા વિપ્લવ.
૧૮૭૩ હિંદની ગરીબી છતી કરતી વેલ્બી કમિશનમાં દાદાભાઈની જુબાની

૧૮૭૯ વાસુદેવ બળવંત ફડકેનો સશસ્ત્ર ક્રાંતિ જગાવવાનો પ્રયત્ન
૧૮૮૧ લો. ટિળકે 'કેસરી મરાઠા' પત્રો સ્થાપી પ્રજામાં અસ્મિતા અને ઉગ્રતા પ્રકટાવી

૧૮૮૫ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા(કૉંગ્રેસ)નો જન્મ.

ધારાસભાઓમાં ફિરોઝશાહ મહેતા, ગોખલે, વાચ્છા આદિની ઉગ્ર બંધારણીય લડત.

૧૯૦૨ 'દાદાભાઈ નવરોજજીએ હિંદમાં બ્રિટન તરફથી થતી જંગી લૂંટને ખુલ્લી પાડી.

૧૯૦૫ બંગભંગ સામેની ઉગ્ર લડત. તેમાંથી બૉમ્બ પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ.
૧૯૦૬ લાલ બાલ અને પાલ (લજપતરાય, ટિળક અને બિપિનચન્દ્ર)ની ત્રિપુટીની ઘોષણાઓ.
૧૯૦૭ સુરત કૉંગ્રેસમાં વિનીતો અને ઉદ્દામવાદીઓમાં મતભેદ અને ભંગાણ

૧૯૧૪ ગદર પક્ષે લશ્કરમાં બળવો જગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
૧૯૧૬ હોમરૂલ લીગની સ્થાપના અને તે માટે ઉગ્ર ઝુંબેશ.
૧૯૧૮ ગાંધીજીનો ખેડા સત્યાગ્રહ અહિંસક સત્યાગ્રહનો પહેલો પ્રયોગ
૧૯૧૯ રૉલેટ ઍક્ટના વિરોધમાં સત્યાગ્રહ. તેને કચડવા જલિયાનવાલા બાગનો હત્યાકાંડ.
૧૯૨૦ ગાંધીજીએ પ્રબોધેલા અસહકારનો પ્રચંડ જુવાળ. પ્રથમ દેશવ્યાપી લડત.

૧૯૨૩ 'નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ.

૧૯૨૫ દેશબંધુ દાસ અને મોતીલાલ નહેરુના નેતૃત્વ હેઠળ લોકશાહી સ્વરાજ્ય પક્ષ સ્થાપ્યો.
૧૯૨૭ કાકોરી બૉંબ કેસ.
૧૯૨૮ સરદાર વલ્લભભાઈની બારડોલીની સફળ લડત
૧૯૨૯ જવાહરલાલે પૂર્ણ સ્વરાજ્યના ધ્યેયની જાહેરાત કરી.
૧૯૩૦ મીઠા સત્યાગ્રહ માટે ગાંધીજીની દાંડીકૂચ. કાયદાભંગનો દેશવ્યાપી દાવાનળ.
૧૯૩૧ ગાંધી-અર્વિન કરાર બાદ ગોળમેજી પરિષદ. ભાગ લે [illegible]
૧૯૩૨ સત્યાગ્રહની બીજી લડત.
૧૯૩૪ કૉંગ્રેસનો ધારાસભા પ્રવેશ.
૧૯૩૫ હિંદને સમવાયતંત્ર આપવાની જાહેરાત
૧૯૩૭ પ્રાંતોમાં પહેલાં પ્રજાકીય પ્રધાનપદાં

૧૯૩૯ કૉંગ્રેસે પ્રધાનપદાં ફગાવી દીધાં
૧૯૪૦ વાણી-સ્વાતંત્ર્ય માટે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ.
૧૯૪૨ '૪૨ની લડત'ને નામે જાણીતી 'હિંદ છોડો'ની રાષ્ટ્રવ્યાપી લોકક્રાંતિ
૧૯૪૩ સુભાષચન્દ્ર બોઝના નેતૃત્વ હેઠળ આઝાદ હિંદ ફોજનું સશસ્ત્ર યુદ્ધ.
૧૯૪૫ નેતાઓનો જેલમાંથી છુટકારો, સીમલા પરિષદ.
૧૯૪૬ ત્રિમંત્રી મંડળનું આગમન. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવાની જાહેરાત. વચગાળાની સરકાર રચાઈ.
૧૯૪૭ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ. દેશના ભાગલા.

સ્વાતંત્ર્યને

પહેલે સંવત્સરે

ઉપજાતિ

૧

અમાસના કો' ઘન અંધકારે
ઘેરી હતી ચોગમ, ઝંઝવાતે
આ સ્વપ્નનૌકા અમ! તેં બચાવી
જુવાળના ક્લેશ થકી, નચાવી
મુક્તિ-પ્રભાના ઉગતા પ્રભાતે
લાવી મૂકી નીરવ શાંત આરે!
હે સિન્ધુનાં ફેનિલ મત્ત વારિ!
હાવાં બની ઓટ, શું ઓસરીને
હૈયાથી આઘી અળગી ધકેલી
આ નાવ જે નિત્ય પ્રવાસઘેલી?
જે જિંદગીનાં સપનાં ભરીને
હશે દિશાના જલની વિહારી,
એને (ન તારો અવ સંગ લાધશે?)
સુવર્ણના વેળુતટે તું બાંધશે?

૨

અમાસના ગર્ભ વિષે ઘડાઈ
શી રૌપ્યની રંગત વર્ષતો તું!
ક્રમેક્રમે શી પ્રગટી કળાને
અંધારના ભીષણ અંચળાને
તેં છિન્ન કીધો! કશું હર્ષતો તું
પૂર્ણેન્દુ રૂપે નભમાં જડાઈ!
હે પૂર્ણિમાના રસપૂર્ણ ચન્દ્ર!
જ્યાં સૃષ્ટિની કાય જરીક શોભી
તારે ઉજ્યે; સત્વર ત્યાં જ રાહુ
ભીડી તને રે નિજ બે ય બાહુ
ભીંસી રહ્યો શો તવ રૂપલોભી!
જાગે કશો સિન્ધુવિલાપ મન્દ્ર!
શી અંધકારે ઘનઘોર સૃષ્ટિ!
હસી રહી એકલ રાહુદૃષ્ટિ!

૩

શું ઇતિહાસે સત કૈં ન ભાસ્યું,
તે ભીષ્મનું દૈન્ય પુનઃ પ્રકાશ્યું?

નિરંજન ભગત

સિન્ધુ

શિખરિણી

ભરી પોણી પૃથ્વી અતલ પથરાયાં જલ કંઈ
નકામાં: રે, ટીપું તૃષિત અધરે ના જઈ શકે!
મળ્યું વ્હોળું વારિસ્વરૂપ કરવા હાંસી નિજ કે!
ઘણું દાઝે સિન્ધુ વિપુલ વડવાગ્નિ ઉર લઈ!

દઝાપાની ઝાળો નભમહીં વરાળો થઈ ચડે:
ઉરે ચાંપે એને નભ, અલુઆણું શીતળ કરે:
લસે વિદ્યુદ્વલ્લિ: જલધર ઘનુષ્યો નભ ભરે:
ઘન સ્નિગ્ધ શ્યામ સ્વરૂપ ગગને મંદ્ર ગગડે!

અને, વર્ષે મૂકી મન તૃષિત હૈયે અવનિના,
સરો, સ્રોતો, પૃથ્વી સકલ થઈ જાયે રસબસ;
મયૂરોની કેકા ધ્વનતી નભહૈયે સમરસ;
અહો સૃષ્ટિકેરા સુખમહીં રહી * જ કમી ના!

અરે, આ ક્ષારાબ્ધિ-હૃદય થકી ક્ષીરાબ્ધિ ઉમટે!
અગર મિથ્યા આ જીવનની કપરી ઝંઝટ મટે!

પ્રજારામ રાવળ

આવેગ

ગાવા દો આજ ગાવા દો આજ રે મને મોકળું મેલી મન.
હો મને મોકળું મેલી મન
હજારો ઝુમઝુમોના હૈયે મારે જાગી ઊઠ્યા કંઠ.
હજારો અરમાનોંના સૂરની ધારે છલકી પડે છંદ:
વાણીના ઝરણાંનાં ઘોડાપૂર
વેગીલાં દોડતાં ગાંડાતૂર
હાં રે દો ધરતી ચડે
ગોરંભ તો આભને અડે
સોળ કળાએ આભમાં ઊગે પૂનમ કેરો ચંદ
ઊછળી પડે ઉર અધીરો આગમનો આનંદ
સાત સ્વરોની સામટે રાગે ગાજે મનમાં વન—ગાવા દો૦

પિનાકિન્ ઠાકોર

ફૂલ દેખીને

ફૂલ દેખીને તમે ગાંડા થનારા,
કરો એવું તમોથી ફૂલ પોતે થાય ગાંડું.

મકરન્દ દવે

વીત્યા વર્ષનું સરવૈયું

મેનન

★

૧૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૭! આપણા સ્વાતંત્ર્યનો એ જન્મદિવસ: એને એક વર્ષ વીતી ગયું. વખતને જતાં કંઈ વાર લાગે છે? જાણે હજી ગઈ કાલે જ સ્વાતંત્ર્યનો જન્મપ્રસંગ હરખભેર ઊજવ્યો ન હોય, એટલો બધો એ મનમાં તાજો છે. પ્રજા કેવી ઉત્સાહ-હેલારે ચડી હતી, સ્વાતંત્ર્યનું ઉમળકે કેવું સ્વાગત ઠેરઠેર કર્યું હતું! એને વર્ષ વીતી ગયું.

વર્ષને અંતે શું રળ્યા, શું ખોયું, કેટલી સિલક રહી તેનો હિસાબ કાઢવાની મનુષ્યોની પુરાણી વ્યવહારનીતિ પ્રમાણે આપણે પણ એક રાષ્ટ્ર તરીકે આ એક વર્ષમાં આપણે જે પુરુષાર્થ કર્યો હોય તેનો હિસાબ કાઢવો જોઈએ. આ એક વર્ષમાં આપણને શા શા અનુભવો થયા, શું શું શીખ્યું, આપણે કેવી રીતે વર્ત્યા, કેટલે આગળ આવ્યા, આપણી સિદ્ધિઓ કઈ કઈ, હજી શું અસિદ્ધ રહ્યું, શાથી અસિદ્ધ રહ્યું એ બધું સમજવાની જરૂર વિષે ભાગ્યે જ કોઈને શંકા હશે. આગળ વધવા માટે પણ પાછળ નજર તો નાખવી જ પડે.

આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું પણ દેશ ખંડિત થયો. શાન્તિની કિંમત આપણે ભાગલા પાડીને ચૂકવી એની ઐતિહાસિક વિગતોમાં નહિ ઊતરીએ. આપણે વાટાઘાટોમાં ગૂંચવાયા, કે કુટિલ મુત્સદ્દીઓએ આપણને ઊંધે પાટે ચડાવ્યા, કે ખૂનામરકીથી આપણે હારી ગયા, કે આપણી શક્તિનું આપણે ઓછું મૂલ્ય આંક્યું, એ બધાં અનુમાનોને આપણે વિસારી મૂકીએ. જો દેશમાં શાન્તિ સ્થપાની હોય, તો મુસલમાનોને અલગ રાજ્ય મેળવ્યે જ ચેન પડવાનું હોય, તો લોહી રેડ્યા વિના સમાધાન અને વાટાઘાટોને માર્ગે સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો તે રીતે સ્વરાજ્ય આપણને ખપતું હતું. [illegible] ભૂલીને નેતાઓએ ભાગલાને સંમતિ આપી ને હિંદ અને પાકિસ્તાન બંને સંસ્થાનોમાં લઘુમતીની રક્ષાની જુદા જુદા નેતાઓએ બાંહેધરી આપી. સ્વરાજ્યના હર્ષમાં દેશના અંગચ્છેદની વેદના ભળી હતી. છતાં અંતે બધું સારું થશે એવી આશાએ બ્રિટિશોની વિદાય આપણે ઊજવી.

પણ એ આશા ઠગારી નીવડી. પાકિસ્તાનના સરનશીનોને ઇસ્લામી રાજ્ય સ્થાપવું હતું. વસતિની ફેરબદલીની સૂચના એમણે પહેલાં પણ કરી હતી. પણ જે વિશાળ દેશમાં લઘુમતીઓ પણ કરોડોની સંખ્યામાં જુદા-જુદા ભાગમાં વસતી હોય ત્યાં ફેરબદલીની વાતને કોણ માનશે? પરંતુ જે પ્રસ્તાવ વાટાઘાટોમાં રોળાઈ ગયો હતો તેણે હવે બીજે ઠેકાણે ડોકું કાઢ્યું. હિંદુ-મુસ્લિમને એકબીજાના શત્રુ ગણ્યા વિના છૂટકો જ ન થાય એવી કોમી રમખાણોની ભયંકર આંધી દેશમાં સ્વરાજ્યના ઉદય પૂર્વે ફરી વળેલી, તેના અવશેષરૂપ કડવાશ ને શત્રુવટ એમાં ઠીક ઉપયોગમાં આવ્યાં. પશ્ચિમ પંજાબમાં બિનમુસ્લિમ લઘુમતીની કતલનો કાર્યક્રમ આરંભાયો. એનો પડઘો પૂર્વ પંજાબે પાડ્યો. જીવ બચાવવા માટે બંને સંસ્થાનોમાંથી લઘુમતીઓએ નાસભાગ શરૂ કરી દીધી. એમ કર્યા વિના છૂટકો જ નહોતો. ટોળાં જ નહિ, પણ પોલીસ ને લશ્કર સુદ્ધાં અમલદારોની દોરવણી હેઠળ જ્યારે લઘુમતી પર ત્રાટકે ત્યારે ઉગરવાનો આરો ક્યાં? આમ વસતિની અવિધિસર ફેરબદલીનો કાર્યક્રમ આપોઆપ શરૂ થઈ ગયો. બંને પક્ષે એની ભારે કિંમત ચૂકવી હજારોની કતલ થઈ, લાખો ઘરબાર વિનાનાં થયાં, સેંકડોના ધર્માન્તર થયા, હજારો સ્ત્રીઓનાં અપહરણો થયાં, નીચમાં નીચ અત્યાચારો થયા, મિલકતો બાળી નાખવામાં આવી, ઉદ્યોગ ધંધા ખોરંભે પડ્યા—આ બધાનો સરવાળો કાઢીએ તો જ ખબર પડે કે ક્ષમા ને પ્રેમ કરતાં દ્વેષ અને વેર અંતે બહુ મોંઘાં પડે છે.

ગમે તેમ, પણ હિજરતી નિર્વાસિતોને ઠેકાણે પાડવાનો અને વસતિની રીતસરની ફેરબદલીનો મહાપ્રશ્ન બંને સંસ્થાનોને ઉપાડવાનો આવ્યો. નવુંનવું સ્વરાજ્ય, અનુભવની કચાશ, માણસોની અછત, [illegible] પ્રજાની મનોવૃત્તિ, દેશમાં અને વિદેશમાં હિંદ સરકારને પરેશાન કરનારા [illegible] તોફાનો, સત્તાવાદ અને કોમવાદનાં દેશવ્યાપી કરતૂતો આ બધાંમાંથી માર્ગ કાઢવા માટે સ્થિરતા જોઈએ, સમય જોઈએ. તે મળે તે પહેલાં તો નિર્વાસિતોનો જંગી પ્રશ્ન હાથ ધરવાનો આવ્યો. ધૈર્યથી, સમજદારીથી, નિશ્ચયબળથી દેશના ધુરંધર નેતાઓએ એ પ્રશ્ન ઉપાડ્યો અને પાર પાડ્યો તે જોતાં કહેવું જોઈએ કે આપત્તિનો વારસો કંઈ ઓછો થયો નથી.

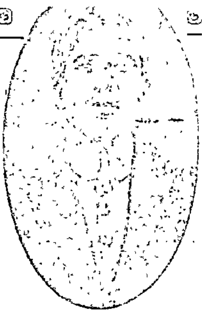
આટલું બધું થવા છતાં પાકિસ્તાન પ્રત્યે દ્વેષ કે વેર એ ધુરીણોએ રાખ્યાં નહિ. અરસપરસની વહેંચણીમાં પણ ઉદારતાના બ-

[illegible]

સજ્જન મોટાભાઈ જે રીતે વર્તે તે રીતે પાકિસ્તાન પ્રત્યે વર્ત્યું. છતાં પાકિસ્તાનની આક્રમકવૃત્તિ ને દ્વેષભાવ ઘટ્યાં નથી.

બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં હિંદી સ્વાતંત્ર્ય ખરડો ત્રણે વાચનમાંથી પસાર થયો ત્યારે [illegible] રાજ્યોને એક યા બીજા સંઘમાં જોડાવાની સલાહ ઉપરાંત વિશેષ કશું નહોતું આપ્યું. દેશી રાજ્યોને અલગ [illegible] કરવાની જોગવાઈ એમાં નહોતી. આ રીતે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ પરિસ્થિતિ અસ્પષ્ટ રાખીને હિંદ-સ્થ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નમાં [illegible] મૂકી રાખી હતી. પણ મોટા ભાગનાં રાજ્યોમાં ઊછરેલી પ્રજાશાસનની [illegible] એ, કેટલાક રાજવીઓના સ્વદેશપ્રેમે, અને સંજોગોના દબાણે, રાજ્યો હિંદ સંઘ સાથે સ્થાયી જોડાણ કરવા લાગ્યાં. એમાં જૂનાગઢના નવાબને અપવાદ [illegible] એણે ૮૦ ટકા વસતિની ઇચ્છાને ઠોકરે મારીને પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો. આમાં ગડબડ પાકિસ્તાનની જ. જૂનાગઢ અને હૈદરાબાદમાં શાસક મુસલમાન હોવાના કારણે ને કાશ્મીરમાં [illegible] મોટો ભાગ મુસલમાન હોવાના [illegible] એ ત્રણે દેશી રાજ્યોમાં પગદંડો જમાવવાનો પેંતરો પાકિસ્તાનને કરવો હતો. જૂનાગઢમાં પહેલો પાસો ફેંકાયો. જૂનાગઢનો ભૌગોલિક સામીપ્યનો મુદ્દો ધ્યાનમાં લેવાનો હતો તેની પણ અવગણના કરવામાં આવી. પ્રજાને દબાવવાનું શરૂ થયું, પ્રજાએ હિજરત કરી, પણ સૌરાષ્ટ્ર અ-સળગી ઊઠ્યો. જૂનાગઢ અને સૌરાષ્ટ્ર અવિભાજ્ય છે. પ્રજાએ સૂત્રો પોતાના હાથમાં લેવા માટે જબરો પુરુષાર્થ [illegible] સંરક્ષણ માટે અને પોતાની સાથે જોડાયેલાં દ્વીપરૂપ રાજ્યોનું સંરક્ષણ કરવા માટે હિંદે એ પ્રદેશની આસપાસ [illegible] પ્રજાની હિંમત વધી અને નવાબના સિપાઈઓની હિંમત તૂટી. [illegible] આખા પાકિસ્તાનને એ પ્રદેશ મદદમાં [illegible] એટલે વિરોધ [illegible] પરિણામે [illegible] વંશનો નબીરો જૂનાગઢનો નવાબ કરાંચીમાં હવા ખાય છે, અને જૂના રાજ્યસૂત્રો જૂનાગઢની પ્રજા સંભાળે છે.

જૂનાગઢમાં નહિ ફાવ્યા [illegible] પછી પાકિસ્તાને પોતાની નજર કાશ્મીર તરફ ફેરવી (અનુસંધાન પૃ. ૨..

મદનલાલ ધીંગરા

[સ્વાતંત્ર્યના શહીદોની લેખમાળાનો ૧૩મો હપ્તો]

૧૯૦૫માં લૉર્ડ કર્ઝને પાડેલા બંગાળાના ભાગલાથી જ્યારે દેશ આખો ખળભળી ઊઠ્યો હતો ને ક્રાંતિયજ્ઞના મંડાણ થઈને એક પછી એક દિવ્ય આહુતિઓ તેમાં પડતી હતી તે જ અરસામાં ખુદ ઈંગ્લંડમાં પણ એ વિપ્લવની જ્વાળાઓ પહોંચી ગઈ હતી. ઇંગ્લંડમાંની એ ચળવળનાં મંડાણ કરવાનું તથા તેને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી તેને પોષવાનું માન ગુજરાતના તેજસ્વી રત્ન શ્રી શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માને ફાળે જાય છે. હિંદમાં દેશી રાજ્યની ખટપટો તથા પ્રપંચોથી કંટાળીને ને હિંદના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં સક્રિય ફાળો આપવો ઇંગ્લંડમાં રહીને વધુ સુગમ પડશે એમ માનીને તે ઇંગ્લંડ ગયેલા. અને જે કાળે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યનું નામ ઉચ્ચારતાં પણ ભલભલા નેતાઓ ડરતા હતા તે કાળે, બ્રિટિશ સત્તાથી સંપૂર્ણ અલગ એવા સ્વાતંત્ર્યની હિંદના ધ્યેય તરીકે તેમણે ઘોષણા કરી; એટલું જ નહિ પણ તેના પ્રચાર માટે ૧૯૦૫માં 'ઇંડિયન સોશિયૉલૉજિસ્ટ' નામનું તીખું પત્ર શરૂ કર્યું. વળી ઉદ્દામ મતના આ પ્રસાર સાથે તેમણે તેવા મતવાળાઓનું સંગઠન કરવા 'હોમરૂલ સોસાયટી' નામની સંસ્થા પણ સ્થાપી. અને ઇંગ્લંડમાં અભ્યાસ માટે આવતા વિદ્યાર્થીઓને રંગભેદને કારણે રહેવા કરવાની જે અડચણ પડતી હતી તે દૂર કરવા તથા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ઓછે ખર્ચે રહી શકે તે માટે તેમણે 'ઇંડિયા હાઉસ'ની સ્થાપના કરી. જે ક્રાંતિકારી ચળવળે ૧૯૦૬થી ૧૦ સુધી અંગ્રેજ સત્તાને હચમચાવી નાખી તેનું મુખ્ય કેન્દ્ર આ 'ઇંડિયા હાઉસ' જ થઈ પડેલું.

શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માનું મુખ્ય કાર્ય ઇંગ્લંડમાં ભણવા આવતા હિંદી વિદ્યાર્થીના વિચારોમાં ક્રાંતિ કરવાનું હતું; અને પોતાના પત્ર દ્વારા તેમણે એવો તો જ્વાલામય પ્રચાર કરવા માંડ્યો કે થોડા જ વખતમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓની આંખમાં તે ખૂંચવા લાગ્યું. એવામાં ૧૯૦૬માં શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માની કાઢેલી એક શિષ્યવૃત્તિ મેળવી વિનાયક દામોદર સાવરકર બૅરિસ્ટરીના અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડ આવી પહોંચ્યા. સાવરકરના આવવાથી ત્યાંની ક્રાંતિકારી ચળવળમાં બમણું જોર આવ્યું. એમણે ત્યાં આવીને 'અભિનવ ભારત' નામની સંસ્થા સ્થાપી. મૂળે મહારાષ્ટ્રમાં શરૂ કરેલી આ સંસ્થાનાં ધ્યેય ત્રાસવાદ અને સશસ્ત્ર ક્રાંતિ હતાં. શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા જે ધ્યેયનો 'ઇંડિયન સોશિયૉલૉજિસ્ટ'માં પ્રચાર કરતા તે ધ્યેયને મૂર્ત કરવા, તે માટે કંઈક કાર્ય કરી બતાવવા યુવાનો તત્પર થઈ રહ્યા હતા, અને તેમને કેવળ શબ્દો નહિ પ્રત્યક્ષ કાર્ય જોઈતું હતું. અને સાવરકરે તેમને તે પૂરું પાડ્યું. દર રવિવારે 'ઇંડિયા હાઉસ'માં ભરાતી 'અભિનવ ભારત'ની સભામાં થતાં ઉગ્ર ભાષણો ઉપરાંત બંદૂકની તાલીમ ને બૉમ્બનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ પણ અપાવા લાગ્યું. એવામાં હિંદી ક્રાંતિકારીઓમાં આગળપડતું સ્થાન ભોગવનાર લાલા હરદયાળ પણ તાજા જ એમ. એ. થઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને થોડા જ વખતમાં તે પણ અડગ ક્રાંતિકારી બન્યા. આમ સાવરકર અને હરદયાળની એ તેજસ્વી જોડીને લીધે એ કાળે લંડનનું વાતાવરણ એવું તો ક્રાંતિમય રહેવા લાગ્યું કે લંડન આવતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ પોતાની લૌકિક ને કૌટુંબિક આશા-આકાંક્ષાઓ ટેમ્સ નદીમાં પધરાવી દઈને સ્વાતંત્ર્ય-જંગ માટે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ બનતા. કેમકે ઇંગ્લંડ આવતા ઘણાખરા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ 'ઇંડિયા હાઉસ'માં જ ઊતરતા અને પાછા ફરતી વખતે 'અભિનવ ભારત'ના સભ્ય થઈને જ બહાર નીકળતા!

વળી ઇંગ્લંડ તે સમયે ફક્ત હિંદી ક્રાંતિકારીઓનું જ નહિ, પણ આયર્લૅન્ડના વિપ્લવવાદીઓ અને રશિયાના નિહિલિસ્ટોનું પણ મુખ્ય મથક હતું. 'સમાનશીલેષુ વ્યસનેષુ સખ્યમ્' એ ન્યાયે આ ત્રણે દેશના ક્રાંતિકારીઓ વચ્ચે સંબંધ બંધાતા વાર ન લાગી. પરસ્પર માત્ર વિચારોની જ નહિ પણ બૉમ્બ, પિસ્તોલો આદિ હથિયારો વગેરેની પણ આપલે થવા લાગી. પણ એ સૌમાં, ગુપ્ત ક્રાંતિકારી સંસ્થા ચલાવવી, રાજદ્રોહાત્મક ભાવ ઉત્પન્ન થાય તેવા સાહિત્યનો પ્રચાર કરવો, અમલદારો પર હુમલા કરવા, બૉમ્બ બનાવવા ઇત્યાદિ બાબતોમાં રશિયન 'નિહિલિસ્ટો' જ બધાના અગ્રેસર હતા. તેમની પાસેથી જ આયર્લૅન્ડ તથા હિંદના ક્રાંતિકારીઓએ તે વિદ્યા ગ્રહણ કરી. બંગાળમાંથી બારીન્દ્રકુમાર ઘોષે મોકલેલા હેમચન્દ્ર દાસ પણ આ નિહિલિસ્ટો પાસેથી જ બૉમ્બવિદ્યા શીખી ગયેલા.

'અભિનવ ભારત'ના આંતરમંડળ અને બહિર્મંડળ એવા બે ભાગ હતા. બહિર્મંડળ સભાઓ તથા ઉત્સવ જેવાં જાહેર કાર્યો કરતું. તેમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહ, શિવાજી ઇત્યાદિની જયંતી નિમિત્તે રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમો યોજાતા. પણ તે સૌમાં ૧૯૦૮ની ૧૦મી મેના રોજનો ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની અર્ધશતાબ્દીના ઉત્સવનો કાર્યક્રમ ખૂબ શાનદાર થયો. એ જ વખતે અંગ્રેજો પોતાના વિજયદિન તરીકે ઊજવવાના હતા, તેના જવાબમાં ઊજવાયેલો આ કાર્યક્રમ એવો તો યશસ્વી નીવડ્યો કે તેથી આખું લંડન ખળભળી ઊઠ્યું. તે દિવસે 'પંજાબના વીરોનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અભિવાદન કરવામાં આવ્યું. 'O! Martyrs'

નારની પત્રિકા હજારોની સંખ્યામાં વહેંચાઈ, ઠેર ઠેર ભાષણો થયાં, અને અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ ૧ માસ સુધી સત્તાવનના શહીદોના સ્મૃતિમાં કોઈક કડક વ્રત લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લઈને તે માટે ખાસ તૈયાર કરેલી વીર-સ્મૃતિ-મુદ્રા છાતી પર ધારણ કરી. આ માટે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને પાછળથી સહન પણ કરવું પડયું. કેટલાકને સ્કૉલરશિપો ગુમાવવી પડી અને કેટલાકને અભ્યાસ સુદ્ધાં છોડી દેવો પડયો. પણ કોઈ પોતાના નિશ્ચયમાંથી ડગ્યું નહિ.

અભિનવ ભારતના આંતર-મંડળે પ્રત્યક્ષ પિસ્તોલો ભેગી કરવી, બૉંબ બનાવવા ઈત્યાદિ કામો શરૂ કરી દીધાં. સેંકડો બ્રાઉનિંગ પિસ્તોલો પારીસ આદિ ઠેકાણેથી ખરીદાઈ ગુપ્તરીતે હિંદ મોકલાવા માંડી. બૉંબ રસ્તામાં ફૂટવાની બીક હોવાથી તેની 'ફૉર્મ્યૂલા' જ હિંદ મોકલાઈ અને બારીન્દ્રકુમારે તો એવી એક ફૉર્મ્યૂલા 'યુગાંતર' પત્રમાં આલેખ સાથે પ્રકટ પણ કરી નાખી!

દરમ્યાન હિંદમાં અંગ્રેજ સરકારે જે વ્યાપક જુલમો કરવા માંડયા તેથી લંડનમાંના હિંદી ક્રાંતિકારીઓમાં તીવ્ર અસંતોષ પેદા થવા લાગ્યો. બંગભંગ વખતે સરકારે કરેલું ઠેર ઠેર દમન, માણિકતોલા બૉંબ કેસ, ખુદીરામ બોઝ, કનૈયાલાલ તથા સત્યેન્દ્રનાથ જેવા વીર ક્રાંતિકારીઓને ફાંસી ઈત્યાદિના ખબરો જેમજેમ ઇંગ્લંડ આવવા લાગ્યા તેમતેમ ક્રાંતિકારીઓનો ક્રોધ અમર્યાદ બનતો ગયો. આખરે એ તીવ્ર અસંતોષનો જ્વાળામુખી ૧૯૦૯ના જુલાઈની ૧લીએ ફાટયો. એ દિવસે હિન્દી કચેરીમાં ભારતમંત્રીના સલાહકાર તરીકે કામ કરતા સર કર્ઝન વાઈલીનું લંડન શહેરમાં જ મદનલાલ ધીંગરા નામના પંજાબી જુવાનને હાથે ખૂન થયું!

મદનલાલ ધીંગરાનો જન્મ પંજાબના અમૃતસર જિલ્લામાં એક શ્રીમંત પંજાબી ક્ષત્રિય કુટુંબમાં થયો હતો. જન્મથી જ તે પોતાના ફેંશીલ, મસ્તીખોર સ્વભાવ તથા કુશાગ્ર બુદ્ધિમત્તા માટે પ્રખ્યાત હતો. બી. એ. પાસ થયા પછી તેણે આઈ. સી. એસ ની પરીક્ષા માટે ઇંગ્લંડ જવાનું નક્કી કર્યું, અને ૧૯૦૬માં એક આગબોટ ઉપર મજૂર તરીકે નોકરી કરી સ્વપ્રયત્ને ઇંગ્લંડ ગયો. તે વખતે તેની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હતી અને લગ્ન થએલું હોઈ તેને એક પુત્ર પણ હતો. તેના બે ભાઈઓ પણ તે વખતે ઇંગ્લંડમાં હતા.

ઇંગ્લંડ આવ્યા પછી શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા, સાવરકર, હરદયાળ આદિ જોડે તેને પરિચય થયો ને તેનામાં સ્વાતંત્ર્ય ભક્તિ જાગૃત થઈ ઊઠી. સિવિલિયન થઈને સરકારી નોકરી કરવી યા પૈસા કમાવાના ધ્યેયને બદલે દેશને સ્વતંત્ર કરવા પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન આપવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો અને તે 'અભિનવ ભારત'નો સક્રિય સભ્ય બની ગયો. ૧૮૫૭ના અર્ધશતાબ્દી ઉત્સવમાં પણ તેણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો ને તે પ્રસંગના પેલી ખાસ 'વીર-મુદ્રા' કોટ પર ધારણ કરી તે કૉલેજમાં ગએલો. તે મુદ્રા જોઈ તેના કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રોએ તેને એ મુદ્રાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં જ એ ભાવનાશાળી જુવાન એટલો તો ઉશ્કેરાઈ ગએલો કે ખિસ્સામાંથી છરો કાઢી તેમના પર તૂટી પડેલો!

હજી તો ધીંગરાનો પ્રવેશ 'અભિનવ ભારત'ના ફક્ત બહિરંગ મંડળમાં જ થએલો. આંતર-મંડળમાં દાખલ થવાની તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, પણ તેની રહેણીકરણી તદ્દન પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની હોવાથી તથા તેનો સ્વભાવ લહેરી અને વૃત્તિ શૃંગારવિહાર કરવાની હોવાથી સંસ્થાના બીજા સભ્યો તેને આંતરમંડળમાં લેવાની વિરુદ્ધ હતા. પણ એ ભભકાદાર પોશાક ને લહેરી સ્વભાવની પાછળ રહેલ દેશ-[illegible] સાવરકરે પિછાન્યું ને તેમનો તેના પર વિશ્વાસ બેઠો.

છતાં [illegible] લેવાનું ઠરાવ્યું. એક દિવસ સાવરકર અને મદનલાલ વાતો કરતા બેઠા હતા, ત્યાં સાવરકરે એક અણીદાર સોયો ખિસ્સામાંથી બહાર કાઢ્યો અને મદનલાલને તેનો હાથ લાંબો કરવા કહ્યું. મદનલાલે બિલકુલ થડકયા વગર તેમ કર્યું. તરત જ સાવરકરે તે સોયો તેના હાથની આરપાર ઘોંચી દીધો! હાથમાંથી લોહીનો ફુવારો છૂટયો, પણ મદનલાલના મોઢામાંથી એક સિસકારો પણ ન નીકળ્યો!

બંગભંગ પછી આવેલા રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિના જુવાળ દરમ્યાન જ્યારે અંગ્રેજ સત્તાના જુલમો મર્યાદાની હદ ઓળંગી ગયા ને દેશભાઈઓ પર થતા એ અનન્વિત અત્યાચારના હૃદયભેદક ખબરો જેમજેમ રોજ-બ-રોજ ઇંગ્લંડ આવવા લાગ્યા, તેમતેમ ઇંગ્લંડમાંના હિંદી ક્રાંતિકારીઓના ક્રોધનો પારો ઊંચે ને ઊંચે ચડતો ગયો. આખરે તેમણે આ અત્યાચારોનો સક્રિય વિરોધ કરવાનું ઠરાવ્યું અને તે માટે હિંદમાંની બ્રિટિશ નીતિનું નિયમન કરતા સર કર્ઝન વાયલીનું ખૂન કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. સર કર્ઝન વાયલી લંડનમાંની 'ઇન્ડિયા ઑફિસ'માં કાયમી સલાહકાર હતા. ઇંગ્લંડમાંના ભારતમંત્રી(સેક્રેટરી ઑવ્ સ્ટેટ) તો દરેક નવું પ્રધાનમંડળ બદલાય તે સાથે બદલાતા; પણ હિંદુસ્તાનના સર્વ કારભારનાં સૂત્રો તો ત્યાંના કાયમી અધિકારીઓના હાથમાં જ રહેતા. અને તેમાં સર કર્ઝન વાયલી મુખ્ય હતા. તેમણે હિંદમાં વીસ વર્ષ સુધી નોકરી કરેલી હોઈ ઇંગ્લંડમાં તે સારી પેઠે પ્રખ્યાત હતા. મૂછનો દોરો પણ ન ફૂટયો હોય એવા જે સેંકડો જુવાનોને હિંદમાં અમાનુષ શિક્ષાઓ થતી હતી તેને માટે એ કર્ઝન વાયલીની નીતિ જ જવાબદાર હોવાનું મનાતું. વળી ઇંગ્લંડ આવતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજોના સહવાસમાં રહી હિંદીપણું ભૂલી જાય તે માટે પણ તેઓ અવિરામ પ્રયત્નો કરતા. આથી ક્રાંતિકારી જુવાનોએ એ સર કર્ઝન વાયલીનો કાંટો કાઢી નાખવાનું ઠરાવીને તે કાર્ય મદનલાલને સોંપ્યું.

હિંદી વિદ્યાર્થીઓનાં મનમાં અંગ્રેજ પ્રજા પ્રત્યે પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી કર્ઝન વાઇલીએ એવી કેટલીક ક્લબો કાઢી હતી જેમાં અંગ્રેજો ને હિંદીઓ ભેગા મળીને આનંદપ્રમોદ તથા ચર્ચા કરતા, અને હિંદી વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં આમંત્રીને 'ઇંડિયા હાઉસ'માં ન જવાનો ઉપદેશ આપતા. કર્ઝન વાઈલી હિંદમાં હતા ત્યારથી મદનલાલના પિતા સાથે તેમને મિત્રાચારી હતી, એટલે મદનલાલને તો પોતાના મિત્રના પુત્ર તરીકે તે ઘણી વાર એવી પાર્ટીઓમાં આમંત્રણ આપતા, અને મદનલાલ પણ છૂટથી તેમાં ભાગ લેતો. આથી કર્ઝન વાઇલીને મદનલાલ વિષે જરા પણ શંકા આવ્યો નહોતો.

વાઈલીના ખૂનની કામગીરી માથે લીધા પછી બીજે જ અઠવાડિયે મદનલાલને વાઇલી તરફથી આમંત્રણ આવ્યું. ઈ. ૧૯૦૯ના જુલાઈની ૧લીએ ઈમ્પીરિયલ ઇન્સ્ટીટયૂટમાં થનારા ઇંડિયન નૅશનલ એસોસીએશનના વાર્ષિક સમારંભમાં હાજર રહેવાનું એ આમંત્રણ હતું. ખિસ્સામાં ૬ બારની પિસ્તોલ અને કોર્ટમાં રજૂ કરવાનો આખરી બચાવનામાનો કાગળ લઈને તે પાર્ટીમાં ઊપડયો. ત્યાં જઈને હમેશની માફક તેણે વાતચીત, ચર્ચા ને વિનોદ કરવા માંડયાં. એ આખો યે સમય મદનલાલનું વર્તન એવું શાંત હતું, તેના મુખની રેખાઓ એવી સ્વસ્થ હતી કે કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવ્યો કે થોડી જ વારમાં તે એક ભયંકર કૃત્ય કરવાનો હતો. એટલામાં સર વાઈલી સમારંભના સ્થાને આવી પહોંચ્યા. થોડી વારે મદનલાલ ઊઠયા ને થોડીક ખાનગી વાત કરવાની છે એમ કહી વાઈલીને જરા બાજુ પર લઈ ગયો; અને આંખના પલકારામાં તો ખિસ્સામાં

વાઇલી લોહીના ખાબોચિયામાં ઢળી પડયા અને તત્કાળ મૃત્યુ પામ્યા. એ વખતે મિ. લાલકાકા કરીને એક ગૃહસ્થે ધીંગરા પર હુમલો કર્યો; પણ ધીંગરાએ તેમના પર પણ ગોળીઓ છોડી ઠાર કર્યા.

પાર્ટી માટે ભેગી થયેલી મેદની આ ભીષણ બનાવ જોઇને ગભરાઇ ગઈ અને નાસભાગ કરવા લાગી. પણ ધીંગરાએ તો ગોળીઓ ખલાસ થતાં જ પિસ્તોલ ફેંકી દીધી અને હસતાંહસતાં લોકોને હાથે પકડાઇ ગયો. તેને પકડીને બાંધવા મથતા લોકોને તેણે સ્વસ્થતાથી એટલું જ કહ્યું કે, 'જરા મારાં ચશ્માં બરાબર કરી લેવા દો; પછી મારા હાથ બાંધો.' એક ડૉક્ટરે એ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે, 'તે ખૂન પછી બધાંના હૃદય ભયને કારણે વેગથી ધ્રૂજી રહ્યાં હતાં, પણ ધીંગરાનું હૃદય અને નાડી તો પહેલાંની માફક જ સ્વસ્થ હતાં!'

ઇંગ્લંડમાં અને ખુદ લંડન શહેરમાં જ ધોળે દિવસે થએલા આ ખૂનથી બ્રિટનભરમાં હાહાકાર મચી ગયો. મદનલાલે બ્રિટિશ હકુમતશાહીને ફેંકેલા પડકારથી બ્રિટિશ જનતા ચોંકી ઊઠી. જે ક્રાંતિકારી ચળવળને દાબી દેવા હિંદમાં અંગ્રેજો કાળજીપૂર્વક પરિશ્રમ કરી રહ્યા હતા તેની જ્વાળાઓ ખુદ ઇંગ્લંડમાં જ ફાટી નીકળેલી જોઈ અંગ્રેજ અફસરો મૂઢ બની ગયા. તરત તેમણે આની પાછળનું કાવત્રું શોધી કાઢવા કમર કસી. મદનલાલને જેલમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો. મદનલાલના આ ભયંકર કૃત્યની તેના પિતાને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તે રાજભક્ત પિતાએ અધિકારી પર તાર મોકલ્યો કે 'મદનલાલ મારો પુત્ર નથી. તેણે મારા મોઢે મેશ ચોપડી છે!' મદનલાલના કૃત્યનો નિષેધ કરવા લંડનના કૅક્સ્ટન હૉલમાં ભરાએલી એક સભામાં ગાંધીજીના સાથીઓએ પણ મદનલાલનો ધિક્કાર કર્યો.

મદનલાલને બ્રિક્સ્ટન જેલમાં રાખવામાં આવેલો ત્યાં તેના વકીલે તેની અંતિમ મુલાકાત લેવાને ખૂબ પ્રયત્ન કરેલો, પણ મદનલાલે તેનું મોં પણ જોવાની સાફ ના પાડી. જેલમાં તે એવો આનંદી ને ઉત્સાહી હતો કે જાણે તેને લગ્નની જ તૈયારી કરવાની ન હોય! જેલમાં તેને મળવા ગએલા મિત્રોએ તેને પૂછ્યું, 'તારે કંઇ જોઇએ છે?' ત્યારે તેણે હસીને જવાબ આપ્યો, 'અહીં બધી સગવડ છે; માત્ર પહેરેલો પોશાક બરાબર છે કે નહિ તે જોવા માટે અરીસો નથી તેની ખોટ જણાય છે. તે જરા મોકલી આપો તો સારું.'

તા. ૨૦મી જુલાઇએ મદનલાલને કોર્ટમાં લાવવામાં આવ્યો. કોર્ટ આખી ચિક્કાર ભરાઈ ગઈ હતી. પણ મદનલાલની મુખમુદ્રા તો તદ્દન બેફિકર અને નિર્ભય હતી. તેણે સૉલિસિટર રોકવાની ના પાડેલી હોવાથી ન્યાયાધીશે તેને પોતાનો બચાવ કરવા કંઈ કહેવું હોય તો કહેવાને કહ્યું; ત્યારે તેણે પોતાના ખિસ્સામાંથી પોલીસે કબજે કરેલું પોતાનું લખેલું સ્ટેટમેન્ટ(નિવેદન) વાંચવા માગ્યું. પણ પોલીસે તે પ્રકટ કરવાની ના પાડી અને તે દાબી રાખ્યું. જ્યારે તે સ્ટેટમેન્ટ પાછું મળવાની કોઈ આશા ન રહી ત્યારે ધીંગરા બોલ્યો: 'મારા દેશમાં યુવાનોને તેમની દેશભક્તિ માટે ફાંસી આપવામાં આવે છે અને જન્મટીપે મોકલાય છે. ઇંગ્લંડ માટે અંગ્રેજોને જે કરવાનું શીખવવામાં આવે છે. તે જ કાર્ય મારા દેશબાંધવો કરતા હોવા છતાં, માત્ર તેમની દુર્બળતાનો લાભ લઇ તેમને મારવામાં આવે છે. આના વેર તરીકે મેં આ કાર્ય કર્યું છે. હિંદમાં જઈ ત્યાં દસ હજાર રૂપિયાનો દરમાયો મેળવનાર દરેક અંગ્રેજ મારા દેશના ગરીબો પૈકી એક હજારનાં ખૂન જ કરે છે, કારણ તે મોજશોખ વગેરે જે પૈસા ઉડાવે છે તેના વડે એક હજાર લોકો જીવતા રહી શકે. જે પ્રમાણે જર્મનીને ઇંગ્લંડ પર આક્રમણ કરવાનો કોઇ હક નથી; અને તેવા આક્રમણ સામે લડવું તે હરેક અંગ્રેજનું કર્તવ્ય છે, તે જ પ્રમાણે દેશભક્ત હિંદી તરીકે મેં આ કૃત્ય કર્યું છે. મારા હજારો દેશબાંધવોને ભૂખે મારવામાં આવે છે અને ગયાં પચાસ વર્ષોમાં અબજોની સંપત્તિ મારા દેશમાંથી લૂંટવામાં આવી છે. એક બાજુ ત્યાં હું જોઉં છું અને બીજી બાજુ જ્યારે અંગ્રેજોને રશિયા માટે લાગણી ધરાવતા, કોંગોના લોકોની દુઃખદ સ્થિતિ માટે દુઃખ પ્રદર્શિત કરતાં જોઉં ત્યારે મને તેમના દંભીપણા પર અસહ્ય તિરસ્કાર છૂટે છે. આવી સ્થિતિ હોઇને, જેમ ઇંગ્લંડ ઉપર કોઇ જર્મન હકૂમત ચલાવતા એકાદ જર્મનને લંડનમાં અભિમાનથી ફરતો જોઇ કોઇ અંગ્રેજ યુવાન તેને મારે તો તમે તેની દેશભક્તિનાં જે વખાણ કરો તે જ દેશભક્તિથી પ્રેરિત થઇને મેં આ કૃત્ય કર્યું છે.'

ધીંગરાની આ જુબાની પછી ન્યાયાધીશે કાળી ટોપી પહેરી અને ધીંગરાને ફરી પૂછ્યું: 'તને ફાંસીની શિક્ષા શા માટે ન આપવી જોઇએ તે માટે તારે કાંઈ કહેવું હોય તો કહે.' ત્યારે ધીંગરા દૃઢતાથી બોલ્યો, 'I do not plead for mercy, nor do I recognize your authority over me. All I wish is that you should at once give me the capital punishment. I want to be hanged, for, then the vengeance of my countrymen will be all the more keener.'

આ નિર્ભય જવાબ સાંભળીને ન્યાયાધીશે કહ્યું, 'મદનલાલ ધીંગરા, મારા કંઈ પણ કહેવાની તારા પર બિલકુલ અસર થવાની નથી એ હું જાણું છું. તારા પર ખૂનનો આરોપ સાબિત થયો છે અને તેથી હું તને ફાંસીની શિક્ષા આપું છું.' આ સાંભળીને મદનલાલ ઊભો થઇને બોલ્યો, 'મને ફાંસી આપવા માટે હું તમારો આભારી છું; કારણ મારી પવિત્ર માતૃભૂમિ માટે મારા આ તુચ્છ દેહનું બલિદાન દેવાનું જે માન મને તેથી મળ્યું છે તે માટે હું ગર્વ અનુભવું છું.' આટલું કહી સિપાઈઓ સાથે હસતો હસતો તે ચાલ્યો ગયો.

ફાંસીને આગલે દિવસે તેને મળવા ગએલા ગાવસ્કરને તેણે પોતાની અંતિમ ઇચ્છા જણાવી કે, 'મારા દેહની ઉત્તરક્રિયા હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે કરવામાં આવે, મારા શબને કોઇ પણ અહિંદુનો અને મારા ભાઈનો સ્પર્શ ન થાય. તે દહનક્રિયા વખતે કોઈ બ્રાહ્મણે મંત્રોચ્ચાર સાથે અગ્નિ દેવો. મારી ઓરડીમાં કેટલાક કપડાં તથા પુસ્તકો છે તેનું લિલામ કરી જે પૈસા આવે તે રાષ્ટ્રીય ફંડમાં આપવા.'

બીજે દિવસે એટલે કે ૧૯૦૯ની ૧૭મી ઑગસ્ટે ફાંસી આપવાની હતી તે દિવસે સવારે ગાઢ નિદ્રા લઇ મદનલાલ ઊઠ્યો. તેણે ઉત્તમ પોશાક ધારણ કર્યો અને સવારનો નાસ્તો પણ લીધો. ફાંસીનો વખત થતાં જેલનો ગેટ ખોલવા માંડ્યો. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ તેના આત્માની શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરવા આવ્યા. પણ ધીંગરાએ જણાવી દીધું કે પોતે હિંદુ હોવાથી તેમનો ઉપદેશ સાંભળી શકે તેમ નથી. અને હિંદુ વિધિ પ્રમાણે જ પોતે મરવાનો આગ્રહ કર્યો. પછી ફાંસીના માંચડા પાસે ને દૃઢ પગલે તે મૃત્યુ તરફ ગયો અને હસતો હસતો ફાંસીએ ચડી ગયો. મૃત્યુ બાદ તેના ચહેરા પર દુઃખની કે ભયની રેખામાત્ર નહોતી.

આમ, દેશની બલિવેદી પર એક ક્રમશઃ પંજાબી યુવાનનું બલિદાન દેવાઇને તેના જીવન પર છેલ્લો પડદો તો પડયો. પણ તે જીવનનાટકનો એક અદ્ભુત અંક તો તેના મૃત્યુ પછી જ ભજવાયો. સર કર્ઝન વાઇલીના ખૂન પછી જ્યારે ધીંગરાને પકડવામાં આવ્યો ત્યારે તેના ખિસ્સામાંથી પોલીસના (અનુ૦ પૃ [illegible])

[illegible]

દશ ... તો નાગણે દીધો હતો; પણ એને જીવલેણ બનાવ્યો માનવીની બેવફાઈએ

ક્તિભરેલું ... તેની આસપાસ આવતાં ...

જંગલમાં પગરવથી ત્રીસચાલીસ ડગ દૂર ઝાડીમાં મનને ડોલાવી દે એવા રંગબેરંગી ... વીંટળાતી હતી. પવન તદ્દન ધીમો હતો. ફૂલોનાં સૂકાં પાંદડાંનો અવાજ પણ એમાં વિક્ષેપ પાડતો ન હતો. ખળખળ વહેતા ઝરણાના પાણી જેવા મહુવરના સૂર વહે જતા હતા.

સુબાહુ અને કાત્યાયન આ મોહક સ્વર સાંભળી સહેજ ધીમા પડ્યા. તેઓ આ નાનું જંગલ વટાવી પેલી પાર આવેલી ટેકરીની ગુફાની ભીંતો પર સુંદર ચિત્રો ચીતરવા જતા હતા. કુતૂહલથી એ ઝાડી પાસે જઈ તેઓએ જોયું તો એક ગારુડી મહુવર સાથે પોતાનું મસ્તક ડોલાવતો સામેના દરમાંથી કાળા ભુજંગને બોલાવી રહ્યો હતો. સ્વર તો એવા દિલારામ કાઢતો કે ભલભલાને મોહિની લાગે. પરંતુ કેમે ય ફણીધર બહાર ડોકું સુદ્ધાં કાઢતો નહોતો.

બંને કલાકાર નાગને જોવા ગારુડી પાસે થોભ્યા. અરધી ઘડી સુધી ગારુડીએ ગાલ ફુલાવીફુલાવીને અવનવા રાગો છેડ્યા. પણ વ્યર્થ. ફણીધર બહાર ન આવ્યો તે ન જ આવ્યો. ગારુડી પોતાનો કરંડિયો ને મહુવર લઈ નિરાશાભર્યો ચાલી નીકળ્યો. કલાકારો પણ પેલી ટેકરી તરફ અધૂરી આશા જેવાં ધીમાં ડગ ભરતા ચાલી ગયા.

તે સમયે એક ગારુડી કાત્યાયનના ઘર પાસે આવ્યો. કહેવા લાગ્યો: 'આજ બે દિવસથી પાસેના જંગલમાં મોટા ઝેરી નાગને પકડવા મહેનત કરું છું. નાગ બડો નટખટ છે; હાથ નથી આવતો. ખાવાનું ખૂટી ગયું છે. સાંજ પડી ગઈ છે થોડું અન્ન આપશો? અહેસાન નહીં ભૂલું.'

કાત્યાયનના પુત્રે બહાર આવી ગારુડીને અન્ન આપ્યું. ગારુડીની ભૂખ શમી. કાત્યાયને કહ્યું: 'તે દિવસ ઝાડી પાસે નાગને બહાર લાવવા તું મહુવર વગાડતો હતો તેના સુરીલા સ્વર હજુ ... સાંજનો વખત છે કોઈ ઓર રંગત જામશે.'

અન્નદાતાનો હુકમ શિર પર ચઢાવી ગારુડીએ મહુવર છેડી. સ્વર હવાને હિંડોળે બેસી દૂરદૂર જવા લાગ્યા. 'આ ... સ્વર ક્યાંથી આવે છે?' એમ વિચારતો સુબાહુ પણ ત્યાં આવી ચઢ્યો. સાથે તેનો પુત્ર નંદ અને પુત્રી શિરાલા પણ હતાં. ગારુડીનો આત્મા તૃપ્ત હતો તેથી તેના સ્વર પણ એકસૂર બની જતા હતા. સ્વરમાં મીઠાશનું ... આવતું ગયું. સ્વર દૂરદૂર પહોંચ્યા હશે એટલે તેની નિશાની લઈ પેલો ઝેરી ફણીધર ચાલી નીકળ્યો. મનને ન રોકી શક્યો. ... ગાન જ્યારે છેડ્યું ત્યારે ... સ્વરનો ઉત્પત્તિસ્થાન અને તેના વચ્ચે અંતર કપાઈ ગયું. ગારુડી પાસે નાગ આવ્યો ત્યારે ભયથી સર્વે દૂર ખસી ગયા. ગારુડીએ ભુજંગને પાશમાં ભેરવ્યો. અને સંગીત આટોપી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

એક બૌદ્ધધર્મી નૃપતિ સાધુઓના નિવાસ અર્થે સુંદર ગુફા-મંડપો તૈયાર કરાવતો હતો, જેમાં સાધુ રહે અને એકાગ્રતાથી જ્ઞાનાર્જન કરે. ગુફામાં ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પકામ તથા ચિત્રકામ કરીને તેને શણગારવા માંડી. સુબાહુ અને કાત્યાયનને કેટલાક સહાયકો આપી નૃપતિએ ચિત્રકામ સોંપ્યું હતું. ટેકરી પાસેના જંગલની બીજી બાજુએ આવેલા ગામમાં બંને કલાકારો રહેતા.

એક દિવસ કાત્યાયને સુબાહુને કહ્યું, 'હું ઘણી મહેનત કરું છું. ઘણાં સમય સુધી ચિત્રસંયોજન માટે વિચારો કરું છું. પરંતુ તારા જેવા ચિત્રો અદ્યાપિ હું સર્જી શક્યો નથી. પેલા સામે દેખાતા ચિત્ર માટે મેં ત્રણ દિવસ વિચારમાં ગાળ્યા. ત્યારે આવું બનાવી શક્યો છતાં તે જરા યે સુંદર નથી.'

'શું એ સુંદર નથી?'

'ના, જરા યે નહિ. જ્યારે તારા હાથ તો થોડા જ સમયમાં અદ્ભુત સર્જન કરી શકે છે. તારા નામ પ્રમાણે તારું કામ છે. તું સુબાહુ છે. તારા બાહુ ખરેખર સુંદર છે.'

'આમ મારાં વખાણ કર્યાં કરવાથી શો ફાયદો?'

'તારું 'વસ્ત્રદેવતા'નું ચિત્ર કેટલું સુંદર! 'બુદ્ધ અને યશોધરા'નું ચિત્ર કેટલું પ્રાણવાન! અને મારાં 'ઇન્દ્ર અને તેનો પરિવાર', 'હાથી-વધ' આદિ ચિત્રો એ તને ગમે છે?'

'શું એ ચિત્રો મને પસંદ નથી એમ તું માને છે?'

'નહિ જ હશે.'

'એવું કશું જ નથી. તું આમ નિરાશ ન થા. પ્રયત્નથી તું પણ ...

પણ તેના ગ્રાહુ નવા આવનાર-મૂલ્યવાન પોશાક પહેરાવ્યા હોય તેમ લાગે છે. તારા ચિત્ર 'સર્વનાશ'માં માત્ર પીંછીના થોડા લસરકા છે. નથી અલંકાર કે નથી આભૂષણ, તોપણ વૃદ્ધના ચહેરા પર સર્વનાશનો કેવો સચોટ ભાવ છે! તેનાં આંગળાં તો એવાં ચિતરાયાં છે કે માત્ર તે જ સર્વનાશ બતાવવા માટે પૂરતાં છે. મારામાં એ શક્તિ નથી. મને એવા કોઈ મહાન ચિત્રના ચિતારા થવાની મહેચ્છા છે.'

'એ ઇચ્છા પૂર્ણ થશે.'

'ક્યારે? અશક્ય, તદ્દન અશક્ય. એ ઇચ્છા કદી પૂર્ણ નહિ થાય.' કાત્યાયન ધીમો પડયો અને તદ્દન મંદ સ્વરે તેણે કહ્યું, 'સુબાહુ, મારે ખાતર એક કામ ન કરે? મારે નામે એક સુંદર ચિત્ર દોરી ન આપે?' અને તે સુબાહુના મુખ તરફ આશાભરી મીટ માંડી રહ્યો.

'ઓહો! એમાં શું? જરૂર.'

'પણ સહાયકો જાણશે તો?'

'રાત્રીના સમયે આપણે ચિત્ર તૈયાર કરીશું. તે વખતે સહાયકો નહિ હોય. દિવસે તે ચિત્ર પર થોડી સજાવટ તું કરજે. રાત્રે હું તે પૂર્ણ કરીશ.'

ધબકતા હૈયામાં ઊંડા શ્વાસ ભરતો કાત્યાયન આનંદસાગરમાં ઝૂલવા લાગ્યો.

રાત્રીના ઘેરા વાતાવરણમાં બે ચિતારા ગુફામાં કામ કરતા હતા. કોડિયું હાથમાં ધરી કાત્યાયન સુબાહુની પાસે ઊભોઊભો ચિત્ર પર પ્રકાશ પાડતો હતો. સુબાહુ પીંછી ચલાવતો ગયો. પાછળ કાત્યાયન અનિમેષ ઊભો રહી જોતો રહ્યો. સુબાહુએ સિદ્ધાર્થના ગૃહત્યાગનો વિષય લીધો. સહેજ ઢળેલું મનોહર મુખારવિંદ ચીતર્યું અને તેના પર ચિંતવન અને કરુણાના ભાવો પ્રકટ કર્યા. એક હાથમાં કમળ આપ્યું અને તેમાં નીલો રંગ પૂર્યો.

'સુબાહુ, કમળમાં નીલો રંગ કેમ પૂર્યો? ગુલાબી રંગ વધુ ખીલી ઊઠત.' કાત્યાયને સહેજ ફેરફાર સૂચવ્યો.

'કમળમાં ગુલાબી રંગ પૂરવાથી ઊલટી ચિત્રમાં ખામી આવશે, કાત્યાયન. ગુલાબી રંગ મોદ અને આનંદનો નિદર્શક છે પણ પાત્ર તો કરુણા વિષાદ ભરપૂર છે. નીલો રંગ ગંભીર અને કરુણાનું વાતાવરણ બતાવે છે.'

આ વાત ચાલતી હતી એવામાં સુબાહુએ રંગમાં પીંછી બોળીને ત્વરિત ગતિએ એક જ લસરકે બંને આંખ પરની ભ્રમર દોરી દીધી.

'વાહ! ધન્ય, ધન્ય સુબાહુ!'

'મારાં વખાણ કર્યાં કરીશ કે ચિત્ર કેમ દોરાય છે તે જોઈશ?'

'સુબાહુ, આટલું સુંદર ચિત્ર શું ખરેખર તું મારે નામે ચડાવીશ?'

'કાત્યાયન, દાન દેવું તો અમૂલ્યનું-ઉત્તમોત્તમનું જ દેવું- તારા નામે ચિત્ર ચડાવું તો તે ભવ્ય-જેનો જગતમાં જોટો ન મળે એવું હોવું જોઈએ. અલ્પજીવી ચિત્ર તને આપી મારે પામર નથી થવું.'

'પણ સુબાહુ, કદાચ આ વાત તારાથી જ બહાર પડે તો?'

'મારામાં વિશ્વાસ મૂક, કાત્યાયન: એક વખત હું બોલ્યો છું ત્યારે બ્રહ્મા કાળમાં પણ નહિ ફરું. સુબાહુ વાત કરે ને તેનો મિત્ર શરમાઈ નીચું જુએ? કદી નહિ. કાત્યાયન, જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી સુબાહુના મુખમાંથી તે વેણ નહિ નીકળે તેની તું ખાત્રી રાખજે.'

પાછળ કાત્યાયન મૂઢ જેવો ઊભો હતો. તેણે કોડિયાની જ્યોત મોટી કરી. જાણે અંતરથી કહેતો હોય, 'તારી કીર્તિજ્યોત આમ વધો.'

સવાર થવા આવ્યું. ચિત્રમાં હવે ખાસ કાંઈ બાકી નહોતું. માત્ર કુદરતની ઝીણીઝીણી વાતો ઉપસાવવાની હતી. કાત્યાયનના મોં પર 'ચિત્રનું સૌંદર્ય હણનાર કોઈ તત્ત્વ જણાય છે?' પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રશ્નથી મળ્યો.

'ત્યારે ભગવાન અવલોકિતેશ્વરનું ચિત્ર સંપૂર્ણ થયું છે. લે તારો હાથ લંબાવ, હું એનું દાન તને કરી દઉં.'

'આવા અમૂલ્ય દાનના પ્રસંગે અહીં કોઈ સાક્ષી નથી. તારી કીર્તિ કેમ વધશે?' કાત્યાયને કહ્યું.

'આ દીવો સાક્ષી છે ને?'

'નિર્જીવ સાક્ષી ન હોઈ શકે.'

'પણ સતેજ-નિર્જીવ છે. લાવ તારો હાથ.'

સુબાહુ ભગવાન અવલોકિતેશ્વર પર નજર માંડી બોલ્યો: 'પ્રભુ, દાન દઉં છું, તેનું મને અભિમાન ન હો. કદી પણ એનો કર્તા હું છું એવો અહંભાવ મારામાં ન આવો. આ ગુપ્ત કર્તવ્યની કથાનો એક કણ પણ બહાર ન લાવી શકું એવી મને, હે પ્રભુ, શક્તિ આપો. કાત્યાયન લે...' પણ વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં તો ગુફા બહાર દૂર-દૂરથી 'બાપુ, બાપુ' એવો ધીમો અવાજ સંભળાયો. બંનેએ કાન માંડયા. અવાજ પાસે આવતો લાગતો હતો.

'કાત્યાયન...'

'કોઈ આ બાજુ આવતું હોય એમ લાગે છે.'

'શું મૂઢ જેવો ઊભો છે. લે...'

ત્યાં તો 'બાપુ! બાપુ!' કહેતો હાથમાં રાખેલી જ્યોતને બહારના પવનથી બચાવતો સુબાહુનો પુત્ર નંદ હાંફતોહાંફતો અંદર આવ્યો અને ગભરાયેલા સ્વરે બોલ્યો, 'ત્રિશલાબહેનને જૂના વડ આગળ ફરતી નાગણે ડંખ દીધો.'

'હેં...?' કહેતો સુબાહુ દોડયો અને એ અંધારી રાતે ટેકરી ઊતરી પાછળ આવતા નંદની પણ દરકાર ન રાખતો ગયો. તેની વહાલી પુત્રી ત્રિશલાનું શું થયું હશે એ જ તેની ચિંતા હતી.

કાત્યાયનને ભય પેઠો: 'કદાચ આ નંદ અવલોકિતેશ્વરનું ચિત્ર સુબાહુથી દાનમાં અપાતું જોઈ તો ન ગયો હોય!'

સુબાહુ ઘેર આવ્યો ત્યારે ત્રિશલાને લહેરો આવતા હતા. સુબાહુ તેને જાગૃત રાખવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો. તેની પત્નીએ ત્રિશલાના મોં પર પાણીની છાલકો મારવી શરૂ કરી.

'આવી અંધારી રાતે ગારુડી પણ ક્યાં મળે?'

'હમણાં થોડા દિવસ પર ગારુડી ગામમાં ફરતો હતો ખરો.'

'તે નાગને લઈ ગયો ત્યારથી જ નાગણ કોપે ભરાઈ છે. જ્યાં-ત્યાં રખડયા કરે છે અને ફૂંફાડા મારે છે.'

ત્યાં તો નંદ અને કાત્યાયન આવી પહોંચ્યા. સુબાહુએ કાત્યાયન સામે જોઈ કહ્યું, 'આ ઝેર ઉતારનાર કોઈ મળે?'

'ગભરા નહીં. સુબાહુ, તારો ઉપકાર વાળું...' તે અટકી ગયો. તેને પોતાને જ ગુપ્ત વાત ઊઘડતી લાગી 'તે દિવસે જે ગારુડી આવ્યો હતો તે બીજે દિવસે નાગનો મહોરો આપી ગયો હતો. હમણાં લાવું છું.'

દોડતા ઘેર જઈ મહોરો લઈ આવી કાત્યાયને ત્રિશલાના પગે દંશ આગળ દાબ્યો. મહોરો ચોંટી ગયો. શાંતિથી વિષ ચુસાવા લાગ્યું. વિષની શક્તિ ઊતરતાં ત્રિશલાએ નયન ખોલ્યાં: 'બા...બાપુ...'

'ત્રિશલા!' બંને પતિપત્ની ગદ્ગદ કંઠે થઈ ગયાં. બંનેએ પુત્રીના શરીર પર હાથ ફેરવ્યા. 'કાત્યાયન, તેં અમારી પુત્રી બચાવી. યમના પાશમાંથી તું છીનવી લાવ્યો.' કાત્યાયન નતમસ્તક બેસી રહ્યો.

[illegible]

. હોય. પરંતુ જો જોઇ ગયા હોય તો—! તો સમય જતાં કીર્તિનો ચન્દ્ર ઝગમગે. ભગવાન અવલોકિતેશ્વર; કીર્તિ કાત્યાયનને સ્થિર કરવી આપના હાથમાં છે.'

ગારુડી નાગને પકડી લઈ ગયો તે દિવસથી નાગણ રોષમાં ફરક્યા કરતી. કોઈ એકલદોકલ મનુષ્યને જોતી કે તેના પર ધસી જતી. બે ત્રણ મનુષ્યને તો યમસદન પહોંચાડયા હતા.

નાગણનો અત્યાચાર આમ વધી ગએલો જોઇ ગારુડીને બોલાવી તેને પકડાવવાનો ગામલોકે વિચાર કર્યો. એક દિવસ ગામેઆરે મળી ગામલોક હજુ આ વિચાર કરે છે એટલામાં તો સુબાહુના ઘરમાં કોલાહલ મચી રહ્યો. વાત આવી કે સુબાહુના પુત્ર નંદને નાગણ ડસી ગઇ. સુબાહુએ લાગલી જ વિશાખાને કાત્યાયનને ત્યાં મહોરો લેવા મોકલી.

વિશાખાએ કાત્યાયનના પુત્રને પૂછ્યું: 'નંદભાઈને નાગણ કરડી

'તો કહોને કે બાપુ મહોરો માગે છે.'

કાત્યાયને કહેવડાવ્યું કે 'હું જ આવું છું.' તેણે નાગનો મહોરો લીધો ને ખિસ્સામાં ખોસી ઘરની બહાર નીકળ્યો. તેની આંખમાં નશો હતો.

મનુષ્યને ધન અને કીર્તિ મળવાથી તેનામાં આંતરિક ફેરફાર થતા હશે ? કાળા અંધકારમય રસ્તા પર તે ચાલી નીકળ્યો. બહારનું વાતાવરણ કાળું હતું અને અંતરમાં પણ કાળા વિચારનો સાધ વહેતો હતો. એ વિચારતો હતો : 'અવલોકિતેશ્વરના ચિત્રના દાનપ્રસંગે નંદ ન આવ્યો હોત તો ? પણ હવે ભય રાખવાનું કારણ નથી. નંદને નાગણ ડંશી છે... નહિ, નહિ. આવા વિચારો શા માટે આવે છે ?'

કાત્યાયનને આવતાં બહુ સમય લાગવાથી સુબાહુએ બીજો માણસ દોડાવ્યો ત્યાં તો નંદને લહેરા આવવા લાગ્યા. વિષ શરીરમાં ધીમેધીમે વ્યાપતું ગયું. સુબાહુએ નંદનું મસ્તક તેની પાની પાસેથી લીધું. તે માણસ પાછળ માણસ કાત્યાયનને બોલાવવા મોકલ્યો જ

માસમાસની વનસ્પતિ-વિશેષનો પરિચય આપતી લેખમાળા

આપણી વનસ્પતિ [૧૮]

મધુમાલતી

લેખક
ડૉ. જયંતીલાલ વરાંકર
ડૉક્ટર
એમ.એસસી.

મનોહર લાલ ફૂલોથી શોભતી આ રંગબેરંગી ભરાવદાર વેલ આંગણે ત્યાં સારીરીતે જાણીતી છે. અંગ્રેજીમાં તે 'Rangoon Creeper' નામથી ઓળખાતી હોઇ તેને 'રંગુન વેલ' પણ કહે છે; ને હિંદીમાં એ 'રંગુનકી વેલ' તથા મરાઠીમાં 'રંગુનચા વેલ' ઉપરાંત 'લાલ ચમેલી' કહે છે. વળી તે બારે માસ ફૂલ આવતાં હોઈ તે કેટલીક જગ્યાએ 'બારમાસી' નામે પણ ઓળખાય છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ ક્વિસકૅલિસ ઇન્ડિકા (Quisqualis Indica, Linn.).

આ વેલનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન તો મલય દ્વીપસમૂહ, પણ હિંદભરમાં તે ૧૦૦૦ ફીટ ઊંચાઇ સુધીનાં સૌ સ્થળે ઉગાડી શકાય છે.

મધુમાલતીની વેલ મોટી, કોઇ પણ આધાર પર સારી ફેલાઈ-ચડી જતી, અને કઠણ થડવાળી હોય છે. તેની છાલ પાતળી ને ફીક્કી રાખોડી હોય છે ને તેની કુમળી ડાળો પર રુવાંટી હોય છે. તેનાં પાન લંબગોળ, ટોચે અણીદાર અને તળિયે સહેજ ખાંચાવાળાં હોય છે. પાન શાખાઓના ઉપરના ભાગમાં સામસામાં પરંતુ નીચેના ભાગમાં એક પછી એક ગોઠવાએલાં હોય છે.

આ બારમાસી વેલના રૂપસુંદર ફૂલોનો ખરો ઉદ્ભવકાળ તો માર્ચથી ઑગસ્ટ. ફૂલો શરૂમાં સફેદ પરંતુ અંતે લાલ થાય છે તે શાખાઓના મધ્ય ભાગમાં તેમજ ટોચે ઝૂમખાંમાં ગોઠવાએલાં હોય છે. ફૂલ દાડી-રહિત જ હોય છે, પરંતુ તેના વજની પાંચ લીલી પાંખડીઓ એકબીજી સાથે જોડાઇને લાંબી નળી બને છે જે ફૂલની દાંડી જેવો ભાસ આપે છે. આ નળીનો તળિયાનો ભાગ સહેજ ઉપસેલો હોય છે જેમાં અંડાશય રહેલી હોય છે. તેનું ફળ ૧ ઇંચ લાંબું, લીસું, પાંચ ખૂણાવાળું ને કઠણ છાલવાળું હોય છે. તેમાં એક બીજ હોય છે. આ વેલ કાપકલમથી ઉગાડવામાં આવે છે

મધુમાલતી ઉપયોગી ઔષધીય વનસ્પતિ મનાય છે. ઔષધમાં તેના બીજ કૃમિનાશક ગણાય છે. 'ફાર્માકોપીઆ ઇન્ડિકા'ના જણાવ્યા પ્રમાણે તેના ૪થી ૫ બી ગોળ અથવા ગોળ સાથે આપવાથી બાળકોનાં પેટમાં રહેલાં ગોળ તેમજ બીજાં કૃમિ બહાર નીકળી પડે છે. આંબાવાળામાં તેના પાનનો ક્વાથ પેટ ફૂલી ગયું હોય તેવા દરદીને અપાય છે. પેટફૂલના દર્દમાં પણ આ ક્વાથનો અસરકારક ઉપયોગ થાય છે. ચીનમાં તેનાં પાકાં બીજને શેકી તે ઝાડા અને તાવમાં અપાય છે. ઉપરાંત તેના બીજમાંથી ઉપયોગી તેલ પણ નીકળે છે.

'કાત્યાયન, મહોરો લાવ્યો?' સુબાહુએ આનંદિત થઈ પૂછ્યું.

'સુબાહુ, મહોરો મળતો નથી. ઘણો શોધ્યો. માટે જ આટલો સમય ગયો ને?'

'ભાઈ, તું જલદી પાછો જા. શોધ કર. મારા પુત્રના પ્રાણ ....'

કાત્યાયન ચાલી નીકળ્યો.

પળપળનો હિસાબ ગણાવા લાગ્યો. પણ કાત્યાયન ન ફર્યો. કીમતી સમય તંગ પણછમાંથી છૂટેલા તીરની માફક વહે જતો હતો. નંદની જિંદગી સમયના પ્રવાહથી ધોવાતી જતી હતી.

મહોરો લેવા ગયેલા ઘણા મનુષ્યો ખાલી હાથે પાછા ફર્યા ત્યારે નંદનું મસ્તક પત્નીને આપી સુબાહુ જાતે દોડ્યો. 'કાત્યાયન મહોરો મળ્યો કે નહિ?'

'શોધું છું. કોણ જાણે આવે સમયે જ એ ક્યાં ગયો!'

'શોધ, શોધ. મારા પુત્રને બચાવ.'

'ભાઈ, મારાથી બનતું તો કરું છું.'

'નંદની જીવનદોરી તારા હાથમાં છે.'

'હા. તું નંદને સંભાળ હું આવું છું.'

મિત્ર પર વિશ્વાસ મૂકી સુબાહુ ઘેર ગયો. નંદની સ્થિતિ ગંભીર બનતી હતી. કીમતી હીરા સાટે પણ ન વેચાતો સમય મૂગફાળે [illegible] દોડ્યો કાત્યાયનને ત્યાં. 'ભાઈ લાવ મહોરો, મારો પુત્ર [illegible] ચાલ્યો. મારા પુત્રના સમયે જ તારો મહોરો ખોવાયો! મારા કાત્યાયન, મહોરો નથી મળતો?... નથી મળતો? નંદ...નંદ. જશે જ? કાત્યાયન ...' પિતા આક્રંદ કરી ઊઠ્યો.

'સુબાહુ, ગભરા નહિ હું શોધું છું.'

'મારા પુત્રના મૃત્યુ વખતે હું ન ગભરાઉં? આ ચાલ્યો; ચારે યમદેવના બાહુપાશ લંબાઈ રહ્યા છે. કાત્યાયન લાવ મહોરો. કદાચ મશ્કરી કરતો હોય. આ તેને માટે સમય નથી. કાત્યાયન. કાત્યાયન!' કાત્યાયનના પગ પકડી સુબાહુ વીનવતો રહ્યો.

'હું મશ્કરી કરું? તારો મારા પર મહાન ઉપકાર છે. નંદ તે તારો શું મારો પણ પુત્ર છે. તું જા. હું મહોરો શોધીને આવું છું યમ[illegible] ક્રૂર પાશમાંથી હું નંદને બચાવીશ. જા, હું આવું ત્યાં સુધી નંદને ન દઈશ. જાગતો રાખજે.' સુબાહુ ભારે હૈયે દોડતો ઘર તરફ ચાલ્યો.

જ્યારે ઘરના ઉંબરામાં પગ મૂક્યો ત્યારે ત્યાંનું દૃશ્ય જોતાં તેનો સાદ ફાટી ગયો. 'બેટા નંદ, નંદ ...'

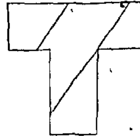
લીલા કુંવર રંગનું શરીર નિશ્ચેષ્ટ પડ્યું હતું અને મોં પર ભાઝ્યું હતું.

હરીશ મં. સં[illegible]

પારો (અનુસંધાન પૃ. ૨૪૯થી ચાલુ)

રસકપુરના દ્રાવણમાં પોટાશિયમ સલ્ફોસાયેનાઇડનું દ્રાવણ નાખવાથી મર્ક્યુરિક સલ્ફોસાયેનાઈડ બને છે. આ પદાર્થને જરા ગુંદર અને પાણી સાથે મેળવી તેની ટીકડીઓ બનાવાય છે. આ ટીકડીઓને સળગાવવાથી ખૂબ રાખ પેદા થાય છે અને તેમાંથી સર્પ જેવા આકાર નીકળે છે. દિવાળીના તહેવારોમાં દારૂખાનામાં આવા સાપ બાળકો સળગાવે છે. પણ આ સાપ બનતા હોય ત્યારે ઝેરી હવા પેદા થાય છે, માટે સાવચેતીથી કામ લેવું.

પારાના કેટલાક સંયોજનોના રંગનો ઉલ્લેખ પણ અસ્થાને નહિ ગણાય. રસકપુરના દ્રાવણમા કૉસ્ટિક સોડાનું દ્રાવણ ઉમેરી તૈયાર કરેલો મર્ક્યુરી ઑક્સાઈડ રંગે પીળો હોય છે; પારાને હવામાં અમુક ઉષ્ણતાએ ગરમ કરી તૈયાર કરેલો મર્ક્યુરી ઑક્સાઈડ રંગે લાલ હોય છે. પીળા ઑક્સાઇડને ગરમ કરવાથી તે લાલ બની જાય છે. એ જ રીતે કાળો મર્ક્યુરી સલ્ફાઈડ પણ લાલ બને છે. આ ફેરફાર શાથી થાય છે તેનું કારણ હજી સમજાયું નથી.

કસોટીના જવાબ : ([illegible] ૮ આના. (૨) ચિત્રમાં [illegible] તાવ્યા પ્રમાણે (૩) ૯૯ + $\frac{9}{9}$ ([illegible] ૨૬૬ પાનાં. (૫) ૧૨૧૬ (૬) [illegible] વટનો વિક્રેતા નફો કરવા [illegible] હરીફો દૂર થવા જોઈએ. તે મા[illegible] ૯૯ ફુટી રમાની જોઈએ. ([illegible] (૯) રાણી વિક્ટોરિયા. ([illegible] માણસની જિંદગી. (ગ) તે [illegible] નથી પણ બંગાળમાં ગંગાના મુખ આગળ આવેલો ડેલ્ટાનો ફળદ્રુ[illegible] પ્રદેશ છે. (ધ) વિલિયમ બૂથ. (ચ) કલાઇ. (છ) એક જ વાર. [illegible] ની બેળગાંવ કૉંગ્રેસ વખતે. (જ) ૧૩ લાખ માણ્સો. (ઝ) જાંબુડિ[illegible] વાદળી, આસમાની, લીલો, પીળો, નારંગી ને લાલ. (ટ) સ્ટૉ[illegible] હોમ (સ્વીડન), ઑસ્લો (નોર્વે), હેલ્સિંકી (ફિન્લૅન્ડ). (ઠ) કોકેશસ[illegible] આવેલો માઉન્ટ એલ્બ્રુસ, ૧૮૫૨૬ ફૂટ.

ંયુક્ત મુદ્રાઓ

આપણા પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રનો પરિચય આપતી લેખમાળા: હપતો ૨૪મો

લેખક
ધીરેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

આપણાં ભારતીય નૃત્યો આપણે જોઈએ છીએ તો ઉમંગથી; પણ તેમાં આવતી હાથની વિવિધ મુદ્રાઓમાં, તેની લાવણ્યભરી હીલચાલોના રસ ઉપરાંત વિશેષ સૂઝ આપણને પડતી નથી. પણ એ મુદ્રાઓ એક પ્રકારની મૂક ભાષા જ છે. તેની દરેકની પાછળ અનેક અર્થ રહેલા હોય છે ને તેની હીલચાલો દ્વારા નૃત્યની સાથેસાથ અમુક કથા પણ કહેવાતી જતી હોય છે. એ મુદ્રાઓના બે પ્રકાર છે:'અસંયુક્ત' ને 'સંયુક્ત.' ગયા હપતામાં એવી અસંયુક્ત–એટલે કે એક હાથની મુદ્રાઓનાં ચિત્રો તેના અર્થ સાથે આપ્યાં હતાં. આ હપતામાં સંયુક્ત એટલે કે બંને હાથે રચાતી મુદ્રાના અર્થ તેનાં ચિત્રો સાથે આપ્યા છે.

ચિત્રકાર: ગૌતમ

ઉપર: અંજલિ મુદ્રાના વિનિયોગનું અને વક્ષસ્થ નમસ્કારનું ઉદાહરણ દર્શાવતો લેખકનો ફોટોગ્રાફ

ગયા હપતાઓમાં આપણે મુદ્રાઓના વિવિધ પ્રકારો પૈકી અસંયુક્ત મૂળ-મુદ્રાઓ તથા તેના અર્થ અને ઉપયોગો જોયા. હવે આપણે ...ક્ત મૂળ-મુદ્રાઓ તથા તેના વિનિયોગ જોઈએ.

...એ હાથના સંયોગ કે સહકારથી રચાતી મુદ્રાને 'સંયુક્ત હસ્ત' કે સંયુક્ત મુદ્રા કહે છે. અસંયુક્ત મૂળ-મુદ્રાને જો નૃત્યભાષાના મૂળા...ર તરીકે ઓળખાવીએ, તો સંયુક્ત મૂળ-મુદ્રાને તેના જોડાક્ષર તરીકે ઓળખાવી શકાય. 'ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર' અનુસાર આવી સંયુક્ત ...ઓ તેર છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) અંજલિ, (૨) કપોતમ્, (૩) કર્કટમ્, (૪) સ્વસ્તિકમ્, (૫) કટકાવર્ધમાનકમ્, (૬) ઉત્સંગમ્, ...નિષેધમ્, (૮) દોલા, (૯) પુષ્પપુટમ્, (૧૦) મકરમ્, (૧૧) ગજદંતમ્, (૧૨) અવહિત્થમ્ અને (૧૩) વર્ધમાનમ્.

...'અભિનય દર્પણ'માં ત્રેવીસ સંયુક્ત મુદ્રાઓ દર્શાવેલી છે. તેમાં નાટ્યશાસ્ત્રની અંજલિ, કપોતમ્, કર્કટમ્, સ્વસ્તિકમ્, કટકાવર્ધ...મ્, ઉત્સંગમ્, દોલા અને પુષ્પપુટમ્ એ આઠ મુદ્રાઓ ઉપરાંત આવતી વધારાની મુદ્રાઓ આ પ્રમાણે છે: શિવલિંગમ્, કર્તરી...સ્વસ્તિકમ્, શકટમ્, શંખમ્, ચક્રમ્, સંપુટમ્, પાશા, કીલકમ્, મત્સ્યમ્, કૂર્મમ્, વરાહમ્, ગરુડમ્, નાગબંધમ્, ખટ્વમ્ ને ભેરુંડમ્. ...ટ્યશાસ્ત્ર'ની મકરમ્ ને 'અભિનય દર્પણ'ની મત્સ્યમ્ એક જ છે

'અભિનયદર્પણ'ની અનેક પ્રતો છે અને દરેક પ્રત વચ્ચે કંઈ ને કંઈ ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. તે મુજબ સંયુક્ત હસ્તના નામો અને ...સંખ્યામાં પણ અમુક ફરક જોવામાં આવે છે અમુક પ્રતમાં તો નૃત્ત હસ્તના અમુક નામોને સંયુક્ત હસ્ત તરીકે દર્શાવેલા છે. જો ...મમાં ફરક હોવા છતાં રચનામાં તો તે એક જ હોય છે.

નાટ્યશાસ્ત્રાનુસાર ૧૩ સંયુક્ત મુદ્રાઓનાં લક્ષણો અને વિનિયોગો નીચે આપ્યાં છે. પ્રત્યેક મુદ્રાના દેવતા પણ સાથે દર્શાવ્યા છે; ...તેની જાતિ ને વર્ણ ક્યાંય મળતાં નહિ હોવાથી આપ્યાં નથી.

અંજલિ: બે પતાક-હસ્તને ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જોડવાથી અંજલિ-હસ્ત થાય છે. તેના દેવતા ક્ષેત્રપાલ છે.

વિનિયોગ: આ હસ્ત સામાન્યત: નમસ્કાર-વિધિમાં પ્રયોજાય છે. નમસ્કાર ત્રણ પ્રકારથી થાય છે: મસ્તક ઉપર હાથ જોડીને, મુખ પાસે હાથ જોડીને અને છાતી પાસે હાથ જોડીને. આ ત્રણેને અનુક્રમે શિરસ્થ નમસ્કાર, મુખસ્થ નમસ્કાર અને વક્ષસ્થ નમસ્કાર કહે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે દેવતાઓને શિરસ્થ, રાજા, ગુરુ, પિતા વગેરે પૂજનીયોને મુખસ્થ અને બ્રૂદેવો(બ્રાહ્મણ) ને જ્યેષ્ઠ પુરુષો વગેરે માનવીઓને વક્ષસ્થ નમસ્કાર કરવા. અમુક ગ્રંથોમાં સમવયસ્કોને પણ વક્ષસ્થ નમસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે. આ ઉપરાંત આ મુદ્રા બે હાથથી તાલ આપવો, તાળી પાડવી વગેરે પ્રયોગોમાં પણ યોજાય છે.

કપોતમ્: બે સર્પશીર્ષ-હસ્ત (વચ્ચેથી ઊપસેલ હસ્ત) એકઠા કરવાથી કપોત હસ્ત થાય છે. (તે અંજલિની જેમ જ થાય છે. માત્ર હથેળીઓ એકબીજાને સ્પર્શતી નથી) તેના દેવતા ચિત્રસેન છે.

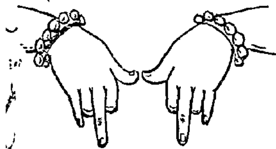
વિનિયોગ: વિવેક, વિનમ્રતા આદિ સૌજન્યના ભાવો તથા જ્યેષ્ઠ-જન

કપોત

વિનયોગ : આનઆરવહનમ્, રતમ-શૃંગ પાષાણ-ગ્રહણમ્ (પર્વત કે પથ્થર ઊંચકવો) વગેરેમાં આ હસ્ત પ્રયોજાય છે.

અવહિત્થમ્ : બંને શુકતુંડ હસ્ત છાતી પાસે વિલંબિત રાખવા અવહિત્થ-હસ્ત કહે છે. તેના દેવતા માર્કંડેય છે. વિનિયોગ : …યમ્, નિશ્વાસમ્ વગેરે અભિનયોમાં તે પ્રયોજાય છે.

વર્ધમાનમ : મુકુલ-હસ્તને કપિત્થ હસ્તથી ગ્રહણ કરવાથી વર્ધમાન-હસ્ત થાય છે. હંસપક્ષ-હસ્તને ઊલટા રાખી સામે ફેરવવાથી થતા હસ્તને પણ વર્ધમાન-હસ્ત કહે છે. તેના દેવતા વાસુકિ છે.

વિનિયોગ : જાલબંધમ્, પરિગ્રહણમ્, ધારણમ્, સંમતમ્, સમયમ્ વગેરે મુદ્રાઓ આ હસ્તથી થાય છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મૂર્છા, તન્દ્રા, તપસ્યા, નિશ્ચેષ્ટતા, સુપ્તાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા, ગ્લાનિ, વ્યાધિ તેમજ શીત… સભ્રાન્તમ્, શોકમ્, ભયમ્, મત્તમ્, પ્રમત્તમ્, ઉન્મત્તમ્ …રે દશાઓના હસ્તાભિનય કરવા નહિ.

સર્વ વસ્તુઓ જેમ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ કોટિ… હોય છે, તેમ મુદ્રાઓ પણ ત્રણ કોટિની હોય છે. આ ત્રણે પ્રકારની મુદ્રાઓનાં જુદાંજુદાં સ્થાનો પણ નિશ્ચિત કરવામાં આવેલાં છે. દેવદેવતાઓની મુદ્રાઓ ઉત્તમ પ્રકારમાં આવે છે અને લલાટ સ્થાનથી કરવામાં આવે છે. મધ્યમ પ્રકારની મુદ્રાઓ …-સ્થાનથી કરવામાં આવે છે અને અધમ કોટિની મુદ્રા નાભિ…નથી કરવામાં આવે છે.

ચોવીસ અસંયુક્ત અને તેર સંયુક્ત મૂળ-મુદ્રાઓ તથા તેના વિનિયોગો આપણે જોયાં. આ ઉપરાંત પણ બીજી અનેક મૂળ મુદ્રાઓ …ભરત-નાટ્યમ્, કથકલી વગેરે શાસ્ત્રીય નૃત્ય-પદ્ધતિઓમાં, શા…માં ન દર્શાવી હોય તેવી અનેક મુદ્રાઓનો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. પરંતુ શાસ્ત્રમાં જ કહ્યું છે કે 'મુદ્રાઓ અનેક છે, પરંતુ સર્વ દર્શાવવી શક્ય ન હોવાથી અહીં મુખ્ય અસંયુક્ત અને સંયુક્ત …ઓ જ દર્શાવી છે.' કથકલીની મુદ્રા-પુસ્તિકા 'હસ્તલક્ષણ…પિકા'માં સંયુક્ત-હસ્તો આપ્યા નથી. તેનું કારણ એ જ લાગે છે કે મુદ્રાઓમાં અસંયુક્ત-હસ્ત જ મુખ્ય છે અને તેમાંથી જ સંયુક્ત-હસ્તોની ઉત્પત્તિ છે. આમ, સંયુક્ત-હસ્તમાં અસંયુક્ત-હસ્તનો સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી સંયુક્ત-હસ્તથી દર્શાવાતા અર્થો સીધે…સીધા અસંયુક્ત-હસ્તથી પણ દર્શાવી શકાય છે. જેમકે નમસ્કારની મુદ્રા 'અંજલિ' નામના સંયુક્ત-હસ્તથી દર્શાવાય છે; પરંતુ આ …હસ્તના ઉલ્લેખ વગર સીધા પતાક હસ્તના નિદર્શનથી જ આ મુદ્રા દર્શાવી શકાય છે. આથી કથકલીમાં સંયુક્ત-હસ્તોનો પ્રયોગ હોવા છતાં તેનાં જુદાં નામોનો ઉલ્લેખ આવશ્યક ગણ્યો નથી. (ચાલુ)

અસંયુક્ત હસ્ત વિષે વધુ

ગયા હપ્તામાં અસંયુક્ત-હસ્તના પ્રયોગો આપ્યા હતા. પરંતુ તેના દેવતાઓ, જાતિ તથા વર્ણ (રંગ) દર્શાવ્યા ન હતા. તેનો કેટલો પૂર્તિ રૂપે આ નીચે આપ્યો છે.

મુદ્રા	દેવતા	જાતિ	વર્ણ
પતાકમ્	બ્રહ્મા	બ્રાહ્મણ	શ્વેત
ત્રિપતાકમ્	શિવ	ક્ષત્રિય	રક્ત(લાલ)
કર્તરિમુખમ્	ચક્રપાણિ(વિષ્ણુ)	,,	તામ્ર
અર્ધચંદ્રમ્	મહાદેવ(શિવ)	વૈશ્ય	ધૂમ્ર(ધુમાડિયો)
અરાલમ્	વાસુદેવ(શ્રીકૃષ્ણ)	મિશ્ર	રક્ત
શુકતુંડમ્	મરીચિ	બ્રાહ્મણ	,,
મુષ્ટિ	ચન્દ્ર	શૂદ્ર	નીલ(ભૂરો)
શિખરમ્	રતિવલ્લભ(કામદેવ)	ગાંધર્વ	ધૂંધ (ધૂળિયો)
કપિત્થમ્	પદ્મગર્ભ(વિષ્ણુ)	ઋષિ	શ્વેત
કટકામુખમ્	રઘુરામ	દેવ	તામ્ર
સૂચીમુખમ્	વિશ્વકર્મા	.	શ્વેત
પદ્મકોશમ્	ભાર્ગવ	યક્ષ કિન્નર	.
સર્પશીર્ષમ્	શિવ	દેવ	ગિત્તમ(પીળો)
મૃગશીર્ષમ્	મહેશ્વર(શિવ)	ઋષિ	શ્વેત
કંગુલમ્	પદ્મ	સિદ્ધ	સુવર્ણ(સોનેરી)
અલપદ્મમ્	સૂર્ય	ગાંધર્વ	ધૂલિ
ચતુરમ્	.	મિશ્ર	.
ભ્રમરમ્	ગરુડ	પક્ષી	ઘન(કાળો)
હંસાસ્યમ્	ચતુરાનન(બ્રહ્મા)	મિશ્ર	શ્વેત
હંસપક્ષમ્	કામદેવ	અપ્સરા	નીલ
સંદંશમ્	વાલ્મીકિ	વિદ્યાધર	શ્વેત
મુકુલમ્	ચન્દ્ર	સંકીર્ણ	.
ઊર્ણનાભમ્	વજ્રયુદ્ધ(ઇન્દ્ર)	દેવ	.
તામ્રચૂડમ્	કુર્માવતાર	ક્ષત્રિય	રક્ત

નવાં પુસ્તકો

પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય : પ્રેમાનંદની પૂર્વે લગભગ ચારથી સદી દરમ્યાન સત્તરમા શતકમાં થઈ ગએલા, પણ આપણામાં ઓછા જાણીતા એવા રામભક્ત, કૂર્દ, ગોવિન્દ, નરહરિ, વિશ્વનાથ જાની, વૈકુંઠદાસ, કેસરવિમલ આદિ કવિઓનાં અપ્રસિદ્ધ કેટલાંક કાવ્યો-નો, જૂની હાથપ્રતો પરથી સંશોધન કરીને કરેલો સંગ્રહ : સંપાદક ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, પ્ર૦ ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, રૂ. ૨

માનસરોગ વિજ્ઞાન : મગજ તથા માનસિક વ્યાપારને લગતી સામાન્ય માહિતી આપી, ઉન્માદ, હિસ્ટીરિયા, ઘેલછા આદિ સર્વ માનસિક રોગોની ચિકિત્સા તથા કારણપરંપરા સમજાવી સારવાર કરવાની વૈજ્ઞાનિક પાયા પર રચાએલી વિસ્તૃત ઉપયોગી માહિતી આપતું પુસ્તક : લે૦ ડૉ. બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠક, પ્ર૦ ઉપર મુજબ ૧૦૦; **મરઘાં-ઉછેર :** આપણે ત્યાં આજસુધી બહુ પ્રાથમિક સ્થિતિમાં રહેલા ખેતીવાડીને પોષક એવા આ વિષયની શાસ્ત્રીયરીતે સાંગોપાંગ ચર્ચા કરતું સચિત્ર પુસ્તક, બીજી આવૃત્તિ : લે૦ અને પ્ર૦

બિરલા કુટુંબ : ડાબી બાજુથી : (૧) શ્રી બસંતકુમાર અને (૨) શ્રી લક્ષ્મીનિવાસ [બન્ને શ્રી ઘનશ્યામદાસજીના પુત્રો]; (૩) શ્રી બ્રિજમોહનજી બિરલા; (૪) શ્રી રામેશ્વરદાસજી બિરલા; (૫) રાણી ગાદેવા [માતાજી]; (૬) શ્રી ઘનશ્યામદાસજી બિરલા; (૭) શ્રી માધવપ્રસાદ [શ્રી રામેશ્વરદાસજીના પુત્ર]; (૮) શ્રી કૃષ્ણકુમાર [શ્રી ઘનશ્યામદાસજીના પુત્ર]; (૯) શ્રી ગંગાપ્રસાદ [શ્રી બ્રિજમોહનજીના પુત્ર]; જમીન પર બેઠેલા : શ્રી સુદર્શનકુમાર [શ્રી લક્ષ્મીનિવાસજીના પુત્ર અને શ્રી ઘનશ્યામદાસજીના પૌત્ર].

બિરલા બંધુઓના પિતાશ્રી રાજા બલદેવસિંહજી બિરલા

બિરલા પેઢી

ઊંટની ખાંધે ચડી, દસ દિવસની સતત મુસાફરી કરી, એ યુવાને રણ વટાવ્યું. એ કાળે ચોર-લુટારાનો ખૂબ ત્રાસ હતો એટલે પોતાના રક્ષણ માટે એક પુરાણી બંદૂક ને તલવાર પણ તેણે સાથે લીધા હતા. આમ ૨૫૦ માઈલનો રસ્તો કાપી તે એક સ્ટેશને પહોંચ્યો અને ત્યાંથી મુંબઈની ટિકિટ કઢાવી. મુંબઈમાં એને કોઈની ઓળખાણ-પિછાન કે સહારો ન હતો. તેણે એક નાનકડી ઓરડી ભાડે લઈ તેને ‘ઑફિસ’ બનાવી અને પોતાની પાસે જે થોડાઘણા પૈસા હતા તેના વડે ચાંદી તથા તેલી બિયાંનો વેપાર શરૂ કર્યો. સાત વરસમાં તો એણે સારા પૈસા એકઠા કર્યા; અને રણમાં આવેલા પોતાને ગામ પાછા ફરીને ૯૦ વરસની ઉંમરે તેણે દેહ છોડયો ત્યારે તે મોટો ધનિક બની ચૂક્યો. એ વ્યક્તિ તે શિવનારાયણ બિરલા—આજના બિરલા બન્ધુઓના પિતામહ.

રાજા બળદેવદાસ નામના તેમના એકના એક દીકરાએ નાની વયે જ વેપારની લગામ હાથમાં લીધી ને કલકત્તામાં પોતાની ઑફિસની શાખા ખોલી. ચાંદી તથા તેલી બિયાં ઉપરાંત હિન્દનું રૂ વિલાયત મોકલવાનો ને ત્યાંથી કાપડ આયાત કરવાનો ધંધો પણ તેણે શરૂ કર્યો. જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચાલનારા અને નવા વિચારોથી સાવચેત રહેનારા એ બાપ-દીકરામાંથી કોઈ અંગ્રેજી ભાષાનો અક્ષરે ય જાણતો ન હોવા છતાં એમણે ધીકતો વેપાર જમાવ્યો.

રાજા બળદેવદાસ બિરલાના ચારે પુત્રો (જુગલકિશોર બિરલા, રામેશ્વરદાસ બિરલા, ઘનશ્યામદાસ બિરલા અને બ્રિજમોહનજી બિરલા)માં પણ બાપદાદાની એ જ વેપારી કુનેહ ઊતરી આવેલી છે. ઉપરાંત તેમના જમાનાનાં નવાં બળો તરફ પણ તેમનું ખૂબ લક્ષ્ય છે. હિન્દુસ્તાનમાં ખીલતા જતા ઉદ્યોગોમાં યુરોપિયનોનો હિસ્સો વધતો જતો હતો એ એમની ધ્યાન બહાર ન હતું. વધારામાં હિંદુસ્તાનમાં મોટા પાયા પર ઉદ્યોગીકરણ થાય નહિ ત્યાં સુધી હિંદ સમૃદ્ધિને સ્વાયત્ત ન થાય એમ પણ એ લોકોને લાગ્યું હતું. તેથી એમણે અંગ્રેજી ભાષા ઉપરાંત, બીજા વિષયોનો અભ્યાસ કરીને દેશના

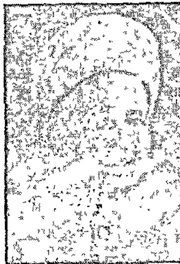
દિલ્હીમાં બિરલા-બંધુઓએ બંધાવેલું વિખ્યાત 'લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર', જેમાં સર્વ હિંદુ દેવોની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.

ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે આધુનિક જ્ઞાન મેળવી લીધું. એ ચારે ભાઈઓ આજે હિન્દી ઉદ્યોગપતિઓમાં મોખરે છે.

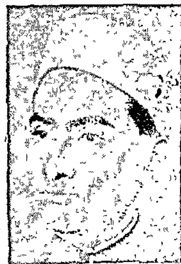
ઘનશ્યામદાસ બિરલાએ કંતાન ને બારદાનની દલાલીનો વેપાર શરૂ કરી ધંધાનો વિકાસ કર્યો; અને જૂનવાણી વિચારના એક અંગ્રેજે એમનું અપમાન ન કર્યું હોત તો કદાચ આજ સુધી એ જ વેપાર ચાલતો હોત. ક્લાઈવ સ્ટ્રીટમાં આવેલી અંગ્રેજોની ઑફિસોમાં જ્યારે એ સોદા નક્કી કરવા જતા ત્યારે એમને લિફ્ટનો ઉપયોગ કરવાની મનાઈ હોવા ઉપરાંત, સાહેબને મળવા માટે રાહ જોવી પડે ત્યારે પટાવાળાને માટે રાખવામાં આવેલા બાંકડા પર તેમને બેસવું પડતું. યુવાન અને સ્વમાની બિરલાને આ વર્તન ખૂંચ્યું.

શ્રી ઘનશ્યામદાસજી બિરલા

શ્રી જુગલકિશોરજી બિરલા (સૌથી મોટા ભાઈ)

શ્રી રામેશ્વરદાસજી બિરલા

પોતાની પાસે જે કંઈ મૂડી હતી તે બધીનું જોખમ ખેડીને તેમજ કાપડની સ્વતંત્ર મિલો ઊભી કરવાનું નક્કી કર્યું

આ દરમિયાન મોટા બે ભાઈઓના હાથમાંનો બાપદાદાનો ર ફૂલીફાલીને લાખોના આંકડે પહોંચ્યો હતો. એમને લાગ્યું ા યુગમાં નવી વેપારી પદ્ધતિએ કામ ચલાવવું ઇષ્ટ છે તેથી ૧૯૧૯માં બધા ભાઈઓએ પોતાની મૂડી એકઠી કરીને ાક્ષા બ્રધર્સ'ના નામથી લિમિટેડ કંપની ઊભી કરી. આજે એમાં ભાઇ પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ રેડે છે. ઘનશ્યામદાસ રાજકારણ આર્થિક બાબતોના નિષ્ણાત છે; કલકત્તા ઑફિસના સંચાલક કિશોર કુનેહથી કામ લેનાર અને નવા માર્ગ સૂચવનાર છે; ેશ્વરદાસમાં વ્યાપારી કુનેહ ઉપરાંત પ્રગતિકારક વિચારો છે બ્રિજમોહન વર્તમાન વેપારપદ્ધતિનું વિશાળ જ્ઞાન ધરાવે છે.

૧૯૨૨માં મંદીનું જે મોજું આવી ગયું તેનો પવન આ પેઢીને લાગી ગએલો. નફા ઊડી ગયા, પણ સદ્ભાગ્યે તેમના પાયા જ ટકી રહ્યા. એક અંગ્રેજ પેઢીને ખબર પડી કે બિરલાવાળા શણની બાંધવા માટે અમુક જમીન લેવાના છે, એટલે તેણે બિરલાને મેલ બાંધતા અટકાવવા માટે એ જમીનની વચ્ચેવચ્ચેના થોડાક ા ખરીદી લીધા. આ ખટલો કોર્ટે ચડ્યો. નમી ગએલી અંગ્રેજ ને જ્યારે લાગ્યું કે આ કેસમાં ચોક્કસ પોતે હારશે તે જ વખતે ખબર પડી કે બિરલાની મિલ તો બંધાઈ રહી છે એ લોકોએ ? જગાએ ખાનગી રીતે જમીન મેળવી લીધી હતી'

સઘળી મૂડી એક જ ધંધામાં ન રોકવી એવો બિરલા પેઢીનો મ છે. આ નિયમને લીધે મંદીના મોજામાંથી તેઓ બચી જાય ૧૯૨૨ની સાલના મંદીના મોજામાં તેમના ધંધા ટકી રહ્યા તે જ કારણે. અનેક ધંધાઓમાં એમની મૂડી રોકાએલી છે, એટલે કમાં મંદી તો કોઈકમાં તેજી એમ ચાલે છે એમની પેઢીના કાર્ય- ો ખ્યાલ નીચેની હકીકત ઉપરથી આવશે: એમના કબજામાં હાલ ની સાત મિલો છે જે હિન્દુસ્તાનમાં બનતી ખાંડનું ૧૦ ટકા ંડ ઉત્પાદન કરે છે. હિન્દી કાપડ ઉત્પાદનના ૪ ટકા જેટલું કાપડ વતી પાંચ કાપડની મિલો તે ધરાવે છે. દેશી રૂ સાફ કરીને ા ગાંસડીઓ બાંધવાનાં કારખાનાં, યુદ્ધને અંગે જરૂરી લોખંડનો ાન બનાવવાનાં કારખાનાં તથા સાઈકલ ને મિલોના ઉપયોગની ા બનાવવાનાં ત્રણ કારખાનાં તેમની માલિકી હેઠળ છે. આ ાંત એક શણની મિલ, એક કાગળ બનાવવાની મિલ, એક ે બનાવવાનું કારખાનું, બે મોટી વીમા કંપનીઓ અને એક બૅંક ના હાથમાં છે. બિરલા પેઢીની દેખરેખ નીચે ચાલતી આ બધી ાકારખાનાં વગેરેમાં આશરે ૪૭,૦૦૦ માણસો કામ કરે છે અને ો લગભગ ૨૩ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો માલ તે બનાવે છે

વ્યાપારમાં કમાએલું ધન લોકસંગ્રહ અર્થે ખર્ચવાના બિરલાના ોમાં જુગલકિશોર બિરલાએ નવી દિલ્હીમાં બંધાવેલા લક્ષ્મી- ાયણના વિખ્યાત ભવ્ય મંદિર ઉપરાંત સરસ દાખલો તો રજપૂતા ામાં આવેલા એમના નાનકડા ગામ પીલાનીમાંની શિક્ષણ- ાઓ છે એને માટે યોજેલા બિરલા કેળવણી ફંડમાંથી ત્યાં ારે રૂા. ૮,૫૦,૦૦૦ના ખરચે કેળવણી માટે તે વિવિધ શાળા- ઓ બંધાવે છે, જેમાં 'રૉયલ ઇન્ડિયન નેવી' માટેના વહાણના ારો વગેરે તૈયાર કરવાની એક ખાસ શાળા પણ બંધાય છે સુકાન સરકારને સોંપી દેવામાં આવ્યું છે છોકરા તથા છોકરી- માટેની માધ્યમિક શાળાઓ ઉપરાંત કૉલેજો તથા આમ જનતા- બાળકો માટે હુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપતી નિશાળો પણ ત્યાં છે.

ઉપરાંત જયપુર રાજ્યમાં પણ તેમણે ૩૩ર નિશાળો બંધાવ્યા છે.

હમણાં બિરલા ભાઈઓએ પોતાની વિશાળ પેઢીનું આખું તંત્ર પોતાના પાંચ છોકરાઓને સોંપી દીધું છે એ છોકરાઓની ઉંમર ૨૨થી ૩૫ની છે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે એમને મુરબ્બીઓ તરફથી સલાહ તેમજ માર્ગદર્શન મળે છે. એ બધા જ ભાઈઓએ ઉચ્ચ ઔદ્યોગિક કેળવણી લીધી છે અને હિંદમાં મોટર, રાસાયનિક પદાર્થો તથા ઇલેક્ટ્રિક સામાન વગેરે બનાવવાનાં કારખાનાં ઊભાં કરવાની તેમની ખ્વાહેશ છે.

ચંપક ઠાકર

બિરલા મંદિર

જેનું ચિત્ર પાછળ આપ્યું છે તે દિલ્હીમાં રાજા બળદેવદાસ બિરલાએ ઇ. ૧૯૩૮માં બંધાવેલું લક્ષ્મીનારાયણનું વિશાળ મંદિર મુસાફરો તથા લોકોના આકર્ષણનું મોટું કેન્દ્ર છે હરિજનો સુદ્ધાં સર્વ હિંદુઓને માટે તે ખુલ્લું છે એ તેની વિશેષતા છે, અને પૂજા સત્સંગ તથા કીર્તનની ત્યાં સર્વ સગવડ કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત ભીંતો પર ઠેરઠેર આલેખેલાં, આમ જનતાને ધર્માભિમુખ કરતાં ચિત્રો, ધર્મસૂત્રો વગેરે સાત્ત્વિક વાતાવરણ ખડું કરે છે

મંદિરના મુખ્ય દરવાજામાંથી અંદર દાખલ થતાં એક બાજુએ આરસની કોતરણીમાં કૃષ્ણાર્જુન ઉપદેશનું અને બીજી બાજુ રામને આત્મજ્ઞાન આપતા વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનું આલેખન છે. મંદિર- માં વિવિધ ગર્ભગૃહોમાં નારાયણ ને લક્ષ્મીની, શિવ અને શક્તિ- ની તેમજ અન્ય હિંદુ દેવોની આરસની પ્રતિમાઓ છે; અને મુખ્ય મંડપ આરસના સ્તંભો તથા ફરસબંધીથી સમૃદ્ધ છે તેની ડાબી બાજુની દીવાલે બૌદ્ધ ભિક્ષુ પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરતા અશોક- નું તથા ચાણક્ય પાસે વિદ્યા શીખતા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું એમ બે ચિત્રો છે 'ચાઇનીઝ સોસાયટી'એ ભેટ આપેલો કાંસાનો સુંદર કોતરણીવાળો એક મોટો ઘંટ પણ ત્યાં છે. મંદિર ચોમેરના પ્રદક્ષિ- ણા માર્ગોની પરસાળોમાં પ્રાચીન તથા અર્વાચીન તત્ત્વચિંતકો(વેદ વ્યાસ અને મહાવીર, ધર્મરાજ અને પતંજલિ, અર્જુન-કર્ણવંશી અને ધન્વંતરી, સ્વામી વિવેકાનંદ અને દયાનંદ સરસ્વતી આદિ)નાં ચિત્રો તથા તેમની નીચે તેમનાં સૂત્રાત્મક વાક્યો આલેખેલાં છે. આ મુખ્ય મંદિર સિવાય એક બૌદ્ધ મંદિર તથા જૈન મંદિર પણ અલગ બંધાવેલાં છે. બૌદ્ધ મંદિરમાં બુદ્ધની કાંસાની મૂર્તિ ઉપરાંત ભીંતો પર બુદ્ધજીવનના મુખ્યમુખ્ય પ્રસંગો તથા સિદ્ધાન્તોને મૂર્ત કરતાં આલેખનો છે.

મંદિરના આસપાસના બગીચામાં પણ નાનાં ને મોટાં, સંતો ને સંસારીઓ સર્વેને રસ પડે એવી વિશિષ્ટ રચના તથા વ્યવસ્થા કર- વામાં આવી છે સાધુઓ તથા એકાંતવાંછુઓ માટે ગુફાઓ તથા આસનો બનાવેલાં છે, જ્યારે બાળકો માટે હીંચકાઓ તથા લપસ- ણીઓ છે. વળી બાગમાં ઠંડા પાણીના ઝરાઓ વહે એવી વ્યવસ્થા કરેલી છે, જેના મુખ્ય ઉગમ સ્થાને યમુનાની મૂર્તિ બેસાડેલી છે. એ સિવાય રણજીતસિંહ, શિવાજી, મહારાણા પ્રતાપ, બાજીરાવ પેશ્વા, મહારાણી લક્ષ્મીબાઇ આદિ પ્રતાપી ભારતસંતાનોના સ્મ- રણમાં ઠેરઠેર સ્તંભો ઊભા કરેલા છે. બાગના એક ખૂણામાં અશોક, સમુદ્રગુપ્ત, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ ઇત્યાદિની મનુષ્ય આકૃતિ જેવડી મોટી મૂર્તિઓ ગોઠવેલી છે, જમણી બાજુએ આવેલા ગીતાભવનમાં પુરાણો તથા ગીતાનું વાચન સતત ચાલ્યા કરે છે જે લાઉડસ્પીકરો દ્વારા બગીચામાં તેમજ બહાર પણ સંભળાય તેવી વ્યવસ્થા કરેલી છે.

માત્ર, આટલું લખલૂટ ધન ખર્ચીને આટલી ઉદાત્ત ભાવનાથી તૈયાર કરેલા આ મંદિરમાંની મૂર્તિઓ, ચિત્રો તથા તેના સ્થાપત્ય પાછળ વિશુદ્ધ ભારતીય કલાદૃષ્ટિનો આગ્રહ નથી રખાયો એ ખૂંચે છે.

કાશ્મીર ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોતાં ગમે તે એક સંસ્થાન જોડે જોડાઈ શકે એવું હતું. પાકિસ્તાને એને પોતાની સાથે જોડાઈ જવાનું દબાણ કર્યું. એથી કંઈ વળ્યું નહિ ત્યારે ૪૭ના ઑક્ટોબરની શરૂઆતમાં વાહનવ્યવહારની મુશ્કેલીનું બહાનું કાઢી પેટ્રોલ, અનાજ અને કાપડ કાશ્મીરને મળે નહિ એવી નાકાબંધી કરી. મુસ્લિમોને રંજાડવામાં આવે છે એવો આક્ષેપ કાશ્મીર રાજ્ય પર મૂકીને, સરહદી તાયફાવાળાઓને ઉશ્કેરીને, એમને અદ્યતન શસ્ત્રસરંજામ આપીને કાશ્મીરની સરહદમાં ઘુસાડ્યા. કાશ્મીરના મહારાજા ગભરાઈ ગયા. એમણે હિંદની મદદ અને જોડાણ બંને માગ્યાં. હિંદે શાન્તિ સ્થપાયા પછી જોડાણ અંગે લોકમત માગવાની શરતે કામચલાઉ જોડાણ આપ્યું ને કાશ્મીરના બચાવ માટે સૈન્ય ઉતાર્યું. પરિણામે આખો રંગ બદલાઈ ગયો. કાશ્મીરમાં જવાબદાર રાજતંત્ર અમલમાં આવ્યું ને પ્રજાના સન્માન્ય નેતા શેખ અબ્દુલ્લા વડા પ્રધાન બન્યા. પછી તો પાકિસ્તાને ઉત્તરોત્તર પોતાનું પોત પ્રકાશવા માંડ્યું ને છેલ્લા આઠ માસથી કાશ્મીરને મોરચે યુદ્ધ જાહેર કર્યા વિના પાકિસ્તાન અને હિંદ વચ્ચે યુદ્ધ ખેલાઇ રહ્યું છે.

પાકિસ્તાન પોતાના પ્રદેશમાં થઈને તાયફાવાળાઓને આક્રમણ કરવા જવા દે છે. એમને યુદ્ધસામગ્રી પૂરી પાડે છે, પાકિસ્તાનના લશ્કરીઓ પણ અદ્યતન યુદ્ધપદ્ધતિએ લડતમાં સામેલ રહ્યા છે અને હિંદ સંઘની હકૂમતના પ્રદેશમાં પાકિસ્તાને ગેરકાયદે પ્રવેશ કર્યો છે અને આમ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય કરારોનો ભંગ કર્યો છે એ મતલબની ફરિયાદ હિંદ સંઘે આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલતમાં દાખલ કરી પણ હિંદની ચડતી કળા જેમનાથી સંખાતી નથી, વા જેમને હિંદ પોતાને અનુકૂળ નથી એવો અણવિશ્વાસ છે તેવાં રાજ્યોએ કેવળ દુર્ભાવથી એ પ્રશ્નને ગૂંચવી નાખ્યો, ને ફરિયાદનો તાત્ત્વિક મુદ્દો તપાસવાને બદલે આડીતેડી વાતો ચર્ચાવા માંડી, ને ફરિયાદી તરીકે ગયેલા આપણે તહોમતદાર બનીને પાછા આવવા જેવું થયું.

ઘણા કહે છે કે હિંદે આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘ આગળ આ પ્રશ્ન લઈ જવામાં ભૂલ કરી છે. કદાચ હશે પણ હિંદને તો લડાઇ જ ટાળવી હતી. કાશ્મીરનો લોકમત જો હિંદને નાપસંદ કરે તો પોતાની સેના ઠોકી બેસાડવાની એની ઇચ્છા નહોતી. પણ પાકિસ્તાને કાશ્મીરમાં જે પત કરવા માગતું નહોતું. હિંદને ન્યાય ને શાન્તિ જોઇએ છે. સદ્ભાવની ભૂમિકા પર એ બાંધછોડ કરવામાં પણ માને છે. પણ એ બન્નેનો અભાવ વર્તાતાં એણે સ્થિરતાથી જંગલી આક્રમણખોરોની સાફસૂફી કરવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું તે પણ પરહદમાં પ્રવેશ્યા વિના. અત્યારે તો પાકિસ્તાનનો જૂઠાણાનો પરપોટો ફૂટી ગયો છે અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના કમિશન આગળ આક્રમણમાં પોતે સામેલ હોવાનું એણે મોઢામોઢ પણ કબૂલ રાખ્યું છે એટલે હવે જો સમાધાન નહિ થાય તો પાકિસ્તાન અને હિંદનો સબંધ વધુ વણસે એવો પૂરો સંભવ છે

ત્રીજો મોરચો હૈદરાબાદનો હતો. સત્તાત્યાગને લીધે બ્રિટિશ સાર્વભૌમત્વનો અંત આવી જતાં પોતાની જવાબદારીઓનો અંત આવી જાય છે. બ્રિટિશ લશ્કર પણ ખસેડી લેવાનું છે, બ્રિટનનો રાજા હિંદના શહેનશાહનું બિરુદ છોડી દેવાનો છે, હિંદના કોઈ પણ ભાગને હિંદથી અલગ રીતે બ્રિટનની કશી મદદ નહિ મળે, એવી, સુલેહકારોની, બ્રિટિશ વડાપ્રધાનની અને હિંદના વાઇસરૉયની વારંવારની ચોખવટ છતાં હૈદરાબાદના નિઝામને સ્વતંત્ર રહેવાના કોડ હતા. તે પણ પ્રજાની મરજી પૂછ્યા વિના. પં૦ જવાહરલાલે સ્વરાજ્ય મળ્યા પૂર્વે કહી રાખ્યું હતું કે દેશી રાજ્યો કાં યૂનિયનમાં ભળી જાય કે કાં સમાન દરજ્જે બંધારણસભામાં ભાગ લે; પરંતુ કોઈ પણ રાજ્ય સ્વતંત્ર રહી શકશે નહિ. હિંદનું રાજ્ય પોતાની શાહી પરદેશો જોડે સ્વતંત્ર સંબંધ રાખતા રાજ્યોને નિભાવી લેશે નહિ છતાં હૈદરાબાદે હઠ પકડી રાખી. આખરે ન ચાલ્યું ત્યારે એણે હિંદ સાથે યથાવત્ કરારો કર્યા. એમાં જોડાણનું તત્ત્વ આવી જતું હોવાથી હિંદ સંઘે એ કરારો માન્ય રાખ્યા હતા. પણ હૈદરાબાદની એ રાજરમત હતી. એને વખત મેળવવો હતો અને સૈન્ય જમાવી માથું ઊંચકવું હતું એને પાકિસ્તાનની પ્રેરણા અને ગુપ્ત સહાય હતી એ પણ સિડની કૉટનવાળા ઉડ્ડયન-પ્રકરણ પછી પુરવાર કરવાનું રહેતું નથી. એક વખત સદ્ભાવ રાખીને હિંદ સંઘે હૈદરાબાદમાંથી લશ્કર ખસેડ્યું કે ત્યાં રઝાકારોની રંજાડપ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ ગઈ. યથાવત્ કરારોનો પણ છડેચોક ભંગ કરવામાં આવ્યો. છતાં હિંદ સંઘે ખામોશી રાખીને વાટાઘાટોને માર્ગે હૈદરાબાદનો પ્રશ્ન ઉકેલવા પ્રવૃત્તિ આદરી. પણ નિઝામનું માથું ફરી ગયું હતું અથવા રઝાલદું નહોતું. મંત્રણાઓ તૂટી પડી અને હવે હૈદરાબાદની સાન ઠેકાણે આણવા આર્થિક નાકાબંધીનો આશ્રય લીધો. છતાં પરિસ્થિતિ વણસતી જ રહી છે અને ખુલ્લી લડાઇ ફાટી નીકળવાની હરેક પળે રાહ જોવાય છે.

આ પ્રકરણમાં પણ હિંદ સંઘે પોતાની નિર્બળતા અને અદૂરદર્શિતા પ્રગટ કરી છે એમ ટીકાકારોનું કહેવું છે. પ્રશ્નના સ્વરૂપને પ્રથમથી જ પામી જઈને પ્રશ્નને ઊગતો ડામવાને બદલે અનિર્ણયમાં કે અણઆવડતમાં હિંદ સંઘ પ્રશ્નને ખૂબ ઉગ્ર થવા દે છે અને પછી નાછૂટકે એનો ઉપાય શોધવા બેસે છે. પહેલેથી જ ઉપાય કર્યો હોય તો પ્રશ્ન વિફરે નહિ એમ ટીકાકારો કહે છે. એ ટીકામાં ઘણું તથ્ય છે એમાં તો સંદેહ જ નથી. છતાં કજિયાનું મોં કાળું કરવાની વૃત્તિ જોર કરતી હોવાથી જ આવી ભૂલો થવા પામે છે. જોકે એટલું જ સાચું એ નિર્બળતાનું નહિ પણ નિર્દોષતાનું લક્ષણ છે. જોકે રાજકાજમાં નિર્દોષતા કદીક નિર્બળતાનો પર્યાય બને ખરી.

બહારના જે વિકટ પ્રશ્નોનો સામનો આ એક વર્ષમાં આપણા રાષ્ટ્રને કરવો પડ્યો છે તેનો ખ્યાલ ઉપર આપ્યો. પણ અંદરના પ્રશ્નો પણ ઓછા ઉગ્ર નહોતા. પીઢ નેતાઓની મહેચ્છા એવી હતી કે પ્રજાને સ્વરાજ્યનું સુખ ભોગવતી કરી મૂકવી અને દોઢ સૈકાની જે પરાધીનતાએ પ્રજાના હાડ ભાંગી નાખ્યાં હતાં તેમાંથી પ્રજાને ઉદ્ધાર કરવી. આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં પણ કરવાનું બાકી હતું. મહાસભાના ધ્યેયમાં વ્યક્ત થતા સમાજવાદના અવતરણ માટે રાષ્ટ્રનિયોજન ને ઉદ્યોગોના રાષ્ટ્રીયકરણનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાનો હતો. દેશનું ઉત્પાદન વધારી અછત અને અંકુશોમાંથી દેશને મુક્ત કરવાનો હતો. બંધારણ ઘડવાનું હતું. રાષ્ટ્રવિકાસની યોજનાઓ હાથ ધરવાની હતી. સામાજિક અસમાનતા અને નિરક્ષરતા દૂર કરવાની હતી. પણ પોરો ખાવાનો [illegible] મળે તો આ બધું હાથ ધરી શકાય ને ? ભાગલા પડવાથી દેશના અર્થતંત્રમાં મોટી ઉથલપાથલ થઈ ગઈ હતી. અધૂરું હતું તે નિર્વાસિતોના પુનર્વસવાટે પૂરું કર્યું. કાશ્મીર મોરચાની લડાઈ પણ ઓછી ખર્ચાળ નથી. બ્રિટન પાસેનું આપણું લેણું જંગી છતાં આપવામાં અળિયાંગળિયાં કરે છે ને ડૉલર વગર આપણે પરદેશોમાંથી માલ ખરીદવો ફાવતો નથી. સમૃદ્ધ છતાં ગરીબ આ દેશ આયાતનિકાસના ધોરણે જ પોતાના વ્યવહારને સ્થિર કરી શકે. બીજી બાજુએ અનાજ, કાપડ આદિ

પ્રાથમિક જરૂરતો પરના અંકુશોથી પ્રજા હેરાન થઇ ગઇ હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધને લીધે ઊભી થએલી મોંઘવારીએ પ્રજાને નીતિદુર્બળ બનાવી હતી અને વેપારીઓની સંઘરાખોરી તથા કાળાં બજારની અને અમલદારોની રૂશ્વતખોરીની કંઇ વાત પૂછવાની નહોતી.

પ્રજાને પુનઃ નીતિને માર્ગે વાળવા ગાંધીજીએ અંકુશો ઉઠાવી લેવાનો પોકાર ઉઠાવ્યો. ઉદ્યોગપતિઓ, વેપારીઓ અને અંકુશોથી કંટાળેલી પ્રજાએ એમાં સૂર પુરાવ્યો અને લાઇલાજ બનીને સરકારે પ્રજામતને વશ વર્તવાનું સ્વીકાર્યું. અંકુશો ક્રમેક્રમે જવા લાગ્યા અને ભાવોમાં ઉછાળો આવવા માંડ્યો. પ્રજા અણકેળવાયલી અને ઉદ્યોગપતિઓ ને વેપારીઓ કેવળ 'સ્વાર્થી, એટલે વખત આવ્યે પ્રજાદ્રોહી અને દેશદ્રોહી પણ ખરા. પરિણામે અછતની અછત રહી અને બાંધી આવકવાળાઓને મોંઘવારીનો માર પડ્યો. મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારોની વહીવટી કુશળતા વિશે આખા યે પ્રકરણમાં પ્રજાને સતત સંદેહ રહ્યા કર્યો છે અને એ સંદેહ દૂર કરવાના પ્રયત્નો અને ઉધામા છતાં એ ટકી રહ્યો છે. એનો નિર્ણય ભાવી જ કરી શકે. છતાં એક વસ્તુ નક્કી છે કે રાજતંત્ર જ બધા ચમત્કારો કરી દે એવી મનોદશા પ્રજાનો મોટો ભાગ સેવે છે. પ્રજાના સહકાર વિના સારામાં સારો, કુશળમાં કુશળ કાર્યક્રમ નિષ્ફળ જાય એ વસ્તુ હજી પ્રજાના ધ્યાનમાં જોઇએ તેટલી ઊતરી નથી. આપણે અમર, વેવલી, ટૂંકી બુદ્ધિવાળી સ્વાર્થી પ્રજા છીએ, આપણામાં ચારિત્ર્ય અને સહિષ્ણુતાનું તેજ નથી, એનો અનુભવ ડગલે ને પગલે થતો જાય છે. આપણે ચીસો પાડીએ છીએ પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજવા રોકાતા નથી. સમજ્યા પછી એને અનુસરવાની આપણામાં હામ હોતી નથી. છતાં આળો નેતાઓને ભાંડીએ છીએ. સ્વરાજ્ય ભોગવતી પ્રજાની કર્તવ્યબુદ્ધિ જેવી જાગતી હોવી જોઈએ તેવી આપણી કર્તવ્યબુદ્ધિ જાગતી નથી. પરિણામે આપણે સ્વરાજ્યને કેવળ હાડમારી સ્વરૂપે જ ઓળખીએ છીએ ને કેટલાક તો જૂના શાસનને યાદ કરીને નિસાસા પણ મૂકતા જોવા મળે છે. આ વિપરીતતા જેવીતેવી નથી. આપણે સમર્થ નેતાઓને લીધે જ ઊજળા દેખાઇએ છીએ, બાકી કંગાલોના ટોળા કરતાં વધારે ઊંચું ખમીર બતાવવાની ધૃતિ આપણામાં નથી. વર્ષોની ગુલામીએ આપણી એવી વિકૃત મનોદશા કરી નાખી હશે. તોપણ વેગથી અને સંકલ્પથી આપણે સ્વભાવની પુનર્રચના જોઇશે. તે વિના આપણું કશું સિદ્ધ નહિ કરીએ ને નેતાઓએ સિદ્ધ કર્યું હશે તે પણ હૈયાફૂટાપણામાં ખોઇ બેસીશું.

દેશમાં સત્તાવાદ અને કોમવાદ પણ માથું ઊંચકી રહ્યો હતો, અને જુદાજુદા રાજકીય પક્ષો સત્તા હસ્તગત કરવા ઊંચાનીચા થતા હતા એ પણ સ્વરાજ્યની બીજી મોટી મુશ્કેલી હતી. હુંસાતૂંસી, આક્ષેપો, કાવતરાં, હડતાળો, રમખાણો, એ બધા પ્રપંચોનો કંઇ શુમાર રહ્યો નહિ. શાસન કોમવાદનું વિરોધી હતું અને પ્રજા કોમવાદ તરફ ઢળતી હતી. બિનકોમી નેતાઓ આગળ પ્રજાનું કંઇ ચાલતું નહોતું, છતાં અંદરથી એ ગુસ્સો પણ હતો. આખરે પ્રજાના એ કોમવાદના કેટલાક કાવતરાખોરો નિમિત્ત બન્યા, ને જેમણે કેવળ આત્માની સત્તાથી દેશમાં આંતરિક સુલેહ-શાન્તિ જાળવી રાખી હતી, જરાક જ્યાં પ્રજા અવળે માર્ગે ચાલે કે પોતે ઉપવાસથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પ્રજાની સુધબુધ ઠેકાણે લાવતા હતા, તે પુણ્ય પુરુષનો એ કાવતરાખોરોએ ભોગ લીધો. ગાંધીજી એક દેશવાસીને હાથે, એક સ્વધર્મીને હાથે, અધર્મ નહિ કરવાના અપરાધસર વીંધાયા! સ્વરાજ્યના પહેલા જ વર્ષમાં આ દેશ પર ગુજરેલી એ ઘોરતમ આપત્તિ હતી. સારો દેશ પૂજ્ય બાપુજીને ગુમાવીને રડ્યો, કકળ્યો, પણ શુદ્ધ થયો. નેતાઓ અધિક સજાગ થયા. પ્રજાએ શરમાઇને કોમવાદ ખંખેરવા માંડ્યો. આમ ગાંધીજીના આત્મસમર્પણથી પ્રજાનું નિશ્ચયબળ થોડુંક વધ્યું. છતાં ખોટ તો એમની પૂરી પુરાય એમ નથી જ. એમના જવાથી દેશનું તેજ ઝાંખું થયું હોય એમ લાગે છે. નેતાઓ જુવાન લાગતા હતા તે હવે ઘરડા લાગે છે. અને છતાં એમનો વારસો અમર તપે છે. એ કેવળ સ્વરાજ માટે મથતા નહોતા, પણ સર્વોદય માટે મથ્યા હતા. એમનું જીવનભરનું કાર્ય ભાવનારૂપે, નીતિરૂપે, પરંપરારૂપે હજી યે સજીવ છે.

આ બધા પ્રશ્નો છતાં આપણે ટકી રહ્યા છીએ એ જ આપણી મોટામાં મોટી સિદ્ધિ છે. આપણે હાર ખાધી નથી, દબાઇ ગયા નથી. નેતાઓના સંકલ્પબળે આગળ વધ્યા છીએ, શુદ્ધ થયા છીએ. કાળાં બજારો, નફાખોરી, ગરીબી, બેકારી, અસ્પૃશ્યતા, ઊંચનીચ ભાવ, બધું યે હજી આપણી વચમાં મહાલે છે. છતાં આપણે ટકી રહ્યા છીએ તો સ્થિર બુદ્ધિથી ઉપાય થઇ રહેશે એમ કહેવામાં હરકત નથી. મોટામોટા કાર્યક્રમો હાથ ધરવાનો સંજોગ ઊભો થયા પહેલાં એનું નામ લેનાર કોણ?

આપણી દૃષ્ટિ ત્યાં ખોવાઇ રહી છે એમાં પણ સંશય નથી. દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન જે સરળતાથી ઉકલી ગયો છે તે પણ આપણી એક વિસ્મયકર સિદ્ધિ છે. એ જ રીતે નહેરો, બંધો, વીજળિકબળ ને બીજી ઉત્પાદક અને સંશોધક વિકાસયોજનાઓનો પાયો નંખાયો છે એ બીજી સિદ્ધિ છે અને છતાં હજી સાચી સિદ્ધિ ઘણી દૂર છે. સ્વરાજ્ય મળ્યું કે તરત ગાંધીજીએ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરેલો: 'પૂર્ણ સ્વરાજ તો દૂર છે. સ્વરાજ્ય પણ મળ્યું કહેવાય કે? સ્વરાજ્યનો અર્થ એટલો જ હતો કે અંગ્રેજોની સત્તા જાય? મારે મન એ નહોતો.' ગાંધીજીનાં વચનોમાં સૂર પુરાવ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. છતાં દેશના ધુરીણો ને દેશની પ્રજા વચ્ચે આ બાબતમાં એકમતિ છે એટલું સુભાગ્ય છે.

કયો પક્ષ સત્તા પર રહે છે ને કયો જાય છે તેનો આ પ્રશ્ન નથી. પણ પૂર્ણ સ્વરાજ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રજાની સંકલ્પશક્તિ કોણ સતેજ કરી શકે એમ છે તેનો જ એ પ્રશ્ન છે. જે એટલું કરી શકશે તે જ પ્રજાના હૃદય પર પણ રાજ્ય કરી શકશે. આજે તો ઝઘડતા પક્ષો ગાંધીજીનું નામ દઇને એકબીજાને હલકા પાડે છે, તો બીજા કેટલાંક પ્રજાને વિશ્વાસમાં લીધા વિના સત્તાનો કબજો લેવા આગળ વધી રહ્યા છે. એમનો શો અંજામ આવશે તે કોણ કહી શકે? છતાં જેઓ આજે સત્તા પર છે તેઓ પ્રજાને સુખી, સશક્ત, વિવેકી ને ચારિત્ર્યશીલ બનાવવા માટે જે કંઈ કરવું ઘટે તે નહિ કરી છૂટે તો ઉપાય એમના હાથમાં નહિ રહે એવી સ્ફોટક આજની પરિસ્થિતિ છે. જૂનાં કોચલાં હજી એવાંને એવાં દેખાય છે, પણ એ જર્જરિત છે ને સ્પર્શમાત્રથી એમનો ચૂરો થઈ જાય એમ છે. છતાં ભીતિથી કે આશંકાથી, જેઓ એ કોચલાંનું શરણ લેવા જશે તેઓ પ્રજાની મૂક અવકૃપાના ભોગ થશે એ પણ નિર્વિવાદ છે. પ્રજામાં અત્યારે ચડતું લોહી છે. પ્રજાનાયકોએ અત્યારે પ્રજાશક્તિને મોટાં-મોટાં કાર્યોમાં જોતરવી ઘટે. આપણે ત્યાં ભાષણો ને શિખામણોની અવધિ થાય છે, પણ શું કરવાનું છે તેનો સુયોજિત નકશો કોઇ આપતું નથી. બધા સૂત્રો જાણી જોઇ છે ને એ સાંભળીને કંટાળેલી પ્રજા ક્ષુદ્ર વ્યવહારમાં પોઢી જાય છે. આ સ્થિતિ ટળશે તો જ સાચું સ્વરાજ્ય ભોગવવા પામશો.

શ્રુતબંધુ

સંસારનાં શહેરો

૩૫–તેલ-અવીવ

૨૦૦૦ વર્ષ પછી જેની ગઈ ૧૫મી એ ફરી વિધિસર સ્થાપના કરવામાં આવી એ યહૂદી રાજ્યની રાજધાનીનું આ શહેર આજે કપરી કસોટી અને આપત્તિઓમાંથી પસાર થઇ રહ્યું છે. મિસર વગેરે અરબ દેશોનાં વિમાનોના બૉમ્બમારાથી થતા જાનમાલના વિનાશ સામે તે ટક્કર ઝીલી રહ્યું છે, અને પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાની ફરજ તમન્ના તથા યુદ્ધોત્સાહની ભાવનાથી એ સમસ્ત શહેર આજે ધમધમી રહ્યું છે.

પૅલેસ્ટાઈન આખામાં આજે સૌથી મોટા ગણાતા આ શહેરની સ્થાપના તથા આજના તેના આશ્ચર્યકારક વિકાસના મૂળમાં યહૂદી લોકોનો અદમ્ય પુરુષાર્થ તથા ચીવટ રહેલાં છે. આજથી ફક્ત ૪૫ વર્ષ પહેલાં એ સ્થળે રેતીના ઢગલાઓ સિવાય કશું ન હતું, અને એ નિર્જન રેતીના પટ પર સાગરનાં પાણી પથરાતાં. એવી વેરાન જગ્યાએ ૧૯૦૩ની એક સવારે, પાસેના જાફા શહેરમાંથી, ત્યાંની ગંદકી અને ભાડાના ત્રાસથી કંટાળેલાં ૬૦ યહૂદી કુટુંબો આવી વસ્યાં. તે વખતે ત્યાં આશરા માટે નહોતું ઝાડ કે નહોતી કોઇ વનસ્પતિ. જ્યાં જુઓ ત્યાં રેતીના ઢગલા. પણ એ કૃતનિશ્ચયી કુટુંબોએ ત્યાં જ શહેર વસાવવાનો નિર્ધાર કરીને કપરો ઉદ્યમ શરૂ કર્યો, અને તેમના ધૈર્યશીલ નેતા મીર ડીઝેનગોફની દોરવણી હેઠળ જોતજોતામાં તેમણે ઘરો અને બગીચા ઊભાં કર્યાં અને તેનું નામ પાડ્યું 'તેલ-અવીવ'. હિબ્રુ ભાષાના એ શબ્દનો અર્થ થાય છે 'વસંત ઋતુનો પર્વત'.

ધીમેધીમે તે વસાહતની વસતિ વધવા માંડી અને અરબ વર્ચસ્વવાળા જાફા શહેરમાં પડતી અનેક હાડમારીઓને પરિણામે ઘણા યહૂદીઓ જાફા છોડીને તેલ-અવીવ આવી વસવા લાગ્યા. સાથેસાથે પોતાના અનેક ઉદ્યોગો પણ તે લાવ્યા; અને ૧૯૧૧માં તો તેની વસતિ સાડા પાંચસો પર પહોંચી. પણ તેની વસતિ ઝપાટાબંધ તો વધવા લાગી પહેલા મહાયુદ્ધ પછી; કેમકે એ કાળમાં યહૂદીઓ પર યુરોપભરમાં જે જુલમો થયા તેથી તેઓ પૅલેસ્ટાઈનમાં આવી વસવા લાગ્યા. ૧૯૨૧માં આ શહેરની વસતિ ૩૦૦૦ થઈ, ૧૯૨૬માં ૩૮ હજાર અને ૧૯૩૧માં તો તે આંકડો ૪૬ હજાર પર પહોંચ્યો..

પણ જેમજેમ એ શહેરનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો તેમતેમ કેવળ કુદરતનિર્મિત જ નહિ પણ માનવનિર્મિત સંકટોનો પણ તેને સામનો કરવો પડ્યો. જ્યારે તેનું બંદર બંધાવા લાગ્યું ત્યારે જાફા અને હૈફાનાં સ્થાપિત હિતો તેમાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી કરવા લાગ્યાં, કારણ તેલ-અવીવનું બંદર બંધાતાં તેમનું મહત્ત્વ ઘટી જાય તેમ હતું. તેનો ધક્કો બાંધતી વેળા તો હિંસાનો પણ ઉપયોગ થયો. પણ આ કશાથી ન ડગતાં યહૂદીઓએ ચીવટથી પોતાનું ધ્યેય ધપાવ્યે જ રાખ્યું અને તેલ-અવીવને મજબૂત પાયા પર મૂકી દઇ તેને એવું તો ધીકતું બનાવ્યું કે ગઇ કાલનું જાફા શહેરનું પરું ગણાતું એ નાનકડું નગર જાફા અને હૈફાને પણ ઢાંકી દે એવું વિશાળ બન્યું.

આજે સવા બે લાખની વસતિ ધરાવતું આ શહેર યુરોપના કોઈપણ મોટા શહેરને ટક્કર મારે તેવું અદ્યતન ને આકર્ષક છે. પાશ્ચાત્ય ઢબનાં જંગી મકાનો, કૉન્ક્રીટના વિશાળ રસ્તા તથા તેની બંને બાજુએ વૃક્ષોની હારમાળા, ધીકતાં બજારો, જંગી કારખાનાં, અદ્યતન સીનેમા તથા નાટ્યાલયો, અને ટ્રામ-મોટર આદિ વ્યવહારનાં આધુનિક સાધનો તે ધરાવે છે. તદ્દન પછાત અને જૂની ઢબની બાંધણી ધરાવતા આખા પૅલેસ્ટાઇનમાં તેલ-અવીવ તેની આધુનિક ઢબની યોજનાબદ્ધ બાંધણીને કારણે તદ્દન જુદી જ ભાત પાડે છે. અનેક કારખાનાંઓ, ઉદ્યોગો તથા વેપાર વધારવામાં વિવિધ દેશોના યહૂદી લોકોનાં ધન અને શ્રમ ખર્ચાયાં છે. પરિણામે, એ એવું તો ફૂલ્યુંફાલ્યું છે કે પોતાને ત્યાંથી ઇજિપ્ત આદિ જેવા દેશોમાં પણ ઇંટો, સીમેન્ટ, કાપડ, ચામડું આદિ વસ્તુઓ નિકાસ કરી શકવા જેટલું શક્તિશાળી બન્યું છે.

'રેતી પર શહેર ન બાંધવા'ની બાઇબલની આજ્ઞા ઉથાપીને, હિંમત, ત્રેવડ ને કુનેહથી વસાવાયેલું આ શહેર સંપૂર્ણતઃ યહૂદી છે. ભંગીથી માંડી છેક નગરપતિ સુધીનાં બધાં જ સ્થાનો યહૂદી સંભાળે છે. જગતભરમાં કોઈ દેશમાં જેમને માનભર્યું સ્થાન નથી ને આજ સુધી જેઓ એક દેશમાંથી બીજામાં આશરા માટે ભટકતા રહ્યા એ યહૂદીઓના નિર્ભય આશ્રયસ્થાન રૂપ આ એક જ શહેર તેમનું પોતાનું કહી શકાય તેવું છે. અનેક મુશ્કેલીઓ પછી હાલમાં જ સ્થપાયેલા તેમના સ્વતંત્ર રાજ્યમાં દાખલ થવાનું તેલ-અવીવ નિર્ભય પ્રવેશદ્વાર છે. શહેરમાં લગભગ બધા જ ચુસ્ત યહૂદી ધર્માનુયાયી હોવાથી દર શુક્રવારે યહૂદી ધર્મની આજ્ઞાનુસાર જાહેર ધાર્મિક તહેવાર પળાય છે. તે દિવસે સૂર્યાસ્તના એક કલાક અગાઉ શહેરમાં બ્યૂગલ વાગે છે અને સૌ પોતપોતાના કામ બંધ કરી દે છે. શહેરની તમામ પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે અને બધાં યહૂદી ધર્મમંદિરમાં ભેગા થઈ પ્રાર્થના કરે છે.

ઉદ્યમી યહૂદી કોમના અખંડ પુરુષાર્થના પ્રતીક રૂપ આ શહેર આજે તો ઇઝરાઇલ રાજ્યની રાજધાની તરીકેનું માન તથા આપત્તિ બંને ભોગવી રહ્યું છે. આરબ-યહૂદી યુદ્ધની આંધીમાંથી પાર ઊતરી તે હજુ વિકસશે કે નાશ પામશે એ કોણ કહી શકે ?

જેમાંથી સોનું બનાવવા પાછળ જૂના કીમિયાગરો ફના થઇ ગયા તે પ્રવાહી ધાતુ પારો

લેખક-ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ., એમ. એસસી., પીએચ. ડી.

પારા વિષેનું આપણું જ્ઞાન તો ખૂબ જૂનું છે. ભારતના આદ્ય રસાયનશાસ્ત્રી નાગાર્જુનના 'રસરત્નાકર' નામે વિખ્યાત ગ્રંથમાં પારામાં હરતાળ નાખી સોનું બનાવવાનો ઉલ્લેખ છે; અને 'રસરત્ન-સમુચ્ચય'માં રસાયનશાસ્ત્રી કેવો હોવો જોઇએ ને તેણે પોતાની પ્રયોગશાળા કેવા સ્થાનમાં બાંધવી તેનું વર્ણન છે. પારામાંથી ઉપયોગી પદાર્થો બનાવવાનું પણ તે વખતના વિજ્ઞાનીઓ જાણતા, એટલે પારા સંબંધી જૂના ઉલ્લેખો પણ ઘણા મળી આવે છે. જૂનાં પુસ્તકોમાં પારાને 'રસ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦માં ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાની ઍરિસ્ટોટલે સૌ પ્રથમ પારા સંબંધી ઉલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. સામાન્ય ઉષ્ણતાએ પ્રવાહી ધાતુ એટલે પારો. ત્યાર બાદ રસાયનના પ્રાચીન સાહિત્યમાં 'પ્રવાહી રૂપા'ના નામનો જે ઉલ્લેખ મળી આવે છે, તે પણ પારો. મૂળ લૅટિનમાં તેને 'હાઇડ્રાર્જિરમ' કહ્યું છે, જેનો અર્થ પ્રવાહી રૂપું થાય છે. આ ઉપરથી અંગ્રેજી ભાષામાં પારાની રાસાયનિક સંજ્ઞા તરીકે Hg વપરાય છે. પારાને જૂના કાળમાં 'ક્વિક સિલ્વર' પણ કહેતા. આપણામાં પારો 'હરણિયા પારા' તરીકે સામાન્યતઃ વિશેષ ઓળખાય છે, કેમકે એ પ્રવાહી ધાતુને પકડવા જતાં તે હરણની માફક સરકી ને છટકતી જાય છે.

અસલના કીમિયાગરો પારાને ધાતુઓના સત્વરૂપ લેખતા. પારામાંથી સોનું બનાવી શકાય છે એ માન્યતાને લીધે તેમનામાં પારા પ્રત્યે એક પ્રકારનો મોહ હતો અને તે માટે અનેક કીમિયાગરોએ પોતાની અમૂલ્ય જિંદગી પણ વેડફી નાખી હતી.

કેટલીક શિલાઓમાં પારાના નાનાનાના દાણા મળી આવે છે; પરંતુ તેનું મહત્તાપૂર્ણ ખનીજ તો શીનાબાર છે. તે પારા અને ગંધકનો સંયોજિત પદાર્થ છે (HgS) અને તેમાં ૮૬ ટકા સુધી પારો હોય છે. આ ખનીજ મુખ્યત્વે સ્પેન, ઇટાલી, મેક્સિકો, અમેરિકા અને ચીનમાંથી નીકળે છે, જેમાં ઈટાલી સૌથી વિશેષ પારો પેદા કરે છે ને બીજે નંબર સ્પેનનો આવે છે. બજારમાં તે ૭૬ રતલ વજનમાં સજ્જડ લોઢાના પીપમાં ભરેલો મળે છે. પાણી કરતાં તે ૧૩.૬ ગણો ભારે હોવાથી એક રતલ પારો તો સાવ જૂજ લાગે છે.

તેના ખનીજમાંથી પારો કાઢવાની રીત સાવ સાદી છે. સીનાબારને હવાના પ્રવાહમાં ભઠ્ઠીમાં શેકવામાં આવે છે. આ ક્રિયાથી હવામાંનો ઑક્સિજન ગંધક સાથે જોડાવાથી સલ્ફર ડાયૉક્સાઈડ વાયુ બને છે અને પારો છૂટો પડે છે. પારા પર હવાની અસર થતી નથી અને ભઠ્ઠીની ઉષ્ણતાએ પારો ઊડણ હોવાથી તેની બાષ્પ થઇ જાય છે. તેને ફરી ઠંડી પાડવાથી પારો એકઠો થાય છે.

બજારુ પારો શુદ્ધ હોતો નથી. તેમાં સીસું ને ત્રાંબું હોવાથી તેના પર કાળાશપડતું પડ દેખાય છે. શુદ્ધ પારો તો રૂપા જેવો સફેદ ને ચકચકિત હોય છે. પારો શુદ્ધ કરવાની અનેક રીતો છે. શેમૉઇ લેધરમાંથી તેને ગાળવાથી પણ અમુક અંશે શુદ્ધ કરી શકાય છે. પણ વિશેષતઃ તો રાસાયનિક ક્રિયા વડે શુદ્ધ કરેલો પારો જ વપરાય છે.

આજથી અરધી સદી પૂર્વે પારાના બે મુખ્ય ઉપયોગ હતા: એક, અરીસાની બનાવટ માટે: (કાચના પાછલા ભાગમાં પારાવાળી મિશ્ર ધાતુ ચોપડવામાં આવતી); અને બીજો, ખનીજમાંથી સોનું કાઢવામાં. આજે તો બીજા પણ અનેક ઉપયોગમાં પારો વપરાય છે; છતાં તેના મહત્ત્વના પ્રમાણમાં તેની વપરાશ હજી વધી જણાતી નથી: પારાને બદલે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવા નવા પદાર્થો પણ શોધાયા છે.

વીજળિક ઉદ્યોગમાં પારો સારી રીતે વપરાય છે: મર્ક્યુરી આર્ક રેક્ટીફાયરોની બનાવટમાં, રેફ્રીજરેટરમાં, ઑટોમૅટિક સ્વિચમાં તથા થર્મૉમીટર, બૅરોમીટર વગેરે વિજ્ઞાનનાં સાધનોની બનાવટમાં પારાનો ઉપયોગ થાય છે. વરાળના બૉઈલરમાં જેમ પાણી વપરાય છે તેમ હવે પારાની બાષ્પવાળાં બૉઈલર પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. આવાં બૉઈલરોમાં શરૂઆતમાં ૧૦૦ ટન જેટલો પારો જોઇએ છે. પરંતુ આવાં બૉઈલરો હજી જૂજ જગ્યાએ જ ચાલે છે.

રસસીંદૂર-હિંગળોકની બનાવટમાં પણ પારાનો ઉપયોગ થાય છે. સોનારૂપાના ખનીજમાંથી એ ધાતુઓ કાઢવા માટે પણ પારો વપરાતો; પણ બીજી સસ્તી રીતો અસ્તિત્વમાં આવવાથી આ ઉપયોગ લગભગ નજીવો થઇ ગયો છે. ધડાકો કરનાર તરીકે વપરાતું મર્ક્યુરી ફુલ્મીનેઈટ બનાવવામાં પારો પુષ્કળ વપરાતો. તેને બદલે હવે લેડ એઝાઇડનો ઉપયોગ વધતો જાય છે. ઔષધોની બનાવટમાં તો પારો જૂના વખતથી વપરાતો આવ્યો છે. રસકપૂર, કૅલોમલ અને એવી બીજી દવાઓ પારાના જ પદાર્થો છે. વહાણના તળિયે રંગવામાં જે રાતો મર્ક્યુરી ઑક્સાઇડ વપરાય છે તે રાતો હિંગળોક સેંકડો વર્ષથી ચીનાઓ રંગ તરીકે વાપરે છે. મર્ક્યુરી નાઇટ્રેટ ફેલ્ટ હૅટ તૈયાર કરવા માટે વપરાતું આવેલ છે. બૅટરીની બનાવટમાં પારો ચોપડેલું જસત જોઇએ છે. સોડિયમ મિશ્રિત પારો રાસાયનિક ક્રિયાઓમાં વપરાય છે. સોનું, રૂપું અને જસતની સાથે પારો મેળવીને એ મિશ્ર ધાતુ દાંત ભરવા માટે વપરાય છે. પારાવાળી એ મિશ્રધાતુ 'ઍમાલ્ગમ' કહેવાય છે.

રસકપૂર, વાઢકાપના કાર્યમાં ઓજારોને જંતુવિહીન કરવા માટે અત્યંત પાતળા દ્રાવણ (૦.૧ ટકા) તરીકે વપરાય છે. તે અત્યંત ઝેરી પદાર્થ છે. કદાચ જો ભૂલથી આ પદાર્થ પેટમાં ગયો હોય તો તેના મારણ તરીકે ઇંડાની કાચી સફેદી ખવડાવવી અને પછી ઉલટી કરાવવી. કૅલોમલ તો જુલાબ માટે જાણીતું છે. કાર્બનિક પદાર્થસંયુક્ત પારાના અન્ય પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંના કેટલાક ઔષધોમાં ઉપયોગી થાય છે. જેમકે, મર્ક્યુરોક્રોમ જંતુવિનાશક ઔષધ તરીકે કામમાં આવે છે. આયુર્વેદમાં પારાના સંયોજનોનો ઉપયોગ ચાંદી જેવાં દર્દોમાં કરવાનું સૂચવ્યું છે અને હજી થયા સૈકા પર્યંત પારાનો ઉપયોગ આવાં દર્દો માટે થતો.

સંઘરેલા અનાજમાં જિવાત ન પડે એ માટે પારાની થેપલી કરી તેમાં મૂકવામાં આવે છે. સોનું, ત્રાંબું વગેરેની સપાટીને પારો ઘસવાથી તે સફેદ થઈ જાય છે; ત્રાંબાનો પૈસો રૂપિયા જેવો લાગે છે, ને સોનાની વીંટીને પારો અડે તો તે પણ સફેદ થઈ જાય છે. આ સફેદ પડ પાતળા નાઈટ્રિક ઍસિડ વડે ધોવાથી નીકળી જાય છે. આલ્કલી તેમજ હાઇડ્રોક્લોરિક-યા સલ્ફ્યુરિક ઍસિડના પાતળા દ્રાવણની પારા પર અસર થતી નથી. પાણીમાં દ્રાવ્ય વાયુઓ એકઠા કરવા પાણીને બદલે પારો વપરાય છે (અનુસંધાન પૃ૦ ૨૩૮મે)

માધુકરી

૩૨ : ફુત્કી

આવો બ્રાહ્મણ ને આર્ય, આવો શૂદ્ર અનાર્ય,
આવો ક્રિસ્તાન મુસલમાન ને અછૂતો,
આવો આવો પતિત નિર્મલ નિશ્ચિંત ચિત્ત,
માની મુક્તિના સર્વે સરખા દૂતો.
માના અભિષેકતણો, મંગળ આ કુંભ હજો
સહુને સ્પર્શે જશે ભરાઈ પુણ્યનીરે
ભારતભૂમિને લોક-સાગર-તીરે —ઝવેરચંદ મેઘાણી

નિઝામ

[બ્રિટિશો હિંદ છોડી ગયા પછી તેમની પ્રપંચી કરણીના પરિણામ રૂપ જે કેટલાક જટિલ પ્રશ્નો હિંદ સરકાર સમક્ષ ઊભા થયા છે તેમાં હૈદ્રાબાદનો પ્રશ્ન આજે સૌથી વધુ કટોકટીનો થઈ પડ્યો છે. ત્યાંના નિઝામ બીજા દેશી રાજાઓની માફક હિંદ સરકાર સાથે જોડાવાની તથા રાજ્યમાં જવાબદાર પ્રજાકીય સરકાર સ્થાપવાની ના પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતે સ્વતંત્ર છે ને હિંદી સરકાર સાથે તેના સમોવડિયા તરીકે જ કરાર કરવાનો હક ધરાવે છે એવા મનોરથો સેવે છે. પણ ઇતિહાસ કહે છે કે નિઝામ કદી પણ સ્વતંત્ર નહોતા. આજ સુધી મુઘલ, મરાઠા કે અંગ્રેજોના માંડલિક તરીકે જ તે જીવ્યા અને ટકી રહ્યા. વળી નિઝામશાહીની સ્થાપના ને વિકાસનો ઇતિહાસ શરૂથી જ વિશ્વાસઘાત ને દગાખોરીથી ભરેલો છે. એની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ, તેના સંવર્ધન પાછળ કઈ ચાલબાજી ખેલાએલી તથા આજ સુધી મુઘલો, મરાઠા ને અંગ્રેજોની દયા પર તે કેવી રીતે ટકી તેનો અહેવાલ 'સૅટર્ડે રીવ્યૂ', 'મોજ', 'બ્લિટ્ઝ' ને 'ઇન્ડિયા' પત્રો પરથી તારવી નીચે આપ્યો છે.]

૧૭મી સદીની અધવચમાં બુખારાથી શેખ-ઉલ-ઈસ્લામ નામનો એક મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષ પોતાનું નસીબ અજમાવવા હિંદમાં આવ્યો અને ઔરંગઝેબના લશ્કરમાં નોકરીએ રહ્યો.

ડાબી બાજુ : નિઝામશાહીના આદ્ય સંસ્થાપક મીર કમરૂદ્દીન નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક, આસફજાહ પહેલા. જમણી બાજુ : હૈદ્રાબાદના હાલના નિઝામ મીર ઉસ્માનઅલીખાન.

માળો બાંધવાની તેની અદ્ભુત કળાને લીધે 'દરજી' કે દરજીડાના નામથી વધુ જાણીતું આપણું આ પરિચિત પંખી કદમાં તો સૌ પંખી કરતાં નાનું છે; પણ માળો બાંધવાનું તેના જેવું કૌશલ કોઈમાં નથી. બીજાં પંખી પેઠે ડાળી પર માળો ન બાંધતાં તે કોઈ મોટા પાંદડાની બે બાજુની કિનારોને દોરા, પરાળ કે કરોળિયાની જાળના તાંતણા વડે સીવી લઈ પ્યાલા જેવો માળો રચે છે. પાંદડાં નાનાં હોય તો બેત્રણ પાંદડાં સાથે સીવી લે છે. સોય તરીકે તે પોતાની અણીદાર ચાંચનો ઉપયોગ કરે છે, ને માળો ફાટી ન જાય તે માટે બંને બાજુ આંટા પણ મારે છે! પછી તેમાં ઊન કે ઘાસ મૂકી તેને રહેવાયોગ્ય બનાવે છે. આ માળો પહેલી નજરે તો કોઈના ખ્યાલમાં યે ન આવે; કારણ પાછળથી જોતા તો તે પાંદડા જેવું પાંદડું જ લાગે!

વાડી, ખેતર કે શહેરોના બાગબગીચાના નિવાસી આ પંખીને ઓળખી કાઢવું તો સાવ સહેલું છે. માથું, ચાંચ તથા પૂંછડી રતાશપડતાં, પાંખો તથા બરડો ભૂખરો, અને પેટ તદ્દન સફેદ. પણ તેની વિશિષ્ટતા છે પૂંછડી. શરીરના પ્રમાણમાં ઠીક મોટી એ પૂંછડીનાં પીછાં એવાં ચડઊતરતાં ને ક્રમસર ગોઠવાયેલાં હોય છે કે જાણે નાનકડો જાપાની પંખો! ચકલી કરતાં યે નાના આ પંખીનો અવાજ તેના શરીરના પ્રમાણમાં ઘણો મોટો છે, અને 'ટુવિટ...ટુવિટ...ટુવિટ...' જેવી શીમોટી ઝીણી ભારે બોલી તે બોલે છે. તેને આળસુની માફક એક સ્થળે બેસી રહેવું ગમતું નથી. સતત આમથી તેમ કુદતું જ હોય. નાનાં જીવજંતુઓ એ તેનો ખોરાક છે. જુદા રંગની તેની બીજી બે જાતો પણ જાણીતી છે.

એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર તેનો ઇંડાં મૂકવાનો કાળ. જમીનથી ત્રણેક ફૂટ ઊંચે માળો બાંધી, વાદળી છાંટવાળાં રતાશપડતાં સફેદ ૩ થી ૪ ઇંડાં તે મૂકે છે.

[illegible] થાય છે. તેનાથી કેવળ સ્નાયુઓનું જ નહિ, પણ હૃદય, ફેફસાં, મગજ, કરોડરજ્જુ ઈત્યાદિ મહત્ત્વના ભાગોનાં પણ આરોગ્ય તથા મૂળ સ્થિતિ સચવાઈ રહે છે. તેનાથી લોહીની ગતિ બરાબર ચાલે છે તથા નાડીઓનો યોગ્ય સંકોચવિકાસ થાય છે. પણ યોગાભ્યાસ વડે સૌથી સરસ અને સીધી અસર થતી હોય તો તે આંતર-ગ્રંથિઓ(Glands) ઉપર. માનવ શરીરમાં સૌથી મહત્ત્વનું સ્થાન એ ગ્રંથિઓ ધરાવે છે. શરીરની સર્વ ક્રિયાઓ તથા અવયવોનું નિયમન તથા સંચાલન કરવાનું, રોગ સામે પ્રતિકારની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું તથા શરીરનું એકંદર સ્વાસ્થ્ય જાળવવાનું કાર્ય તે જ કરે છે. તેમનું કાર્ય જો બરાબર ચાલે તો શરીરનું સ્વાસ્થ્ય કદી ન બગડે. સાથેના ચિત્રમાં એ ગ્રંથિઓનાં નામો તથા સ્થાનો દર્શાવ્યાં છે. આસનો દ્વારા આ ગ્રંથિઓ પર સીધી અસર થાય છે. એવી અસર કરનાર કેટલાંક આસનો તથા ક્રિયાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે: (૧) પીનિયલ ગ્રંથિ માટે વૃક્ષાસન; (૨) પિચ્યુટરી માટે શીર્ષાસન; (૩) થાઇરાઈડ: સર્વાંગાસન; (૪) લીવર: મત્સ્યેન્દ્રાસન–જમણી બાજુનું; (૫) બરોળ: મત્સ્યેન્દ્રાસન ડાબી બાજુનું; (૬) ફ્લોમ–પૅન્ક્રિયાસ: ઉડ્ડીયાનબંધ, નૌલિ; (૭) એડ્રિનાલ; મયૂરાસન; (૮) કિડની: ભુજંગાસન, શલભાસન; (૯) ટેસ્ટીઝ: સિદ્ધાસન, પદ્માસન. યોગાભ્યાસ કેવળ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ને વિકાસ માટે જ નહિ પણ માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે પણ અત્યંત ઉપયોગી છે તેના અભ્યાસથી મનની એકાગ્રતા તથા માણસનું આત્મિક બળ પણ વધે છે

શરીર અને મનનું આરોગ્ય સાચવવા ઉપરાંત મનુષ્યશરીરના રોગો દૂર કરવા માટેની ઉપચારપદ્ધતિ તરીકે પણ આ યોગાભ્યાસનું સ્થાન ઘણું-ઊંચું છે. આજની અનેક ઉપચારપદ્ધતિઓ—આયુર્વેદ, ઍલોપથી, હોમીઓપથી, જલોપચાર, ઓપ્સગપથી, કિરણ ચિકિત્સા–પૈકી કોઈ પણ યૌગિક પદ્ધતિ જેટલી કાયમી અસરકારક, તથા બિનખર્ચાળ નથી, અને ગમે તે રોગ દૂર કરવાની તેમાં શક્તિ રહેલી છે. માત્ર તે માટે તેના નિષ્ણાતની દેખરેખ નીચે લાંબા વખત સુધી તેનો અભ્યાસ કરવાનું ધૈર્ય તથા ચીવટ જરૂરી છે.

ભારતવર્ષની જ ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થએલી, હિંદની જ પોતાની આ શ્રેષ્ઠ આરોગ્યવર્ધક ને રોગવિનાશક પદ્ધતિનો સામાન્ય જનતા પોતાના રોજના વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરે એ ઇષ્ટ જ નહિ, આવશ્યક પણ છે.—'યોગપ્રવેશિકા' નામે પુસ્તક પરથી(જુઓ: નવાં પુસ્તકો)

દાડમ: એક બહુગુણી ફળ

દાડમના રસમાં જે અપાર ગુણ રહેલો છે તે બીજાં ફળોમાં મળવો દુર્લભ છે. દાડમ સ્વભાવે ઠંડું, ગ્રાહી ને રોપણ છે અને એનામાં અજબ પિત્તશામક ગુણ રહેલો છે. એટલે જ પિત્તજ્વરના દરદીને દાડમના દાણા ચૂસવા આપવામાં આવે તો તેને વારંવાર લાગતી તૃષા શાંત થાય છે, પેટમાં થતી બળતરાને ઠંડક વળે છે ને પિત્તના કારણે વારંવાર આવતા ઉલટીના ઉછાળા બંધ પડે છે.

મરડા ને સંગ્રહણીના દરદીઓ કે જેમનાં આંતરડાંની આંતરત્વચા ક્ષોભ પામી ખૂબ આળી થઈ ગઇ હોય છે અને કોઇ પદાર્થ પેટમાં જતાં આંતરડાં તેને સહન નહિ કરી શકવાથી ચમચમાટ પેદા થઈ આવતા હોય છે, તેવાઓને દાડમનો રસ આંતરડાંની આળી ત્વચા પર ગુણ કરે છે. ગુમડાં ઉપર જેમ આપણે ઠંડો લેપ કરીએ અને ઠંડક મળે, તેમ એ ત્વચાને દાડમનો રસ અસલ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે.

એ જ રીતે એ રસ મોઢાની અંદર પણ પેઢાં(મસોડાં)ના આળા ભાગને રૂઝાવે છે, ગળાની બારી ઉપરના સોજાને ઓછો કરે છે, [illegible] કફની ચાળીપાતળી પરપોટીને ખસેડી ગળાને સ્વચ્છ અને સફાઈવાળું બનાવી આપે છે. કફની એ ચાળીપાતળી જમાવટને લઇને માણસને ખાંસી—સુક્કી ખાંસી વારંવાર સતાવતી હોય છે, કારણ ખોરાકના ખાધેલા રસમાંથી ઉર્ધ્વગતિએ ગળાની બારી તથા ગળા ઉપર આવેલો કફ ખંખેરી નાખવા કુદરત ખાંસી રૂપે ચાકુ ફેરવે છે. દાડમનો રસ તે જગ્યાએ લાગીને ગળાની સફાઇ એવી રીતે કરે છે કે એ ઉધરસ યા ખાંસીનો ખોંખો બંધ થાય છે. તેમ જ ગળાની બારી સુધરવાથી અવાજની જાડાઈ અથવા કર્કશતા દૂર થાય છે. આથી જેમને ગાવાનો શોખ છે તેઓનો કંઠ બરાબર ખુલે છે. બીડીઓ પી-પીને તથા સીગારેટો ચૂસીચૂસીને જેમણે ગળા અને શ્વાસનળીને લુહારની ધમણ જેવાં બનાવી નાખ્યાં હોય તેમને દાડમનો રસ અસલ સ્થિતિમાં લાવવા માટે સુંદર કાર્ય કરી બતાવે છે.

અસ્વચ્છ અને બલગમભર્યા મોઢાવાળા માણસો જો નિયમિત દાડમના દાણા ચૂસે તો તે રસ દાંતના મૂળમાં ઠેઠઠેઠ પહોંચી મૂળ જગ્યાનો સડો બંધ કરે છે, સાધારણ સૂજેલાં પેઢાં સ્વચ્છ ને નીરોગી બનાવે છે ને પછી દાંત મજબૂત થાય છે.

દાડમના રસમાં અમ્લ તત્વ છે, ગ્લુકોઝ છે અને લોહ પણ છે. વળી અન્ય રીતે ઉત્પન્ન કરેલાં ઔષધીય તત્ત્વો કરતાં ફળોનાં આ તત્ત્વો નિર્દોષ, કુદરતી અને શરીરનાં તત્ત્વો સાથે જલદી ભળી જાય છે.

દાડમ તંદુરસ્ત માણસને માટે ભૂખ્યા પેટે લેવા કરતાં જમ્યા પછી લેવું વધારે સારું છે; એટલે કે બપોરે ભોજન લીધા પછી ચાર કલાકે લેવાય એ વધુ લાભકર્તા છે. કારણ કે ખોરાકના ટુકડા ચાર કલાકે વલોવાઈ હોજરીમાં રસ થાય, તે વખતે તેમાં દાડમનો રસ ઉમેરાતાં એ રસ અન્નરસ સાથે હોજરી અને આંતરડાંમાંથી વહેલી તકે શોષાઇને લોહી સાથે ભળી જવા પ્રયત્ન કરે છે.

મીઠા રસથી ભરપૂર દાડમના દાણા કાઢીને ચુકડાવવા અને તેને ચાવી, રસ ગળે ઉતારી બીજનો ડૂચો ફેંકી દેવો એ જ દાડમ ખાવાની સરસ રીત છે. જોકે બીજ ખાવાથી પણ ખાસ નુકસાન નથી, પરંતુ નબળી હોજરીવાળાને એ પેટમાં ખૂંચે છે તેમજ કબજિયાત પણ કરે છે. એક માણસ અરધો શેર વજનના દાડમમાંથી નીકળતો રસ એક ટંકે લે તો કોઇ નુકસાન નથી. એટલો રસ તો જરૂરી પણ છે.

ઘણા માણસોને નસકોરી ફૂટી નાકમાંથી લોહી પડે છે. કેટલીક વખત માથા ઉપર પાણી રેડવાથી આ નસકોરી બંધ થઇ જાય છે. પરંતુ જ્યારે આ પ્રમાણે નસકોરી બંધ નથી થતી ત્યારે દર્દી મુશ્કેલીમાં આવી જાય છે. તે વખતે દાડમના ફૂલ તથા લીલી ધરો (એ નામનું ઘાસ) પત્થર ઉપર છૂંદી તેમાં સહેજ પાણી નાખી, એ છૂંદેલી લૂગદી એક લૂગડાના ટુકડામાં લઈ દર્દીનાં નસકોરામાં બબ્બે પાંચ-પાંચ ટીપાં એવી રીતે મૂકવાં કે તેના મગજની અંદર તેનો રસ જાય. આથી લોહી તુરત બંધ થાય છે અને થોડા દિવસ ચાલુ નાખવાથી વારંવાર થઈ આવતો નસકોરી ફૂટવાનો વ્યાધિ પણ નાબૂદ થાય છે.

—વૈદ બાદરજી નરભેરામ શાસ્ત્રી

દાડમના ત્રણ પ્રકાર છે: ખાટાં, મીઠાં ને ખટમીઠાં. એ ત્રણેના ગુણદોષમાં ફેર છે. આપણે ત્યાં દાડમ ઘણે સ્થળે થાય છે. પણ અરબસ્તાનના મસ્કતમાં થતાં દાડમ ઘણાં ઉત્તમ હોય છે, જે મસ્કતી દાડમ કહેવાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગરી દાડમ વખણાય છે

દાડમનાં વૃક્ષ બહુ ઊંચાં નથી હોતાં; પણ બગીચાની શોભામાં એ સુંદર વૃક્ષને સ્થાન મળેલું છે. તેનાં ફૂલ પણ દેખાવડાં હોય છે. પણ આપણા પ્રાચીન કવિઓએ સુંદર નારીના સુશોભિત દાંતને

ઔષધ તરીકે દાડમનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે છે: (૧) લોહીના ઝાડા, સાદા ઝાડા અને સંગ્રહણી જેવા દરદમાં જીરૂં અથવા સાકર નાખીને દાડમનો રસ આપવો. (૨) લૂ લાગી હોય, દાહ થતો હોય, તૃષા છીપતી ન હોય ત્યારે દાડમનું શરબત આપવું. બજારમાં મળતાં દાડમનાં શરબત નકલી છે, માટે દાડમનું શરબત ઘેર બનાવવું. (૩) આંખમાં ગરમી જણાતી હોય તો દાડમના રસનાં ટીપાં આંખમાં નાખવાં. (૪) નાકમાંથી લોહી પડતું હોય ત્યારે દાડમના ફૂલનો રસ કાઢી નાકમાં નાખવો અને તાળવે ચોપડવો. (૫) લોહીના ઝાડામાં દાડમની છાલ અને ઇંદ્રજવનો ઉકાળો કરીને પાવો. (૬) છાતીના દુખાવામાં દાડમના રસ સાથે સોંઠીઆવળનું ચૂર્ણ નાખીને લેવું. (૭) દાડમ અને કાળી દ્રાક્ષ વાટીને તેની ચટણી ખાવાથી મોઢાનાં દરદો મટે છે (૮) ખાલી ઉધરસમાં દાડમની છાલ અને વડાગરા મીઠાની ગોળીઓ વાળીને મોઢામાં રાખવી અથવા એકલી દાડમની છાલ ચૂસવી. (૯) ગળામાં કે મોઢામાં ચાંદા પડ્યાં હોય તો દાડમની છાલના ઉકાળામાં થોડી ફટકડી નાખી તેના કોગળા કરવા. (૧૦) દાડમની છાલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ પાણી સાથે બબ્બે આની ભાર લેવાથી ચિકાશવાળા ઝાડા મટે છે. (૧૧) ઘણા માણસોને અકાળે માથામાં તાલ પડે છે. આ એક પ્રકારનું દરદ છે. દાડમના પાનને પાણીમાં વાટી ટાલવાળા ભાગ પર સવારસાંજ લેપ કરવો. લેપ બારબાર કલાકે ફેરવવો. ત્રણેક માસ આ પ્રયોગ કરવાથી વાળ ઊગશે. (૧૨) દાડમના રસમાં એલચીનું ચૂર્ણ ને સૂંઠનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવાથી પેશાબની રુકાવટ દૂર થાય છે (૧૩) દાડમનો રસ ૧ ભાગ અને સાકર ૩ ભાગ મેળવી તેનું શરબત બનાવવું. આ શરબત દિવસમાં ત્રણ વાર પાવાથી કમળો મટે છે. (જય હિંદ)

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: 'સાચો સેવક'–એસ. બી. મિસ્ત્રી (અમદાવાદ). નોંધપાત્ર: (૧) 'પરીક્ષાની તૈયારી'–જયંત મહેતા (મુંબાઈ); (૨) કાંતરણીવાળી નળી–ચિનુભાઈ બી. ચોકસી (અમદાવાદ). નદીતટે પડેલા કે હોડીએ ચડેલા બજરાને હાથમાં રાખવા મથતા માનવનું ભાઈ એસ. બી. મિસ્ત્રીનું અહીં આપેલું ચિત્ર યોગ્ય પળે આબાદ રીતે ઝડપાયું છે. મોં દેખાતું ન હોવા છતાં એ માણસના અગમ્યની કાર્યની ગતિ, એ ગતિને પૂર્તિ રૂપ પાણીનાં ઊછાળ અને વર્તુળો તથા તે બધાને ઉઠાવ આપતો યોગ્ય સૂર્યપ્રકાશ. આ બધાંના સુમેળથી ચેતનવંતું ચિત્ર શોભદાર બન્યું છે. નોંધપાત્ર ચિત્રોમાં ભાઈ જયંત મહેતાનું 'પરીક્ષાની તૈયારી' યોજનાપૂર્વક લેવાએલું હોવા છતાં પૂરો વિચાર થયો નથી. પાત્રના માથા ઉપરનો સફેદ અને ત્રીજી કાળી લીટીવાળો ભાગ નજરને ત્યાં ખેંચી જઈ ચિત્રદોષ ઉત્પન્ન કરે છે વળી કૅમેરા પાત્રની વધારે નજીક હોઈ આગળના હાથવાળો ભાગ વધારે પડતો મોટો થઈ જાય છે. પાત્રરચના અને પ્રકાશયોજના સપ્રમાણ છે. લીટી દોરી બતાવ્યા પ્રમાણે કાપવાથી તે વધારે જોરદાર બનશે.

'કાંતરણીવાળી નળી'ના ચિત્રની ટેકનિક, એક્સપોઝર, પ્રકાશ, નવો કોણ વગેરે સુયોગ્ય છે. ભાઈ યુ. એચ. કલોલવાળાના ચિત્ર 'સફર'માં વાદળિયું વાતાવરણ છે, પણ પાત્રોથી વધારે નજીકથી તે લેવાએલું હોઈ પ્રમાણમાં પાત્રો જ લક્ષ્યબિંદુ બને છે અને વાતાવરણ જણાતું નથી.

શ્રીદામ ભટ્ટ

વિકસતું વિજ્ઞાન

ઍટમ બૉંબ શોધાયા પછી સર્વ શાસ્ત્રોનું લક્ષ હવે તેના રક્ષણનાં સાધનો શોધવા તરફ કેન્દ્રિત થયું છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ઍટમ બૉંબ ફાટ્યા પછી જે વિનાશક કિરણો છૂટે છે તેને અટકાવવાનું કે નાશ કરવાનું કોઈ સાધન આજે વિજ્ઞાન પાસે નથી અને તેની શોધ માટે આજે લાખો રૂપિયા ખરચાઈ રહ્યા છે. એ માટેનું સંશોધન કરતાંકરતાં એક અત્યંત આશાસ્પદ પદાર્થની શોધ થઈ છે. તે વનસ્પતિજન્ય પદાર્થ હોઈ તેનું નામ રૂટિન છે. હીરોશીમા અને નાગાસાકી પર જે અનેક લોકો ઍટમ બૉંબના વિનાશક કિરણોના ભોગ થઈ પડ્યા હતા, તેમના પર પ્રયોગો કરતાં આ પદાર્થ મળી આવ્યો છે. એ વિનાશક કિરણોની એક અસર એ થાય છે કે લોહીની વાહિનીઓ તૂટી જઈ તેમાંથી શરીરની અંદર લોહી વહેવા માંડે છે. પણ રૂટિનના સેવનથી તેવું લોહી નીકળવું બંધ થઈ જઈ દરદી બચી જાય છે. રૂટિન લોહીની નળીઓની દીવાલો મજબૂત કરતું હોવાથી એમ થતું હોવું જોઈએ એમ મનાય છે. હાલ ઍટમ બૉંબથી બચાવનું આ એક જ માત્ર આશાનું કિરણ વૈજ્ઞાનિકોને મળ્યું છે.

કોટના ખિસ્સામાં નાખીને કે કૅમેરાની માફક ગળામાં ભેરવીને ગમે ત્યાં લઈ જઈ શકાય એવા વાયરલેસ ટેલિફોનની શોધ થઈ છે. તે વડે રસ્તેથી મોટરમાં કે ખેતરમાં બેઠાંબેઠાં ઘર ઑફિસ કે મિત્ર સાથે વાતચીત કરી શકાશે. તે વાપરવો પણ તદ્દન સહેલો છે. રેડિયો ચલાવતાં જાણે છે તેઓ તો સહેલાઈથી આ વાપરી શકશે. લગભગ ખરીર વજનના આ નવા ટેલિફોનની કિંમત ૩૦ થી ૫૦ ડૉલર (૧૨૫ થી ૨૦૦ રૂ.) સુધી પડશે એવો અંદાજ છે. અમેરિકાની એક કંપનીએ મોટા પ્રમાણમાં આ ટેલિફોન બનાવવાનું શરૂ કરી દીધું છે.

જરૂરી પૈસા નાખતાં વિશિષ્ટ વસ્તુ બહાર આવે એવાં આપમેળે ચાલતાં માનવયંત્રો અમેરિકામાં પ્રચલિત છે એ તો જાણીતું છે. કેટલીક દુકાનોમાં તો વસ્તુઓ વેચવા માટે મનુષ્યો જ હોતા નથી; કેવળ આવાં યંત્રો જ હોય છે. પણ આ બધામાં સૌથી વધુ આશ્ચર્યકારક યંત્ર તો તમને મનભાવતું ખાવાનું રાંધીને તૈયાર કરી આપે છે. રેલવે સ્ટેશનોએ તો એવાં યંત્રો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે કે જેમાં પૈસા નાખતાં તમારે જે ગામ જવું હોય ત્યાંની ટિકિટ અને બાંધું નાણું નાખ્યું હોય તો વધારાના પૈસા તથા એક વંચાતપત્રક પણ બહાર આવે છે. વળી કેટલાંક એવાં યંત્રો છે કે જેમાં તમે પૈસા નાખો તો તમને જોઈએ તે વિષયનું પુસ્તક મળે. નાટકને લગતા ખાનાનું બટન દાબતાં જ એક નાટકનું પુસ્તક તેમાંથી બહાર પડે છે! પણ એક તો એવું યંત્ર હવે નીકળ્યું છે કે જેમાં યોગ્ય આંકડાઓ મેળવીને તમે ડાયલ ફેરવો કે તેમાંથી તમારા માપનું ખમીસ, ટાઈ તથા હાથરૂમાલ બહાર પડે! ભવિષ્યમાં આવાં યંત્રો અનેક માણસોની નોકરીઓ ઝૂંટવી લેશે એમ લાગે છે.

ચીનાઈ માટીના અને કાચના પ્યાલા-રકાબીઓ ફૂટવાથી ઘણાં કુટુંબોને દર વર્ષે કેટલું યે નુકસાન સહન કરવું પડે છે. પણ હવે, ગમે તેટલાં પછડાય છતાં ફૂટે નહિ એવાં પ્યાલા-રકાબીઓ તથા ઇતર વસ્તુઓ બનાવવાની શોધ વૈજ્ઞાનિકોએ કરી છે. આ અતૂટ વાસણો બનાવવા પોલીથીન નામનો પદાર્થ તેમણે શોધી કાઢ્યો છે. તેમાંથી બનાવેલાં વાસણોના હાથા નીકળી પડતા નથી, તેમ ગરમીથી તે વાસણમાં ફાટ પણ પડતી નથી.

ગોકુળ તવારીખ: જુલાઈ

તા. ૧. શ્રીનગરમાં રેડિયો સ્ટેશન શરૂ થયું. • હૈદરાબાદ સરકાર અને રાજ્યની બૅંકની તમામ જમીનગીરીઓ હિંદ સરકારની સંમતિ વિના ફેરબદલી કરવાની મના કરતો વટહુકમ નીકળ્યો. • હૈદરાબાદની માલિકીની ડેક્કન ઍરવેઝ્ વિમાની સર્વિસનું લાયસન્સ રદ કરાયું. • મોરિશિયસમાં હિંદના હાઈ કમિશનર તરીકે ધર્મયશપાલદેવ નિમાયા.

તા. ૨ આસામમાં શિલોંગ અને ગૌહત્તી એમ બે સ્થળે રેડિયો સ્ટેશન શરૂ થયાં.

તા. ૪ કાશ્મીરમાં નૌશેરામાંથી હુમલાખોરોને હાંકી કાઢનાર બ્રિ. ઉસ્માનનું મૃત્યુ.

તા. ૯ પાકિસ્તાને તાયફાવાળાઓના પ્રદેશ વઝીરીસ્તાન પર બૉમ્બમારો કર્યો.

તા. ૧૦ પૅલેસ્ટાઈનમાં ૪ અઠવાડિયાંની તહકૂબી પછી ફરી આરબ-યહૂદી યુદ્ધ શરુ. • કાશ્મીર કમિશન દિલ્હી આવી પહોંચ્યું.

તા. ૧૫ વીરમગામની નાગચીન જકાતબારીની નાબૂદી. • પતિયાળા, કપુરથલા, નાભા, ફરીદકોટ આદિ રાજ્યોનું ૧૦૦૦ ચો૦ માઇલ વિસ્તાર અને ૩૦ લાખની વસતિવાળું દેશી-રાજ્યોનું સૌથી છેલ્લું એકમ રચાયું.

તા. ૧૯ ઑસ્ટ્રેલિયન વિમાની સિડની કૉટને કરાંચીથી સીધા હૈદરાબાદ ઊડી હિંદી સરકારની નાકાબંધી તોડી હુકમનો ભંગ કર્યો.

તા. ૨૧ સુભાષચન્દ્ર બોઝના જ્યેષ્ઠ બંધુ શ્રી સતીષચન્દ્ર બોઝનું અવસાન.

તા. ૨૪ મધ્ય પ્રાંતની સરકારે રાજ્યભાષા તરીકે હિંદીનો સ્વીકાર કર્યો.

તા. ૨૭ ઇંગ્લંડ-ઑસ્ટ્રેલિયા વચ્ચેની ચોથી ટેસ્ટ મૅચમાં ઑસ્ટ્રેલિયાની ૭ વિકેટે જીત.

તા. ૨૮ કરાંચીના સુપ્રસિદ્ધ પત્ર 'સિંધ ઑબ્ઝર્વર'ના ૩૦ વર્ષ સુધી માજી તંત્રી ને જાણીતા પત્રકાર શ્રી ડોસામારાજુ પુનીઆહનું અવસાન.

તા. ૩૦ કાપડ પર ફરી અંકુશ. • લંડનમાં ૧૪મી ઑલિમ્પિક રમતો શરુ થઈ.

તા. ૩૧ ચેકોસ્લોવાકિયાના એલચી તરીકે શ્રી નિઘામ રાઘવન નિમાયા.

આ માસ (ઑગસ્ટ) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ 'સ્વરાજ્ય એ જન્મસિદ્ધ હક્ક છે.'ની પ્રથમ ઘોષણા કરનાર લો૦ ટિળકનું મૃત્યુ, ૧૯૨૦.
તા. ૫ હેસ્ટિંગ્સ પર લાંચનો આરોપ મૂકનાર રાજા નંદકુમારને તેણે ફાંસી અપાવી, ૧૭૭૫.
તા. ૧૦ જગતની પ્રખ્યાત વેધશાળા ગ્રીનીચની રૉયલ ઑબ્ઝર્વેટરી સ્થપાઇ, ૧૬૭૫.
તા. ૧૩ પંદરમી કૉંગ્રેસના પ્રમુખ ને જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી રમેશચન્દ્ર દત્તનો જન્મ, ૧૮૪૮.
તા. ૧૬ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની સગવડો સરકારે બંધ કરતાં ગાંધીજીના ઉપવાસ, ૧૯૩૩.
તા. ૧૯ રંગૂનથી ટોકિયો જતાં રસ્તે વિમાન-અકસ્માતમાં સુભાષચન્દ્ર બોઝનું મૃત્યુ, ૧૯૪૫.
તા. ૨૪ ગુજરાતી ગદ્યના પિતા ને પ્રેમશૌર્યના ઉદ્ગાતા એ કવિ નર્મદનો જન્મ, ૧૮૩૩.
તા. ૨૫ સીંગાપુરમાં આઝાદ હિંદ ફોજનું નેતૃત્વ સ્વીકારી સુભાષ 'નેતાજી' બન્યા, ૧૯૪૩.
તા. ૨૮ દરિયામાંનાં તારનાં દોરડાં દ્વારા પ્રથમ સળંગરીત ટેલિગ્રાફ મોકલાયો, ૧૮૫૦.
તા. ૩૧ બાળ કેળવણીમાં ક્રાંતિકર કેળવણીકાર બાઇ મેરીઆ મૉન્ટેસોરીનો જન્મ, ૧૮૭૦.

આ માસની વ્યક્તિ-વિશેષ : સર દીનશા એદલજી વાચ્છા

પારસી કોમે હિંદના સ્વાતંત્ર્ય-જંગમાં દાદાભાઇ નવરોજજી અને ફિરોઝશાહ મહેતા ઉપરાંત જે ત્રીજા મહારથી આપ્યા તે આ ઉગ્ર દેશસેવક, પ્રખર નાણાંશાસ્ત્રી ને કૉંગ્રેસની સ્થાપનામાં અગત્યનો ફાળો આપનાર શ્રી દીનશા એદલજી વાચ્છાનો જન્મ ૧૮૪૪ની ૨જી ઑગસ્ટે મુંબાઈમાં થએલો. એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ ૧૮૬૪માં તે એક બૅંકમાં નોકરીએ ચઢ્યા, જ્યાં તે હિંદી ઉદ્યોગના પિતા જમશેદજી તાતા સાથે સંબંધમાં આવતાં તેમની સ્વદેશી મિલમાં જોડાયા. આ કાળમાં તેમણે હિંદી નાણાંપ્રકરણનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો ને અર્થશાસ્ત્ર તથા રાજકારણ ઉપર વેધક પ્રકાશ નાખતા લેખો લખવા શરુ કર્યા.

ઇ. ૧૮૮૫માં કૉંગ્રેસની સ્થાપનામાં અગ્રણી બની તેની નીતિ ઘડવામાં તથા ઉછેરવામાં પણ તેમણે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો. ઉગ્ર વિચારસરણી અને નિર્ભયતાથી ભરેલાં તેમનાં કૉંગ્રેસમાંના ભાષણો એવાં તો માહિતીપૂર્ણ અને આંકડાથી સભર રહેતાં કે સામા પક્ષને કટાણે મોંએ તેમનું કહેવું માન્ય કરવું પડતું. ઈ. ૧૮૯૭માં વેલ્બી કમિશન આગળની તેમની જુબાની તેમની નિર્ભયતાની દ્યોતક છે. તેમની દેશદાઝ અને ઊંડી વિદ્વત્તાને કારણે ઈ. ૧૯૦૧માં તે કૉંગ્રેસના પ્રમુખ નિમાયા. ઈ. ૧૯૧૫માં તેના સ્વાગત-પ્રમુખ પણ તે હતા. પરંતુ ઈ. ૧૯૧૮માં મૉન્ટફર્ડ સુધારાના પ્રશ્ન પર મતભેદ થતાં તે કૉંગ્રેસમાંથી છૂટા થયા અને લિબરલ પક્ષમાં જોડાયા, જેના તે ઇ. ૧૯૧૯ તથા ૧૯૨૨માં પ્રમુખ નિમાએલા.

રાજકારણ ઉપરાંત બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ તેમણે મહત્ત્વની કામગીરી બજાવી છે. મુંબાઇની હિંદી વેપારી ચેમ્બરની સ્થાપનામાં તેમનો મોટો ફાળો હતો. પ્રેસિડેન્સી એસોસીએશનને પણ તેમણે જ સધ્ધર પાયા પર મૂકેલું. મુંબાઈ કૉર્પોરેશનના તો તે ૩૦ વર્ષ સુધી સભ્ય ને ૧૯૦૧માં પ્રમુખ હતા. વળી મુંબાઈ ધારાસભા, હિંદી ધારાસભા અને કાઉન્સિલ ઑવ્ સ્ટેટના સભ્ય તરીકે કડક ને વેધક ટીકા કરી નોકરશાહીમાં ખળભળાટ મચાવતા.

આર્થિક તથા વ્યાપાર વિષયક પ્રશ્નોની બાબતમાં તો તેમનું સ્થાન અનન્ય ગણાતું. ઇમ્પીરિયલ બૅંક ઑવ્ ઈન્ડિયાના ગવર્નર બનવાનું ભાગ્યે જ કોઇને મળતું માન તેમને મળેલું. એ સિવાય અનેક કમિટીઓ, વેપારી સંસ્થાઓ, બૅંકો, પેઢીઓ આદિ સાથે તેમનો ગાઢ સંબંધ હતો. ૯૨ વર્ષનું લાંબું ને કાર્યરત જીવન જીવી ઈ. ૧૯૩૬માં તે મૃત્યુ પામ્યા.

પૉમ્પીઆઈનો વિનાશ : આ માસનો પ્રસંગ-વિશેષ : ઇટાલીમાં નેપલ્સ શહેરથી ૧૫ માઇલ દૂર વિસુવિયસ પહાડની તળેટીમાં દરિયાકાંઠે આવેલું પૉમ્પીઆઈ નગર ઈસવી સનની શરૂઆતમાં રોમન કાળમાં વૈભવની ટોચે હતું. અમીરો તથા ધનિકોનું એ વિહારસ્થળ વિલાસ માટે પ્રખ્યાત હતું. સમૃદ્ધિથી ધીકતા એ શહેર પર કુદરતનો પહેલો પ્રકોપ ઇ. સ. ૬૩માં ઊતર્યો. ધરતીકંપના આંચકાથી તેનાં ઘણા ઘરો પડી ગયાં. તેમાંથી કળ વળી ન વળી ત્યાં તો ઈ. ૭૯ના ઑગસ્ટની ૨૪મીએ વિસુવિયસ જ્વાળામુખી એટલા પ્રચંડ પ્રકોપથી ફાટ્યો કે એક જ કલાકમાં ધગધગતા લાવા રસના ૧૫થી ૨૦ ફૂટના થરો આખા શહેર પર પથરાઇ વળ્યા અને ઘડી પહેલાંનું ધીકતું શહેર ક્ષણાર્ધમાં ભસ્મીભૂત બની ગયું! ત્યારથી ૧૭ સદીઓ સુધી તે માનવસ્મૃતિ પરથી ભૂંસાઇ ગયું. અચાનક ઈ. ૧૭૪૮માં તેની આકસ્મિક ભાળ લાગી અને તે પછી સો વર્ષે ઇ. ૧૮૬૦માં તેનું પદ્ધતિસરનું ખોદાણ શરૂ થયું. આજે પણ એનાં ખંડેરો તથા મળી આવેલી અનેક કલામય વસ્તુઓ પરથી એની સમૃદ્ધિ અને એના ભયંકર વિનાશનો તાદૃશ ચિતાર આવીને રોમાંચ ખડા થાય છે. ...

—શ્રી ધરાણી—

મહોબાના યુદ્ધમાં ઘાયલ થઈ બેભાન પડેલા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ પર ગીધ-સમળીને માંસ ખાવા તૂટી પડેલાં જોઈ થોડે જ દૂર ઘવાઈને પડેલા તેના સામંત સંયમરાયે તેને બચાવવા પોતાના દેહમાંથી માંસના ટુકડા કાપીકાપીને તે પક્ષીઓ તરફ ફેંકવા માંડ્યા. તરત પક્ષીઓ પૃથ્વીરાજને છોડી તે ખાવા ધસ્યા. દરમ્યાન પૃથ્વીરાજને શોધતા સરદારો આવી પહોંચ્યા તેઓ એ રંગામીભક્ત સામંતને બચાવવા દોડ્યા, પણ તે પહેલા જ એ વીર મૃત્યુ પામ્યો હતો !

કહેવતોના અર્થ : 'કઢી ઉપર તાણું નહિ ને લાડુ ઉપર વાણું નહિ.' ગુજરાતીનું શ્રેષ્ઠ સાધન ગણાતી કઢી લગાવ્યા પછી જેમ તાણું નકામું છે; અને લાડુ જેવા ભોજન પછી વાણું કરવાનું રહેતુ જ નથી, તેમ કોઈ નિશ્ચિત વસ્તુનો અંતિમ તબક્કો બતાવવા માટે તેમજ તે પછીના બીજા પ્રયત્નોનું નિષ્ફળત્વ વર્ણવવા માટે વપરાતી આ કહેવત આખી કાવ્યોચિત રૂપે નીચે મુજબ છે:

કઢી ઉપર તાણું નહિ, ને લાડુ ઉપર વાણું નહિ;
ડગલા ઉપર શાલ નહિ, ને બખ્તર ઉપર ઢાલ નહિ;
માડને ખેતર માળો નહિ, ને શ્રીહરને ઉચાળો નહિ,
મેઢીને ગવાળો નહિ, ને કુંવારાને સાળો નહિ,
બ્રાહ્મણને ઘેર પાળો નહિ, ને નાગર જેવો કાળો નહિ,
ચાટવામાં ફાડ નહિ, ને ઘરજમાઈ ને લાડ નહિ.

(પાળો=જૂના વખતમાં ગુનાનો દંડ વસૂલ કરવા મોકલાતા માણસને મ્હોસલ કે પાળો કહેતા હતા; પણ બ્રાહ્મણોની સાત્વિકતા ને પ્રામાણિકતા એવાં ઊંચાં ગણાતાં કે તેમને ઘેર એવો પાળો(સિપાઈ) મોકલવાની જરૂર જ મનાતી નહિ; ફાડ=ફાચર).

અનેકાર્થી શબ્દ : ઉષા=મળસ્કાનું અજવાળું, પરોઢ સમયે પૂર્વ દિશામાં જણાતી લાલિમા; સારી જમીન; એક વૈદિક દેવતા; પુરાણોમાં આવતું પાત્ર ઓખા.

ગણિતગમ્મત: કોઈ પણ ચાર પાસેપાસેની સંખ્યા લો. તેમના ગુણાકારમાંથી પહેલી અને છેલ્લી સંખ્યાના ગુણાકારના બમણા બાદ કરો. જે આવે તેનું વર્ગમૂળ કાઢવાથી પહેલી અને છેલ્લી સંખ્યાનો ગુણાકાર જ આવી રહેશે. દા. ત. ૨,૩,૪,૫ એ ચાર સંખ્યા છે. હવે ૨×૩×૪×૫=૧૨૦–૨(૨×૫)=૧૦૦. તેનું વર્ગમૂળ ૧૦=૨×૫.–ગ.ના.ખત્રી

(ઑગસ્ટ ૧૯૪૮)

જહાંગીરે બહાર પાડેલા બાવનથી સિક્કાઓ પૈકી એકમાં તેણે પોતાની પ્રિય રાણી નૂરજહાના નામને પણ સ્થાન આપ્યું છે. ઉપર આપેલા ૧૬૬ ગ્રેન વજનના સોનાના સિક્કામાં તેના નામ સાથે નૂરજહાંના નામનો પણ ઉલ્લેખ હોવાને લીધે તે મહત્ત્વનો છે. તેની એક બાજુ 'ઝીહુકમ-ઇ-શાહ જહાંગીર યાફ્ત સદ ઝીવર, ઝર્બ-ઈ-સુરત' અને બીજી બાજુ પર 'બ નામ-ઇ-નૂરજહાં બાદશાહ બેગમ ઝર ૧૦૩૬' લખેલું છે; જેનો અર્થ એવો થાય છે કે બાદશાહ બેગમ નૂરજહાંના નામને લીધે સોનાનાં શત સૌંદર્ય મેળવેલો સોનાનો સિક્કો; શાહ જહાંગીરના હુકમથી સુરતમાં પાડેલો હીજરી ૧૦૩૬.

એક આડી દોરી પર બે મોસંબી કે દડા સરખી લંબાઈની દોરી વડે લટકાવી તેમની વચ્ચે એક ત્રીજો દડો ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ટૂંકી દોરીવડે લટકાવો. હવે કોઈ પણ છેડા પરના દડાને હાથ વડે હિલોળો આપો. આમ થતાં બીજા છેડા પરનો દડો પણ પેલા દડાની સાથે તાલ દેતો હિલોળવા માંડશે તે એવી રીતે કે જેમજેમ પહેલા દડાની ગતિ ઓછી થશે તેમતેમ આ ત્રીજા દડાની ગતિ વધતી જશે. પછી જેમજેમ આ ત્રીજો દડો ધીમો પડતો જશે તેમતેમ વળી પહેલા દડાની ગતિ વધવા માંડશે. આમ બંને દડાની ગતિ ધીમી પડી બંધ પડી જાય ત્યાં સુધી ચાલશે. વચ્ચેનો દડો તો આ બધી ક્રિયા વખતે સ્થિર જ રહે છે.

રેશમી મોજાંની જોડ બનાવવા માટે ૫૦ માઈલ લાંબા રેશમના બારીક તારની જરૂર પડે છે પણ એવું યંત્ર શોધાયું છે કે જે તેમાંથી એક જ મિનિટમાં એક જોડ મોજાં ગૂંથી કાઢી શકે છે.

કલાકલિકા: હાથની ગૅાડને(બરંગ) કલાદૃષ્ટિ આપણા પ્રાચીન અલંકારોના સમૃદ્ધ સૌન્દર્યને પ્રીછતી થઈ છે તેના ઉદાહરણરૂપ કાનનાં બે ઝૂમખાં

બગડા બાફવામાં આવે છે ત્યારે બટાટાનાં છ૦ ટકા તત્ત્વો ગાળવાં જાય છે, આ પાણીને ફેંકી ન દેતાં સોટ બાંધવાની કણકમાં વાપરશો તો બે કામ સરશે.

આંબાના પાનની રાખમાં સહેજ મોરથુથુની ભસ્મ ભેળવી તૈયાર કરેલ વસ્ત્રાલ બુઝી સખત દાઝેલા ભાગ પર આઠ દિવસ સુધી રોજ બસરાવ્યા કરવાથી ફાયદો થશે.

મોસંબીની છાલ ઝડપથી અને જરાપણ રસ બહાર ન નીકળે એવી સફાઈદાર રીતે કાઢવાની યુક્તિ એ છે કે પહેલાં મોસંબીની મધ્યમાં ચાકુ વડે ગોળાકાર કાપ મૂકો પણ તે એ રીતે કે ફળ ઉપરની છાલ જ કપાય. પછી એ કાપામાં ચમચાનો પાછલો હાથો ખોસી છાલને સાવચેતીથી ઉખેડો. આ રીતે એક બાજુનું અડધિયું ઉખેડ્યા પછી ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે બીજું અડધિયું ઉખેડવું.

મનુષ્યશરીરમાં દસ ગૅલનનું પીપ ભરાય એટલું પાણી, સાબુની દસ ગોટી બને એટલી ચરબી, ૯૦૦૦ પેન્સિલો બને તેટલો કાર્બન, ૧૦૦૦ દીવાસળીના ટોપકાં બને તેટલો ફૉસ્ફરસ, નાની ખીલી બને તેટલું લોહ ને ચાંચડની ફોજ ઉડાડી શકે એટલો ગંધક હોય છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં પ્રકાશનો

સમૂળી ક્રાન્તિ: દેશના ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક આદિ સર્વે વિષયોમાં ક્રાન્તિકારી પલટો લાવવાના વિચારો રજૂ કરતું ચિંતનસભર પુસ્તક: લે૦ કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા, ૧-૮-૦; **ખાદીવિદ્યા-પ્રવેશિકા**: કપાસની ખેતી કરવાથી માંડીને ખાદી વણવા સુધીની બધી નાનીમોટી ક્રિયા વિષે સાંગોપાંગ સચિત્ર માહિતી આપતા પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ: ૧-૪-૦; **દિલ્હી-ડાયરી**: ૧૯૪૭ની ૧૦મી સપ્ટેમ્બરે મહાત્મા ગાંધીજી દિલ્હી ગયા ત્યારથી તેમના અવસાન સુધીના વખતમાં પ્રાર્થના બાદ તેમણે આપેલાં ઐતિહાસિક પ્રવચનોનો આધારભૂત સંગ્રહ, ૩-૦-૦; **યંત્રો સામે બળવો**: બ્રિટનના અગ્રણી તત્ત્વજ્ઞ શ્રી એલ. પી. જૅક્સનાં વિવિધ જગ્યાએ અપાએલાં અને 'ધ રિવોલ્ટ અગેઈન્સ્ટ મિકૅનિઝમ' નામક પુસ્તકાકારે છપાએલાં વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ: કરનાર—ચન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ, ૦-૧૦-૦; **ખેડૂતપોથી**: ખેતીવાડી, ઢોરઢાંખર, ગૃહઉદ્યોગો, ખી, ખાતર ઇત્યાદિ વિષે ઝીણવટભરી માહિતી ઉપરાંત આરોગ્ય, આહાર, રોગ તથા તેના ઉપચાર, ખેતીને લગતા કાયદા વગેરેની માહિતી સરળ ભાષામાં આપતું ખેડૂતો માટે અતિ ઉપયોગી પુસ્તક: સંપાદકો—વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી, નગીનભાઇ સોમાભાઇ શેઠ, ૨-૪-૦; **પ્રેમપંથ (૧)**: અહિંસા, સત્ય આદિ આશ્રમવ્રતો તથા કોમી એકતા આદિ રચનાત્મક કાર્યક્રમના મુદ્દાઓ પર મહાત્માજીના જ શબ્દોમાં સારરૂપ વિચારોનો સંગ્રહ: યોજક—દેસાઇ વાલજી ગોવિંદજી, ૦-૪-૦; **પ્રેમપંથ (૨)**: મ૦ગાંધીજીની આત્મકથાના પ્રથમ ભાગને મૂળ શબ્દોમાં જ ટૂંકાણમાં સમાવી લેતું નાનકડું પુસ્તક: યોજક-દેસાઇ વાલજી ગોવિંદજી, ૦-૪-૦; **અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા**: અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં વપરાતા અંગ્રેજી શબ્દો માટે સરળ ગુજરાતી પ્રતિશબ્દોનો સટીક સંગ્રહ: સંયોજક—વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી, ૦-૧૪-૦; **પ્રહ્‌લાદ નાટક** તથા **સહનવીરનાં ગીતો**: વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી ભજવી શકે તેવું પ્રહ્‌લાદના કથાનકને વણી લેતું નાટક, તથા રચેલાં વિષયાનુરૂપ ૧૨ ગીતો સાથે. બીજી આવૃત્તિ, લે૦ જુગતરામ દવે, ૦-૧૦-૦.

આર. આર. શેઠની કંપનીનાં પ્રકાશનો

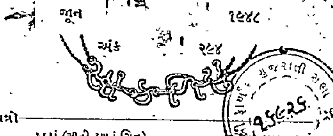
સૂનાં મંદિર: મરાઠી સાહિત્યના સમર્થ લેખક શ્રી વિ. સ. ખાંડેકરની રિકામા દેવ્હારા એ આખી નવલકથા તથા બીજી ૮ સુંદર વાર્તાઓનો એક જ પુસ્તકમાં સરસ અનુવાદ: કરનાર ગોપાળ ગ. વિદ્વાંસ, ૪-૮-૦; **જૂનું અને નવું**: શ્રી ગોવિંદભાઈ અમીનની એક સામાજિક નવલકથા, ૨-૮-૦; **જીવન-સ્વપ્ન (ખંડ પહેલો)**: એક સામાજિક અપૂર્ણ નવલકથા: લે૦ સુધીર, સંપાદક—સવાઇભાઈ મોહસી, ૪-૮-૦; **મહાત્મા ગાંધી**: મ. ગાંધીજી વિષે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે લખેલા લેખોનો સંગ્રહ: અનુ૦ બચુભાઇ શુક્લ, ૧-૪-૦.

કમલ પ્રકાશન મંદિરનાં પ્રકાશનો

પંચભૂત: ૭ પાત્રોની કલ્પિત સૃષ્ટિ ઊભી કરી તેમની કેવળ ચર્ચાઓ દ્વારા પોતાના કાવ્યમય ચિંતનશીલ વિચારો રજૂ કરતા શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના એક અભિનવ પુસ્તકનો અનુવાદ: કરનાર—નગીનદાસ પારેખ, ૨-૮-૦; **શિશુ ભારતી ગ્રંથમાળા** (પહેલો સેટ): 'ગલબા શિયાળના પરાક્રમો'ના પાંચ ભાગ તથા 'બટુકાનની બહાદુરી' એમ ૬ પુસ્તકોનો કુલ ૪૦૦ પાનાંનો, બાળકોને રોચક તથા મનોરંજક વાર્તા સાહિત્યનું વાચન આપતી સચિત્ર ગ્રંથમાળાનો પહેલો સેટ છએ પુસ્તકોના લેખક: રમણલાલ સોની, કિ. ૫-૦-૦

ઇતર

રણછોડલાલ અને બીજાં નાટકો: માનવ પ્રકૃતિનું નિરૂપણ, રેખાલાઘવ, તાઝગીભર્યું સંવાદકૌશલ આદિ અનેક ગુણોને કારણે ગુજરાતી નાટ્ય-સાહિત્યમાં અનોખો ફાળો આપતાં શ્રી યશોધર ન. મહેતાનાં અગાઉ 'કુમાર'માં પ્રસિદ્ધ થએલાં પાંચ નાટકોનો સંગ્રહ: પ્ર૦ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ, ૨-૮-૦; **લી. ઝવેરચંદ મેઘાણી**: સ્વ. મેઘાણીએ વિવિધ વ્યક્તિઓને લખેલા પત્રોનો સંગ્રહ: સં૦ મહેન્દ્ર મેઘાણી, પ્ર૦ તારાચંદ રવાણી, નવસર્જન કાર્યાલય, મોટા આંકડિયા, કાઠિયાવાડ, ૩-૦-૦; **સભાશાસ્ત્ર**: સભાનું તંત્ર, વ્યવસ્થા, નિયમન, પ્રકાર ઇત્યાદિ વિષે કાનૂની રીતરિવાજો, ધારાઓ ઇત્યાદિ વિષે ઝીણવટભરી ને વિદ્વત્તાભરી માહિતી આપતું ઉપયોગી પુસ્તક: લે૦ ન. વિ. ગાડગીલ, પ્ર૦ ચંદ્રકાન્ત ચીમનલાલ વોરા, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ, ૬-૦-૦; **અદૃશ્ય શત્રુ**: 'કુમાર'ના વાચકોને સુપરિચિત શ્રી કાલિદાસ જાદવની પ્રગટ-અપ્રગટ એવી ૨૧ રસપ્રદ વૈજ્ઞાનિક નવલિકાઓનો સંગ્રહ, ત્રિરંગી જૅકેટ સાથે: પ્ર૦ આદર્શ પુસ્તક ભંડાર, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ, ૩-૮-૦; **ફૂલશય્યા**: બંગાળના જાણીતા લેખક ચારુચન્દ્ર વંદ્યોપાધ્યાયની એક સામાજિક નવલકથાનો અનુવાદ: કરનાર—રમણલાલ સોની, પ્ર૦ વોરા ઍન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ લિમિટેડ, ૩ રાઉન્ડ બીલ્ડિંગ, કાલબાદેવી મુંબાઈ-૨, ૩-૦-૦; **આરાધિકા**: અરવિંદ આશ્રમનાં મુખ્ય કર્તાહર્તા શ્રી માતાજીને ૭૦ વર્ષ પૂરાં થવાના પ્રસંગે તેમને અર્ધ્યરૂપે અર્પણ થએલો શ્રી પૂજાલાલનો ૭૭ મુક્તકોનો નાનકડો સંગ્રહ, પ્ર૦ શ્રી અરવિંદ સર્કલ, ૩૨, રૅમ્પાર્ટ રો, ફૉર્ટ, મુંબાઇ-૧, ૧-૦-૦; **અર્ચના**: શ્રી અરવિંદને અર્ચનારૂપ, તેમના તત્ત્વજ્ઞાનને વણી લેતો કાવ્યસંગ્રહ: લે૦ રજનીકાન્ત મોદી, પ્ર૦ શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પોંડીચેરી, ૧-૪-૦; **રંગચૂંદડી**: ગુજરાતના જાણીતા કલાકાર શ્રી મનજીલાલ ત્રિવેદીનાં ગ્રામજીવનને લગતાં સાત રંગચિત્રોનો સંગ્રહ: પ્ર૦ નવસર્જન કાર્યાલય, મોટા આંકડિયા, કાઠિયાવાડ, મુખ્ય વિક્રેતા—ભારતી સાહિત્ય સંઘ, લિ મુંબાઇ અને અમદાવાદ, ૩-૦-૦; **યોગપ્રવેશિકા**: આસન-પ્રાણાયામ તથા ષટ્કર્મ આદિ યૌગિક ક્રિયાઓ વિષે પ્રાથમિક માહિતી તથા તેના અનેકવિધ ફાયદાઓ જણાવતું સચિત્ર પુસ્તક: લે૦ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદજી, પ્ર૦ યોગસાધન આશ્રમ, ૧૬, પ્રિતમનગર, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ. **રાષ્ટ્રપિતાનાં ચરણોમાં**: મહાત્મા ગાંધીજીના મૃત્યુથી માંડી તેમની ભસ્મવિસર્જન સુધીના બનાવોને લગતી માહિતી તથા દેશવિદેશના પ્રમુખ લોકોએ આપેલી અંજલિઓને મહાત્માજીના કેટલાક ફોટોગ્રાફો સાથે વણી લેતું પુસ્તક: સંપાદક—હરિપ્રસાદ ગ. મહેતા, પ્ર૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ., ૧-૧૨-૦.

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ-પ્રકાશનસ્થાનઃ કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ.
વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૭॥; પરદેશમાંથી ૯॥ અગાઉથી. છુટક નકલના બાર આના.

ZENITH

ઝેનિથ

વિવેકશીલ લોકોની પસંદગી પામેલું

ઝેનિથનું પ્રત્યેક ઘડિયાળ ઉત્તમોત્તમ કારીગરીનો નાદર નમૂનો છેઃ સુકુમાર સૌંદર્ય, ભભકદાર રૂપ અને દિવસ રાતની નિઃશંક ચોકસાઈ. ધંધાદારીઓ તેમજ ખેલાડીઓ ઝેનિથ જ પસંદ કરે છે કારણ કે આ ઘડિયાળ એવું છે જે ભરોસાપાત્ર તરીકે વિખ્યાત હોવા સાથે કિંમતમાં પણ માફકસર છે.

ખેલાડીઓ માટે ડાબી બાજુનું: નં. ૧૩૬૪ 'સ્પોર્ટ'. ધક્કાની અસર ન થાય અને ધૂળ આદિથી સુરક્ષિત રહે તેવી બનાવટવાળું. પોલાદની પીઠવાળી ક્રોમનો ઢોળ ચઢાવેલી કેઈસ 'સ્વયંપ્રકાશિત(લ્યુમિનસ) આંકડાઓ અને કાંટાઓ. રૂ. ૧૪૭/-

ધંધાદારીઓ માટે જમણી બાજુનું: નં. ૧૨૩૪. પોલાદની પીઠ અને ક્રોમનો ઢોળ ચઢાવેલી કેઇસવાળો પ્રખ્યાત નમૂનો રૂ. ૧૦૯. નં. ૧૨૩૪ના જેવાં જ નમૂનાઓમાં પણ વિવિધ ડિઝાઈનના અપ્રકાશિત ડાયલ ને નાના સેકંડ કાંટાવાળા ઘડિયાળના રૂ. ૧૩૦ અને રૂ. ૧૭૯ સોના સેંટર કાંટાવાળાનાં રૂ. ૧૮૦ ને રૂ. ૧૮૮.

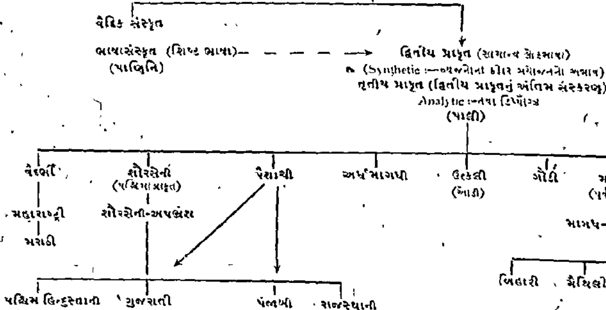
FAVRE - LEUBA

ફાવર-લ્યુબા એન્ડ કંપની

લિમિટેડ

મુંબાઈ અને કલકત્તા

ઉત્તર હિંદની આર્ય ભાષાઓ : લેખક તથા સંયોજક : રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી.

[પ્રાંતોની ભાષાવાર રચના કરવાના ભાગે અવારનવાર થર્ચાતા વિષયને અંગે દેશમાં પ્રાંતીયતાનું એક સંકુચિત માનસ ઊભું થતું જાય છે; પણ આજે જુદાજુદા પ્રાંતોમાં જુદાં રૂપે પ્રગ એ બધી ભાષાઓનું મૂળ તો એક જ છે. પ્રાંતીયતાના ઝનૂનમાં વિસરાઈ જતા એ મુદ્દા તરફ આ ઉપરનો આલેખ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે, અને આપણી ભાષાઓના રસમય ગોઠીનાર બોધ કરવા સાથે એમ પણ પ્રબોધી રહે છે કે, બધા પ્રાંતો જેમ એક જ માતૃભૂમિનાં અંગ છે, તેમ, જે ભાષાઓને લીધે આ ઝઘડા થાય છે તે ભાષાઓ પણ એક જ જનેતાની પુત્રીઓ ઉપરના ઉત્તર હિંદના આલેખ જેવી જ દક્ષિણ હિંદની દ્રાવિડી ભાષાઓની પણ એકરૂપતા છે. આલેખને સમજવા માટે લેખની શરૂમાં આર્યોના આગમનની પૂર્વભૂમિકા સમજાવી છે. —

આ પણા દેશનાં જંગલો અને ડુંગરોમાં અનાર્યો અથવા આદિવાસીઓ તરીકે ઓળખાતી જે જુદીજુદી જાતિઓ આજ પણ વસે છે તે હિન્દના મૂળ વતનીઓ છે એવી સર્વસામ માન્યતા છે. એમના પછી દ્રાવિડ નામની જાતિના લોકો બહારથી આવી આપણા દેશમાં વસ્યા. આ દ્રાવિડ લોકો હિન્દના આદિવાસીઓ કરતાં જુદા છે. દ્રાવિડો એ રિયન અથવા 'અસુરો' છે અને તેઓ આર્યો પહેલાં એસીરિયા, ઇજિપ્ત વગેરે દેશોમાંથી આવીને હિન્દમાં વસ્યા, એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. ઋગ્વેદમાં કહેલા 'દસ્યુ'ઓ તે જ દ્રા એમ પણ હાલ મનાય છે. દ્રાવિડો પછી આર્યો આવ્યા. તેમનાં બે જૂથો (અથવા અનેક જૂથો) જુદેજુદે સમયે હિન્દમાં દાખલ થયાં. પહેલું જૂથ, જેમાં સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, ઢાંખર વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો તે શાન્ત રીતે નિવાસ અર્થે હિન્દમાં આવ્યું. બીજું જૂથ એ આક્રમણકારી હથિયારબંધ ટોળું હતું અને તેથી તેઓ માત્ર થોડી સ્ત્રીઓને જ સાથે લાવી શક્યા. બંને જૂથો થોડાક ફેરફાર સાથે આર્ય ભાષા બોલનાર હતાં. પહેલું જૂથ પંજાબમાં વસ્યું હતું, બીજું જૂથ કાશ્મીરમાંથી ગિલ્ગિટ અને ચિત્રાલમાં થઈને એક [illegible] ગંગા-જમનાના પ્રદેશમાં ફેલાઇ ગયું ત્યાં આ બીજ [illegible]

કુમાર આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક • વર્ષ ૨૫ અંક ૬ • જૂન ૧૯૪૮

નર્મદાતટે પૂર્ણિમા

બાલમુકુન્દ દવે

• ઇન્દ્રવંશા •

આછોતરી નીરછટા વહાવતાં,
ઝીલાવતાં અમૃતપ્રોક્ષણોથી,
આ ગુર્જરીની ઉરધાર શાં અહો!
આ નર્મદાનીર અખંડ રેલતાં.

• મંદાક્રાન્તા •

એ રેવાનાં દરશન કરી, આરતી આરતાં તે
વેરાયા સૌ જનગણ, ઢળ્યો સૂર્ય અસ્તાચળે, ને
સામે તીરે ગડવર ઊંચી ભેખડોની પછાડી
ઊગી શી વિમલ સહસા પૂર્ણિમા કુહકભાગી!
કન્યા કોઈ કુલિન ગભરુને મળકે ગુપ્ત દૈ
એકાકીલી સરિતતટ, સૌ એ સખી હોય ચાલી,
ધીરી ગતી નજર કરતી ચંદ્રિકા અંગમાં કૈં,
તાલી દેતી તરલ સરતી મંડળી તારિકાની.
આજુબાજુ નિરજન લહી રમ્ય એકાંત શાંત
ઊતારીને ત્વરિત અળગું અભ્રનું ઉત્તરીય,
ધાઈ દેતી રજતપટથી દીર્ઘ સોપાનમાલા,
આવી પ્હોંચી જલતટ લગી પૂર્ણિમા-દેવબાલા.
છૂટી મૂકી કિરણલટને સ્નાનઔત્સુક્યઘેલી,
ને ઓચિંતી શુચિ જલવિષે કાયને મુક્ત મેલી.
સ્પર્ધા માંડે રમણીય તરંગો કશા નર્મદાના,
ગૌરાંગીનાં અમરતભર્યાં અંગને સ્પર્શવાને!

• વસંતતિલકા •

કાંઠે ધરી, ઘડિકમાં બર મધ્ય વ્હેલી,
ફેરાઈને ઘડિક એકની આસપાસ,
ને ડૂબકી ઘડિક ડોકવતી જ દૂરે,
વ્હે પૂર્ણિમા જલપ્રવાહ જ સાથસાથ.
જ્યાં ઓરસંગમ થકી જલરાસક્રીડા
જામે, રમે રસિકડી જયવંતિ રુદ્રકન્યા,
જ્યાં ઊડતી ધવલ ફેનિલ ઓઢણીઓ,
ચંદા ય ત્યાં ઘુમરતી વિચિતંતુલોમાં.

• સ્રગ્ધરા •

ઝૂકેલાં તીરપ્રાન્તે
હરિત દરખતાં વૃક્ષનાં વૃન્દ ડોલે,
ગાયાઓની છબીને
જલ-દરપણમાં ઝીલતી જોય મુગ્ધ.
શઢીપોના પુંજ મોંઘા,
વરદ સરકતાં મન્દ ને હંસપોતે,
દેખાતા આરપારે
અગણિત અનેરે ડોકે રાંકડો શા.

• શાલિની •

ઓઢી આછું નર્મદાનીરચીર
પ્રકૃતિની લાડકી પુત્રી જેવી,
ઘૂણી, ઢાંકી, ચાક ખાતી ઢળેલી,
ખેલી પોતુ ગૂંથતી ચંદ્રિકા જો!

• મંદાક્રાન્તા •

મોતી મોંઘાં ખરલ કરીને વાયર્યાં હોય તેવા
જ્યોત્સ્ના-વેણુકણ ચળકતા વિસ્તર્યા શ્વેતશ્વેત.
પૂર્ણિમાનાં સહજ ઢળતાં કૌમુદીગાન શ્રાન્ત,
બેઠી રે'તી જયજય વારી ભવ્યતા ભવ્યતાને.

• માલિની •

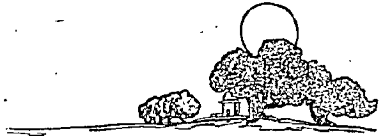
સહજ શ્રમ ઉતારી પૂર્ણિમા ચારુગાત્રી,
કિરણલટ સમારી હાસની મંદમંદ
જલ-નરતન સંગે સાધતી અંગભંગ,
અધિક વિવશ થાતી નર્તતી નવ્ય રંગ!

• શિખરિણી •

કદી પીધી ચંદ્રની અગાસીએ,
ઉદ્યાનમાં 'અંકુરના પગથીએ,
ગિરિનાગે ઉન્નત શૃંગ વા કદી
આકંઠ પીધી પ્રતિ માસ પૂર્ણિમા.

• અનુષ્ટુપ •

જોઈ જે એક આ કિન્તુ અનોખી નર્મદાતટે,
અખંડ ગંગશાકારે, ચિદાકારો જગ્યા કરે.

કવિ

માનવ! હું છું જવાસાનો છોડ.
લીલો ઉનાળે, સૂકો ચોમાસે! માનો નો મોટી ખોડ.—માનવ! હું છું

તાતા હું તાપમહીં જોઉં આહ્લાદમહીં આવંતી વર્ષાની છોળ;
વર્ષાના વેગભર્યા જીવનઆવેગમાં હું જોઉં શિશિર હાડીઓળ.—માનવ•

જેઓને જન્મ મને દેખાતું મૃત્યુ કને, મૃત્યુમાં જોઉં જન્મમોડ;
ગોઠીને માણી લીધી, જેઓને જાણી લીધી ચંચલ આ દુનિયાની દોડ.—માનવ•

શાશ્વત વર્ષાને આંહી જગમાં ઉતારવાનો દૈવે મારે છે મહા કોડ;
મારો નવ મેળ ખાય પૃથ્વીની પ્રકૃતિથી, એકલડો તેથી અજોડ!—માનવ•

સરોદ

જીવન

અમોને વાત કો'દી ભૂલથી સુખની ન પૂછો;
કદી આનન્દ છે દેવે, પરંતુ સુખ નથી.
અમોને સાથ કો'દી આપ્તીને આંસુ ન લૂછો,
કદી આક્રંદ છે, પીડું પરંતુ દુખ નથી.
અમે તો એટલું જાણી શક્યા છીએ ફક્ત કે
મળી છે જિંદગી—એનું ન સુખ, કે દુઃખ નથી.

મૃત્યુ

મોતનું કાળું અરે' ઢાંક્યું ધરી
કોણ [illegible] સુખ મનોહર આવશે?
માત મારી ગાળ જે ભીંજે ભરી
કોણ પ્રેમ થકી હસી અપનાવશે?
એમની ના જીવને વાંખી કરી
એ જ શું 'મારો' કહી બોલાવશે?

મકરન્દ દવે

સમાજહિતની દૃષ્ટિએ —— [મનન] ——

હિંદ રાજકીય દૃષ્ટિએ આઝાદ બન્યું ને આપણે આશા રાખી હતી કે આમ જનતા સ્વાતંત્ર્યનો પ્રાણવાયુ લેશે કે તરત તેની દૃષ્ટિ ફેરવાઇ જઈ તે એક સ્વતંત્ર ને ગૌરવયુક્ત દેશના જવાબદાર નાગરિક તરીકે વિચારવા અને વર્તવા માંડશે. પણ હજુ સુધી તો આ સુખદ પરિવર્તનનાં કોઇ ચિહ્નો જણાતાં નથી. લાગે છે કે હજુ આપણે આપણા નાગરિક જીવનનો નૈતિક પાયો જ મજબૂત કરવાનો બાકી છે; આપણને ઘેરી વળેલી આંતરિક નબળાઇમાંથી માર્ગ કાઢવાનો છે.

ભવ્ય વારસો ધરાવતો આપણો હિંદ એક મહાન ને સુંદરતમ દેશ છે તેની પ્રજામાં બુદ્ધિમત્તાની કમી નથી. આપણા લોકોત્તર પુરુષો પૂર્વ કે પશ્ચિમ તરફના કોઈ પણ દેશના એ પ્રકારના પુરુષો સાથે બુદ્ધિપ્રતિભા અને નૈતિક મૂલ્યની બાબતમાં સહેલાઇથી બરાબરી કરી શકે તેમ છે. પરંતુ દેશની સાચી શક્તિ કે અશક્તિ તે દેશના એવા ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોત્તર નેતાઓની શક્તિ-અશક્તિ ઉપરથી નહિ, પણ જનતાના સામાન્ય નાગરિકની યોગ્યતા પરથી નક્કી થાય છે. અને સખેદ એ કબૂલ કરવું જોઇએ કે હિંદનો સરેરાશ નાગરિક અજ્ઞાન ને આળસમાં એટલો તો ડૂબેલો છે કે પોતાની વ્યક્તિગત પ્રગતિ તથા સમાજ-કલ્યાણના કાર્યમાં પડોશી સાથે સહકાર્ય કરવાની તેનામાં રજ પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા કે નિશ્ચય નથી. એ કેવળ જાત તરફ જ જોનારો, સાંકડા મનનો એકલપેટો છે. તેની દૃષ્ટિમર્યાદા માત્ર પોતાના—અને બહુ બહુ તો પોતાનાં સગાંવહાલાંના—સ્વાર્થની બહાર ભાગ્યે જ કશું જોઈ શકે છે.

તેનામાં નાગરિક ધર્મ (civic sense)ની તો મોટી ખામી છે. દાખલા તરીકે રસ્તા પર કેવી રીતે ચાલવું તેનું યે તેને ભાન નથી. ટિકિટબારી, બસ-સ્ટૅન્ડ કે સીનેમા આગળ હારમાં ઊભા રહેવાની તેને તમા નથી કોઈ સુંદર સ્થળે પર્યટન પર જાય તો ખાધેલા કાગળ વગેરે કચરો ત્યાં જ ફેંકી દેતાં તે જરા પણ અચકાતો નથી. રસ્તે જતાં, આગગાડીમાં કે બીજે ક્યાંય તે ઇચ્છા થતાં જ ગમે ત્યાં થૂંકે છે. પોતાના ઘરને તદ્દન સ્વચ્છ ને સુઘડ રાખનાર ગૃહિણી પણ પોતાના ઘરનો કચરો ઘરની બહાર આંગણામાં જ નાખી દેતાં જરા પણ અચકાતી નથી.

જાહેર સભાઓમાં આપણે ભાગ્યે જ વખતસર પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. સભામાં મોડો આવનાર શરમિંદો બનવાને બદલે ગાંડાઇથી વચ્ચે ઘૂસવાનો યત્ન કરે છે. આપણે કોઇને મળવાનો વખત આપીએ છીએ તે પણ ભાગ્યે જ પાળીએ છીએ. આગગાડીમાં બીજા ઉતારુઓના હક્કનો રજમાત્ર વિચાર ન કરતાં જેમ બને તેમ વધુ જગ્યા દાબી રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણા પોતાના હક્ક માટે લડવાનું આપણને તરત શૂર ચડી આવે છે, પણ તેમ કરતાં બીજાના હક્કો જાળવવાની લેશમાત્ર પરવા કરતા નથી. જવાબદારી તરફ આપણે તદ્દન બેપરવા છીએ.

આપણા વેપારનું અને ઉદ્યોગનું ધોરણ પણ ઊંચું નથી દેશ આખાને ભરખી રહેલી આજની કટોકટીભરી સ્થિતિમાં પણ પોતાને સમાજના અગ્રણી ગણાવતા ધનિક વેપારીઓ અને ભારે પગારવાળા અમલદારો માનવ દુઃખ અને યાતનાઓ સાથે સોદો કરતાં જરાપણ અચકાતા નથી. કાળાં બજાર, નફાખોરી, લાંચરુશ્વત આદિ અનેક સમાજ-વિરોધી કાર્યો તેઓ બેધડક કરી રહ્યા છે. આ તો ઉપરછલ્લા નજરે પડતા જ મુદ્દા છે. આપણા રોજિંદા જીવનની અનેક નાની-મોટી બાબતોમાં નાગરિક તરીકેની આપણી ફરજો પાળવા આપણે બિલકુલ નિષ્ફળ અને નાલાયક નીવડ્યા છીએ.

આ બધાનું કારણ શું છે? મારા મતે આનું પાયારૂપ કારણ જાહેર નીતિ તથા સામાજિક ફરજ માટેની આપણી પક્ષપાતપૂર્ણ અને ભૂલભરેલી માન્યતા જ છે. આપણે વ્યક્તિને સમષ્ટિથી જુદી પાડીએ છીએ; સમાજજીવનથી આપણા ખાનગી જીવનને અલગ માનીએ છીએ. આમ, સમાજ પ્રત્યેના આપણા દૃષ્ટિકોણમાં જ સડો પેઠેલો છે.

આપણા દેશમાં વ્યાપક સ્વરૂપમાં સમાજના હિત તરફ જે બેદરકારી તથા વ્યક્તિગત સ્વાર્થની જ ટૂંકી દૃષ્ટિ દેખાય છે તેનું એક કારણ આપણી એક ભ્રામક ધાર્મિક માન્યતા પણ છે આ ભૌતિક જગત સર્વ માયા છે એમ માનીને આપણે કેવળ આત્મોન્નતિનો જ વિચાર કરી સમાજ તરફની આપણી ફરજો તરફ બેદરકાર બન્યા છીએ. પરિણામે કેવળ પોતા પૂરતું જ વિચારનારી પોતાનો જ લાભ જોનારી સ્વાર્થી મનોવૃત્તિ આપણે ઉછેરી છે. જગતમાં વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ જુદું સંભવી શકતું નથી. વ્યક્તિ ને સમષ્ટિને વિચાર કે કાર્યમાં એકબીજાથી જુદાં પાડવાં જ અશક્ય છે. માણસ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે પોતાનો વિકાસ કે ઉન્નતિ કરે તેમાં અવરોધ ન હોય, પણ તે સમાજને નુકસાન કરીને કે સમાજના ભોગે તો હરગીઝ નહિ. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદની હિમાયત કરનારા પશ્ચિમના દેશો પણ સામાજિક ફરજને પહેલું સ્થાન આપે છે, કેમકે કોઇ પણ વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ કાર્ય કે પ્રગતિ, આરોગ્ય ધનસંપત્તિ કે સુખસગવડ, બધું સમાજને જ આભારી છે. તેના બદલામાં વ્યક્તિએ પણ સમાજના કલ્યાણનો, સમાજની પ્રગતિનો વિચાર કરવો જોઇએ. સમાજના ભોગે પોતાનો લાભ તથા પોતાની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર વ્યક્તિ સમાજદ્રોહી છે, દેશદ્રોહી છે. કાળા બજારિયા વેપારીઓ કે લાંચિયા અમલદારો, ખોરી દાનતના કારીગરો કે નાફરમાન નોકરો, બિનજવાબદાર મજૂરો કે લાપરવા જુવાનિયાઓ, બધા જ પોતાના તાત્કાલિક લાભ કે સગવડ સાધવામાં કેટલું ભયંકર નુકસાન સમાજને કરી રહ્યા હોય છે તે સ્વાર્થના અંધાપામાં જોઈ શકતા નથી પણ નરી આંખે ન દેખાતી એ વસ્તુ અંતે સમાજની નૈતિક કરોડ તોડી સમાજનો નાશ કરે છે; ને પરિણામે સમાજ સાથે તે વ્યક્તિનો પોતાનો પણ નાશ થાય છે.

આથી આપણે બરાબર સમજી લેવું જોઇએ કે સમાજથી જુદું મનુષ્યનું અસ્તિત્વ કદી પણ સંભવી શકતું નથી. વ્યક્તિ એ સમાજ-જીવનના શરીરના અવયવો સમાન છે. હાથ-પગ આદિ અવયવોને શરીરથી જુદા કરતાં જ જેમ તે ચેતનહીન અને બિનઉપયોગી બની જાય છે, તેમ વ્યક્તિનું પણ છે. જેમ શરીરનાં સર્વ અવયવો સહકારથી કાર્ય કરી શરીરને ટકાવી રાખે છે અને તેના બદલામાં જીવનરસ મેળવે છે, તેમ વ્યક્તિએ પણ સમાજશરીરની જ ઉન્નતિનો વિચાર કરવો જોઇએ; કારણ સમાજના હિતમાં જ વ્યક્તિનું હિત સમાઇ જાય છે આ જાતની વિશાળ દૃષ્ટિ જો આબાલવૃદ્ધ સૌ રાખે તો નાગરિક ધર્મની જે ખામી આપણામાં દેખાય છે તથા વ્યક્તિસ્વાર્થની જે ઝેરી ભાવના ફેલાઈ છે તે દૂર થતાં વાર નહિ લાગે. આમ થાય તો જ આપણા સ્વપ્ન પ્રમાણેનું હિંદ આપણે સર્જી શકીશું તથા તેનો ભવિષ્યકાળ તેના ભૂતકાળ જેવો ઉજ્જવળ બનાવી શકીશું.

(દરેવાનમાંના આ૦ કૃપાલાનીના લેખને ટેકે)

જન્મ થયો. પુત્રજન્મથી આનંદિત થયેલા પિતાએ તરત જોષીને તેડાવ્યા અને બાળકની કુંડળી માંડીને તેનું ભવિષ્યકથન કરવા કહ્યું. પણ જોષી તો કુંડળી તૈયાર કર્યા પછી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો! શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય ને રામાનુજાચાર્ય જેવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોની કુંડળી જેવા ગ્રહો તે બાળકની કુંડળીમાં જણાવાથી જોષી તો પહેલાં માની જ ન શક્યો. તેણે ફરી ગણતરી કરી, તો યે એ જ કુંડળી આવી. આખરે કુંડળી પરથી તે બાળકના ભવિષ્યની ગણતરી કરીને જોષીએ બાળકના પિતાને બિલકુલ ધીમા અવાજે, કાનમાં કહ્યું, 'આ બાળક મોટો થશે ત્યારે દેશમાં સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે; તે સાથે જીવનમાં મોટાં દુઃખ અને યાતનાઓ પણ સહન કરવાનું તેના નસીબમાં છે.' પિતા પણ આ સાંભળીને ચકિત થઇ ગયા!

પણ ૬૯ વર્ષ પહેલાંનું એ ભવિષ્યકથન આજે અક્ષરશઃ સાચું પડે છે. તે બાળક એ આજના ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય. ૨૧મી જૂને તે હિંદના રાજપદ સમા ગવર્નર જનરલના પદે નિયુક્ત થવાના છે.

પોતાની વિચક્ષણ બુદ્ધિપ્રતિભા, ઝીણવટભરી અજોડ દલીલશક્તિ, ચાણક્ય સમી મુત્સદ્દીગીરી, મતપ્રતિપાદનની નીડરતા સાથે નિર્મળ નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય અને નમ્રતાશીલ મળતાવડો સ્વભાવ ધરાવનાર ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય હિંદની પ્રજાને 'રાજાજી'ના લાડીલા નામથી સુપરિચિત છે. હિંદના અગ્રણી ધુરંધર રાજપુરુષોમાં રાજાજીનું સ્થાન અનોખું છે. ગાંધીજી સુધ્ધાં તેમના પ્રશંસકોએ તેમની નિર્ણયશક્તિને 'સૉલૉમનનો ન્યાય' કહી તેના પર પ્રશંસાના ફૂલ

લોકજીભે જેમનામાં ચાણક્યની મુત્સદ્દીગીરી, ભીષ્મની અડગતા ને સૉલૉમનની ન્યાયનિષ્ઠાનું આરોપણ કર્યું છે.

સ્વતંત્ર હિંદના પહેલા હિંદી ગવર્નર-જનરલ ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય

વેર્યાં છે. જોકે સત્તાકાંક્ષી હરીફો તો તેમનામાં ચાણક્યની કુટિલ રાજનીતિનું આરોપણ કરે છે, જ્યારે તેમના દુશ્મનો તો શકુનીની શઠતાનો આરોપ પણ તેમના પર મૂકે છે. છતાં તે બધાને તેમના વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય માટે એકસરખું માન છે. મહાત્માજીને તેમની સૂક્ષ્મ અને દૂરગામી બુદ્ધિમત્તા પર એવો તો વિશ્વાસ હતો કે ક્યારે ય પણ કોઈ કૂટ પ્રશ્નનું સર્વસંમત નિરાકરણ લાવવું હોય ત્યારે તે કામ રાજાજીને જ સોંપતા. મહાત્માજીની સૌથી નજીક રહી તેમના ગાઢ સંપર્કમાં આવનાર પણ રાજાજી, અને મતભેદ થતાં તેમનાથી વધુ વિમુખ બનનાર પણ રાજાજી છે. વિદુર જેવું વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવવા સાથે ભીષ્મ જેવું કૃતનિશ્ચયનું અડગ બળ પણ તે ધરાવે છે.

મદ્રાસના એક નાનકડા ગામમાં અદના વકીલ તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી ક્રમેક્રમે મહાત્માજીના પટ્ટ અનુયાયી, કૉંગ્રેસના મંત્રી, મદ્રાસ પ્રાંતના મુખ્ય પ્રધાન, બંગાળના પ્રથમ હિંદી ગવર્નર અને હવે આઝાદ હિંદના પ્રથમ હિંદી ગવર્નર જનરલનું માન મેળવનાર રાજાજીની જીવનમાળામાં અખંડ સાફલ્યો અને પ્રબળ દેશપ્રેમનો એક મજબૂત દોરો પરોવાએલો આપણો આવે છે. તેમણે કીર્તિના ઉન્નત શિખર પર ઝળહળ પ્રકાશનો આનંદ પણ ભોગવ્યો છે, અને અપ્રિયતાની ગર્તામાં એકલવાયાપણાના દુઃખની વેદના પણ અનુભવી છે. છતાં તેમના હેતુની શુદ્ધતા તથા દેશદાઝની લાગણી માટે તો કોઇને પણ શંકા ઉત્પન્ન થઈ નથી. મહાત્માજીના કલ્પતરુની શીતળ છાયા હેઠળ તે જ્વાહરલાલની દૃષ્ટિની વિશાળતા ફાલી છે, સરદાર વલ્લભભાઈની નિશ્ચયની દૃઢતા પાંગરી છે તો રાજાજીની દૂરદર્શિતા વિકસી છે. પોતાની નાજુક તબિયતની કે પોતાના વિશાળ કુટુંબના યોગક્ષેમની પરવા કર્યા વગર ૧૯૧૯માં તેમણે દેશસેવાનો ભેખ લીધો ત્યારથી આજ સુધી એ જ કર્કશતાથી અને લગનીથી તેમણે દેશસેવા કર્યા કરીને લોકહૃદય પર ચક્રવર્તીનું પદ પ્રાપ્ત કરી પોતાની 'ચક્રવર્તી' અટક સાર્થ કરી છે.

એવા એ ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યનો જન્મ ઈ. ૧૮૭૮માં મદ્રાસના સાલેમ જિલ્લાના હોસુર ગામ પાસેના ગામડામાં એક ચુસ્ત બ્રાહ્મણ કુળમાં થયો હતો. તેમના પિતા ચક્રવર્તી આયંગર સંસ્કૃતના એક પ્રખર વિદ્વાન ગણાતા. છેક નાનપણથી જ રાજાજીએ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. જોતજોતાંમાં તો તેમણે બૅંગ્લોરની સેન્ટ્રલ કૉલેજમાં રહીને બી. એ.ની ડિગ્રી મેળવી લીધી અને વકીલાતના અભ્યાસ માટે મદ્રાસની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાં દાખલ થયા. તેમના આ અભ્યાસકાળ દરમિયાન એક વાર સ્વામી વિવેકાનંદ મદ્રાસ આવ્યા ત્યારે રાજાજી તેમના સંપર્કમાં આવ્યા. આ ટૂંકા સંપર્કે તેમની આંખમાં નવું આંજણ આંજ્યું, અને પોતાના દેશબાંધવોની થયેલી દુર્દશા તથા પતનનું ચિત્ર તેમની આંખ આગળ ખડું થયું. તેમની ઉન્નતિ કરવાના બે મુખ્ય માર્ગો પણ સ્વામીજી પાસેથી તેમને મળ્યા. એક તો અસ્પૃશ્યતાનો નાશ અને બીજું દેશને પાયમાલ કરતી દારની બદીનો અંત. આ બે મહાન

સત્ત્વશીલ સ્વભાવ· નમ્ર સાદાઈ·ઉત્કટ દેશદાઝ . . .

આદર્શોએ તેમના હૃદયમાં ત્યારથી ઊંડો પાયો નાખ્યો અને આમળ જતાં તક મળતાં જ તેમણે તે બંને કાર્યો કરી પણ બતાવ્યાં.

ઈ. ૧૯૦૭માં બી. એલ.ની પણ ડિગ્રી મેળવી લઇ તેમણે સાલેમમાં વકીલાત શરૂ કરતાં વેંત જ પોતાની બુદ્ધિની પ્રતિભા, કાયદાનું ઊંડું જ્ઞાન અને દલીલ કરવાની અજોડ શક્તિ વડે બીજા વકીલો તથા ન્યાયાધીશોને આંજી નાખ્યા અને થોડા જ વખતમાં તેમનો ધંધો ધીકતો ચાલવા લાગ્યો. કાયદાની એકેએક ઝીણવટભરી ગૂંચ ઉકેલવાની તેમની બુદ્ધિ, કોઈ પણ મુદ્દાનું બારીક પૃથક્કરણ કરી તેને પ્રમાણબદ્ધ રીતે રજૂ કરવાની તર્કશક્તિ તથા પોતાનો મુદ્દો સામાને ગળે ઉતારવાનું ચાતુર્ય ઇત્યાદિ પર તો તેમનાથી મોટા વકીલો અને ન્યાયાધીશો પણ આફરીન હતા. ધીમેધીમે જેમ કોઈ પુષ્પની સુવાસ આપમેળે બધે ફેલાય તેમ રાજાજીના નિર્મળ વ્યક્તિત્વની સુગંધ પણ ફેલાવા માંડી. સાલેમની પ્રજા તેમના તરફ માનથી જોવા લાગી ને આખરે ૧૯૧૭માં તો તેમને સાલેમની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે પણ ચૂંટવામાં આવ્યા.

મ્યુનિસિપાલિટીના અધ્યક્ષપદનાં એ બે વર્ષ દરમ્યાન તેમણે જે ક્રાંતિકારી સુધારાઓ કર્યા તે તેમની દૃઢ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ તથા નીડરતા બતાવે છે. પ્રમુખ થતાંવેંત જ તેમણે અસ્પૃશ્યોને જુદા ગણવાની નીતિ કાઢી નાખીને તેમને બ્રાહ્મણોની માફક જ પાણીના નળ તથા કૂવાઓ વાપરવાની છૂટ આપી ને શાળાઓ તથા બોર્ડિંગોમાં હરિજનોને બ્રાહ્મણોની સાથે રહેવાભણવા તથા ખાવાની અનુકૂળતા કરી આપી. મદ્રાસનો ચુસ્ત અને કર્મકાંડી ગણાતો કટ્ટર બ્રાહ્મણસમાજ તો આ 'ધર્મનાશક' સુધારાઓ જોઈને ઊકળી ઊઠ્યો. તેમણે પ્રચંડ વિરોધ કર્યો, પણ રાજાજી અડગ રહ્યા. છેવટે તેમણે રાજાજીનો સામાજિક બહિષ્કાર પોકાર્યો. કોઈ નાતીલા તેમને ત્યાં કોઈપણ પ્રસંગે જાય નહિ. કોઇ ગોર તેમનું ધાર્મિક કાર્ય કરાવે નહિ. પણ રાજાજી તો કોઈ જુદી જ માટીના ઘડાએલા હતાં. જેમજેમ નાત તરફથી વિરોધ વધવા લાગ્યો તેમતેમ તેમનો નિશ્ચય વધુ પાકો થતો ગયો. ગોરના બધા જ મંત્રો પોતે જાતે શીખી લઈ બધાં કાર્યો પોતે જ કરવા લાગ્યા. જ્યારે તેમના પિતા મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે પણ તેમણે તેમની સર્વ ઉત્તરક્રિયા જાતે જ વૈદિક મંત્રો વડે કરી. આવી અડગતા આગળ આખરે ગોરને નમવું પડ્યું; કારણ તેને તો ખોટ જવા લાગી. અંતે ગોરે પોતાનો બહિષ્કાર પાછો ખેંચી લીધો.

પણ સાલેમનું સંકુચિત ક્ષેત્ર છોડી તેમનું મન મદ્રાસ જવા ઝંખી રહ્યું હતું. તે વખતના મદ્રાસના જાણીતા આગેવાન સ્વ. કસ્તુરીરંગ આયંગરની ઇચ્છા પણ રાજાજી પોતાની શક્તિ તથા સેવાનો લાભ મદ્રાસને આપે એવી હતી. આથી તેમણે ઘણા ભારપૂર્વક લખીને રાજાજીને મદ્રાસ બોલાવી લીધા. ૨૦ વર્ષની સાલેમની ધીકતી વકીલાત પછી મદ્રાસમાં રાજાજીએ જ્યારે પોતાની યશસ્વી કારકિર્દી શરૂ કરી ત્યારે ઘણાને લાગ્યું કે હવે થોડાં વર્ષોમાં તે હાઈ કોર્ટે જજ થશે. પણ રાજાજીના જીવનમાં તો જુદો જ પલટો આવવાનો હતો.

૧૯૧૯ની એ હિંદના ઇતિહાસની શકવર્તી સાલ હતી. સરકારે રૉલેટ ઍક્ટનો કાળો કાયદો પસાર કરીને જનતા પરના અન્યાયની પરાકાષ્ઠા કરી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદ આવેલા ગાંધીજીએ એ કાયદાનો પ્રાણાન્તે પણ વિરોધ કરવાનું ઠરાવીને સત્યાગ્રહનું રણશિંગું ફૂંક્યું હતું. એના પ્રચાર માટે મહાત્માજી મદ્રાસ તરફ નીકળ્યા. રસ્તામાં તેમને મદ્રાસના એક વકીલ તરફથી 'રૉલેટ ઍક્ટ-પ્રશ્નાવલી' નામનો ટાઇપ કરેલો એક લાંબો કાગળ મળ્યો. તેમાં દરેક ઝીણવટથી છણીને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછેલા હતા. મદ્રાસના વકીલોદીર્ઘસૂત્રતા તથા અતિ ઝીણી બુદ્ધિમત્તા જોઈને, ત્યાંથી લોકો તેને સહકાર મળશે કે નહિ તે બાબત ગાંધીજી સાશંક થયા. મદ્રાસ પહોંચ્યા પછી જે વકીલનો પેલો કાગળ હતો તેમને જ ત્યાં ગાંધીજીને ઉતારો હતો; પણ એ ઘરમાં એટલા બધાની આવજા હતી ને ઘરના મુખ્ય યજમાન એટલા તો શરમાળ અને સંકોચશીલ હતા પોતે રાજગોપાલાચાર્યને ત્યાં જ ઊતર્યા છે એ જાણતાં મહાત્માજીને બે દિવસ થયા! રાજાજીની પ્રસિદ્ધિપરાઙ્મુખતાનો આ એક નોંધપાત્ર દાખલો છે. જો તે ધારત તો યજમાનના હકની રૂએ ઘરમાં ખાનગી બેઠકમાં આગળપડતું સ્થાન લઈ પોતાની છાપ બધા પર પાડીને માન ખાટી શકત. પણ રાજાજીના સ્વભાવમાં જ એ વસ્તુ નહોતી.

ધીમેધીમે રાજાજી મહાત્માજીના ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યા. અનેક પ્રશ્નો પૂછીને તેમણે અહિંસા તથા સત્યાગ્રહનું શાસ્ત્ર બરોબર સમજી લીધું, અનેક દલીલો કરીને તેની અસરકારકતા તથા પાકાપણું તાવી લીધું અને આખરે મહાત્માજીને પોતાના 'ગુરુ' તરીકે માન્ય કરીને સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતને પોતાની અસામાન્ય ગ્રહણશક્તિથી એવો તો પચાવી નાખ્યો કે પછી તો, જે લોકો સત્યાગ્રહ શું છે તે સમજવા મહાત્માજી પાસે આવતા તેમને તેઓ રાજાજી પાસે મોકલતા."

રૉલેટ ઍક્ટના વિરોધમાં ગાંધીજીએ જે દેશવ્યાપી હડતાલ પડાવી હતી તેની યોજનાનો ઉદ્ભવ પણ ગાંધીજી રાજાજીના ઘરમાં હતા ત્યારે જ થયો હતો. રાજાજીએ તો હવે દેશને ખાતર સંપૂર્ણ ભેખ લીધો. કુટુંબસેવા ને નગરસેવાનો સંકુચિત આદર્શ દૂર કરી તેને સ્થાને સમસ્ત દેશની સેવા સ્વીકારી તે બહાર પડ્યા અને બાવા બનીને મહાત્માજી સાથે ચાલી નીકળ્યા. એટલું જ નહિ પણ પોતાની સાથે દીર્ઘસૂત્રી ગણાતા મદ્રાસી ભાઇઓને પણ રણમાં ચડાવ્યા.

૧૯૨૦માં અસહકાર શરૂ થતાં જ રાજાજી પોતાની ધીકતી ધીકતી આગળની વકીલાત છોડી મેદાને પડ્યા. પોતાની નિષ્ઠા, ધગશ તથા બુદ્ધિમત્તાને કારણે તેમણે થોડા જ વખતમાં કોંગ્રેસમાં એવું આગળ પડતું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું કે ૧૯૨૦ની નાગપુર મહાસભાના ને મંત્રી નિમાઇ ગયા. આ દેશસેવાનું ફળ તેમને પણ તાત્કાલિક મળ્યું. ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બરમાં સરકારે તેમને કેદ પકડ્યા અને કેસ ચલાવીને ત્રણ માસની સજા કરી વેલૂરની જેલમાં ધકેલી દીધા.

એ વખતે રાજાજીનું સ્વાસ્થ્ય પણ ઠીક નહોતું. આખે શરીરે ગૂમડાં નીકળ્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ થોડાં વરસથી લાગુ પડેલો દમનો વ્યાધિ પણ તેમને સતાવતો હતો. આમ છતાં પણ જેલમાં દાખલ થયા ત્યારે તેમનું હૃદય જરાયે થડક્યું નહિ, ઊલટું કંઈક અંશે કૃતકૃત્યતા અનુભવી રહ્યું. જેલમાં શરૂમાં તેમને ઘણી પેઠે તકલીફ સહન કરવી પડી; પણ તેથી ન તો તેમને ગ્લાનિ થઈ કે ન તો પસ્તાવો થયો. તેમણે પોતાના એ જેલનિવાસ દરમિયાન એક ડાયરી લખી છે જેમાં તેમણે ત્યાં થએલા વિવિધ અનુભવો, ઉદ્ભવેલા વિચારો તથા કરેલી પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લીધી છે. પ્રેમ અને પવિત્રતા ભરેલી એ નોંધપોથીમાં તેમના નિર્મળ અને ... હૃદયનું એવું તો સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ સાંપડે છે કે દરેક રાષ્ટ્રપ્રેમીએ 'જેલ ડાયરી' એક વાર અવશ્ય વાંચી જવી જોઈએ.

૧૯૨૨માં જ્યારે તે જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે ગાંધીજી તથા બીજા કેટલાક નેતાઓ પકડાઇ ગયા હતા. દેશમાં કંઈક રૈ થિલ્ય અને નિરુ...

ફેલાયાં હતાં. રાજાજીએ બહાર આવતાંજ નવજીવનનું તંત્રીપદ હાથમાં લીધું અને ખાદી, રેંટિયો, દારૂનિષેધ આદિ વિષયો પર એવી તો સમર્થ અને આકર્ષક રીતે વિચારો રજૂ કરવા માંડ્યા કે લોકો તેમની કલમની શક્તિથી દિગ થઇ ગયા. તેમના વિચારો અહિંસા અને સત્યાગ્રહની ગાંધીજીની કલ્પના પ્રમાણે એવા તો યોગ્ય હતા કે જાણે ગાંધીજી જ લખતા હોય એમ લાગતું.

પણ રાજાજી પ્રસિદ્ધિના ઉજ્જ્વળ પ્રકાશમાં આવ્યા ઈ. ૧૯૨૨ની 'ગયા' કૉંગ્રેસ વખતે. ત્યારે દેશબંધુ દાસની સરદારી હેઠળ એક એવો પક્ષ ઊભો થયો હતો કે જે ગાંધીજીએ આપેલા કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરી ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાના મતનો હતો. પણ ગાંધીજીના અનુયાયીઓ ધારાસભા-બહિષ્કારના ગાંધીજીએ આપેલા કાર્યક્રમને જ વળગી રહી તેને આગળ ચલાવવા માગતા હતા. દેશબંધુના એ 'ફેરવાદી' પક્ષમાં પંડિત મોતીલાલ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, હકીમ અજમલખાં આદિ પીઢ નેતાઓ હતા; જ્યારે ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી તરીકે 'નાફેરવાદી' પક્ષમાં રાજાજી, વલ્લભભાઈ પટેલ, પંડિત સુંદરલાલ આદિ હતા. પણ તેમાં નેતૃત્વ તો રાજાજી પાસે હતું. પોતાની અનન્ય એવી દલીલશક્તિના બળે એવી સચોટતાથી તથા અસરકારકરીતે તેમણે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કર્યું કે તેઓ ત્યાં 'ઉંમરમાં નાના મહાત્મા' તરીકે ઓળખાઈ ગયા. દેશબંધુ તે કૉંગ્રેસના પ્રમુખ હતા, છતાં રાજાજીની સચોટ તર્કશક્તિ તથા દલીલની જોરદારીને કારણે આખરે દેશબંધુનો પક્ષ ન ફાવી શક્યો ને રાજાજીના પક્ષની જ જીત થઈ. દેશબંધુએ પોતાના પદનું રાજીનામું આપી દીધું. આમ, એ ગયા કૉંગ્રેસથી તેઓ ગાંધીજીના અનન્ય અનુયાયી, નિષ્ઠાવાન દેશસેવક તથા કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા નેતા તરીકે જાણીતા થયા.

ત્યાર પછી તો એ પૂરા દિલથી દેશસેવામાં ડૂબી ગયા. ગાંધીજીના સાબરમતી આશ્રમની માફક તિરુચેનગોડુમાં 'ગાંધીઆશ્રમ' શરૂ કરી ત્યાંથી તે રચનાત્મક કાર્યક્રમ આગળ ધપાવવા લાગ્યા; અને એ કાર્યક્રમને મદ્રાસને ગામડેગામડે ફેલાવવા તે ઘૂમવા લાગ્યા. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ તથા તાડી વિરોધી કાર્યક્રમને કારણે તો તેમનો ત્યાં ખૂબ વિરોધ થયો; પણ એક મિશનરીની ધગશથી તેમણે દિવસરાત લોકોમાં ફરીને તેમની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નો કર્યા જ કર્યા.

એવામાં ૧૯૩૦ની લડત આવી પહોંચી. મહાત્માજીની દાંડીકૂચની માફક તેમણે મદ્રાસમાં વેદારણ્યમ્‌માં કૂચ કરેલી ને પરિણામે તેમને ૨૧ મહિનાની જેલ મળેલી. તેમાંથી છૂટ્યા ન છૂટ્યા ત્યાં તો ૧૯૩૨ની લડતમાં ફરી તેમને જેલ મળી. આ ૧૯૩૨ની જ સાલમાં તેમણે જે એક મહત્ત્વની કામગીરી કરી હતી તે તેમના જીવનમાં ઘણો અગત્યનો બનાવ છે. હરિજનોને આપાયેલા અલગ મતાધિકારનો વિરોધ કરવા મહાત્માજીએ યરવડા જેલમાં ઉપવાસ શરૂ કર્યા. કોઈ પણ પ્રકારે તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ આવતું નહોતું ને મહાત્માજીની તબિયત દિવસેદિવસે ગંભીર બનતી જતી હતી. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા રાજાજી ત્યાં પહોંચ્યા. તેમણે તે પ્રશ્નનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરી પોતાના ફળદ્રુપ ભેજામાંથી એક એવી 'ફૉર્મ્યુલા' (નિરાકરણ) શોધી કાઢી કે ગાંધીજી તથા આંબેડકર બંનેએ તેને ઉત્તમ ફૉર્મ્યુલા તરીકે સ્વીકારી, ને મહાત્માજીના ઉપવાસનો મંગળ અંત આવ્યો. જાણીતા 'પૂના કરાર'નું ચણતર એ ફૉર્મ્યુલા ઉપર જ થયેલું.

તેમની આવી તેજસ્વી મેધા તથા રચનાત્મક કાર્યને કારણે તેમણે કૉંગ્રેસના નેતાઓમાં ઘણું આગળ પડતું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. છેક ૧૯૨૧થી માંડીને ૧૯૪૨ સુધી તે કારોબારી સમિતિમાં લેવાતા. ૧૯૩૦-૩૧માં મહાસભાના માનદ મંત્રી તરીકે તથા ૧૯૩૨-૩૪માં કામચલાઉ

પ્રમુખ તરીકે પણ તેમણે કૉંગ્રેસની સેવાઓ બજાવી છે.

૧૯૩૭માં જ્યારે કૉંગ્રેસે પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે મદ્રાસ પ્રાંતમાં રાજાજી મુખ્ય પ્રધાન તરીકે નિમાયા. મદ્રાસમાં એમના વિરોધી પક્ષ તથા વાદો છે કે ત્યાં પ્રધાનમંડળ ચલાવવું એ કેવી પર ચાલતા નટ જેવું કામ છે. પણ રાજાજીએ જે કુશળતાથી તેનું સંચાલન કરેલું તે કોઇની પણ પ્રશંસા માગી લે તેવું હતું. જે જે ધ્યેયો તથા આદર્શો તેમણે અત્યાર સુધી સેવેલા તે સર્વ વિનાવિલંબે અમલમાં લાવવાની તેમણે શરૂઆત કરી. દારૂનિષેધ, જેલસુધારણા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, ખેડૂતોને દેવામાં રાહત ઈત્યાદિ અનેક ક્રાંતિકારી સુધારાઓ તેમણે કર્યા. અને સખત હાથે કામ લેવાની તાકાત અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં ધાર્યું કરવાની શક્તિની તેમણે પ્રતીતિ આપી. તેમણે પોતાની ન્યાયનિષ્ઠ નીડરતાથી અધિકારીઓ ઉપર પણ જબ્બર ધાક બેસાડેલો. વડા પ્રધાન તરીકે રોજના ૧૮ કલાક કાર્ય કરવા છતાં તેમનું કાંતવાનું તથા પોતાના મકાનની પાછળ ખુલ્લી ઓસરીમાં પોતાને હાથે પોતાના કપડાં ધોઈ નાખવાનું કામ અખંડ ચાલતું. તેમની આ સાદાઇ તો જગતભરમાં જાણીતી થઇ છે.

૧૯૩૯માં પ્રધાનપદાં છોડ્યાં પછી મહાત્માજીએ શરૂ કરેલા વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં પણ તે જોડાયા હતા. પણ પાછળથી તેમને ગાંધીજી સાથે મતભેદ શરૂ થયા. અને ૧૯૪૧માં મુસ્લિમલીગને સંતોષવાની નીતિની તેમણે હિમાયત કરવાથી તો તે પણ વધુ અળગા થઈ પડ્યા. ૧૯૪૨ના ક્રિપ્સ ઑફરનો સર્વ પક્ષોએ અસ્વીકાર કર્યો પછી પણ તેમણે તે સ્વીકારી લેવાની જે સલાહ આપેલી તેથી તો લોકહૃદયમાં તેમની કીર્તિનો પારો સાવ નીચે ઊતરી ગયો. ને ૧૯૪૪! તેમણે લીગ અને બ્રિટિશ સરકારનો અનુનય કરવાની નીતિ પણ જોરશોરથી અખત્યાર કરવાથી તે અપ્રિયતાના શિખરે પહોંચી ગયા. કેટલાકોએ તો તેમના પર દેશદ્રોહીપણાનો પણ આરોપ મૂક્યો. પણ તેમના આ વર્તનમાં તેમના એક મહાન ગુણની પ્રતીતિ થાય છે. તે ગુણ એટલે પોતાને જે સાચું લાગે તે સ્પષ્ટ ને નીડરપણે કહેવાનો. આખી દુનિયા વિરુદ્ધ હોય ત્યારે પણ પોતાનો મત વ્યક્ત કરવાની હિંમત કરવી એ કંઈ જેવીતેવી વાત નથી. લોકોએ તેમનો ધિક્કાર કર્યો, તેમને દેશદ્રોહી કહ્યા, છતાં પણ તે તો પોતાને સાચું લાગ્યું હતું તેને જ વળગી રહ્યા. (અનુસંધાન પૃ ૧૯૩)

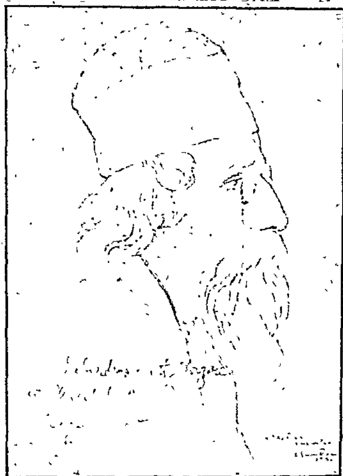
(૧૯૪૮)

ટાગોર

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો પુલ

લેખક

ડૉ. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

૭ એપ્રિલ ૧૯૪૦ના રોજ ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાલયમાં રવીન્દ્રનાથ આવ્યા ત્યારે સ્વ. કલાકાર રાવળે કરેલો સ્કેચ

કોઈ મહાપુરુષના સ્વર્ગવાસ પછી પણ તેની મૃત્યુતિથિને બદલે જન્મદિન ઊજવવાની પ્રથા મને વધારે પસંદ છે. ઊજવણી આનન્દની જ હોય; મૃત્યુતિથિ તો ખરખરો માગે. આપણા હિન્દુ સંસારમાં વાર્ષિક શ્રાદ્ધની પ્રથા છે. પણ જે આત્માનો મોક્ષ થયો હોય, તેને વળી શ્રાદ્ધની સનદની શી અપેક્ષા? અને તો શંકા જ નથી કે કવિવર ટાગોરનો આત્મા વિશ્વાત્મા સાથે મળી ગયો છે.

* જો રવીન્દ્રનાથ આજે જીવતા હોત, તો આ એમનો ૮૯મો જન્મદિન ઊજવાત. પણ આપણે ઊજવીએ છીએ એમના મૃત્યુ પછીનો સાતમો જન્મદિન, એટલે આ એમની મોક્ષપ્રાપ્તિની સાતમી વર્ષગાંઠ!

બે વર્ષ માટે હું એમનો શિષ્ય હતો, શાંતિનિકેતનમાં. દુનિયાભરમાં તેઓ 'ટાગોર' તરીકે પંકાતા, પણ અમારા શાંતિનિકેતનમાં તો તેઓ ગુરુદેવ તરીકે પૂજાતા. અમારી એ શાળાનું મુખ્ય આકર્ષણ ગુરુદેવ જાતે જ. એમને જોતાંવેંત હિમાલયના કોઈ શિખરની યાદ આવતી. વિશ્વકર્માએ ભાગ્યે જ કોઈ વ્યક્તિને વધારે ધ્યાનથી સર્જી હશે! છ ફૂટ અને ત્રણ ઇંચની તો એમની પડછંદ કાયા; અને તેની ઉપર લાંબી લહેરાતી, પગ સુધી પહોંચતી રેશમની કફની, આકાશના ઓજસ સમી એમની સોનેરી ચામડી, અને ગરદન પર ગૂંચળાં લેતાં ધોળા વાળનાં ઓડિયાં. એવી જ, સાગરના મોજાં સાચવતી, એમની સફેદ દાઢી. વાલ્મીકિ કે વ્યાસ એવા જ લાગતા હશે!

ટાગોરના જેવું ખાનદાન ગોત્ર હિન્દમાં મળવું મુશ્કેલ. ઇંગ્લંડના રસેલ કુટુમ્બની અને અમેરિકાના ઍડમ્સની પેઢીની એ યાદ આપે. ઈસવી સનની છેક સાતમી સદીમાં એ કુટુમ્બ બંગાળમાં સ્થિર થયું. એ પછી સૈકાઓ સુધી મુઘલોની મુત્સદ્દીગીરી કરી અને 'રાજ'ની પદવી મેળવી. રવીન્દ્રનાથના દાદા તે 'પ્રિન્સ' દ્વારકાનાથ ટાગોર, અને સતીની ક્રૂર પ્રથાવિધિને બુઝાવવામાં તેમનો હાથ. રવીન્દ્રનાથના પિતા તે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર, જેમનો ૧૮૪૫માં 'બ્રાહ્મો સમાજ' સ્થાપવામાં હાથ. એક ટાગોરે હિંદુસ્તાની સંગીતનું સંશોધન કર્યું, તો એમના બીજા બે પિતરાઇ ભાઈઓએ (અવનીન્દ્રનાથ ને ગગનેન્દ્રનાથે) ભારતીય કળાનો ઉદ્ધાર કર્યો.

સાત ભાઈઓમાં સૌથી નાના રવીન્દ્રનાથે આ વિશાળ દેશમાં મહાકવિ કાલિદાસ પછીના પહેલા રાષ્ટ્રીય કવિ તરીકે કીર્તિ મેળવી. સૈકાઓ સુધી પ્રાંતપ્રાંતના કવિઓ પ્રાંતપ્રાંતમાં ઊગ્યા અને પ્રાંતપ્રાંતમાં જ આથમ્યા; રવીન્દ્રનાથ એવા પહેલા કે જેમની અસર સમસ્ત હિંદ પર પડી. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનો જ દાખલો લ્યો. સાહિત્યની એક આખી પેઢી રવીન્દ્રનાથને કેડે ધીરે ધીરે ઓશિંગણ...

મહાકવિ મિલ્ટને કવિતાની લગભગ ૧૮,૦૦૦ લીટી લખી છે; ગુરુદેવ ટાગોરે કવિતાની ૧,૦૫,૦૦૦ લીટીઓ લખી છે. એમણે ૧,૪૦૦ તો ગીતો લખ્યાં છે. સુંદર નવલકથાઓ પણ એમણે સર્જી. પણ એમની ખરી પ્રતિભા એમની ટૂંકી વાર્તાઓમાં આવે છે; તે પ્રતિપાદિત કરે છે કે ટાગોર મહાકાવ્ય-પ્રધાન નહિ, પણ ઊર્મિકાવ્ય-પ્રધાન હતા. એમણે માનવધર્મ અને તત્ત્વચિંતન ઉપર ગ્રંથો લખ્યા છે, અને કળાની ચિકિત્સા પણ કરી છે. પણ એમની ખરી બાદશાહી તો એમની ગેયતામાં. બંગાળના ઘેર ઘેર એમનાં ગીતો ગવાય છે, અને ગામડાંને ચોરે રૈયતી ભાષાની એમનાં નાટકો ભજવાય.

એ મહાકવિની માનવતાનાં મને પણ બે સ્મરણો છે. એક સાંજે અમે એમને વીંટળાઈને એમના આવાસ 'ઉત્તરાયન'ના પુષ્પકુંજમાં બેઠા હતા. ગુરુદેવ એમના Religion of Mannું બંગાળી ભાષાન્તર વાંચતા હતા. ત્યાં તો એકાએક વીજળીના ચમકાર સાથે ગગન કડાકા કરવું ગાજ્યું અને મૂશળધાર મેઘ વરસવા લાગ્યો. ગુરુદેવ એકદમ ઊભા થયા, અને 'મને મારો માલિક બોલાવે

* ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયોના દિલ્હી સ્ટેશનેથી ૨૯મી ના ૮મી મેના રોજ ગુજરાતીમાં આપેલ વાર્તાલાપ ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયોના સૌજન્ય

એમ બોલતાબોલતા પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા. બીજે દિવસે અમને ખબર પડી કે એમણે 'ઝંઝાવાત' ઉપરનું પોતાનું પ્રખ્યાત ગીત ત્યારે સર્જ્યું હતું.

શાંતિનિકેતનમાં વર્ગો વૃક્ષઘટાઓ નીચે લેવાતા. એક વખત ગુરુદેવ અમને શાલવિથિકા(શાલવૃક્ષનાં ઝુંડનું નામ)માં શેલીની કવિતાઓ સમજાવતા હતા. ઓચિંતા કડાક દઈને એમણે ચોપડી બંધ કરી અને 'કવિઓને પણ ક્યારેક ક્યારેક રજા જોઈએ,' એમ કહેતાકહેતા ઉત્તરાયન તરફ ચાલી નીકળ્યા.

શાંતિનિકેતન માટે ફાળો ઉઘરાવવાની ગુરુદેવની તરકીબ ન્યારી હતી. આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ પાસે નાટકો તૈયાર કરાવી તેઓ કલકત્તા-મુંબઈની સફરે ઊપડતા અને એમ પૈસા એકઠા કરતા. આ અંગે તેઓ એક વખત ઉત્તરાયનમાં 'નટીની પૂજા' નામના પોતાના નાટકની તૈયારી કરાવતા હતા. એક બાળાની નૃત્ય કરવામાં કાંઈ ભૂલ રહેલી જણાઈ, એટલે એ બોંતેર વર્ષના ડોસા ઊભા થઈ પડ્યા અને એ નૃત્ય સાચું કેમ કરવું તે બતાવવા નાચવા લાગ્યા! એમની પુત્રી મીરાંએ એમને જો ન વારાવ્યા હોત તો 'હાર્ટ એટેક' થાત અને એ માંદગીમાં પટકાઈ પડત.

ગુરુદેવના હૃદયમાં એક શલ્ય રહી ગયું હતું. એમને થયું હતું કે જ્યાં સુધી પશ્ચિમવાસીઓએ એમની પ્રતિભાને ન પિછાની, ત્યાં સુધી ન તો બંગાળે કે ન તો ભારતવર્ષે એમની કદર કરી. આપણા દેશનું ખરું અધઃપતન માનસિક છે. દરા વખત જેલ જઈ આવેલા દેશભક્તો પણ ગોરી ચામડીથી અંજાઈ જાય છે. આ ન્યાય અનુસાર ૧૯૧૩ની એક સુંદર સવારે, લગભગ એકાએક, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું નામ સમસ્ત હિન્દની જીભે રમવા લાગ્યું; કેમકે તે દિવસે જાહેર થયું કે ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર એક હિન્દીને સાહિત્ય વિભાગનું 'નોબેલ પ્રાઈઝ' મળ્યું. બંગાળના સાક્ષરોએ એક 'સ્પેશિયલ ટ્રેન' કલકત્તાથી કરી અને તેઓ સૌ ગુરુદેવને અભિનન્દવા આવ્યા શાંતિનિકેતન. ગુરુદેવે તેમને દર્શન પણ ન આપ્યાં અને જણાવ્યું કે એક જ રાતમાં પોતામાં આટલો મોટો ફરક પડવો અશક્ય છે.'

ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર આમ નોબેલ પ્રાઈઝ પાશ્ચિમિક સંસ્કૃતિના કુંડાળામાંથી બહાર નીકળ્યું. જોકે એમ દાવો કરવામાં આવે કે તે પહેલાં એ ઇનામ મેળવનાર કિપ્લિંગ પણ હિંદમાં જ જન્મ્યા હતા અને ભારતવર્ષીય સખાળો ઉપર જ એમને એ ઇનામ મળેલું; પણ કિપ્લિંગનાં સામ્રાજ્યવાદી સર્જનોએ તો પૂર્વ અને પશ્ચિમની વચ્ચે,—સ્વતંત્ર પ્રજા અને ગુલામ પ્રજાઓ વચ્ચે અંતર વધાર્યું, જ્યારે ટાગોરે ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર પશ્ચિમને ખાત્રી કરાવી આપી કે તે પૂર્વ પાસેથી કાંઈક શીખી શકે તેમ છે, અને પૂર્વ 'ગોરાઓના બોજ' કરતાં કાંઈક વિશેષ છે. કિપ્લિંગે ગાયું કેઃ

> East is East and West is West,
> And never the twain shall meet.

જ્યારે ટાગોરે પચાસ વર્ષ સુધી લખીલખીને સાબિત કરી આપ્યું કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તો એક જ ચહેરાનાં બે મુખ સમાન છે, અને જો અશક્યતાની વાત કરવી હોય તો ગાવું જોઈએ કેઃ

> Man is Man, Machine is Machine,
> And never the twain shall meet.

આમ મનુષ્ય અને યંત્ર વચ્ચે અંતર વધારનાર ટાગોરે પૂર્વ ને પશ્ચિમના અંતર ઉપર સૂરેસૂરે અને તાલેતાલે સેતુ બાંધ્યો. પૂર્વ-પશ્ચિમની એકતાના કર્તવ્યમાં એમણે ભેખ લીધો અને તેઓ વિશ્વ-યાત્રી બન્યા. પશ્ચિમની એમણે નવ વખત યાત્રા કરી. તેઓ રશિયા પણ ગયા અને તે દેશના મહાન પ્રયોગ વિષે એક પુસ્તક લખ્યું. એ ઇરાન પણ ગયા, અને ટાન યુન શાન નામના ચીની લેખક કહે છે કે ગુરુદેવ ટાગોરના ૧૯૨૪ના ચીનના પ્રવાસે તો ચીનમાં પૌર્વીય અસ્મિતાની તાજાવેલી જગાવી.

જેમ એમણે પશ્ચિમને ભારતીય સંસ્કૃતિ પીરસી, એ જ રીતે એમણે પૂર્વને પશ્ચિમનું ગૌરવ સમજાવ્યું. એમનું શાન્તિનિકેતન તો એક ઉપ-જગત જેવું બની રહ્યું હતું. હું ત્યાં ભણ્યો ત્યારે ત્યાં અમેરિકાથી, ઇંગ્લંડથી, જર્મનીથી, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડથી, ચીનથી, જપાનથી, ઇરાનથી અને સીલોનથી આવેલા અધ્યાપકો ભણાવતા અને વધુમાં બીજા દેશોથી પણ મુસાફરો આવતા. પાછી તો ત્યાં એક 'ચીની ભવન' પણ ઊપડ્યું; કેમકે ગુરુદેવને ખાત્રી થઈ હતી કે જ્યાં સુધી પૂર્વના તત્ત્વચિંતનનો પશ્ચિમના પદાર્થશાસ્ત્ર સાથે સંગમ નહિ થાય ત્યાં સુધી માનવજીવન ઊણું જ રહેવાનું. પણ આવું ઐક્ય તો સમાન દેશો વચ્ચે થઈ શકે, ગુલામ અને માલિકની વચ્ચે નહિ; અને એટલા જ માટે ટાગોરે હિન્દ-સ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરી અને પોતે જગતવાદી હોવા છતાં દેશવાદીઓને ટેકો આપ્યો.

પશ્ચિમનું શિક્ષણ સ્વીકારવા છતાં શાંતિનિકેતનનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ આર્યાવર્તનાં જ રહ્યાં. શાંતિનિકેતન વેદકાળના એક ગુરુકુળ સમું થઈ રહ્યું, અને એમાં ગુરુદેવે સાચો ગુરુનો પાઠ ભજવ્યો. જેમ જૂના કાળનાં ગુરુકુળો સરકારપ્રધાન નહિ પણ ઋષિપ્રધાન હતાં, તેમ જ શાંતિનિકેતન ટાગોરપ્રધાન હતું. જે સ્થળે એમના મહર્ષિ પિતાને દિવ્ય જ્ઞાન સાંપડ્યું, એ સ્થળે જ રવીન્દ્રનાથે પોતાની સંસ્થાના પાયા નાખ્યા અને આવાહન કર્યું: શાંતમ્ શિવમ્ અદ્વૈતમ્ । અને પોતાનું ધ્યેય જાહેર કરતાં એમણે જણાવ્યું કે 'શાંતિનિકેતન રચાયું છે બે ઝરણાંઓના સંગમ ઉપર—એક તો બ્રહ્માનંદનું ઝરણું, અને બીજું ઝરણું મનુષ્યના આત્માનું.'

ઇલમકી લકડી બનાવવા નીકળતાં થએલી ફજેતી

જાદુના ખેલ શીખવાનો અમને નાદ લાગ્યો હતો. અમારી લાઇબ્રેરીમાં કોઇ એક અંગ્રેજી માસિક આવતું તેમાં અવારનવાર આવા ખેલના લેખ આવતા. તે વખતે અમારી ઉંમર ૧૪-૧૫ વર્ષની હતી. તેથી લેખ વાચતાં જ કુમારસુલભ જિજ્ઞાસાને કારણે તેના પ્રત્યક્ષ અખતરાઓ કરવા અમે તલપાપડ બની જતા.

ગજવાના કેટલાક ખેલ અને બીજી હાથચાલાકીઓ તથા કરામતો તો અમે સહેલાઈથી હસ્તગત કરી લીધી. પછી ખાસ સાધનો વડે થઇ શકે તેવા ખેલના અખતરાઓ શરૂ કરવાનું ઠરાવ્યું.

તેમાં એક ખેલ એવો હતો કે પહેલાં એક મીણબત્તી સળગાવવી ને પછી તેને ઓલવી નાખવી. તે પછી તેને ખાસ તૈયાર કરેલી જાદુઈ લાકડી અડકાડીએ એટલે એની મેળે તે પાછી સળગી ઊઠે !

એની રીત એવી હતી કે જાદુગર લોકો રાખે છે તેવી એક લાકડી રાખવી; પણ તે કાચની જ હોવી જોઈએ. એ લાકડી પર અગાઉથી ગંધકનો તેજાબ તથા પોટાશ પરમેંગનેટનું દ્રાવણ લગાડી રાખવું (એ બંને વસ્તુઓ કયા પ્રમાણમાં લેવાની હતી તે આજે યાદ નથી; પણ પેલા માસિકમાં આપેલું તેનું પ્રમાણ અમે નોંધી લીધું હતું.) મીણબત્તી સળગાવ્યા પછી તેને ઓલવી નાખવી અને તેની દીવેટ જરા ગરમ હોય તે વખતે જ પેલી દ્રાવણવાળી ઇલમકી લકડી મંત્રોચ્ચાર સાથે તેને અડાડવી એટલે મીણબત્તી ફરી સળગી ઊઠે એવી કરામત હતી.

અમે આ પ્રયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું. મારા સાથીદાર તરીકે મારા મોટા કાકાના સૌથી નાના ભાઇ હતા. તેમને અમે 'નાનાકાકા' કહેતા. તેમની ઉંમર પણ મારા જેટલી જ હતી અને અમે એક જ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા. અમારો સંબંધ કાકા–ભત્રીજા જેવો જરા પણ ન હતો; સગા ભાઈ અગર જિગરજાન દોસ્ત માફક અમે રહેતા.

તે વખતે અમે અંગ્રેજી ચોથા કે પાંચમા ધોરણમાં ભણતા હતા, એટલે રસાયનશાસ્ત્રનું જરા પણ જ્ઞાન નહોતું અને ગંધકનો તેજાબ તથા પોટાશ પરમેંગનેટના ગુણધર્મ પણ જાણતા નહોતા. માત્ર એટલી ખબર હતી કે તેમાંની પહેલી દવા ભયંકર વસ્તુ છે અને હાથ કે કપડાંને અડકે તો તેને બાળી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે એટલે તેની સાથે સાવચેતીપૂર્વક કામ લેવું એટલો જ ખ્યાલ હતો.

મારા મોટાકાકા વૈદરાજ હતા. વૈદક ઉપરાંત એલોપથીની દવાઓ [illegible] તેઓએ અપનાવ્યા હતા. ઘણીખરી દવાઓ તેઓ ઘેર જ બનાવતા. તેને માટે જરૂરી દ્રવ્યો માંગી લઈ આવવાનું તથા મોટાકાકાની સૂચના તેમાંથી યોગ્ય દવા બનાવવાનું કામ મોટે ભાગે મોથે જ આવતું. મોટાકાકાની દવા માટેનાં દ્રવ્યો લેવા માટે હમેશ અમે જતા હોવાથી ગાંધી તથા દવાવાળાઓ અમને સારી રીતે ઓળખતા અને અમે જે માગીએ તે દવાઓ આપતા,—એમ ધારીને કે વૈદરાજે મગાવી હશે. એ તકનો લાભ લઈ અમે, અમારી જોઈતી વસ્તુઓ પણ ઉઠાવી લાવ્યા. આમ, જરૂર પૂરતો ગંધકનો તેજાબ તથા પોટાશ પરમેંગનેટ લાવી રાખીને કોઇ અનુકૂળ સમયની રાહ જોવા લાગ્યા.

અને ઈશ્વરકૃપાએ એ અનુકૂળ પ્રસંગ પણ મળી ગયો. કોઈ દરદીને જોવા માટે મોટાકાકાને એક દિવસ બહારગામ જવાનું થયું. વહેલી સવારના તેઓ ઊપડી ગયા અને બીજા દિવસે સવારે પાછા આવી જવાના હતા. આથી તે દિવસે બપોરે અમે અમારો જાદુનો અભિનવ પ્રયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું.

બપોરે ખાણીપીને પરવાર્યાં પછી ઘરનાં બધાં માણસો આરામ કરતાં હતાં. મોટાકાકાનો દવાખાનાવાળો ઓરડો ખાલી હતો. ત્યાં બીજું કોઈ નહોતું. મોટાકાકા તથા અમે ઊઠવાબેસવા માટે એ જ ઓરડાનો ઉપયોગ કરતા. આજે મોટાકાકા નહિ હોવાથી અમારે જોઈતું એકાંત મળી ગયું.

ઓરડાનું બારણું જરા અડકાવી અમે અમારું કામ શરૂ કર્યું. મોટાકાકાનો દવા બનાવવાનો–માપવાનો (મેઝરિંગ) ગ્લાસ લીધો, દવા હલાવવાનો કાચનો નાનો સળિયો હતો તે તથા જરા જાડો અને મોટો એવો કાચનો એક બીજો સળિયો હતો તે બંને લીધાં. પહેલાં મેઝરિંગ ગ્લાસમાં ગંધકનો તેજાબ નાખ્યો અને પછી તેમાં પોટાશ પરમેંગનેટને ભેળવવાનું શરૂ કર્યું. ભેળવવાનું કામ નાનાકાકા કરતા હતા. પેલા નાના સળિયા વડે તેઓ મેઝરિંગ ગ્લાસમાંનું દ્રાવણ આસ્તેઆસ્તે અને સાવચેતીપૂર્વક હલાવતા હતા. મને લાગ્યું કે દ્રાવણ એકરસ થઇ ગયું હશે, એટલે મેં કહ્યું: 'નાનાકાકા, હવે દ્રાવણ તૈયાર થઇ ગયું લાગે છે. પેલા મોટા સળિયા પર લગાડી જુઓ જોઈએ.'

'લાવ એ સળિયો; અને તું હવે મીણબત્તી સળગાવ' નાનાકાકાએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

બહુ જ ધીમા હાથે અને એકદમ આસ્તેઆસ્તે તેમણે મોટા સળિયાના એક છેડા પર થોડું દ્રાવણ પેલા નાના સળિયા વડે લગાડ્યું અને તે દરમિયાન એક બાજુ ખસી મેં પેલી મીણબત્તી સળગાવી અને કહ્યું, 'ચાલો, તૈયાર ?'

'તૈયાર.' તેમણે કહ્યું. 'ચાલ, હવે મીણબત્તી ઓલવી નાખ.'

મેં ફૂંક મારી મીણબત્તી ઓલવી નાખી અને અમારી ઇલમકી લકડી વડે મીણબત્તીની ગરમ દીવેટનો સ્પર્શ કરવા ધડકતે હૈયે નાનાકાકાએ હાથ લંબાવ્યો.

અમારું સમગ્ર ધ્યાન, પોતાની બધી જ શક્તિ સાથે મીણબત્તીની વાટ પર કેન્દ્રિત થએલું હતું. અતિ કુતૂહલ અને થોડી બીક સાથે અમે પેલી ઇલમકી લકડી સાથે મીણબત્તીની વાટને સ્પર્શ કર્યો.

'તડ' ! એવો જરાક તણખો થયો અને મીણબત્તીની ગરમ દીવેટ [illegible]

'હં, હં, નાનાકાકા બરાબર છે. બરાબર છે.' મેં કહ્યું. 'પ્રમાણ તો બરાબર છે; પણ સળિયાપર પૂરતા પ્રમાણમાં દવા ચોપડાઈ નથી તેથી જ્યોત પેટાઈ નહિ. દવા જરા વધારે લગાવો.'

'લગાવું? થશે?' એમ પૂછતાંપૂછતાં તો તેમણે નાના સળિયા પર દ્રાવણ લઈ જાદુઈ લકડી પર ચોપડવાનું શરૂ પણ કરી દીધું.

હું જરા વધારે ઉત્સાહમાં આવી ગયો. મેં જોયું કે નાનાકાકા વધારેપડતી સાવચેતી રાખતા હતા અને તેથી ધીમેધીમે કામ કરતા હતા. નાના સળિયા વડે પૂરતી દવા પણ લેતાં ડરતા હતા.

'આમ બીતાંબીતાં શું ચોપડો છો? લાવો મારી પાસે.' એમ કહી મેં તેમના હાથમાંથી બન્ને સળિયા લઈ લીધા.

ડાબા હાથમાં મોટો સળિયો રાખી, જમણા હાથમાંના નાના સળિયા વડે મેઝરિંગ ગ્લાસમાંનું દ્રાવણ મેં જોરથી હલાવવા માંડ્યું. નાનાકાકાની 'બીક'ની સરખામણીમાં મારો 'ઉત્સાહ' વખાણવા લાયક હતો. મારા હાથમાંનો નાનો સળિયો મેઝરિંગ ગ્લાસની અંદર ગોળ ફરતો હતો અને જાણે મારા ઉત્સાહને ઓળખી ગયો હોય તેમ મૃદુ અને કર્ણપ્રિય અવાજ કરતો હતો—જાણે કે 'તેજાબ તરંગ' નામનું કોઈ વાદ્ય પોતાની સુંદર ગત વગાડતું ન હોય!

પણ બાપ રે! આ શું?

'તટ્ તટ તટ્. કટ્ કટ કટ કટ્!' એવા અવાજો પેલા પ્યાલામાં થવા લાગ્યા. તેજાબ-તરંગે આ વળી કઈ ગત વગાડવા માંડી, એ તો તે વખતે કંઈ ખ્યાલમાં ન આવ્યું. પણ માત્ર એટલી જ ખબર પડી કે ગ્લાસમાં 'તટ તટ તટ્, કટ કટ કટ્' કરતો કાંઈક ભયપ્રદ અવાજ શરૂ થઈ ગયો હતો અને હજી ચાલુ જ હતો. પણ એ શબ્દસંગીત એટલેથી જ ન અટકતાં તેણે દશ્યના ક્ષેત્ર પર પણ આક્રમણ કરવા માંડ્યું. અવાજની સાથેસાથે કાળા રંગના વાદળાં જેવા ગોટેગોટા ગ્લાસમાંથી નીકળી ઊંચે ચઢવા માંડ્યા. હું બીકનો માર્યો સળિયા સાથે એક ડગલું પાછળ હટી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. નાનાકાકા પણ દિગ્મૂઢ બની દૂર ખસી આ અણધારી આફત સામે જોઈ રહ્યા.

પેલાં કાળાં વાદળાં ઊંચે ચઢી ઓરડાનાં બારણા તરફ આગળ વધી રહ્યાં હતાં. પણ પછી વધુ ઊંચે જવાને બદલે ધીમેધીમે નીચે ઊતરવા માંડ્યાં ને થોડી જ વારમાં બધા ગોટા ભોંયે પથરાઈ ગયા. અમે ઊભા હતા ત્યાંથી તે બારણાં સુધી દસબાર ફૂટના ક્ષેત્રમાં કાળાંકાળાં વાદળાંની, અર્ધોએક ફૂટ જાડી જાજમ પથરાઈ ગઈ.

થોડી વાર પછી ગ્લાસમાંનું સંગીત શાંત થઈ ગયું અને જમીન પરનાં વાદળાં પણ સ્થિર બની ગયાં.

હવે અમે કાંઈક હોશમાં આવ્યા. અમારાં કપાળ પર તથા આખા શરીરે પસીનોપસીનો થઈ ગયો હતો. ફાટેલી આંખે અમે એકબીજાની સામું જોયું. 'આ શું?' 'હવે શું કરીશું?' એવા પ્રશ્નો વગર બોલ્યે અમારી આંખો એકબીજાને પૂછી રહી હતી. કોઈ જો આવી ચઢે તો અમારી શી વલે થાય એ વિચારે અમે ધ્રૂજતા હતા. હવે શું કરવું તેની તો કાંઈ સમજ જ પડતી નહોતી. અને બેસી રહે

અમે જરા પાછા હટ્યા. ઓરડામાં બધે જોયું અને ફરીથી ગ્લાસ તથા જમીન પરનાં વાદળાં સામે જોયું. 'એ શું હશે' એનો અમે વિચાર કરવા લાગ્યા. એ કયું તત્ત્વ હશે તે અમે જાણતા નહોતા. તેને અડકાય કે નહિ અને અડકાય તો શાના વડે અડકાય, અડકીએ તો શું થાય, વળી પાછો બીજો કાંઈક ધડાકો તો નહિ થાય ને?, એમ અનેક વિચારો મગજમાં ઉદ્ભવતા હતા.

છેવટે હિંમત કરીને અમે એક ખૂણામાં પડેલી સાવરણી ઉપાડી અને વાદળાંની જાજમથી જરા દૂર ઊભા રહી, બીતાંબીતાં તેને ભયગ્રસ્ત હૃદયે વાદળાં તરફ ફેંકી.

હાશ! કાંઈ જ ન થયું—ધડાકો કે ધુમાડો કાંઈ જ ન થયું! ઉલટાનું વાદળું જરા આઘું ખસ્યું અને બતાવી આપ્યું કે હવે તો પોતે એક નિરુપદ્રવી શાંત કાળું રૂ માત્ર છે. એટલે પછી તો અમે હિંમતથી પાસે ગયા. સાવરણી ફરી ઉપાડી અને ધીમેધીમે એ ઢગલાને પૂંજો વાળીએ એમ ભેગો કરવા માંડ્યો. સાવરણીથી એ રીતે વાળતા એ રૂ વાદળાં ભેગાં થઈને ભૂકી બનવા માંડ્યું અને થોડા જ વખતમાં એટલા લાંબાપહોળા વિસ્તારમાં પથરાયેલું એ કાળું રૂ એ મૂઠી કાળી ભૂકીના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામ્યું!*

અમે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો!

પણ હજુ એક કામ બાકી રહ્યું હતું. અને તે પેલા મેઝરિંગ ગ્લાસને સાફ કરવાનું. બીતાંબીતાં અમે એ ગ્લાસને ઉપાડ્યો અને કોઈ જુએ નહિ તેમ ઘરની બહાર લઈ જઈ એક ખૂણામાં તેને ઠાલવ્યો. કાળાં રૂ જેવા પેલા પદાર્થ સિવાય અંદરથી બીજું કાંઈ ન નીકળ્યું. પણ જોયું તો ગ્લાસ બિલકુલ કાળો થઈ ગયેલો. બીજે દિવસે સવારે એ જ ગ્લાસમાં મોટાકાકાને દવાઓનાં મિશ્રણ બનાવવાનાં હતાં, એટલે ગમે તેમ કરીને પણ એ ગ્લાસ તરત જ સાફ કરી નાખ્યા જ રહ્યો. નહિતર અમારા 'પરાક્રમ'ની મોટાકાકાને ખબર પડી જાય, ને પછી શું શું વીતે એની કલ્પના કરવી અશક્ય નહોતી.

સાબુ, કેરોસીન, માટી, રાખ, રેતી એમ અનેક પદાર્થોની ક્રિયા-પ્રક્રિયા કરીકરીને અમે તે સાફ કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભ્યો. સવાકલાક અમે એ ગ્લાસ પાછળ બગાડ્યા ત્યારે તે ગ્લાસ પંચાણું ટકા સાફ થયો. પણ પાંચ ટકા કેમે કર્યાં સાફ થાય જ નહિ. આખરે ભગવાન ભરોસે એટલું છોડી દીધું.

બીજે દિવસે દવા બનાવતી વખતે એ પાંચ ટકા કસર જ્યારે મોટાકાકાના ખ્યાલમાં ન આવી ત્યારે અમે 'હાશ' કરી નિરાંતનો દમ લીધો.

વાસુદેવ ભટ્ટ

*આજે હવે ખબર પડી કે ખૂબ હલાવવાથી એ વિપરિત પરિણામ આવેલું; અને એ નવો બનેલો પદાર્થ તે મૅંગેનીઝ સલ્ફેટ ($MnSO_4$). ગંધકનો તેજાબ ને પો ટાશ પરમૅંગનેટને ખૂબ હલાવવાથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. તેની સાથે બીજો પણ એક પદાર્થ–પોટાશિયમ સલ્ફેટ (K_2SO_4) ઉત્પન્ન થાય છે જે ગ્લાસની અંદર ચોંટી રહેલો.

બે નવાં વિશિષ્ટ સામયિકો

કૃષિગોવિદ્યા: આણંદના 'કૃષિગોવિદ્યા ભવન' તરફથી ખેડૂતો માટે શરૂ થએલું આ માસિક ખેતી તથા તેને આનુષંગી બાગાયત, ગોપાલન આદિ અનેક ઉપયોગી વિષયોની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી આધારભૂત માહિતી સરળ અને સાદી ભાષામાં રજૂ કરે છે. ખેડૂતોને પોસાય તે માટે તેનું વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૩–૦–૦ છે તંત્રી: મગનભાઈ ડી. પટેલ.

ટિકિટ-જગત: 'કુમાર'ના વાચકોને, તેના ટિકિટસંગ્રહના વિભાગથી સુપરિચિત શ્રી હરિલાલ બેંકરના સંપાદકપણા નીચે નીકળેલું, ટિકિટસંગ્રહના શોખ વિષે માહિતી આપતું એ વિષયનું પહેલું ગુજરાતી માસિક: પેટી નં. ૨૬૬૨, કાલબાદેવી, મુંબાઈ-૨, વાર્ષિક લવાજમ: હિંદમાં રૂા. ૫–૦–૦, પરદેશ ૧૦ શિલિંગ, છૂટક નકલના ૮ આના.

ચીની ભાષા

જગતભરમાં સૌથી વધુ વસતિવાળો આવડો મહાન ચીન આજ હજારો વર્ષ થયાં માત્ર એક જ લિપિ અને એક જ ભાષા ધરાવે છે એ અજબ સાંસ્કૃતિક ઐક્યનો સ્ફોટ કરતા આ લેખમાં એ અટપટી ભાષાનો રસમય અને સરળ પરિચય આપ્યો છે.

ચીન આપણું બાંધવ-રાષ્ટ્ર છે. છેક પ્રાચીન કાળથી હિન્દ અને ચીનની સંસ્કૃતિનો એકસરખો વિકાસ થતો આવ્યો છે. પણ જ્યાં ભાષાનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યાં એ બે દેશો વચ્ચે આભ-જમીનનો ફેર પડી જાય છે. ચીની ભાષા હિન્દી-ચીની કુળ(ઇન્ડો ચાઈનીઝ ફેમિલી)ની ભાષાઓમાં સૌથી મોટી ને સમૃદ્ધ ભાષા છે જગતમાં અંગ્રેજી પછી ચીની ભાષા બોલનાર લોકોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. એ ભાષા જગતની બીજી ભાષાઓ કરતાં બે કારણે જુદી પડે છે. એક તો તે એકાક્ષરી(મૉનોસિલેબિક) છે અને બીજું તેના શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં સ્વર(ટોન)નો વિકાસ થયો છે. બીજાં કારણો પણ છે, છતાં ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ બેને કારણોને વધુ મહત્વ આપે છે.

ચીની ભાષામાં મૂળાક્ષરો નથી; પણ ચિત્રાત્મક લિપિ છે. અને એનો એકેક અક્ષર એકેક શબ્દ રૂપ છે, જે કોઇ ને કોઈ વસ્તુ, ગુણ કે ભાવનો દ્યોતક હોય છે. દા. ત. 'માણસ' શબ્દ લઈએ આ લખવામાં આપણી લિપિમાં મ, આ, ણ અને સ અક્ષરો લખવા પડે છે; પણ ચીની ભાષામાં માણસ શબ્દ માટે માણસના સાચા આકાર જેવું સંકેત-ચિહ્ન નિશ્ચિત હોય છે અને તેનું ઉચ્ચારણ પણ ચોક્કસ પ્રકારનું હોય છે. આપણી ભાષાના મૂળાક્ષરો શીખીને કોઈ પણ માણસ આપણી લિપિ વાંચી શકે, પણ ચીની ભાષામાં તેમ થતું નથી. કારણ કે દરેક શબ્દનો એકેક અલગઅલગ ચોક્કસ સંકેત હોય છે અને તેનું ઉચ્ચારણ પણ ચોક્કસ પ્રકારનું હોય છે. એટલે ચીની ભાષા શીખનારને તેના એકે એક શબ્દનો અર્થ તથા ઉચ્ચારણ શીખવું પડે. આથી, ચીની ભાષાનું કોઇ પણ પુસ્તક વાંચવા માટે તેમાં વપરાએલા બધા જ શબ્દો અને ઉચ્ચારણો જાણવા જરૂરી બને છે

ચીની ભાષાના શબ્દકોષમાં લગભગ પચાસ હજાર શબ્દો છે. અને આ પચાસ હજાર શબ્દો માટે છન્, વાન્, ચ્યાંન્, સુ જેવાં માત્ર ચારસો જ ઉચ્ચારણો છે' આ હિસાબે એક સોથી પણ વધારે જુદાજુદા શબ્દસંકેતો માટે માત્ર એક જ ઉચ્ચારણ થાય. દાખલા તરીકે 'સુ' ઉચ્ચારણવાળો એક અક્ષર લો. તો લગભગ સો ઉપરાંત જુદાજુદા ચિત્રાકારના અક્ષરોનો ઉચ્ચાર તો એ એક 'સુ' જ થનો હોય છે! અને વાત પાછી આટલેથી જ પતતી નથી એ ઉચ્ચારના સ્વર(ટોન)નો પણ ગોટાળો થાય છે; કેમકે ચીની ભાષાના શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં સ્વરનો વિકાસ એ એક મુખ્ય ખૂબી છે અને સ્વરનો ખરો ભેદ તો મોંના સાક્ષાત ઉચ્ચાર વડે જેટલો બતાવી શકાય એટલો લખીને બતાવવો સર્વથા મુશ્કેલ છે.

દાખલા તરીકે હમણાં ચીનની રાષ્ટ્ર ભાષા 'પેકિંગ'ની બોલીમાં ચાર સ્વર છે: (૧) વાંક્ કિંક્ ચક્ એટલે ઉચ્ચ સ્વર (૨) સ્યા ફિક્ પક્ એટલે વચલો સ્વર (૩) પાક્ ચક્ એટલે નીચો સ્વર અને (૪) ક્ષુ ચક્ એટલે ખૂબ નીચો સ્વર. એટલે કે દરેક શબ્દોચ્ચાર એ ચાર રીતે વિવિધ અવાજમાં બોલાય અને એ દરેક વખતે એનો જુદો અર્થ થાય. દાખલા તરીકે ચૂક ઉચ્ચારણ લો. એ એક ઉચ્ચારણમાં જુદાજુદા પંચોતેર અક્ષરો આવેલા છે. આ અક્ષરો પૈકી દરેકનો ચૂક્ ઉચ્ચાર કરતી વખતે યાદ રાખવું પડે કે એ 'ચૂક'નો કેવો ઉચ્ચાર કરીએ તો અમુક જ અર્થ થાય. નહિતો અ-થેનો અનર્થ થાય' કેમકે એ સ્વર બદલતાં અર્થ પણ બદલાઇ જાય છે

ઉદાહરણ રૂપે આપણે 'સુઈ' શબ્દ લઇએ. એ સુઈ બીજા નં ..ના સ્વરમાં બોલાય તો એનો અર્થ 'કોણ' એવો થાય, અને ચોથા નંબરના સ્વરમાં બોલાય તો 'પાણી' એવો અર્થ થાય! તમે કદાચ ચીની લિપિ જાણતા હો તો એ શબ્દને જોઇને એનો અર્થ તો સમજી જાઓ, પણ બોલતી વખતે તેના વિશિષ્ટ સ્વર સાથે ન બોલો તો અર્થ ફેર થઇ જાય આથી ચીની ભાષામાં જેટલા શબ્દ છે તે આ ચાર સ્વરોમાંથી કોઈ ને કોઈ સ્વરમાં બોલવાના આવે છે કારણ કે ઉચ્ચારણની સંખ્યા માત્ર ચારસો છે. એ દરેક ઉચ્ચારણ ઉપરના ચાર જુદાજુદાં સ્વરમાં બોલાતાં તેમાંથી ૧૬૦૦ વિવિધ અર્થ નીકળે.

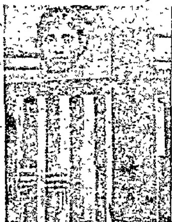
વળી, એક ઉચ્ચારણના સ્વરમાં પણ એવા કેટલાય શબ્દો આવે છે કે જેના અર્થ જુદા હોય છે. આથી વાતચીતમાં સ્વર અને ઉચ્ચારણ ઉપરાંત તેનો સ્પષ્ટ અર્થ સમજવા માટે એની આસપાસના સંબંધ ઉપર પણ આધાર રાખવો પડે છે. અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ કે જ્યારે ચીના લોકો વાત કરતા હોય છે ત્યારે બધા શબ્દો એક સ્વરમાં નથી બોલતા, પણ દરેક વાક્યમાં જે શબ્દ મુખ્ય હોય તે ખરા સ્વરમાં બોલે છે ને બાકી બધા શબ્દો એક જ સ્વરમાં બોલે છે. દાખલા તરીકે 'તે આવ્યો છે!' એ વાક્ય લો એમાં 'આવ્યો' શબ્દ મહત્વનો છે. આ વાક્ય ચીની ભાષામાં 'થા લાઈ ક્ય ગઇ યુ' એમ બોલાય આમાં 'લાઇ' નો અર્થ 'આવ્યો' એમ છે. આથી ચીની માણસ 'લાઇ' શબ્દ બીજા સ્વરમાં અને બાકીના શબ્દો જુદાજુદા સ્વરના હોવા છતાં તે એક જ સ્વરમાં બોલશે.

ઉપર કહ્યું કે ચીની ભાષામાં મૂળાક્ષરો નથી. એનો એકેક અક્ષર એકએક ચિત્ર જ છે આથી ચીની ભાષા ચિત્રાત્મક લિપિના ઉચ્ચ વિકાસનું પ્રતિબિંબિત્વ કરે છે. વળી આ ભાષા વ્યાકરણજન્ય ફેરફારો પણ નથી થતા. અને તેને લીધે અર્થમાં પ કંઈ ગોટાળો નથી થતો. ચીની ભાષાનું વ્યાકરણ બીજી ભાષાઓ વ્યાકરણથી તદ્દન ભિન્ન છે. ચીની ભાષામાં વાક્યમાં પહેલાં કર્તા, પ ક્રિયાપદ, પછી કર્મ ને છેલ્લે વિશેષણ આવે છે. સહાયક ક્રિયા કે ઉપસર્ગ માટે ખાસ શબ્દો વપરાય છે. એ શબ્દો જુદાજુદા શબ્દ સાથે વાક્યોમાં આવતા જુદાજુદા અર્થો ઉપજાવે છે ચીની ભા એકાક્ષરી હોવાથી તેમાં જોડાક્ષરો તો હોતા જ નથી.

આ ભાષા ચીની જાતિ જેટલી પ્રાચીન હશે. તેના પ્રાચીનત પ્રાચીન નમૂના હુનાન પ્રાંતમાંથી હાડકાં ઉપર કોતરેલા મળી આ વ્યા છે, જે ઈ. પૂ. ૧૪૦૦ની આસપાસના (એટલે કે આજથી લ ભગ સાડા ત્રણ હજાર વર્ષ પરના) હશે એમ મનાય છે. આમ, ભાષા આટલી પ્રાચીન હોવા છતાં તેની શૈલી કે વાક્યરચનામાં આ સુધી કંઈ જ ફેરફાર થયો નથી. જગતભરમાં કદાચ ચીની ભાષા એવી ભાષા હશે કે જે પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી એમ જીવંત રહી

ચીન આવડો મોટો વિશાળ દેશ હોવા છતાં એના એક ખૂણે બીજા ખૂણા સુધી, માત્ર સહેજસાજ પ્રાદેશિક ફેરફાર સિવાય એ જ લિપિ લખાય છે. આનું કારણ એ છે કે (અનુ૦ પૃ ૧૯૪ ઉપ'

ખુદીરામ બોઝ
અને
પ્રફુલ્લ ચાકી

ખુદીરામ (મુકદ્દમા વખતે)

હિંદની સ્વાતંત્ર્ય-ચળવળે જ્યારે પહેલું લોકવ્યાપી ક્રિયાત્મક રૂપ લીધું તે-બંગાળનાસમયના બૉંબ-યુગના પહેલા બે ક્રાન્તિ-બલિ

પ્રફુલ્લ ચાકી (શાળાવસ્થા)

હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિના ઇતિહાસમાં 'બંગભંગ'-ની ચળવળનું એક ચિરસ્મરણીય સ્થાન છે. સત્તાવનના સંગ્રામ પછી જો કોઇ પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં પ્રજાના સર્વે વર્ગોએ જાગ્રત થઈ ભાગ લીધો હોય તો તે બંગભંગ વખતે. પારતંત્ર્યની ગર્તામાં પડેલી જનતાના સુપ્ત પ્રાણ બંગભંગ વખતનાં સરકારી અત્યાચારથી જાગી ઊઠયા અને બ્રિટિશ સલતનત સામે પ્રજાએ પોતાની સર્વ શક્તિથી પહેલવહેલી બાથ ભીડી.

ઈ.૧૯૦૫ના જુલાઇની ૨૦મીએ લૉર્ડ કર્ઝને બંગાળના બે ભાગલા કરવાની જાહેરાત કરી. બંગાળનું ઐક્ય નષ્ટ કરી તેનું ચૈતન્ય હણી નાખવા કરેલી આ યોજનાનો બંગાળના લોકોએ તીવ્ર વિરોધ કર્યો અને ૭મી ઑગસ્ટે,જંગી શોકદિન પળાયો. કલકત્તાના ટાઉન હૉલ આગળ થએલી વિરાટ સભાઓમાં બંગાળના ભાગલાનો કેવળ તીવ્ર વિરોધ જ નહિ પણ તેના પ્રતિકાર માટે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર પોકારવામાં આવ્યો. આમ આજ સુધી હિંદના રાજકારણમાં ન જણાએલો પ્રત્યક્ષ પ્રતિકારનો અભિનવ માર્ગ શરૂ થયો. બંગાળ-ભરમાં અને પછી તો દેશભરમાં સ્વદેશી અને બહિષ્કારની પ્રચંડ દેશવ્યાપી ચળવળ ફેલાઈ. ૧૬મી ઑક્ટોબરે ભાગલા અમલમાં આવવાના હતા. તેના વિરોધ તરીકે ૧૫મી ઑક્ટોબરે બંગાળની એકતાના સ્મારક તરીકે પીળા રંગની રાખડી એકબીજાને બાંધીને રક્ષાબંધન વિધિ કરવાનું ઠર્યું. તે પ્રમાણે તે દિવસે છાગનીગ, હિંદુ-મુસલમાન બધાએ મોટા ઉત્સાહથી રક્ષાબંધન કર્યું. ટપાલમાં પણ એકબીજાને રાખડીઓ મોકલાઈ. આમ બંગાળ વધુ ને વધુ એકત્વ થતું ગયું. એ અરસામાં વડોદરા કૉલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ કરતા શ્રી અરવિંદ ઘોષે પણ નોકરી છોડીને આ ચળવળમાં ઝંપલાવ્યું. વંદેમાતરમ્માંનાં એમનાં ઉત્તેજક અને દાહક લખાણોએ ચળવળને ઉગ્ર સ્વરૂપ આપ્યું.

આ પ્રમાણે જેમ પ્રજાની જાગૃતિની જ્વાળાઓ વધવા લાગી, તેમ સરકારના અત્યાચારની ક્રૂરતા પણ વધવા લાગી. માનભંગ થએલા લૉર્ડ કર્ઝનનો ક્રોધ હવે અમર્યાદ બન્યો. 'વંદેમાતરમ્' જેવું સાદું રાષ્ટ્રગીત ગાનારને પણ ફટકાની સજા થવા લાગી. સ્વદેશી ચળવળ સાથે જેમના સંબંધની શંકા આવે તેઓ તરત નોકરીમાંથી બરતરફ થવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓએ ચળવળમાં ભાગ ન લેવો એવા હુકમો નીકળ્યા. પણ પ્રજામત એમ દબાય તેવો નહોતો. વિદ્યાર્થીઓએ છડેચોક સરકારી શાળાઓનો બહિષ્કાર કર્યો અને દેશદાઝવાળા લોકોએ સરકારી નોકરીને લાત મારી દીધી.

૧૯૦૬ના માર્ચ માસમાં બારિસાલ ખાતે બંગાળ પ્રાંતિક પરિષદની જંગી બેઠક ભરાવાની હતી. સરકારે તેમાં 'વંદેમાતરમ્' ગીત ગાવાની બંધી કરી. પણ પ્રતિનિધિઓએ તે હુકમને ઠોકરે કરાવી સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજીની આગેવાની હેઠળ 'વંદેમાતરમ્'ના જયઘોષ સાથે એક સરઘસ કાઢયું પોલીસોએ રસ્તામાં તેને અટકાવી ભીષણ લાઠીમાર કર્યો. છતાં લાઠીમારથી થવાએલી સ્થિતિમાં હજારો લોકોએ પરિષદમાં ભાગ લીધો. તેમના ઘામાંથી લોહી અને મોઢેથી સતત વંદેમાતરમ્નો ધ્વનિ નીકળતો હતો.

આ બારિસાલ પરિષદ પછી બંગાળમાં ક્રાંતિકારી પક્ષનો જન્મ થયો. સરકાર તરફથી થતા અમાનુષ જુલમોનો બદલો લેવાને તલપાપડ થઇ રહેલા લાગણીપ્રધાન બંગાળી યુવાનોએ જ્યારે જોયું કે કાયદેસરની શાંતિમય ચળવળો-સભાઓ, અરજીઓ—આદિ સરકાર પર જોઇએ તેવી અસર નિપાવવી શકની નથી ત્યારે તેમણે વિપ્લવવાદી માર્ગ લેવાનું નક્કી કર્યું. આ ક્રાન્તિકારી પક્ષના અગ્રણી હતા અરવિંદ ઘોષના ભાઇ બારીન્દ્ર ઘોષ. તેમણે 'યુગાંતર' પત્ર શરૂ કરીને પોતાના ઉદ્દામ તેજસ્વી લખાણોથી ક્રાંતિનો પ્રચાર કરવા માંડયો. માત્ર બે જ માસમાં તે પત્રની ગ્રાહકસંખ્યા ૩૦,૦૦૦ પર પહોંચી ગઇ. યુગાંતરનાં એ લખાણોએ જનતાની લાગણી હચમચાવી મૂકી અને દેશને ખાતર જરૂર પડે તો પ્રાણ આપવાને તૈયાર એવા મરજિયા ક્રાંતિકારીઓનું એક જૂથ બારીન્દ્રની આસપાસ ભેગું થયું. 'યુગાંતર'ની આ પ્રવૃત્તિથી સરકાર ચોંકી ઊઠી. તેણે એક પછી એક સર્વ સંપાદકો પર કેસ ચલાવીને તેમને જેલમાં ધકેલવા માંડયા. પણ અગ્નિમાં ઘી હોમતાં જેમ તે અધિક ફેલાય છે તેમ સરકારના જુલમો વધતાં ક્રાંતિકારી પક્ષ અધિક વિસ્તૃત થતો ગયો.

આખરે સરકારી જુલમોનો પ્રત્યક્ષ પ્રતિકાર કરવાને બૉંબનો પ્રયોગ શરૂ કરવાનું ઠરાવીને બારીન્દ્ર ઘોષે પોતાની માણિકતોલા નામના બાગમાં બૉંબનું કારખાનું તથા બૉંબવિદ્યા શીખવવાની શાળા શરૂ કરી. તે માટે ફ્રાન્સમાં મોકલાએલા હેમચંદ્ર નામના ક્રાંતિકારી ત્યાંથી બૉંબ બનાવવાની ક્રિયા શીખી લાવ્યા.

સૌ પહેલાં બંગાળના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર ઍન્ડ્રુ ફ્રેઝરને ઉડાવવાનું નક્કી થયું. યોજના પ્રમાણે તેની ટ્રેન નીચે બૉંબ પણ મુકાયો.

'સંસ્કૃત' ઓળખાતાં છવરાં આપી દીધાં.

આ 'ભાષા સંસ્કૃત'માંથી ને દ્વિતીય પ્રાકૃતમાંથી જ અનેક પ્રાકૃત ભાષાઓ ઊતરી આવી; પણ એમાંથી ખાસ જાણીતી 'તૃતીય પ્રાકૃત' એ દ્વિતીય પ્રાકૃતનું અંતિમ સંસ્કરણ છે. તૃતીય પ્રાકૃત એ 'પાલી' ભાષા તરીકે ઓળખાય છે. અશોકના શિલાલેખો એ તૃતીય પ્રાકૃત–પાલી ભાષામાં જ લખાએલા છે. તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં સંસ્કૃત અને પાલી બંનેમાં સાથેસાથે શિક્ષણ અપાતું. આ તૃતીય પ્રાકૃતમાંથી પછી જુદાજુદા પ્રાંતોમાં ધીમેધીમે વૈદર્ભી, શૌરસેની (પશ્ચિમ પ્રાકૃત). પૈશાચી. અર્ધમાગધી, ઉત્કલી, ગૌડી, માગધી (પૂર્વ પ્રાકૃત) અને ઢાક્કી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ.

ઇસ્વી સનના આરંભમાં જેમજેમ સંસ્કૃત ભાષા એ ઉચ્ચ અને શિષ્ટજન તરીકે માત્ર ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય, સ્મૃતિ, કર્મકાંડ વગેરેમાં આ પ્રાકૃત ભાષાઓનાં વિવિધ રૂપો ખૂબ ખીલતાં ગયાં આપણા આ વિશાળ દેશના તે અનેક પ્રાંત-પ્રદેશો પર ફરી વળ્યાં.

પછી, ચિત્રબોધના પાના પર બતાવ્યું છે તેમ, આપણી તરફ પશ્ચિમમાં વૈદર્ભી ભાષામાંથી મરાઠી જન્મી, અને શૌરસેની–અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ઉદ્ભવી. એનો પૈશાચી ભાષા સાથેનો સંબંધ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. એ પૈશાચી અને શૌરસેનીમાંથી જ આપણા તરફની બધા પ્રાંતભાષાઓ જન્મી હોવાથી, પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાની, પંજાબી અને રાજસ્થાનીમાં આપણી ગુજરાતી સાથે મળતાપણું જણાય છે. એ જ રીતે પેલી બાજુ પૂર્વ તરફ, માગધીમાંથી માગધ–અપભ્રંશની ઉત્પત્તિ થઈ અને એમાંથી બિહારી, મૈથિલી, આસામી અને બંગાળી ભાષાઓ ઉદ્ભવી.

માસમાસના વૃક્ષવિશેષનો પરિચય આપતી લેખમાળા

આપણી વનસ્પતિ
૧૬
જરૂલ

લેખક
પ્રો. જયંતીલાલ દે. ઓઝા
એમ. એસસી.

સામાન્ય માણસોને માટે અજાણ્યા નામવાળું આ વૃક્ષ જો ક્યાં યે નજરે પડે તો ગુલાબ જેવા રૂપસુંદર ગુલાબી ફૂલોની બહારથી ભભકી ઊઠેલું જણાશે. તે માટે જ કદાચ તેને અંગ્રેજીમાં 'ફૂલોની રાણી' અથવા 'રાણીનું ફૂલ' (Queen's Flower અગર 'Queen of Flowers') કહેતા હશે. હિન્દીમાં તેને અર્જુન ને મરાઠીમાં તામણ કહે છે તેનું શાસ્ત્રીય નામ 'લેગરસ્ટ્રોમીઆ ફ્લોસ-રેજીની' (Lagerstroemia Flos-reginae Ratz) અઢારમી સદીમાં થઈ ગએલા સ્વીડિશ વનસ્પતિશાસ્ત્રી મૅગનસ લેગરસ્ટ્રોમના માનમાં આ નામ પાડવામાં આવેલું છે. ફ્લોસ-રેજીનીનો અર્થ રાણીનુંફૂલ.

ઘણાખરા બાગબગીચા ને ક્યાંકક્યાંક રસ્તાઓ પર સુશોભિત ફૂલો માટે તેમજ છાયાવૃક્ષ તરીકે ઉગાડવામાં આવતા આ ઝાડનાં ઉત્પત્તિસ્થાન હિંદમાં ઉત્તર કાનડા અને દક્ષિણ કોંકણનો પ્રદેશ, ઉત્તર સરકાર, છોટા નાગપુર, પૂર્વ બંગાળ અને આસામ છે. હિંદ બહાર તે બ્રહ્મદેશ, મલાયા, ચીન અને સીલોનમાં પણ થાય છે.

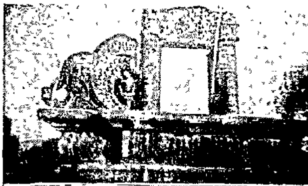
જરૂલનું વૃક્ષ મધ્યમ કદનું અને લગભગ ૬૦ ફૂટ સુધી સીધું ઊંચું ઊગે છે. પાંચથી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૨થી ૩ ઇંચ પહોળાં તેના પાન સાદાં, અને ટોચે અણીદાર હોય છે. ફેબ્રુઆરીથી માર્ચમાં બધાં પાન ધીમેધીમે રાતાં થઈને ખરી પડે છે અને નવાં કૂમળાં પાન એપ્રિલથી મે માસમાં આવે છે.

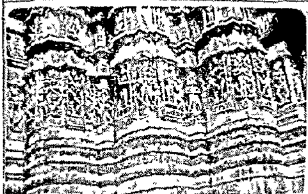
આંખોને રંગી નાખતાં જરૂલનાં મનોહર ફૂલોનો ઉદ્ભવકાળ એપ્રિલથી જૂન. ફૂલો શાખાઓને છેડે ઝૂમખાંમાં આવે છે ને કદમાં ૨ થી ૩ ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. આખું વૃક્ષ જ્યારે ફૂલોથી ભરચક હોય ત્યારે તો રંગની છોળો ઊડી રહે છે. વળી એનાં ફૂલોનાં રંગ પણ, જુદાજુદા પ્રકારનાં જરૂલ પર જુદાજુદા થાય છે કેટલાકમાં આસમાની થાય છે; કેટલાકમાં આછા જાંબલી તો કેટલાકમાં ખુલતાં ગુલાબી ફૂલ થાય છે તેમાં આ છેલ્લી જાતનાં ફૂલો સૌથી સુંદર દેખાય છે.

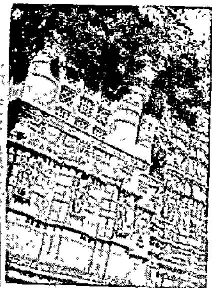
એ ફૂલમાંથી બેડેલાં અસંખ્ય લીલાં ને મજ કાળાં ફળ નવેમ્બરથી જાન્યુઆરી માસમાં પાકે છે. આકારમાં તે ગોળ હોય છે અને તેમાં અનેક લીસા, આછાં ભૂરાં બીજ હોય છે. આ વૃક્ષ બીજ વડે જ ઊગે છે.

જરૂલના વૃક્ષમાંથી ગુંદિયા રાળ નીકળે છે. તેનું લાકડું અત્યંત કઠણ અને ઉપયોગી હોવાથી હિંદમાં તેનો ઉપયોગ વહાણ, હોડકાં, બંદુકના હાથા, ગાડા, સરકારી અંરંજામ ભરવાની પેટીઓ વગેરે ખડતલ વસ્તુઓ બનાવવામાં તેમજ ઈમારતી લાકડા તરીકે થાય છે. સીલોનમાં એ લાકડું પીપો બનાવવામાં તથા બીજાં કામો માટે વપરાય છે. તેના એક ઘનફૂટનું વજન લગભગ ૪૧॥ રતલ થાય છે. સીલહટ, કાચર અને ચિતાગોંગમાં પણ આ વૃક્ષનું લાકડું ઈમારતી લાકડા તરીકે ખૂબ વખણાય છે; અને બ્રહ્મદેશમાં તો સાગ પછી તેનો નંબર બીજો ગણાય છે. આમ ઈમારતી લાકડા તરીકે તે ઘણું ઉપયોગી હોવા ઉપરાંત તેની સુંદરતા માટે પણ તે ઘણું વખણાય છે, તેથી બધે તે શોભાવૃક્ષ તરીકે પણ ઉગાડવામાં આવે છે.

આયુર્વેદમાં જરૂલનો દરેક ભાગ ઉપયોગી ગણાયો છે. તેનાં મૂળ ગ્રાહી અને બીજ માદક ગણાય છે. તેની છાલ ઉત્તેજક, તાવનો નાશ કરનારી ને રેચક મનાય છે અને યુરોપમાં નિકાસ થાય છે. તેનાં પાન પણ રેચક છે. હિંદુસ્તાનમાં તેનું ફળ મોંમાં પડેલા ચાંદા પર લગાડવા માટે વપરાય છે

ડાબી બાજુ મથાળે : અંબરનાથનું ખંડિત શિવાલય (જયંત મહેતલિયા-ઘાટકોપર); ડાબી બાજુ નીચે તથા જમણી તરફ મથાળેઃ તારંગાના દેરાસરનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય (મહેશ જે. શાહ-પાટણ)

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈ વિભાગ: સ્થાપત્ય-ફોટોગ્રાફી વિષે સૂચનો

આ વખતે ત્રણ હરીફાઈનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યને લગતાં ચિત્રો ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. જોકે તેમાંનો એકે પ્રિન્ટ ચિત્ર-દૃષ્ટિએ, સંગ્રહ-(રેકોર્ડ)ની દૃષ્ટિએ કે સારી ફોટોગ્રાફીના નમૂના તરીકે ઈનામને પાત્ર ગુણવાળો નથી.

કાળના પ્રવાહમાં, યુદ્ધો આગ અને કુદરતી તોફાનોથી બચેલાં, ભૂતકાળની ગૌરવગાથા ગાતાં જીર્ણ દશામાં અથવા મૃતઃપ્રાય દશામાં અહીંતહીં રઝળતા અવશેષો રૂપ કળાકારીગીરીની સમૃદ્ધિના વારસા સમાં આપણાં મંદિરો, મૂર્તિઓ, મસ્જિદો અને ઐતિહાસિક ઈમારતોની યાદ ભાવિ પ્રજા માટે સાચા સ્વરૂપમાં રાખવાનું જો કોઈ સંપૂર્ણ અને સુલભ સાધન હોય તો તે કૅમેરા (ફોટોગ્રાફી) જ.

શિલ્પ-સ્થાપત્યની આવી રેકોર્ડ ફોટોગ્રાફી માટે અભ્યાસ, જ્ઞાન ને અનુભવ જરૂરી છે ઉપરાંત, પોતાના કૅમેરાની મર્યાદા, કામના પ્રકાર, સ્થળ-સંજોગો વગેરેનો ખ્યાલ પણ કૅમેરિસ્ટને હોવો જોઈએ.

સાધારણ રીતે ઊંચી ઇમારતો વગેરેની છબિ લેવા જતાં સ્થળ-સંકોચ અને બીજી અડચણોને લીધે મોટા ફીલ્ડ કૅમેરા નકામા નીવડે છે. તેને માટે તો ફોકસિંગ સ્ક્રીનવાળા કૅમેરા, ડબલ કે ટ્રિપલ એક્સટેન્શનવાળી ધમણવાળો ને કૅમેરાના લેન્સને ઊંચો-નીચો-આઘોપાછો ગમે તે દિશામાં ખસેડી શકાય તેવો (camera with movements) બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે પરંતુ એ જાતના અર્વાચીન કૅમેરા બધાને પોસાય નહિ પણ સર્વ સંજોગોમાં અત્યાર ના મિનીએચર કૅમેરા દરેક પ્રકારના કામ માટે સંપૂર્ણ લેખાય છે. તેમાં લેન્સો બદલવાની તેમજ બીજી સગવડો આપેલી હોય છે.

શિલ્પ-સ્થાપત્યવાળાં મકાનોની ફોટોગ્રાફી વખતે સૌથી મોટી મુશ્કેલી પરસ્પેક્ટિવની હોય છે. (૧) મકાનના થાંભલા વાંકા થઈ જાય, (૨) મકાન નીચેથી મોટું અને ઉપરથી નાનું થઈ જાય, અથવા તો (૩) મકાન, જોનાર ઉપર ધસી આવતું હોય. તેવા હાસ્યાસ્પદ નમૂના જ્યાંત્યાં નજરે પડે છે આ માટે 'વાઈડ એંગલ' લેન્સ, 'ટેલીફોટો' લેન્સ વગેરેના ગુણદોષ જાણીને તે વાપરવા ઉપયોગી થઈ પડશે.

ભાઈ જયંત મહેતલિયા(ઘાટકોપર)નું 'અંબરનાથનું ખંડિત શિવાલય' રેકર્ડ ફોટોગ્રાફી માટે નોંધપાત્ર ગણી શકાય. કૅમેરાનો દૃષ્ટિકોણ ને એક્સપોઝર બરોબર છે પણ સામાન્ય લેન્સવાળા કૅમેરાને કારણે કે પછી ખામીવાળા ફોકસિંગને લીધે અંદરના કોતરકામની ઝીણવટ બરોબર આવી શકી નથી. વરસાદ અને આબોહવાથી જીર્ણ થએલા અને કાળા પડી ગએલા પથ્થરનું શિલ્પકામ લેવા માટે વહેલી સવાર કે સાંજના મૃદુ તડકાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તથા ૪૬૫ ૧/૬૦ સેકન્ડ કે તેથી યે ઓછી રાખવી વધારે ઉચિત છે. ઓછામાં ઓછું F. 11 કે તેથી ઝીણું ડાયાફ્રામ આપીને પ્રકાશના પ્રમાણમાં સમય આપવાથી કોતરકામમાં સ્પષ્ટતા આણી શકાય.

એ સિવાય ભાઈ મહેશ જે. શાહે તારંગાના મંદિરની દીવાલના કંદોરાની મૂર્તિઓ વગેરે શિલ્પકામના સરસ નમૂના ઝડપવાનો પ્રયત્ન કરતાં ચારપાંચ ચિત્રોમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૅમેરા નીચેથી ઊંચો કરીને છબિ લેવા જતાં પરસ્પેક્ટિવ ખોટી થઈ છે. સુંદર થાંભલા વાંકા થયા છે અને એક મનોહર ગોખ માથે ધસી આવ્યો છે. ભાઈ શાન્તિ ઝવેરી(મુંબાઈ)નાં ચિત્રોમાં ઉપલી ઊણપો હોવા ઉપરાંત ખામીભર્યા ફોકસિંગનો પ્રાથમિક દોષ પણ છે.

આવાં શિલ્પ-સ્થાપત્યવાળાં ચિત્રોની સાથે તેની કોઈ ઇતિહાસ-કથા કે માહિતી પણ એકઠી કરતા રહેવું જોઈએ, જે તેના સંશોધકો અને અભ્યાસકો માટે ઘણી મદદરૂપ થઈ પડે. **શ્રીદામ ભટ્ટ**

શ્રી યજ્ઞેશ્વર શુક્લનાં ચિત્રાનું ચીનમાં ભરાએલું પ્રદર્શન

ડાબી બાજુ : 'તુલસીક્યારો'; જમણી બાજુ : 'શૃંગાર'; સામેના પાને : 'તરતી માછલીઓ'.

ચીનમાં સાંસ્કૃતિક આપલે કરવાના હેતુથી હિંદી સરકારે જે કેટલાક અભ્યાસીઓ ચીનમા મોકલ્યા હતા તેમાં એક ગુજરાતના જાણીતા યુવાન કલાકાર શ્રી યજ્ઞેશ્વર શુક્લ પણ છે અને તેને લગતી માહિતી અમે અગાઉ 'કુમાર'માં આપી ગયા છીએ. તે ત્યાં પેઈપિંગની રાષ્ટ્રીય કળાશાળા(National College of Arts)માં રહીને તે કળાશાળાના પ્રમુખ અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મેળવનાર જગવિખ્યાત કલાકાર શ્રી શુ પેઓ(Hsu Peihung)ની દોરવણી નીચે ચીની કલાપદ્ધતિનો અભ્યાસ કરીને ઘણી સારી પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. ગઈ તા. ૨૬મી એપ્રિલે તેમનાં હિંદી તથા ચીની શૈલીથી દોરેલાં લગભગ ૫૦ ચિત્રોનું એક પ્રદર્શન પેઈપિંગમાં એ રાષ્ટ્રીય કળાશાળામાં યોજાયું હતું. આ પ્રદર્શને શ્રી [સામેના પાને જુઓ]

જુ પેઓ તથા બીજા અનેક કલાકારોની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. જેમાંનાં હિંદી શૈલીનાં બે ચિત્રો 'તુલસીક્યારો' અને 'શૃંગાર' સામેના પાના ઉપર આપ્યાં છે; અને ચીની ઢબનાં બે-'તરતી માછલીઓ' આ સામે તથા 'કૂકડાં' આ અંકના પૂંઠા ઉપર આપ્યાં છે. આ ઉપરાંત પેઈપિંગ શહેરના રાષ્ટ્રીય બાગમાં દર વર્ષે ભરાતા વાર્ષિક પ્રદર્શનમાં પણ તેમનાં છ ચિત્રો ચૂંટાઈને મુકાયાં હતાં, જેમાંના બે ચિત્રો તો 'સીન મિ પાઓ' (Sin Mim Pao—New Peoples' News) તથા 'પાઈ રે પાઓ' (Pei Re Pao—North China Daily News) નામનાં ચીનનાં બે પ્રખ્યાત છાપાંઓમાં પણ પ્રગટ થયાં છે. શ્રી વહ્નેશ્વર શુક્લ *ઉપર જણાવેલા શ્રી જુ પેઓ કે જે અશ્વોના* ચિત્રકાર તરીકે ચીનભરમાં વિખ્યાત છે તેમના અંગત સંપર્કમાં આવ્યા છે; તથા તે ઉપરાંત ચીનના અન્ય નામાંકિત ચિત્રકારો જેવા કે ચી પાઈ શર્ (Chi Pai Shi) કે જેઓ પક્ષીઓ તથા ફૂલો ચીતરવામાં કાબેલ છે તેમના તથા વાંગ ફાંગ ચીંગ (Wang Fang Chung) જેઓ દૃશ્યચિત્રો આલેખવામાં તથા તરતી માછલીઓ ચીતરવામાં કુશળ છે તેમના અને ચાંગ ચાઉ હો (Chang Chao Ho) જે આધુનિક ચીની જીવન આલેખનાર તરીકે પ્રખ્યાત છે તેમના પણ અંગત પરિચયમાં આવીને સવિશેષ પ્રગતિ સાધી રહ્યા છે. થોડા વખત પછી તેમનો અભ્યાસ પૂર્ણ થતાં તેમને રાષ્ટ્રીય કળાશાળાની ચીની ચિત્રકળા માટેની 'ડિપ્લોમા' પદવી પ્રાપ્ત થશે.

ચીની ભાષા

(અનુસંધાન પૃ. ૧૬૮ થી ચાલુ) લગભગ ૨૦૦૦ વરસ સુધી ચીન એકમધ્યસ્થ શાસનને આધીન રહેલું હતું. ચીનમાં રાજ્યના બધા નોકરિયાતો અને અમલદારોની પરીક્ષા લેવાતી. આ પરીક્ષાપદ્ધતિને લીધે દેશના ખૂણેખૂણેથી આવતા પરીક્ષાર્થીઓને એક જ લિપિ ને ભાષા શીખવી પડતી. બીજું, ચીનમાં ઘણા જૂના કાળથી મુદ્રણકળાની શોધ થવાને લીધે પુસ્તકો દ્વારા એક પ્રદેશ બીજા પ્રદેશના સંસર્ગમાં રહ્યા કર્યો અને તેથી પણ ભાષા બદલાઈ નહિ. આમ, ચીનમાં એક ભાષા લખાય છે ખરી, પણ બોલાતી નથી કારણકે પ્રાંતભેદે ભાષાના શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં મોટો ફેર રહે છે. આથી બને છે એવું, કે એક પ્રદેશનો રહેવાસી બીજા પ્રદેશવાસી જોડે લખીને વાતચીત કરી શકે, પણ બોલીને નહિ! ચીનના પ્રસિદ્ધ ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. લિ ફંગ્ કિવના કહેવા મુજબ ચીની ભાષાની બોલીઓ મુખ્યત્વે આઠ વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. આ આઠ સમૂહોનાં નામ ઉત્તર મંડારિન, પૂર્વ મંડારિન, નૈઋત્ય મંડારિન, વુકાન, હક્કા, મિન્, શ્યાઙ્ અને કેન્ટોનીઝ છે. આમાં મંડારિનનું ક્ષેત્રફળ સૌથી વધારે છે. આ વિભાગમાં ઉત્તર ચીન, પશ્ચિમ ચીન, નૈઋત્ય ચીન અને યાંગ્ટ્સિનો થોડો વિભાગ આવે છે. કેન્ટોનીઝ, મિન્ ને હક્કાની બોલીઓ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન છે, કેમકે એ બધા સરહદી પ્રાંતો છે. બોલવા-લખવાની ભાષાના આ ભેદને લીધે આંતરપ્રાંતીય સંગઠન થઈ શકતું ન હોવાથી પ્રજાતંત્રની સ્થાપના પછી સરકારે એક જ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રકટાવવા માટે એક સમિતિ નીમીને એક ચોક્કસ પ્રકારની-પેકિંગ શહેરની આસપાસની-ભાષાને 'રાષ્ટ્રભાષા' તરીકે અપનાવીને તેને શિક્ષણમાં માધ્યમ તરીકે સ્થાન આપ્યું છે.

દરેક દેશમાં લોકભાષા અને લખવામાં વપરાતી ભાષામાં ફેર તો હોય જ છે; એમ ચીની ભાષા પણ આમાં અપવાદ નથી. પ્રાચીન કાળની લિખિત ચીની ભાષા તો આજે જાણી શકાય છે, પણ લોકભાષા—સામાન્ય વહેવારમાં બોલાતી ભાષા સમજી શકાતી નથી. ઇ.સ. ૧૯૧૭માં ચીનની સાહિત્ય-ક્રાંતિએ ભાષાક્ષેત્રમાં ધરમૂળનો ફેરફાર કર્યો. આ પહેલાં ચીનનું સાહિત્ય પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી ભાષામાં લખાતું (આપણી સંસ્કૃતમય ગુજરાતીની જેમ); અને તેથી એ લોકભોગ્ય બનતું નહિ. પણ ઈ. ૧૯૧૭માં પ્રજાતંત્રની સ્થાપના પછી મિ. ચેન ટુ શિઉ અને ડૉ. હુ શી ભાષામાં ફેરફાર કરીને લોકભોગ્ય સાહિત્ય રચવાનું આંદોલન શરૂ કર્યું. આ આંદોલન સામે કેટલાયે વિરોધો થયા, પણ આખરે લોકો સમજી શકે એવી ભાષામાં સાહિત્ય લખાતું થયું. આ ભાષાને 'પૈ હ્વા' કહે છે. આ 'પૈ હ્વા'-

ભાષા લખવા માટે માણસે અક્ષરોની શોધ કરી. એ અક્ષરો એટલે અમુકઅમુક ઉચ્ચાર માટે જુદીજુદી સંજ્ઞાઓ. આવી સંજ્ઞાઓ જુદીજુદી પ્રજાઓએ પોતપોતાની રીતે નિરનિરાળી યોજી. અમુક પ્રજાએ આવી સંજ્ઞાઓ માટે પહેલા ચિત્રો વાપરવી; અને તે અક્ષરો માટે નહિ, પણ આખા ને આખા શબ્દો માટે. ચીનની લિપિ એ આવાં ચિત્રોની બનેલી છે. એ કેમ ઉદ્ભવી તે જમણી બાજુએ ઊભા કૉલમમાં બતાવ્યુ છે. શરૂઆતમાં, જે જે પદાર્થ દર્શાવવો હોય તેના સંજ્ઞાત્મક રૂપી ચિત્રો આલેખાતા. તે પછી એ ચિત્રો પીંછી વડે ઝડપથી લખાતા લખાતા કાલાનુક્રમે ફરતા જઇ હાલની ચીની લિપિનું કેવું રૂપ પામ્યાં તે આની પડખેના પહેલા અને બીજા કૉલમમાં દર્શાવ્યુ છે. ત્રીજા કૉલમમાં તેની સામે તે તે શબ્દોના અર્થ આપ્યા છે.

	日	સૂર્ય
	月	ચન્દ્ર
	山	પર્વત
	水	પાણી
	火	અગ્નિ
	木	ઝાડ
	犬	કૂતરો
	馬	ઘોડો
	子	બાળક
	目	માથું

亻	田	佃	日	旦	月	
માણસ	ખેતર	ખેડૂત	સૂર્ય	ક્ષિતિજ	ચંદ્ર	પ્રકાશ
門	門	聞	問	囚	言	信
કાન	બારણું	સાંભળવું	ભિખારી	[illegible]	શબ્દ	સચ્ચાઈ
女	好	家	嫁	安	子	木
સ્ત્રી	સારું	ઘર	લગ્ન	શાંતિ	બાળક	ઝાડ

ઉપરના ચિત્રમાં ચીનની લિપિના થોડા શબ્દો આપેલા છે. અમુક શબ્દોને માટે તો મૂળ સ્વતંત્ર સંજ્ઞાઓ જ છે; અને બીજા શબ્દો એવી બેત્રણ સંજ્ઞાઓ ભેગી કરીને યોજાએલા છે. ઉપલા ચિત્રમાં એનાં ઉદાહરણ છે. દાખલા તરીકે 'ખેતર'ની સંજ્ઞાને પડખે 'માણસ' ચીતર્યો એટલે એ 'ખેડૂત' થયો 'સૂર્ય' અને 'ચન્દ્ર' એ બંનેને સાથે ચીતર્યા એટલે 'પ્રકાશ' શબ્દ બન્યો 'બારણા'પાસે 'કાન'નું ચિત્ર મૂકીને 'સાંભળવું' શબ્દ યોજ્યો; અને બારણા પાસે 'મોં' ચીતરીને 'ભિખારી' કલ્પ્યો 'મોં'માંથી 'હવા' નીકળતી બતાવી 'શબ્દ' ઠરાવ્યો અને 'માણસ' તથા 'શબ્દ'નાં ચિત્રોને જોડાજોડ મૂકીને 'સત્ય' શબ્દ યોજ્યો,—એવું દર્શાવવા કે માણસના મોમાંથી પડતો શબ્દ સત્ય હોવો જોઇએ. 'સ્ત્રી' અને 'બાળક'નાં ચિત્રો ભેગાં કરીને 'શુભ' શબ્દ યોજ્યો 'છાપરા' તળે 'ડુક્કર'(ખોરાકનું સૂચક) ચીતરીને 'ઘર' ઠરાવ્યું; અને 'છાપરા' નીચે 'સ્ત્રી' તથા 'ડુક્કર' ચીતર્યાં એટલે 'લગ્ન' થયું. ઘરનું 'છાપરું' ને 'સ્ત્રી' બે મળે એટલે 'શાંતિ', ચીની ભાષામાં આવાં કુલ ૫૦,૦૦૦ શબ્દચિત્રો છે પણ સામાન્ય વપરાશમાં તો ૪,૦૦૦ જ છે; ૧૫૦૦થી પણ ચલાવાય છે

ની પહેલા સાહિત્ય 'વન્ યન્' (સાહિત્યિક) ભાષામાં લખાતું હતુ. 'પૈ હ્વા' જનસાધારણ ભાષા છે. એમા પ્રચલિત શબ્દો આવતા હોવાથી તે સરળ અને સુગમ્ય છે. આમ, આજે લોક ચીનનું નવું સાહિત્ય 'પૈ હ્વા' લખાય છે; છતાં 'વન્ યન્'નો નાશ થયો નથી. હજી પણ સમાચારપત્રો, ગંભીર લેખો વગેરે 'વન્ યન્'માં જ લખાય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ ચીની ભાષામાં એકએક અક્ષર એકએક શબ્દનો સંકેત છે; તો એક પ્રશ્ન થાય છે કે પરદેશી ભાષાઓમાંથી આવતા નવાનવા શબ્દો માટે નવા સંકેતો રચાતા હશે? ના; નવા સંકેતો રચાતા નથી. પરદેશી ભાષામાંથી બનતા નવા શબ્દોને જૂના શબ્દો સાથે કાંઇ ને કાંઇ સંબંધ હોય છે. આ સબંધને ચીની વિદ્વાનો સમજી લઇને તે વડે નવો શબ્દ-સંકેત બનાવે છે. ચીની ભાષામાં એક અક્ષર જોડે બીજો અક્ષર મળતાં નવો શબ્દ ઊભો થાય છે. આ નિયમને અનુસરીને નવા શબ્દો રચાય છે દાખલા તરીકે–

અંગ્રેજી	ચીની	અર્થ
રેલવે	થિએ લુ	થિએ=લોખંડ; લુ=રસ્તો; લોખંડનો રસ્તો
ટેલીફોન	તિએન હ્વા	તિએન=વીજળી, હ્વા=વાત, વીજળીની વાતચીત.
કૉમ્યુનીઝમ	કુંગ છાન ચુઈ	કુંગ=વહેંચણી, છાન=સંપત્તિ, ચુઇ=સિદ્ધાંત. સંપત્તિની વહેંચણીનો સિદ્ધાંત.

આમ, પ્રચલિત શબ્દોને જોડી દઇને વિદેશી શબ્દના અર્થનો નવો શબ્દ બનાવાય છે. ચીની શબ્દ સાંભળતાં જ (જો એનો અર્થ આપણે જાણતા હોઇએ તો) એનો અર્થ સમજાઇ જાય છે. 'ટેલિફોન' જોયા વિના આપણે ટેલીફોનને સમજી શકતા નથી, પણ ચીનમાં 'તિએન હ્વા' સાંભળતાં જ વીજળી અને વાત એવો અર્થ લોકોને સમજાઇ જાય છે. ચીનમાં પરદેશી વ્યક્તિઓનાં નામ બે રીતે બોલાય છે. એક તો નામના શબ્દોનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કરીને. દાખલા તરીકે 'રામસિંહ'ને ચીની લોકો 'શા ચિએન' તરીકે ઓળખશે શા=સિંહ અને ચિએન=ભગવાન, રામ. બીજી એ રીત ઉચ્ચારસામ્ય ધરાવતા ચીની શબ્દો મૂકીને નામ બોલવાનો છે. આ રીત પ્રમાણે ચીનમાં ગાંધીજીને 'કાન તિ' કહે છે. 'કાન તિ' શબ્દનો ઉચ્ચાર 'ગાંધી' શબ્દના ઉચ્ચાર જોડે કેવો મળતો આવે છે! (આવી જ રીતે ચર્ચિલ 'છ્યુ ચિ અર', રૂઝવેલ્ટ 'લો સિ ફુ', એમ નામથી બોલાય છે.) આ જાતનાં નામો અર્થ જોડે કંઇપણ સબંધ ધરાવતાં નથી. 'કાન તિ' અર્થ તો 'મીઠી જમીન' થાય છે.

ચીની ભાષાના કોષમાં ૫૦હજાર સંકેતોની રચના છે. પણ રોજિંદા વ્યવહારમાં તો માત્ર એક હજાર શબ્દો જ વપરાય છે; બાકીના શબ્દો તો શોભાના જ. કૉલેજમાંથી પાસ થયેલો હોશિયાર વિદ્યાર્થી પણ ત્રણચાર હજાર શબ્દો જ જાણતો હોય છે દસ હજાર શબ્દો જાણનાર તો આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલા હશે. ત્યાંનાં છાપખાનાંઓમા પણ ૭ થી ૮ હજાર શબ્દોના ટાઈપ હોય છે.

ચીન આવડો મોટો દેશ હોવા છતા એક જ ભાષા ધરાવે છે, એ અદ્ભુત વાત છે. અને આ એક ભાષાએ જ ચીનના સંગઠન અને સાંસ્કૃતિક ઐક્યમાં ખૂબ ફાળો આપ્યો છે. નિરંજન ત્રિપાઠી

(ચીનમાં અધ્યાપક તરીકે રહેલા કૃષ્ણકિંકર સિંહના હિંદી લેખ પરથી)

... વપરાતા હેલાજન કુટુંબના મૂળતત્ત્વો ક્લોરીન બ્રોમીન ફ્લોરીન આયોડીન

લેખક-ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ; એમ. એસસી., પીએચ.ડી.

આ આખું વિશ્વ મૂળમાં ૯૨ મૂળતત્ત્વોનું બનેલું છે, એ વાત તો ઘણા જાણતા હશે. જોકે આ સર્વ મૂળતત્ત્વો તેમના ગુણધર્મોમાં એકબીજાથી ઘણાં જુદાં પડે છે. પણ કેટલાંક મૂળતત્ત્વો ઘણી બાબતમાં એકબીજા સાથે મળતાં પણ આવે છે. વિજ્ઞાનીઓએ એવાં સમાનધર્મી મૂળતત્ત્વોનો એકએક વિભાગ કરી તે દરેક વિભાગને કુટુંબ(Family) એવું નામ આપ્યું છે. આ દરેક કુટુંબનો કોઈ વિશેષ સમાન ગુણ હોય છે. આવાં કુટુંબોમાં હેલોજન-કુટુંબ તેના ઉગ્ર સ્વભાવ માટે જાણીતું છે. હેલોજન શબ્દ મૂળ ગ્રીક શબ્દ હલ્સ પરથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ થાય છે ક્ષાર. હેલોજન એટલે ક્ષાર પેદા કરનાર. હેલોજન કુટુંબના ચાર સભ્યો છે: ફ્લોરીન, ક્લોરીન, બ્રોમીન ને આયોડીન; અને એ ચારેય સંયુક્ત અવસ્થામાં ક્ષાર પેદા કરતા હોવાથી તેઓ એ નામે ઓળખાય છે.

ક્લોરીન

ક્લોરીનનું નિરાળું અસ્તિત્વ ઈ. ૧૭૭૪માં શીલે નામના સ્વીડનના રાસાયનિકે પુરવાર કર્યું. ત્યાર પછી પણ લાંબા સમય સુધી એમ મનાતું કે ક્લોરીન ઑક્સિજનસંયોજિત એક પદાર્થ છે; પરંતુ ડેવી નામના વૈજ્ઞાનિકે સિદ્ધ કર્યું કે ક્લોરીન એક મૂળતત્ત્વ છે.

ક્લોરીન સ્વતંત્ર અવસ્થામાં મળતો નથી, પણ સંયુક્ત અવસ્થામાં જ મળે છે, જે ક્લોરાઇડ તરીકે ઓળખાય છે. આ ક્લોરાઇડો પૈકી કેટલાક ખનીજ પદાર્થો તરીકે ખૂબ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. તેમાં ખાસ કરીને મીઠું(સોડિયમ ક્લોરાઈડ) અગ્ર ભાગે આવે છે; કારણ દરિયાના પાણી ઉપરાંત ઘણી જગ્યાએ જમીનના નીચલા પડોમાંથી પણ તે મોટા પ્રમાણમાં નીકળે છે. આથી ક્લોરીનની બનાવટ માટે મુખ્યત્વે મીઠાનો જ ઉપયોગ થાય છે.

મીઠામાંથી ક્લોરીન બનાવવાની સાદી રીત એ છે કે મીઠાને મેંગેનીઝ ડાયોક્સાઇડ અને સલ્ફ્યુરિક ઍસિડ સાથે મેળવી ગરમ કરવાથી તેમાંથી ક્લોરીન વાયુ છૂટો પડે છે. પરંતુ મોટા પાયા પર ક્લોરીન બનાવવો હોય તો આ રીત ઉપયોગમાં લેવાતી નથી. તેને માટે તો મીઠાના દ્રાવણમાં વીજળી પસાર કરવામાં આવે છે. જેથી તેમાંથી ક્લોરીન તરત છૂટો પડે છે. આ ક્રિયા માટે જુદીજુદી જાતના વીજળિક સેલ(વિદ્યુત્ઘટ) યોજવામાં આવ્યા છે, તે પૈકી 'નેલ્સન સેલ' તરીકે ઓળખાતો વિદ્યુત્ઘટ ચિત્રમાં દર્શાવ્યો છે. અમદાવાદની કૅલિકો મિલમાં હૂકર સેલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આજે તો જ્યાં સસ્તી વીજળી પ્રાપ્ય હોય ત્યાં આ વીજળિક રીત ખૂબ પ્રચલિત થઈ છે. આ ઉપરાંત હાઇડ્રોક્લોરિક ઍસિડમાંથી ક્લોરીન બનાવવાની બે રીતો પ્રચલિત છે: એક 'ડિકન્સ રીત' અને બીજી 'વેલ્ડનની રીત'. પરંતુ વીજળિક રીત અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી તે રીતો લગભગ નકામી થઈ ગઈ છે.

ક્લોરીન આછા લીલા રંગનો વાયુ છે. ક્લોરીનનો અર્થ જ ગ્રીક ભાષામાં આછો લીલો થાય છે ને તે ઉપરથી જ તેનું ક્લોરીન નામ પાડવામાં આવ્યું છે. તેને સહેલાઇથી પ્રવાહી બનાવી શકાય છે. આથી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મોકલવી હોય તો તેને પ્રવાહી સ્વરૂપે અપાય છે. થોડાં વર્ષો પૂર્વે વાયુ સંઘરવાની મુશ્કેલીને લીધે ક્લોરીનને ચૂના સાથે સંયોજી બ્લીચિંગ પાઉડર બનાવી લેવામાં આવતો. ક્લોરીન પાણીમાં થોડે અંશે દ્રાવ્ય છે. આ ક્લોરીનપાણી પણ બ્લીચિંગમાં ક્લોરીનના જેવું જ કામ આપે છે.

ક્લોરીનનો મોટો ભાગ બ્લીચિંગ પદાર્થોની બનાવટમાં વપરાય છે. કાગળ અને તેનો માવો બનાવવાના કાર્યમાં તેમજ કાપડના ઉદ્યોગમાં પણ કપડું સફેદ બનાવવા માટે તે ખૂબ ઉપયોગમાં આવે છે. વળી ક્લોરીન જંતુવિનાશક પણ છે. આથી મોટા શહેરના પાણીનો પુરવઠો જંતુવિહીન કરવા માટે મ્યુનિસિપલ વૉટર વર્કસમાં તેનો ઉપયોગ પાણીના શુદ્ધિકરણ માટે કરવામાં આવે છે. ક્લોરીન પેટ્રોલિયમના શુદ્ધિકરણમાં પણ વપરાય છે. એ ઉપરાંત તેનો ઉપયોગ ક્લોરેઇટોની બનાવટમાં પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે, જેમાંનો પોટાશિયમ ક્લોરેઇટ (પોટાશ) દીવાસળીની બનાવટમાં વપરાય છે.

ક્લોરીનનો ઉદ્યોગોમાં ઉપયોગ

યુદ્ધમાં વપરાતા ઝેરી વાયુઓની બનાવટમાં બીજા પદાર્થોની સાથે ક્લોરીનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. છેલ્લાં બે વિશ્વયુદ્ધોમાં એ ઝેરી વાયુઓનો ઉપયોગ થયો હતો. તોફાની ટોળાંને વિખેરવા જે ટીઅર ગૅસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ ક્લોરીનના ૪ સંયુક્ત પદાર્થો હોય છે. પણ તે પદાર્થો ઝેરી વાયુઓ જેટલા ભયકર હોતા નથી; તે કેવળ આંસુ લાવે છે અને ચામડી પર થોડી બળતરા પેદા કરે છે.

ક્લોરીન વાયુ એકદમ ઉગ્ર વાસવાળો અને દુર્ગંધી ભરેલો છે. તે ગળા યા નાકમાં જાય તો અતિશય જલદ અસર કરે છે અને બળતરા થવા લાગે છે. પરંતુ જો શરદી થઇ હોય તો અતિ જૂજ પ્રમાણમાં સૂંઘવાથી શરદીનાં જંતુઓનો નાશ થાય છે. ક્લોરીનની માણસ પર થએલી અસર દારૂ યા ઍમોનિયા સુંઘાડીને નાબૂદ કરી શકાય છે.

બ્રોમીન

બ્રોમીન શબ્દ મૂળ ગ્રીક ભાષાના 'બ્રોમોસ' ઉપરથી આવેલો છે. બ્રોમોસ એટલે દુર્ગંધ યા ગંધાતો પદાર્થ. બ્રોમીનની ખરાબ વાસને લીધે તેનું એ નામ રાખવામાં આવ્યું છે. ૧૮૨૬માં આ બ્રોમીનના મૂળતત્ત્વની શોધ બેલાર્ડે કરી હતી. સમુદ્રના પાણીમાંથી મીઠું કાઢી લીધા પછી જે પ્રવાહી રહે છે (જે બીટર્ન્સ કહેવાય છે) તેમાં બીજા પદાર્થોની સાથે અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં બ્રોમીનના ક્ષાર હોય છે. તેવા એક લાખ ભાગ પ્રવાહીમાં માત્ર સાત ભાગ જેટલો જ બ્રોમીન હોય છે. છતાં તેમાંથી બ્રોમીન કાઢવાનું પરવડે છે-બીટર્ન્સને

ઍસિડ ઉમેરવાથી રાતો વાયુ છૂટે છે, જેને ઠંડો કરવાથી બ્રોમીનનો રાતો ભૂરો પ્રવાહી એકઠો થાય છે. આ પ્રક્રિયા ક્લોરીનની સાથે તેની સામ્યતા સૂચવે છે; અને બ્રોમીનનો વિશેષ અભ્યાસ કરવાથી પુરવાર થયું કે તેના ગુણધર્મ ક્લોરીનને ઘણા મળતા આવે છે અને તેથી જ તેનો સમાવેશ હેલોજન કુળમાં કરવામાં આવ્યો છે.

મોટા પાયા પર બ્રોમીન બનાવવા માટે પણ ઉપર દર્શાવેલી રીત વપરાય છે પરંતુ હવે તેમાં મૅંગેનીઝ ડાયોક્સાઈડને બદલે સોડિયમ ક્લોરેટ ઉમેરવામાં આવે છે. બીટર્ન્સ, ક્લોરેટ અને સલ્ફ્યુરિક ઍસિડના મિશ્રણમાંથી વરાળ પસાર કરવામાં આવે છે. એટલે બ્રોમીન વાયુ રૂપે નીકળે છે. આ વરાળયુક્ત વાયુને ઠંડો પાડવાથી પ્રવાહી બે ભાગમાં જુદું પડી જાય છે. ઉપરના ભાગમાં બ્રોમીનવાળું પાણી રહે છે અને નીચે કાળા રાતા પ્રવાહી રૂપે બ્રોમીન.

આ સિવાય બીજી પણ એક રીત પ્રચલિત છે. મીઠું કાઢી લીધા પછી રહેલા દરિયાના પાણી(બીટર્ન્સ)માં ક્લોરીન વાયુ છોડવામાં આવે છે. ક્લોરીન વિશેષ પ્રક્રિયાશીલ હોવાથી બ્રોમીનને સંયોજનમાંથી છૂટો પાડે છે. પછી એ પ્રવાહીને ગરમ કરવાથી બ્રોમીન વાયુ રૂપે નીકળે છે, જે ઠંડો કરી ભેગો કરવામાં આવે છે. પણ હવે વીજળીના વપરાશના આ યુગમાં એક નવી રીત યોજવામાં આવી છે. બ્રોમીનવાળા મીઠાના પાણીમાં વીજળીનો પ્રવાહ પસાર કરવાથી પહેલાં બ્રોમીન નીકળે છે; અને તે નીકળવો બંધ થયા પછી ક્લોરીન વાયુ નીકળવાની શરૂઆત થાય છે.

આ રીતે તૈયાર થયેલો બ્રોમીન અશુદ્ધ હોય છે, જેનું કાળજીપૂર્વક આસવ દ્વારા શુદ્ધીકરણ થઇ શકે છે. અશુદ્ધ બ્રોમીન વાયુને લોહના ભૂકા પર પસાર કરવાથી તેમાંનો ક્લોરીન નીકળી જાય છે.

બ્રોમીનના ક્ષાર બ્રોમાઇડ કહેવાય છે. આપણા જીવનમાં તે ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે. પોટાશિયમ બ્રોમાઈડ ક્ષાર ખાસ કરીને ફોટોગ્રાફીમાં વપરાય છે. ઔષધ તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. બીજા કેટલાક બ્રોમાઈડ પણ ઉપયોગી પદાર્થ છે. ફોટોગ્રાફીમાં વપરાતી ફિલ્મ ને પ્લેટોની બનાવટમાં સિલ્વર બ્રોમાઇડ વપરાય છે. બ્રોમીનને કૉસ્ટિક સોડા યા પોટાશના દ્રાવણમાં પસાર કરવાથી સોડિયમ યા પોટાશિયમ બ્રોમાઈડ બને છે. આ ક્રિયા જો ગરમ દ્રાવણમાં કરવામાં આવે તો બ્રોમાઇડની સાથોસાથ બ્રોમેઈટ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રોમાઇડ-બ્રોમેઇટના મિશ્રણમાં તેજાબ નાખવાથી બ્રોમીન નીકળે છે. ક્લોરીનની માફક બ્રોમીન પણ જંતુવિનાશક છે, પણ તેનામાં ક્લોરીન જેટલી રંગ ઉડાડી દેવાની શક્તિ નથી. બ્રોમીનવાળી હવા ઝેરી અને જલદ અસર કરનારી છે. બ્રોમીન વાપરવામાં ખૂબ જ કાળજી રાખવી આવશ્યક છે. જો ચામડી પર તે પડે તો તેને માટે જીવલેણ નીવડે છે, અને એ જખમ સહેલાઇથી રૂઝાતો નથી. જો એવો કોઇ અકસ્માત થાય તો તુરત એ ભાગને દારૂ યા પેટ્રોલથી સારી રીતે ધોઈ નાખી વેસેલીન ચોપડી દેવું જો બ્રોમીનની ભેજ હવા ચામડીને સ્પર્શી ગઇ હોય તો તેને ખૂબ પાણીથી ધોઈ નાખી સોડાના પાણીથી સાફ કરવી અને વેસેલીન ચોપડવું

જર્મની અને અમેરિકામાં બ્રોમીનનું ઉત્પાદન ઘણા સારા પ્રમાણમાં ચાલે છે. આપણા દેશમાં તો માત્ર છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી બ્રોમીન બનાવવાનું શરૂ થયું છે. તેનું એક કારખાનું ખારાઘોડાના અગરમાં આવેલું છે અને બીજું મીઠાપુરમાં તાતા કંપનીનું ચાલે છે. બંને ઠેકાણે દરિયાના પાણીમાંથી જ તે બનાવાય છે.

બનાવટી રંગો તૈયાર કરવા માટે આવશ્યક એવા વચલા પદાર્થોની બનાવટમાં બ્રોમીનનો ખૂબ ઉપયોગ થાય છે. તે ઉપરાંત નની જરૂર પડે છે મોટરમાં વપરાતા પેટ્રોલમાં નાખવામાં લેડટેટ્રાઇથાઈલ બનાવવા માટે પણ બ્રોમીન જરૂરી છે. કાર્બનિક પદાર્થોના સંયોગીકરણમાં બ્રોમીનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બ્રોમીનયુક્ત કેટલાય કાર્બનિક પદાર્થો યુદ્ધમાં ઝેરી વાયુ તરીકે વપરાય છે. તેમાં બેન્ઝીલ બ્રોમાઈડ નામનો પદાર્થ આંખમાં આંસુ લાવે છે, જ્યારે કેટલાક બીજા બ્રોમાઇડો ફક્ત છીંકો લાવે છે આથી વિશેષ જલદ પદાર્થો ચામડી પર ફોલ્લા પેદા કરે છે, સૌથી વિશેષ જલદ પદાર્થો ઝેરી હોવાથી મૃત્યુ નિપજાવે છે.

ફ્લોરીન

ફ્લોરીન હેલોજન કુળનો પ્રથમ સભ્ય ગણાય છે. હોઈ ખૂબ સંવદ એટલેકે પ્રક્રિયાશીલ છે. આથી તેની સંયુક્ત અવસ્થામાં ફ્લોરીનને છૂટો પાડવાનું કાર્ય રસાયનશાસ્ત્રનો એક કોયડો હતો. પણ ૧૮૮૦માં ફ્રેંચ વિજ્ઞાની મોઈસાં(Moissan)એ તે કાર્ય સફળ પાર કર્યું.

ફ્લોરીન સંયુક્ત અવસ્થામાં જ કુદરતમાં મળી આવે છે. તેના ખાસ અગત્યના ખનીજો ફ્લોરાઇટ અને ક્રાયોલાઈટ છે. આપણા હાડકાઓમાં—ખાસ કરીને દાંતમાં અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં તે સંયુક્ત અવસ્થામાં મળી આવે છે. ધાતુઓના સંશોધનમાં ફ્લોરાઇટ લાંબા વખતથી ધાતુઓમાંની અશુદ્ધિ દૂર કરનાર ફ્લક્સ તરીકે વપરાતો આવ્યો છે. અશુદ્ધિઓ સાથે મળી જઈ ધાતુના ભાગમાંથી તે ભઠ્ઠીમાં પ્રવાહી રૂપે જુદો પડી જાય છે. લૅટિન ભાષામાં ફ્લ્યુઓ એટલે વહેવું એવો અર્થ થાય છે. એ પરથી તેનું નામ ફ્લોરાઇટ પાડવામાં આવ્યું છે. એ જ પ્રમાણે ક્રાયોલાઇટ ઍલ્યુમીનિયમના ખનીજમાંથી એ ધાતુ કાઢવા માટે વપરાય છે.

આ ખનીજો—ફ્લોરાઇટ અને ક્રાયોલાઈટ—માંથી ફ્લોરીન વાયુ વીજળીની મદદ વડે જુદો પાડવામાં આવે છે. ફ્લોરીન ક્લોરીન જેવો જ વાયુ છે, પણ તેનો રંગ એકદમ આછો છે. તેને ક્લોરીનની માફક સહેલાઇથી પ્રવાહી બનાવી શકાતો નથી. તે એવો તો પ્રક્રિયાશીલ છે કે લગભગ દરેક મૂળતત્ત્વ સાથે સંયોજન પામે છે. આ ક્રિયા ખૂબ ઉગ્ર હોવાથી ખૂબ ગરમી પેદા થાય છે. પાણી સાથે તેને મેળવવાથી પાણીનું પણ વિઘટન થાય છે.

ફ્લોરીનયુક્ત હાઇડ્રો ફ્લોરિક ઍસિડ ઉદ્યોગમાં ખૂબ ઉપયોગી છે. પથ્થરોને સાફ કરવા તથા કાચ પર કોતરકામ-કરવા(etch) વપરાતો આ ઍસિડ ખૂબ નુકશાનકારક છે. તેની સાથે કામ કરતાં ખૂબ સાવચેતી રાખવી. તેને લગતી વધુ માહિતી આ લેખમાળાના ત્રીજા હપ્તામાં આવી ગઈ છે.

હેલોજન કુટુંબના ચોથા તત્ત્વ આયોડિન વિષેનો માહિતી કુમારના ર૭૬મા અંકમાં આવી ગઇ છે.

આ ઉપરથી દેખાઈ આવશે કે હેલોજન તત્ત્વો એ બે મોઢાવાળા રાક્ષસ જેવા છે. જીવન અને કલા જેવા સર્જનાત્મક કાર્યોમાં પણ તેમનો ઉપયોગ થઇ શકે છે અને યુદ્ધ જેવા સંહારાત્મક કાર્યમાં પણ તે વાપરી શકાય છે. કુદરતના બળોને માનવીએ પોતાના ઉપયોગ માટે તાબે તો કર્યાં છે, પણ તે બળો માનવીના ભલા માટે જ વપરાય એ ઇષ્ટ છે. પરંતુ સત્તાલોભી રાજપુરુષો તેનો ઉપયોગ પોતાની સામ્રાજ્યલાલસા સંતોષવા માટે કરે છે. અને તેથી આપણું વિજ્ઞાન વગોવાય છે. હેલોજન તત્ત્વોના શોધકોએ તો સ્વપ્ને પણ નહીં ધાર્યું હોય કે તેમની શોધ માનવીના સંહાર માટે ઉપયોગમાં લેવાશે. તેઓનો હેતુ તો શુદ્ધ સંશોધનનો જ હતો, સાચા વિજ્ઞાનીઓએ તો કદી પણ સંહારવૃત્તિ પોષી નથી.

ur riends Abroad

[આ પત્ર મેળવનારઃ કૈલાસરાય મણિલાલ ત્રિવેદી, દિલ્હી દરવાજા બહાર, ૬૬૦A ૨/૩ કૃષ્ણકુંજ, અમદાવાદ]

Theo Kittel
22a Neuss/Rhl.
Kaarster Str. 103, Nordrhein proviz
Brit. Zone (Germany)
7th April 1948

મારા પ્યારા હિંદી મિત્ર,

હમણાં જ ઇસ્ટરના દિવસો પસાર થઇ ગયા. સૂર્ય ઝળાંહળાં પ્રકાશી રહ્યો છે અને નિરાશ હૈયાંને નવું જોમ અર્પી રહ્યો છે. હું હાલે જ એક હકીલી માંદગીમાંથી ઊઠયો છું અને હવે કંઈક ઠીક લાગતાં, મને સલામતરીતે મળેલા તમારા અતિસુંદર અને રસપ્રદ પત્ર માટે આભાર માનવાની તક લઉં છું. એ પત્રે મને જે આનંદ આપ્યો તે ખરેખર અવર્ણનીય છે. અલબત્ત, હું તમારો મિત્ર બનીને તમારી સાથે પત્રવ્યવહાર જાળવી રાખીશ. હિંદીઓ પ્રત્યે હું ઘણી ઊંડી અને સાચી લાગણીઓ ધરાવું છું અને મને તો ખાતરી છે કે આપણે અચ્છા દોસ્તો બની રહીશું.

હું જ્યાં રહું છું તે ન્યુસ(Neuss) ગામ કોલસા અને અનાજ વચ્ચે આવેલું ગામ કહેવાય છે, કેમકે ગામની ડાબી બાજુએ (ઉત્તરે) રૂહરનો જંગી કોલસા-ખાણનો વિસ્તાર આવેલો છે, જેમાં ડૉઈસબર્ગ, ઑબરહૉસન, રેક્લિંગહૉસન, એસન, બૉખમ, મુલ્હાઇમ, ડૉર્ટમંડ વગેરે જાણીતાં ખાણોવાળાં શહેરો આવેલાં છે. એ વિસ્તારમાં પિટ-કોલ અને બ્રાઉન-કોલ એટલા તો બળબળ પ્રમાણમાં નીકળે છે કે તેનો બધો કોલસો ખલાસ થતાં હજી ૨૫૦ વર્ષ લાગશે! ઘણી વખત હું એ ખાણોના વિસ્તારમાંથી નીકળું છું અને મજૂરોને જર્મનીનું કાળું સોનું કાઢતાં જોઉં છું. બે વર્ષ પહેલાં આવી એક ખાણમાં ઊતરવાની મને તક મળેલી. લગભગ ૫૦૦૦ ફૂટ ઊંડે જ્યાં ખાણીઆઓ ખોદતા હતા ત્યાં એક મોટા પારણામાં બેસીને હું પહોંચેલો. ત્યાં હવાના દબાણ(કોમ્પ્રેસ્ડ એર)થી ચાલતા યાંત્રિક હથોડા વડે પિટ-કોલ ખોદવામાં આવતો હતો. દરેક ખાણમાં સલામતી રાખનારા ખાસ મનુષ્યો(Safety-men) પણ હોય છે. તેઓ ખપ્પને ખરાબર કાર્યરત રાખે છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ માટેની હવા(Ventilation)ની આવજા નિયંત્રિત કરનારાં યંત્રોને સીધી ઝડપે ચલાવે છે, ખાણમાં પારણાંને ઉપરનીચે લઇ જતાં દોરડાંને તપાસ્યા કરે છે અને ખોદવાનાં યંત્રો તદ્દન ખામી રહિત છે કે નહિ તેની ચોકસી કરતા રહે છે.

ખાણીઆઓનું કામ ઘણું જોખમકારક અને કષ્ટદાયક હોવાથી થોડા વખત પહેલાં તેમના લાભ માટે એક 'ગુણ-પદ્ધતિ'(Point system) શરૂ કરવામાં આવી છે. આ પદ્ધતિમાં પ્રત્યેક મજૂરને તેની કાર્યશક્તિના પ્રમાણમાં કૂપનો આપવામાં આવે છે, જેના વડે તે પોતાની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ખરીદી શકે છે. આજે તો મોટાભાગનો કોલસો પરદેશ ચડાવી દેવામાં આવે છે અને બીજી બાજુ કોલસાનો દેશ ગણાતું અમારું જર્મની ઠારે ઠરી રહ્યું છે! કોલસાની વહેંચણીનો છેલ્લો હપ્તો (ક્વોટા) અમને ૧૯૪૭ના ઑક્ટોબરમાં મળેલોઃ માણસ દીઠ ફક્ત અડધો હંડ્રેડવેટ (દોઢ મણ)! પણ ઢળ્યાં દૂધ પર આંસુ સારે હવે શો ફાયદો?

તમારા રાષ્ટ્રપિતાના મૃત્યુનું તમે કરેલું વર્ણન અત્યંત આદરાર્હ હતું, કારણ કે જેમનું ઘાતકીરીતે ખૂન થયું તે સ્વ. ગાંધી અમારે માટે કાંઈ સાવ અજાણી વ્યક્તિ નહોતા. આખી પ્રજા તેમને પિતા તરીકે આદતી હોવી જોઇએ એમ જે અમે હંમેશા ધારતા તેને તમારા સમાચારથી સમર્થન મળ્યું છે. અમે જર્મનોએ પણ તેમના ઓચિંતા મૃત્યુથી દુઃખદ આઘાત અનુભવેલો, કારણ અમે એ સમજી શકતા હતા કે એમનો સ્વભાવ હંમેશ લડત આપવા તૈયાર હોવા છતાં બહુ શાંતિપ્રિય પણ હતો. અહીંની એક ફિલ્મના ન્યૂઝરીલમાં મેં તેમના દેહને શહેરની શેરીઓમાંથી લઇ જવામાં આવતું તેમનું અંતિમ ચિત્ર જોયું, જેમાં તેઓ જાણે પોતાના પ્યારા દેશબંધુઓની છેલ્લી વિદાય લેતા હોય એમ લાગતું હતું.

પ્યારા દોસ્ત, જર્મની વિષે તમારે ઘણીઘણી વાતો સાંભળવી છે; પણ અમારા આ દેશ પર જે મોટું દુર્ભાગ્ય આવી પડયું છે તેની તમને કલ્પના પણ નહિ આવી શકે. અને પોતાના દેશને ચાહનારા લોકો તરફથી તે દુઃખને શબ્દમાં વ્યક્ત થવું પણ અશક્ય છે. જર્મનીનો સર્વ વૈભવ 'પશ્ચિમમાં ચાલ્યો ગયો' છે. સાઇલેસિયા (રૂહર પછી બીજા નંબરનો કોલસાની ખાણનો પ્રદેશ), પોમેરેનિયા, અને પૂર્વ પ્રશિયા એ ત્રણ એક પ્રાંતો પોલિશલોકો અને રશિયનોએ પચાવી પાડયા છે. અને ત્યાંના લોકો સાથે ભૂંડી ક્રૂરતા ચલાવીને તથા તેમને સંપૂર્ણ રીતે લૂંટી લીધા પછી જ તેમને સ્થળાંતર કરવા દેવામાં આવ્યા છે.

અગાઉના જર્મન 'રીશ' આગળ તો 'લોખંડી પડદો' પડેલો છે;—એટલે કે ત્યાંથી રશિયન હકૂમતના વિભાગની સરહદ શરૂ થાય છે. પાસપોર્ટ વગરનો કોઈપણ જર્મન દેશાન્તર વગર તે સરહદને પસાર કરી શકતો નથી. રશિયન વિભાગમાં ફક્ત એક જ પક્ષ છે SED (સોશિયલ યુનિયનિસ્ટ પાર્ટી). સોશિયલ ડેમોક્રેટ્સ અને કૉમ્યુનિસ્ટ એ બન્ને પક્ષને કૉમ્યુનિસ્ટોની નેતાગીરી હેઠળ રશિયનોએ જ ભેગા કરીને આ નવો પક્ષ સ્થાપ્યો છે. જર્મનીના બાકીના ત્રણ ભાગ કે જેના પર ટોમીઝ (અંગ્રેજો), યાન્કીઝ (અમેરિકનો) અને પોઇલુઝ(ફ્રેન્ચો)ની હકૂમત છે, ત્યાં ક્રિશ્ચિયન ડેમોક્રેટ અને સોશિયલ ડેમોક્રેટ એવા પક્ષો છે. પરંતુ ત્યાં પણ એ પક્ષોને હકૂમતવાળાં રાષ્ટ્રોને વશવર્તીને રહેવું પડે છે. આમ, લોકશાસનનો એ કેવળ દેખાવ જ છે, સાચું લોકશાસન ક્યાંયે નથી.

આજે અમારો દેશ તદ્દન ખલાસ થઈ ગયો છે. આર્થિક તંત્ર સાવ તૂટી પડયું છે. જીવનને અત્યંત આવશ્યક એવી જરૂરી વસ્તુઓની પણ તંગી છે. અરે, તમને એક ટાંકણી સરખી પણ વેચાતી ન મળે. ન મળે કાપડ, ન મળે જોડા કે ન મળે કપડાં ધોવાનો સાબુનો બ્લૉક. માત્ર થોડીક ખાદ્ય વસ્તુઓ અમને રેશનકાર્ડ પર મળી શકે છે. માખણ, ચરબી કે માંસ તો અમારે માટે કેવળ કલ્પનાની વસ્તુઓ

તમે કોઇપણ વસ્તુ ખરીદી શકો. ઘણાં કારખાનાં ફરી ચાલુ થયાં છે, પણ તેમાં ફક્ત નિકાસ કરવા માટેનો જ માલ તૈયાર થાય છે. એ માલ અમને તો અહીં જોવા પણ મળતો નથી અને જે કંઇ થોડોઘણો માલ ખાસ જર્મની માટે તૈયાર થાય છે, તે કારખાનાં-વાળાઓ તથા વેપારીઓ ચલણ બદલાવાની આશાએ સંઘરી મૂકે છે. ખરું પૂછો તો અહીં વિનિમય પદ્ધતિ(Barter) જ પ્રવર્તે છે

જર્મની આજ ઘણા વિભાગોમાં વહેંચાઇ ગયું છે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે તેમણે જે સરકારો અહીં ઊભી કરી છે, તે સરકારી સત્તાધારીઓના હાથમાં કેવળ પૂતળાં જેવી છે તેમના હાથમાં ઘણી થોડી કે નહિવત વહીવટી સત્તા છે. આથી તેમના તરફથી બહાર પડતા હુકમો પ્રજા માનતી નથી. સંપૂર્ણ સત્તા ધરાવતા એક મજબૂત કેન્દ્રીય સરકારની આમ જર્મનોને ખોટ છે.

સલામતી તો અહીં મરી જ પરવારી છે, કારણ પોલીસ નિઃશસ્ત્ર અને સત્તા વગરની છે. રાત્રે રસ્તા પર બહાર નીકળવું પણ જોખમકારક બની ગયું છે કારણ એવા ઘણા કિસ્સા બન્યા છે, જેમાં રાહદારીના બધા કપડા લૂંટી લઇ તેને નગ્ન બનાવી મૂક્યો હોય !

પ્યારા મિત્ર, હવે મારા લખાણને ખવડાવવાનો વખત થયો હોવાથી આ પત્ર પૂરો કરુ છું. પણ તેમ કરતાં પહેલાં ફરી એક વાર તમારા સુંદર પત્ર માટે આભાર માનું છું કૃપા કરી તમારા માતાપિતા તથા ભાઇઓને મારાં હાર્દિક વંદન કહેશો. જો તમારો કોઈ ફોટો મને મોકલી આપશો તો મને ઘણો આનંદ થશે. પછી હું તમને મારો પણ મોકલી આપીશ

શ્રેષ્ઠ શુભેચ્છાઓ તથા પ્રેમાળ વંદન પાઠવતો આપનો જર્મન મિત્ર, થીઓ કીટેલ (Theo Kittel)

INDIAN PEN-FRIENDS

(101) Shanti C. Patel, 2nd floor, Tulsidas Mension, V.P. Road, Bombay-4—Age 16, Interest: Travelling, (102) B Abdulhusen Patel, 56 Dam street, Colombo, Ceylon—22, Coins, view-cards, autographs, stamps; (103) Krantikailas Chaturlal Joshi, Diwan Para, Street No. 16, Rajkot (Saurashtra)—21, Coins, autographs, youth movement; (104) Karamchand Ratilal Kothari, Dholi pole, Near Maliapa, Wadhavan city (Saurashtra) —18, Scounting, music, reading, (105) Vinod Jivabhai Vasavada, C/o Jivabhai M. Vasavada, Head master saheb, Middle School, Bagasara (Saurashtra)—17, Travelling; (106) Girish Desai, 23 Parekh street, Bombay-4—16, Stamps, view-cards, drawing, cricket, (107) Navanitkumar Chunilal Gandhi; C/o Chunilal A. Gandhi, Veraval (Saurashtra)—17, Stamps, coins, flute; (108) Natverlal C Gorasia, Kanyashala Rd, Dhoraji (Saurashtra)—18, Literature, science, stamps; (109) Dasharathkumar Vyas, Chandramauleshwar Mahadeo, Vitthalbhai Patel Rd, Bombay-4—17, Literature, (110) Shamdas Hotchand Makbijani, United Trading Emporium, Kharsetji Rana street, Dias Estate, Bombay-7 —23, Travelling. (Please mention 'Kumar' Monthly from Ahmedabad, India while writing to any of the above Indian pen-friends).

(1) Miss Lili Xaythoponlon, 6 Litra St, Thessaloniki, Greece—Age: 19 (2) Mr. Kriton Exa 26. Polonias St., Thessaloniki, Greece—22, M finearts, philosophy, (3) Mr. Bassilis Batsis, 37 Q Sofia's St, Thessaloniki, Greece—22, Stamps, sports (પહેલા પત્રમિત્રને પુરુષ પત્રમિત્ર અને બીજા બેને સ્ત્રી પત્રમિત્ર જોઇએ છે. ઉલ્લેખ. અજિતકુમાર સંઘવી, અમદાવાદ). (1) Mr. Ronald w. Loew, 2168 Wascana Avenue, Lake 7, Ohio (U.S.A.); (2) Mr. James Genn, 3115 Kossut Street, Lafayette, Indiana, (U.S.A.); (3) Mr. Bob Peterson, 622, Broadway Sterling, Colorado, (U. S. A.) (ઉલ્લેખઃ ઇન્દુકુમાર જસાણી, મુંબાઈ). (1) Miriam Hynkova, Praha XII, Koruni 22, C.S.R. (Czechoslovakia); (2) Olga Lahradova, Praha II, Washingtonova II, C.S.R. (3) Hedvika Hessova, Slovanska-kolej, Mesice u-Prahy, C.S.R. (4) Kvetuse Brikova, Ronov nid-u-Caslov C.S.R. —ઉપરનાં ચારે બહેનોનો શોખ: Riding, sports and correspondence. (ઉલ્લેખ: વાડીલાલ શાહ, ભુજ-કચ્છ)

ફિન્લૅન્ડના પત્રમિત્રોનાં સરનામાં

નીચે-આપેલાં સર્વ સરનામાં હિંદી પત્રમિત્રો ઇચ્છતા ફિન્લૅન્ડમાં વસતા પત્રમિત્રોનાં છે. તે દરેક સરનામા નીચે Abo. Finland, Europe એટલું ઉમેરી લેવું.

(1) Miss Ann-Marie Johnson, Fredsquatare, 1 C 35—Age: 16, Interest: Dancing, sports, film; (2) Elvi Winklund, Klostergat. 6,—16; (3) Miss Brita Voorisalo, Nylandsqguat. 7,—16, Music, drawing, sports (4) Ulla Anderson, Resovangen 9, (5) Marita Janson, Rllegatan 16; (6) Marita Holst Universitetsgat 28. (7) Mary Wiurtedt, Pahaniemi, Lyssla; (8) Sag Granlund, Hantvubargat 8A.; (9) Ulla Schrey, Birhopsgat. 15, (10) Sylvia Lehtinen, Birhopsgat. 14 (11) Brita Eliman, Erihsgat 27. B. 40.; (12) Valborg Aherberg, Birhopsgat 14.; (13) Berit Limnell Vasterlanggat 20. c. 44; (14) Marta Viren Sirbhalagat 44. A; (15) Britt-Marie Trapp, Tredsgat 17. B, (16) Frma Haugelin, Tredsgat 12a. B. 67, (17) Pia Lustig, Museiparken 2; (18) Mariame Johnsson, Auragat 5. B; (19) Elvi Bergman, Slottsgat. 54; (20) Bent Gadd Slittsgat. 36 (21) Birgit Lindberg, Humlegaidsgat 15 A. 18 (22) Amna-Lisa Roungvist, Tornga 4. (23) Maija-Lusa Lehtonen Pahniemi B. 26 B 5. (ઉલ્લેખ: રમણિકલાલ ડગલી, મુંબાઇ)

ટિકિટસંગ્રહના શોખીન એક જર્મન પત્રમિત્ર

ટિકિટસંગ્રહનો શોખ ધરાવતા એક જર્મનભાઇએ ભેગી કરેલ સર્વ ટિકિટો ગયા મહાયુદ્ધમાં નાશ પામવાથી તે ભાઈ ફરીથી નવો સંગ્રહ ભેગો કરવા ઇચ્છે છે. તે માટે ટિકિટસંગ્રહનો શોખ ધરાવતા કેટલાક હિંદી પત્રમિત્રો સાથે તેમને પત્રવ્યવહાર કરી ટિકિટોની આપલે કરવાની ઇચ્છા છે. તેમનું સરનામું: Fritz-Georg Lange (24a) Hamburg 13, Isestrasse 115, P. Adr. Dr. Simon. Germany (British Zone).

સંસારનાં શહેરો

૬૪–તીર્થરાજ પ્રયાગ

આપણા આ પુણ્યપાવન ભારતવર્ષમાં જ્યાંજ્યાં નદીઓના મહા-સંગમો છે, ત્યાંત્યાં એક પ્રાચીન કાળથી ઋષિઓએ એકએક તીર્થસ્થાન ઊભું કર્યું છે. પણ તે બધામાં જ્યાં ગયા ફેબ્રુઆરી માસમાં આપણા રાષ્ટ્રપિતા મહાત્માજીનાં પવિત્ર અસ્થિ પધરાવવામાં આવ્યાં તે આધ્યાત્મિક સૌંદર્ય ધરાવતા પ્રયાગનું સ્થાન અનન્ય અને અદ્વિતીય છે. ભારતવર્ષના પ્રત્યેક હિંદુ માત્રને મન જેનું એકએક બુંદ પવિત્ર છે તે 'પુણ્યસલિલા' ગંગા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની બાલક્રીડાનાં સંસ્મરણો જેના શ્યામ પ્રવાહમાં સભર ભર્યાં છે તે યમુના—ભારતવર્ષની શ્રદ્ધાપાત્ર એવી આ બે નદીઓનો જ્યાં સંગમ થાય તે સ્થાન પાવિત્ર્ય અને શુચિતામાં અનન્ય ગણાય એમાં શી નવાઈ? વળી આ કાવ્યમય અને રમણીય સ્થાને આપણા પ્રાચીન કવિઓએ પોતાની આજ્ઞરથી સરસ્વતીનો પુનિત પ્રવાહ પણ વહેવડાવ્યો છે. આ જ કારણે આ વિરલ ત્રિવેણીસંગમને માત્ર તીર્થ જ નહિ પણ 'તીર્થરાજ' કહેવામાં આવે છે.

પ્રયાગ અતિ પ્રાચીન શહેર છે. સંખ્યાતીત કાળ પહેલાં બ્રહ્માએ તે કોઈ વિધર્મીઓના હાથમાંથી લઈ ત્યાં બ્રાહ્મણત્વની પુનઃસ્થાપના કરવા અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો, અને આર્યોએ તેનું નામ પ્રયાગ(પ્ર=મુખ્ય અને યાગ=યજ્ઞ) રાખ્યું. ત્યારથી ઈ. ૧૧૯૪ સુધી તે હિંદુઓને હાથ રહ્યું. તે વર્ષમાં શાહબુદ્દીન ઘોરીએ તેને જીત્યું અને ઈ. ૧૫૮૫માં અકબરે લશ્કરી દૃષ્ટિએ તેની પુનર્રચના કરી સંગમ પર એક મજબૂત કિલ્લો બંધાવ્યો અને શહેરનું નામ પ્રયાગ બદલીને અલ્લાહાબાદ રાખ્યું. અકબરના છેવટના સમયમાં આ શહેરનો વહીવટ અકબરના મોટા પુત્ર સલીમ(જહાંગીર)ને હાથ હતો. જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના મોટા પુત્ર ખુશરૂએ બંડ કરવાથી તેને હરાવીને આ શહેરમાં જ કેદ રાખવામાં આવેલો, જ્યાં તેનું મૃત્યુ થયેલું. આજે પણ ત્યાંના વિખ્યાત ખુશરૂ બાગમાં તેની કબર ઊભી છે.

મુઘલ સામ્રાજ્યની પડતી વખતે ઈ. ૧૭૩૬માં તે મરાઠાઓને હાથ ગયું અને ૧૭૫૦ સુધી તેના પર તેમનો દોર રહ્યો. મરાઠાઓ પાસેથી ફરૂખાબાદના પઠાણ બાદશાહ સફદરજંગના તાબામાં તે ગયું, જેણે ૧૭૬૫ સુધી તેને ટકાવી રાખ્યું. પણ અંગ્રેજોએ તેને હરાવીને અલ્લાહાબાદનો કબજો ફરી શાહઆલમને સોંપ્યો. પણ ૧૭૭૧માં શાહઆલમ મરાઠાઓને શરણે જવાથી અંગ્રેજોએ ફરી જઈને અયોધ્યાના નવાબને તે ૫૦ લાખ રૂપિયામાં વેચી દીધું. છેવટે ૧૮૦૧માં નવાબે જ તેને બ્રિટિશોના હકૂમત નીચે મૂક્યું. અને ત્યારથી તેના પર બ્રિટિશોનો સંપૂર્ણ કબજો આવ્યો. તેનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈને તેને ઈ. ૧૮૩૪માં તે વખતના એન. ડબ્લ્યુ. પ્રાંતની રાજધાની બનાવવામાં આવી. તે ૧૮૫૫માં ફેરવીને આગ્રે લઈ જવામાં આવી, પણ ૧૮૫૮માં ફરીથી તે જ રાજધાની થતાં મહત્ત્વનું કેન્દ્ર બન્યું. 'પડના 'બળવા' પછી અંગ્રેજોએ એ પ્રાંતનું નામ બદલીને આગ્રા અને અયોધ્યાના 'સંયુક્ત પ્રાંતો' એવું નામ રાખી લખનૌને રાજધાની બનાવી પ્રયાગનું રાજકીય મહત્ત્વ જોકે તેથી ઓછું થયું, પણ તેથી તેની ધાર્મિક સર્વોપરિતામાં કંઈ પણ બાધ ન આવ્યો.

ત્રિવેણી સંગમ તથા અનેક બીજાં નાનાંમોટાં તીર્થો ઉપરાંત હિંદભરના શિક્ષિત અને અશિક્ષિત બંને માટે સતત આકર્ષણનાં બે સ્થાન ત્યાં છે: એક અક્ષય વડ અને બીજો અશોકનો સ્તંભ. આ બંને પુરાણપ્રસિદ્ધ પરંતુ આ નવાં નમુનાના ભગ્નાવશેષના બાજુમાં આવેલા અકબરના કિલ્લાની અંદરના ભાગમાં છે. ઉપરાંત કિલ્લામાં ભૂગર્ભમાં પ્રાચીન પ્રયાગનાં સંસ્મરણો જાળવતું પાતાળપુરી નામનું એક મંદિર આવેલું છે. તેની પાસે આવેલા અક્ષય વડનું દર્શન કરવા એક વિશાળ ભોંયરામાં જવું પડે છે અને તે એ અક્ષય વડનું કેવળ થડ જ ત્યાં છે. ભાવિક લોકો કહે છે કે થડ અહીં છે પણ તેની ડાળીઓ અધિગયામાં છે. આ પુરાણા વડની શીતળ છાયા હેઠળ પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ અસંખ્ય યજ્ઞો કરેલા કહેવાય છે. ભગવાન માર્કંડેય તો કહે છે કે જ્યારે મહાપ્રલય થઈ સમસ્ત પૃથ્વી ડૂબી જાય છે ત્યારે કેવળ આ એક જ વડ ટકી (અક્ષય) રહે છે અને તેના પાંદડામાં ઈશ્વર પોતે બાળક રૂપ ધારણ કરી મોઢામાં અંગૂઠો રાખી બાળક્રીડા કરે છે. આ વિશિષ્ટ ભાવનાને કારણે જ તેનું અક્ષય વડ નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. આ જ વૃક્ષ હેઠળ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો સુપ્રસિદ્ધ સમ્રાટ હર્ષવર્ધન પ્રત્યેક વર્ષે પોતાના સર્વ ધનનું દાન કરી દેતો. વળી એક કાળે ગંગાયમુનાનો પાવન પ્રવાહ પણ આ વડને ઘસાઈને જ વહેતો હતો. તે કાળે આ તીર્થમાં પ્રાણત્યાગ કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોવાની માન્યતાથી અનેક હિંદુઓ આ અક્ષય વડ પરથી પ્રવાહમાં કૂદી પડી દેહત્યાગ કરતા. આ રીતે કરેલી આત્મહત્યામાં પાપ નથી પણ મોક્ષ છે, એવી દૃઢ માન્યતા તે કાળે પ્રવર્તતી હૈહયવંશના પ્રસિદ્ધ મહારાજ માંગેયદેવે આ વટવૃક્ષ હેઠળ જ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે પ્રાણત્યાગ કરેલો. વૈદિક

જ્યાં દર બાર વર્ષે જગપ્રસિદ્ધ કુંભ મેળો ભરાય છે તે પ્રયાગનો ત્રિવેણીસંગમનું સ્નાન તથા ત્યાં આગળ આવેલો કિલ્લો

પણ પોતાના પાપના પ્રાયશ્ચિત અર્થે આ જ સ્થાને પ્રાણવિસર્જન કરેલું. પણ પાછળથી સંગમના પ્રવાહે પોતાનું સ્થાન બદલ્યું અને અકબરે પણ વડની આસપાસ કિલ્લો બંધાવી દેવાથી આત્મહત્યાની પ્રથા બંધ થઈ.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૨ માં ઊભો કરાએલો સમ્રાટ અશોકનો શિલાસ્તંભ પ્રવાસીઓને આકર્ષતો અહીંનો બીજો પ્રાચીન અવશેષ છે. ૩૫ ફૂટ ઊંચા અને પાયા આગળ ત્રણ ફૂટ અને ટોચે બે ફૂટ પહોળા એવા આ સ્તંભ ઉપર અશોકની ધર્મલિપિ ઉપરાંત સમુદ્રગુપ્તના રાજકવિ હરિષેણે ઈ. ૩૮૦ની સાલમાં લખેલા કેટલાક શ્લોકો પણ કોતરેલા છે. ગોળ થાંભલા પરના આ ધર્મવિજય અને દિગ્વિજયના બે લેખો ઈતિહાસવેત્તાઓ માટે અતિ મહત્વના ગણાય છે. અશોકના બીજા સ્તંભોમાં આ સૌથી જૂનો સ્તંભ ગણાય છે.

પણ પ્રયાગ આજે હિંદની આમજનતામાં જાણીતું છે તે તો ત્યાં દર બાર વર્ષે ભરાતા વિશ્વવિખ્યાત કુંભમેળાને કારણે. લાખો યાત્રાળુઓનું અજબ આકર્ષણ ધરાવતા એ મેળો તથા દર વર્ષે ૧૫મી જાન્યુઆરીથી ૧૫મી ફેબ્રુઆરી સુધી માઘ મેળો પણ ભરાય છે. એ મેળા વખતે ત્રિવેણી સંગમના બે માઈલ લાંબા અને ૧ માઈલ પહોળા વિશાળ રેતાળ પટ પર માનવનો જાણે મહાસાગર ઊભરે છે. પ્રાંતપ્રાંતના સાધુઓ ને સંન્યાસીઓ, તપસ્વીઓ ને સંતમહંતો, ધાર્મિકો અને યાત્રીઓ, વેપારીઓ ને જિજ્ઞાસુઓ ત્યાં ઊભરાય છે. કલાકોના કલાકો સુધી ધર્મચર્ચા ચાલે છે અને વિચારોની આપલે થાય છે. આ મેળાઓમાં જિજ્ઞાસુ શિષ્યોને યોગ્ય ગુરુ અને શિષ્યઘેલા ગુરુઓને ચેલાઓ મળી રહે છે. વેપારીઓ તથા દુકાનદારોને પણ સારી આવક થાય છે.

અઢી લાખની વસતિ ધરાવતા આ શહેરમાં આધુનિક ઢબના સરકારી મકાનો, હાઈકોર્ટ, એક યુનિવર્સિટી તથા મનોહર બાગબગીચાઓ પણ છે એક કાળે ત્યાંથી નીકળતા 'પાયોનિયર'નામના અર્ધસરકારી પણ વગદાર પત્રને કારણે પ્રયાગ, માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ ઇંગ્લંડમાં ય જાણીતું બનેલું.

પણ પંડાઓનું ખૂબ પ્રાબલ્ય છે. ... લાખો યાત્રાળુઓને રહેવા ખાવા સગવડ આપવાનું તથા ક્રિયાકર્મ કરાવવા[illegible] કાર્ય કરતા આવા ૧૪૦૦ ઉપરાંત પંડાઓનાં કુટુંબો પ્રયાગમાં રહે છે. સંગમ આગળ વિસ્તીર્ણ પટમાં પંડાઓ પોતપોતાના તંબુઓ તાણીને પડયા હોય છે. તંબુઓનું એ નાનકડું નગર એવું ગીચ હોય છે કે પ્ર[illegible] પંડાને પોતાનો તંબુ યાત્રી ઓળખી શકે માટે તંબુ પર વિશિષ્ટ ચિહ્નવાળી ધજા રાખવી પડે છે. દર વર્ષે હિંદના પ્રત્યેક પ્રાંતમાંથી-પ્રત્યેક શહેરમાંથી હજારો લોકો અસ્થિ પધરાવવા તથા શ્રાદ્ધ કરવા અહીંના ત્રિવેણીસંગમે આવે છે.

જ્યાં સુધી હિંદુ ધર્મમાં પ્રાણની કલ્પના છે ત્યાં સુધી પ્રયાગનું મહત્ત્વ લુપ્ત નહિ થાય, અને જ્યાં સુધી પ્રયાગમાં ધર્મની આધ્યાત્મિક ઓજસ્વિતાનો ભંડાર હશે ત્યાં સુધી હિંદુ ધર્મની જીવનક્ષમતાનો પણ નાશ નહિ થાય, એમ પ્રયાગ જઈ આવેલા ચિકિત્સક મુસાફરને લાગ્યા સિવાય રહેશે નહિ.

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર

તથા તેની અનુષંગી નૃત્યાદિ કળાઓનો પરિચય આપતી લેખમાળા [૨૨]

મુદ્રા-વિવરણ

લેખક - યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

નૃત્યની ભાષાના મૂળાક્ષરો રૂપ ગણાતી મૂળ મુદ્રાઓની માહિતી આપણે ગયા અંકમાં જોઈ. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તે છે તો માત્ર હસ્તની જુદીજુદી રચનાઓ જ. જેમ છત્રીસ મૂળાક્ષરોના જ્ઞાનથી જગતનો કોઈ પણ વિષય કે પદાર્થ દર્શાવી શકાય છે, તેમ આ ચોવીસ મૂળ મુદ્રાઓથી જગતનો કોઈ પણ નૃત્યોચિત વિષય કે પદાર્થ દર્શાવી શકાય છે અને તેમની વિવિધ સંયોજના અને રચનાઓથી અનેક અર્થો પ્રદર્શિત થાય છે આમ, જુદાજુદા અર્થો, પદાર્થો ને વિષયો દર્શાવતી આ શાખા-મુદ્રાઓને આપણે 'અર્થદર્શક' કે 'નિદર્શક' મુદ્રાઓ તરીકે ઓળખીશું

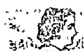
મુદ્રાઓ વિષે લોકોમાં સામાન્યતઃ ખૂબ કુતૂહલ અને કુતૂહલ જોવામાં આવે છે. તેમને તે બહુ આશ્ચર્યભરી અને અગમ્ય પણ લાગે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તો ઘણીખરી મુદ્રાઓ આપણા લૌકિક આચરણમાં હાથના થતા હલનચલનનું અનુકરણ માત્ર છે. જોકે આ અનુકરણ સીધેસીધું નહિ, પણ કલાત્મક પ્રકારનું છે. આપણા રોજિંદા જીવનમાં આપણે ઘણા હસ્ત-સંકેતોનો ઉપયોગ કરતા હોઈએ છીએ, જેમકે નાક પાસે આંગળી રાખી 'ચૂપ' એમ દર્શાવીએ છીએ; હાથના ઇશારાથી કોઈને 'આવો' કહીએ છીએ કે 'જાવ' એમ સૂચવીએ છીએ; કોણ? ક્યાં? ક્યારે? કેમ? કેટલા? વગેરે પ્રશ્નો પણ હાથથી દર્શાવીએ છીએ. નાના છોકરાં નમો ભણવા કે 'લેતો જા' એમ કહેતા અંગૂઠો બતાવે છે. આ સર્વ એક પ્રકારના હસ્તસંકેતો જ છે.

મુદ્રાઓ વિષે એક વસ્તુ સમજી લેવાની જરૂર છે, કે ભાવ વગરની (અર્થદર્શક) મુદ્રા પ્રાણ વગરના દેહ જેવી નિર્જીવ છે. વસ્તુ કે અર્થને અનુરૂપ ભાવ જો ન હોય તો અર્થ બરાબર સ્ફુટ થતો નથી. જેમકે, 'પ્રહાર'ની મુદ્રામાં ચડતાનો ભાવ ન હોય તો તે અ[illegible] અને નિષ્પ્રાણ લાગે. આથી કહ્યું છે કે 'ભાવ મુદ્રાઓનો પ્રાણ છે[illegible]'

અર્થદર્શક મુદ્રાઓ મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય: (૧) અનુકરણી અને (૨) તાત્ત્વિક.

અનુકરણી મુદ્રાઓ: કેટલીક મુદ્રાઓ વસ્તુના અનુકરણ દ્વારા રચાએલી છે, આથી તેને 'અનુકરણી' કહી છે. દશ્ય કે [illegible] શકાય તેવી સર્વ વસ્તુઓની મુદ્રાઓ તે તે વસ્તુના અનુકરણ દ્વારા થાય છે. તે ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) આકારના અનુકરણ દ્વારા થતી મુદ્રાઓ: જેમકે, પંકજમ્ (કમળ), ભાજનમ્ (વાસણ), મત્સ્ય (માછલી) વગેરે. (૨) ક્રિયાના અનુકરણ દ્વારા દર્શાવાતી મુદ્રાઓ: જેમકે, બાણ-વિમોચનમ્ (બાણ છોડવું), ગ્રહણમ્ (લેવું), દાન (આપવું), ભક્ષણમ્ (ખાવું), લેખનમ્ (લખવું) વગેરે. (૩) વસ્તુ[illegible] સ્વરૂપ કે લક્ષણના અનુકરણ દ્વારા દર્શાવાતી મુદ્રાઓ: જેમકે, ભૂપ (રાજા), સિંહમ્, ગજમ્, પક્ષી, ભ્રમરમ્, નીરમાળા (મોજાં) વગેરે.

તાત્ત્વિક મુદ્રાઓ: કેટલીક મુદ્રાઓ વસ્તુના મુખ્ય તત્ત્વ[illegible] દર્શાવવામાં આવે છે. તેથી તેને તાત્ત્વિક કહી છે. તે પણ ત્રણ જાત[illegible] છે: (૧) વસ્તુના હાર્દ દ્વારા દર્શાવાતી મુદ્રાઓ: જેમકે, શાંતિ, ધર્મ[illegible] સત્યમ્, પાપમ્, જ્ઞાનમ્, વર્ણમ્ (રંગ), મૃત્યુ વગેરે. (૨) વસ્તુ[illegible] સૂચન દ્વારા દર્શાવવામાં આવતી મુદ્રાઓ: જેમકે, ચિત્તમ્, સમય[illegible] જીર્ણમ્, અંકુરમ્, પુરા (પહેલાંના વખતમાં) વગેરે (૩) આમાં સ્વર્ગ[illegible] બ્રહ્મ, પરમાત્મા વગેરે કાલ્પનિક મુદ્રાઓનો તેમજ પ્રાચી[illegible] પુરુષો તથા દેવદેવતાઓની મુદ્રાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

...નું જ સમુચ્ચ નાસિંગ તથા થાય છે. ...એ પણ તેમ જ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં કઇ મૂળ મુદ્રાઓ... અર્થો, નીકળે છે તે ટૂંકમાં સમજાવેલું છે ખરું. પરંતુ તે દર્શાવવાની રીત ઘણી થોડી જગ્યાએ જણાવેલી છે. તે જણાવવું એક રીતે શક્ય પણ નથી, કારણ કે ઘણીખરી અર્થદર્શક મુદ્રાઓ અમુક ચલનો કે ક્રિયાઓથી પ્રદર્શિત થાય છે. આથી તેની કોઈ એક સ્થિતિ ન હોવાથી તે લેખિત રીતે દર્શાવવાનું શક્ય નથી.

મૂળ મુદ્રાઓનાં નામો મુખ્યત્વે તેમના આકારને મળતી આવતી વસ્તુઓનાં નામ પરથી યોજવામાં આવેલાં છે. એ સિવાય નામો સાથે તેમને ભાગ્યે જ કંઇ સંબંધ છે. જેમ વ્યક્તિઓમાં તેમના નામ મુજબના ગુણ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે, તેમ આ મુદ્રાઓ પણ નામો મુજબનો અર્થ ભાગ્યે જ દર્શાવતી હોય છે. તે નામો તો માત્ર તેમની ઓળખ પૂરતાં જ છે.

યોગમાં પણ અમુક યૌગિક મુદ્રાઓનો પ્રચાર જોવામાં આવે છે. તે મુદ્રાઓ આધ્યાત્મિક પ્રકારની હોય છે. નૃત્ય સાથે તેમનો કંઇ સંબંધ નથી. તેમનો સંબંધ શરીર, તેની નાડીઓ અને તે દ્વારા મન સાથે હોય છે. વિવિધ યોગાસન, સમાધિ, મંત્રજાપ વગેરે યૌગિક ક્રિયાઓમાં તેમજ હોમ વગેરે વૈદિક ક્રિયાઓમાં તે આવે છે. આ મુદ્રાઓ મનને આધ્યાત્મિકતા તરફ દોરવામાં પ્રેરક હોવાનો ગુણ તથા શક્તિ ધરાવે છે. (ચાલુ)

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય (અનુસંધાન પૃ. ૧૬૩થી ચાલુ)

તેમના આ વલણને લીધે તે તેમના પોતાના પ્રાંતમાં પણ એટલા તો અપ્રિય થઇ પડેલા કે ૧૯૪૬માં કૉંગ્રેસે ફરી પ્રધાનપદાં ગ્રહણ કર્યાં ત્યારે રાજાજીને ત્યાં મુખ્ય પ્રધાન તરીકે લેવા સામે વિરોધ થયો. કૉંગ્રેસના વડા અધિકારીઓએ રાજાજી મદ્રાસમાં લેવાય તે માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યાં, પણ તે બધા જ નિષ્ફળ ગયા, એટલું બધું ત્યાં તેમના વિરુદ્ધ વાતાવરણ ઊભું થયું હતું.

અને છતાં, આટઆટલી અપ્રિયતા તથા લોકક્ષોભને અંતે ફરી પાછાં તે માનભર્યું ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા અને લોકોના વિશ્વાસને પાત્ર બની શક્યા, તેનું કારણ તેમનું વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય, સચ્ચાઇ, દેશ માટેનો ઉત્કટ પ્રેમ, ઉચ્ચ કોટિની બુદ્ધિમત્તા તથા મળતાવડો સ્વભાવ છે. તેમની સાથે ગમે તેટલો મતભેદ હોય છતાં તેમના હેતુની શુદ્ધતા તથા દેશ પ્રત્યેની અગાધ લાગણી માટે તો કોઇ જ શંકા ન ઉઠાવી શકે. તેમનો વિશાળ અનુભવ, પ્રશસ્ય મુત્સદ્દીવટશક્તિ તથા ઉચ્ચ બુદ્ધિશક્તિ ઇત્યાદિ અનેક ગુણોને કારણે તે પશ્ચિમ બંગાળના ગવર્નર તરીકે નિમાયા. ત્રિપુરી કૉંગ્રેસ વખતે સુભાષચંદ્ર બોઝ સામે વિરોધ કરીને તેમણે જે કડવા શબ્દો વાપરેલા તેને કારણે તેઓ બંગાળમાં અપ્રિય હતા. પરંતુ રાજાજીએ પોતાના નિખાલસ વર્તાવ અને મળતાવડા સ્વભાવથી ત્યાં બધાનો પ્રેમ જીતી લીધો. વચ્ચે જ્યારે લૉર્ડ માઉન્ટબૅટન રજા પર ઊતર્યા ત્યારે કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ તરીકે પણ રાજાજીની જ પસંદગી થઇ અને હવે તો કાયમી જગ્યા માટે પહેલા હિંદી ગવર્નર જનરલ થવાનું અદ્વિતીય માન તેમને મળ્યું છે.

પ્રત્યેક નેતામાં કોઇ ને કોઈ વિશિષ્ટ ગુણ હોય છે જ. પણ રાજાજીમાં જેટલા ઉચ્ચ ગુણોનું સુભગ મિશ્રણ જોવા મળે છે તેટલું બીજા કોઇમાં જોવા મળતું નથી. તર્કશુદ્ધ દલીલો કરવાની તેમની શક્તિ અજોડ મનાય છે. જે વસ્તુ આમ આપણને તદ્દન અર્થહીન અને મૂર્ખાઈભરી લાગે તેને તેઓ પોતાની દલીલશક્તિના બળે એવી રીતે રજૂ કરી શકે છે કે આપણને તે સનાતન સત્ય લાગે. ભલભલા મહારથીઓ તેમને આ બાબતમાં આંટી શકતા નથી. તેમના વક્તૃત્વમાં કોઈ પણ પ્રકારનો આવેશ કે શબ્દલાલિત્ય જોવા નહિ મળે. પરંતુ કોઈ પણ પ્રશ્નની તત્ત્વગ્રાહી સમાલોચના કે ઝીણવટભર્યું પૃથક્કરણ કરવાની તેમની શક્તિથી તો શ્રોતાવર્ગ મુગ્ધ બની તેમની દલીલોના પ્રબળ પ્રવાહમાં ખેંચાઇ જાય છે. ભાષણોમાં ઘણીવાર તેઓ જે રમૂજ કરે છે તે પણ ચોટદાર હોય છે. એક વાર એક સભામાં એક વિરોધીએ તેમના પર પથરો ફેંક્યો, પણ તે તેમને વાગ્યો નહિ. રાજાજી તરત બોલી ઊઠ્યા: "જો આપણને સૌને સારો નિશાનબાજી કરતાં આવડતી હોત તો મેં આપણું સ્વરાજ ક્યારનું મેળવી લીધું હોત!"

મુત્સદ્દીગીરી ને રાજનીતિમાં તો તે ચાણક્ય મનાય છે. પરિસ્થિતિ બદલાય તેમ રાજનીતિમાં પણ પેંતરા બદલવા જોઇએ એમ તેઓ માને છે. વળી તેઓ માને છે કે મુત્સદ્દીએ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી લેવામાં આનાકાની ન કરવી જોઇએ અને દેશ ખાતર પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો ભોગ આપવો પડે તો તે માટે જરા પણ અચકાવું નહિ જોઈએ. અને આ સિદ્ધાંતને તેમણે પોતાના જીવનમાં ઉતારી પણ બતાવ્યો છે. ગયા કૉંગ્રેસ વખતે ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરવાનો મત દૃઢતાથી સ્થાપનાર રાજાજી ૨૦ વર્ષ પછી ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવો જોઇએ એવા મતના બન્યા હતા.

૫૦ વર્ષના જાહેર જીવનમાં રાજાજીને ઘણાની સાથે મતભેદ ઊભા થયા છે, વિરોધના ઝંઝાવાતો પણ જાગ્યા છે, પણ કદી તેમને કોઈની સાથે વ્યક્તિગત અણબનાવ કે દુશ્મનાવટ થઈ નથી. તેમના આ નમ્ર મળતાવડા સ્વભાવને કારણે વિરુદ્ધ પક્ષમાં પણ તેમને અનેક મિત્રો છે. મહાત્માજી અને રાજેન્દ્રબાબુને બાદ કરતાં કોઇ પણ નેતામાં તેમના જેટલી બોલવાચાલવામાં નમ્રતા નથી. તેમની પ્રત્યેક કડવી વાતની ગોળીને સાકરનાં જાડાં પડ ચઢાવેલાં હોય જ. દક્ષિણવાસીઓની વિશેષતા મનાતા આ દાક્ષિણ્યને કારણે તેઓ જેનાજેના સંસર્ગમાં આવ્યા છે તેઓ તેમના મિત્રો બની રહ્યા છે.

રાજાજીની ધાર્મિક વૃત્તિ ગાંધીજીની કોટિની છે તેમની રોજની દિનચર્યામાં પ્રાર્થનાને અચૂક સ્થાન હોય જ. એટલું જ નહિ પણ ૧૦૮ વાર ગાયત્રીનો પાઠ પણ તેઓ કરતા અને કપાળમાં તિલક ધારણ કરતા. ગીતા, ભાગવત અને ઉપનિષદનો તેમનો અભ્યાસ ઊંડો છે. ગીતા પર તો તેમણે વિવેચન પણ લખ્યું છે. આમ, પોતે ચુસ્ત ધાર્મિક વૃત્તિના હોવા છતાં જૂની અયોગ્ય રૂઢિ તથા પ્રણાલિકાના બિલકુલ હિમાયતી નથી. ઉલટા તેઓ પ્રખર સમાજ-સુધારક છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે તેમણે લીધેલો ભાગ તેનો દ્યોતક છે. પોતે ચુસ્ત તામિલ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં પોતાની પુત્રી ગુજરાતના વણિક જ્ઞાતિના મહાત્માજીના પુત્ર દેવદાસને પરણાવી છે. કેવળ આંતરપ્રાંતીય જ નહિ પણ 'પ્રતિલોમ' ગણાતો આ વિવાહ તેમના ક્રાંતિકારી સ્વભાવનો પરિચય આપે છે. નિરભિમાની વૃત્તિ પણ તેમનામાં એટલી જ છે.

પોતાના જીવનના જેવું જ સ્વચ્છ અને સત્ત્વશીલ એવું ઘણું સાહિત્ય તેમણે તામિલ અને અંગ્રેજી ભાષામાં સર્જ્યું છે. મહાભારત પરનું ભાષ્ય, બાળકોને પર માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક, ધર્મ આદિ ઉચ્ચ વિષયોને સરળ દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવતું તેમનું વાર્તાપુસ્તક, મદ્યનિષેધ પર લખેલું વાર્તિક, સૉક્રેટિસ પર નિબંધ, જેલડાયરી, તથા 'વે આઉટ' નામનું ૧૯૪૨ની પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરતું

ઓમાં તેમનું ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, વિશાળ વિચારો અને નિર્મળ નિષ્કલંક સાધુ હૃદય વ્યક્ત થાય છે તેને કારણે તે પુસ્તકો ઘણાં લોકપ્રિય બન્યાં છે. તામિલ ભાષાને ઘણા અટપટા અને ઉચ્ચ વિષયનું વાહન બનાવવા તેમણે જે મહેનત લીધી છે તે માટે તો તામિલના પ્રખ્યાત કવિ સુબ્રહ્મણ્ય ભારતીએ પણ તેમની પ્રશંસા કરી છે.

૧૯૧૮માં મહાત્માજી પાસે સાદાઈની દીક્ષા લીધા પછી, ગમે તે હોદ્દે નિમાયા છતાં તેમનો પહેરવેશ એક ધોતિયું, પહેરણ ને ઉત્તરીય એટલો જ રહ્યો છે. પણ તેમનું કુશાગ્ર બુદ્ધિમત્તા દર્શાવતું વિશાળ *કપાળ, કાળા ચશ્માં પાછળ સંતાએલી તેમની તીક્ષ્ણ આંખો અને* ખાદીનાં સ્વચ્છ કપડામાં ઓપતો તેમનો તપઃપુત પાતળો દેહ ઋષિ જેવું વ્યક્તિત્વ ઊભું કરે છે. બધાને સૌથી વધુ બીક તો તેમનાં કાળા ચશ્માંની લાગે છે. એ ચશ્માની ઓથે રહી તે સામા માણસનું અંતરંગ ગમેતેવી ને વેધકતાથી જોઇ શકે છે, પણ સામો માણસ એ કાળી દીવાલ પાછળ શું સંતાએલું છે તે પામી શકતો નથી. ઘણાં વર્ષોથી તે જે દમના વ્યાધિથી પીડાય છે, તેને માટે તેઓ ખાવાપીવામાં સખત પરહેજી પાળીને જે આત્મદમન કરે છે તે અદ્ભુત છે. તેમને એક માત્ર શોખ 'કૉફી' લેવાનો છે. રેંટિયાને તો રાજાજીએ પોતાનો જીવનસાથી બનાવી દીધો છે. જેલમાં હોય કે મહેલમાં, મુખ્ય પ્રધાન હોય કે ગવર્નર, તેમનું રોજ કાંતવાનું અખંડ ચાલે છે. સાદાઈની સાથે સ્વચ્છતાના પણ તે પરમ ઉપાસક છે. પોતે કદી વિલાયત જઈ આવ્યા નથી, છતાં તેમના જેટલો સ્વચ્છતા માટેનો કડક આગ્રહ ગાંધીજી અને જવાહર બાદ કરતાં કોઈ વિલાયત જઈ આવેલામાં નથી અને છતાં ખોટા ડોળ કે વૈભવ તેમને બિલકુલ ગમતાં નથી. વચમાં તે કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ નિમાયા હતા ત્યારે વાઈસરૉય હાઉસની, કેવળ મહત્તાની છાપ પાડવા માટેની રીતરસમોના તમાશે ભુક્કા ઉડાવી દીધા હતા. પાટલા પર જમવા બેસવાના તેમના હુકમથી રસોડામાં દોડાદોડ થઇ રહેલી; અને એક વાર વાઇસરૉય ગૃહના ખાનગી છબિગૃહમાં ફિલ્મો બતાવવાની હતી ત્યારે તેમણે સમ્રાટ અશોક જેવી હિંદી ફિલ્મો પસંદ કરી અને તે જોવા મહેલના બધા જ નોકરો, રસોઇઆ ઓ, પટાવાળાઓ, માળી વગેરેને તેમનાં કુટુંબો સાથે લઇને જ્યારે તેઓ છબિગૃહના ભવ્ય ખંડમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે તો હૉલમાં બેઠેલા 'બડા લોક' ચોંકી ઊઠેલા!"

રાજાજીની ગણના દેશના મોટા નેતાઓમાં થતી હોવા છતાં અને પ્રતિસ્પર્ધીએ તેમના પર કળશ ઢોળ્યો હોવા છતાં તેમનું જીવન એટલું સુખદ નથી. તેમના કુટુંબ પર વિપત્તિઓની જે ઝડીઓ વરસી છે તેવી ભાગ્યે જ બીજા કોઈ પર વરસી હશે. ૩૭મે વર્ષે તેમનાં પત્ની પાંચ બાળકો મૂકી મૃત્યુ પામ્યાં ત્યારે તેમને ઘણો મોટો આઘાત થએલો. ૧૨ વર્ષ સુધી તેમણે તેની શુશ્રૂષા પાછળ રાત કે દિવસ જોયાં નહોતાં. જે અડગ ધીરજ ને પ્રેમથી તેમણે સેવા કરી હતી તે અદ્ભુત હતી. મહાત્માજી સાથે દેશસેવામાં ઝુકાવ્યા પછી તેમણે વકીલાત છોડી દીધેલી, એથી આવક બિલકુલ બંધ થઈ ગઈ, ને કુટુંબને દિવસો ઘણા ખેંચમાં વિતાવવા પડતા. ઘેર મા વિનાનાં પાંચ છોકરાં, કોડીની કમાણી નહિ, અને જાહેર સંસ્થામાંથી એક પાઈ પણ ન ઉપાડવાની ટેક,—એવી સ્થિતિમાં ઘરનું ખરચ કેમ ચાલતું હશે? ઘર વિષે પૂછપરછ કરતા એક મિત્રના પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું હતું: 'ઘર વિષે ન પૂછવામાં જ ડહાપણ છે. જો હું ઘર વિષે વિચાર કરવા બેસું તો મને તમ્મર આવે, અને બધું કાર્ય અટકી રહે. તેના કરતાં એ વિચાર ન કરી કામમાં જ બધો કુટુંબભાર ભૂલી જવો

... થોડા વખત પહેલાં જ તેમ ... કહે છે: ... ને કમાણા જ પુત્રનું મૃત્યુ થયું. પરંતુ સૌથી મોટો ... રહેવા ... મહાત્માજીના મૃત્યુથી થએલો. ગાંધીજીની હત્યાનું ... પછી એ કઠોર પુરુષ પણ એક ખૂણો શોધીને જિંદગીમાં નહોતા રડ્યા એટલા મુક્ત કંઠે રડેલા!

આવું અસામાન્ય જીવન તથા અનન્ય શક્તિઓ ધરાવનાર રાજાજી હિંદના પ્રથમ હિંદી ગવર્નર જનરલ બને છે એ હિંદનું સદ્ભાગ્ય છે. એથી હિંદને જે લાભ થવાનો છે એ તો થશે જ; પણ 'બાદશાહે નગરી' ગણાતા દિલ્હીમાં જ્યારે હિંદના સર્વોપરિ ઉપરી તરીકે તેમનો અભિષેક થશે ત્યારે તેમનું *ચક્રવર્તી નામ તો સાર્થક થશે.*

કસોટી

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબો શોધી ન શકો તો પૃ ૧૮૯ પર આપ્યા છે.

(૧) મારી પાસે સરખા કદનાં ૮ દડાઓ છે. પણ તે પૈકી એક દડો વજનમાં બાકીનાં કરતાં સહેજ હલકો છે. ત્રાજવામાં માત્ર બે વખત જોખીને તે હલકો દડો શોધવો હોય તો તે કેવી રીતે થાય?

(૨) ચાર ભાગીદારોએ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણેના આકારનું એક ખેતર વેચાતું લીધું તેમાં આઠ આંબાના ઝાડ પણ ચિત્રમાં છે તે રીતે વાવેલાં હતાં. હવે તે ભાગીદારોને તે ખેતરના સરખા ભાગ કરવા છે, પણ તે એ રીતે કે દરેકને ભાગે સરખા આકારની તથા ક્ષેત્રફળની જમીન અને બબ્બે આંબા આવે. તમે તે કરી શકશો?

(૩) ઘડિયાળના ટાવરમાં ૮ ટકોરા વાગતાં ૮ મિનિટ લાગે છે, તો મધરાતના ૧૨ ટકોરા વાગતાં કેટલો વખત લાગશે?

(૪) રમણલાલ શરાફને ત્યાં બે દેણદારો દેવા પેટે અમુક અમુક રકમ આપી ગયા. તે રકમો તથા તેનો સરવાળો રમણલાલે પોતાની સાંકેતિક ભાષામાં નીચે મુજબ લખ્યો:

કી તિં વા ન
જા ન ક્રી પ તિ
પ તિ ત પા વ ન

આમાં આંકડાને બદલે અક્ષરો જ લખ્યા છે. આના પરથી તમે તે રકમો કઇકઇ હશે તે શોધી શકશો? એટલી ચાવી તમને કહું કે 'ન' અક્ષર '૭'ના આંકડા માટે લખાયો છે.

(૫) માત્ર ૬ દિવાસળીથી ૪ સંપૂર્ણ ત્રિકોણ બનાવી શકશો?

હિ	મા	સ
ન	ન	પ
ળી	બ	આ

(૬) બાજુના ચોરસમાં એક જાણીતી કહેવત ખોવાઈ ગઇ છે, શોધી કાઢશો? અમુક વિશિષ્ટ ખાનેથી શરૂ કરીને ઊભું કે આડું એક ખાનું આગળ ખસવાથી તે આખી કહેવત સહેલાઈથી જણાઈ આવશે.

(૭) નીચે કેટલીક માહિતી આપી છે તે સાચી છે કે ખોટી? (ક) સંગીતની સ્વરલહરીઓ વડે કાચને તોડી શકાય છે. (ખ) ઠળિયો કે દાણો ગળી જવાથી ઍપેન્ડિસાઇટિસ થાય છે. (ગ) હાથીનું બચ્ચું માના ગર્ભમાં ૭ વર્ષ રહે છે (ઘ) સૂર્યમંડળના બધા ગ્રહો કરતાં શનિ સૌથી મોટો છે. (ચ) પૃથ્વીની સપાટી પર એક ભાગ જમીન અને ત્રણ ભાગ પાણી છે. (છ) ન્યૂ યોર્કમાં સવારના ૧૦ વાગ્યા હોય ત્યારે મુંબાઈમાં રાતના ૮॥ વાગ્યા હોય છે.

મધુકરી

વૃક્ષનસે મતિ લે, મન તૂ વૃક્ષનસે મતિ લે.
કાટે તા કો ક્રોધ ન કરહીં, સિંચત ન કરહીં સનેહ,
ધૂપ સહત અપને સિર ઉપર, ઔરિ કો છાંહ કરેત;
જો વાહી કો પથર લગાવત, તાહી કો ફલ દેત
—સૂરદાસ

ડૉ. જીવરાજ મહેતા

મહાત્માજીએ જેમને 'રાષ્ટ્રનું મહામૂલું ધન' ગણાવ્યા છે તથા સરોજિનીદેવીએ જેમને 'માનવતાનું પુષ્પ (Flower of humanity)' કહી બિરદાવ્યા છે, એ હિંદના પ્રથમ કક્ષાના ડૉક્ટર જીવરાજ મહેતા તેમની દેશપ્રેમની ધગશ અને સમાજસેવાની ઉત્કટ તમન્નાને કારણે ગુજરાતને માટે એક ગર્વ લેવા જેવી વ્યક્તિ છે. દાક્તરીના શિક્ષણમાં સર્વોચ્ચ માન મેળવ્યા પછી તે ધારત તો કેવળ પોતાનો ધંધો સંભાળીને મોટા ધનિક બની શકત. પરંતુ દેશ પ્રત્યેની દાઝ તથા ફરજની જાગૃતિ તેમનામાં એવાં ઓતપ્રોત હતાં કે દેશના કામ માટે પોતાના વ્યક્તિગત લાભનો ભોગ આપવામાં તેમણે જરા પણ પાછી પાની ન કરી અને પોતાના ગુણવૈશિષ્ટ્યને કારણે મહાત્મા ગાંધીજી અને ગોખલેજી આદિ અનેક નેતાઓના વિશ્વાસપાત્ર બની રહ્યા. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમત્તા, અખંડ પુરુષાર્થ અને જ્વલંત સેવાભાવ સાથે ગમે તે ક્ષેત્રમાં એક બાહોશ વહીવટદાર(ઍડમિનિસ્ટ્રેટર)ની અદાથી કાર્ય કરવાની તેમની કુશળતા આદિ ગુણોને કારણે આજે તેઓ એકીમુખે વડોદરાની પ્રજાકીય સરકારના વડા પ્રધાન નિમાયા છે.

વડોદરા રાજ્યમાં અમરેલીમાં એક ખાનદાન કપોળ વણિક કુટુંબમાં શ્રી નારાયણ મૂળજી મહેતાને ત્યાં ઈ. ૧૮૮૭ની ૨૯મી ઑગસ્ટ(સં. ૧૯૪૩ના ભાદરવા સુદ ૧૧ને ગુરુવાર)ના રોજ તેમનો જન્મ થયો હતો. જન્મ સમયે માતાને ચિત્તભ્રમ થયો હોઈ તેમણે એ ભ્રમિત અવસ્થામાં બાળકપુત્રને ફેંકી દીધેલા, જે આપત્તિમાંથી બચાવી લેવામાં આવ્યાથી તેમનું નામ જીવરાજ પડ્યું. કુટુંબની તંગ સ્થિતિમાં કેવળ પોતાના બુદ્ધિબળ વડે જ ઈ ૧૯૦૩માં મૅટ્રિક પાસ કરીને તે દાક્તરીનો અભ્યાસ કરવા મુંબાઈ ગયા. શેઠ વરજીવનદાસ કપોળ બૉર્ડિંગમાં માફીના વિદ્યાર્થી તરીકે રહી થોડા જ વખતમાં તેમણે અભ્યાસમાં પોતાની તીવ્ર મેધાના ચમકારા બતાવવા માંડ્યા. ઉત્તરોત્તર તેમને શિષ્યવૃત્તિઓ તથા સુવર્ણચન્દ્રકો મળવા માંડ્યા અને કૉલેજની ચોથા વર્ષની છેલ્લી પરીક્ષામાં તો કદી કોઈ વિદ્યાર્થીએ ન મેળવ્યાં હોય તે સર્વ ઇનામો તેમણે મેળવ્યાં. તેમનો સ્વભાવ એવો પાણીદાર હતો કે આ રીતે શિષ્યવૃત્તિઓ મળતાં જ માફીના વિદ્યાર્થી તરીકે મળતા લાભ છોડી દઈ કેવળ પોતાની શિષ્યવૃત્તિના બળે જ અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

૧૯૦૮માં ડૉક્ટરની છેલ્લી પરીક્ષા તેમણે ઊંચે નંબરે પાસ કરીને સાથે બે સુવર્ણચન્દ્રકો પણ મેળવ્યા. તેમના અભ્યાસની આ તેજસ્વિતા જોઈને મુંબાઈના ગવર્નર સર જ્યૉર્જ ક્લાર્કે તેમને ઇંગ્લંડ મોકલવાનું પ્રોત્સાહન આપવાને પરિણામે, તેમને તાતાની સ્ટુડેન્ટશિપ તથા સર મંગળદાસ નથુભાઈ સ્કૉલરશિપ મળી અને ૨૩ વર્ષની વયે તે એમ. ડી. ના અભ્યાસ માટે વિલાયત ગયા.

ઇંગ્લંડના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જે સાદાઈ અને કરકસરથી તે રહેતા હતા તે ખરેખર આદર્શરૂપ હતી. ૭ વર્ષના એ ગાળામાં અભ્યાસની સાથેસાથે પોતાના દેશબાંધવોની સાચી સેવા કરવાનું કામ પણ તેમણે ઉપાડ્યું અને હિંદી વિદ્યાર્થીઓને પડતી અનેક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા હિંદી વિદ્યાર્થી સંઘના પ્રમુખ તરીકે તેમણે ત્યાં જે ચળવળ શરૂ કરેલી તેણે તે વખતના ભારતમંત્રી મૉન્ટેગ્યુનું પણ ધ્યાન ખેંચેલું. ત્યાંના અભ્યાસકાળ દરમિયાનનો એક પ્રસંગ તેમના ઊંચા સેવાભાવનો પ્રતીક છે. એ અરસામાં મહાત્મા ગાંધીજી ને ગોખલેજી

આપણાં પંખી-૩૦
પીંજારાં

લેલાંને નામે પણ જાણીતું-આપણું આ વ્યાપક પંખી પંથી હના ટોળામાં રહેવાની તેની ટેવને લીધે નામચીન છે. ખાતાંપીતાં, ચરતાંફરતાં કે લડતાંઝઘડતાં પણ તેઓ એવાં તો અભિન્ન રહે છે કે હિંદીમાં તેઓ 'સાત ભાઈ' અને અંગ્રેજીમાં 'Seven Sisters' તરીકે જાણીતાં છે. પીળચટી આંખો, ચાંચને પગવાળાં તથા ઢંગધડા વગરની જાડી લાંબી પૂછડીવાળાં, કાબરથી સહેજ મોટાં પણ રંગે મેલા-ધૂળિયા રંગનાં આ પંખીઓ જેમાં મળી સતત 'પેં પેં પેં' (અથવા 'સેં સેં સેં') જેવો કર્ણકઠોર અવાજ કરવાના તેમના સ્વભાવને કારણે લોકોમાં અપ્રિય થઇ પડે છે. હર્ષમાં કે દુઃખમાં, ભયમાં કે ઉત્સાહમાં એ એક જ જાતનો કર્કશ અવાજ કાઢવાના તેમના સતત-ભાષી સ્વભાવને કારણે તેઓ 'જબેલર' (બડબડિયાં) પણ કહેવાયાં છે.

આવાં કર્ણકઠોર અવાજવાળાં છતાં તેઓ છે તો તદ્દન નિરુપદ્રવી અને ખેતીને ઉપકારક. ખેતરવગડા કે બાગબગીચામાં જમીન પરનાં 'પાંદડાં' ઉથલાવીઉથલાવીને ખાધ શોધતાં જણાતાં આ પંખીનો મુખ્ય આહાર છે જંતરડાં. જોકે તેમનો ખાસ ભાવતો ખોરાક તો પારિજાત આદિ ફૂલોનો પુષ્પપરાગ. હિંદભરમાં વ્યાપક આ પંખીને ગીચ જંગલ કે વેરાન પ્રદેશ બેમાંથી એકે પસંદ નથી. વગડાઉ પ્રદેશ એ તેનું પ્રિય નિવાસ-સ્થાન.

કાગડો પાસે પોતાનાં બચ્ચાં ઉછેરાવતી પરભૃતિકા કોયલની પેઠે આ બાપડાં પીંજારાં પાસે ચાતક અને બપૈયો પણ પોતાનાં સંતાન ઉછેરાવે છે. તેમનાં ઇંડાં પીંજારાંનાં ઇંડાં સાથે એવાં તો આબાદ મળતાં આવે છે કે ભલભલા વિશારદો પણ તેનો ભેદ પારખી શકતા નથી.

સાધારણતઃ જૂન-જુલાઈમાં જમીનથી લગભગ દસેક ફૂટ ઊંચે પ્યાલા જેવો માળો બાંધીને તેમાં વાદળી રંગનાં ૩થી ૪ સુંદર ઇંડાં તેઓ મૂકે છે. ગુજરાતમાં બારેય-વર્ષે પ્રચલિત એવી પીંજરાંની કુલ પાંચ જાત થાય છે. ('વનેચર' પરથી સંપાદિત)

ત્યાં આવેલા અને દૈ. શપ્રેગી જીવરાજભાઇ તેમના પરિચયમાં આવ્યા. સંજોગવશાત મહાત્માજી તથા ગો- ખલેજી બંને ત્યાં એવા બીમાર પડી ગયા કે તેમની સેવાશુશ્રૂષા સારૂ કોઇ નિષ્ણાત માણસની લાંબા વ- ખત માટે જરૂર પડી. જરાયે ખચકાયાવગર જીવરાજભાઇએ પો- તાનો એમ. ડી. નો અભ્યાસ એક વર્ષ મોકૂફ રાખ્યો; અને એ બે લોકલાડીલા નેતાની ખડે પગે ચા- કરી કરીને તેમનો એવો વિશ્વાસ સંપા- દન કર્યો કે ભવિષ્યમાં કોઈ પણ માંદગીમાં તેઓ જીવરાજભાઇને જ તેડું મોકલતા.

સાત વર્ષના અભ્યાસ બાદ તેમણે એમ. ડી. અને એફ. સી. પી. એસ. એ બંને ડિગ્રીઓ માન સહિત મેળવી. અને એમ. ડી.ની પરીક્ષામાં તો પ્રથમ વર્ગમાં આવીને તેમણે ઝળક્તી ફત્તેહ મેળવી. આ માન મેળવનાર તે પહેલા હિંદી હતા અને એ બદલ સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીને અપાતો સુવર્ણચન્દ્રક તેમને અપાયો. ઉપરાંત તેઓ એમ.આર. સી. પી. પણ થયા.

આવો અપૂર્વ યશ મેળવી ઇ. ૧૯૧૫માં હિંદ પાછા ફરી તેમણે મુંબાઇમાં ખાનગી દવાખાનું શરૂ કરીને ધીકતી પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી. પણ તેને એક વર્ષ થયું ન થયું ત્યાં તો તેમની સત્ત્વશીલતાની કસોટી કરતી એક આપત્તિ આવી પડી. જેમણે કપરા સમયમાં જીવરાજભાઇને લોન આપીને ઇગ્લંડ ભણવા મોકલ્યા હતા તે સર રતન તાતાને એકાએક મગજની બીમારી થઇ આવવાથી તેમની સાથે કોઇ સારા ડૉક્ટરે ઇગ્લંડ જવાની જરૂર ઊભી થઇ. પોતાની ફરજ- ના ઉચ્ચ ખ્યાલથી પ્રેરાઇને તાજેતરમાં જ જામેલો પોતાનો ધીકતો ધંધો છોડીને પણ જીવરાજભાઇ તેમની સાથે જવા તૈયાર થયા. એ વખતમાં પહેલું મહાયુદ્ધ પૂરજોસમાં ચાલતું હતું અને જર્મન સ- બમરીનોને કારણે વહાણો ડૂબી જવાનો પણ સંભવ હતો. છતાં પણ પોતાના નિર્ણયમાં મક્કમ રહી ડૉ. જીવરાજ તાતાની સાથે ઇગ્લંડ જવા નીકળ્યા. સંજોગવશાત જે ભય લાગતો હતો તે સાચો પડ્યો. રસ્તામાં જર્મન ટૉર્પિડોના મારાથી તેમની આગબોટ ડૂબવા લાગી. એ અત્યંત કટોકટીભરેલી સ્થિતિમાં પણ જરા યે ગભરાયા વગર તેમણે પહેલાં શ્રી તાતાને પહેલી લાઇફબોટમાં ઉતાર્યા અને પોતે છેલ્લી બોટમાં ઊતર્યા. તેમના ઊતર્યા પછી માત્ર દસ જ મિનિટમાં આગબોટ સમુદ્રને તળિયે જઈ બેઠી. પોતાની ફરજ માટેની કેવી નીડર નિષ્ઠા! એ બોટમાં મધદરિયે દોઢ દિવસ સુધી વરસાદમાં સારી પેઠે ભિંજાયા પછી એક ક્રૂઝરે તેમને ઉગારી લીધા અને

શરદીને પરિણામે તે પ્લુરસીની ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ ને થોડો આરામ થતાં તે હિંદ પાછા આવ્યા. પણ તબિયત રીતે ન સુધરવાથી પાછા યુરોપ ગયા, જ્યાં વડોદરાનરેશ સયાજીરાવના સંપર્કમાં તે આવ્યા. તેમની શક્તિથી આ યાજીરાવે તેમને પોતાના ખાનગી ડૉક્ટર તરીકે નીમ્યા અને માં તો આખા વડોદરા રાજ્યના મુખ્ય વૈદકીય અમલદા મૅડિકલ ઑફિસર) તરીકે તેમની નિમણૂક કરી.

પાંચેક વર્ષના એ હોદ્દાના કાળમાં આદર્શ વહી તેમણે મોટી ખ્યાતિ મેળવેલી. એ જ અરસામાં તેઓ ત્ય દિવાન સર મનુભાઈ મહેતાનાં પુત્રી અને જાણીતા કેળવ દેશસેવિકા શ્રીમતી હંસાબહેન સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાય

મુંબાઈ કૉર્પોરેશને એક મોટી પ્રજાકીય હૉસ્પિટલ અ કૉલેજ શરૂ કરવાનું ઠરાવી તેના વડા તરીકે ડૉ. જીવરાજ વડોદરાથી તેઓ મુંબાઈ ગયા અને એ વિકટ કાર્ય હાથ લીધું વખતમાં શેઠ ગોરધનદાસ સુંદરદાસ કૉલેજ તથા તેની શરૂ કરીને તેને તેમણે સ્થિર પાયા પર મૂકી, એટલું જ એના વહીવટમાં એવી શિસ્ત અને વ્યવસ્થા નિર્માણ કર્ય જોતાંમાં ગોરા ડૉક્ટરોથી સંચાલિત ગ્રાન્ટ મૅડિકલ કૉલેજ આગળ ઝાંખી પડવા લાગી. જે કુનેહ અને કુશળતાથી સંસ્થાને મજબૂત પાયા પર મૂકી ને ઉછેરી તે તેમની કર્ત્વ શક્તિ તથા સંચાલન-ક્ષમતાની શાખ પૂરે છે. તેમની તે લિયાને લીધે તે કિંગ ઍડવર્ડ મેમોરિયલ અને શેઠ ગો સુંદરદાસ હૉસ્પિટલના 'ડીન' તરીકે બહુ મોટી ખ્યાતિ અને સળંગ ૨૦ વર્ષ સુધી તે સ્થાને રહી તેમણે મોટી નામ ત્યાર બાદ હિંદના મેડિકલ એસોસીએશનમાં પણ તે ૧૯૪૩ અને ૧૯૪૫માં એમ ત્રણ વખત પ્રમુખ તરીકે તેમણે હિંદનાં ઘણાં મોટાં દવાખાનાંઓ સ્થાપ્યાં છે પણ આપ્યું છે. કોળા નહેરૂ હૉસ્પિટલની આખી યો જ આંકી આપી હતી, એ સિવાય મુંબાઇ યુનિવર્સિટી પણ તેમણે લાંબો વખત કાર્ય કર્યું છે, અને આજે વર્સિટીની સિન્ડિકેટ તથા ઍકેડૅમિક કાઉન્સિલના સ

'ડીન' જેવા સરકારી હોદ્દા પર રહ્યા છતાં તેમણે દેશ હમેશા ઉત્સાહથી જવાબ આપેલો અને ૧૯૩૦ તથા વખતે પૂરા દિલથી તેમાં ઝંપલાવીને તેમણે પોતાની પુરાવો આપેલો. ૧૯૪૨માં તો સરકારે પહેલેથી જ લઈ પૂનાની જેલમાં ધકેલી દીધા હતા.

ઇગ્લંડમાં પરિચય થયા પછી પૂ. મહાત્માજીના અંગત ડૉક્ટર રહેલા અને પ્રત્યેક માંદગી વખતે તેમની મહાત્માજીના રંગે તે એવા તો રંગાયેલા છે કે કાગ્રે ફિસરના પરિચયમાં આવવાનું હોવા છતાં તેમણે કદી પહેરવેશ છોડ્યો નથી. મહાસભાની ઘણી રચનાત્મક પણ તેમણે પોતાનો ફાળો આપ્યો છે.

૧૯૪૬ની મુંબાઈ ધારાસભાની છેલ્લી ચૂંટણીમાં પક્ષ તરફથી ઉમેદવાર ચૂંટાયા હતા અને સેક્રેટરીએટ સમિતિના પ્રમુખ નિમાયા હતા. આજે તેઓ કેન્દ્રીય આરોગ્ય ખાતાના ડાયરેક્ટર જનરલ છે તથા આરોગ્ય સેક્રેટરી તરીકે કામ કરે છે.

ખાનગી જીવનમાં ડૉ. જીવરાજ ઘણા સાલસ અને તેમની આવક અને આતિથ્ય સ્હેલાઇથી અનેકોને ઉપ

હોતા નથી, પણ પ્રત્યેક બાબતનો ઝીણવટથી છણાવટ કરીને, અભ્યાસ કર્યા પછી જ તે પોતાનો મત બાંધે છે. આજે લગભગ ૬૦ વર્ષની વયે પણ તેમની કાર્ય કરવાની શક્તિ એવી જ અખૂટ અને સતેજ છે. (ગુજરાત વિદ્યાસભાના 'પ્રજ્ઞામંડળ પત્રિકા' તથા 'કપોળ નેકપોળનિત્ર' પરથી સંપાદિત)

મગજ વગરની કાર્યશક્તિ

આપણા પ્રત્યેક અંગનાં કાર્યો અને આપણી ઈચ્છાશક્તિ મગજ ઉપર આધાર રાખે છે. આપણા શરીરના વ્યવહાર અને આપણાં મૂર્ત કાર્યોનું નિયામક મગજ છે. પણ જીવસૃષ્ટિમાં નીચી કક્ષાનાં પ્રાણીઓને મગજ જેવી વસ્તુ જ નથી હોતી, અને છતાં પણ જે અદ્‌ભુત અને હેરત પમાડે તેવાં જીવનકાર્યો તેઓ કરે છે તે શાના આધારે કરે છે તે એક કોયડો છે.

આશ્ચર્યજનક કાર્યો કરતી કીડીઓ; કરોળિયા ને કાનખજૂરાને મગજ જ નથી હોતું, પણ ફક્ત જ્ઞાનતંતુઓ જ હોય છે. કલા-કૌશલ તથા ઈજનેરી બુદ્ધિની નિપુણતાથી અજબ કારીગરીભર્યો મધપૂડો બાંધતી મધમાખી, હેરતભરી જાળ ગૂંથતા કરોળિયા કે આપત્તિકાળ પહેલાં ખોરાક સંઘરતી ડહાપણનો અવતાર મનાતી કીડીઓનાં એ બધાં કાર્યો પાછળ બુદ્ધિશક્તિ કે વિચારનો છાંટો યે નથી હોતો અને વિવેકશક્તિનો બિલકુલ અભાવ હોય છે. વિજ્ઞાની-ઓ કહે છે કે એ બધાં અદ્‌ભુત જણાતાં કાર્યો કેવળ વંશપરંપરાગત સંસ્કારબળ કે ટેવનું જ પરિણામ હોય છે; અને એ વંશાનુગત સ્વયંસ્ફૂર્તિ કે 'પ્રેરણા'થી જ પ્રેરિત થઈ તેઓ એ કામ કરે છે.

પણ જંતુઓનું રોજિંદું જીવન તપાસતાં તેમનામાં ઉપર કહેલી 'પ્રેરણા' કરતાં કશુંક વધારે હોવાનું જણાયું છે. કીડીઓ આંધળી કે આંધળા જેવી જ હોય છે, કારણ આંખો વડે જોઈને જ તે હલન-ચલન કરે છે એવું નથી; અને છતાં પણ એનો રસ્તો ગમે તેટલો ગુંચવાળો કે ફેરવો તો પણ તે છેવટે તેના દરમાં જ જઈને ઊભી રહેવાની. ગોકળગાય તો વગર આંખે પણ જોઈ શકે છે. તેનું શરીર પ્રકાશના ધીમા ફેરફારોને પણ પકડી શકતું હોવાથી તેને ચાલતા પડછાયાની પણ ખબર પડે છે. આશ્ચર્યજનકરીતે અવાજને મોટો-નાનો કરી શકનાર કંસારીના સંગીતથી આપણે વાકેફગાર છીએ. છતાં નવાઈ લાગશે કે તે પોતે તો કાનથી બરાબર સાંભળી પણ શક્તી નથી, કારણકે તેની પાસે બેસી આપણે વાતો કરીએ તો પણ તેને પોતાનું સંગીત બહેલાવવામાં કશો વાંધો આવતો નથી. પણ દૂરથી તેની નજીક આવતાં અત્યન્ત ધીમા પગલે ચાલવું જોઈએ, કારણ પગના જરા પણ અવાજના ધબકારાનું આંદોલન તેને 'કાને પડી' જાય તો તરત તે સંગીત બંધ કરી દે છે!

સમયનો નિર્ણય કરવામાં તો મધમાખી આપણા કરતા ખૂબ જ ચોક્કસ છે. ઈંગ્લંડમાં વિજ્ઞાનીઓએ મધમાખો ઉપર પ્રયોગો કરેલા તે વખતે તેમને ખાવા આપવાના સમયે તેઓ જ્યાં હોય, ત્યાંથી વખતસર હાજર થઈ જતી હતી. મધમાખોની જેમ કીડીઓ પણ સમયના ગાળાને બરાબર માપી શકે છે. યોગ્ય સમયે યોગ્ય સ્થળે પહોંચવાની તેમનામાં અજોડ શક્તિ હોય છે.

મીઠાશ ચાખવામાં તો મધમાખોની સ્વાદેન્દ્રિય ઘણી તીવ્ર હોય છે. ૪૦,૦૦૦ ભાગ પાણી અને એક ભાગ ગળપણવાળા પ્રવાહી-ની મીઠાશ પણ તે પકડી શકે છે. પતંગિયાંની સ્વાદેન્દ્રિય તો તેમને પણ ટપી જાય તેવી હોય છે. તેઓ ત્રણ લાખ ગણા દ્રાવણમાં સમાએલી મીઠાશ પારખી શકે છે. સાંભળવાની બાબતમાં કૂતરાની માદાઓના શરીરની વાસ ઘણે દૂરથી આવે છે.

જંતુઓને થોડીઘણી યાદશક્તિ પણ હોય છે. જોકે તેને, જેમનાં મગજ ખીલેલાં છે એવાં ઊંચી કક્ષાનાં પ્રાણીઓની યાદશક્તિ સાથે સરખાવવી ન જોઈએ. કીડી, ભમરી અને મધમાખની યાદશક્તિ નોંધપાત્ર છે. તેઓ પોતાના દરના સાથીઓને પિછાનતાં હોય છે અને પરાયા ઉપર હુમલો કરી દૂર હટાવતાં હોય છે.

જંતુઓના જ્ઞાનતંતુઓ પોતાની એકાદ જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા બહાર-ની દુનિયાની જે કંઈ છાપ પડી હોય તેની નોંધ રાખવાને શક્તિ-માન હોય છે. આ છાપ સ્નાયુઓને કામે લગાડવા માટે હુકમરૂપ થઈ પડે છે. જાણવા જેવું છે કે પોતના જીવનકાર્યમાં જે ઉપયોગી થઈ પડે તેવી બાબતોની જ છાપ જંતુઓના જ્ઞાનતંતુઓ નોંધતાં હોય છે ને બીજી છાપ ભૂંસાઈ જાય છે. પતંગિયાંના જીવનમાં વાડી-ઓ અને ફૂલો જ સર્વસ્વ હોવાથી તે જ વસ્તુઓની છાપ આંખો દ્વારા તેમના જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર રહે છે. તેમની આંખો જાણે કે પાસે-ની કે દૂરની ફૂલોની વાડીઓનું જ ચિત્ર જોવાને શક્તિમાન હોય છે અને આ વસ્તુઓ જ સ્મરણમાં રાખી પતંગિયાંનું કાર્ય થતું હોય છે. આથી અમુક ખેતર કે વાડીનાં ફૂલો ખોરાક આપશે એવી અસર તેમના જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર થઈને, યાદશક્તિના પ્રતાપે તેઓ વારંવાર ત્યાં જઈ ફૂલોનો પરાગ ચૂસ્યા કરે છે.

આમ, જંતુઓમાં અદ્‌ભુત ઇન્દ્રિયશક્તિ હોય છે. આ શક્તિની તીવ્રતા અને વેધકતાનું જેમજેમ અવલોકન કરીએ છીએ તેમતેમ આપણને કુદરતના કૌશલ્યનો તથા શક્તિનો ખ્યાલ આવે છે.

—ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

જીરું

મુખ્યત્વે સ્વાદને માટે આપણા વઘાર અને મસાલામાં વપરાતું જીરું વૈદકીય દૃષ્ટિએ અનેક ગુણો ધરાવે છે. તેનો છોડ અજમાના જેવડો જ થાય છે અને તેની મુખ્ય પેદાશ મધ્ય અને પશ્ચિમ હિંદમાં છે. જોકે ઈરાનથી પણ આપણે ત્યાં તે આવે છે. જીરાની અનેક જાતો પૈકી સફેદ જીરું આપણે ત્યાં વધુ વપરાય છે.

તેની તીવ્ર વાસ તેમાં રહેલા વિશિષ્ટ તૈલી તત્ત્વોને આભારી છે. તે ખોરાકને રુચિકર બનાવવા સાથે પાચનક્રિયાને મદદ કરે છે તથા આંખ માટે ગુણદાયક છે. 'ગરમી જાય સુકી જીરેસે' એવી હિં-દીમાં એક પ્રખ્યાત કહેવત છે જે તેના ઠંડા ગુણની દ્યોતક છે. ઉપરાંત જીરું વાતહર પણ છે. આથી કઠોળના વાયુકારક ગુણને નાબૂદ કરવા તેમાં હીંગ-જીરાનો વઘાર અપાય છે. હીંગ સાથે જીરાને રાખી મૂકવાથી હિંગના અવગુણો-તીવ્ર વાસ અને ઉષ્ણતા નાશ પામે છે.

હીંગ અને સિંધવ સાથે જીરું આપવાથી અપચો તથા પેટના રોગો મટે છે. પિગાળેલા ગોળમાં વાટેલું જીરું મેળવી ખવડાવવાથી હેડકીના હુમલા શાંત થાય છે. વળી ગોળમાં જીરું મેળવી ખાવાથી વાતજ્વર, કફજ્વર તથા ટાઢીઓ તાવ મટે છે, રોગીને ભૂખ લાગે છે, પેશાબ સારૂ આવે છે અને ગરમી ઓછી થાય છે. જીરાના ઉ-કાળેલા પાણી વડે નહાવાથી ખસખુજલી જેવા ચામડીનો દરદો નાશ પામે છે. જીરું, સુવા અને વરિયાળીનો અર્ક બાળકોને આપવામાં આવે તો પેટ સંબંધીના તેમના તમામ રોગો મટે છે. આ જ કારણથી ગ્રાઈપ વૉટર જેવી સુવાના પાણીની પ્રખ્યાત પરદેશી દવામાં પણ જીરાનો ઉપયોગ થાય છે. પાચક અને દીપક પ્રખ્યાત હીંગાષ્ટક

મૃત્યુ વિષે તથા મૃત્યુ પછી શરીર પર થતા ફેરફારો વિષે આ-
મ્લોમાં ઘણું અજ્ઞાન તથા વહેમો પ્રવર્તે છે. વૈજ્ઞાનિકોએ તે સર્વ
માન્યતાઓ ચકાસી તે વિષે નિશ્ચિત માહિતી પ્રાપ્ત કરી છે.

માણસની જ્યારે આખર ઘડી આવે છે ત્યારે ઘણાએ તેના ગળામાંથી એક જાતનો ઘરઘરાટ થતો સાંભળ્યો હશે. એવો ઘરઘરાટ સાંભળતાં જ આપણે કહીએ છીએ કે હવે આ માણસનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. ઘણાની એવી માન્યતા હોય છે કે દરેક વ્યક્તિ આવા ઘરઘરાટ પછી જ મૃત્યુ પામે છે પણ તે ભૂલ છે. કેટલા યે લોકો ઘરઘરાટ વગર મૃત્યુ પામે છે, જ્યારે ઘણાં ઘરઘરાટ થવા છતાં બચી જાય છે. એ ઘરઘરાટ ખરું જોતાં આપણે જે ચોરવાની કે કોગળા કરવાની ક્રિયા કરીએ છીએ તેવી જ છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા ઉપરનો કાબૂ ઓછો થવાથી તે થાય છે.

બીજી એક માન્યતા એવી છે કે ખૂબ ઠંડા પ્રદેશમાં માણસ ઘવાઇને બેભાન થઈ જમીન પર ઢળી પડે તો તેનું સર્વ લોહી નિ-ગિધ માત્રમાં ઠરી જઈ તે તરત મરણને શરણ થાય છે. યુદ્ધકાળમાં રશિયામાં આ માન્યતા ખૂબ જ પ્રચલિત હતી. પણ વિજ્ઞાને સિદ્ધ કર્યું છે કે જ્યાં સુધી માણસના શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી તેના શરીરનું ઉષ્ણતામાન ૯૮ ડિગ્રી ફેરનહાઇટ જ હોય છે. ગમે તેવી ભયંકર ઠંડી તેને ઠારી શકતી નથી.

ડૂબવાથી નિપજતા મૃત્યુ માટે ઘણી ખોટી માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. ઘણા લોગ માને છે કે ડૂબતો માણસ ત્રણ વખત તો પાણીની સપાટી પર આવે જ છે. પણ તે માન્યતા યે ખોટી છે. કેટલાક વળી એમ માને છે કે ડૂબતો માણસ પોતાનું મૃત્યુ પોતાની આંખ સામે થતું જોતો હોવાથી પોતાના સમસ્ત આયુષ્યનું અવલોકન તેની આંખ આગળથી પસાર થાય છે. પણ ડૂબી ગએલા અને બેભાન અવસ્થામાં બચાવી લેવામાં આવેલા મનુષ્યોની જુબાની સાબિત કરે છે કે તેવું કશું જ બનતું નથી. ડૂબતો માણસ બેભાન બની જાય છે પછી તેને કોઇ જ વિચાર સ્પર્શતો નથી.

ઘણે ઊંચેથી નીચે પડી મૃત્યુ પામતો મનુષ્ય પડતાં પહેલાં પડવાની ગતિને કારણે હવામાં જ મૃત્યુ પામે છે એવો ખ્યાલ કેટલાક ધરાવે છે. પણ પૅરેશ્યૂટની શોધને કારણે આ વિધાન ચકાસી જોવાનું શક્ય બનતાં એમ જણાયું છે કે આ માન્યતા પણ નાપાયાદાર છે.

પણ સૌથી વધુ જોરદાર માન્યતા તો એ છે કે મૃત્યુ થતાં જ માણસના વજનમાં ફેરફાર થાય છે! આમાં બે પક્ષ છે. એક પક્ષ માને છે કે મૃત્યુ થતાં જ મૃત શરીરનું વજન ઓછું થાય છે. આના કારણમાં તેઓ એમ જણાવે છે કે આત્માને વજન હોય છે અને તેથી શરીરમાંથી આત્મા જતો રહેતાં શરીરનું વજન ઓછું થાય છે! પણ આ જાતની માન્યતા માટે કોઇ પ્રત્યક્ષ આધાર કે દાખલો નથી. જ્યારે બીજી માન્યતા એવી છે કે મૃત્યુ થયા પછી શરીરનું વજન પહેલાં કરતાં વધારે થાય છે. મુડદાને ઉપાડતાં તેનો જે ભાર આપણને લાગે છે તે, ખરેખર આશ્ચર્યકારક હોય છે. આપણને કલ્પના પણ ન આવે કે મુડદું આટલું ભારે હોઇ શકે. પણ આનું કારણ એ છે કે આપણે પોતે આપણા પોતાના શરીરને એટલી આસાનીથી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જઈ શકીએ છીએ કે આપણને ક્યાંથી ખ્યાલ આવે કે માણસના બે હાથનું જ વજન અધમણની ગુણી જેટલું અને પગનું એક મણ જેટલું વજન હોઇ શકે છે!

મૃત્યુ પામ્યા પછી મુડદાના શરીર પર વાળ તથા નખ વધવાનું કાર્ય તો ચાલુ જ રહે છે એવી વળી એક માન્યતા પણ લોકોમાં જીવન તથા આત્મપાદનમાં પાત જામેલા ... ટકેલા હોય છે. પણ ખરું ખરું આ વાતો કેવળ ગપ્પા જ છે. હા, ઘણી વખત એવું બને છે કે મૃત્યુ પછી વાળના મૂળમાં રહેલી ગ્રંથિઓ તથા આંગળીનાં ટેરવાં આગળનું માંસ સુકાઇ જવાથી વાળ તથા નખ વધુ બહાર આવ્યા હોય એવું લાગે. (સાયન્સ ડાઇજેસ્ટ)

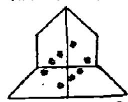
જાસૂસખાતું : રાજતંત્રનું મહત્ત્વનું અંગ

કોઇ પણ દેશનું રાજતંત્ર જાસૂસખાતા વગર ચાલી શકતું નથી. દુશ્મનો ને દેશદ્રોહીઓની પ્રવૃત્તિથી દેશના રાજ્યકર્તાઓને વાકેફ રાખવા સાથે તે રાજ્યકર્તાઓનાં જીવનનું પણ તેને રક્ષણ કરવાનું હોય છે. તેનાં માણસો કેવા ચકોર ને કાર્યદક્ષ હોવા જોઇએ અને તેમની સહેજ પણ ગફલતથી કેવાં દૂરગામી ને ભયંકર પરિણામો આવે છે તેનો ખ્યાલ સામાન્ય માણસને નથી હોતો.

જાસૂસખાતાનાં માણસો કેવળ પગારથી લલચાએલા ન હોવા જોઇએ. દેશપ્રેમની ધગશ અને દેશરક્ષણની તમન્ના તેમનામાં હોવાં જોઇએ. પરદેશના આવા જાસૂસોના હેવાલ જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે, પગાર ખાતર નહિ પણ કેવળ દેશપ્રેમથી દોરવાઇને કેવાં જીવસટોસટના જોખમો તેઓ ખેડે છે અને કેટલી કુશળતા-પૂર્વક કામ કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. ઇંગ્લંડના સ્કૉટલૅંડ યાર્ડનાં પરાક્રમોથી કોણ અજાણ હશે? આજે દેશ આઝાદ થતાં આપણા એ ખાતામાં દેશપ્રેમી માણસોની ખૂબ જરૂર પડી છે. ગૃહખાતાના પ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઇએ જણાવ્યા મુજબ તેમાં આજસુધી ૮૦ ટકા મુસલમાનો હતા, જેઓ પાકિસ્તાન ચાલ્યા જવાથી તે ખાતું ઘણું મોળું પડી ગયું છે પણ હવે આ ખાતાને ફરી પગભર અને શક્તિશાળી બનાવવા બુદ્ધિશાળી, કુશળ ને વેધક નજરવાળા યુવાનોની જરૂર છે ગુજરાન ચલાવવા સાથે ઉત્તમોત્તમ દેશસેવાની તક આપતા દેશના આ અગત્યના ખાતામાં યુવકો વધુ પ્રમાણમાં જોડાય એ દેશની આજે મહત્ત્વની જરૂરિયાત છે. ('પ્રભાકર' પરથી)

કસોટીના જવાબો

(૧) પહેલાં, ત્રાજવાના બન્ને પલ્લામાં પેલા આઠ દડામાંથી ત્રણ ત્રણ દડા મૂકી જોખવા. જો બન્ને સમતોલ થાય તો બાકી રહેલા બે દડામાં એક દડો હલકો હોવો જોઇએ, જે બીજી વખત ત્રાજવાના એકએક પલ્લામાં મૂકી જોખતાં શોધી શકાશે. પણ જો ત્રણત્રણ દડા જોખતાં એક બાજુ પલ્લું નમી જાય તો ઊંચા થએલા પલ્લામાંના કોઈ પણ બે દડા લઈ બીજી વખત ત્રાજવાનાં પલ્લામાં એકએક મૂકી જોખવા. જો તે પણ સમતોલ થાય તો બાજુ પર રાખેલો ત્રીજો દડો હલકો છે એમ સાબિત થાય અને જો સમતોલ ન રહે, તો જે પલ્લું ઊંચું થયું હોય તેમાંનો દડો હલકો. (૨) ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે. (૩) ૧૨મું મિનિટ. કારણ આઠ ટકોરા થવામાં ૭ વિરામ હોય છે. (૪) ૬૪૪૭, ૯૬૧૧૦, સરવાળો ૧૦૩૮૫૭. (૫) પહેલાં એક ત્રિકોણ ત્રણ દિવાસળીવડે ટેબલ પર બનાવો. પછી તે ત્રિકોણના ત્રણે છેડે બાકીની દિવાસળી એવી રીતે ઊભી રાખો કે જેથી ત્રણેના છેડા અદ્ધર હવામાં ભેગા થાય. આમ ત્રણ ત્રિકોણ હવામાં ઊભા થશે અને એક ત્રિકોણ ટેબલ પર. (૬) આપ સમાન બળ નહિ. (૭) (ક) સાચું. (ખ) ખોટું. (ગ) ખોટું. વધુમાં વધુ બે વર્ષ. (ઘ) ખોટું; ગુરુ. (ચ) સાચું (છ) સાચું.

ચાલુ તવારીખ : મે

તા. ૩ લૉર્ડ લુઈ માઉન્ટબૅટન જૂનની ૨૧મીએ નિવૃત્ત થતાં તેમને સ્થાને પ્રથમ હિંદી ગવર્નર જનરલ તરીકે શ્રી રાજાજીની વરણી.

તા. ૪ ભાવલપુરના મુસ્લિમ રાજ્યમાં અપહૃત સ્ત્રીઓ પાછી મેળવવા માટે સત્તાવાળાઓની નિષ્ક્રિયતાના વિરોધ તરીકે ગાંધીજીનાં અનુયાયી ને અંતેવાસી કુ. અમતુસ્સલામે આમરણાંત ઉપવાસ શરૂ કર્યા.

તા. ૮ બર્માના એક વખતના મુખ્ય પ્રધાન અને ત્યાંના લોકલાડીલા નેતા આંગ સાનના ખૂનના આરોપી ઉ સોને ફાંસી અપાઈ.

તા. ૧૨ કુ. અમતુસ્સલામે ઉપવાસ છોડ્યા.

તા. ૧૫ પૅલેસ્ટાઈન પરના બ્રિટિશ મૅન્ડેટનો અંત આવતાં જ પૅલેસ્ટાઇનના યહૂદીઓએ તેલઅવીવમાં પોતાના નવા રાજ્ય 'ઈઝરાયલ'ની સ્થાપના કરી. આમ, ૨૦૦૦ વર્ષ બાદ જગતમાં યહૂદી રાજ્ય સ્થપાયું. ● ઇજિપ્ત તથા આરબ દેશોએ પૅલેસ્ટાઈન પર હુમલો શરૂ કર્યો યહૂદીઓ ને આરબો વચ્ચે મોટા પાયા પર યુદ્ધ શરૂ થયું. ● સિયામમાં મુસ્લિમોએ ધાર્મિક કારણોસર બળવો કર્યો.

તા. ૧૬ ઈજિપ્તના લશ્કરે પૅલેસ્ટાઈનના ગાઝા શહેરનો કબજો લીધો

તા. ૧૮ યહૂદીઓએ એકર શહેર કબજે કર્યું

તા. ૨૧ રત્નાગિરિ ખાતેની પોતાની ૩૧૦૦૦ની મિલકત જાહેર હિત માટે આપી દેવાનો વડા પ્રધાન શ્રી ખેરનો નિર્ણય.

તા. ૨૭ ગાંધીજીના ખૂનના આરોપી ગોડસે તથા બીજા ૮ જણા પર દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં મુકદ્દમો શરૂ થયો.

તા. ૨૮ ૪૮૦૦૦ ચો. માઈલનો પ્રદેશ ધરાવતા મધ્ય ભારતના ૨૨ રાજ્યોનું સૌથી મોટું એકમ રચાયું. ● દ. આફ્રિકાની ચૂંટણીમાં જનરલ સ્મટ્સની તથા તેના પક્ષની હાર. ડૉ. માલાનના હિંદવિરોધી પક્ષની જીત.

તા. ૨૯ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સલામતી સમિતિએ પૅલેસ્ટાઈનમાં યુદ્ધ બંધ કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું.

આ માસ (જૂન) ઈતિહાસમાં

તા. ૩ ગયે મહિને જેમની ૯૦મી વર્ષગાંઠ ઊજવાઇ તે સ્ત્રી-ઉન્નતિના પ્રખર હિમ
સમાજસેવક શ્રી ધોંડો કેશવ કર્વેએ કર્વે મહિલાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. ૧૯૧૬.

તા. ૪ '૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં નાનાસાહેબ પેશ્વાએ કાનપુર કબજે કર્યું, ૧૮૫

તા. ૮ ઇસ્લામના સ્થાપક હજરત મહંમદ પયગંબર સાહેબનું મદીનામાં અવસાન, ઇ.

તા. ૯ વરાળયંત્રની ક્રાંતિકારી શોધ કરનાર અંગ્રેજ જ્યૉર્જ સ્ટીવન્સનનો જન્મ,

તા. ૧૭ હાસ્યવિષયનું ઇંગ્લંડનું જગનામી ને સમર્થ સાપ્તાહિક 'પંચ' પ્રગટ થયું, ૧૮

તા. ૨૮ મુંબઈ પ્રાંતનું સૌથી જૂનું ગુજરાતી દૈનિક 'મુંબઈ સમાચાર' શરૂ થયું, ૧૮

તા. ૩૦ નિષ્ઠાવાન દેશસેવક હિંદના 'દાદા' દાદાભાઈ નવરોજીનું અવસાન, ૧૯૧૭.

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ : હેલન કેલર

નાનપણ બાળ વયે આંધળી, બહેરી ને મૂંગી એમ ઇંદ્રિયે અપંગ બનવા છતાં, કેવળ ગંધ ને સ્પર્શની ઓની સહાયથી, પુરુષાર્થ ને પ્રતિભાના બળે થનાર તથા ઉત્તમ લેખિકા ને વક્તા તરીકે નામ કા આ અદ્ભુત બાઈનો જન્મ અમેરિકાના આલાબ પ્રાંતમાં ટુસ્કંબિયા ગામના એક શ્રીમંત કુટુંબમાં ના જૂનની ૨૭મી થયો હતો. પણ દોઢ વર્ષની થતાં તે 'સ્કાર્લેટ ફીવર'ની ભયાનક માંદગીમાં સપડાઈ. તેથી તેની જોવાની, સાંભળવાની અને બોલવાની એમ શક્તિઓ ચાલી ગઈ. માતાપિતાએ પોતાની એ અપંગ બનેલી પુત્રીને કેળવવા મિસ એ સલિવન નામની એક હોશિયાર બાઈને શિક્ષિકા તરીકે રાખી. તેણે ૧૮૮૭ની ૩જી હેલનને સજ્ઞાન બનાવવાના પોતાના ભગીરથ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. પહેલે દિવસે હેલનના હાથમાં ઢીંગલી આપીને બીજા હાથમાં 'ઢી-ગ-લી' શબ્દની જોડણી લખીને તેને વસ્તુનું શીખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ક્યાંય સુધી હેલનને એ શું થાય છે તેની ખબર જ ન પડી. એકાએક એક દિવસ જ્યારે હેલન એક હાથ પર પાણીની ધાર ઝીલતી હતી ત્યારે તેના બી હાથ પર સલિવને 'પા-ણી' શબ્દની જોડણી લખતાં જ હેલનને અગમ્ય રીતે જણાઈ ગ કે જે ઠંડો પ્રવાહી એક હાથ પર પડે છે તેનું જ નામ બીજા હાથ પર લખાય છે. આ થતાં જ હેલનની અંધકારમય દુનિયામાં પ્રકાશ પથરાઈ ગયો. પછી તો શિક્ષિકાના પ્રે માર્ગદર્શન નીચે હેલને પોતાનો શબ્દભંડોળ એવો તો વધાર્યો કે બધા દિંગ થઈ ગ પછી સ્પર્શજ્ઞાનવડે જ શીખીને હેલને પોતાની બોલવાની શક્તિ પણ પાછી મેળવી.

જોતજોતાંમાં અંધ માટેની બ્રેઈલ લિપિ વડે શાળાનું શિક્ષણ પૂરું કરી ઈ. ૧૯૦૦ માં બોસ્ટનની રૅડક્લિફ કૉલેજમાં દાખલ થઇ અને પાંચ ભાષાઓ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ગ ઇત્યાદિ કઠણ વિષયો શીખી ઇ. ૧૯૦૪ માં બી. એ. પણ થઇ ગઇ. તે પછી તેણે પોતા જેવા ઇતર હતભાગી અંધોના કલ્યાણકાર્યમાં ઝુકાવ્યું. તેને માટે એક મોટું ભંડોળ ભેગું કર અંધોદ્ધાર માટે 'જૉન મિલ્ટન સોસાયટી ફૉર ધ બ્લાઇન્ડ' નામની વિખ્યાત સંસ્થા સ્થા ને આંધળાઓ માટે બે માસિકો બ્રેઈલ લિપિમાં શરૂ કર્યાં. તેણે લખેલાં ઘણાં પુસ્તકો પૈ તેની આત્મકથા જગતસાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે. આજે ૬૮ વર્ષની વયે અંધો ઉન્નતિ કાજે જગત-પ્રવાસે નીકળેલાં મિસ હેલન કેલર ઇન્દ્રિયશક્તિ વિના પણ માન કેવળ આત્મશક્તિ ને પુરુષાર્થ વડે કેવી અદ્ભુત પ્રગતિ કરી શકે છે તેનું જ્વલંત ઉદાહરણ.

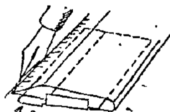
વૉટર્લૂનું યુદ્ધ (આ માસનો પ્રસંગવિશેષ) : નેપોલિયન અને અંગ્રેજ સેનાપતિ વેલિંગ્ટન વચ્ચે થયેલું આ યાદગાર યુદ્ધ તેની દૂરગામી અસરને લીધે જગતના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું ગણાય છે. હરાવીને એલ્બામાં કેદ કરાયેલો નેપોલિયન ત્યાંથી નાસી આવી ફ્રાન્સ શહેનશાહ બનતાં જ તેને કચડી નાખવા ઇંગ્લંડ, પ્રુશિયા વગેરે દેશોએ મોટાં સૈન્યો ઉતાર્યાં. વેલિંગ્ટનની સરદારી હેઠળનું અંગ્રેજ સૈ અને બ્લૂશરની સરદારી હેઠળનું પ્રુશિયન સૈન્ય ભેગાં થાય તે પહેલાં જ નેપોલિયને વેલિંગ્ટન સામે પોતાના એક સરદારને મોકલી પો બ્લૂશરની ખબર લેવા નીકળ્યો. લીની આગળ બ્લૂશરને હરાવી ભગાડીને પોતે વેલિંગ્ટન સામે આવી પહોંચ્યો. બેલ્જિયમના વૉટર્લૂ નામ ગામડાની પાસે ૧૮૧૫ના જૂનની ૧૮મીએ સવારે ૧૧ વાગ્યે ૭૪,૦૦૦ ફ્રેન્ચો અને ૬૭,૦૦૦ અંગ્રેજ, ડચ ને બેલ્જિયન સૈન્ય વચ્ચે ભીષ યુદ્ધ શરૂ થયું. નેપોલિયનના હલ્લાનો અંગ્રેજોએ વીરતાથી સામનો કર્યો. પણ સાંજ સુધી વિજય અનિશ્ચિત હતો. ત્યાં તો નાસી ગયે બ્લૂશર એકાએક પોતાના સૈન્ય સાથે આવી પહોંચતાં અંગ્રેજોને અણધારી મદદ મળી ગઈ અને નેપોલિયનની સખત હાર થઈ. અને આ બે દસકા સુધી યુરોપની ધરતીને ધમધમાવનાર નેપોલિયનની સત્તાનો સૂર્ય આ યુદ્ધ પછી સદાને માટે અસ્ત પામ્યો.

લડો પાપો સામે અડગ દિલના ગુપ્ત બળથી.
—સુન્દરમ્

; રાજગોપાલાચાર્ય વકીલાત કરતા હતા ારે, પોતાને એક ગામડાના શાળાશિક્ષક રીકે ઓળખાવી એક માણસે તેમની પાસે ાવી મદદ યાચી. તેની જીભુવટથી તપાસ ી, સાંજ સુધી તેને પોતાને ઘેર રહેવાનું હી તે કોર્ટમાં ગયા, અને પેલે ગામડે શાળા તાર કરી તે માણસની તપાસ કરાવી. ક કલાકમાં જવાબ આવ્યો કે એવો કોઈ ાણસ જ ત્યાં શિક્ષક નથી. રાજાજીએ તરત ાલીસને ખબર આપી તે ધુતારાને પકડાવી ધો. પેલાએ ગુનો કબૂલી દયાની આજીજી રતાં હકુમુસાજર રાજાજીએ જ કોર્ટ આગળ પાની અરજી રજૂ કરી કોર્ટે એ બામરડાનો ા રૂપિયા દંડ કર્યો. રાજાજીએ અસરકારક લીલો કરી દંડની રકમ ઓછી કરાવી. પણ પ્રક્ષીયે રકમ પેલા માણસ પાસે ન હોવાથી તે જ પોતાના ખિસ્સામાંથી તે દંડ ભરી તે માણસને છોડાવ્યો!

કહેવતોના અર્થ: 'ચોર કોટવાળને દંડે'- તે ગુનામાં હોવા છતાં સામો ગળે પડવા ાવતા, અગર ખાનદાન માણસોને સાગા તા પડતા લફંગા માણસની હાંડાઈ દર્શા- આ કહેવતમાંની ઉપમા જ તેનો અર્થ પષ્ટ કરે છે. એવી બીજી કહેવતો: 'ચોરી ને પરશિરજોરી'; ચોરૈયામાં જમવું ને પત્રાળાં ચિ'; 'અણકમાઉ ને ભીનાં પાણી'; 'સામી ાડી સાલવવી ને દાઝે કુવાનું' વગેરે.

અનેકાર્થી શબ્દ: પદ્મ=કમળ, રાતુંકમળ; ાથીની સૂંઢ તથા કુંભસ્થળ ઉપરની રંગદાર ાંટ; હજાર અબજ; વિષ્ણુનું એક આયુધ; ારીરનાં પટ્ચક્રોમાંનું એક; આંગળીનાં પગનાં તળિયાં ઉપરનું એક સામુદ્રિક ચિહ્ન

એક તરફ ધારવાળી બ્લેડ

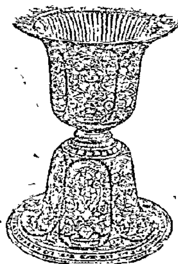
ચિત્રો દોરનારાઓને અને બીજાઓને પણ અનુભવ હશે કે સાદી ફૂટપટ્ટીને કાગળ પર મૂકીને શાહીથી લીટી દોરવાનો પ્રયત્ન કરતાં શાહી ફૂટપટ્ટીની નીચે ફેલાવાથી લીટી જાડી થઈ જઈ ડાઘા પણ પડે છે. બજારમાં મળતી એક તરફ ધારવાળી બ્લેડ ફૂટપટ્ટીની નીચે ચોંટાડવાથી આ મુશ્કેલી દૂર થશે. કામ- ચલાઉ કાર્ય તરીકે બ્લેડને બદલે સાદો જાડો કાગળ ગેડ વાળીને મૂકવાથી યા છૂટા પૈસા મૂકીને ગઠાવી શકાય. મુખ્ય હેતુ તો ફૂટ- પટ્ટીની સપાટી કાગળથી ઊંચી રાખવાનો છે.

જગતનું સૌથી મોટું પ્રાણી વાદળી વ્હેલ છે તેની લંબાઈ ૧૦૦ ફૂટ કરતાં યે વધારે અને વજન લગભગ ૫૬૦૦ મણ હોય છે.

હિંદમાં દર ૧૦ લાખ લોકે દીઠ ૧૩ છાપા છે, જાપાનમાં ૧૫૫ ને અમેરિકામાં ૧૯૨ છે.

હિંદુસ્તાનની ગરમ આબોહવામાં માણ- સને ૨૪ કલાક પરસેવો છૂટતો હોવાથી તેના શરીરમાં ક્ષારની બહુ મોટી ખોટ પડે છે. તે ખોટ દૂર કરવા રોજ લગભગ ૨ા તોલા મીઠું લેવાવું જોઈએ.

જગતનું સૌથી જૂનું વર્તમાનપત્ર ચીનનું 'પેકિંગ ગેઝેટ' છે ૧૦૦૦ વર્ષથી તે એકધારું પ્રસિદ્ધ થયા કરે છે. તેના ૫૦૦ ઉપરાંત તંત્રીઓને તો જેલ જવાનો વારો આવેલો!

કલાકૃતિ: પીકદાની જેવી ચરેતુમાં પણ કરેલા દફ્ખણ હૈદરાબાદના બારીક અને રૂપસુંદર બીદરીકામનો નમૂનો.

હાથ પરની ચિરાડ ધોવા માટે સાબુ સાથે જરાક દળેલી ખાંડ વાપરી જોજો; ચિ- રાડ નીકળવા સાથે હાથ મુલાયમ બનશે.

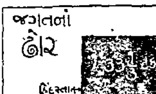
સોપારીનું નામ જૂના કાળમાં નાસિક પાસે આવેલા 'ગોપારા' નામના બંદરેથી આવતી તે પરથી પડ્યું છે.

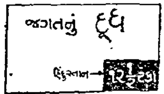
કાગળ, રેશમ, ચા, બંદૂકનો દારૂ તથા છત્રી એ સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન એકલું ચીન છે.

એક વાસણમાં કોલસા કે લાકડાની રાખ લઈ તે પર થોડું પાણી રેડો, અર્ધો કલાક પછી ઉપરનું પાણી નિતારી લઈ ધોવાના સોડાના દ્રાવણ તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. આ દ્રાવણમાં થોડો ચૂનો નાખી ઉકાળવાથી ચાક (Chalk) થશે. ઉપરનું પાણી કૉસ્ટિક પોટાશનું દ્રાવણ છે અને તેનો વડે ચાબુ બની શકે છે. (મ. પ. જ.)

ગણિતગમ્મત

^{2}+(૧×૨)=૩=૧ થી ૨ સુધીનો સરવાળો=(૨×૩)÷૨
^{2}+(૧×૨)=૬=૧ થી ૩ „ „ =(૩×૪)÷૨
^{2}+(૨×૩)=૧૦=૧ થી ૪ સુધીનો સરવાળો=(૪×૫)÷૨
^{2}+(૨×૩)=૧૫=૧ થી ૫ „ „ =(૫×૬)÷૨
^{2}+(૩×૪)=૨૧=૧ થી ૬ સુધીનો સરવાળો=(૬×૭)÷૨
^{2}+(૩×૪)=૨૮=૧ થી ૭ „ „ =(૭×૮)÷૨
^{2}+(૪×૫)=૩૬=૧ થી ૮ સુધીનો સરવાળો=(૮×૯)÷૨
^{2}+(૪×૫)=૪૫=૧ થી ૯ „ „ =(૯×૧૦)÷૨
ને એમ ગમે ત્યાં સુધી આગળ. —ર. ના. ખત્રી

જગતનાં કુલ ઢોરનો ત્રીજો ભાગ હિંદમાં હોવા છતાં જગતના એકંદર દૂધનો ફક્ત ૧૨½ ટકા જ ભાગ હિંદ પેદા કરે છે, જે બતાવે છે કે યોગ્ય કાળજી તથા માવજતને અભાવે હિંદનાં ઢોર કેટલું બધું ઓછું દૂધ આપે છે.

ઇ ટ ર્ના

ચોકસાઈવાળાં ઘડિયાળો

નિર્વ્યાજ સૌંદર્ય, ચમકદાર ડિઝાઈન, આધારભૂત ટકાઉપણું અને કિંમતની બાબતમાં કોઈ પણ ઘડિયાળ ઈટર્નાની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. ૧૯૪૮ માટેનાં ઈટર્નાં ઘડિયાળોનો જથ્થો આવી પહોંચ્યાની જાહેરાત તાજેતરમાં જ ફાવર લ્યૂબાએ કરી હતી. પણ ગણતરીના દિવસોમાં જ આ રૂપસુંદર ઘડિયાળો વેચાઈ ગયા હતાં. પરંતુ બીજાં ઘણાં વધુ ઘડિયાળો આવી રહ્યાં છે, માટે મહેરબાની કરીને જરા ધીરજ રાખશો; અને એક દિવસ, તમે પણ ઈટર્ના ઘડિયાળ ધરાવનાર મગરૂબ માલિક બની શકશો.

FAVRE-LEUBA

ફાવર લ્યૂબા મુંબાઇ અને કલકત્તા

PACIFIC OCEAN

ATLANTIC OCEAN

બારમા સૈકામાં હિંદનું રૂ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામેલુ હતું

આજે દુનિયાના બધા ભાગોમાં, કાપડની મીલોમાં વપરાતાં રેલરજીનના સિધ્ધાન્તો પ્રાચીન હિંદમાં, કપાસ અને રૂ જુદા કરવા માટે વપરાતા ચુર્ગજીનમાં વ્યક્ત થએલા હતા. માત્ર એમાંજ નહિ પણ કાપડ ઉદ્યોગની બધીજ શાખાઓમાં પ્રાચીન હિંદ જગતના બીજા બધા દેશો કરતાં એટલું આગળ હતું કે હિન્દુસ્તાનના કાપડના ટુકડા, બારમા સૈકા સુધીના પ્રાચીન અવશેષો યુરોપ અને આફ્રિકા જેવા દૂરદૂરના સ્થળોમાં જડી આવ્યા છે.

[illegible]

સાડીઓ-ધોતીઆ-મલમલ-વોઈલ-મચ્છરદાની-સીવવાના
ટાંકા-પડદાનું કાપડ વિગેરે.

કેલીકો મીલ્સ

દેશની જરૂરીઆત માટે ઉત્પાદન કરે છે.

મેનેજીંગ એજન્ટસ :— કરમચંદ પ્રેમચંદ લી. પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૮ અમદાવાદ.

સુભાષચન્દ્ર બોઝ રચિત આઝાદ હિંદ ફોજનાં વિવિધ સંજ્ઞાચિહ્નો : હિંદના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના ઇતિહાસમાં અમર સ્થાન મેળવનાર સુભાષચન્દ્ર બોઝ તથા તેમની ખમીરવંતી આઝાદ હિંદ ફોજે હિંદના પૂર્વ સીમાડે ૧૯૪૩–૪૪માં સાધનોની અછત હોવા છતાં જે વિક્રમભરી ન્યોચ્છાવરી બતાવેલી તે સંભારીને પ્રત્યેક હિંદી ખુમારીની ઝણઝણાટી અનુભવે છે. શસ્ત્રાસ્ત્રોથી સજ્જ એવી જબરદસ્ત બ્રિટિશ સેનાને હટાવીને તેમણે હિંદની ધરતીના ૧૫૦૦ ચો. માઈલનો પ્રદેશ કબજે કરી તેના પર હિંદનો ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવેલો. એ ફોજનું આયોજન અન્ય સેનાઓની માફક જ કેવું યોજનાબદ્ધ હતું તેનો ખ્યાલ તેનાં વિવિધ દળો, અધિકારીઓ તથા પ્રવૃત્તિ માટેનાં સંજ્ઞાચિહ્નો તથા બિલ્લાઓ આપશે. મુંબઈના શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરીએ શ્રમપૂર્વક એ પ્રવૃત્તિને ચિત્રબંધ રીતે રજૂ કરતા 'Freedom's Battle' નામના પુસ્તકમાંથી તારવીને આ સંજ્ઞાચિત્રો આપવા પાછળ અમારો હેતુ એ છે કે આજ સુધી બ્રિટિશ અમલ તળે આપણને લશ્કરી પ્રવૃત્તિનો પરિચય થયો નથી. એમાં અંગ્રેજ અમલ જેટલી જ આપણી એ દિશા પ્રત્યેની ઉપેક્ષાવૃત્તિ પણ જવાબદાર છે. પણ હવે આઝાદ બનતા આપણને લશ્કરી [illegible] ... પેદા કરવી પડશે. જેથી ભવિષ્યમાં જ્યારે આપણા દેશની [illegible]

કુમાર
આવતી કાલનાં નાગરિકોનું એકલું માસિક · વર્ષ પચ્ચીસમું · અંક ચોથો · એપ્રિલ ઓગણીસો અડતાલીસ

સ્વરૂપત્રયી સિન્ધુ

સિન્ધુને મેં જ્યાંજ્યાં જોઈ છે ત્યાંત્યાં મને એ નવાંજ રૂપે દેખાઈ છે. સખ્ખરની પરોગમા, સાધબેટાના વેલાં ગોવિંદિશ નૈહ્ડ જોયેલી સિન્ધુમાંથી મને નાની, રમતિયાળ કન્યાનું રૂપ જોવા મળ્યું હતું. નગરઠઠ્ઠા પાસે, તાડનાં ઝુંડોની વચગાળે ગાજતી સિન્ધુના યૌવનેજ્મને કાંઠે જ થંભાવી દીધો હતો: પગ ઝબોળીએ તો આખા શરીરને ખેંચી જાય એટલો ગતિમાન પ્રવાહ મેં બીજે ક્યાંય જોયો નથી. બ્રાહ્મણાબાદની પશ્ચિમે વહેતી સિન્ધુમાં મને માતાના વાત્સલ્યનાં દર્શન થયા હતાં.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

શૈશવી

· વસંતતિલકા ·

કન્યા તણી ગરવી મોંછબિ જેવું રમ્ય
જોવા મળ્યું હસુંહસું થતું રૂપ તારું;
ઊડી. રહેલ પગપાલવ, જેમ તારા
નાના તરંગ પર નૈન જરાક ઠાર્યું.

ઊભી ખળાંમહીં કૃષિકની નાની કન્યા
જાણે અનાજ રહી ઊપણી ગાતી ગાતી;
તારી હથેળીથકી આંહી જ એવી રીતે
ઊમીનીચી થઈ રહી જલની સપાટી.

તારો પ્રવાહપથ પ્હોંચી રહ્યો ક્ષિતિજે,
એણે તને કનક આસન આપી દીધું;
જે દક્ષિણે ધસતી ક્ષીરરણ્યા ઉછાળી
તે આંહી વારિકણશું રમતી નિહાળી.

તારાં લઘુ નરતનો, ઉછરંગગીતો,
જોવાં સદા ય સુણવાં ગમતાં મને તો.

યૌવના

· શિખરિણી ·

તને મેં રોકી'તી ખડક બનીને માર્ગ વચમાં,
જરા ખેંચ્યો છેડો–જલશું રમતાં–ઉત્તરીયનો:
થપાટે ઓચ્ચતાં પગ ખસી ગયો, અંગ લથડ્યું,
થતાં સ્વસ્થ તારે મુખ વિજયનું હાસ્ય ખખડ્યું !

કિનારે ઊભેલો તરસમૂહ ઊંચાં મુખ કરી
હસ્યો: એથી તો તેં અધિક ચગવી તારી હઠને:
મરતે મ્હાલંતી તવ ગતિતણી નૃત્યરચના
પરે હું મોહ્યો'તો,–છલ સકલ તારાં ભૂલી રહ્યો!

મહે ધૈર્યા નેનો, અતિ ત્વરિત તારી પથગતિ
નવા ઉન્મેષોથી હૃદયનદી તારી છલકતી:
ત્રલૈશ્વર્યે રાણી થઈ વિહરતી ઉમ યમુના!
ઉપેક્ષી યાત્રીને ક્ષિતિજ ભણી માંડે નયન કાં!

હું આવ્યો'તો—ખૂંદી વિજન વન—થૈને પુરસ્વા
સુના અંબોડામાં કમળફૂલ એકાદ ધરવા.

માતા

· હરિગીત ·

ગંભીર જલવિસ્તાર આખી ભોગકા ઢાંકી રહ્યો
કાંઠો ય વનવીંટયો જલશ્રીનું કુશલ ભાખી રહ્યો:
ધુમ્મસભર્યાં આચ્છાદનો આકાશરંગી ભૂખરાં
ઓઢી તું કુંતા જેમ ચિંતાતુર બેઠેલી સદા,

તેં પાઈ ધાવણ પંડનાં રણને કળમાં ફેરવ્યું,
એકેક રેતી–કાંકરાનું, માડી, તેં મોતી કર્યું:
ધનની ઘટા, નગગર્જના કે વીજળી-વર્ષા વિના
તું નિત્ય બારે માસ ભૂમિઅંગને રાખે ભીનાં.

પ્રતિહાસ તો વેરાળિયો થૈને ઘૂમ્યો'તો આંગણે,
તેં સંસ્કૃતિને સાચવી કીધી હતી સમગંગણે:
વરદાન કે વાત્સલ્યનાં મા, સાંજરે છે રાનદિ',
જે ખોળલે ખૂંદ્યાં અમે તે તો ભુલાશે ના કદી.

તું જાહ્નવી શી શુભ્ર હિમાલયતણી ઉરગોમતી,
પટ ક્ષિતિજે પ્હોંચે જ્યાં શીતલ સલિલે તું જતી:
આવે છ આજે યાદ સ્મરણો શોક ને આનંદનાં,
તારી પ્રમત્ત પ્રગલ્ભતાને કોટિકોટિ વંદના.

મનન

નવી દૃષ્ટિની જરૂર

કોઈ પણ રાષ્ટ્રની તાકાત શું? એનો વિચાર કરતાં મનમાં પહેલો જ ઉત્તર આવશે કે તેનું લશ્કર. અને લશ્કરી તાકાત પર નભતી આજની દુનિયા જોતાં એ સ્વાભાવિક પણ લાગે. પરંતુ ખરી હકીકત એ નથી. ખુદ એ લશ્કરી તાકાત ને મુત્સદ્દીઓની કુનેહ પર નભતી આજની દુનિયાનાં બધાં રાષ્ટ્રો પણ એ તો નિઃશંક સ્વીકારે છે કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રની ખરી તાકાત તો એના જીવનમાં જ રહેલી છે. એ જીવન જેટલું સત્ત્વશીલ એટલું એનું લશ્કર બળવાન, એટલી એના મુત્સદ્દીઓની કુનેહ ફળદાયી. આમ, રાષ્ટ્રની તાકાતનો જે સામાન્ય અર્થ આપણે કરીએ છીએ એ ઉપલકિયો છે. એની ખરી તાકાત આપણું લશ્કર નહિ પણ આપણું જીવન છે, આપણે પોતે, હું અને તમે—છીએ.

આજ સુધી સ્વતંત્રતાને આપણે આપણા જીવનનું ધ્યેય ગણ્યું હતું એ ધ્યેય તો પ્રાપ્ત થઈ ગયું. એટલે હવે પછીના આપણા જીવનનું ધ્યેય શું હોઈ શકે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ બાંધવો જોઈએ. બધે જોઈએ છીએ તો [illegible] પછી આપણું જીવન સાવ ધ્યેયહીન બની ગયું છે. આપણી જીવવાની રીતમાં કશો ફેર નથી પડ્યો. આપણા સામાજિક વ્યવહારમાં હજુ આપણે એના એ જ રહ્યા છીએ. કાળાં બજાર ને લાંચરુશ્વત એ જ પુરાણી રીતે હજી ચાલ્યાં કરે છે અને આ પરિસ્થિતિનું કારણ શોધવાની—તેનો વિચાર સુદ્ધાં કરવાની કોઈને પડી નથી.

આ બધાંનું કારણ એક જ છે: આપણે હજી એક 'રાષ્ટ્ર' તરીકે જીવતા નથી. આપણે એક રાષ્ટ્રનું અંગ છીએ એવી અસ્મિતાથી આપણે વિચારતા જ નથી, અને રાષ્ટ્ર તરીકે જીવવા માટે ખૂબ જરૂરી એવી જે 'રાષ્ટ્રીય શિસ્ત' તે આપણે ત્યાં જણાતી જ નથી. જીવનના કોઈ એક જ અંગમાં શિસ્ત વ્યક્ત થાય એ પૂરતું નથી. એ તો જીવનનાં અંગેઅંગમાં વ્યાપી ગયેલી હોય અને જ્યારે કે અનન્યધ્યેયતા આપણા એકેએક કાર્યમાં સમગ્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જીવવાનો જ આપણો પ્રયત્ન થતો હોય, તો જ આવેલી આઝાદીને યોગ્ય આપણું જીવન ગણ્યું કહેવાય.

આનો અર્થ એ કે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને (આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કારિક કે રાજકીય) આપણે બીજાથી ગૌણ ન ગણી શકીએ. કારણ આપણી અસ્મિતા કે વ્યક્તિત્વ કોઈ એક ક્ષેત્રનું પરિણામ નથી, પરંતુ જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોમાંથી પરિણમતું મિશ્રિત સર્જન છે.

આ પરિસ્થિતિમાં આપણે આપણામાં રાષ્ટ્રનું ભાન પ્રકટાવે એવાં અને આપણા રાષ્ટ્રજીવન સાથે સુસંગત એવાં નવાં મૂલ્યો સ્વીકારવાં પડશે. આપણા જીવનના એકેએક કાર્યને આખા રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ માપી જોવું જોઈશે અને એકેએક ક્ષણે રાષ્ટ્રના જ વિકાસનું ધ્યેય મનમાં રાખવું જોઈશે.

આ માટે 'રાજકારણમાં ઝંપલાવવું' કે 'સમાજસેવાના ભેખ લેવા'—એવા 'મહાન' નિશ્ચયોની જરૂર નથી. માત્ર જીવનના જે ક્ષેત્રમાં હોઈએ ત્યાં ક્ષેત્રસ્થ થઈને પ્રામાણિકપણે જીવન જીવીએ. એટલો નિશ્ચય કરીએ તોયે બસ છે. આ નિશ્ચય સાદો એટલો જ કસોટીભર્યો છે. પણ જો આપણે તેને અમલમાં મૂકીએ તો દસ જ વર્ષમાં આપણે કલ્પેલું 'રાષ્ટ્ર' ખડું થઈ જાય. આપણે બલિદાન 'આપવા' બહાર ન નીકળીએ, આખાં જીવનને જ બલિદાન બનાવી દઈએ.

એકલી 'ભાવના' અને 'ઊર્મિ'ઓથી આપણે કશું મેળવી નહિ શકીએ. નિયમિત, શુદ્ધ અને એકધારા 'કાર્ય'ની જ હવે જરૂર છે. અને એમ કરતાં આપણે પ્રથમ એક જ વાત સ્વીકારવાની છે: કોઈ પણ કાર્ય રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ હીણું છે જ નહિ. જેટલી અગત્ય મોટા નેતા કે રાજપુરુષની છે એટલી જ એક મામૂલી મુખીની છે. શિક્ષકની જેટલી અગત્ય છે, એટલી જ વિદ્યાર્થીની પણ છે. મિલમાલિકની છે એટલી જ મજૂરની છે. દેશને એક વેપારી જેટલો જરૂરનો છે તેટલો જ જરૂરનો ગુમાસ્તો પણ છે. મોટા વિદ્વાન અને અદના વાળંદ બંને રાષ્ટ્રના જ અંગ છે. રાષ્ટ્રનું જીવન તો કોઈ નદીના મોટા પ્રવાહ જેવું છે. એમાં દરેક ક્ષેત્રમાંથી ફાળો પુરાતો આવે છે.

બીજી રીતે કહીએ તો દેશમાં થતા દરેક કાર્યને આપણે 'કર્તવ્ય' ગણવું જોઈએ; અને એ બધાંની સમાનતાની ભાવના સ્વીકારીએ. વિદ્યાર્થી એમ ન સમજે કે પોતાના 'વાંચવા-લખવા'ને રાષ્ટ્ર સાથે કશો સંબંધ નથી. પરીક્ષા માટે દસથી બાર કલાક નિયમિત કામ કરનારને એમ કદાચ લાગે, કારણ કે આપણે હજુ આ નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા નથી થયા. પરંતુ જો એ દસ કલાક વાગરી [illegible] તો એ જ્ઞાનમાં સમૃદ્ધ થશે—અને જ્ઞાની માણસની તો આપણને જરૂર નહિ થાય તો પણ દસ કલાક કામ માનસિક ને શારીરિક શક્તિ પણ શું રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ અગત્યની નથી? જો અભ્યાસશક્તિની આટલી અગત્ય છે તો ઘરકામની (જે આજનો વિદ્યાર્થી ભાગ્યે જ કરતો હોય છે) અગત્ય પણ લેશમાત્ર ઓછી નથી. કારણ, જેને આપણે આત્મવિશ્વાસ કહીએ છીએ એ જ રાષ્ટ્રનું ખરું ધન છે; અને સાચો આત્મવિશ્વાસ કાર્યમાંથી જ જન્મે છે.

વિદ્યાર્થીમંડળો આ દૃષ્ટિથી વર્ષનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢે. એમની પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય અંગ 'સારા વિદ્યાર્થીઓ' પેદા કરવાનું હોય; 'નકલિયા નેતાઓ' નહિ. આજનો વિદ્યાર્થી અભ્યાસ ને બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં કેટલો સમય ખર્ચે છે એની સરખામણી કરી જુએ, ને વિચારે કે પોતાની સમીપ રહેલા ધ્યેયથી એ કેટલો ચ્યુત થએલો છે. બીજી પ્રવૃત્તિઓ અને બીજાં ક્ષેત્રો તરફ ખેંચાતું એ આકર્ષણ વિદ્યાર્થીઓનો જ દુર્ગુણ નથી; એ કદાચ માનવસ્વભાવની મર્યાદા છે. પરંતુ આપણે ત્યાં આ આકર્ષણ જુદાં જ કારણોથી જન્મ્યું છે.

રાજકીય ક્ષેત્રને આપણા જીવનમાં સૌથી વધુ અગત્ય અપાય છે. અલબત્ત, આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે તો શરૂઆતમાં આવા કેન્દ્રીકરણની જરૂર ખરી; પરંતુ આજે એ જો ચાલુ રહેશે તો એટલે અંશે રાષ્ટ્રજીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોની અવગણના થવાની. આ એકમાર્ગીપણું નાબૂદ કરવા માટે પણ ઉપર કહેલી નવી દૃષ્ટિની જરૂર છે. આજ સુધી તો ગાંધીજીના વિરાટ વ્યક્તિત્વમાં જીવનનાં ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રો સમાઈ ગયાં હતાં. પરંતુ ગાંધીજી જતાં આજે અંધકાર લાગે છે. કોઈ એવો સમાજનેતા આજે શોધ્યો જડતો નથી જે જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં નવાં મૂલ્યોનું સિંચન કરે, ઉપલકિયાં નજરે અસંગત લાગતી જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓને એક ભાવનામાં કેન્દ્રિત કરે અને નવજીવન પ્રેરે.

પણ આ જેટલું દુઃખકર છે એટલું નિરાશાજનક ન હોવું જોઈએ. ગાંધીજીના મૃત્યુએ જાગેલી ઊર્મિલતા ને ક્ષણિક પ્રત્યાઘાતોમાં ન સમાવતાં ક્રમબદ્ધ ચિરંજીવ નિશ્ચયોમાં આપણે સમાવીએ; આપણું જે ક્ષેત્ર હોય તેમાં આસનબદ્ધ થઈને કાર્યરત બનીએ. જે એકતાની લાગણી આપણને એમના મૃત્યુના દુઃખમાં લાગી તેને કાર્યના ક્ષેત્રમાં લાવીએ. કારણ આપણા દેશને તો હજુ દરેક ક્ષેત્રમાં એકએક ગાંધીની જરૂર છે.

હૃષીકેશ પાઠક

ઉજ્જ્વલ ચારિત્ર્યશીલ પુરુષ
નિસ્પૃહ ત્યાગી લોકસેવક
અને તેજસ્વી નીડર નેતા

★

જેમને જોતાં જ આપણને પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓના તપઃપૂત વ્યક્તિત્વનો ભાસ થાય ને આપણું મસ્તક શ્રદ્ધાની નમી પડે એવી વિરલ તેજસ્વી વ્યક્તિઓમાં શ્રદ્ધેય બાબુ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનજી - મોખરે છે. તેમના ત્યાગની ઓજસ્વિતા, સાદાઈની નમ્રતા, તેમના મનની નિર્મળતા ને હિંદુ ધર્મ વિષેની પ્રખરતા એવા ઉચ્ચ કોટિનાં છે કે એ બાબતમાં સ્વ. માલવીયજી પછી કદાચ તેમનું જ સ્થાન આવે.

યુક્ત પ્રાંતના રાજકારણ અને સમાજકારણ બંનેમાં અનોખું સ્થાન ધરાવનાર આ અર્વાચીન રાજર્ષિનો જન્મ સંવત ૧૯૩૮ના પોષ માસના શુક્લ પક્ષમાં તીર્થરાજ પ્રયાગના પવિત્ર શહેરમાં એક ધર્મનિષ્ઠ ખત્રી કુટુંબમાં થયેલો. તે જન્મ્યા તે મહિનો પુરુષોત્તમ માસ હોવાથી તેમનું નામ પુરુષોત્તમદાસ રાખવામાં આવ્યું. તેમના પિતા રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના એક સિદ્ધ સંત પુરુષ હતા. આવા ધર્મનિષ્ઠ પિતા તરફથી શુદ્ધ અને પવિત્ર જીવનના ઉચ્ચ સંસ્કારો તેમને ગળથૂથીમાં જ મળેલા. તેજસ્વી મેધા ધરાવનાર તે બાળકે બાલ્યવયથી ઘરમાં જ શિક્ષણ લેવું શરૂ કરી નાની વયે મોટી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી લીધી. અને માત્ર ૧૪ વર્ષની નાની વયે જ્યારે તે મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં બેઠા ત્યારે તેમના પાસ થવા વિષે સૌ સાશંક હતા. પણ પરિણામ બહાર પડતાં તે પ્રથમ નંબરે પાસ થયા.

ભણતાં ભણતાંમાં તેમણે બી.એ. ઊંચા વર્ગમાં પાસ કરીને એમ.એ.નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અભ્યાસમાં કુશાગ્ર હોવા સાથે તેમની ન્યાયનિષ્ઠ નીડરતા અને અન્યાયનો વિરોધ કરવાની તમન્નાનો પરિચય આપતો એક બનાવ આ કાળમાં બન્યો. એક વખત તે રસ્તેથી જતા હતા ત્યારે તેમણે પોતાના પ્રિન્સિપાલને એક ગરીબ મજૂર સાથે અન્યાયપૂર્વક અસભ્ય વર્તન કરતા જોયા. તાબડતોબ પોતે ત્યાં ગયા અને ન્યાય મેળવવા મજૂરને પક્ષ લઈ જતાં તેમણે પ્રિન્સિપાલ સાહેબનો સખત શબ્દોમાં વિરોધ કર્યો. આથી તેમની ને પ્રિન્સિપાલની વચ્ચે થોડીક બોલાચાલી થતા પ્રિન્સિપાલે ટંડનજીને માફી માગવા કહ્યું. અને જો માફી ન માગે તો પરીક્ષામાં બેસવા ન દેવાની ધમકી આપી. પણ ટંડનજી જેમનું નામ! ડર તો તેમણે કદી જાણ્યો નહોતો અને અન્યાય સામે નમી જવું એ નામર્દાઈ ગણતા. તેમણે દૃઢતાથી જુસ્સાપૂર્વક જવાબ આપ્યો, 'સાહેબ, આમાં વાંક તો આપનો જ છે; માટે જો માફી માગવાની હોય તો તે આપને, મારે નહિ. આપ થાય તે કરજો પણ હું તો પ્રાણ જાય તો પણ માફી માગવાનો નથી.' પ્રિન્સિપાલે તેમને એમ.એ.ની પરીક્ષામાં બેસવા ન દીધા; છતાં પણ ટંડનજીએ એક તસુ પણ નમતું ન આપ્યું. ત્યાર બાદ ઘણાં વર્ષો પછી તેમણે એમ.એ.ની પરીક્ષા આપેલી.

એ જ અરસામાં ટંડનજી પં. મદનમોહન માલવીયજીના પરિચયમાં આવ્યા. કોઈ ઝવેરી જેમ સાચા હીરાને પારખી લે તેમ માલવીયજીએ તત્કાળ એ પાસા પડ્યા વગરના હીરાને પારખી કાઢ્યા. ટંડનજીની બુદ્ધિ તથા શક્તિમાં એમને એવો તો દૃઢ વિશ્વાસ પેદા થયો કે તેમણે પોતે તાજેતરમાં જ શરૂ કરેલા 'અભ્યુદય' નામના પત્રના સંપાદનનું કાર્ય ટંડનજીને સોંપ્યું. અને ૨૪ વર્ષના આ પ્રખર યુવાને સહેજ પણ થડક્યા વિના આ પત્રની ધુરા હાથમાં લીધી. જે દક્ષતાથી તેમણે એ પત્રનું સંપાદન કર્યું તે જોઈ માલવીયજી તેમના પર પ્રસન્ન રહેતા.

ત્યાર બાદ પત્રકારત્વનું ક્ષેત્ર છોડી ટંડનજીએ વકીલાતના વ્યવસાયમાં પ્રવેશ કર્યો અને પોતાની વિચક્ષણ બુદ્ધિમત્તા, અસામાન્ય પ્રામાણિકતા અને અનન્ય કુશળતાને કારણે જોતજોતામાં પ્રતિષ્ઠિત વકીલોની હરોળમાં તેમણે સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું એ કાળમાં નાભા સ્ટેટમાં કંઈક ગેરવ્યવસ્થા અને ઝઘડા ઊભા થયાં અને તેને માટે કોઈ કાબેલ દીવાનની ત્યાં જરૂર પડી. સર્વ લોકોને તે કાર્ય માટે ટંડનજીને જ યોગ્ય વ્યક્તિ ગણવાથી તેમને નાભા બોલાવવામાં આવ્યા. ત્યાં જઈને ટંડનજીએ એવી કુશળતાથી ને પ્રામાણિકતાથી પાર પાડ્યું કે રાજા અને પ્રજા બંને સંતોષ પામ્યાં.

દેશ તથા કોઈપણ ઉચ્ચ ધ્યેયને ખાતર મરી ફીટવા આપવાની તમન્ના તો ટંડનજીના હાડમાં જ ઊતરેલી હતી. એટલે પરાધીન બનેલા સ્વદેશને મુક્ત કરવાની તેમના હૃદયમાં સતત ઝંખના રહેતી. ઝંખના વ્યક્ત થવાને કોઈ અવસર જ શોધતી હતી. આથી જ્યારે ૧૯૨૦માં મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહનું રણશીંગુ ફૂંક્યું ત્યારે ટંડનજીએ ફરમાદથી તેમાં ઝુકાવી દીધું અને આનંદભેર પોતાની વકીલાતને તેમણે તિલાંજલિ આપી દીધી અને તનમનધનપૂર્વક સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવા લાગ્યા. વચ્ચે મળતા પાછી એમના પર ધસી આવી અને તત્કાલીન એવા ધનાઢ્ય વકીલોએ પોતાની વકીલાત ફરી શરૂ કરી દીધી. પણ દૃઢનિશ્ચયી અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેનાર ટંડનજીએ

હવે આજીવન દેશસેવાનું વ્રત લીધું. આથી તેમની આર્થિકસ્થિતિ ઘણી વિષમ બની ગઈ પણ તેથી તે અડગ ગાંધીપુરુષ જરા પણ ન ડગ્યા.

ટંડનજીએ લોકસેવાનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય માથે લીધું. ગોખલેજીના 'ભારત સેવક સંઘ'ના ધોરણ પર લાલા લજપતરાયે પણ લાહોરમાં એક 'લોક સેવક સંઘ' સ્થાપેલો. લાલાજીના સ્વર્ગવાસ પછી તે મહત્ત્વની સંસ્થાની ધુરા કોણ માથે લે? લોકસેવાના શોખીન ટંડનજીએ જરા પણ આનાકાની કર્યા વગર હોંસાદથી તે કાર્ય ઉપાડી લીધું. આ કાર્ય અંગે ઘણાં વર્ષો સુધી તે લાહોરમાં જ રહેલા.

સતત એકધારી રીતે પ્રજાની સેવા કરવાની તેમની પ્રવૃત્તિ તથા ખમીર, તેમનું ચારિત્ર્યશીલ નમ્ર જીવન, તેમની નિઃસ્પૃહતા, સહૃદયતા તથા નિર્ભયતા આદિ અનેક ગુણોને કારણે હવે તેમના જીવનની સૌરભ ધીમેધીમે ચોતરફ ફેલાવા માંડી અને તેમને એક પછી એક અતિ મહત્ત્વનાં અને વિકટ એવાં અનેક કામો સોંપાવા માંડ્યાં. ઈ. ૧૯૩૦ માં તે અલ્હાબાદ જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના અધ્યક્ષ નિમાયા. એ કાળે અનાવૃષ્ટિની આફતમાં સપડાયેલા ખેડૂતોનો પક્ષ લઈ તેમણે સરકાર સામે જે મોરચો માંડ્યો અને ખેડૂતોને મહેસૂલ નહિ ભરવાનો આદેશ આપ્યો. ત્યારથી તે યુક્ત પ્રાંતના એક અગ્રગણ્ય આગેવાન તરીકે પ્રકાશમાં આવ્યા. તે પછીથી તેમની દેશહિતની ધગધગતી ખમીર, યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવવાની શક્તિ, સંગઠનકૌશલ અને નિઃસ્પૃહ આચરણને કારણે તેમની ખ્યાતિ દિનપ્રતિદિન વધતી જ ગઈ અને અખિલ હિંદના નામાંકિત નેતા બની ગયા.

૧૯૩૫ના નવા કાયદા અનુસાર ૧૯૩૭માં જ્યારે કોંગ્રેસે પ્રધાનપદાં ગ્રહણ કર્યાં તે વખતે યુક્ત પ્રાંતની ધારાસભા(ઍસેમ્બ્લી)ના પ્રમુખપદે સર્વાનુમતે ટંડનજીની જ વરણી થઈ. ઍસેમ્બ્લીના અધ્યક્ષ કોઈ પણ પક્ષના ન હોવા જોઈએ એ નિયમ અનુસાર જ્યારે ટંડનજીએ કાં તો કોંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપવું જોઈએ અથવા તો અધ્યક્ષપદ છોડી દેવું જોઈએ એવો પ્રશ્ન ઊભો થયો ત્યારે પ્રજાની સેવાને જ જીવનકાર્ય ગણનાર ટંડનજીએ અધ્યક્ષપદનું રાજીનામું આપવાનું ઠરાવ્યું. પણ ટંડનજીની ન્યાયનિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતામાં દરેક પક્ષનો એવો તો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે પેલા નિયમને એક અપવાદ તરીકે ટંડનજીને કોંગ્રેસ પક્ષમાં રહેવા સાથે અધ્યક્ષપદે પણ રહેવાની રજા આપવામાં આવી! લોકતંત્રના ઇતિહાસમાં આ એવો પહેલો જ દાખલો છે જેમાં ઍસેમ્બ્લીના પ્રમુખ રાજકારણમાં પણ ભાગ લે છે. એક તરફ તે કોંગ્રેસની નીતિની પણ સખત ટીકા કરે છે અને બીજી બાજુ મુસ્લિમ લીગના ઘોર વિરોધ કરે છે; છતાં આખી આમ-ધારાસભાના પ્રત્યેક સભાસદના તે વિશ્વાસપાત્ર રહ્યા છે. આ વસ્તુ જ તેમનું ઉદાત્ત ચારિત્ર્ય, નિષ્પક્ષ વલણ ને નિઃસીમ પ્રામાણિકતા સાબિત કરે છે. ધારાસભામાં તે ઘણુંખરું હિંદીમાં જ ભાષણ કરે છે. આજે પણ ટંડનજી એ જ સ્થાને છે.

રાજકારણ અને સામાજિક કાર્યમાં ટંડનજીનું સ્થાન આમ મહત્ત્વનું ને અનોખું હોવા છતાં ટંડનજીનું સાચું જીવનકાર્ય તો જુદું જ છે. એ ભગીરથ કાર્ય તે હિંદી ભાષાના પુનરુજ્જીવનનું. આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં સરકારી દફતર અને કચેરીઓમાં ક્યાંયે હિંદીનું નામનિશાન પણ નહોતું. અરબી અને ફારસીપ્રચુર ઉર્દૂ જ બધે પ્રચલિત હતી. પેશાવરથી પટણા સુધી ઉર્દૂનું જ સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું. ન્યાયાધીશ અને વકીલ પણ અદાલતમાં ઉર્દૂ જ બોલતા તથા લખતા હતા, જે હજારે ૯૯૯ લોકો માટે દુર્બોધ હતી. સભ્ય લોકો આપસમાં મળે ત્યારે 'આદાબ અર્જ'થી શરૂ કરી હિંદી ભાષા પર લગાઈ રહેલી ઉર્દૂની આ આંધીથી ટંડનજી નાનપણમાં જ આકળાઈ ઊઠેલા. આ વાતાવરણમાં ગૂંગળાઈ રહેલી ખુદ હિંદી ભાષાની સ્થિતિ પણ શોચનીય થઈ ગઈ હતી. તેનામાં જેટલીનું અસ્થિર પ્રવર્તતું હતું. આ સર્વ પરિસ્થિતિથી વ્યાકુળ બનેલા ટંડનજીએ શુદ્ધ હિંદી ભાષાના રક્ષણ ને પ્રચાર માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દેવાનું ઠરાવી 'હિંદી સાહિત્ય સંમેલન'ની સ્થાપનામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો. આમ ઊલટા ત્રણેક દસકાથી રાષ્ટ્ર પુનરુજ્જીવનના પ્રયત્નમાં ભારતભરની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદી ભાષાની સ્થાપના અને પ્રચારનું જે ધીમું પણ દૃઢ પગલે મામળ વધતું કાર્ય થતું આવ્યું છે તેનું સર્વ શ્રેય ટંડનજીને ફાળે જાય છે. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની સ્થાપના કરીને તેના સંવર્ધન અને ઉત્કર્ષ પાછળ તે એવી સમર્પિત લાગી ગયા કે સંમેલન અને ટંડનજી લગભગ અભેદ તેવા બની ગયા. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનનું આજનું બળ એ તેમની અહર્નિશ તપસ્યાનું જ ફળ છે. સંમેલનની સ્થાપના પછી ઘણાં વર્ષો સુધી તે તેના મંત્રી અને ઉપપ્રમુખ રહેલા. તેમની સેવાની કદર તરીકે જનતાએ કાનપુર અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે તેમની વરણી કરી હતી. એ અધિવેશનમાં તેમણે આપેલું ભાષણ તેમના વિચારોની પ્રૌઢતાના કારણે જ નહિ પણ તેમની હિંદી ભાષાની છટા અને ઓજસ્વિતાને કારણે પણ ચિરસ્મરણીય બની રહ્યું છે. આજે તો હિંદી સાહિત્ય સંમેલને એવું સ્થાન જમાવ્યું છે કે દર વર્ષે ૪૦ થી ૫૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓ તેની પ્રથમા, મધ્યમા, ઉત્તમા અને રત્ન આદિ પરીક્ષામાં બેસે છે. આ સર્વનું શ્રેય ટંડનજીને જ છે. હિંદી ભાષાના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે તેમણે પ્રયાગમાં એક વિદ્યાપીઠની પણ સ્થાપના કરી છે. દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી શુદ્ધ હિંદી ભાષા જ હિંદની રાષ્ટ્રભાષાના સિંહાસને બેસવી જોઈએ એવો દૃઢ મત તે પોતે ધરાવે છે. ટંડનજી ઉર્દૂની વિરુદ્ધ નથી એ તો હિંદીની પરીક્ષામાં ઉર્દૂને ઐચ્છિક વિષય તરીકે રખાવવા તેમણે કરેલી જાહેરાત જ બતાવી આપે છે. પણ ઉર્દૂને તેના ઉચિત સ્થાનથી વધુ મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ એમ તેઓ માને છે. મહાત્મા ગાંધીજી સાથે હિંદી-હિંદુસ્તાનીના વિવાદાસ્પદ મુદ્દા ઉપર મતભેદ થવાથી મહાત્માજીએ ઇંદોર હિંદી સાહિત્ય સંમેલન વખતે રાજીનામું આપેલું ને વખતે ટંડનજી ભારે મોટો ફાયદો આવી ઊભેલો. ટંડનજીના હૃદયમાં મહાત્માજી પ્રત્યે એક મુરબ્બી મોટા ભાઈ પ્રત્યે હોય તેવી શ્રદ્ધા હતી પણ બીજી બાજુ પોતાના કાર્ય માટે સત્ય આગ્રહ હતો. બન્ને વચ્ચે હૃદયમાં સંઘર્ષ જાગ્યો. છેવટે હૃદયના સત્યને વફાદાર રહી પૂજ્ય ગાંધીજીનાં રાજીનામાને દુઃખી હૃદયે સ્વીકારવા તે સંમત થયા. આ તેમની ભક્તિ અને ભગવાન વચ્ચે લડાઈ હતી.

ટંડનજી એટલે સાદાઈ અને નમ્રતાની મૂર્તિ. તેમના સાન્નિધ્યમાં આપણને એમ જ લાગે કે આપણે પ્રાચીન કાળના કોઈ ઋષિ પાસે જ ઊભા છીએ. ખાદીના તે અનન્ય ઉપાસક છે અને તેમના ઘરમાં પીંજી અને રેંટિયા ગુંજતા જ હોય. પોતાનાં ખાદીનાં કપડાંની તે ગાંધીજીની માફક અત્યંત કરકસરભરી કાળજી રાખે છે. કપડું ફાટે તેને સીવીને તે ચલાવે છે. ધોતિયું જ્યારે ફાટી જાય ત્યારે તેમાંથી બાંડિયાં, રૂમાલ આદિ બનાવી તેનો તારેતાર છૂટો પડે ત્યાં સુધી ચલાવે છે.

અને એવું એમના ભોજન વિષે! કેવળ આરોગ્યની દૃષ્ટિથી જ યોજાયેલું તેમનું ભોજન એવું સંયમિત, સાદું અને સ્વાદરહિત છે કે તે બાબતમાં તો એ કદાચ મહાત્મા ગાંધીજીને પણ ટપી જાય! તે દૂધ અથવા દૂધમાંથી બનેલી કોઈ પણ વસ્તુ—ઘી, માખણ, છાશ

(ડિસે. ૧૯૪૮)

આ પશુજન્ય વસ્તુ માણસનું ખાદ્ય બની શકે નહિ. ગાયનું દૂધ ગાયના વાછરડા માટે છે, મારે માટે નહિ.' આ કારણસર જ્યારે કોઇ તેવી વસ્તુની જરૂર પડે ત્યારે તે તેલથી જ કામ ચલાવી લે છે. તેઓ ભોજનમાં મીઠું પણ બિલકુલ લેતા નથી કારણ તેને તે ખનીજ તત્ત્વવાળી પાર્થિવ વસ્તુ ગણે છે. ખાંડને તે સ્વાદની વસ્તુ ગણે છે, ભોજનની નહિ. આથી જ્યારે ગળપણની જરૂર પડે ત્યારે ગોળથી ચલાવી લે છે. આટલું જ નહિ પણ મરચું, મસાલા અને ખાટી વસ્તુઓ પણ તે લેતા નથી કારણ તે રાજસ ભોજન છે એમ તે માને છે. હવે વિચાર કરો કે તેમનો ખોરાક શો અને કેવો હશે? દૂધ, ઘી, માખણ, ખાંડ, મીઠું, મરચું, મસાલા ને ખટાશ-ખાવાની નહિ, તો પછી તે ખાય છે શું? ઉકાળેલા શાકભાજી, લૂખ્ખા ફુલકા અને લૂખ્ખાં દાળ ચોખા. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી આવો ખોરાક નિયમિત લેનાર ટંડનજીએ સ્વાદ ઉપર કેવો અદ્‌ભુત વિજય મેળવ્યો છે તે એ બતાવી આપે છે. આ ચિરંતન તિતિક્ષાએ તેમના સમગ્ર જીવનમાં એક અલૌકિક દૃઢતા પેદા કરી છે. તે આજે ૬૫ વર્ષની વયે પણ સ્વસ્થ છે. કદીકદી શિયાળામાં એમને કફનું દરદ થાય છે, પણ તે માટે ભોજનમાં ફેરફાર કરી તેનું નિવારણ કરી નાખે છે. ચામડાં માટે પશુઓની હત્યા કરવામાં આવતી હોવાથી તેમણે ચામડાંના જોડા યા ચંપલ વર્જ્ય કરી દીધાં છે અને સદા કૅન્વાસના બૂટ જ પહેરે છે.

પ્રયાગમાં આવેલું ટંડનજીનું ઘર પણ સાદાઈનો નમૂનો છે ઘરમાં હાથે દળવાની ઘંટી પણ છે. તેમના ૧૨×૧૨ ફૂટના નાજમ પાથરેલા ઓરડામાં ટંડનજી વચ્ચે બેસે છે. સામે ટેલિફોન પડયો હોય અને દીવાલમાં ચારે તરફ ચોપડીઓ ને છાપાંઓ બરાબર વ્યવસ્થિત ગોઠવેલાં હોય: ત્યાં મળવા આવનારા સાથે પ્રેમપૂર્વક વાતો કરતા હોય અને વચ્ચેના અવકાશમાં કામ પતવતા હોય. સાદાઈની સાથે-સાથે વ્યવસ્થિતપણું, શિસ્તબદ્ધતા એ પણ તેમનું વૈશિષ્ટ્ય છે. સાદા ઘરબાર છતાં, ચાલિકો આદિ દરેક વસ્તુ યોગ્ય ઠેકાણે વ્યવસ્થિત-રીતે મૂકવાથી માંડીને પોતાના લખાણમાં એક પણ શબ્દ નિરર્થક કે જરા વધારે ન હોવો જોઈએ એવો સખત આગ્રહ તે રાખે છે.

પ્રતિવિમુખતા પણ તેમનામાં એટલી જ છે. હિંદુ ધર્મ પરની તેમની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ મદનમોહન માલવીયજીની કોટિનાં છે. તે એટલા આત્માનુરક્ત અને ત્યાગવૃત્તિવાળા ધાર્મિક પુરુષ છે કે જો દેશ ગુલામ ન હોત તો સંભવ છે કે તે કંઈક જુદા જ હોત. તેઓ માને છે કે આત્માની સ્વતંત્રતા એ જ સાચી સ્વતંત્રતા છે. આજે આટલો કામનો બોજો હોવા છતાં પણ રાતના આત્મચિંતન માટે થોડોક સમય તે બચાવી કાઢે છે. તીર્થરાજ પ્રયાગ માટે તેમના મનમાં હંમેશાં ભક્તિભાવ અને અભિમાન રહ્યાં છે. જ્યારેજ્યારે પર્વ આદિના દિવસો તેમનાં ધર્મપત્ની ત્રિવેણીસંગમ પર સ્નાન માટે પોતાની સાથે આવવાનું સૂચવે છે ત્યારે બીજાં બધાં કામ બાજુએ મૂકી તે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેમની સાથે જાય છે.૪

ટંડનજી એક કટ્ટર રાષ્ટ્રવાદી છે. અત્યાર સુધીની સત્યાગ્રહની સર્વ ચળવળોમાં તે હંમેશ મોખરે રહ્યા છે અને વરસો સુધી જેલવાસ ભોગવ્યો છે. ખેડૂતસેવા, મજૂરસેવા અને હરિજનસેવા માં ખૂંપી જનારા સેંકડો કાર્યકર્તાઓને તેમણે તૈયાર કર્યા છે તીડરતા એ તો જાણે તેમનો જીવનમંત્ર છે કોઇની શેહમાં દબાઈને તેમણે કદી પણ પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર દાબી રાખ્યો નથી દેશના ત્રિભાગને ભાગલા પાડવાના કૉંગ્રેસના ઠરાવ વિરુદ્ધ તેમણે પુરુષપ્રદેશ-

પુરુષોત્તમદાસ ટંડનની સહી

દર્શાવેલો તે તેનો નમૂનો છે. એ જ પ્રમાણે મુસ્લિમ લીગને સંતોષવાની નીતિ તથા અહિંસાનો પણ તેમણે ક્રમ વિરોધ કરેલો. યુક્ત પ્રાંતના આ વયોવૃદ્ધ નેતા યુવાનોના મૂર્તિમાન છે. દેશમાં જ્યારે કોમી અશાંતિનું તાંડવ નૃત્ય ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે 'આત્મરક્ષા દળ'ની સ્થાપના કરીને તેમણે યુવાનોને સજ્જ થવાનો આદેશ આપેલો.

પ્રાણીને મારીને બનાવેલા જોડા પહેરવામાં સંકોચ માનનારા એટલા કોમળ હૃદયવાળા તે હોવા છતાં જ્યારે આપણે તેમને એક લડાયક સેનાનાયક તરીકે માર્ગદર્શન કરાવતા જોઈએ ત્યારે આભા જ બની જઈએ. છતાં તકરેય નક્ષતા પણ તેમનામાં એટલી જ છે. કોઈ અસત્ય વાતને પણ તેઓ 'અસત્ય' ન કહેતાં 'અશુદ્ધ' કહેશે. આની પાછળ હેતુ એ છે કે અસત્ય એ બહુ ભારે શબ્દ હોવાથી તેમ કહેવાથી કોઇને અન્યાય કરી બેસાય. ટંડનજીના ત્રણ પુત્રો પૈકી મોટા ભારત બૅંકની લખનૌ શાખાના એજન્ટ છે. બીજા પુત્ર, અલાહાબાદની કૉલેજમાં હિંદીના પ્રોફેસર છે અને ત્રીજા પુત્ર ડૉક્ટર હોઇ પ્રયાગની કૉલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના પ્રોફેસર છે.

પોતાનો જીવનસિદ્ધાંત સમજાવતાં તે કહે છે: 'વાણીમાં પૂરે સંયમ, પણ કાર્યમાં દૃઢતા એ મારો સિદ્ધાંત છે. કાર્ય કરી જનાર એમ જ કરવું પડયું બરાબર: જ્યાં મૂક્યું ત્યાં સાચવ. વિષ મળે તેને ખરેખર ચાખી ચાખીને મરી જાય, પણ એક તણખલું દાબીને ન ઊભું રહે.'

ભારતીય સંસ્કૃતિના આ પ્રખર પુરસ્કર્તા, હિંદના યુવાનોના આરાધ્ય દેવ, યોગ્ય માર્ગદર્શન આપનારા સ્વરાજ્યના નેતા ને પ્રખર વિદ્વાન એવા મહર્ષિ ટંડનજી દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે ભારતના નવનિર્માણમાં તેમના નેતૃત્વ અને ઉદાત્ત ચારિત્ર્યનો સંપૂર્ણ લાભ મળે. ('અંગાર' 'દેશદૂત'ને ઝાલેલાવાડ એમીનાં સંભારણાં પરથી સંકલિત)

(ઑક્ટોબર ૧૯૪૮) ૧૭૩

ભૂતકાળના આઘાતથી ભાવ-મ

કાલિદાસ

આજથી એક હજાર વર્ષ પછીની—ત્રીસમી સદીની જાદવની એક વૈજ્ઞાનિક કલ્પનાકથા

પ્રોફેસર નિખિલેશનું અવસાન જે સંજોગોમાં થયું તે જોતાં સૌને મારા પર શંકા ઊપજે એ સ્વાભાવિક હતું. પ્રોફેસરની પ્રયોગશાળાના ઓરડામાં માત્ર અમે બે જ હાજર. એક મહાન આઘાત અનુભવી તે બેભાન બનેલા. હું એમને જાગૃત કરવા કોશિશ કરી રહ્યો હોઉં ત્યાં જ એમનાં પત્ની ઓરડામાં દાખલ થાય, પ્રોફેસરને મરેલા જોતાં તેઓ રોકકળ શરૂ કરે, અને હું કાંઇ પણ સમજૂતી આપું તે પહેલાં તો ગભરાઇને તે પોલીસને ખબર આપી દે.

મારા પર વહેમ આવે એનું બીજું સબળ કારણ છે વિજ્ઞાનની પ્રત્યેક શાખામાં આખી દુનિયામાં એમનું પ્રથમ સ્થાન. હું એમનો મિત્ર ખરો, પણ અમારી મૈત્રી મને એમનો દ્વેષી ન બનાવે એવું કોઈ માનવાને તૈયાર ન થાય. આમ જનતા તો એમ જ માને કે એમના પ્રત્યેના તેજોદ્વેષથી પ્રેરાઇને અને એમની શોધોનું માન જાતે ખાટી જવાની દાનતથી મેં એમનું અજ્ઞાતરીતે ખૂન કર્યું હશે.

પણ ખરી વાત તો આમ છે: પ્રોફે૦ નિખિલેશ એમના બધા પ્રયોગો મારી હાજરીમાં જ કરતા. એઓ એમના કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતને મારાથી ગુપ્ત રાખતા નહિ. છેલ્લા કેટલાક દિવસથી અમે સદેહે ભૂતકાળમાં જવાનો પ્રયોગ કરતા હતા.

પ્રોફેસરનુ માનવું એવું હતું કે, પ્રત્યેક માણસનું માનસ આપણા ભૂતકાળના સંસ્કારોના કોઠાર જેવું છે. આપણી માનવજાતે પૃથ્વી પર 'પ્રોટોપ્લાઝમ'રૂપે જીવનની શરૂઆત કરી ત્યારથી માંડીને આજે લાખો વર્ષ બાદ આપણે સમુત્ક્રાંત થએલા માનવો પૃથ્વી ઉપરથી બીજા ગ્રહો ઉપર પણ વસાહતો કરી વસ્યા છીએ એટલો વિકાસ સાધ્યો. આટલા અફાટ સમયની વચમાં આપણા જે જે પૂર્વજો થઈ ગયા તેમને થએલા બધા અનુભવો આપણા માનસોમાં સદા ય હાજર જ હોય છે, એવો પ્રોફેસરનો મત હતો. એને સિદ્ધ કરવા પ્રોફેસરે એક યંત્ર શોધેલું. રેડિયોયંત્રના જેવું જ એ હતુ. માત્ર તેમાં વૅક્યુમ ટ્યૂબ્ઝમાં પ્રોફેસર કોઈક પદાર્થ વાપરતા. એ પદાર્થ શો છે એ તો મને પણ ખબર નથી. પછી તારનાં દોરડાંનાં ગુંચળાંવાળી એક ટોપી આપણે માથે પહેરવાની. વીજળીનાં સંધાણો થતાં જ ભૂતકાળ જીવતો થાય. આ યંત્રની ખૂબી એ હતી કે, માત્ર થોડી જ મિનિટોમાં ભૂતકાળના દિવસોના અનુભવ વર્તમાનમાં જાગ્રત થવા માંડે.

પ્રયોગયંત્રની સામે અમે બંને બેસતા. પ્રયોગ શરૂ થતાં અમારાં માનસતંત્રમાં અમારા પિતા ને પિતામહનાં જીવેલાં જીવનની યાદ હુબહુ જાગ્રત થતી. શરૂના પ્રયોગોમાં તો અમે માત્ર એકાદ બે પેઢીથી આગળ વધી શકતા નહિ. એથી પ્રોફેસરે યંત્રમાં થોડા સુધારો કર્યા. પછી તો અમે સૈકાઓ પહેલાંના અમારા પૂર્વજોનાં જીવન વર્તમાનમાં જીવવા લાગ્યા.

આ પણી પૃથ્વી ઉપરનું એ ભૂતકાળનું જીવન કેટકેટલાં વગળોથી ભરેલું હતું એ આપણને આજે સમજાય જ નહિ. આપણે તો માત્ર ઇતિહાસમાં નક્કર બનેલા બનાવ તરીકે શીખી ગયા છીએ કે, આજથી દસ સૈકા પહેલાં વીસમી સદીમાં માનવજાતનું માનસ અનેક વમળોથી ભરેલું હતું. અત્યારે તો આપણો આખો માનવસમાજ એક કુટુંબની માફક રહે છે. આપણે ત્યાં છે માત્ર એક વાદ, અને તે માનવવાદ. આપણે ત્યાં છે માત્ર એક ધર્મ, અને તે માનવધર્મ. પણ એ વીસમી સદીમાં તો અનેક વાદ પ્રવર્તતા હતા: સમાજવાદ, સામ્યવાદ, પ્રજાતંત્રવાદ વગેરે. વળી ત્યારે હિંદુ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, ઇસ્લામ યહૂદી વગેરે ધર્મો પણ ઘણા હતા. એ બધા વાદો અને ધર્મો એ કાળે પરસ્પરમાં લડતા. આ અમાનુષી લડાઈમાં માનવતા ભૂલાતી. આજે આપણે પ્રયોગો ખાતર પણ પ્રાણીઓને ચીરતાં અચકાઇએ છીએ; પણ ત્યારે તો માત્ર વિરોધી વિચારો ખાતર માનવ માનવને સહેજે મારી નાખતો. આજે આપણી પૃથ્વી પર દેશો જેવું કંઈ નથી; પણ ત્યારે આખી પૃથ્વી જુદાજુદા દેશોમાં વહેંચાઈ ગએલી.

આપણે આજ જે પૃથ્વી પ્રદેશે વસીએ છીએ તે પ્રદેશને ત્યારે હિંદુસ્તાન કહેતા. એ હિંદુસ્તાનમાં એ વખતે વીસમી સદીમાં એક મહાન વિભૂતિ થએલી. એ વિભૂતિ વિજ્ઞાની નહોતી છતાં વિજ્ઞાની હતી. એ સર્વગુણસંપન્ન હતી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ થાય. એ વખતે—આજથી છેક એક હજાર વરસ પહેલાં એણે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધર્મ, વાદો વગેરે સર્વેનો સાર ખેંચી નવ્ય માનવવાદ શરૂ કરેલો. એ નવ્ય માનવવાદ એણે શરૂ કર્યો પછી તો આપણી માનવજાત ઉત્ક્રાંતિની દિશામાં અનેકગણી ઝડપથી વધવા લાગી. પણ આજે આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ તે એ માનવ-વિભૂતિના જ પ્રયોગોની પ્રસાદી છે. એ વિભૂતિનું નામ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. પણ એમની મહત્તાથી લોકો સાદર એમને મહાત્મા ગાંધી કહેતા.

એ નવ્ય માનવવાદ સ્થાપનાર એ વિભૂતિના સમયમાં અમારા જે પૂર્વજો જીવતા હતા તે હિંદના તે વખતના પાટનગર ન્યૂ દિલ્હીમાં રહેતા. તે સમયે હિંદમાં હિંદુ અને મુસલમાન એમ બે મોટા ધર્મો ચાલતા. મારો પૂર્વજ મુસલમાન હતો અને પ્રોફેસર નિખિલેશનો પૂર્વજ હિંદુ હતો. છતાં, તેઓ બંને મિત્રો હતા. એ બંનેને એ બંને ધર્મો વચ્ચે ભયંકર કાપાકાપી થયેલી. નવ્ય માનવધર્મની શરૂઆત પહેલાં આ હિંદુમુસલમાન ઝઘડામાં બંને બાજુએ અત્યંત અમાનુષી કૃત્યો થએલાં. મુસલમાનો હિંદુઓને જીવતા બાળતા તો હિંદુઓ મુસલમાનને જીવતા બાળતા. સ્ત્રીઓનાં અપહરણ થતા. બાળકોને એમનાં માતાપિતાના દેખતાં રહેંસી નાખવામાં આવતા. આજે તો આપણે એટલો બધો વિકાસ પામ્યા છીએ કે, બીજા માનવનું અપમાન કરતાં પણ અચકાઇએ; પણ એ નવ્ય માનવધર્મ સ્થપાયા પહેલાં તો ઉપર કહી તેવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી.

હિંદુમુસલમાન ઝઘડાના એ જમાનામાં હિંદુસ્તાનમાં મહાત્મા ગાંધી થઈ ગએલા. એમનામાં રહેલી માનવતાએ આ ઝઘડાનો અંત ન જોયો. એમણે તે વખતના હિંદીઓને માનવ બનાવવા ઘણો યે પ્રયત્ન કરી જોયા. તે વખતના હિંદીઓ તો ગાંધીજીને લગભગ દેવ સમાન ગણતા. તેમ છતાં એમનામાં રહેલી પાશવતાને ગાંધીજીની માનવતા સ્પર્શી શકી નહિ.

ઉપર્યુક્ત હત્યાઓમાંને જ્યારે ગાંધીજીની માનવતા ન સાંખી શકી, ત્યારે પોતાનું જે માને એવા હિંદુઓનાં હૃદય પર અસર કરવા અને મુસલમાનોને રક્ષણ આપવા તેમણે ઉપવાસ કરેલા. માનવતાની ઉન્નત ભાવનાને જ લક્ષ્ય તરીકે રાખી ગાંધીજીએ એ હિંદુમુસલમાન ઝગડામાં જે ભાગ ભજવેલો તેનાથી ઘણાયે હિંદુઓ એમના પર ગુસ્સે થએલા. તેથી ગાંધીજીના એ ઉપવાસ છૂટ્યા પછી

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર

તથા તેની અનુષંગી નૃત્યાદિ કળાઓનો પરિચય આપતી લેખમાળા [૨૦]

મુદ્રા-વિવરણ

લેખક • યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

નૃત્યમાં જુદાજુદા અર્થો દર્શાવવા માટે હાથના અમુક પ્રકારના સંકેતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેને 'મુદ્રા' કહે છે. નૃત્યાભિનયનમાં કદી વાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી; પણ દરેક વસ્તુ વાણીને બદલે 'મુદ્રાઓ' વડે દર્શાવવામાં આવે છે. આમ 'મુદ્રા' એ વાણીની ગરજ સારતી હોઈ તેને નૃત્યવાણી અથવા નૃત્યની ભાષા તરીકે ઓળખાવી શકાય.

આ મુદ્રાઓ જુદાંજુદાં શાસ્ત્રોમાં જુદીજુદી રીતે આપવામાં આવેલી છે. વળી જેમ એક જ વસ્તુનાં ઘણાં નામ હોય છે, અથવા એક જ અર્થ જુદાજુદા અનેકવિધ શબ્દોમાં દર્શાવી શકાય છે, તેમ ઘણી વખત એક જ અર્થની મુદ્રા જુદાંજુદાં શાસ્ત્રોમાં જુદાજુદા રૂપે જોવા મળે છે.

આ વિષના આપણા મૂળ પ્રાચીન શાસ્ત્ર 'ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર'ની મુદ્રાઓ તો આજે ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદના 'ભરત નાટ્યમ્' નૃત્યમાં જ પ્રચલિત છે. આ નૃત્યપદ્ધતિમાં મુદ્રાઓનો ઉપયોગ બહુ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે; એટલે એ નૃત્યપદ્ધતિમાં જેટલા અંશે તેનો ઉપયોગ થાય છે તેટલા અંશે જ એ ખરી પ્રાચીન મુદ્રાઓ જીવંત છે એમ કહી શકાય.

મલબારની 'કથકલી' નૃત્યપદ્ધતિમાં વપરાતી મુદ્રાઓ વળી ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર'ની મુદ્રાઓથી જુદી છે. તે 'હસ્તલક્ષણ-દીપિકા' નામના એક જુદા જ શાસ્ત્રગ્રંથમાંથી લેવામાં આવેલી છે. જોકે ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર' અને 'કથકલી'ની કેટલીક મુદ્રાઓની રચના અને નામો એકસરખાં છે એ ખરું; પરંતુ તેના અર્થો અને તે દર્શાવવાની રીત વગેરે બાબતોમાં તે પદ્ધતિઓ એકબીજાથી જુદી પડે છે.

ઉત્તર હિંદના 'કથક' નૃત્યમાં પણ મુદ્રાઓનો થોડો વપરાશ જોવામાં આવે છે. પરંતુ તે તો પાછળથી દાખલ થએલો છે. એ કથક નૃત્યનું મૂળ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિમાં રહેલું ગણાય છે, તેથી તેમાં મુદ્રાઓની રીતી સંભવી શકતી નથી; કારણકે મુદ્રાઓ માત્ર ભારતીય નૃત્યની વિશેષતા છે. વળી કથક નૃત્યની મુદ્રાઓ જુદા જ પ્રકારની છે અને તેનું કોઇ નિશ્ચિત શાસ્ત્ર નથી, તે પણ તેનો એક પુરાવો છે. પરંતુ બીજી ભારતીય નૃત્યકલાઓની અસરથી ધીમેધીમે તેમાં પણ મુદ્રાઓનો વપરાશ પાછળથી કમેસરો થયો હશે એમ લાગે છે.

જોકે એ 'કથક' નૃત્યની ઉત્પત્તિ પણ હિંદુ સંસ્કૃતિમાં જ હોવાનો પણ કેટલાક જાણકારોનો મત છે; કેમકે ઇસ્લામ ધર્મમાં તો નૃત્યાદિ કલાઓનો નિષેધ છે. વળી 'કથક' એ નામ પોતે જ મુદ્રાઓની અપેક્ષા માગી લે છે, કારણકે 'કથક' શબ્દ 'કથા' સૂચવે છે ને મુદ્રાઓ વગર કથા શક્ય નથી. પરંતુ એ કથક નૃત્યનો નિભાવ મુસ્લિમ રાજ્યકાળ દરમ્યાન 'દરબારી નાચ' તરીકે થએલો હોવાથી ધીમેધીમે તે મનોરંજનનું સાધન બની જતા તેમાંથી મુદ્રાઓનો વપરાશ ઘટતો ગયો હોય અને છેવટે તેમાં માત્ર કામોત્તેજક ચેનચાળા જ રહી જવા પામ્યા હોય તે વધુ સંભવિત છે. ગમે તેમ હોય, પણ 'કથક' નૃત્યમાં મુસ્લિમ સંસ્કૃતિની સ્પષ્ટ અસર જોઈ શકાય છે. પરંતુ અહીં તેની સાથે આપણને વિશેષ નિસ્બત નથી.

મણિપુરી નૃત્યમાં પણ ક્વચિત મુદ્રાઓનો ઉપયોગ કરાય છે, પરંતુ ખૂબ અલ્પાંશે. વળી મુદ્રાઓ તેનું મૂળ અંગ નથી, પણ એક આધુનિકતા જ છે. ખરીરીતે તો કથક તેમજ મણિપુરી નૃત્યમાં મુદ્રાઓની જરૂર જ રહેતી નથી, કારણ કે એ બંને પ્રકારો 'નૃત્ય'-પ્રધાન નહિ પણ 'નૃત્ત'-પ્રધાન છે. નૃત્તમાં અર્થની અપેક્ષા રહેતી ન હોવાથી સ્વાભાવિકરીતે જ મુદ્રાઓ તેનું બિનજરૂરી અંગ ઠરે છે.

મુદ્રાઓ બે પ્રકારની છે: મૂળ (Basic) મુદ્રા અને નૃત્ત-હસ્ત.

મૂળ મુદ્રા: મૂળ મુદ્રા એ નૃત્યની ભાષાના મૂળાક્ષરો છે. જેમ કોઈ એક અક્ષરનો ખાસ કશો અર્થ થતો નથી, પણ એકથી વધુ અક્ષરોને ભેગા કરવાથી જ કંઈક અર્થવાળો શબ્દ બને છે, તેમ એકલી મૂળ મુદ્રાઓનો પણ કશો અર્થ થતો નથી તે તો માત્ર નૃત્યભાષાની બારાખડી જ છે. પરંતુ આ મુદ્રાઓના સમૂહના અમુક હલનચલનથી તેમાંથી જુદાજુદા અનેક અર્થોની મુદ્રાઓ નીકળે છે.

મૂળ મુદ્રા વળી બે જાતની છે: 'અસંયુક્ત' અને 'સંયુક્ત'. ગમે એનાં નામો અને લક્ષણો તથા તે કરવાની રીત વગેરે આપણે ચિત્રો સહિત આવતા અંકમાં જોઈશું. (ચાલુ)

ટાણા સાથે ગાંધીજીનું એક હિંદુએ ઠંડે કલેજે ગોળીથી ખૂન કરેલું.

જે દિવસે ગાંધીજીનું ખૂન થયું તે દિવસે અમારા પૂર્વજો એમની પ્રાર્થનામાં હાજરી આપવા જતા હતા. રસ્તામાં જ એમને ખબર પડી કે ગાંધીજીનું કોઇએ ગોળીથી ખૂન કર્યું છે એ જાણીને અમારા પૂર્વજોએ જે કલ્પાંત કર્યું તે ચિત્રમાં જોઇને અમે આભા જ બની ગયા!

અને ગાંધીજીના મૃતદેહને જોવા તો માનવીનો મહાસાગર જાણે ઉમટેલો. એમની સ્મશાનયાત્રામાં લાખો માણસો હતા. આજની પેઠે એ જમાનામાં પ્રત્યેક માણસના મકાનમાં ટેલિવિઝન ન હતું. કે દરેક માણસ કાંઇ રેડિયોસેટ નહોતો રાખતો. તેથી એ સ્મશાનયાત્રામાં સંખ્યાતીત લોકો ગએલા. અમારા પૂર્વજો તો ખુદ સ્મશાનયાત્રામાં હતા, એટલે એમણે તો ઘણુંખરું નજરોનજર જોએલું.

ગાંધીજીના એકાએક મરણના સમાચારથી અમારા પૂર્વજોનાં મન એટલાં તો ક્ષુબ્ધ થએલાં કે એમણે જ્યારે ગાંધીજીનો અગ્નિદાહ સગી આંખે જોયો ત્યારે એ આઘાતની પરિસીમા આવી ગઇ. આઘાત-પ્રત્યાઘાતથી પર થએલા આજના તમારા માનસને એનો ખ્યાલ નહિ આવે. પણ પ્રો૦ નિખિલેશના પૂર્વજ ઉપર તો તેની એટલી ભારે અસર થઈ કે એ દશ્ય જોતાં જ તે બેભાન બની ગયા. મારા પૂર્વજે તેમની સંભાળ લીધી; પણ એ આઘાતની અસરમાંથી પ્રોફેસરના પૂર્વજ ઊઠવા પામ્યા જ નહિ. અને બેભાન અવસ્થામાં જ તે ચોથે દિવસે ગુજરી ગયા. આ બધું દશ્ય મેં પેલા યંત્ર ઉપર જોયું.

ગાંધીજીના અગ્નિદાહના આઘાતની પ્રોફેસરના પૂર્વજ ઉપર થએલી કારમી અસર પ્રોફેસરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એમના ઉપર પણ થઈ હશે એમણે પોતે પણ એવો જ આઘાત વર્તમાનમાં પણ અનુભવ્યો હશે અને તેથી એ આઘાત ન સહાતાં આજે, ગાંધીજીના મરણ પછી હજાર વરસ બાદ પણ, તે મરણ પામ્યા!

મેં તમને આ સાચી વાત કરી. અદાલતમાં પણ હું એ જ કહીશ. અને અદાલતને શંકા થશે તો નિખિલેશનું યંત્ર મારી મદદમાં છે જ.

કાલિદાસ ભાદવ

દેવળ બંદર

સિંધનું એક વેળાનું ધીકતું દરિયાકાંઠે
જ્યાંથી આરબોના આક્રમણદ્વારા ઈસ્લામનો પહેલો પગપેસાર થયો

જેકોબાબાદ
શિકારપુર
લારખાના
સક્કર
રોહરી
મોહન-જો ડેરો
ડોકરી
ખેરપુર
અરોર
નારા
સાવી
સેવન
નવાબશાહ
શાહદાદપુર
સક્રી
હાલા
પિરપુર ખાસ
ઉન્નડપુર
હૈદ્રાબાદ (નારાયણકોટ)
કરાચી
બ્રાહ્મણાબાદ
ઉમરકોટ
રઝન
ઠઠ્ઠા
ઝીમ
ઈસ્લામકોટ
દેવળ બંદર
અલીબંદર
નગરપારકર
શાહબંદર

ઐતિહાસિક સ્થાનો તથા અર્વાચીન શહેરો બતાવતો સિંધનો નકશો

આજે તો એનું નામ સુદ્ધાં પણ ભાગ્યે કોઈ જાણતા હશે; પણ આજથી હજાર બારસો વર્ષ ઉપર, છઠ્ઠી, સાતમી અને આઠમી સદીમાં સિંધનું એ એક મહત્વનું અને ધીકતું બંદર હતું. દરિયા સાથેના સીધા જોડાણને લીધે દક્ષિણ હિંદના વ્યાપારનું તે મધ્યવર્તી કેન્દ્ર મનાતું દેશપરદેશની અઢળક સમૃદ્ધિ એને કાંઠે ઠલવાતી. દેશદેશના વેપારીઓ ત્યાં આંટાફેરા કરતા. લગભગ ૨૦ માઈલના વિસ્તારમાં ફેલાએલું આ મહાનગર જાહોજલાલીની ટોચે હતું, અને તેનું મુકુટમણિ સમું દેવળમંદિર અને શહેર ફરતો આવેલો તોતિંગ કોટ તો ઘણાયે મુસાફરોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર હતાં.

પરંતુ આજે તો એ વિરાટ નગરનું નામનિશાન પણ જડતું નથી. એટલું જ નહિ, પણ વિદ્વાન સંશોધકો સુદ્ધાં તેનું નિશ્ચિત સ્થાન પણ શોધી શકતા નથી. તેના ચોક્કસ સ્થાન વિષે પુષ્કળ મતભેદો પ્રવર્તે છે. એક માન્યતા એવી છે કે પ્રાચીન કાળના નારાયણકોટની જગ્યાએ જેમ હાલનું હૈદ્રાબાદ વસ્યું છે તેમ દેવળ બંદરની જગ્યાએ હાલનું નગરઠઠ્ઠા વસ્યું હોય. પણ લુપ્ત થએલા ભાંભોર અને લારી બંદર આ માન્યતામાં શંકા ઉપજાવે છે. પ્રાચીન કાળમાં સિંધુ નદીનું મુખ ઘણે દૂર સુધી પશ્ચિમ બાજુએ હોવું જોઈએ, એમ ત્યાંની જમીન જોતાં જણાય છે. દેવળ બંદર, લારી બંદર અને બક્કર બંદર (કેટી બંદર) એ ત્રણે સિંધુ નદીની પશ્ચિમે જ આવેલાં હતાં એમ ઇતિહાસકાર ઈસ્તખારી કહે છે. જ્યારે અબુલ કાસીમ ઈબ્નુ હોકલ કહે છે કે દેવળ બંદર સિંધુના પૂર્વ કિનારે દરિયાકાંઠે આવેલું છે; પણ બીજી જગ્યાએ તે જ વળી લખે છે કે દેવળ બંદરની પૂર્વ બાજુએ થઈ સિંધુનાં પાણી દરિયામાં પ્રવેશે છે! આ રીતે જેમ તેના સ્થાન માટે મતભેદો પ્રવર્તે છે તેમ તેના નામ માટે પણ ઘણા મતભેદો છે. દેવળ બંદર, દેવળપુર, દેબલપુર, દીપલપુર એમ ઘણા નામોથી તે ઓળખાતું આવ્યું છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે સિંધ દેશના હાદીર વંશ ચચ્ચ નામના પ્રખ્યાત હિંદુ રાજાની આગલી પેઢીએ થએલા દેવળ નામના રાજાના નામ પરથી આ શહેરનું નામ દેવળ પડેલું હોવું જોઈએ; કારણ કે ઉપરનાં બધાં નામો 'દેવળ' પરથી જ નીકળ્યાં છે. તેમાંનાં દેવળપુર, દેબલપુર અને દીપલપુર તો માત્ર ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં જ ઉલ્લેખાયાં છે સામાન્ય લોકજીભે તો તે 'દેવળ બંદર' તરીકે જ ઓળખાતું આવ્યું છે.

જે કાળે દેવળ બંદર ધીકતું શહેર હતું તે કાળે ત્યાં વિવિધ ધર્મ સંપ્રદાયોનું ઘણું જોર હતું. રાજા જે ધર્મનો હોય તે ધર્મને રાજ્યાશ્રય મળતો ને તેનું પ્રાબલ્ય શહેરમાં વધતું. ઈ. ૬૩૨ માં રાજા ચચ્ચ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે શૈવધર્મી હોવાથી શૈવ સંપ્રદાયનું જોર વધેલું પણ ઈ. ૬૭૨માં તેના મૃત્યુ પછી ગાદીએ આવેલો તેનો નાનો ભાઈ ચંદાર બૌદ્ધ ધર્મી હોવાથી તેના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાબલ્ય વધ્યું. ત્યારે ઠેકઠેકાણે બૌદ્ધ વિહારો, મઠો તથા સ્તૂપો બંધાવ્યા. પણ આઠ જ વર્ષ બાદ તે મૃત્યુ પામતાં ઈ. ૬૮૧ માં ચચ્ચનો પુત્ર દાહીર ગાદીએ આવ્યો. પિતાની માફક એ પણ શિવભક્ત હોવાથી ફરી શૈવધર્મને રાજ્યાશ્રય મળ્યો ને તેનું જોર વધ્યું.

રાજા ચચ્ચ દેવજના વખતમાં શૈવ ધર્મ તરફના તેના પ્રેમને કારણે તેણે શિવનું એક ભવ્ય મંદિર આ શહેરમાં બંધાવેલું. દેવળ બંદરની જો કોઈ ગૌરવભરી વિશિષ્ટતા હોય તો તે આ 'દેવળ મંદિર'. લાખોના ખર્ચે બંધાએલા આ મંદિરમાં કલાકારોએ પોતાની અનુપ કલાને સભર ભરી દીધી હતી. સોમનાથ પાટણના શિવમંદિર અને ઉજ્જૈનના મહાકાલેશ્વરના મંદિર જેવી જ ભવ્યતા ને ખ્યાતિ ધરાવતા આ મંદિરનું તેજસ્વી શિવલિંગ જમીન બહાર પાંચ ફૂટ જેટલું ઊંચું હતું દૂરદૂરથી ભાવિક લોકો તેના દર્શન માટે આવતા. દેવજ રાજ તરફથી મંદિરને અઢળક ધન મળવાથી ઉત્તરોત્તર તેનો સિતારો ચડતો જતો હતો. પણ દેવજરાજના મૃત્યુ બાદ જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મી ચંદાર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે મંદિરની મહત્તા ઘટી. જો કે એ સમયે બૌદ્ધ ધર્મ તેની વિકૃત અને નિષ્પ્રાણ દશામાં હતો. ચંદારના મૃત્યુ પછી ચચ્ચનો પુત્ર શૈવધર્મી દાહીર ગાદીએ આવતાં ફરી દેવળ મંદિરને રાજ્યાશ્રય મળ્યો અને એની ખ્યાતિ અધિક ફેલાઈ.

બ્રાહ્મણ વંશનો આ છેલ્લો રાજા દાહીર મહાપરાક્રમી હતો. બ્રાહ્મણાબાદ, મકરાણ, અરમનબેલા, ઈસ્કંદહ, મુલતાન અને સિંધ રેતાનના હાકેમો પર તેણે પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી તેના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન સિંધ દેશ વૈભવની ટોચ પર હતો. અરોર, સેવાન, નારાયણકોટ, મુલતાન અને દેવળ આદિ તેનાં શહેરોની સમૃદ્ધિ તથા જાહોજલાલીની કીર્તિ મધ્ય એશિયા સુધી પ્રસરેલી હતી અને હિંદના કોહુસ્તાનોનું બારીક કાપડ, ગાંધારના રેશમી રેસા અને કનોજનાં અત્તર બગદાદની બજારોમાં જ્યારે બહુ જ મોંઘા ભાવે વેચાતા ત્યારે હિંદની આ અપૂર્વ વૈભવશાલિતા ઈરાક અને ઈરાનના શાહોની આંખોમાં કણાની માફક ખૂંચતી અને તેને લૂંટી લાવવાના મનોરથો તેઓ કરતા. તે માટે એક બે પ્રયત્નો પણ તેમણે કરેલા, પણ દાહીરની શક્તિ આગળ તેઓ ફાવતા નહિ.

એ અરસામાં દેવળ બંદરના સર્વનાશના કારણરૂપ એક શકવર્તી બનાવ બન્યો. સિંહલદ્વીપના રાજવીએ બગદાદના ખલીફા અબ્દુલ મલિકને મોકલાવેલું લાખોનું જરજવાહીર અને કીમતી તેજાના લઈને જતાં કેટલાંક વહાણો બગદાદ તરફ જતાં હતાં. ત્યાં

તો ભીષણ વાવડાઓ વહાણોને ચક્રાવે ચડાવ્યાં અને તેની ઉપરા-છાપરી થપાટે વહાણોને સિંધુનાં મુખમાં દેવળ બંદર પાસે આવેલી ખેડાની નાળમાં ધકેલ્યાં. ખલાસીઓએ, પોતે કોઈ સુરક્ષિત સ્થાને આવ્યા માની નિરાંતનો શ્વાસ લીધો, પણ તેમને ખબર ન હતી કે જેને તેઓ સુરક્ષિત સ્થાન માનતા હતા તે તો સમ્રાટ હર્ષના સમયથી સાગર તીરે વસતા અને સફરી વહાણોને ત્રાસ પોકરાવતા બૌદ્ધ ચાંચીઆઓનો બેટ હતો. વહાણો હજુ સ્થિર થયાં ન થયાં ત્યાં તો ચાંચીઆઓએ તેમના પર હુમલો કરી બધું જવાહીર લૂંટી લીધું તથા વહાણ પરના માણસોની નિર્દયરીતે કતલ કરી.* જે થોડા માણસો જીવતા બચ્યા, તેમણે આ ભયંકર બનાવની ખબર ઈરાકના આરબ સુબેદાર હિજાજને કરી. હિજાજે દાહીર આગળ ફરિયાદ કરી.

દાહીરે જણાવ્યું કે એ બૌદ્ધ ચાંચીઆઓ પોતાના કબજા હેઠળ નહોતા અને પોતાના અનેક પ્રયત્નો છતાં પોતે દરિયાવાટને નિર્ભય બનાવી શક્યો નહોતો. આથી એ પોતે લાચાર હતો. પણ હિંદ પર ચઢાઇ કરવાને કંઇ ને કંઈ કારણ શોધતા ટાંપી બેઠેલા ખલીફે આ ખુલાસાઓને ન લેખવતાં બાઝીલ નામના પોતાના એક સરદારને સૈન્ય સાથે સિંધ જીતી લેવા મોકલ્યો. દાહીરે પોતાના પુત્ર જયસિંહને તેની સામે મોકલ્યો. દેવળબંદર નજીક મોટું યુદ્ધ થયું. તેમાં પહેલે જ સપાટે તેણે બાઝીલને હરાવી, મારી નાખ્યો ને તેના સર્વ સિપાહીઓને કેદ પકડયા. હિજાજને આ ખબર મળતાં તેણે પોતાના જમાઈ મહંમદ બિન કાસિમને ૬ હજાર કસાએલા ઘોડેસવારો, જંગી પાયદળ તથા દરિયાઈ યુદ્ધમાં

મહંમદ બિન કાસિમ

મદ બિન કાસિમ ઈસ્લામ-પ્રચારમાં ઝનૂની શ્રદ્ધા ધરાવનાર કટ્ટર મુસલમાન હતો. વીસ જ વર્ષના એ તરુણ સેનાનાયકની કારકિર્દિ પ્રત્યેની સૂઝ અજાણીતી હતી, અને જ્યાં જ્યાં એ વિજયી બનતો ત્યાં ત્યાં નિર્દયપણે ઈસ્લામની સ્થાપના કરતો. જોકે સેનાપતિ તરીકે તે શૂરો સાહસિક, આજ્ઞાપાલક ને વચનપાલક હતો. સિંધુપતિ દાહીરને પોતાના ગુપ્તચરો મારફત આ જંગી આક્રમણના સમાચાર મળતાં પોતાની રાજધાની અલોરના રક્ષણનો બંદોબસ્ત કરી તે જાતે પોતાના પુત્ર સહિત દેવળ બંદરનું રક્ષણ કરવા આવી પહોંચ્યો. દેવળ બંદર આગળ જે યુદ્ધ થયું તેમાં દુર્ભાગ્યે પહેલા જ આક્રમણમાં દાહિરનો પુત્ર જયસિંહ હણાયો. આથી લશ્કરમાં ભગાણ પડયું અને લશ્કર દેવળ બંદરના કિલ્લામાં ભરાયું. મહંમદ કાસિમે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. દિવસો પર દિવસો પસાર થવા લાગ્યા, પણ વિજયનું કંઇ ચિહ્ન ન દેખાતાં મહંમદ કાસિમ અકળાયો. આરબોના બધા હુમલા દાહીરનું હિંદુ લશ્કર મારી હઠાવતું રહ્યું.

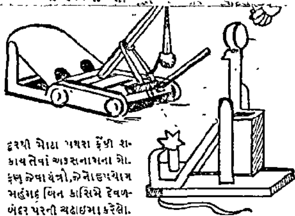
પણ મહંમદ બિન કાસિમ જેવા વીર અને કુશળ સેનાનાયકના કસાએલા વિશાળ સૈન્ય સામે દેવળ બંદર જે ટક્કર ઝીલી રહ્યું હતું તેનું ખરું કારણ તો બીજું જ હતું. દાહીરના લશ્કરના દરેક સૈનિક અને દેવળ બંદરના પ્રત્યેક નાગરિકની એવી શ્રદ્ધાભરી માન્યતા હતી કે જ્યાં સુધી શહેરના મધ્યભાગે આવેલા દેવળ મંદિર પરની ધ્વજા ફરકતી રહે ત્યાં સુધી ઈશ્વર આપણી બાજુ છે અને વિજય આપણો જ છે. જો એ ધ્વજાને કંઇ ઇજા પહોંચે અને તે પડી જાય તો તેને યુદ્ધ બંધ કરવાનો ઇશ્વરનો આદેશ સમજી યુદ્ધ બંધ કરવું જોઈએ. આથી જ્યાં સુધી એ ધ્વજા ઉન્નત મસ્તકે ફરફરી રહી હતી ત્યાં સુધી સૈનિકો અને નાગરિકો આ ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધાના ઉત્સાહથી અને આત્મવિશ્વાસથી લડી રહ્યા હતા અને મહંમદ બિન કાસિમના ઝનૂની આક્રમણોને હઠાવી રહ્યા હતા.

આથી હવે, કિલ્લાના કોઈ ગુપ્ત દ્વારનો પત્તો મેળવવાના આશયથી મહંમદના દરિયાઇ કાફલાએ જતાઆવતાં વ્યાપારી અને સફરી વહાણોના મુસાફરોને પકડી તેમની પાસેથી કિલ્લાની બાતમી મેળવવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. છતાં યુદ્ધના ખબર આખા દેશમાં ફેલાએલા હોવાથી તેને બહુ સફળતા મળતી ન હતી.

પણ આખરે દેવળ બંદરના પતનના ઇતિહાસમાં જેનું નામ કલંકિત અક્ષરે લખાએલું છે તે, શિવશર્મા* નામનો એક ડરપોક બ્રાહ્મણ, જે પકડાએલા પૈકી હતો તેણે, અંતે વતન કરતાં પોતાનું જીવન વહાલું કર્યું. એ કોઇ અસાધારણ વિદ્વાન નહોતો, પણ પોતાની વાક્પટુતાને કારણે દાહીરના દરબારમાં ઠીકઠીક માન ધરાવતો હતો. તેણે કિલ્લાનું કોઈ ગુપ્ત દ્વાર તો ન બતાવ્યું, પણ મરણના ભયથી દાહીરના સૈન્યની બહાદુરીનો ભેદ મંદિરની ધ્વજવાળો ભેદ બતાવી

* એક ઇતિહાસ-લેખક આથી જુદી જ માહિતી આપે છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી સ્ત્રી-ગુલામો ખરીદીને દરિયામાર્ગે પાછા ફરતા ખલીફાનાં વહાણ પર દેવળ બંદરના ચાંચીઆ લુંટારાઓએ હલ્લો કરીને તે સ્ત્રીઓને છોડાવી લીધી અને આરબ વેપારીઓને મારી નાખ્યા. તેમાંથી જે જીવતા નાસી છૂટયા તેમણે આ ખબર ખલીફાને પહોંચાડી. બીજા એક ઇતિહાસકારના કહેવા મુજબ સિંહલદ્વીપના રાજાએ પોતાના દેશની કેટલીક સુંદર છોકરીઓ ખલીફાને ભેટ મોકલેલી. પણ તે વહાણ દેવળ બંદર પાસે આવતાં જ ત્યાંના 'મેડ' જાતના દરિયાઈ લુંટારાઓએ તે લૂંટી લીધું. આ વાતની હિજાજને જાણ થતાં તેણે દાહીર પાસે પોતાનો એલચી મોકલીને તે છોકરીઓને છૂટી કરવા જણાવ્યું. પરંતુ દાહિરે જણાવ્યું કે, 'ચાંચીઆ લોકો પર મારી કાંઇ પણ સત્તા નથી. ઘણીવાર તેઓ મને પણ હેરાન કરે છે.'

* બીજી માન્યતા પ્રમાણે આ દેશદ્રોહી કામ કરનાર ખુદ દાહિરનો સેનાપતિ હતો. આરબોએ તેને સિંધ જીતીને તેની ગાદી તેને આપવાની લાલચ આપીને ફોડયો હતો. તેથી તેણે જ સૈનિકોમાં એવી માન્યતા ફેલાવી કે 'જ્યાં સુધી મંદિર પરની ધ્વજા કાયમ રહે ત્યાં સુધી સૌએ હિંમતથી લડવું. તે જો પડે તો જ આપણી હાર થાય.' એક બાજુ સૈનિકોમાં આ માન્યતા ફેલાવીને બીજી બાજુ તેણે મહંમદ કાસીમને આની જાણ કરી દીધી જેથી મહંમદે અરુસ યંત્ર વડે લડાઇમાં પહેલું જ કામ મંદિરનું શિખર તોડી નાખી ધ્વજા પાડી નાખવાનું કરેલું (વધુ માટે જુઓ શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ કૃત 'સિંધ પર સવારી' નામની નવલકથા)

દૂરથી મોટા પથરા ફેંકી શકાય તેવાં અરૂસનામના ગોફણ જેવા યંત્રો, જેનો ઉપયોગ મહંમદ બિન કાસિમે દેવળ-બંદર પરની ચઢાઇમાં કરેલો.

દીધો. તરત મહંમદે દૂર સુધી નિશાન તાકીને મોટા પથ્થરો ફેંકી શકાય એવું 'અરૂસ' નામનું એક યંત્ર ઝડપી નૌકા દ્વારા પોતાના દેશથી મંગાવ્યું અને તે યંત્રની સહાયથી મોટી શિલાઓનો મારો મંદિર પર મારો કરી તેનું શિખર તોડી નાખ્યું. આથી મંદિરની પવિત્ર મનાતી ધજા જમીનદોસ્ત થઇ ગઇ. ધજાને પડી ગએલી જોતાં જ, દિવસો સુધી અરબોનો બહાદુરીપૂર્વક સામનો કરી રહેલા હિંદુ સૈનિકો તેને યુદ્ધ બંધ કરવાનો ઈશ્વરી સંકેત માની લઇ આત્મશ્રદ્ધા ગુમાવી નાસી ગયા. છતાં સૈન્યવિહોણો બનેલો દાહીર આથી નિરાશ ન થતાં ગુપ્ત માર્ગે દેવળ બંદર છોડી પોતાની રાજધાની અલોરનું રક્ષણ કરવા ચાલ્યો ગયો.

વિજયોન્માદ કરતુ મહંમદનું પ્રલયકારી સૈન્ય દેવળ બંદરમાં ... અને એ વૈભવશાળી શહેરનો મહાવિનાશ શરૂ થયો. આગ, લૂટફાટ અને કતલનું તાંડવ શરૂ થયું. દેવળમંદિરમાંનું લખલૂટ દ્રવ્ય લૂંટી લઇ તેને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યું. થઈ શકે તેટલો વિનાશ કરી, લૂટાય તેટલું ધન લૂંટી, મહંમદ બિન કાસિમ નેરૂનકોટ–નારાયણકોટ (હાલનું હૈદરાબાદ) તરફ રવાના થયો.

આ મહાવિનાશ પછી પણ દેવળ બંદર તેના બંદરી મહત્ત્વને કારણે પોતાનો મોભો જાળવી રહ્યું હતું. પણ મહંમદનું બાકી રહેલું કાર્ય કુદરતે પૂરું કર્યું. સેંકડો વર્ષોથી એકધારીરીતે દેવળ બંદર પાસે વહેતી સિંધુ નદીએ, જાણે યવન લશ્કરે કરેલી એ નગરની બદસૂરત પોતાથી જોઇ શકાતી ન હોય તેમ, પોતાનું વહેણ બદલ્યું અને દેવળ બંદરથી દૂરદૂર ચાલી ગઈ. કુદરતનો આ છેલ્લો ફટકો મરણતોલ નીવડ્યો. ધીમેધીમે, અરબ અમલ દરમ્યાન લારી બંદર વિકસવા લાગ્યું હતું. સૌકોઇ ઊગતા સૂર્યને પૂજે છે તેમ, દેવળ બંદરના રહ્યાસહ્યા નાગરિકો પણ હવે એ નગર છોડી લારી બંદર ચાલ્યા ગયા અને દેવળ બંદરનો તૂટેલો કોટ તથા નિર્જન ગૃહો બધું જ વરસાદ આદિ કુદરતી બળોને કારણે ધીમેધીમે પડી જઇ નામશેષ થઈ ગયું. એક વખતનું વૈભવની ટોચે બિરાજતું એ શહેર એવું તો જમીનદોસ્ત થઇ ગયું કે તે ખરેખર કયે સ્થળે હતું તે નક્કી કરવા પૂરતાં તેનાં ખંડિયેરો પણ આજે હાથ આવતાં નથી. આપણી વિચારહીન અંધશ્રદ્ધાએ આપણા ઇતિહાસમાં કેવો કરુણ ભાગ ભજવ્યો છે તેનું દેવળ બંદર એક કમનસીબ દૃષ્ટાંત છે.

દેવળનું પતન કરી મહંમદ બિન કાસિમે નારાયણકોટ અને સિવિસ્તાનના કિલ્લા કબજે કર્યાં અને ઝીમ પરગણામાં સિંધુ નદી ઉપર હોડીઓનો પુલ બનાવી અરબ લશ્કર સિંધુના સામે કાંઠે ઉતાર્યું. અલોર ઉપર આક્રમણ કર્યું. રાજા દાહીરે પોતાની ઈલ્લાફી અરબ ભેરબો (ટુકડીઓ)ને તેની સામે જવા ફરમાવ્યું, પણ તેમણે પોતાના અરબ ભાઇઓ સામે લડવાનો ઈન્કાર કરતાં દાહીર જાતે લડવા નીકળ્યો અને હિંદના ઈતિહાસનું એક મોટું શકવર્તી યુદ્ધ શરૂ થયું.

પાંચ દિવસ સુધી અલોરના મેદાનમાં દાહીર ને મહંમદ બિન કાસિમ વચ્ચે ભીષણ લડાઈ ચાલી. બંનેનાં લશ્કરો બહાદુરીથી લડતાં હતાં. એવામાં એકાએક દાહીર જે હાથીની અંબાડીમાં બેસી લડતો હતો તેમાં એક બળતું તીર ફેંકાયું. અંબાડી સળગી ઊઠી. શાણો હાથી ત્યાંથી નાસી એક તળાવમાં જઈ ઊભો. સમયસૂચકતા વાપરી દાહીર નીચે ઊતરી ઘોડેસવાર થઈ લડવા લાગ્યો અને અંતે ઘોડો પણ ઘવાઈને મરાતાં, તે જમીન પર લડતાંલડતાં એક અરબ સિપાહીને હાથે મરાયો. રાજા મરતાં હિંદુ લશ્કર નાહિંમત થઇ નાસવા લાગ્યું. અરબોની જીત થઇ. આમ ઈ. સ. ૭૧૨ની આ લડાઈના વિજયથી હિંદમાં મુસ્લિમોનો અને ઇસ્લામનો પગદંડો જામ્યો.

દંતકથા કહે છે કે સિંધ જીત્યા પછી, મહંમદ બિન કાસિમે લૂંટનો માલ ખલીફાને ભેટ તરીકે મોકલાવ્યો. તેની સાથે રાજા દાહીરની બે કુંવરીઓને પણ રાજકેદી તરીકે બગદાદ મોકલવામાં આવી. તેમણે ખલીફા પાસે ખોટી ફરિયાદ કરી કે મહંમદ બિન કાસિમ કપટથી લડ્યો છે અને અમે રાજકુંવરીઓ હોવા છતાં અમારી સાથે અઘટિત વર્તન ચલાવી અમારી આબરૂ લીધી છે. આથી ખલીફાને બહુ જ ક્રોધ ચડ્યો અને કંઈ તપાસ કર્યા વગર મહંમદ બિન કાસિમને જીવતો ને જીવતો ચામડામાં શીવીને બગદાદ લાવવાનો હુકમ કાઢ્યો. આ હુકમનો તરત અમલ થયો અને ચામડામાં સીંધી રાખવાથી ત્રણ દિવસે મહંમદ બિન કાસિમનું અકાળ મોત થયું. સિંધનો જીતનાર આમ મરાયાથી આનંદ માનતી દાહીરની પુત્રીઓએ પાછળથી ખલીફાને ખરી વાત જણાવી. એથી ખલીફ વિફર્યો. તેણે બંને છોકરીઓના ચોટલા ઘોડાને પગે બાંધી, બગદાદની શેરીઓમાં ને ઘોડા દોડાવ્યા અને બન્ને બહેનો પછડાઈ રિબાઇને મરણ પામી.*

'પ્રવાસી'

---

* બીજી માહિતી પ્રમાણે ખલીફાએ ક્રોધિત બની તે કુમારીઓને દિવાલમાં જીવતા ચણી લેવાનો હુકમ કર્યો. પણ કોઈ યવન નોકર તે કુમારીઓને અડે તે પહેલાં જ રાજકુમારીઓએ છુપાવી રાખેલી કટાર બહાર કાઢી વારાફરતી પોતાને હાથે જ આપઘાત કર્યો.

વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરનાર સંસ્થાઓની યાદી

સાધનરહિત વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરનારી સંસ્થાઓની એક વિસ્તૃત યાદી શ્રી ચંદુલાલ ત્રિ. વ્યાસ, ન્યૂ ઇરા સ્કૂલ, મુંબાઈ ૭ એમણે સંપાદિત કરીને નૂતન શિક્ષણ કાર્યાલય, દેસાઈની પોળ, સુરત તરફથી પ્રગટ કરી છે, જેનો ઉલ્લેખ ગયે વર્ષે પણ અમે કર્યો હતો. આ યાદી ગરજુ અને સાધનરહિત વિદ્યાર્થીને અત્યંત આવશ્યક માહિતી પૂરી પાડે છે. તેના નીચેના વિભાગો જ તેની ઉપયોગીતા સિદ્ધ કરશે : (૧) કોઈ પણ કોમના વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપનારી સંસ્થાઓ; (૨) બહેનોને મદદ આપની સંસ્થાઓ; (૩) જુદીજુદી કોમને મદદ કરતી સંસ્થાઓ; (૪) બ્રાહ્મણ, (૫) વણિક, (૬) જૈન, (૭) લોહાણા અને (૮) ભાટિયા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરતી સંસ્થાઓ (૯) રજપૂત શિક્ષણ સંસ્થાઓ; (૧૦) પરદેશ ભણવા જનારને મદદ આપતી સંસ્થાઓ; (૧૧) કન્યા કેળવણી માટે નાણાં પૂરનારી સંસ્થાઓ તથા (૧૨) બાળાશ્રમોની યાદી. ઈચ્છુકોએ ૭ આનાની ટિકિટો બીડી ઉપરને સરનામે લખીને તે યાદી મંગાવી લેવી.

રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાનનો ફાળો [૧૪]

સાબુ અને ગ્લિસરીન

લેખક - ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ એમ. એસસી. પીએચ. ડી.

સાબુની જરૂરિયાત આજે એટલી અનિવાર્ય બની છે કે કોઈ પણ દેશની આધુનિક સંસ્કૃતિનો ચોક્કસ આંક તે દેશમાં થતી સાબુની વપરાશ પરથી નીકળી શકે એમ જે ગમ્મતમાં કહેવાય છે તે આજે એક રીતે યોગ્ય જણાય છે. એક સમય એવો પણ હતો કે જ્યારે સાબુ મોજશોખની અનાવશ્યક વસ્તુઓમાં લેખાતો; પણ આજે તો સાબુ આપણા જીવનમાં રોજિંદા વપરાશની જરૂરિયાતની ઉપયોગી ચીજ બની ગઈ છે. પ્રત્યેક સંસ્કારી દેશમાં આજે સાબુની બનાવટ માટે મોટા ઉદ્યોગો ચાલે છે રાસાયનિક સંશોધન દ્વારા આજે સાબુની બનાવટમાં ખૂબ પ્રગતિ થઈ છે. પહેલાંના વખતમાં ચરબી અને એવા પદાર્થોનો સાબુની બનાવટમાં ઉપયોગ થતો; અને આજે પણ યુરોપ અને અમેરિકામાં કતલખાનાનો કચરો સાબુની બનાવટમાં વપરાય જ છે. તેમ છતાં ભારતનો મોટા ભાગનો સારો સાબુ વનસ્પતિ-તેલોમાંથી જ બનાવાય છે.

વનસ્પતિજન્ય તેલોના મુખ્ય બે વિભાગો પડે છે: પ્રથમ વિભાગમાં કોપરેલ, શિંગફળી, કુસુંબી, કપાસીઆનું તેલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને બીજા વિભાગમાં યુકેલિપ્ટસ, ટર્પેન્ટાઇન, લીંબુ-નારંગીનું તેલ વગેરે દવામાં વપરાતાં તેલો આવે છે. પ્રથમ વિભાગનાં તેલોનું રાસાયનિક સ્વરૂપ એકસરખું હોય છે. એનું પ્રતિપાદન ફ્રાંસના પ્રસિદ્ધ રાસાયનિક શેવરૂલે (Chevreul) કરેલું. તેણે પુરવાર કર્યું કે જુદાજુદા ચરબી-તેજાબો (Fatty acids) જેવા કે પામાટિક, સ્ટીઅરિક, ઓલિઇક ઍસિડનું ગ્લીસરીન સાથે રાસાયનિક સંયોજન થવાથી તેલ યા ચરબીના પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. આવા ગ્લીસરીનયુક્ત પદાર્થો ગ્લીસેરાઇડ કહેવાય છે ટૂંકામાં, કોઈ પણ તેલ યા ચરબી એટલે જુદાજુદા ગ્લીસેરાઇડોનું મિશ્રણ. આવાં તેલો સ્થિર તેલો (Fixed oils) કહેવાય છે અને ખાવા માટે વપરાય છે. આ તેલો ગ્લીસેરાઇડો હોવાથી તેમાંથી ગ્લીસરીન કાઢવા માટે પણ ઉપયોગી પદાર્થો બને છે. આથી ઊલટું, બીજા વિભાગનાં તેલોનું રાસાયનિક સ્વરૂપ તદ્દન જુદા પ્રકારનું હોય છે. આ વર્ગના તેલો સુગંધિત હોઈ સહેલાઈથી ઊડી જાય તેવાં હોય છે. આથી તેમની ગંધ હવામાં ફેલાય છે અને તેથી તે ઊડણ તેલો (Essential oils) કહેવાય છે. આ તેલોમાંનો સુગંધિત પદાર્થ જુદો પાડીને તેલ-અત્તરની બનાવટમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. સાબુને સુગંધિત બનાવવા માટે પણ આ તેલો કામમાં આવે છે. પરંતુ સાબુની બનાવટમાં તો પ્રથમ વિભાગનાં જ તેલો જરૂરી છે.

સાબુ એટલે જુદાજુદા ચરબી-તેજાબોના સોડિયમ યા પોટાશિયમનો ક્ષાર, યા તેમનું મિશ્રણ. આ ક્ષાર પાણીમાં દ્રાવ્ય હોઈ તેનામાં મેલ સાફ કરવાનો અદ્વિતીય ગુણ રહેલો છે. આ કામ માટે બીજા પદાર્થો પણ વાપરી શકાય. પરંતુ ચામડી, કાપડ કે બીજી એવી મુલાયમ ચીજોને નુકસાન કર્યા વિના સાફ કરી શકે એવી કોઈ ચીજ હોય તો તે સાબુ જ છે

સોડિયમને બદલે બીજી ધાતુઓના ક્ષારવાળા સાબુ પણ બનાવાય છે: જેવા કે કૅલ્શિયમ, ઍલ્યુમિનિયમ, સીસું વગેરે ધાતુઓના ક્ષાર પણ આ બધા સાબુઓ પાણીમાં અદ્રાવ્ય હોવાથી તે ધોવાના કામમાં નથી આવતા તેમનો ઉપયોગ ઊંજણો રંગરોગાન અને એવાં બીજાં કાર્યોમાં થાય છે.

સાબુની બનાવટ તો જાણીતી છે. ચરબી કે તેલને કૉસ્ટિક સોડાના દ્રાવણ સાથે ગરમ કરવાથી સાબુ તૈયાર થાય છે. આ ક્રિયા સાબુકરણ (saponification) કહેવાય છે. સાબુકરણની આ ક્રિયામાં બે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે: એક સાબુ અને બીજું ગ્લીસરીન. તે પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે: તેલ યા ચરબીમાં આવેલા ગ્લીસેરાઇડોનું વિઘટન થઈ ચરબી-તેજાબ અને ગ્લીસરીન છૂટા પડે છે. તેમાંનો ચરબી-તેજાબ કૉસ્ટિક સોડાની સાથે સંયોજાઈને સોડિયમ ક્ષાર બને છે. આ ક્ષાર તે સાબુ. અને બીજી બાજુ ગ્લીસરીન પાણીમાં ખૂબ દ્રાવ્ય હોવાથી તેનું દ્રાવણ બની જાય છે. આમ, સાબુની બનાવટમાં ગ્લીસરીન પણ એક ગૌણ પદાર્થ તરીકે પેદા થાય છે. સાદી ભાષામાં, સાબુકરણની ક્રિયાવડે તેલમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સાબુ અને ગ્લીસરીન એ બે પદાર્થો જોડિયાં બાળકો જેવા છે.

આમાંથી પહેલા ગ્લીસરીન વિષે જોઈએ. ૧૭૮૨માં શીલે નામના વૈજ્ઞાનિકે ઑલિવ તેલને મુર્દાશિંગ (litharge) સાથે ગરમ કરીને તેનું વિઘટન કરેલું તેમાંથી અદ્રાવ્ય પદાર્થો જુદા કાઢી લીધા પછી જે પ્રવાહી બાકી રહ્યું તેનો સ્વાદ તેને મીઠો લાગ્યો. એ ગ્લીસરીન હતું. પછી તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ શેવરૂલે બતાવી આપ્યું કે કોઈ પણ તેલ કે ચરબીમાંથી ગ્લીસરીન મેળવી શકાય છે.

આ સિવાય ખાંડને ચીરટ વડે આથીને દારૂ બનાવવાની ક્રિયામાં પણ લગભગ ૩.૫ ટકા ગ્લીસરીન પેદા થાય છે. ગ્લીસરીનનો ઉપયોગ જેમજેમ વધતો ગયો તેમતેમ તેની બનાવટ માટે નવીનવી રાસાયનિક રીતો યોજવામાં આવી છે. તેની વિગતોમાં આપણે ન ઊતરતાં મુખ્યત્વે સાબુમાંથી ગ્લીસરીન કેવીરીતે મેળવવામાં આવે છે તે જોઈએ. સાબુ થઈ ગયા પછી પાત્રમાં મીઠું ઉમેરવામાં આવે છે આથી સાબુ ઉપર તરે છે અને ગ્લીસરીન નીચેના પાણીમાં રહી જાય છે તે પાણીમાં ૫થી૮ ટકા ગ્લીસરીન હોય છે થોડા વર્ષો પહેલાં આ દ્રાવણનો ઉપયોગ કોઈ જાણતું ન હતું અને તેને ફેંકી દેવામાં આવતું પણ આજે તો સાબુની બનાવટનો નકામો ગણાતો આ ભાગ (spent lye) ગ્લીસરીનની પેદાશનું એક મુખ્ય સાધન થઈ પડ્યું છે. રસાયનશાસ્ત્ર ધૂળમાંથી સોનું કેવીરીતે બનાવે છે તેનું આ એક ઉદાહરણ છે. આ નકામા ભાગમાં ખૂબ મીઠું, થોડો કૉસ્ટિક સોડા અને બીજા પદાર્થો હોય છે તે દૂર કરવા માટે પ્રથમ તેમાં તેજાબ નાખવામાં આવે છે, પછી તેને ગાળી નાખીને અદ્રાવ્ય કચરો કાઢી નંખાય છે. ત્યાર બાદ તે દ્રાવણને હવા કાઢી લીધેલા બંધ વાસણમાં ઓછા દબાણે ઉકાળવામાં આવે છે આથી મીઠું જુદું પડી જાય છે, જે ફરી વાપરી શકાય છે. પછી તે ગ્લીસરીનયુક્ત દ્રાવણને અતિશય ગરમ કરેલી વરાળ વડે આસવવામાં આવે છે. છેવટે આ પાણીવાળા આસવને નિર્વાત વાસણોમાં વરાળ વડે ઉકાળવાથી ગ્લીસરીન તૈયાર થાય છે. આ ગ્લીસરીનને ખુલ્લા વાસણમાં ઉકાળવાથી તેનું વિઘટન થાય છે અને તેમાં રંગીન પદાર્થો પેદા થાય છે

ગ્લીસરીનના ઉપયોગો અનેકવિધ છે: તેની સાથે ઑક્ઝેલિક ઍસિડનું સંયોજન કરવાથી [illegible] ફૉર્મિક ઍસિડ બને છે.

દવાઓમાં આલ્કલી ક્ષાર હોય છે. વળી, ફ્લોરીડગ ઇન્ક તથા વૉટર કલરના રંગોની બનાવટ ઉપરાંત, પારદર્શક સાબુ, બુટ-પૉલિશ, બનાવટી રેશમ, સેલ્યુલોઈડ, છાપવાની શાહી, સ્વાદની બનાવટ વગેરે અનેક ઉપયોગોમાં તે ખપ લાગે છે. મોટરના રેડીએટરમાં તથા ગૅસ માપવાના મીટરમાં પણ પાણી ઠંડીને લીધે ઠરી ન જાય તે માટે સાથે ગ્લીસરીન નાખવામાં આવે છે. મોટરની હાઇડ્રૉલિક બ્રેકમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

ગોળાની બનાવટમાં થાય છે. તેના પર નાઇટ્રિક ઍસિડની પ્રક્રિયા કરીને બનાવેલા નાઇટ્રો-ગ્લીસરીનને ગરમી આપવાથી ભયંકર ધડાકો થાય છે. ૩ ભાગ નાઇટ્રો ગ્લીસરીન અને ૧ ભાગ કીસલગુર રેતી મેળવવાથી ડાયનેમાઈટ બને છે. આ મહાવિનાશકારી શોધ સ્વીડનના સુપ્રસિદ્ધ નોબેલ પ્રાઇઝના સંસ્થાપક આલ્ફ્રેડ નોબેલે કરી હતી. કોરડાઇટ નામના બોમ્બ પદાર્થમાં ૧૮ ભાગ નાઇટ્રો-ગ્લીસરીન હોય છે આમ, યુદ્ધ માટે ગ્લીસરીન એક અત્યંત મહત્ત્વનો પદાર્થ છે.

માસમાસના વૃક્ષવિશેષનો પરિચય આપતી આવતી લેખમાળા : આપણી વનસ્પતિ : હપ્તો ૧૪

આસોપાલવ

લેખક પ્રો. જયંતીલાલ દે. ઓઝા એમ. એસસી.

આસોપાલવનાં પાન, ફૂલ અને ફળ

આપણા પ્રત્યેક ધાર્મિક અને માંગલિક પ્રસંગે પવિત્રતા ને શુભના પ્રતીક તરીકે સૌકોઈ જેનો ઉપયોગ કરે છે એ આસોપાલવથી તો કોણ અજાણ્યું હશે? પૂજનવિધિ તેમજ આનંદોત્સવોમાં આસોપાલવનાં પાનના તોરણનો ઉપયોગ ત્યારથી તે ઠેઠ સુધી જાણીતો છે.

આસોપાલવને મરાઠીમાં અશોક અને અંગ્રેજીમાં 'ધી ઇન્ડિયન માસ્ટ ટ્રી' (The Indian Mast Tree) કહે છે તેનું શાસ્ત્રીય નામ પૉલીઍલ્થિયા લૉન્ગીફોલિયા (Polyalthia Longifolia, Benth. & Hook). પૉલીઍલ્થિયા એટલે 'અનેક ગુણવાળું' એ ગ્રીક શબ્દો (પૉલી=અનેક+ઍલ્થેસિસ=ગુણકારી)નું બનેલું એ નામ આસોપાલવના ઔષધીય ગુણોનું સૂચક છે લૉન્ગીફોલિયા એટલે 'લાંબા પાનવાળી વનસ્પતિ'

આ વૃક્ષ મૂળ તો સિલોનનું વતની; પણ તેનાં લીલાછમ સુંદર પાનની ઘટાને લીધે શોભા તેમજ છાયાવૃક્ષ તરીકે તે બાગબગીચા ને રસ્તાઓ પર હિંદમાં એટલું બધું ઉગાડવામાં આવે છે કે તે જાણે આપણે ત્યાંનું જ વતની હોય એટલું પરિચિત છે.

આસોપાલવનું રમણીય વૃક્ષ સીધું ઊંચું ઊગે છે; અને પાનખરના એકાદ માસના ગાળા સિવાય તે સદા યે લીલું હોય છે. તેનાં પાન સાદાં, ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧½ ઇંચ પહોળાં, ટોચે અણીવાળાં, લીસાં, ચળકતાં, અને પાણીનાં મોજાં માફક ચડઊતર કિનારવાળાં લહેરિયાં જેવી કિનારવાળાં હોય છે. દરેક પાનને ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી દાંડી હોય છે. વસંતે વૃક્ષ પર નવાં પાન ફૂટે છે ને જૂનાં ખરવા માંડે છે. આ ઋતુમાં નવા કુમળાં પાનવાળું વૃક્ષ મનોરમ લાગે છે.

તેનાં ફૂલોનો ઉદ્ભવકાળ એપ્રિલથી જૂન. એ નાનાં, પીળાશપડતાં લીલાં ને ઝૂમખાંબંધ હોય છે. ફૂલગણિની છ પાંખડીઓ પણ આકારે આસોપાલવનાં પાન જેવી જ હોય છે.

આસોપાલવ એ સીતાફળ, રામફળ આદિ વર્ગની વનસ્પતિ છે. તેનું ફળ ઇંડા આકારનું ¾ ઇંચ લાંબું, બન્ને છેડે ગોળાકાર અને લીસું હોય છે. તે ચોમાસે પાકે છે ને તેમાં એક બીજ હોય છે. ટૂંકી દાંડીવાળાં એવાં અનેક ફળો એક જ મુખ્ય દાંડી પર ટોચે ગોઠવાએલાં હોય છે. આસોપાલવ એ બીજવડે ઊગે છે. ઊગવામાં આ વૃક્ષ ધીમું છે.

આસોપાલવનો ઉપયોગ છાયાવૃક્ષ તરીકે ખૂબ થાય છે. તેની છાલમાંથી સારા રેસા મળે છે અને તે દોરડાં તેમજ જાડી ચટાઈઓ બનાવવામાં વપરાય છે. તેનું લાકડું પીળાશ પડતું સફેદ, વજનમાં હલકું અને વળે તેવું હોય છે અને એક ઘનફૂટનું વજન ૪૪ થી ૪૮ રતલ થાય છે. બંગાળામાં તે પેન્સિલો તથા પેટીઓ બનાવવામાં અને મદ્રાસમાં દારૂનાં પીપ બનાવવામાં વપરાય છે. ચીનમાં તે દીવાસળી બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે.

આયુર્વેદમાં આસોપાલવનાં મૂળ, છાલ, પાન, ફૂલ, ફળ બધાંનો ઉપયોગ કહ્યો છે. સ્ત્રીઓનાં–ખાસ કરીને ગર્ભાશયનાં દરદોમાં તે વિવિધરીતે વપરાય છે અને અસરકારક કામ આપે છે ઓરિસ્સામાં આસોપાલવની છાલ તાવ માટે પણ વપરાય છે.

આસોપાલવનું રાસાયનિક અન્વેષણ કરતાં તેમાં 'એ', 'બી', 'સી' અને 'ડી' વિટામિન હોવાનું માલૂમ પડયું છે.

આસોપાલવને મરાઠીમાં 'અશોક' કહે છે તે મુજબ કેટલાક લોકો તેને અને અશોક વૃક્ષને એક જ માને છે, તે ભૂલ છે. સંસ્કૃત કાવ્યોએ વર્ણવેલો ખરો અશોક તો જુદી જ (શિંબી વર્ગની) વનસ્પતિ છે અને તેનું વર્ણન માર્ચ '૪૭ના અંકમાં આવી ગયું છે.

ટાનિક બાવડ, ગ્લીસરીન બોરેક્સ આસિડ તો દવા તરીકે પણ ખૂબ જાણીતાં છે. બાળકને આંતરડાંમાં મળ જામી ગયો હોય ત્યારે ગ્લીસરીનની પિચકારી આપવાથી મળ છૂટે છે અને તેને આરામ થાય છે. વળી દ્રાવક તરીકે પણ ગ્લીસરીન ખૂબ કીમતી છે. તે હવામાંથી ભેજ ચૂસે છે. શિયાળામાં ચામડી ફાટી જાય ત્યારે ગ્લીસરીન ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. સૌંદર્ય-સાધનો (કૉસ્મેટિક્સ)ની બનાવટમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેનો ગળ્યો સ્વાદ સૌ કોઈને જાણીતો છે. શુદ્ધ ગ્લીસરીનને ઠંડું કરવાથી તેના સ્ફટિકો બને છે અને તેમનું ગલનબિંદુ ૧૭° ડિગ્રી હોય છે.

આપણા દેશમાં સાબુનાં ઘણાં કારખાનાં છે, તથા ગૃહ-ઉદ્યોગ તરીકે પણ સાબુનો ઉદ્યોગ ચાલે છે; છતાં તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા ગ્લીસરીનનો કોઈ લાભ લેતું નથી, કેમકે ગ્લીસરીન બનાવવાની રીત જરા મુશ્કેલ હોઈ તેમાં પૈસા પણ સારીરીતે રોકવા પડે એમ છે. આથી આપણો બધો ગ્લીસરીન નકામો જાય છે. હિંદમાં માત્ર બે જગ્યાએ જ ગ્લીસરીન બનાવાય છે: એક બંગાળમાં લીવર બ્રધર્સ લિમિટેડ (ઇન્ડિયા)માં અને બીજું ધી તાતા ઑઇલ મિલ્સ કંપની લિમિટેડમાં. યુદ્ધકાળમાં તેમનો બધો ગ્લીસરીન સરકાર લઈ લેતી. પણ હવે તેમનો માલ બજારમાં દેખાવા લાગ્યો છે. (ચાલુ)

વાસુદેવ બળવંત ફડકે (પૃ ૧૧૩થી ચાલુ) બે મહિના સુધી ગયા, પણ ફડકેએ સત્તાવનના સંગ્રામવીર તાત્યા ટોપેની માફક તેને એવા કૌશલ્ય તથા હિંમતથી ભમાવ્યો કે તેના બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ ગયા. પણ આખરે રામાશી લોકો ફડકેનો ક્રાંતિનો સિદ્ધાન્ત સમજ્યા વગર કેવળ લૂંટફાટનો જ ધંધો લઈ બેસવાથી ફડકે તરફની લોકોની સહાનુભૂતિ ઓછી થવા લાગી. આવી સ્થિતિમાં ફડકે એકલા પડી ગયા, અને અંતે ૧૮૭૯ના જુલાઈની ૨૦મીની રાત્રે વિજાપુર જિલ્લાના દેવરગાવડી ગામના બુદ્ધવિહારમાં તે [illegible] હતા ત્યારે તેમને પકડવામાં આવ્યા.

સરકારે ત્યાંથી તેમને પૂનામાં લાવીને નવેમ્બરમાં તેમના પર કેસ શરૂ કર્યો. સાર્વજનિકકાકા અને મહાદેવ ચિમણાજી આપ્ટેએ તેમના બચાવ માટે ખૂબ જહેમત લેવા છતાં તેમને જન્મટીપની સજા થઈ. હિંદભરમાં અપાયેલી જન્મટીપની એ પહેલી સજા હતી. આ સજા સાંભળીને તે મીરોકાત પુરુષ જરા પણ ન ડગ્યો. ઊલટું, આ પરતંત્રતાના અસહ્ય જીવનમાંથી છોડાવી જન્મટીપ ઉપર મોકલવા માટે ન્યાયાલયનો તેણે આભાર જ માન્યો.'

જન્મટીપ માટે તેમને આંદામાનને બદલે એડન મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં પણ આ સ્વાતંત્ર્યઘેલા આત્માએ જેલમાંથી નાસી છૂટવાનો બહાદુરીભર્યો પ્રયત્ન કર્યો. હાથપગની બેડીઓ તોડી, કોટડીનું બારણું ભાંગી નાખી તે જેલથી ૧૫ માઈલ દૂર નાસી છૂટ્યા. પણ પૂરા ૧૨ કલાક પણ મુક્તિની હવા માણી ન માણી ત્યાં તો ફરી પકડવામાં આવ્યા અને વધુ કડક બંદોબસ્તમાં રાખવામાં આવ્યા. એ યાતના સહન કરતા તે વીરને એડનની હવા માફક ન આવી અને તેમને ક્ષય લાગુ પડ્યો. છેવટે ઇ. ૧૮૮૩ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭મીએ ભારતનો એ પ્રથમ ક્રાંતિવીર મૃત્યુ પામ્યો.

હિંદના આધુનિક સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના ઇતિહાસનું પહેલું પાનું પોતાના બલિદાનથી લખનાર આ હુતાત્મા વિષે સ્વ. કેળકરે લખ્યું છે: 'નાનાસાહેબ પેશ્વા પછી જેમનું નામ લેતાં અંગ્રેજો ભયભીત બનતા એવા ફડકે જ પ્રથમ હતા. 'વાસુદેવ બળવંત' એ શબ્દ શિવાજી પહેલાંના કાળમાં રાષ્ટ્રીય સ્ફૂર્તિના શબ્દો મનાતા.'

વાંચનકળા

સમજાવતા આ લેખના અંતે તમને એ વિષયનું વાચનનું અને પ્રગતિકારક જ્ઞાન મળશે.

વાંચવામાં પણ કળા રહેલી છે એ ઘણાને ખબર નહિ હોય. એક જ લખાણ વાંચવાનું શરૂ કરનારી બે વ્યક્તિઓમાંથી એક તે જલદી વાંચી રહે છે, જ્યારે બીજાને તેનાથી બમણો વખત લાગે છે. તે છતાં પહેલીને તે લખાણમાંની ઓછી વસ્તુઓ યાદ રહે છે. તેટલી બીજાને યાદ રહેતી નથી આનું કારણ શું? જવાબ એક જ છે કે પહેલીએ વાચનની કળા હસ્તગત કરી છે; બીજીએ નથી કરી.

નીચે આપેલો ફકરો ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જાઓ અને પછી તેની નીચે આપેલા સવાલોના જવાબો આપો. આથી તમારા વાચનમાં શી ખામી છે તે જણાઈ આવશે.

'આજે આપણે હૃદયસ્થ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરીએ કે હે હૃદયગમ દેવ ' હે જનતારૂપી જનાર્દન ' અમને સ્વરાજ્યના સાચા ઉપાસક બનાવ. સ્વરાજ્ય ઉપરની અમારી શ્રદ્ધા જાય તે પહેલાં જ અમારા શરીરમાંથી અમારા પ્રાણ ચાલ્યા જજો ' અમે આજ સુધી બહુ દુઃખ વેઠ્યું છે, તેથી કોઈ પર દુઃખ ગુજારવાની અમને બુદ્ધિ ન થજો. આજ સુધી પરાધીનતામાં સડ્યા છીએ. તેથી કોઈનું સ્વાતંત્ર્ય ખૂંચવી લેવાની વૃત્તિ કે શક્તિ અમારામાં ન આવો. સામ્રાજ્યના આગ્રહ મેદના ભોગ થઈ પડી, કોઈ કાળે બૌદ્ધિક સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની લાલસા અમારા હૃદયમાં જન્મવા ન પામો. આત્મબળ એકલાથી જ રક્ષાયેલાં ને આટલી તપશ્ચર્યાથી મેળવેલું સ્વાતંત્ર્ય અમારા દુર્બળતા તથા બેદરકારીથી કલુષિત ન થાઓ. અનંતકાળ સુધી પરાક્રમ, સંયમ અને વિનયના ફરજરૂપે દુનિયામાં તે શોભતું રહો.'

હવે આ ફકરો વાંચતી વખતે તમે (1) જીભ કે હોઠ હલાવતા હતા? (૨) તમારા મગજમાંથી અવાજ નીકળતો હતો? (૩) વાંચતાં વાંચતાં તમે કોઈ શબ્દો સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા? (૪) વાંચતી વખતે લીટીની ઉપર તમારી આંગળી પણ ફરતી હતી? (૫) તમારું માથું આમતેમ ફરતું હતું?

આમાંના એક પણ સવાલનો જવાબ હકારમાં હોય તો તમારા વાચનમાં એટલી ખામી છે, તમારી વાચવાની ઝડપ એટલી ઓછી છે. આ ખામીઓ દૂર કરીને વાચનનો વાચક મિનિટના ૨૦૦થી વધુ શબ્દો વાંચી શકે છે ને જે વાંચે છે તેનો અર્થ આમ જ સમજતો હોય છે. એવા વાચકને વાક્યનો અર્થ બેસાડવા તેને ફરીથી વાંચવું પડે છે.

વાચનની કળાનાં મુખ્ય સાધનો બે: આંખ અને મગજ. આંખથી શબ્દો લેવાના અને મગજથી તેનો અર્થ તારવવાનો. તમારી નજરને બરાબર પકડી રાખો, ધ્યાનને સ્થિર રાખો. તમારા સ્નાયુઓને ઢીલા બનાવી દો, તમારા ગરદન અને આંગળીઓને પણ સ્થિર રાખો અને માત્ર આંખો જ પાના ઉપર ફેરવો. આમ, જે બધું વિચાર કરવા સાધનોની જરૂર છે તેનો જ ઉપયોગ કરો. તમારી શક્તિઓનો દુર્વ્યય ન કરો. માત્ર આંખો અને મગજ વડે તમે સારી નવલકથાથી માંડી ભારે વાચનનું કોઈ પણ પુસ્તક સરળતાથી વાંચી શકશો.

પણ આંખનો ઉપયોગ કરવો કેવી રીતે? [illegible]

તથી તે આંખનો [illegible] ...
માત્ર આંખોનું જ હલનચલન થાય છે; પણ તે એવીરીતે કે આંખોને શબ્દો સિવાય બીજું કશું જ દેખાતું નથી શબ્દ વાંચતી વખતે આંખ સ્થિર હોય છે અને વાક્ય વાંચતાંવાંચતાં આંખ ફરે છે.

વાચતી વખતે એક લીટી વાંચતાં કેટલેક ઠેકાણે આંખ અટકે છે. એક નબળો વાચક ૩ ઇંચ લાંબી એક લીટી વાંચતાં ૬ વાર અટકે છે, સામાન્ય વાચક ૪ વાર, જ્યારે બાહોશ વાચકને માત્ર બેથી ત્રણ વાર જ અટકવું પડે છે. જેમ માણસ વધુ વાર અટકે છે તેમ રસ્તામાં જ તેની શક્તિ ખલાસ થઇ જાય છે, અને ને છેડા સુધી પહોંચે છે ત્યારે પણ થોડું, ને કેટલીક વાર તો મુદ્દલ પણ યાદ રાખી શકતો નથી.

વાચતી વખતે આખ જેમ બને તેમ ઓછાં સ્ટેશને અટકે તે માટેનો ઉપાય એ છે કે એકએક શબ્દવાર વાચવાની નહિ પણ એકીસાથે શબ્દસમૂહ વાચવાની ટેવ પાડવી. પોતાની સ્મરણશક્તિથી જગતભરમાં પ્રખ્યાત થએલા વિવેકાનંદ વિષે એમ કહેવાય છે કે તે આખો ફકરો ને ફકરો આખને ક્યાં યે અટકવા દીધા સિવાય વાંચી શકતા. આપણે એટલું બધું નહિ તો યે એક આખું વાક્ય (અથવા વાક્ય લાંબું હોય તો તેના બેત્રણ ભાગ સામટા) વાંચવાની ટેવ પાડવી જોઇએ હવે નીચે બે વાક્યો આપ્યાં છે, તેમાં ક્યાંક્યા અટકવું જોઇએ તે નિશાની કરીને બતાવ્યુ છે:

જગતના કોઇપણ દેશે | હિંદ જેટલા મહાપુરુષો | પેદા કર્યા નથી.

દેશની પ્રગતિ તથા સલામતીનો આધાર | માત્ર તેના નેતાઓ પર જ નથી.

આમ દરેક શબ્દ જુદોજુદો ન વાંચતા ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શબ્દ–સમૂહ સાથે વાચવાની ટેવ પાડવામાં આવે તો ઝડપથી તથા ચોકસાઈથી વાચવાની માણસની શક્તિ અનેકગણી વધી શકે.

પણ દરેક વાક્યમા ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શબ્દસમૂહો સ્પષ્ટ-રીતે જુદાજુદા પડી પણ ન શકે. તેથી આખું વાક્ય ને વાક્ય સામટું વણથોભ્યું વાચવાની આંખને ટેવ પાડવી જોઈએ બાહોશ વાચકને એ શબ્દસમૂહો કે વાક્યો–વચ્ચે થોભીને વખત ગુમાવવાની પણ જરૂર પડતી નથી. તે તો સડસડાટ વાંચ્યે જાય છે.

આમ, વાચનની કળા હસ્તગત કરવાનો પહેલો નિયમ એ કે, માત્ર આખો અને મગજની મદદ વડે શબ્દસમૂહો વાંચવાની ટેવ પાડીને તમારી વાચવાની ઝડપ સુધારો.

પણ વાંચવું એ સાઈકલ ચલાવવા જેવું છે. સીધા અડચણ વગરના રસ્તા પર આપણે ઝપાટાબંધ સાઈકલ ચલાવી શકીએ છીએ, પણ ગીરદીવાળા અટપટા રસ્તા પર ધીમેધીમે સંભાળીને ચલાવવી પડે છે. તે જ રીતે જે પ્રકારનું સાહિત્ય આપણે વાંચતા હોઈએ તેને અનુસરીને આપણે વાચવાની પદ્ધતિ રાખવાની હોય છે. એકાદ નવલકથા આપણે જે ઝડપે તથા જે રીતે વાંચીએ તે ઝડપે તથા તે રીતે વિજ્ઞાન અગર ગંભીર વિષયનું પુસ્તક ન વાંચી શકીએ

સાધારણ રીતે વાંચવાની ત્રણ પદ્ધતિ ગણાય : (૧) ઝડપથી વાંચવું; (૨) જોઇતું સાહિત્ય શોધવા માટે ઉપલક દૃષ્ટિ ફેરવીને વાંચવું; અને (૩) અભ્યાસ કરવાની દૃષ્ટિથી ધીમેધીમે વાંચવું હવે આ ત્રણ પદ્ધતિ પૈકી કઈકઈ પદ્ધતિનો તમે નીચેના પાંચ પુસ્તકો વાચવામાં ઉપયોગ કરશો ?

(૧) 'અર્વાચીન કવિતા': કાવ્ય પરના ગંભીર વિવેચનવાળું પુસ્તક

(૨) માસિકમાં આવેલી કોઈ વાર્તા

(૩) એરોપ્લેનની બનાવટ તથા કાર્ય સમજાવતો લેખ

(૪) [illegible]

(૫) હાસ્યમય ટુચકા.

જો તમને વાચનની કળાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ હશે તો તમે (૨) અને (૫) માટે ઝડપી વાચન રાખશો, (૪) માટે ઉપલકિયું વાચન અને (૧) તથા (૩) માટે અભ્યાસયુક્ત વાચન કરશો

તમે જ્યારે આનંદ ખાતર અથવા હળવું વાચન કરતા હો તે વખતે ઝડપી વાચન ઉપયોગી છે. પણ ઝડપની સાથેસાથે નવલકથા કે વાર્તામાંના કોઇ મહત્ત્વનાં નામ તથા મુદ્દા ન ભૂલી જાઓ તે ખાસ જોવું જોઇએ નહિતો તે વાર્તામાંનો સાચો રસ તમે નહિ માણી શકો. હવે, ઝડપથી ને સાવચેતીભરીરીતે વાંચવાની તમારી શક્તિ કેટલી છે તે નીચેનો નાનકડો પ્રસંગ વાંચીને તેની પછીના સવાલોના જવાબો તમે કેટલા સાચા આપી શકો છો તે પરથી જણાશે.

'એક વરુ ગામમાંથી એક બકરું ઉપાડીને પોતાની બોડ તરફ જતું હતું ત્યા રસ્તામા સિંહ મળ્યો. સિંહે કંઇ પણ દલીલ કર્યા વિના વરુના મોંમાથી શિકાર આંચકીને પોતાની ગુફા તરફ ચાલવા માડયું. સિંહ જરા આગે ગયો એટલે વરુ બોલ્યો: 'આમ કોઈનો માલ પડાવી લેતાં શરમ નથી આવતી ?' સિંહ હસીને બોલ્યો : 'અને આપને તો આ માલ બકરાના માલિકે હોંશથી ભેટ દીધો હશે ખરું !'

૧. વરુ કોને ઉપાડી જતો હતો ? ઘેટાને કે બકરાને ?.

૨. વરુને સિંહ ક્યાં મળ્યો ? ગામમાં, બોડ પાસે કે રસ્તામાં ?

જ્યારે ઢગલાબંધ માહિતીમાંથી પોતાને જોઇતું સાહિત્ય શોધી કાઢવાનું હોય ત્યારે ઉપલક દૃષ્ટિએ જોઇ જવાની શોધક દૃષ્ટિથી વાંચવું પડે છે. આવે વખતે એક ડિટેક્ટિવની માફક તમારે વાંચવાનું હોય છે. દરેક વસ્તુ કાળજીપૂર્વક વાચવા પાછળ વખત બગાડવો પરવડતો નથી. પૅરેગ્રાફ કે વાક્યની શરૂઆતના માત્ર થોડાક શબ્દો વાંચ્યા ન વાંચ્યા કે તરત બીજે ઠેકાણે તમારે નજર દોડાવી જવાની હોય છે. તમારે જોઈતા સાહિત્યને લગતો ક્યાંક એકાદ શબ્દ દેખાય કે તેને તરત પકડી લેવાનો હોય છે. આમ, આ પદ્ધતિમાં એક ફકરા પરથી બીજા પર કૂદકા મારવાના હોય છે.

પણ કોઇ ગંભીર વિષયનું વાચન કરવાનું હોય તે વખતે અભ્યાસ-યુક્ત વાચન ઉપયોગી છે. તે માટેનું સમીકરણ આ પ્રમાણે છે:

ધીમી ગતિ + એકાગ્રતા = અભ્યાસયુક્ત વાચન

તેમાં ધીમેધીમે વાંચવાની સાથે તમારે આગલા ફકરાના વિચારો પકડી રાખી તેનો બીજા ફકરા સાથે કેવોક મેળ મળે છે તથા આખા પુસ્તક કે લેખમાં તે વિષયને કેવીરીતે ચર્ચ્યો છે તે સર્વવસ્તુ મગજમાં પકડી રાખવાની હોય છે. એકાગ્રતાથી કરેલું આ જાતનું વાચન લાભકર્તા છે.

વાચનની કળાના હેતુઓ બે : એક તો લખાણમાંના વિચારોને પચાવવા; અને બીજું, વાચનને જેમ બને તેમ ઝડપી બનાવવું. ઉપર જણાવેલી કેટલીક સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો માણસની વાચવાની શક્તિ અસાધારણરીતે વધી જાય.

નવાં પુસ્તકો

કલ્યાણરાય જોશીભાઈ બક્ષીનું જીવનવૃત્તાંત: ઈડર રાજ્યના એક વખતના દીવાન તથા છપ્પનિયા કાળમાં ભગીરથ રાહતકાર્ય કરનાર શ્રી કલ્યાણરાય બક્ષીનું વિસ્તૃત જીવન વૃત્તાંત: લે૦ ને પ્ર૦ હિંમતલાલ કલ્યાણરાય બક્ષી; **વિરાટ જાગે:** દેશી રાજ્યમાં પ્રજાજાગૃતિ તથા ક્રાંતિ આલેખતું નાનકડું નાટક: લે૦ નાથાલાલ દવે, ૧૧૧૬, કૃષ્ણનગર, ભાવનગર.

વાસુદેવ બળવંત ફડકે

સ્વાતંત્ર્યના શહીદો [૮]

૧૮૫૭ના પરાજ્ય પછી જ્યારે પ્રજા પારતંત્ર્યની શાંતિશય્યામાં મોહનિદ્રા લેતી હતી ત્યારે હિંદમાં સૌ પ્રથમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ઘોષણા કરીને બ્રિટિશ સલ્તનત સામે એકલે હાથે પહેલો સશસ્ત્ર બળવો જગાવનાર હિંદના આ આદ્ય ક્રાંતિકારીનો જન્મ ઈ. ૧૮૪૫ની ૪થી નવેમ્બરે કુલાબા જિલ્લાના શિરઢોણ ગામમાં એક પ્રતિષ્ઠિત ને શ્રીમંત કુટુંબમાં થયેલો. માત્ર અંગ્રેજી ત્રણ ધોરણ સુધીનું જ શિક્ષણ લઈ, જી. આઈ. પી. રેલવેમાં ૧૦ રૂપિયાના પગારે તે નોકરીએ ચડ્યા, અને ત્યાંથી કૉલેજના કારકુન તરીકે રહ્યા પછી છેવટે ૧૮૬૫ના અરસામાં પૂનામાં 'મિલિટરી ફાઇનાન્સ ઑફિસ'ની સરકારી નોકરીમાં સ્થિર થયા.

સરકારી નોકરી સ્વીકારવા છતાં તેમના અંતરમાં તો સ્વાતંત્ર્યની જ્વાળા પ્રજ્વળી રહી હતી. પૂનામાં ઠેરઠેર દેખાતા ગત-વૈભવનાં જીવતા સ્મારકો સમા પેશ્વાઈ વખતના ભગ્નાવશેષો તેમની સ્વાતંત્ર્યઝંખનાને વધુ સતેજ કરતા. ચિત્તની એવી બેચેન સ્થિતિમાં ઇ. ૧૮૭૨માં ગંભીર માંદગીને બિછાને પડેલી માતાની અંતિમ મુલાકાત નોકરીના બંધનને કારણે લઈ ન શકવાથી તથા તેમના શ્રાદ્ધ માટે પણ રજા ન મળવાથી ગુલામી વિરુદ્ધની તેમની ચીડ વધુ ઉગ્ર બની. પોતાની આ ભાવના લોકોમાં ફેલાવવા તેમણે પ્રભાત ફેરી કાઢવા માંડી તથા આજુબાજુનાં ગામોમાં પ્રચાર કરવા માંડ્યો.

આમ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની તેમની તમન્ના જ્યારે આકાર લઈ રહી હતી ત્યારે જ, ૧૮૭૬–૭૭માં મહારાષ્ટ્રમાં ભયાનક દુકાળ પડ્યો. લોકોની દુઃસ્થિતિ જાણવા તે બધે ફર્યા અને જનતાનાં અકથ્ય દુઃખો જોઈ તેમનું અંતર કકળી ઊઠ્યું. પોતાથી બની શકે તેટલી તનમનધનપૂર્વક મદદ તો કરી. પણ તેટલાથી શું થાય? આવી [illegible] સ્થિતિમાં તેમના અંતરની વેદના દૃઢ નિશ્ચય રૂપે તેમના મુખ વાટે બહાર પડી: 'ઓ મારા હિંદુસ્તાનવાસી બંધુઓ! જેમ દધીચિ ઋષિએ પોતાનાં અસ્થિ દેવોના કલ્યાણ માટે કાઢી આપ્યાં હતાં તેમ હું પણ મારો પ્રાણ તમારા કલ્યાણ માટે કાઢી આપીશ.' આવા ભીષ્મ નિર્ધાર સાથે તે પૂના પાછા આવ્યા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે નિશ્ચિત માર્ગની યોજના આંકવા લાગ્યા.

તે કાળે લોકોની સ્વાતંત્ર્ય-તમન્ના શમી ગઈ હતી, એટલું જ નહિ પણ સત્તાવનની અંધાધૂંધી તથા પરાજ્ય પછી અંગ્રેજોએ દેશમાં સ્થાપેલી શાંતિ લોકોને ગમી ગઈ હતી. અંગ્રેજોના ચાતુર્ય અને રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિથી પણ લોકો અંજાઈ ગયા હતા. મહારાષ્ટ્રમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને સાર્વજનિકકાકા 'સાર્વજનિક સભા' દ્વારા સ્વદેશીનો પ્રચાર કરી લોક પ્રજા-જાગૃતિનું કાર્ય કરતા હતા; પણ ફડકેનું ક્રાંતિકારી હૃદય આ નાનકડા કાર્યથી કેમ સંતોષ માને? સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ માટે તો શસ્ત્રાસ્ત્રનો જ [illegible] જ આવશ્યક છે એમ તેમને તો લાગ્યું, અને તે માટે મજબૂત ક્રાંતિકારી સંગઠન ઊભું કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે ઉત્સાહથી કામે લાગ્યા.

ક્રાંતિનું શિક્ષણ આપવા તેમણે ગુપ્ત વર્ગો શરૂ કર્યા. તેમાં યુવાનોને તલવાર ચલાવતાં, બંદૂક ફોડતાં તથા ઘોડેસવારી કરતાં શીખવવા માંડ્યું. દેશદાઝવાળા ઉત્સાહી યુવાનો તેમને વીંટળાઈ વળ્યા. પણ રાજ્યક્રાંતિ કરવા માટે બે વસ્તુઓ આવશ્યક છે: માણસો અને પૈસા. મનુષ્યબળ માટે શહેરના સુશિક્ષિત મધ્યમ વર્ગના લોકોને બદલે પૂનાની આસપાસના ગામડાંઓના અભણ પણ લડાયક ઝનૂનવાળા 'રામોશી' લોકોની મદદ લેવાનો નિશ્ચય કરી તે વારંવાર આસપાસનાં ગામડાંઓમાં જઈ રામોશી લોકોને અંગ્રેજ વિરુદ્ધ આંદોલન માટે તૈયાર કરવા લાગ્યા. આ મનુષ્યબળ ભેગું કર્યા પછી પૈસા મેળવવા માટે ક્રાંતિકારીઓનો રાજમાર્ગ ગણાતો લૂંટ અને ધાડનો રસ્તો લેવાનું તેમણે ઠરાવ્યું. અને તે માટે ઈ. ૧૮૭૯ના ફેબ્રુઆરીમાં તેમણે પૂના છોડ્યું અને ગામડાંઓમાં જઈ અંગ્રેજ સલ્તનત સામે ખુલ્લો 'બળવો' પોકાર્યો.

ત્યાર બાદ ધામારી, વાલ્હે, નિંબગામ એમ એક પછી એક ગામો પર ફડકેની નીડર અને નિર્ભીક ધાડો પડવી શરૂ થઈ. પારતંત્ર્યના કાજળકાળા અંધકારમાં થયેલા આ તેજસ્વી ચમકારાથી મોહનિદ્રામાં પડેલો દેશ સફાળો ઊઠ્યો. મહારાષ્ટ્રમાં તો ફડકેનું નામ ઘેરઘેર પહોંચી ગયું. સરકાર ચોંકી ઊઠી અને ચાંપતી તકેદારી લેવા માંડી પણ ફડકેની હિંમતભરી પ્રવૃત્તિ વણઅટકી ચાલુ જ હતી. ચિખલી અને પળસ્પે ગામ પણ લુંટાયાં. ખુદ પૂના પર ફડકેનો હુમલો આવે છે એવી પણ અફવા ઊડેલી, અને બરાબર તે જ દિવસે પૂનાના વિશ્રામબાગ મહેલમાં મોટી આગ લાગવાથી તો સરકારના હોશકોશ ઊડી ગયા. રામોશીઓની મદદથી બળવો જગાવનાર ફડકેનો આ પ્રયાસ માવળા લોકોની મદદથી સ્વરાજ સ્થાપનાર શિવાજી મહારાજના જેવો લોકોને જણાવા લાગ્યો.

અંગ્રેજ સરકારને હવે ડર લાગ્યો અને તેણે આકરા ઉપાય લેવા માંડ્યા. ફડકેને પકડી લાવવા માટે ૪ હજાર રૂપિયાનું ઇનામ જાહેર કર્યું અને એક મોટી સેના સાથે મેજર ડેનિયલને આ બળવો દાબી દેવા મોકલવામાં આવ્યો. ફડકેએ પણ તે માટે સામાં પગલાં લેવા શરૂ કર્યાં. તેણે પોતાની સહીથી એક જાહેરનામું બહાર પાડીને તે વખતના મુંબઈના ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેમ્પલનું માથું લાવનારને મોટું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું. મેજર ડેનિયલ ઠેકઠેકાણે મોટી સુસજ્જ પલટણો મોકલીને ફડકેને પકડવા (અનુસંધાન પૃ. ૧૧૬ મે)

Vlada Richtr
Nam Republiky 8
Ostrov pkarlovy Vary (Czechoslovakia)
16th Feb. 1948

પ્યારા મિત્ર,

તમારા ૨૪મી જાન્યુઆરીના પત્રનો જવાબ આજે લખી શકું છું. તમારા એ પત્રનો ઉત્તર મારા મિત્ર ચાર્લ્સને બદલે હું આપું છું તે માટે કૃપા કરીને મને ક્ષમા કરશો. પણ તેનું કારણ એ છે કે મારો મિત્ર અંગ્રેજીમાં સંતોષકારક લખી શકે તેમ નથી. તે માટે તે બહુ દિલગીર છે. હું તમને તેનાં હાર્દિક વંદન પહોંચાડું છું જોકે હું પણ અંગ્રેજી ભાષા સારીરીતે લખી શકતો નથી તે માટે ઘણો દિલગીર છું. પણ હું આશા રાખું છું કે તમે મારી ભાંગીતૂટી અંગ્રેજી સમજી શકશો, અને વિનતિ કરું છું કે મારી એ ત્રૂટી તમે નભાવી લેશો.

૧૯૪૭ની ૧૧ મી સપ્ટેમ્બરના મારા પત્ર સાથે અમારાં નામ-સરનામાંહિંદ મોકલ્યા પછી અમારા પત્રનો જવાબ મળવાની આશા અમે છોડી દીધેલી. આથી જ્યારે તમારો પત્ર આવ્યો ત્યારે અમને ઘણું આશ્ચર્ય થએલું. તમારા એ પત્ર માટે હું તમારો આભાર માનું છું અને વચન આપું છું કે મારી શક્તિની મર્યાદા બહાર નહિ હોય ત્યાં સુધી આપણા વચ્ચે મૈત્રી સાચવી રાખવા હું પ્રયત્ન કરીશ એક એશિયાવાસીની યુરોપવાસી સાથેની—એક હિંદીની એક ઝેકની સાથેની એ મૈત્રી છે હવે તમારા પત્ર તરફ વળું ને તમારા પ્રશ્નોના જવાબ આપું.

પ્રથમ તો હું મારા પોતાને વિષે થોડુંક જણાવું, કે જેથી મેં મોકલેલા મારા ફોટો દ્વારા તમને મારો સારો પરિચય મળી રહે. હું એક ૨૫ વર્ષનો એક યુવાન છું. મારી ઊંચાઈ ૧૮૨ સેન્ટિમીટર છે તમારો ને મારો જીવનમાર્ગ પણ એક જ—વેપાર—છે પણ મેં મારો વેપારનો અભ્યાસ પૂરો કરી લીધો છે ૧૯૪૨માં પ્રાગની કમર્શિયલ એકેડેમીમાંથી હું તેનો સ્નાતક થયો હાલ હું લશ્કરમાં છું અને સેકન્ડ લેફ્ટેનંટનો હોદ્દો ધરાવું છું. અમારા દેશમાં પ્રત્યેક યુવાને બે વર્ષ લશ્કરમાં નોકરી કરવી જ જોઈએ એવો નિયમ છે. વળી હું નોકરી કરવા સાથે અત્યારે યુનિવર્સિટીમાં કાયદાનો અભ્યાસ પણ કરું છું. એ અભ્યાસ પૂરો થયે મને J.U.Dr. (Jurist Universitae Doctor)ની પદવી મળશે.

હવે હું તમને અહીંની શાળાઓનો શિક્ષણક્રમ સમજાવું. દરેક ૬ વર્ષના બાળકે અહીંની 'સામાન્ય-શાળા'માં ફરજિયાત દાખલ થવાનું હોય છે. ત્યાંનો પાંચ વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી સિવિલ શાળાનો ૪ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ હોય છે, અને તે પૂરો કર્યા બાદ ત્રણ વર્ષનો વેપાર કે હાથકારીગરીનો અભ્યાસક્રમ હોય છે, હુન્નર વ્યવસાયના શિક્ષણ સાથે વિદ્યાર્થીએ શાળાનું શિક્ષણ ચાલુ રાખવું જોઈએ; અથવા તો સામાન્ય-શાળાનું શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી વિદ્યાર્થીએ માધ્યમિક શાળાનું ૮ વર્ષનું શિક્ષણ લેવાનું હોય છે, જેને અંતે તે સ્નાતક થાય છે. માધ્યમિક શાળાઓ ઘણા પ્રકારની હોય છે: (૧) વ્યાકરણશાળા-અથવા લેટિન શાળા: જેમાં પાછળથી તત્ત્વજ્ઞાન શીખવાનું હોય છે અને એનું શિક્ષણ પૂરું થયા પછી Ph. Dr.ની પદવી મળે છે; (૨) રીઅલ-શાળા: જેમાં ઉદ્યોગધંધાનું વિજ્ઞાન ભણવાનું હોય છે; અને તેને અંતે Inj. Tech.ની પદવી મળે છે; (૩) રીઅલ-લૅટિન-શાળા: જેમાં વૈદક અથવા કાયદાનું શિક્ષણ લેવાને અંતે M. U. Dr. અથવા Justice J.U. Dr.ની પદવી મળે છે. (૪) વેપારની શાળા: જેમાં ૪ વર્ષનો અભ્યાસ કર્યા પછી બીજાં ૪ વર્ષ માધ્યમિક શાળામાં ગાળવાનાં હોય છે. અને તે પછી વેપારના ઉચ્ચ શિક્ષણની શાળામાં ભણવાનું હોય છે. તેની પદવી: Comm. Ing.

અમારી હાઈસ્કૂલ (કૉલેજો)નો અભ્યાસ-પણ સંકુચિત મર્યાદાવાળો નથી. તેનો અભ્યાસ પૂરો કરતાં પણ ઓછામાં ઓછાં ... વર્ષ લાગે છે અને કેટલાકને તો ૧૦ કે તેથી વધુ વર્ષ પણ લાગે. પણ તે તો પરીક્ષાઓ પૂરી કરવા પર આધાર રાખે છે. છેલ્લા કેટલાક સમયથી રાજકારણમાં જ જીવન વ્યતીત કરવા માગનારાઓ માટે રાજકારણ માટેની પણ હાઈસ્કૂલ કાઢવામાં આવી છે.

ઉપરાંત, વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટે અહીં ખાસ શાખાઓ છે. દા.ત. હસ્તોદ્યોગ શાળા, પોર્સીલેઇન (મારીકામની) શાળા, ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓ માટે કળાશાળા વગેરે. આ સિવાય બીજી કઈ કઈ શાખાઓ છે તે હું જાણતો નથી. પણ તમારી જાણ માટે એક વાત લખું: આખા યુરોપમાં જૂનામાં જૂની ગણાતી અમારી પ્રાગની ચાર્લ્સ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થયે આ વર્ષે ૬૦૦ વર્ષ પૂરાં થતાં હોવાથી તેનો એક મહોત્સવ અમે ઊજવવાના છીએ. (તેનો સ્થાપક ચાર્લ્સ ૪થો ૧૪મી સદીમાં એક રાજા થઈ ગયો.) હું આશા રાખું છું કે આ ઉપરથી તમને અમારી શાળાઓ વિષે ઘણો ખ્યાલ આવી ગયો હશે.

યુવકો માટે અમારા દેશમાં ઘણાં મંડળો છે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓનું પણ સંગઠન સાધવામાં આવે છે. આ સિવાય દરેક શાળામાં એક વિદ્યાર્થી-સમિતિ હોય છે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના રાજકીય પક્ષ બળ અનુસાર પ્રતિનિધિઓ મોકલે છે. વળી ૧૮ વર્ષની ઉંમરનો પ્રત્યેક યુવક કે યુવતી—વિદ્યાર્થીઓ સુદ્ધાં—અમારી પાર્લમેન્ટના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર ધરાવે છે અને ૨૪ વર્ષ બાદ કોઇ પણ વ્યક્તિ પાર્લમેન્ટના સભ્યપદ માટે ચૂંટણીમાં ઊભી રહી શકે છે. આ ઉપરથી તમે જોશો કે અમારું રાજતંત્ર લોકશાહીના સિદ્ધાંતો પર જ ચાલે છે.

હાલ અમારા દેશમાં નીચે પ્રમાણે રાજકીય પક્ષો છે: (૧) કૉમ્યુનિસ્ટ પક્ષ, જે રશિયામાંના પક્ષ જેવો જ છે અને ઇંગ્લંડના મજૂર પક્ષને કંઇક મળતો આવે છે. (૨) ચેક સોશિયાલિસ્ટ, (૩) સોશિયલ ડેમોક્રેટ અને (૪) પીપલ્સ પિલિંગ, જેના સભ્યો ધર્મ પર વધુ ભાર મૂકે છે. આ સિવાય બીજા કોઈ પક્ષો અમારે ત્યાં નથી ગઈ ચૂંટણીમાં ૩૨ ટકા જગ્યાઓ કબજે કરીને વિજેતા પક્ષ બનેલ કૉમ્યુનિસ્ટ પક્ષ સિવાય અમારા બીજા બધા જ પક્ષો લોકશાહી પ્રમાણે વર્તનારા છે. કૉમ્યુનિસ્ટો પણ જોકે પોતા માટે એ જ દાવો કરે છે, પણ તમે તો કૉમ્યુનિસ્ટો વિષેનો દુનિયાનો ખ્યાલ કદાચ જાણતા હશો પણ ચેક કૉમ્યુનિસ્ટો વિષે તમને ખબર નહિ હોય કે મે માસમાં થનારી અમારી પાર્લમેન્ટની નવી ચૂંટણીમાં આ પક્ષ ૫૨ ટકા મત કબજે કરવાની ખ્વાહેશ ધરાવે છે. પણ હું ધારું છું કે તે અશક્ય હશે અને એ ચૂંટણીમાં લોકશાહીનો જ વિજય થશે. પણ અમારા દેશના રાજકીય જીવન વિષે હું તમને જુદા પત્રમાં લખીશ કારણ ટૂંકાણમાં તે સંપૂર્ણ ચિત્રનું બયાન આપવું અશક્ય છે વળી યુરોપની આર્થિક કટોકટીની અમારા દેશ પર પડેલી અસર વિષે તમે પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ પણ હું તમને પાછળથી આપીશ.

અને હવે ટૂંકામાં ચેકોસ્લોવાકિયા વિષે હંતકથા પ્રમાણે સ્થા-

પહેલી મળતી ઐતિહાસિક તવારીખ ઈ. ૬૩૧ની છે, જે વેળા સામો (Samo) નામના રાજાએ પહેલું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યારથી ચેકો અને જર્મનો વચ્ચે ઝગડા શરૂ થયા. શાંતિ જાળવી રાખવા રાજા સેંઈન્ટ વેન્સેસ્લોસે (St. Venceslaus) ઈ. ૯૨૮ માં જર્મનોને વાર્ષિક ખંડણી ભરવી પડતી. પણ ત્યાર બાદ ચેક રાજ્ય સ્વતંત્ર થયું અને કેટલોક કાળ તો ચેકના રાજાની સત્તા જર્મનો પર પણ ચાલતી. આમ ઈ. ૧૯૨૧ સુધી ચાલ્યું પણ ત્યાર પછી દેશદ્રોહીઓને કારણે અમે અમારું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવ્યું, તે ત્રણ સદી સુધી. અમારા બીજો ભાગ સ્લોવાકિયા, માગીઆર (Magyars) લોકો પચાવી પડયા હતા. એ સ્લોવાકિયા તથા ચેક-બન્ને વિભાગો પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી, ૧૯૧૮ની ૨૮મી ઑક્ટોબરથી સ્વતંત્ર થયા, અને અમારા પહેલા પ્રમુખ થૉમસ મૅસરિક મસારિકે (જેમનું ચરિત્ર 'કુમાર'ના ગયા અંકમાં માસની 'વ્યક્તિ-વિશેષ' તરીકે આવી ગયું છે) અમારી પહેલી સરકાર સ્થાપી. ૧૯૩૮ સુધી તે સ્વતંત્ર સરકાર રહી પણ ત્યાર બાદ ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સના દ્રોહને કારણે અમે અમારી સ્વતંત્રતા ગુમાવી. જર્મનોએ અમારા દેશનો કબજો લીધો અને બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. તે કાળમાં અમ ચેકો પર જે જે વીત્યું છે તે તો અકથ્ય છે. જર્મનોના એ અત્યાચારો આગળ અમને તો એમ લાગ્યું કે આથી તો લાખનીઓ સારા. ઈ.૧૯૩૮ થી ૧૯૪૫ના તે કાળમાં સ્લોવાકિયાને દેશદ્રોહીઓની મદદથી અમારાથી જુદું પાડવામાં આવ્યું, જે એક અલગ દેશ તરીકે મિત્રરાષ્ટ્રોની સામે લડ્યું હતું. આખરે ૧૯૪૫ની સાલ આવી અને અમે ફરી સ્વતંત્ર બન્યા. હવે હમેશા માટે અમે આ સ્વાતંત્ર્ય ટકાવી રાખીશું.

ઔદ્યોગિક અને વેપારની દૃષ્ટિએ તો અમારો દેશ બિનહરીફ છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ યુરોપ વચ્ચે તે સદા એક પૂલ સમાન રહ્યો છે. અમારું નાનકડું પ્રજાસત્તાક યુરોપનાં નાનાં રાજ્યોની વચ્ચે આવેલું હોઈ યુરોપનું હૃદય કહેવાય છે. અને જર્મન શાસન પહેલાં તો અમારો દેશ સમૃદ્ધ હતો. પણ ત્યાર બાદ અમે પણ પૂરા લુંટાઈ ગયા હોવાથી એમ કહી શકાય નહિ. આજે અમારા દેશની વસતિ ૧ કરોડ ૩૦ લાખ છે અને મોટા જંગી ઉદ્યોગો તથા અનેક નાના ઉદ્યોગો અમારે ત્યાં છે. પિલ્સનામાં આવેલા અમારા જગજાહેર સ્કોડા (Skoda)ના જંગી કારખાના વિષે તો કદાચ તમે જાણતા પણ હશો. પણ અમારા સૌથી વધુ વિશિષ્ટ ઉદ્યોગો તો છે કાચ અને પોર્સલિઇન(ચીનાઈ માટીકામ)ના, અને તેની ગુણવત્તાને કારણે અમારી એ ઉદ્યોગની વસ્તુઓ દુનિયાભરમાં નિકાસ થાય છે.

ખેતીવાડીમાં મુખ્યત્વે ઘઉં, રાઈ (એ નામનું અનાજ), ઓટ અને બાર્લી (જવની જાતનાં અનાજ)ની ઊપજ થાય છે. બાર્લી તો બીર (Beer) દારૂ ગાળવાના કામમાં જ લેવાય છે. Made in Czechoslovakia (ચેકોસ્લોવાકિયામાં બનેલું) એ અમારું ચિહ્ન હિંદમાં પણ જાણીતું હશે એવી હું આશા રાખું છું. જો મને પરદેશ નિકાસ કરવાની રજા મળશે તો કાચ અને પોર્સલિઇનમાંથી બનેલી કેટલીક વસ્તુઓ નમૂના તરીકે હું તમને મોકલીશ.

પૂરું કરતાં પહેલાં મારા કુટુંબ વિષે થોડું જણાવું. હાલ મારે ફક્ત મા જ છે. મારી બેનનું જર્મનોએ ૧૯૪૫ની ૧લી જાન્યુઆરીએ ખૂન કરેલું. મારા પિતા જે રેલવે ખાતાના પ્રધાનમંડળના ડાઈરેક્ટર હતા તે ૧૯૪૭માં ગુજરી ગયા. મારી માતા ચેકોસ્લોવાકિયાની રાજધાની પ્રાગ-પ્રાહ-માં રહે છે અને હું પણ હરકતમાંથી છૂટો થઈ મુલકી નોકરીમાં જોડાઈશ એટલે પ્રાગમાં જ રહીશ. અઢી લાખ વસ્તીવાળું ૧૨ લાખની વસતિવાળું પ્રાગ એક પ્રાચીન શહેર છે અને ઘણા પ્રવાસીઓ તો તેને દુનિયાનું સુંદરતમ શહેર કહે છે. તમને પ્રાગના વિવિધ ફોટોગ્રાફ મોકલીને આ વાત સમજાવવી બહેતર છે. પરદેશમાં જ્યારેજ્યારે હું એમ કહેતો કે હું પ્રાગમાંથી આવું છું ત્યારેત્યારે મને સાંભળવા મળતું કે 'કયું, પેલું સુવર્ણનગર ?' 'પેલી સુવર્ણનગરી પ્રાહા ?'

હું ધારું છું કે મેં સી. એસ. આર (ચેકોસ્લોવાકિયાનું ટૂંકું નામ) વિષે તમને પૂરતું લખી જણાવ્યું છે આવતા પત્રમાં હું ખાસ કરીને તમારા વ્યક્તિગત પ્રશ્નોનો વિગતવાર જવાબ લખીશ. તમારો જવાબ બનતી વહેલી તકે આવશે તો મને ઘણો આનંદ થશે. તમને અને તમારા કુટુંબને મારી ચેક સલામ 'નઝદર' (Nazdar.)

—તમારો વ્લાદા રિચ (Vlada Richtr)

તા. ક. મારા શોખ છે પ્રવાસ, ફોટોગ્રાફી, ટિકિટો, રમતો, લૉન ટેનિસ, સ્કિપિંગ ને ઘોડેસ્વારી. પ્રાગ જઈને ત્યાંથી અમારા દેશનાં ચિત્રોનું જે પાર્સલ હું તમને મોકલવાનો છું તેની સાથે હું ટિકિટો મોકલીશ; કારણ મારો ટિકિટોનો સંગ્રહ પ્રાગમાં છે. તેથી હાલ તરત હું મોકલી શકતો નથી તે માટે તમે મને ક્ષમા કરશો.

તમારા પત્રમાં કૃપા કરીને મને આટલું જણાવશોઃ ગાંધીજીના ખૂનની મહાદશુભિ તથા ત્યાર પછીની હિંદની રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે, ઉપરાંત, ઇંગ્લંડની સરકાર વિષે, હિંદ વિષે, અંગ્રેજ ભગલ ટસ્થાન જો કંઈ અભ્યાસ થયો હોય તો તે વિષે, તમારા ફકીરો ને યોગીઓ વિષે તમે જે જાણતા હો તે, અને અમારા કાચ અને પોર્સલેઈનની બનાવટો પૈકી તમારે શાની જરૂર છે તે વિષે.

INDIAN PEN-FRIENDS

(54) Rahul Thakore, C/o K. R. Thakore, 514 Diwan Buildings, Outside Panchkuva gate, Ahmedabad–Age: 16, Hobbies Sports, scouting. (55) Ariff A Bham, Nagina Street, Rander (Via Surat)–18, Stamps; (56) Chandrasinh Gordhandas Sampat, 429 E. Sandhurst Rd, Prarthana Samaj, Bombay-4–17, Music, photography; (57) Kantilal N. Shah, B. com, 8 Brojo Dalal St, Calcutta-6–23, Photography, cricket, politics. (58) Rajendra D. Patel, C/o D. P. Patel, Pratap Road, Wankaner (Kathiawar)–16, Stamps, coins, photography; (59) Nanalal Nathalal Vadagama, Haveli Street, Jamsalaya (Kathiawar)–18, Stamps, film-stars; (60) Dinesh Bole, East Bhuggatdhi Colliery, Jharia, Manbhum–16, Stamps, sports, photography; (61) M. Saeed A. Gabru, Tata School Road, Navasari (B.B.)–17, Stamps, coins; (62) Pinakin Surendraprasad Vyas, C/o Mahendra R. Vyas, Goti's Pole, Khadia, Ahmedabad–16, Games, touring, reading; (63) Bhanukumar G. Nana, Nishal Falia, Po. Matvad, Dist. Surat (B.B.)–22, Sports, photography, stamps; (64) Bhupendra Patel, C/o A. N. Patel, 7 Mani Niwas, Lady Harding Rd, Mahim, Bombay–16, Stamps, photography; (65) Kantilal K. Patel, Po. Govada, Ta. Vijapur, G. B. S. Ry, North Gujrat–24, Cricket, writing diary; (66) R. D. Mehta, C/o D. L. Mehta, 85A Elavia Building, Bombay-16–16, Stamps, sports; (67) Surendra M.

—22, Music, drawing, photography; (68) Khahdubhai J. Naik, Limda Chawl, Po. Dhamdachha, via Amalsad (Gujarat)—19, Stamps, music, autographs; (69) Kantilal R. Dhruva, C/o Messrs P. T. Maniar, 41 Bhoiwada 2nd, Bombay-2—30, Spiritual science, stamps, coins; (70) Jagdishchandra M. Oza C/o Oza & Co, Subhash Road, Aligarh (U. P.)—20, Drawing, photography, languages; (71) Bhanuprasad Amratlal Parikh, Three Streets, Umreth (B P.)—16, Literature, games; (72) Mukundrai Somapura, 'Mukund Niwas', Gorawadi, Palitana—19, Science, art; (73) Rasik D. Reshamwala C/o Prabhudas G. Reshamwala, Rampur, Surat—20, Photography, stamps; (74) Laxman H. Solanki, Chauhan Fali, Jamnagar (Kathiawar)—28, Music, photography, drawing; (75) Ramnik A. Shah C/o A. P. Shah, Bazar road, Wankaner (Kathiawar)—23, Wally-ball, novels; (76) Punamchand F. Gandhi C/o Navanitlal F. Gandhi, *Navi Khadki*, Mahudha, Dist. Kaira (B.P.)—16, Drawing, touring; (77) Dahyalal V. Patel, Vallabha Rd, Near Dudhia Kuva, Gozaria (North Gujarat) —24, Music, travelling, reading; (78) *Parshuram B. Amin Gokaldas Street, Vaso* (Via Nadiad)—19, Cricket, photography, stamps; (79) Batuk Pandya C/o Karunashanker B. Pandya, 114 Vitthalbhai Patel Rd, Ranchhoddas Kanji's Wadi, *Ground floor, Bombay-4—16, Stamps*, science, foreign languages, literature, (80) Vijayendra D. Patel, Vakil Block, Manekwadi, Bhavanagar (Kathiawar)—18, Science, films, (81) Shashikant Narottamdas Shah, *185 Bazar-gate Street, 2nd floor, Fort, Bombay-1*—16, Photography, science, sports, (82) Krishnkant C. Dikshit C/o C. M. Dikshit, Nani Brahm pol, Petlad, Via Anand, Gujarat—18, Cricket, swimming, cycling: (83) *Ashabhai Patel, 11 Jalan Tunku Hassan, Seremban*, via Singapore (Malaya)—24, Stamps, magazines, pictures; (84) Narendra N. Shethia, Dinesh Bhavan, 323F, Vincent Rd Matunga, Bombay-19—13, *Stamps, photography*; (85) Jitendra Chhaganlal Desai, Chhowala *Street, Sagarampura, Surat—16, Stamps*, coins, photography, sports; (86) Rasiklal Amratlal Shah, Wadia pole, Wadi, Baroda—21, Drawing; (87) *Dharmsadas Paramar C/o N.K. Tijoriwala, Khetwadi*, Main Rd, Bombay-4—18, Photography, stamps, sports; (88) Pravinkumar Shah, C/o Chaturlal C. Shah, Jeweller, Near Juni Mandai, Cambay (B.B C.I.)—20, *Stamps, autographs, photographs*; (89) Nagin Avalani, 150 Tankiwala Building, R. N. 13, Patel Road, Bombay-12—18, Stamps, photography; 90) Vinay G. Shah C/o G. P. Shah, Zampa Street, Vankaner (kathiawar)—17, Stamps, football. (*Please mention* 'Kumar' monthly from Ahmedabad India while writ-

ઝેકોસ્લોવાકિયાનાં સરનામાં

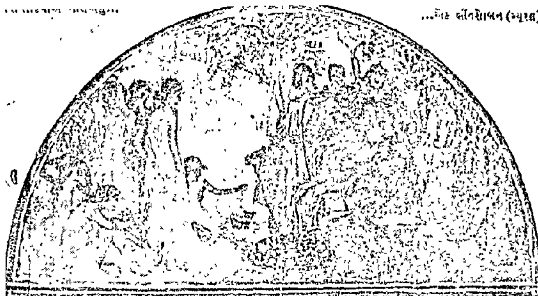
દરેક સરનામાને છેડે *Czechoslovakia* ઉમેરી લેવું.

(1) Alena Jaros, Konevova 1886, Prague XI—Girl, 13; (2) Stanislav Tatzl, Hotel Jezek Blansko—Boy, 18, Scouting; (3) Vladimir Vyoral, Prague-Ruzyne 84, *Near Aerodrome*—Boy, 21, All aspects of Indian life; (4) Lubomir Krozik; Posl. Vso, Konic c 470 U Prostejova—Boy, 21, Economics, Politics, music; (5) Alexander Sprinzel; 800 Tesla, Praha XIII—Boy, 19, Art, religion, Science; (6) Ruzena Spicka Usti Nadtlabem Strekov 1, Kopernikova U|212—Girl, 21, Literature, art, music, politics; (7) Bozena Stechova; Radlicka 32, Prague XVI—Girl, 16, Painting, Literature, Sports, (8) Alena Klemrova, Radlicka 53, Prague XVI—Girl, 16, Painting, literature, sports (9) Lubos Rehacek; Usezd 19, Prague III—Boy, 18, All aspects of life, youth movement; (10) Josef Flek Studenska 10, Prague XIX—Boy, 22, Indian customs, political movement; (11) Radko Kouba; Nerudova 624-23, Decin—Boy, 18, Architecture, politics; (12) Vaclav Jehlicka; Ostruzinova 2346, Praha-Zabehlice—Boy, 22, Radio Experiments, geography, chemistry (13) Frantisek Bouska; Pardubice-Nemosice 50—Man, 26, Geography, travel, sports, (14) Jaroslav Tobias Liben Rokycanova 1357, Prague—Man, 27, Politics, sociology, literature, post-stamps and cards; (15) Jo hne Neradova; 615, Hornomecholupska Street, Hostiwar By Prague—Boy, 18, Theatre, books, flying (16) Jaroslava Markova; Nam Generala Janina 7, Prague XIX—Girl, 18, Art, Literature; (17) Igor Saleplet; Sugar Raffinery, Louny—Man, 22, Indian life, Penfriendship; (18) Jiri Vandas, Pribram V-17—Man, 21, Literature, Economics; (19) Asta Rysova Bilovec: ul. gen. Jermenka 2—Girl, 19, Literature, photography, stamps; (20) Jiri Becvar; Vojtesska 11, Prague II—Man, 21, Music, science, Indian life; (20) Johana Hribkova; Pod Sibernym 476, Revnice—Girl 18; Literature, songs.

(કુમારેચ્છુ: કૃષ્ણવદન મોદી)

પરદેશના એક નવા પત્રમિત્ર

ઈંગ્લંડથી એક ભાઈનો અમારી પર પત્ર આવ્યો છે. તેમાં તેમણે હિંદમાંથી કેટલાક પત્રમિત્રો મેળવી આપવાની વિનંતિ કરી છે. તે લખે છે, 'તમારા દેશના કોઇ પત્રમિત્ર સાથે જો આપ મારો સંપર્ક સધાવી આપશો તો હું આપનો આભારી થઈશ. મારી ઉંમર ૧૬ વર્ષની છે અને લંડનની મેરીઅસની શાળામાં હું ભણું છું. મેં વૈદક(Medicine)નો અભ્યાસક્રમ પસંદ કર્યો હોઇ એ વિષયમાં રસ ધરાવતા કોઇ ભાઈ અગર બહેન મારી સાથે પત્રવ્યવહાર કરે તો મને ઘણો આનંદ થશે.' તે ભાઈનું પૂરું નામ તથા સરનામું: Derek Victor Le More, 23 B Launceston Place, Kensington, London, W-8, England.

વિસારે પડેલા એક ચુનંદા પારસી ચિત્રકાર અને રૉયલ ઍકૅડેમીશ્યન થનાર સૌ પહેલા હિંદી

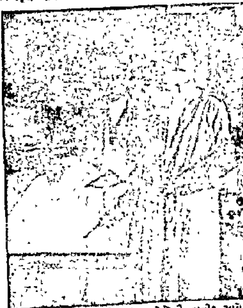
મર્હૂમ રુસ્તમ દાદાભાઈ સિયોદિયા

પારસી કોમ નાની હોવા છતાં તેમાં એવું ખમીર છે કે તે જીવનનાં લગભગ સર્વ ક્ષેત્રોમાં નામીચા નરરત્નોને ...વી શકી છે. મહાન વ્યાપારીઓ, રાજદ્વારીઓ, દાનેશ્વરીઓ, ...નવેત્તા, પ્રવાસી, સાહિત્યકારો કે ધંધાદારીઓમાં કોઇ ને કોઇ ...સી આગળ આવ્યો જ હશે. મુંબાઈની જહાંગીર આર્ટ ગૅલેરી ને રાજકા... એ કોમનો મોટો ફાળો છે અને તે ગુજરાતના ઇતિહાસની તરીકે ...રાતને શોભા આપે છે. કળાના ક્ષેત્રમાં સર જમશેદજી જીજી-...એ મોટી સખાવત કરી સર જે. જે. સ્કૂલ ઑફ આર્ટને જન્મ ...યો ત્યાર પછી ઘણા પારસી ...નો કળામાં પણ ઠીક પ્રવીણતા ...વી શકયા છે. સ્વ. પેસ્તનજી ...નજી અને મર્હૂમ પીઠાવાળા ...રતો સર્વશ્રેષ્ઠ તરીકે તરીકે ...ઈમાં મશહૂર છે; પરંતુ એમની પહેલાંની દરોબના એક તરુણ આશાવંત પારસીએ કળામાં ...રાથી પણ આગળ કર્યું અને કારકિર્દી મુંબઈમાં જરાજેટલી ...ક આપી ભુલાઈ ગઇ તે નોંધ જરૂરી છે.

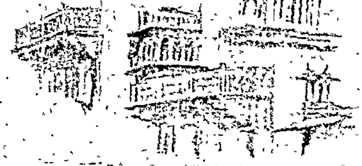
મર્હૂમ રુસ્તમ સિયોદિયા એક ...ભરપૂર કલાકાર હતા. તેમના-કલાની આત્મ પૂન અને ભક્તિ ... તેમને જો મુંબઇમાં યોગ્ય સ-...ને ને આશ્રય મળ્યાં હોત તો ...હીંમાં ચિત્રકલાનું કોઈ નવું જ ...નું લખાયું હોત. પરંતુ સાંભ- ... પ્રમાણે સરકારી નોકરીઓમાં આવેલા કલાકારોને આખાનની સાદરપી પ્રવીણતા પામેલા જુવાન-ની શક્તિ ને પ્રતિભાની ઈર્ષ્યા થતી હતી. અંતે તેને આગળ વધવામાં નડતરરૂપ પ્રયત્નો થતાં તેણે કાયમ માટે પોતાનો નિવાસ ઇંગ્લાંડ જ રાખ્યો ને હિંદ તેના પ્રસાદથી વંચિત રહ્યું.

ઈ. ૧૮૮૨માં મુંબાઈમાં જ એમનો જન્મ થયો હતો. એમના પિતા દાદાભાઈ સિયોદિયા બહેરામજી જીજીભાઇને ત્યાં કારભારી હતા. બાળક રુસ્તમજીને નિશાળે બેસાડયા, ત્યાં મહેતાજી તેમને 'ક ખ' ઘૂંટવા આપે તો તે ઉપર ન ઘૂંટતા ને બાજુમાં તેના જેવા જ વળાંક કરી બનાવતા. આમ તેણે તેની આંખ અને હાથની શક્તિનો પરચો બચપણમાં જ બતાવ્યો હતો. ઉપરના ધોરણમાં ગયા ત્યાં પણ તેમનો નાદ ચાલુ રહ્યો. લેસનમાં રસ ન પડે ત્યારે સ્લેટમાં કે ચાપડીમાં માસ્તરનાં અને નિશાળિયાનાં મોઢાં કે ચહેરા ચિત્રો કરતા અને પકડાઈ જતા ત્યારે બહાર ઊભા રહેવું પડતું.

ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરીને બારડા ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં તે દાખલ થયા અને ત્યાં ડ્રૉઈંગમાં ખૂબ આગળ રહી ને બચપણની ડ્રૉઈંગની ત્રીજી ગ્રેડની પરીક્ષા તેમણે પાસ કરી. એ ગાળાના ગાળામાં પણ તેમણે મોટા પ્રૌઢ કલાકારોની કૃતિઓની આલે-ખનકલા કરી હતી. એમના પિતાને ને મિત્રજનો ને એ બિલકુલ ગમતું નહોતું. પરંતુ આ તરફથી ઉત્તેજન મળતું પણ તેમની કિશોર વયમાં જ

કલાકાર સિયોદિયા : એમની આખરીની તસ્વીર સાથે

રેતમ સિયોદિયા વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે.
ડાબી બાજુ મથાળે: અન્યચિત્રો માટે ઝરૂખા ને ઘુમ્મટોનો અભ્યાસ; નીચે: અર્થચિત્રો માટે માનવ પાત્રોનો અભ્યાસ. (રેખા-ખડકોપી)

પિતા બેહિસ્ત પામ્યા. તેમણે કળાના શિક્ષણ માટે વિલાયત જવા નિશ્ચય કર્યો પણ તે પહેલા સર જે. જે. સ્કૂલ ઑફ આર્ટમાં ત્રણ વર્ષ પ્રાથમિક તાલીમ લીધી. એમને કોઈ શિક્ષક બતાવે તે ગમતું નહિ. પોતે જે કરે છે તે ખરું છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ હોવાથી જ એમ બનતું.

આમ, કળાનો નાદ તથા પ્રગતિ ધીમેધીમે આગળ વધતાં અને તે પોતાનાં જ સાધન ને સાહસથી વિલાયત ગયા અને ત્યાંની રૉયલ ઍકેડેમીમાં દાખલ થયા. એ શાહી કળાશાળામાં દાખલ થનાર તે પહેલા જ હિંદી હતા. સ્વમાનને લઈ વિલાયતના ખર્ચ માટે તેમણે કોઈ પાસે સ્કૉલરશિપ પણ માગી નહિ. તેથી ખર્ચમાં ઘણી કરકસર કરવી પડતી. હાથે રસોઈ કરવી, હાથે કપડાં ધોવાં, એમ બધી રીતે સંકોચ કરી માત્ર આઠાર શિલિંગમાં તે પોતાનું પૂરું કરતા. એ પરથી એમની અભ્યાસની ધગશ અને ચીવટનો ખ્યાલ આવે છે.

ઍકેડેમીનો પાંચ વર્ષનો કોર્સ પૂરો કરી, ઝળકતી કારકિર્દી સાથે રૉયલ ઍકેડેમીશિયન બની તે હિંદ આવ્યા ત્યારે એમને આશા હતી કે પ્રજા પોતાની ભારે કદર કરશે ને કળાના ઊંચા ધોરણ ઘડાશે, તથા તે દ્વારા દેશમાં પોતે ચિત્રકળાની ઉન્નતિ કરી શકશે. તેમણે સ્ટુડિયો શરૂ કર્યો અને પોતાનો ધંધો કાઢી કામકાજ શરૂ કર્યું.

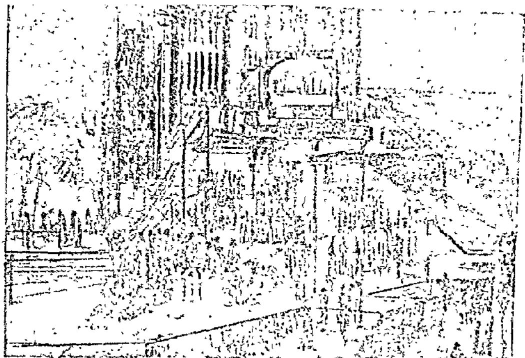
કેટલીક સારીસારી સંસ્થાઓ માટે તેમણે ઘણી તસ્વીરો પણ કરી અને વર્તમાનપત્રોમાં તેમની ભારે પ્રશંસા પણ થઈ. પરંતુ તેમના સ્વભાવમાં આકરાપણું હતું, તેથી બધી વખત કળાનાં ઉચ્ચ ધોરણનો પોતાનો આગ્રહ ચાલુ રાખીને પોતના સામાન્ય ગ્રાહકોની ગરજ માફક કામ તે કરી આપતા નહિ. ઘણીવાર ઘરાક છબિમાં સુધારો ફેરફાર કરવા કહે ત્યારે એ સહન કરી શકતા નહિ અને કહી દેતા કે 'હવે આગળ કંઈ નહિ થઈ શકે; જોઈએ તો પૈસા પાછા લઈ જાઓ.'

તસ્વીરકળામાં તો એમણે ખરેખર નવી શાસ્ત્રીય પ્રથા ઉપજાવી હતી અને ચાલુ રૂઢિમાંથી પ્રજાને બહાર લાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તેમનાં ચિત્રોના ફોટોગ્રાફ પરથી એ વાતની ખાત્રી થાય છે. એમણે કરેલું એક પારસી બાળકનું પોર્ટ્રેટ (મસ્તકનું મુખચિત્ર) તેમની કળાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે અને હાલ તે તેમનાં કલાકાર સુપુત્રી રૂમીબેન દાદાભાઈના કબજામાં છે. સર્વત્ર એની ખૂબ તારીફ થાય છે.

વચ્ચે તેમને મુંબઈમાં પ્રિન્સિપલ કૅપ્ટન ગ્લૅડસ્ટન સૉલોમને વાઈસ પ્રિન્સિપાલનો હોદ્દો આપવા કહ્યું; પણ તેઓ પોતાની શાખાના વડા તરીકે જ રહેવાના છે એમ સમજતા હતા તેથી ના પાડી દીધી.

હિંદમાં કોઈ કદર ખૂલતું નથી એવી લાગણી થતાં તેમણે એકાન્ત જઈ રહેવા નિશ્ચય કર્યો. તેમને એટલો બધો નિર્વેદ થઈ ગયો કે પોતાનાં કેટલાંક સારાં ચિત્રો અને આલેખોનો પોતાને હાથે જ નાશ કર્યો. તે મોટે ભાગે કુટુંબથી અલગ જોગેશ્વરી ખાતે એક એકાંત બંગલામાં જ રહેતા. એમનાં પુત્રી અઠવાડિયામાં એકવાર તેમને મળવા જતાં. એક વખતે તેમણે બંગલો ખાલી જોઈ પૂછ્યું કે 'ચિત્રો ક્યાં ગયાં?' ત્યારે તેમણે પોતાની નિરાશા જણાવી કહ્યું કે 'હવે તો હું તેનો નાશ કરીશ!' આ પરથી રૂમીબેન વાંસપાંસમાં બધાં ચિત્રો પોતાને ત્યાં લઈ આવ્યાં; નહિ તો તેના પણ એ જ હાલ થાત! આખી જિંદગી આકરી બનતાં તે છેલ્લી વખત ટૂંકું ટૂંક ગયા અને આખરે ૨૮મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૬ના રોજ હિંદનો એ એકલવાયો, ગુણાગ્રહી, અદનો કલાકાર પ્રભુની ગોદમાં આશ્રય લેવા પહોંચી ગયો.

રવિશંકર મ. રાવળ

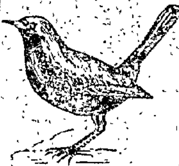
સીને-ફિલ્મ માટે ચિત્રસંયોજન : પેન્સિલ સ્કેચ (કલાકાર સિયોદિયાની સ્કેચ બુકમાંથી)

બાળકો અને નિસર્ગદૃશ્યોનાં અભ્યાસચિત્રો (કલાકાર રુસ્તમ દાદાભાઈ સિયોદિયાની સ્કેચ-બુકમાંથી)

ત્રણ અગ્નિની અંગુલી વડે
પ્રભુ ચૂંટી લીધું પ્રાણપુષ્પ તેં.
વર એવી વિભૂતિ સ્પર્શતાં
ન ઘટે અગ્નિથી ઓછું શુદ્ધ કૈં.

(સંસ્કૃતિ) —ઉમાશંકર જોષી

આસપાસનાં પંખી (૨૮)

દેવચકલી

આ ઋતુમાં વગર આમંત્રણે ઘરમાં પેસી નિઃશંક મને વિચરતું દેખાતું આપણું આ સુપરિચિત પંખી 'દેવચકલી', 'દેવલી' કે 'કાળીદેવ'ને નામે ઓળખાય છે. સર્વાંગે ઘેરો કાળો રંગ, પીઠ ભૂખરા રંગની, પૂંછડી-ના મૂળમાં નીચેની બાજુ લાલ રંગનું ઝાંખું, ઊડતી વખતે જ દેખાતો પાંખમાંનો સફેદ પટો અને પાતળી સહેજ સુકુમાર ચાંચ: એ તેનો નર પંખીનાં લક્ષણો; માદા તો સર્વાંગે ધુમાડિયા રંગની જ હોય છે.

પણ તેની વિશિષ્ટતા તો કોઇ મરદ મૂછા-ળાની મૂછો પેઠે હમેશાં પૂંછડી અક્કડ ઊભી રાખવાની ટેવ. લાંબો આકાશ ટેકવતી હોય તેવી સીધી રહેતી એ પૂંછડી આગળી તેમ ફર-તાં ને જોતાં વારંવાર ઊંચીનીચી થાય છે. તેમાં યે કોઇ હરીફનો સામનો કરવાનો હોય ત્યારે તો તે છેક માથે જઈ અડે છે!

ઉપરંગના ઝળકાટ વગરનું આ સુકુમાર પંખી, પંખીઓમાં સંગીત-સમ્રાટ મનાતા ગીરવરાળી વંશમાં જન્મેલું છે. તેની ગિ-ફારેબરી માનપ્રિયતાને કારણે 'હિંદના રૉ-બિન'નું મગરૂબીભર્યું ઉપનામ તે પામ્યું છે. તેનું ઝીણું સીસોટીવાળું, ધીમું, વિવિધતા-વાળું હર્ષમધુર ગાન એના સેવનકાળે તો ખૂબ આકર્ષક અને આહ્લાદક લાગે છે.

નરમ સુંવાળાં કીડા, ઈયળ આદિ જંતુ તેનો ખોરાક. તેમાં યે તેને ઊધઈનો ખીકાંબ આવતા હોવાથી ઘણુંખરું તે ઊધઈના રાફડા પાસે અવારનવાર જોવામાં આવે છે.

ઉનાળાની શરૂઆત એ તેનો સેવન-કાળ. ધનમાનાટથી આ કાળમાં તેનું આવો-રવાનું ભાગ્યે કલ્પાદથી જોવા છે. ભીંતની બખોલમાં કોઠિયા જેવો માળો બાંધી તેમાં તે બીજી રંગની છાંટવાળાં સહેજ લીલાશ પડતા સફેદ રંગનાં ત્રણ ઇંડાં તે મૂકે છે.

—('જનેશર'ના લેખ પરથી સંપાદિત)

સર મહારાજસિંગ—મુંબાઈ પ્રાંતના પહેલા હિંદી ગવર્નર

સવા સો વર્ષની બ્રિટિશ કારકિર્દીની ગોરા ગવર્નરોની અખંડ પરંપરા પછી મુંબાઈ જેવા મહત્ત્વના પ્રાંતના પ્રથમ હિંદી ગવર્નર નિમાવાનું ઉચ્ચ માન મેળવનાર સર મહા-રાજસિંગ હિંદના એક તેજસ્વી સપૂતોમાંના એક છે. આજથી ચાર દસકા પહેલાંથી શરૂ કરીને આજ સુધીમાં જેટલાં વિવિધ અને મહત્ત્વનાં સરકારી પદો પર તેમણે સફળ કામ-ગીરી બજાવી છે કે રાજકાજના વિવિધ અંગો વિષેનાં તેમના જેટલાં જ્ઞાન અને અનુભવ ભાગ્યે જ બીજી કોઇ વ્યક્તિને હશે. આવા વ્યાપક અનુભવ ઉપરાંત તેમની તેજસ્વી અભ્યાસપરાયણતા તથા કુશાગ્ર બુદ્ધિમત્તા પણ જાણીતાં છે.

ઈ. ૧૮૭૭માં યુક્તપ્રાંતના એક સંસ્કારસંપન્ન ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં સર મહારાજસિંગનો જન્મ થએલો. પિતાના ચાર પુત્રોમાં તે બીજા પુત્ર હતા. કપુરથલાની મોટી જાગીરની માલિકી ધરાવતા તેમના પિતા સર હરનામસિંગે પોતાના શિક્ષક ગોરખનાથ ચેટરજીના સહવાસથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરેલો અને તે અધ્યાપકનાં જ પુત્રી સાથે લગ્ન કરેલાં. જ્યારે હરનામસિંગના મોટા ભાઇ રાજા રણધીરસિંગ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે ૧૯૪૧માં ગવ-ર્નરે સર હરનામસિંગને 'રાજા'નો ઈલકાબ આપેલો.

પોતાના પુત્રોને પશ્ચિમની પદ્ધતિનું વ્યવસ્થિત શિક્ષણ મળે એ હેતુથી સર હર-નામસિંગે સર્વ પુત્રો તથા પુત્રીને નાનપણથી જ ઇંગ્લંડ ભણવા મોકલી આપેલાં. ત્યાં તેમના પર દેખરેખ રાખવા તથા તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરવા અંગ્રેજ મિશનરીઓ મૂકવામાં આવેલા, જેઓ પ્યૂરિટન ધર્મના નિયમબદ્ધ વાતાવરણમાં તેમને ઉછેરવા લાગ્યા. એક રા-જાના પુત્ર હોવા છતાં તે બુદ્ધિશાળી બાળકોને ત્યાં તદ્દન સાદું અને સંયમિત જીવન વ્યતીત કરવું પડતું. વાર્ષિક કેવળ ૨૫૦ પાઉન્ડ પર જ દરેકને નિભાવવાનું હતું. રજાના દિવસોમાં પરદેશની સહેલગાહને બદલે તેમને પેલા મિ-શનરી પાલકોનાં ઘરમાં આત્મોન્નતિના કડક પાઠ શીખવા પડતા. આ રીતે પૂરાં ૧૯ વર્ષ સુધી દેશના વિખ્યાત વિદ્યાલયમાં શિક્ષણ લઈ બૅરિસ્ટરની પદવી મેળવી ૨૪ વર્ષની વયે જ્યારે તે હિંદ પાછા ફર્યા ત્યારે ઉચ્ચ પ્રકારના શૈક્ષણિક દરજ્જા સાથે સાદા આદર્શ જીવનના પાઠો પણ જીવનમાં તેમણે ઉતારેલા હતા.

હિંદ આવતાં જ સરકારે તેમને યુક્ત પ્રાંતમાં સિવિલિયન નીમ્યા. હિંદ સરકારની રાજધાની કલકત્તામાં હતી તે કાળે તેમને હિંદ સરકારના શિક્ષણખાતાના ઉપમંત્રી નીમવામાં

આવ્યા. પણ પોતાના પ્રવૃત્તિમય જીવનનો મોટો ભાગ તેમણે યુક્ત પ્રાંતમાં જ વ્યતીત કરેલો. ઈ. ૧૯૩૫માં નવા કાયદા અનુસાર જ્યારે ગવર્નરની કારોબારીમાં હિંદી માણસો નિમાયા ત્યારે સર મહારાજસિંગને યુક્તપ્રાંતમાં ગૃહખાતાના મંત્રી નીમવામાં આવ્યા. તે હોદ્દાનાં બે વર્ષ દરમ્યાન તેમણે અનેક મહત્ત્વનાં કાર્યો કરેલાં. જવાબદારીભર્યાં કાર્યો કુશળતાથી પાર પાડવાની તેમની શક્તિ જોઈ તેમને ત્યાર પછી ઘણાં મહત્ત્વનાં પદ મળતા લાગ્યાં. જોધપુર રાજ્યના તે દીવાન નિમાએલા અને કાશ્મીરના પણ થોડો કાળ તે દીવાન હતા. લખનૌ વિશ્વવિદ્યાલયના તે ઉપકુલપતિ પણ હતા. ત્યાર બાદ સરકારે તેમને મૉરિશ્યસ ને બ્રિટિશ ગાયાનાના હિંદીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને એક વિસ્તૃત અહેવાલ તૈયાર કરવા મોકલેલા, જે કામ તેમણે કાળજીથી પાર પાડ્યું હતું.

પણ એમની મહત્ત્વની કામગીરી તો દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતેના હિંદના એજન્ટ જનરલ તરીકેની હતી ૧૯૩૨થી ૩૫ના એ કાળ દરમ્યાન તેમને ત્યાંના રંગભેદનો સારો એવો પરિચય થએલો અને હિંદીઓની હાડમારીઓ દૂર કરવા તેમણે સહૃદય પ્રયત્નો કરેલા.

ઈ ૧૯૪૬માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં હિંદ તરફથી જે પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવામાં આવેલું તેમાં તેમની રાજપ્રકરણની ઊંડી સમજને કારણે મહારાજસિંગનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો.

તેઓ ચાર્લી મેકાર્થીની માફક જાણે બીજો જ કોઇ માણસ બોલતો હોય તેવી બહુરૂપ-વાણી-અનુકરણ (Ventrioloquism)ની કળા જાણે છે. યુનોની સલામતી સમિતિના સભ્યો આગળ એક મોટો ઢિંગલો સામે રાખી તેની પાસે આ કળાવડે વિવિધ વકતાઓનાં ભાષણની નકલ કરી બતાવીને તેમને ખુશ કર્યા હતા. યુનોની આ રમૂજી બાજુને ન્યૂયૉર્કના છાપાંઓએ ઠીક પ્રસિદ્ધિ આપી હતી.

તેઓ આહારવિહારમાં ઘણા મિતાહારી અને નિર્વ્યસની છે આપણા પ્રાંતના ગવર્નર નિમાતા વેંત પહેલે જ ધડાકે જ્યારે તેમણે જાહેર કર્યું કે હવેથી ગવર્મેન્ટ હાઉસમાં દારૂનું એક બુંદ પણ નહિ વપરાય ત્યારે આજ સુધીની આ રૂઢ પ્રથા એકદમ બંધ કરવા માટે ઘણાને આશ્ચર્યધક્કો લાગેલો મહારાજસિંગ પોતે દારૂ તો શું પણ બીડી તમાકુને પણ અડતા નથી તેમણે લગ્ન પણ ઘણી મોટી વયે—૪૧ વર્ષની ઉંમરે કરેલાં. લખનૌની કૉલેજમાં 'ફૅકલ્ટી' તરીકે કામ કરતા શ્રીમતી ગુણવતી માયા દાસ સાથે પ્રેમ થતા તેમની સાથે તે લગ્નથી જોડાયા હતા મહારાજસિંગ પણ સ્નાતક હોઈ સંગીત ને સમાજસેવાના ખાસ શોખીન છે સર મહારાજસિંગ Y.M.C.A. ની હિંદની કારોબારી સમિતિના પ્રમુખ છે જ્યારે લેડી મહારાજસિંગ Y.W.C.A. ની કારોબારીનાં પ્રમુખ તરીકે કામ કરે છે

ઇગ્લંડથી બૅરિસ્ટર થઇ આવવા છતાં તેમણે ઘણા વરસ સુધી વકીલાત કરી જ નહોતી ગયે વર્ષે જ તેમણે પહેલો કેસ હાથમાં લીધેલો. રમતોના તે ઘણા શોખીન છે. આજે ૬૯ વર્ષની વયે પણ ટેનિસ, ફૂટબૉલ, ઘોડેસવારી અને શિકારનો તેમનો રસ હજુ જેવો ને તેવો છે. રાજકાજની સાથેસાથે તે સૂફીવાદ તથા ધાર્મિક કૃતિ હાસના ઊંડા અભ્યાસી છે. પોતે ચુસ્ત ખ્રિસ્તી હોઈ નિયમિતરીતે દેવળમાં જનારા છે. કાર્યમાં તે ઝડપથી નિર્ણય કરનાર અને વ્યવહારમાં ઘણા દક્ષ છે. તેમના કુટુંબનાં બીજાં માણસો પણ ઘણા અગત્યના હોદ્દા પર છે તેમના બહેન રાજકુમારી અમૃતકુંવર તો આપણી કેન્દ્રીય સરકારમાં આરોગ્યપ્રધાન છે. તેમના એક ભાઈ કુંવર દલીપસિંગ પણ પરદેશખાતાના કાયદાના સલાહકાર છે. સર મહારાજસિંગને ત્રણ બાળકો છે—બે પુત્રો ને એક પુત્રી.

આવા 'રાજપ્રકરણના ઊંડા અનુભ , અભ્યા ... ...,
ઉમદા રાજપુરુષ મુંબાઇ પ્રાંતને પ્રથમ હિંદી ગવર્નર તરીકે
તે મુંબાઈ પ્રાંતનું અહોભાગ્ય ગણાય ('ઓરીએન્ટ' પરથી)

સકરટેટી

વસંત ઋતુ ઊતર્યા પછી ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પૃથ્વી પર ગરમી ખૂબ પડે છે અને તે પ્રાણીઓના શરીરના કસનું શોષણ કરે છે આ રીતે શરીરમાંથી થતા શોષણના ઉપાયો પણ કુદરતે યોજી રાખ્યા છે. આ ઋતુના ઉપયોગ માટે કેરી, ફાલસા, દાડમ, નારંગી, દ્રાક્ષ, રાયણ, સકરટેટી, તરબૂચ, ગોરસઆમલી, ખજૂર વગેરે અનેક પ્રકારનાં રસદાર ફળો પેદા કર્યા છે. આ ફળોના ઉપયોગથી શોષણ અટકાવ થઇ શરીરના ઓછા થતા રસકસનો બદલો વળી રહે છે

એવું એક ફળ તે સકરટેટી. તેનું આ નામ તો મુસ્લિમ યુગમાં પડેલું. સંસ્કૃતમાં ષડભુજ ને મધુપાકા, મરાઠીમાં ખરબુજ કાકડી, સાકરમારશી, હિંદીમાં ખરબુજ, ખાબુક, હરાંગુલ અને ખરબુજ એવાં તેના નામો છે ગુજરાતીમાં ખરબુજનો અપભ્રંશ થઈ ખડબૂચું થયો છે. એનો સ્વાદ સાકર અગર ખાંડ જેવો મીઠો હોવાથી તેને સકરટેટી નામ મળ્યું. ષડભુજ એટલે છ ફાડવાળું પણ આ ફળ કયા હશે તે એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. કદાચ ફળ પરના આંકો તે હોઇ શકે. આ ઉપરથી અપભ્રંશ બનીને ષડભુજ=ખડબુજ બન્યું હોય. ગુજરાતમાં કેટલાંક સ્થળે તે ચીભડા નામથી પણ ઓળખાય છે.

આ ફળ તરબૂચનું સમકાલીન અને તેના જ વંશનું છે તે નદીની તળેટીમાં બારે માસ થાય છે, પણ ઉનાળામાં વધારે થાય છે કે મોસમમાં તડકો આકરો પડવાથી ખડબૂચાં સારાં પકી રહે છે વાડાની જમીનમાં મૂળ અંદર ઊતરે ત્યાં સુધી વેલાને પાણી પાવું પડે છે. તેને ખાતર બહુ જોઇતું નથી અને ત્રણ મહિનામાં એ ફળે છે. ખડબુચાં તૈયાર થયાં પછી તેને રેતીમાં દાબ્યાં હોય તો તેમાં મીઠાશ વધારે આવે છે. મૂળ આગળ જે ખડબૂચાં થાય છે તેમાં મીઠાશ વધુ આવતી હોવાથી ચારપાંચ ખડબુચાં થાય એટલે વેલાનો લાંબો છેડો કાપી નાખવામાં આવે છે. વેલા ઉપર જો ઘણાં ખડબુચાં રહે તો તેમાં મીઠાશ રહેતી નથી અને તેનું કદ પણ મોટું થતું નથી સકરટેટીમાં બિયાં જુદાં જ રહેલાં હોવાથી તે સહેલાઇથી કાઢી નાખી શકાય છે. તેના ગર્ભનો ભૂકો જે 'પણો' કહેવાય છે તે મીઠાશ તરીકે રોટલી સાથે ખાંડ મેળવી ખાવામાં આવે છે.

તરબૂચ અને સકરટેટી બન્નેની સરખામણીમાં લોકમતમાં તરબૂચ ઉત્તમ ગણાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ સકરટેટી જ ઉત્તમ છે તે સ્નિગ્ધ, મધુર, પાકવાથી શીતળ, વીર્ય વધારનાર ને પિત્ત દાબનાર છે. વળી તે કોઠાને શુદ્ધ કરનાર મૂત્રલ, બળ આપનાર ને ભારે છે તેથી તેના અતિસેવનથી તે ઉદરવાયુ, તથા ગરમી કરે છે ખાટી સકરટેટી રક્તપિત્ત કરવાવાળી, મૂત્રલ ને અપથ્ય છે સકરટેટીમાં જલ, પૃથ્વી, અને અગ્નિ તત્ત્વો છે, જ્યારે તરબૂચમાં અગ્નિતત્ત્વ નથી સકરટેટી ભારે હોવાથી પ્રમાણમાં ન ખાવાની સંભાળ રાખવી જોઇએ તે મૃદુ, રેચક, વાયુનાશક, પિત્તનાશક અને કફકારક છે.

સકરટેટી શરીરની અંદર જઇ શીતળતા આપે છે. તેનામાં બીજાં ફળો કરતાં પૃથ્વીનો ભાગ વધારે હોવાથી તે બળ પણ આપે છે તેની વાસ તેના સ્વાદને કહી આપે છે. જે નદીનું પાણી મીઠું હોય છે ત્યાંની સકરટેટી સારી હોય છે. વેલાથી વિખૂટી પડયા પછી તાપમાં રહેવાથી તે ગંધાઇ જાય છે અને ચોમાસું થતાં કે વરસાદ પડતાં તેમાં સડો પેસે છે. એનાં કાચાં ફળ શાક તરીકે પણ વપરાય છે.

—રામજીભાઇ અં ભ

(ચિત્રમય જગત)

કોઈ પણ સ્વતંત્ર દેશની હદ... ને સંરક્ષણનો મુખ્ય આધાર તેના રાષ્ટ્રીય લશ્કર પર હોય છે. લશ્કર એ દેશની કરોડરજ્જુ ગણાય છે. આજ સુધી અંગ્રેજો, પ્રજા સમસ્તને લશ્કરી શિક્ષણના પરિચયથી તદ્દન અંધારામાં રાખી પોતાની સત્તાની મજબૂતી પૂરતા ઓછું ભણેલા સૈનિકો તૈયાર કરી પોતાની મુઠીમાં રાખતા; પણ હવે પરિસ્થિતિ પલટાઈ છે. લશ્કર ઊભું કરવાની જવાબદારી હવે આપણા પર આવી છે તે માટે દેશના લશ્કર વિષે પ્રજામાં-ખાસ કરીને યુવાનોમાં આત્મભાવ કેળવવા સાથે હવે લશ્કરી શિક્ષણ તરફ પણ રુચિ અને પ્રેમ પ્રકટવાં જરૂરી છે. એને માટે થોડા સમયમાં સરકાર તરફથી ફરજિયાત લશ્કરી શિક્ષણ અપાવાનો પણ સંભવ છે. તે માટે યુવકોમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જ લશ્કરી જીવનનો પરિચય તથા તાલીમ આપવાની યોજના થવી જોઈએ. તો જ આપણા દેશના સૈન્યને સતત ઉત્સાહી, રાષ્ટ્રીય બુદ્ધિવાળા, સુશિક્ષિત યુવાનો મળતા રહેશે, એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત પ્રજાજીવનમાં પણ શિસ્ત ને પૌરુષનું તેજ પથરાશે. એ દૃષ્ટિથી, શાળાના શિક્ષણની સાથેસાથે લશ્કરી તાલીમ આપતી નાશિકની ભોંસલા લશ્કરી તાલીમ શાળા હિંદની એક અગત્યની ખોટ પૂરી પાડતી ઉપયોગી શાળા છે.

પંદર વર્ષ પર સૅન્ડહર્સ્ટ નામે એક હિંદી શિક્ષણશાસ્ત્રી ઈંગ્લેંડની વૂલિચ અને ક્રૅાયડનની બ્રિટિશ સર્વિસ તાલીમી કૉલેજોના સુખદ સંભારણા લઈ હિંદ પાછા ફર્યા હતા. તે ઉપરથી તેમણે અહીં પણ ભાવિ હિંદી સૈનિકો તૈયાર થઈ શકે એવી એક ખાસ કુમારશાળા ખોલવાનું વિચાર્યું, જેમાં વિદ્યાર્થીઓને ચાલુ શિક્ષણક્રમના વિષયોની સાથે લશ્કરી તાલીમ પણ મળે.

પણ આવા સાહસને સરકાર ટેકો આપશે કે કેમ એ વિશે એમને શંકા હતી, કારણ કે તે વખતના મુંબાઈના ગવર્નર સર ફ્રેડરિક સાયક્સ સાથેના વાર્તાલાપમાં એમને કહેવામાં આવેલું કે લશ્કરી શાળાઓ શરૂ કરવાની જવાબદારી સરકારની છે, કોઈ અંગત વ્યક્તિઓની નહિ. છતાં આથી નાહિંમત ન થતાં એમણે તે વખતના હિંદી સૈન્યના કમાન્ડર-ઈન-ચીફ સર ફિલિપ શેટવૂડ સાથે આ વિષય પર ચર્ચા કરી. ફીલ્ડમાર્શલે કહ્યું કે જો તમારી શાળા પરિણામે હિંદી લશ્કરને સારા માણસ પૂરા પાડીને સમૃદ્ધ કરે તેમ હોય તો અમારી બનતી સહાય અમે કરીશું. આમ, એ અધિકારી તરફથી અનુમોદન મળતાં, સૅન્ડહર્સ્ટે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો; ને તેમની સહાયથી, કમાણું ગયે જ મહિને સ્વર્ગસ્થ થયેલા ડૉ. મુંજેએ અશ્રાન્ત પરિશ્રમપૂર્વક રાજવીઓ તથા વેપારીવર્ગ પાસેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા ભેગા કરી નાશિક જેવા ઐતિહાસિક સંબંધો ધરાવતા શહેરમાં નૂતન ઢબની શાળા આણી.

આ શાળાની વિશેષતા એ છે કે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીનું મૅટ્રિક સુધીનું બૌદ્ધિક શિક્ષણ આપવા સાથે ત્યાં શારીરિક અને લશ્કરી શિક્ષણ પણ યોજનાપૂર્વક અપાય છે. વિદ્યાર્થીઓને રાઈફલનો ઉપયોગ કરવાની તથા બંદુકબાજીની તાલીમ માટે ખરા કારતૂસ વાપરવા દેવાની બ્રિટિશ સરકારે પરવાનગી આપી હોય એવી આ પહેલી જ બિનસરકારી શાળા છે. એકી વખતે ૫ હજાર કારતૂસ વપરાય એ રીતે વર્ષમાં ૧ લાખ ઉપર કારતૂસ વાપરવાની આ શાળાને સરકાર તરફથી રજા છે. બંદુકબાજી સાથે ઘોડેસવારી પણ ત્યાં શીખવાય છે તથા તરવા માટે 'ગંગા તુલસી સ્વિમિંગ પૂલ' નામનો ૧૦૦×૫૦×૧૦ નો મોટો હોજ પણ છે.

ઊંચા સપાટીથી ૨૦૦૦ ફૂટ ઊંચાઈએ રમણીય વાતાવરણ ધરાવતા ૧૭૦ એકર જમીનના વિસ્તાર વચ્ચે આવેલી શાળા એક નાના છતાં સુઘડ મકાનમાં ચાલે છે. આ મકાન સાથે પાંચ બૅરેક જોડવામાં આવેલાં છે. શાળાની ચારે બાજુ શિવાજીનાં પરાક્રમોનું સ્મરણ કરાવતી સુંદર ટેકરીઓ છે તથા ૧ માઈલ દૂર નાસિક ... અને પવિત્ર ગોદાવરી નદી વહે છે.

હિંદુ, ખ્રિસ્તી, યહૂદી તથા પારસી એવા વિવિધ ધર્મ ને જાતિના હિંદના જુદાજુદા પ્રાંતના ૧૦૯ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ આજે ત્યાં શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે. લશ્કરી શિક્ષણ ઉપર શાળાનો ખાસ ભાર હોવાથી રોજના ત્રણ કલાક ત્યાં લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત રાખવામાં આવી છે. સવારે ૭ વાગ્યે બ્યૂગલ વાગતાં જ વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થઈ પી. ટી. (ફિઝિકલ ટ્રેઈનિંગ-શારીરિક તાલીમ) તથા બંદૂકના શિક્ષણ માટે કવાયત મેદાન પર હાજર થાય છે. સવારે આ શિક્ષણ લીધા પછી સાંજના ઘોડેસવારી તથા તરવાનું શિક્ષણ અપાય છે. લશ્કરી તાલીમમાં સમૂહ કવાયત, ધ્વજ સંકેત, સંગીનનો ઉપયોગ, સ્થિર તથા હાલતાંચાલતાં નિશાનો પર નિશાનબાજી, નકશાવાચન તથા વ્યૂહરચનાનો સમાવેશ થાય છે. તે સિવાય નદી તરી જવાની, ટેકરીઓ ચડવાની, લશ્કરી સંચાલનની અને ગેરીલા યુદ્ધની પણ તાલીમ આપાય છે. લશ્કરમાં જોડાવા ઈચ્છનાર માટે ૭ માસની ટૂંકી મુદતના અભ્યાસક્રમો પણ શાળા તરફથી યોજાય છે. શાળામાં તૈયાર થયેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આજ હિંદી લશ્કરમાં મેજર, કૅપ્ટન તથા લેફ્ટેનંટ જેવા મહત્ત્વના હોદ્દા પર છે જે બતાવે છે કે શાળાનું શિક્ષણ સર્વાંગીણ તથા ઊંચી યોગ્યતાવાળું છે.

હિંદ સ્વતંત્ર થતાં તેના પર આવેલી તેની વિશાળ સરહદોના રક્ષણની મહત્ત્વની જવાબદારી પાર પાડવા જુવાનોને લશ્કરમાં નેતાગીરી મળે તે રીતે તૈયાર કરવા પડશે. તે માટે યુવકો મોટા પ્રમાણમાં આવી શાળાઓમાં રસ લે તે ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

ટંગ્સ્ટન—એક ઉપયોગી ધાતુ

પૃથ્વીમાં બહુ થોડા પ્રમાણમાં મળી આવતી આ ધાતુ તેના વિશિષ્ટ ગુણધર્મોને લીધે હમણાં અતિ ઉપયોગી નીવડી છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે દુશ્મનોના શસ્ત્રાસ્ત્રોની ભાળ આપતા રડારની બનાવટમાં અને યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઘવાયેલા સૈનિકોને સાજા કરવા તથા જીવતા રાખવા માટે તેનો ઉપયોગ અદ્વિતીય લેખાયો હતો.

વિશ્વની બધી વસ્તુઓ જે ૯૨ મૂળ તત્ત્વોની બનેલી છે તેમાં ટંગ્સ્ટન ૭૪મું મૂળ તત્ત્વ છે. સફેદ-આસમાની રંગની આ ધાતુ સખત છતાં વાળી શકાય એવી, અને વજનમાં લોખંડ કરતાં બમણી ભારે હોય છે. આજથી દોઢસો વર્ષ પહેલાં તેનું નામ આપનાર સ્વીડિશ વૈજ્ઞાનિકે તેને છૂટી પાડીને ઉદ્યોગમાં લેવાના પ્રયત્નો કરેલા, પણ નિષ્ફળતા મળેલી. ઈ. સ. ૧૯૦૫માં તેનો ઉપયોગ વીજળીના દીવામાં આવતી ફિલામેન્ટ તરીકે થવા માંડ્યો અને ઈ. ૧૯૨૨માં ઉદ્યોગના ક્ષેત્રોમાં પણ તેનો વપરાશ થવા માંડ્યો.

ટંગ્સ્ટન વિરલ ધાતુ છે કેમકે જે ટંગ્સ્ટાઈટમાંથી તે શોધાય છે તે રેડિયમ આપતા પીચબ્લૅન્ડ કરતાં પણ મેળવવું મુશ્કેલ છે. સ્યામ, બ્રહ્મદેશ, ચીન? એ ટંગ્સ્ટાઈટ પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલિયામાં વિપુલતાથી તથા થોડું યુગાન્ડા, બ્રાઝિલ ને નૈઋત્ય આફ્રિકામાંથી પણ મળી આવે છે.

ટંગ્સ્ટન અત્યંત સખત, વળે એવી અને તેજાબોથી ના કટાય એવા વિરલ ગુણધર્મોવાળી ધાતુ છે તે એટલી તો મજબૂત છે કે

તેમાંથી માથાના વાળ કરતા પણ બારીક તાર ખેંચી શકાય છે. ને તેને ટીપીને વરખ જેવાં પાતળાં પતરાં બનાવી શકાય છે. એ બંને વસ્તુઓ ઘવાએલા સૈનિકોને સાજા કરવા માટે અને અંગ ઓછાંવાળાઓને રૂપાળા બનાવવા માટે વપરાય છે. તેનાં પતરાંમાંથી કૃત્રિમ નાક અને પેટની દીવાલ બનાવવામાં આવે છે; અને તેના તાર કપાએલા જ્ઞાનતંતુઓના છેડા સાંધવા માટે વાપરવામાં આવે છે

આપણા દેહના સ્નાયુઓ, માંસપેશીઓ ને રસસ્રોતો બહારના કોઈ પણ પદાર્થ સાથે ભળતા નથી. બહારના કોઈ પણ પદાર્થનો નાનો સરખો કણ પણ તે ફેંકીને બહાર કાઢી નાખે છે. પણ ફક્ત આ ધાતુ [illegible] સાથે જ સંધાઈ જતાં ના હોય! આથી શરીરમાંશસ્ત્ર-વિદ્યાને વાઢકાપની ક્રિયા માટે 'સંપૂર્ણ ધાતુ' (Perfect Sur[illegible] Metal) લેખી છે. અગાઉ અશક્ય મનાતાં કેટલાંક રી-કન્સ્ટ્ર[illegible] ઑપરેશનો હવે શક્ય બન્યાં છે. ઘવાએલા સૈનિકો, નાગરિ[illegible] હવામાં લડનારા સેનાનીઓના શરીર તેનાથી સાજાં ને અખં[illegible] થઈ શક્યાં છે ને સેંકડોને મરણની ઘાંટીમાંથી ઉગારી શકાયા.

ટૅન્ટેલમ અર્વાચીન યુગની વિરલ છતાં અત્યંત માનવોપયો[illegible] ધાતુ લેખાય છે

—ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિ[illegible]

રામનવમી

હિંદુ ધર્મના હાડેહાડમાં બે વિભૂતિઓ વ્યાપી ગઈ છેઃ રામ અને કૃષ્ણ. એ બંનેની ઉપાસનાથી હિંદુ ધર્મ જેટલો રંગાયો છે તેટલો બીજા કશાથી રંગાયો નથી. દુષ્ટોનો—રાક્ષસોનો—અસત્ય ને અનાચારનો નાશ કરી, અધર્મને સ્થાને ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરી સમસ્ત માનવજાત માટે ઉચ્ચ જીવનના અચલ આદર્શો નિર્માણ કરનાર એ બંને, માનવ જીવનના આદર્શ તરીકે, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ રૂપે ઇશ્વરના જ પ્રત્યક્ષ અવતારો મનાયા છે. આવી યુગદ્રષ્ટા વિભૂતિઓનો જન્મોત્સવ લોકો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તથા ધામધૂમથી ઊજવે તેમાં શું આશ્ચર્ય? આથી ભગવાન રામચંદ્રનો જન્મદિન 'રામનવમી' અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જન્મદિન 'જન્માષ્ટમી' આ દેશમાં આ-સેતુ હિમાચલ પર્યંત રાષ્ટ્રવ્યાપી ધાર્મિક ઉત્સવનું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

કથામાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે રામજન્મ પહેલાંની સ્થિતિ કેવી ત્રાસદાયક હતી! અસુરો ઉન્મત્ત બન્યા હતા. તેમના અધિષ્ઠ રાજા રાવણના જુલમ અને જોહુકમી કેવળ કુદરતી શક્તિઓ અને દેવો જ નહિ પણ નવ ગ્રહો સુદ્ધા તેના કિંકર થઈ રહ્યા હતા. પોતાના બળમાં રહોરહો એ આખી પૃથ્વીને કંપાવી રહ્યો હતો. ત્રાસી ગએલી પૃથ્વી ત્રાહિત્રાહિ પોકારતી સર્જનહાર પાસે ગઈ. સર્જનહારે તેને આશ્વાસન આપીને અંતે રાવણના નાશ માટે અવતાર લેવાની ખાત્રી આપી. પૃથ્વીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું કે એ અવતાર થયો ક્યારે સમજવો? સર્જનહાર કહે, 'જ્યારે પ્રજામાં શ્રદ્ધા જાગે, લોકોમાં સદાચાર ને ચારિત્ર્યની ઉપાસના થાય, જ્યારે ત્યાગ અને પ્રેમ લોકોમાં પ્રગટ થાય ત્યારે ઈશ્વરનો અવતાર થયો છે એમ માનવું'

ધર્માત્મા દશરથે તપશ્ચર્યા આદરી પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કર્યો. યજ્ઞપુરુષે પાયસરૂપ ચૈતન્ય તેને આપ્યું. દુનિયા રાહ જોવા લાગી. સંજોગો અનુકૂળ થયા. પાપની ઘડી પૂરી થઈ. પુણ્યનો ઉદય થયો ને આખરે રામજન્મ થયો. તે દિવસે પ્રજાએ મનઃપૂર્વક આનંદ કર્યો. હજુ રાવણ હણાયો નહોતો તોપણ પ્રજાએ ઉત્સવ કર્યો, કારણ સર્વ દુઃખ નિવારનાર ભગવાન રામચંદ્રનો જન્મ થઇ ચૂક્યો હતો. જેમ ખેડૂત આકાશના મેઘમાં સોળે આના પાક જોઇ લે તેમ પ્રજાએ મેઘશ્યામ રામચંદ્રમાં સ્વાતંત્ર્ય દેખ્યું, ધર્મરાજ્ય જોયું. તે દિવસથી માંડીને આટલો કાળ પ્રજાએ ચૈત્રી શુકલ નવમીએ ઓચ્છવ કર્યો છે, કેમકે તે દિવસે માણસમાં સત્ય પરની, ધર્મ પરની શ્રદ્ધા જાગી.

આ ઉત્સવનો વિધિ હિંદમાં દરેક ઠેકાણે લગભગ એકસરખો જ છે. ચૈત્ર સુદ નોમને દિવસે રામચંદ્રજીની કથા—રામાયણ—નું વાચન કે કીર્તન થાય છે, પણ તે એવી રીતે કે રામનો જન્મ થવાના પ્રસંગનું વર્ણન બરાબર મધ્યાહ્ને ૧૨ વાગ્યે આવે. એ વખતે રામજન્મ કરીને રામની મૂર્તિની પૂજા થાય છે તથા આનંદપ્રદર્શન રૂ[illegible] ગુલાલ ઉડાડવામાં આવે છે અને રામચન્દ્રજીના જયજયકાર[illegible] વાતાવરણ ગાજી ઊઠે છે. ધાર્મિક લોકો તે દિવસે આખો દિવ[illegible] ઉપવાસ કરે છે અને બીજે દિવસે મિષ્ટાન્ન ભોજન કરે છે [illegible] તો રામજન્મોત્સવ ઉજવાયા પછી ૧૨ વાગ્યા બાદ મિષ્ટાન્ન ભોજન કરે છે. હોમ, પ્રતિમાદાન આદિ વિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલ [illegible] પણ તે ખાસ ક્યાંયે પળાતા નથી. રામના અને વિષ્ણુના મંદિર[illegible] આ ઉત્સવ ખૂબ ધામધૂમથી ઉજવાય છે. ત્યાં પડવાથી નવ[illegible] સુધી રામાયણનું વાચન, કીર્તન તથા ભજન ચાલે છે અને નવમ[illegible] દિવસે પાલખીનો ભવ્ય વરઘોડો નીકળે છે. અયોધ્યા, ચિત્ર[illegible] રામેશ્વર વગેરે ઠેકાણે તો આ ઉત્સવ તથા વરઘોડો ખાસ જો[illegible] જેવો હોય છે ને દૂરદૂરથી ભાવિક લોકો તેના દર્શન માટે એકઠા થાય છે

પણ રામનવમી એ કેવળ રામજન્મની વધામણીનો જ તહે[illegible] નથી,—ન રહેવો જોઇએ. રામજન્મ આજથી ૪૫૦૦ વર્ષે [illegible] થયો તેમાં આપણે શું? એમ તો, એક માન્યતા પ્રમાણે, [illegible] જન્મને કશો ઐતિહાસિક આધાર ન હોતાં તે માત્ર કલ્પના છે પણ રામજન્મના આ ઉત્સવનો અર્થ એટલો સંકુચિત [illegible] રામનવમી એટલે ચારિત્ર્યનો ઉત્સવ, સદાચારનો ઉત્સવ, સ[illegible] ઉત્સવ. આપણા હૃદયમાં જ્યારે 'રામ'નો—સત્વનો જન્મ [illegible] ત્યારે જ આપણે ધન્ય થવાના. રામનવમીને દિવસે ઉતર[illegible] સાથે માનવીને જીવનધર્મ પ્રબોધતા ગ્રંથ રામાયણનું પ[illegible] ચેરચેર કરવાના આશય પાછળ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવાની રે[illegible] લાલસા નહિ પણ તેમાં પ્રબોધેલા આદર્શો આપણામાં ઉત[illegible] આકાંક્ષા હોવી જોઈએ. માનવજીવનને માર્ગદર્શક અનેક [illegible] રત્નો રામાયણમાં પડેલાં છે. રામચંદ્રજીનું નીતિશુદ્ધ દઢ[illegible] તેમની પિતૃભક્તિ, તેમનો ભ્રાતૃપ્રેમ, ટેકીલો સ્વભાવ, [illegible] વત્સલતા, એકપત્નીવ્રત આદિ સાત્વિક ગુણો અને ભગવતી [illegible] તેજસ્વી વિશુદ્ધ આચરણ, લક્ષ્મણનો ઉત્કટ ભ્રાતૃપ્રેમ, વ[illegible] આર્ય બનેલા હનુમાનની સ્વામીભક્તિ ને બ્રહ્મચર્ય—આ બધા પોતાના કરવાનો સંકલ્પ જો તે દિવસે કરીએ તો જ રામનવમી તહેવાર સાર્થ થયો ગણાય. સર્જનહારે રામજન્મ પહેલાં પ્રબોધ્યા પ્રમાણે 'આપણામાં આત્મશ્રદ્ધા જાગે, સદાચાર ને ચારિત્ર્યની ઉપાસના થાય અને ત્યાગ તથા પ્રેમ પ્રકટ થાય' તો આપણામાં 'રામ'નો—સત્વનો જન્મ થવાનો છે અને તો જ સ્વતંત્ર જીવન ઉજ્જવળ અને ઉન્નત થવાનું છે

[આકાશના તારાઓ ઓળખવાની તથા તેમનું રહસ્ય જાણવાની જિજ્ઞાસા કોનામાં ઉદ્ભવી નહિ હોય? પણ યોગ્ય માર્ગદર્શનને અભાવે ઘણાને તે હોંસ છોડી દેવી પડી હશે. નિર્દોષ આનંદ આપતી આ હોંસ પૂર્ણ કરવાના તથા ખગોળ-વિજ્ઞાનમાં સંશોધન કરવાના હેતુથી આણંદમાં એક 'તારક-મંડળ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, જે હિંદભરમાં આ જાતનું પહેલું જ મંડળ છે. ગુજરાતના ખગોળ-વિજ્ઞાનના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો દ્વારા સંચાલિત આ મંડળ તરફથી ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવા પુસ્તકો, તારા-નકશા આદિ પ્રસિદ્ધ કરવા સાથે 'આકાશગંગા' નામનું ખગોળ વિષયનું એક અભ્યાસયુક્ત ને સચિત્ર માસિક પણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે—જેમાંથી ઉપરનો લેખ ઉદ્ધરીને ઉતાર્યો છે. આ મંડળના સભ્ય થનારને તે ઉપયોગી માસિક તથા મંડળનાં વર્ષ દરમ્યાનનાં સર્વ પ્રકાશનો વિના લવાજમે મળવા ઉપરાંત વિદ્વાનો દ્વારા વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન પણ મળે છે.]

સપ્તર્ષિ મંડળ ઘણું જાણીતું અને પ્રખ્યાત તારકમંડળ છે. તેને ઓળખવું ખૂબ સહેલું છે. એપ્રિલ મહિનાની રાત્રીઓમાં ઈશાન તરફ નજર કરશો તો લગભગ એકસરખા તેજસ્વી સાત તારા જણાશે. તે પૈકી ચારનો ચોકડી જેવો આકાર બને છે. બાકીના ત્રણ તારા એ ચોકડી રૂપી પતંગને વળગાડેલી લાંબી પૂંછડી જેવા લાગશે.

સપ્તર્ષિને આમજનતા ગાડલીના નામથી ઓળખે છે. સપ્તર્ષિનાં બીજાં નામ ઋક્ષ અને શિખંડી છે. ઋક્ષનો અર્થ રીંછ અથવા ઋષિ થાય છે. પશ્ચિમના લોકો સપ્તર્ષિને 'બૃહદ્ ઋક્ષ' યા મોટું રીંછ Great Bear કહે છે. સપ્તર્ષિની છબિઓ જોતાં, જુદીજુદી સ્થિતિઓમાં એના પતંગ, ગાડલી, મંદિર પર ફરકતી ધજા, હળ, મોર અને સૂંઢ ઊંચી કરેલા હાથી જેવા આકારો સહેજે કલ્પી શકાય એમ છે.

સપ્તર્ષિના બધા તારા પૈકી છ તારા ચળકતા છે અને એક ઝાંખો દેખાતો છે. આ ઝાંખો તારો, સપ્તર્ષિના તારાઓને બંને બાજુથી ગણતાં બરાબર વચ્ચે આવે છે. એનું નામ છે અત્રિ. ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સાતે તારાઓના ઋષિ નામ આ પ્રમાણે છે: ક્રતુ, ... ક્રતુને જોડતી સીધી લીટી દોરીશું તો એ (પૃથ્વી તરફ લંબાવતાં) એક પ્રકાશિત તારા સુધી પહોંચતી જણાશે. એ તારો તે ધ્રુવનો તારો. ધ્રુવ-તારો બરાબર ઉત્તર દિશામાં છે. ધ્રુવતારાની આજુબાજુ ધ્યાનપૂર્વક જોશો તો સપ્તર્ષિ જેવો આકાર બનાવતું એક ઝાંખુ તારક-મંડળ નજરે પડશે. એનું નામ છે ધ્રુવમત્સ્ય યા લઘુ ઋક્ષ—Little Bear.

ઉત્તર બાજુ તારાઓનું નિરીક્ષણ કરતાં માલૂમ પડશે કે એ બધા તારા ધ્રુવતારાને કેન્દ્રમાં રાખી એની ચારે બાજુ ફરતા દેખાય છે. અને આ કારણે ધ્રુવને અચળ માનવામાં આવ્યો છે. પણ વાસ્તવમાં એમ નથી. ધ્રુવ પણ સરકતો તારો છે. નરી આંખે આ વસ્તુ જોઈ શકાતી નથી એટલે આપણે ધ્રુવતારાને સ્થિર માનીએ છીએ.

સપ્તર્ષિના વસિષ્ઠની લગોલગ નજીકમાં એક તારો જણાશે. એનું નામ છે અરુંધતી. જૂના કાળથી આ જાણીતો તારો છે. હિંદુઓમાં લગ્ન સમયે વસિષ્ઠ અને અરુંધતીના દર્શન કરવાનો રિવાજ હજી પણ ચાલુ છે. આરબ લોકોએ અરુંધતી-દર્શનને ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું છે. જૂના સમયના આરબી લોકો, આંખના તેજની પરીક્ષા કરવા માટે અરુંધતી-દર્શનની કસોટી યોજતા હતા. આંખનું તેજ સારું હોય એને જ અરુંધતી નરી આંખે દેખાય છે. વસિષ્ઠ અને અરુંધતી જોડિયા તારા લાગે છે, પણ ખરીરીતે એ બંને એકબીજાથી ઘણા દૂર છે.

સપ્તર્ષિનું ખાસ આકર્ષણ એની ચોકડીવાળો આકાશી વિભાગ છે. નરી આંખે એ સ્થાનમાં ૧૨ જેટલા ઝાંખા તારા સહેજે જોઈ શકાય છે. પણ આજના મોટા દૂરબીન વડે જોતાં એ વિભાગમાં લગભગ ૧૫૦,૦૦૦ તારા હોવાનું જણાયું છે।

દેખાવીરીતે એકલો જણાતો ધ્રુવતારો ત્રણ તારા મળીને બનેલો છે અને આપણાથી ૪૭૦ પ્રકાશ વર્ષ દૂર આવેલો છે. એનું તેજ સૂર્ય કરતાં ૨,૫૦૦ ગણું છે. ધ્રુવતારો બરાબર પૃથ્વીના ધ્રુવબિંદુની ઉપર આવેલો છે. આનો ફાયદો એ કે કોઈ પણ સ્થળે, તે સ્થળની જમીન સપાટી સાથે ધ્રુવતારો કેટલા અંશનો ખૂણો કરે છે એ શોધી કાઢવાથી તે સ્થળના અક્ષાંશ મળી આવે છે. (આકાશગંગા) —છોટુભાઈ સુથાર

ઉપર: સપ્તર્ષિના સાત તારાઓનાં નામ, અરુંધતીનો તારો તથા ધ્રુવમત્સ્યનું તારકમંડળ અને સપ્તર્ષિના પહેલા બે તારાઓની મદદથી ધ્રુવનો તારો શોધનારી લીટી પણ દોરીને બતાવી છે. જમણી બાજુ: આકાશમાં સપ્તર્ષિની વિવિધ ગાડલી સ્થિતિઓ. [illegible]

તા.૧ પાકિસ્તાનને એક પરદેશી રાજ્ય ગણી તેને જકાત વગેરે બધી બાબતો લાગુ પાડવાનો હિંદ સરકારનો નિર્ણય.

તા. ૩ હિન્દુ મહાસભાના અગ્રણી તથા નાસિકની ભોંસલે લશ્કરી શાળાના સ્થાપક ડૉ.બી.એસ. મુંજેનું ૮૧ વર્ષની વયે અવસાન.

તા. ૧૦ ચેકોસ્લોવાકિયાના તારણહાર ટોમસ મસારિકના પુત્ર તથા ત્યાંની સરકારના વિદેશમંત્રી ડૉ. જેન મસારિકે અપઘાત કર્યો.

તા. ૧૨ ઇ. ૧૮૬૬માં બર્મા જીતીને અંગ્રેજોએ હિંદમાં આણેલું ત્યાંના રાજા થીબૉનું સિંહાસન હિંદે બ્રહ્મદેશને પાછું સોંપ્યું.

તા.૧૩ હિંદી યુવાનોને લશ્કરી તાલીમ આપવા રાષ્ટ્રીય કેડેટ કોર્પ્સ રચવાની જાહેરાત.

તા.૧૪ હિંદના કારીગરોને હાથે બનેલું ૮૦૦૦ ટનનું પ્રથમ જહાજ 'જળ-ઉષા' જવાહરલાલને હાથે વિશાખાપટ્ટનમમાં તરતું મુકાયું.

તા.૧૫ મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં ૪૩,૫૫૮ વિદ્યાર્થીઓ બેઠા. ગાં. ગાંધીજીના અનુયાયીઓનું સંગઠન કરી તેમનું રચનાત્મક કાર્ય આગળ ધપાવવા 'સર્વોદય સમાજ' સરખા સ્થપાઈ.

તા. ૧૭ પશ્ચિમ યુરોપના પાંચ દેશો(બેલ્જિયમ, લક્ઝેમ્બર્ગ, નેધર્લૅન્ડ, ફ્રાન્સ અને બ્રિટન)એ આર્થિક સહકાર તેમજ લશ્કરી મદદ માટે ૫૦ વર્ષના કરારો કર્યા.

તા. માધ્યમિક શાળાના પહેલા ધોરણમાંથી અંગ્રેજી નાબૂદ કરવાનો મુંબઈ સરકારનો નિર્ણય.

તા. ૨૦ કૉંગ્રેસથી છૂટા પડી અલગ વિરોધ પક્ષ સ્થાપવાનો સમાજવાદી પક્ષનો નિર્ણય.

તા. ૨૨ દીવાન ચમનલાલની તુર્કસ્તાન ખાતે હિંદી એલચી તરીકે નિમણૂક.

તા. ૨૬ ગોધરામાં અંધાધૂંધી. સેંકડો ઘરો બળી ગયાં. હુલ્લડોની હિજરત.

તા. ૨૮ બલુચિસ્તાનનું કલાત રાજ્ય પાકિસ્તાન સાથે જોડાયું. તા. ચીન ખાતેના હિંદી એલચી તરીકે સરદાર કે.એમ. પાનીકર નિમાયા.

... માસ (આપ્રલ) ઇતિહાસ

તા. ૧ કાપડ ઉદ્યોગ માટે જગપ્રખ્યાત ઇંગ્લેંડના માન્ચેસ્ટર શહેરની સ્થાપના...

તા. ૬ રોલેટ કાયદા સામે ગાંધીજીએ હિંદમાં પહેલી દેશવ્યાપી હડતાલ પડાવી, ૧૯૧...

તા. ૮ 'નિદ્રિત દેશને જાગ્રત કરવા' ભગતસિંહે વડી ધારાસભામાં બૉંબ ફેંક્યો, ૧૯૨...

તા. ૧૪ એડિસને પહેલી સીનેમાની પોતાની શોધ ન્યૂ યૉર્ક શહેરમાં બતાવી, ૧...

તા.૧૮ ચિતાગોંગના શસ્ત્રાગાર પર બંગાળના ક્રાંતિકારીઓની હિંમતભરી સફળ ધાડ,

તા. ૨૫ પેશાવરમાં ગઢવાલી પલટણે સત્યાગ્રહીઓ પર ગોળી છોડવાની ના પાડી, ૧૯...

તા. ૨૬ વિશ્વખ્યાત પ્રતિભાશાળી હિંદી ગણિતશાસ્ત્રી શ્રીનિવાસ રામાનુજમનું મૃત્યુ...

તા. ૨૮ ઇટાલીના સરમુખત્યાર મુસોલિનીનું ઇટાલી જનોને જ હાથે કરપીણ મૃત્યુ ૧૯...

તા. ૩૦ સ્વતંત્ર અમેરિકાના પ્રથમ રાષ્ટ્રપ્રમુખ તરીકે જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટનની નિમણૂક, ૧૭...

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ : શિવાજી

નિઝામશાહી, આદિલશાહી અને મુગલશાહી એવી ત્રણ ઇસ્લામી ... ટક્કર ઝીલીને વધિષ્ણુ મરાઠી સામ્રાજ્યનો પાયો નાખનાર, તથા ... સંસ્કૃતિ પરના વિનાશકારી હલ્લાની આક્રમણ સામે અસામાન્ય ... ને નીડર મુત્સદ્દીગીરીથી હિંદુપદ-પાદશાહીનો ઝંડો રોપી પ્રજાને ... સ્વાતંત્ર્યનો પહેલો અનુભવ કરાવનાર આ નરવીરનો જન્મ ઇ.સ. ૧૬૨૭ની ... એપ્રિલે (સંવત ૧૬૮૩ના વૈશાખ સુદ પમે) થયેલો. મુસલમાન બાદશાહોના જુલમ ... ઉદેપુરના મેવાડના સિસોદિયા મહારાણા દેવરાજજી, 'ભોંસલે' નામ ધારણ કરી દક્ષિણ... આવી વસેલા. તેમની ૧૯મી પેઢીએ શિવાજીના પિતા શાહજીનો જન્મ થયેલો. તેમ... પત્ની જીજાબાઈએ લડાઈની નાસભાગમાં શિવનેરી કિલ્લા પર શિવાજીને જન્મ આપ્યો...

ધર્મનિષ્ઠ તથા તેજસ્વી માતા પાસેથી ગળથૂથીમાંથી જ પરાક્રમ અને ધાર્મિક ... ઉચ્ચ સંસ્કારો ઝીલનાર તે બાળક શાહજીની પૂના નજીકની જાગીરમાં દાદાજી કોંડદેવ ... નામના તેજસ્વી તથા કાર્યદક્ષ બ્રાહ્મણની દેખરેખ નીચે નીરોગી સર્વાંગીણ ... પામ્યો. યવનોના ત્રાસ હેઠળ પીડાતા દેશને મુક્ત કરવાના ઇરાદાથી શિવાજીએ પ્રથમ ... અને હસાભિયા જેવા આસપાસના માવળા લોકોને પ્રેમથી વશ કરી તેમની એક ... ઊભી કરીને ૧૬ વર્ષની વયે તોરણા નામનો કિલ્લો જીતી લઈ સ્વરાજ્યનું તોરણ બાંધ્યું ... ત્યાર પછી એક પછી એક કિલ્લા જીતવા શરૂ કરી તેમને કબજે કરતા જોઈ આદિલશાહે ... અફઝલખાન આદિ ઘણા સરદારોને મોટા લશ્કરો સાથે તેમને દબાવવા મોકલ્યા. પણ શિવાજી ... ગેરિલા પદ્ધતિની વ્યૂહરચના આગળ બધા જ હારીને પાછા જતા.

તાનાજી આદિ અનેક સ્વામિનિષ્ઠ સરદારોની સહાયથી શિવાજીએ મુગલોનો પણ ... કબજે કરવા માંડતાં મુગલોએ ૭૭ હજારના સૈન્ય સાથે શાહિસ્તખાનને તેમની ... મોકલ્યો. પણ તેય હારીને પાછો જતા ઔરંગઝેબે જયસિંહ અને દિલેરખાનને ... રજપૂત સેના સાથે મોકલ્યા. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાથી બંને બાજુ હિંદુઓનો ... વિનાશ થશે એ વિચારે શિવાજીએ જયસિંહ સાથે સંધિ કરીને પોતાના ૩૫ પૈકી ... કિલ્લાઓ તેને સોંપ્યા અને પોતે ઔરંગઝેબને મળવા દિલ્હી ગયા. પરંતુ ત્યાં ... કરી ઔરંગઝેબે તેમને કેદ પકડ્યા. પણ મિઠાઈના ટોપલામાં છુપાઈ ત્યાંથી તે ...

પાછા આવીને, ગુમાવેલા બધા કિલ્લા જીતી લઈ રાયગઢ મુકામે તેમણે ... પોતાનો રાજ્યાભિષેક કર્યો ત્યાર બાદ ૪ વર્ષ સુધી યવનોની મહાસત્તા સામે પોતે ... સ્વરાજ્યનો ઝંડો અણનમ રાખી આ જગત્-શ્રેષ્ઠ સેનાનાયક તથા આદર્શ રાષ્ટ્રવીર ... ૧૬૮૦ના એપ્રિલની ૪થીએ ઘૂંટણમાં સોજો થઈ તાવ આવવાથી મૃત્યુ પામ્યા.

અબ્રાહમ લિંકનનું ખૂન (આ માસનો પ્રસંગવિશેષ): ઇ. ૧૮૬૦માં પ્રમુખપદે ચૂંટાઈ આવતાં જ ગુલામગીરી નાબૂદ કરવા લિંકને અમેરિકાના ... ફલંકરૂપ એવી ગુલામીની અમાનુષ પ્રથા એક જ ઝપાટે નાબૂદ કરવાથી ભયંકર મુશ્કેલી ઊભી થવાની બીકે દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં દેશ ... નીકળ્યો અને તેમણે અમેરિકાના સંઘમાંથી નીકળી જઈ પોતાનું સ્વતંત્ર કૉન્ફિડરેશન રચ્યું. દેશનું અખંડપણું જાળવવા લિંકને તેમ... સામે યુદ્ધ જાહેર કરી ૪ વર્ષની સતત ઝુંબેશ બાદ ઇ. ૧૮૬૫ની ૯મી એપ્રિલે તેમને હરાવી ગુલામીની કાળી પ્રથા નાબૂદ કરવાની ... તેમની પાસે માન્ય કરાવી. દેશ આખો આનંદથી કિલ્લોલી ઊઠ્યો. જનસમારંભના એ આનંદમાં સહભાગી થવા ૧૪મી એપ્રિલની ... નાટ્યગૃહમાં સહકુટુંબ નાટક જોવા તે મહાપુરુષ ગયા હતા ત્યારે લિંકનની નીતિથી ક્રુદ્ધ બનેલા વિલ્કિસ બૂથ નામના દક્ષિણના ... યુવાને બૉક્સનો પાછલો દરવાજો ઉઘાડી રાતના ૧૦॥ વાગ્યે પાછળની બાજુથી લિંકન પર ગોળીઓ છોડી અને મ નગરને ... કરુણ રીતે આમ પોતાનું પવિત્ર લોહી વહાવનાર માનવતાનો એ મહારથી બીજે દિવસે સવારે ૭-૨૫ વાગ્યે મૃત્યુ પામ્યા.

… … પગલું ના રાખતા,
વિના ધગશ ધ્યેયસિદ્ધિ સપને ય ના સીઝતી.
—પૂનમલાલ

કાંગડી ગુરુકુળમાં એકાએક આગ લાગતાં ઝોટી હોળા ગયી રહી. પાસે કૂવો અને રેંટ હોવા છતાં બળદને અભાવે સૌ મુંઝાતા હતા. કોઈને કંઈ સૂઝતું નહોતું. એક ખૂણે ઊભેલા એક દૂબળાપાતળા માણસે આ જોયું. દોડીને રેંટમાં બળદને સ્થાને જોડાઈ ગયો અને ધમધોકાર રેંટ ચાલુ કર્યો. જોતજોતામાં આગ બુઝાઈ ગઈ. બળદને સ્થાને જોડાનાર તે વ્યક્તિ ગુજરાતનું તેજસ્વી રત્ન ભિક્ષુ અખંડાનંદ.

કહેવતોની કથા: 'અકર્મીનો પડિયો કાણો'—આફતોથી ઘેરાએલો દુર્ભાગી મનુષ્ય ગમે તેટલી કાળજી રાખવા છતાં વધુ આપત્તિઓનો શિકાર બને છે, એવી માન્યતા દર્શાવતી આ કહેવત પાછળ એવી વાત છે કે અમુક એક ઠેકાણે સર્વને મફત દૂધ અપાય છે એવા ખબર સાંભળીને એક ભૂખ્યો અભાગી ઘરમાંથી એક પડિયો લઈ વહેલો-વહેલો ત્યાં ગયો. દૂધ તો તેમાં લીધું, પણ પડિયો કાણો નીકળવાથી બધું ઢળી ગયું ને છેવટે તે ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો જ રહ્યો. આ અર્થની બીજી કહેવતો: 'દુખની આંખે ઠેસ વાગે'; 'મરતાંને સૌ મારે'; નબળી ધોતીને છીંડાં ઘણાં'; દુખતે દસ ને દુબળે વેઠ'; દુકાળમાં અધિક માસ' 'દાઝ્યા પર ડામ.'

અનેકાર્થી શબ્દ હેડ: ગુનેગારનો પગ જકડી રાખવાનું કોરેલું મોટું ભારે લાકડું; સગર્ભા સ્ત્રીને દરેક વખતે થતી અમુક પીડા; છાકે ઊલટીની હેડ; તોફાની ગાય ભેંસના ગળા વચ્ચે રહે એમ બંધાતું લાંબુ લાકડું કે ડેરો; વેચવાના બળદનો કાફલો; જેલ કે કેદ:

તારાઓની ઉષ્ણતા તેના રંગો પરથી નક્કી થાય છે. લાલ રંગના તારા કરતાં વાદળી ને લીલા રંગના તારા વધુ ગરમ હોય છે.

દુનિયાની સર્વ શક્તિઓ (Energy)નું મૂળ સૂર્ય છે. આપણને જોઈએ તે કરતાં વીસ ઘણી વધુ શક્તિ તે આપે છે. ૨૮૦૦ મણ કોલસામાં જેટલી શક્તિ રહેલી છે તેટલી જ શક્તિ એક જ દિવસમાં એક ચોરસ માઈલ વિસ્તારમાં સૂર્યને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે.

'કુમાર'ના માર્ચ અંકના છેલ્લા પાના પર છપાયેલું શ્રી બંસીલાલ વર્માનું 'નાખીજીના વિચારોમાં રચાએલી એમની મુખાકૃતિ'નું ચિત્ર 'ભારતી'ના સૌજન્યથી છપાએલું હતું.

ગણિતગમ્મત: કોઈપણ ત્રણ સંખ્યા લો. તેમાંની બીજીમાંથી પહેલી અને ત્રીજીમાંથી બીજી સંખ્યા બાદ કરો. પછી બીજી બાદબાકીના પરિણામમાંથી પહેલી બાદબાકીનું પરિણામ બાદ કરો. એમ કરતાં જે પરિણામ આવે તે પહેલાં લીધેલી ત્રણ સંખ્યાના સરવાળામાંથી બાદ કરો; જે આવે તેને ત્રણ વડે ભાગવાથી આપણે શરૂઆતમાં લીધેલી ત્રણ સંખ્યા પૈકી વચલી જ સંખ્યા આવી રહેશે. દા. ત. ૨૫, ૩૦, ૩૭ એ ત્રણ સંખ્યા છે. હવે ૩૦−૨૫=૫. ૩૭−૩૦=૭. ૭−૫=૨. ૨૫+૩૦+૩૭=૯૨. ૯૨−૨=૯૦. ૯૦÷૩=૩૦. (વચલી સંખ્યા) —ગ. ના ખત્રી

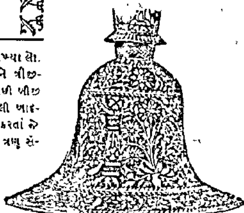

રૂપસુંદર રોનકથી શણગારેલો અકબરનો ૧૭૫ ગ્રેન વજનનો આ રૂપિયો તેના અમલના ૫૦મા વર્ષમાં આગ્રામાં પાડેલો. એક બાજુ સુશોભિત અષ્ટકોણ વેલમાં 'અલ્લાહુ અકબર જલ્લ જલાલહુ (ઈશ્વર મહાન અને તેના પ્રભુત્વથી પ્રભાવિત છે) એવું લખેલું છે, ને બીજી તરફ એવી વેલમાં 'ઝર્બ-ઈ આગ્રા અગરદાદ ઈલાહી ૫૦ (આગ્રામાં અગરદાદ ઈલાહી વર્ષ ૫૦માં પાડ્યો) એવું લખાણ છે.

વિમાનમાંથી પેરેશૂટની મદદથી પૃથ્વી પર ઊતરવાનો પહેલો સફળ યત્ન ૧૮૦૧માં ગાર્નેરીન નામના સાહસિકે કર્યો હતો.

પ્રવાસમાં સાથે લેવાની પેટીમાં તેલ આદિ પ્રવાહીવાળી બાટલીના મોઢે ઍડહેસિવ ટેઇપની પટ્ટી સજ્જડ ચોંટવાથી પ્રવાહી ઢળીને પેટીમાંની ઈતર વસ્તુઓ ખરાબ નહિ કરે.

કલાકણિકા: મુઘલ ઢબના કોઠાની સુરાહી (પાણી રહે તે પાત્ર): બારીક ને સુશોભિત બિદરી કામનો નમૂનો.

કંડીમાં કે બીજે જામેલી લીલ સાફ કરવાનો રસ્તો એ છે કે તેના પર કળીચૂનો ઘોળીને ચોપડી દેવો. કળીચૂનાની ગરમી લીલને બાળીને સૂકવી નાખશે અને તે ઊખડી આવશે.

ઇંગ્લેંડે હિંદ પરનું સ્વામિત્વ છોડ્યું તે સમયે હિંદની સ્થિતિ આ મુજબ છે: દરેક મનુષ્યનું સરાસરી આયુષ્ય—૨૫ વર્ષ; દરેક વ્યક્તિની સરાસરી વાર્ષિક આવક-૬૨ રૂપિયા; ભણતરનું પ્રમાણ-૧૦ ટકા; તથા દર ચાર મૃત્યુ પૈકી ત્રણનું કારણ ગરીબાઈને કારણે ઉત્પન્ન થતા રોગથી આ છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીનો હિંદને મળેલો વારસો.

પોતાના આયુષ્ય દરમ્યાન દરેક માણસ સરાસરી ૨૮૦૦ મણ અનાજ ખાય છે.

મુંબાઈ પ્રાંતમાં નિશાળે જવા યોગ્ય વયવાળાં બાળકો પૈકી ૮૦ ટકા તો નિશાળે જતાં જ નથી અને ૨૧,૬૦૦ ગામડાંમાંથી ૭૮૦૦ ગામડાંઓમાં તો શાળા જ નથી.

પાતળા કરતાં જાડા માણસો વધુ આત્મહત્યા કરે છે. જગતમાંસૌથી વધુ આત્મહત્યા વીએના શહેરમાં થાય છે ને બાર મહિનામાં મે માસમાં જ એ સંખ્યા મોટી હોય છે.

તમે જાણો છો કે—

૨૫૦ રતલ ફૂલોમાંથી એક ઔંસ અત્તર તૈયાર થાય છે ● ચીનમાં એક એવું ફૂલ થાય છે, જેનો રંગ દિવસે લાલ હોય છે ને રાત્રે ધોળો બની જાય છે ● દેડકો પાણીની અંદર ડૂબેલો હોવા છતાં ડ્રાંઉં ડ્રાંઉં બોલી શકે છે ● એક મોટા હાથીનું વજન આશરે ૧૦૦ મણ હોય છે. ● એક વર્ષમાં આંગળાંનાં નખ ૨॥ ઈંચ અને માથાના વાળ ૧૬ ઈંચ લાંબા વધે છે.

અજંતાના કલામંડપો

હિંદભરના સાહિત્યમાં આ વિષયનું આટલું ચિત્રભર્યું ને છતાં આટલું સરલ આ પહેલું જ પુસ્તક છે. શ્રી રવિશંકર રાવળે લખેલો અજંતાની કલાની વિસ્તૃત સમાલોચના કરતો લેખ. એનાં પાનાંને રંગમય કરતાં ૮ ત્રિરંગી ચિત્રો તથા આર્ટપેપર ઉપર છાપેલાં ૧૬ પાનાં ભરીને આલેખનો અને ફોટોગ્રાફો, તેમજ પાનેપાને અજંતાનાં શોભનોનાં રેખાંકનો, ધરાવતા આ અપૂર્વ કલા-ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે. કિ. આશરે રૂ. ૨॥ (પોસ્ટેજ જુદું)

ચિત્રસાધના

જાણીતા કલાકાર શ્રી રસિકલાલ પરીખનાં ૨૧ પૂર્ણરંગી ને ૩૪ સાદાં ચિત્રોવાળા આ સમૃદ્ધ સંગ્રહમાં કલાકારે ઉત્તરોત્તર કરેલી કલાસાધનાનો પરિચય આપતી એમની જીવનરેખા ઉપરાંત એ ૫૫ ચિત્રોમાં ઑઇલ અને વૉટર-કલર, પેન્સિલ અને પેન ઍન્ડ-ઇંક સ્કેચ, સ્ટેપલ-વર્ક, વૂડ કટ, સૅફ્ટ-બ્રશ સ્કેચ આદિ ચિત્રકળાની ભિન્ન પદ્ધતિઓમાં એમની કલમ તથા પીંછીનો કસબ દર્શાવતા ચૂંટેલા નમૂનાઓ આપવામાં આવ્યા છે. ચિત્રકલાના વિદ્યાર્થીઓ તથા શોખીનો માટે તેમજ ભેટ આપવા માટે એ અમૂલ્ય ચીજ છે. કિં રૂ. ૩॥ (પો. પૅકિંગ ૰॥)

ગુજરાત કલાકલાપ (બીજો)

શ્રી રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, જગન્નાથ અહિવાસી, રસિકલાલ પરીખ, છગનલાલ જાદવ અને ત્રિગુણાતીત પંચોળી,–એ છ અગ્રણી ગુજરાતી કલાકારોનાં છ પૂર્ણરંગી ચુનંદા ચિત્રોનો આ સંપુટ. ૧૨॥×૯ ઇંચના માપનાં આર્ટ કાર્ડ પર સુઘડ રંગીન છપાઈમાં. પ્રત્યેક ચિત્રકારના તથા ચિત્રના પરિચય સાથે. કિ. રૂ. ૧ (પો. પૅકિંગ ૰॥)

અમદાવાદ (ગુજરાતનું પાટનગર)

જેણે પશ્ચિમના સમર્થ કલામીમાંસકોને મુગ્ધ કર્યા છે અને જેની પ્રશસ્તિ સાંભળીને જગત-યાત્રીઓ અમદાવાદ આવે છે, એ શિલ્પ અને સ્થાપત્યનાં કાવ્યો સમાં અમદાવાદનાં બાવન નામચીન સ્થાનોના ફોટોગ્રાફોનું આલ્બમ. ચિત્રોની માહિતી નોંધ તથા અમદાવાદની ચડતીપડતીના વિદ્વત્તાભર્યા નિબંધ સાથે. કિ. રૂ. ૨. (પો. પૅકિંગ ૰॥)

ચિત્રપરિચય

હિંદી કલાનાં રૂપ અને રહસ્યદર્શનના અગ્રગામી આવિષ્કારક તથા 'રૂપમ્'ના તંત્રી, વિખ્યાત કલાવિવેચક શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીએ વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કરેલા મૂળ બંગાળી ગ્રંથનો અનુવાદ સંખ્યાબંધ દૃષ્ટાંતચિત્રોથી ખીચોખીચ ભરેલું આ પુસ્તક કલાનાં રૂપ-રહસ્યની શાસ્ત્રીય સમજણ આપીને રસદૃષ્ટિ ખીલવવા ઉપરાંત કોઈ પણ કલાપ્રેમી માટે હિંદી કલાની સમજણના એક મહત્ત્વના અભ્યાસ રૂપ બની રહેશે. (તૈયાર થાય છે)

કલાકારની સંસ્કારયાત્રા

જાહોજલાલીના શિખરે પહોંચેલા જાપાનનો, કલકત્તાથી દિલ્હી સુધીનાં ઉત્તર ભારતનાં કલા-સંસ્કારધામોનો, તથા હિમાલયની ગોદમાંના કલાગુરુ રોરિકના નિવાસસ્થાનનો,–એવા ત્રણ વિશિષ્ટ વૈવિધ્યવાળા પ્રવાસોનું આ પુસ્તક શ્રી રવિશંકર રાવળે કરેલી કલાયાત્રાઓનો રસમુગ્ધ અહેવાલો ઉપરાંત ગભવખ ચિત્રો, ને ફોટોગ્રાફો દ્વારા એ સિદ્ધહસ્ત કલાકારની કલમ અને પીંછીની સભર સામગ્રીથી છલકે છે. કિ. રૂ. ૪-૧૨-૦ (પો. પૅકિંગ ૰॥)

કલાચિંતન

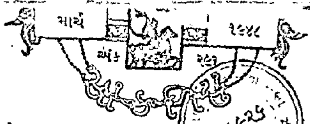
શ્રી રવિશંકર રાવળે કલાની સમજણ, જીવનમાં કલાનું સ્થાન, ને ભારતની કલાનો વિશિષ્ટ ગુજરાત–આદિ વિષયો પર લખેલા નાનામોટા લેખોનો સંગ્રહ. સુશોભન આપતા સ્કેચો તથા ચાર પ્લેટો સાથે. કિં રૂ. ૩॥ (પો પૅકિંગ ૰॥)

ભારતીય ચિત્રાંકન

ચિત્રકળા શીખવાની ધગશવાળા જિજ્ઞાસુઓને તેમજ શાળામાં ચિત્રશિક્ષણ લેનારાઓને મદદરૂપ થઈ પડે એ દૃષ્ટિથી તૈયાર કરેલા આ ચિત્રસંપુટમાં અસલ ભારતીય સ્વરૂપોમાંથી જૂના સંસ્કૃતિદર્શક લાક્ષણિક આકારો શોધીને તેના ઉપરથી વિવિધતાભર્યા ત્રીસ સરળ આલેખનો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. આલેખનોનો ઉપયોગ કરવાની સૂચનાઓ તથા રંગપૂરણીમાં માર્ગદર્શક બને તેવી એક પૂર્ણરંગી ચિત્રપ્લેટ સાથે. કિ. રૂ. ૩. (પો. પૅકિંગ ૰॥)

કનુ દેસાઈના ચિત્રસંપુટો:

રંગચિત્રો ભાગ ૧-૨, છાયાચિત્રો ભાગ ૧-૨, રંગલહરી ભાગ ૧-૨, રંગાવલિ, નૃત્યરેખા, રૂપરેખા, શ્રીલેખા, ચિત્રલેખા, ચિત્રમંજરી, શૃંગારિકા, મંગલાષ્ટક, જીવનમંગલ, લગ્નોત્સવ, વ્રતચિત્રાવલિ, મીરાંબાઈ વગેરે. દરેકના રૂ. ૨॥

ચિત્રો

કાવ્ય

ચરિત્ર

વાર્તા

લેખો

વિભાગો

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ-પ્રકાશનસ્થાન: કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭।।, પરદેશમાં રૂ. ૯।। આગળથી. નમૂનાનો અંક બાર આના.

અમારી મીલના ઝાંપે સ્ટોરમાં
અવશ્ય એકવાર પધારી ખાત્રી કરો.

કાપડ ખરીદતાં પહેલો
ઉપરનો ટ્રેડમાર્ક
જરૂર જુઓ.

રોહિત
મીલ્સ લી

ખોખરા મહેમદાવાદ. અમદાવાદ

પ્રભાત

વિશ્વનેતા બાપુજી

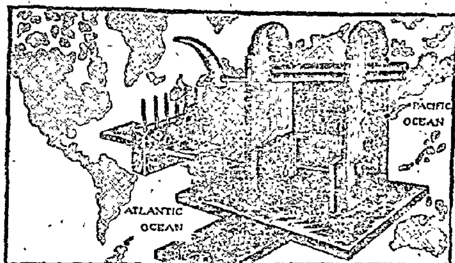

બાપુ ગયા! યુગપુરુષો જાય છે, છતાં અમર જ રહે છે. રાજ્યદ્વારી અવતારોએ ભારતમાં નીતિ અને અનીતિના નિયમો ઘડ્યા છે. રામ અને રાવણના રૂપમાં પ્રગટતી વૃત્તિઓ; એવી જ રીતે કંસ અને કૃષ્ણ વગેરે પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓ હતી. છતાં ભારત સ્વતંત્ર હતું. ગાંધી-યુગમાં ભારત ગુલામ હતું અને પૂ૦ બાપુએ સ્વાતંત્ર્યની લડતનાં મંડાણ માંડ્યાં. પરદેશીનું રચેલું ગુલામી રાજકારણ હવે ટળતું જાય છે. પરદેશી સંપર્ક નીચે કારખાનાં, નવું જીવન, અવસ્થા અને ફેશનો ઊભી થઈ. પણ મહાત્માજીએ નવો રસ્તો બતાવ્યો. અંતે અંગ્રેજોને ભારતનો કબજો છોડવો પડ્યો છે. પરંતુ દેશના ભાગલા પડ્યા અને જનતા દુઃખીદુઃખી થઇ ગઈ છે. હિંસાનો અને અનીતિનો ઉલ્કાપાત ઊઠ્યો છે.

બાપુએ બધાં દ્વંદ્વોનાં બળોને પ્રેમથી વશ કરવા પ્રચંડ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ હિંસાએ તેમનો પ્રાણ લીધો છે. આ કલેશ સમગ્ર દેશમાં ફેલાઈ ગયો છે–પિતાને પુત્રે હણ્યા છે. આજે ભારત નિરાધાર બન્યું છે,–પિતા જતાં એક કુટુંબ નિરાધાર બને છે તેમ.

હજુપણ સ્વાર્થી, અહંતાપ્રધાન અને સ્થાપિત હિતોવાળા, પોતાની ગલીચ અને હિંસક નીતિ છોડી બાપુના સત્યને અનુસરતા થઈ જાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

લિ૦
બાપુના ફરમાનને માન આપી
પ્રત્યેક લડતમાં લડનાર
રેવાશંકર હરિશંકર ત્રિવેદી

બારમા સૈકામાં હિંદનું રૂ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામેલું હતું

આજે દુનિયાના બધા ભાગોમાં, કાપડની મીલોમાં વપરાતાં રોલરજીનના સિદ્ધાંતો પ્રાચીન હિંદમાં, કપાસ અને રૂ જુદા કરવા માટે વપરાતા ચુર્ખાજીનમાં વપરાતા થયેલા હતા. માત્ર એટલું જ નહિ પણ કાપડ ઉદ્યોગની બધીજ શાખાઓમાં પ્રાચીન હિંદ જગતના બીજા બધા દેશો કરતાં એટલું આગળ હતું કે હિન્દુસ્તાનના કાપડના, બારમા સૈકા સુધીના પ્રાચીન અવશેષો યુરોપ અને આફ્રિકા જેવા દૂરદૂરના સ્થળોમાં જડી આવ્યા છે.

[illegible]

સાડીઓ-ધોતીઆ-મલમલ-ડ્રીલ-ગબરડીન-સીટીંગના
શર્ટ-કોટનું કાપડ વિગેરે.

કેલીકો મીલ્સ

દેશની જરૂરીઆત માટે ઉત્પાદન કરે છે.

મેનેજીંગ એજન્ટસઃ— કરમચંદ પ્રેમચંદ લી. પોસ્ટ બોક્સ નં. ૧૮ અમદાવાદ.

સૌરાષ્ટ્ર અને તેની સમૃદ્ધિ

ન્ય મહેલાતના નકશીદાર ઝરૂખા જેવો, વિશાળ હિંદની કેડ પર શોભતો સૌરાષ્ટ્રનો ૨૩,૫૦૦ ચોરસ માઇલનો પ્રદેશ, ગઈ વસંતપંચમીથી ત્યાંનાં ૪૪૯ રજવાડાંઓના આપખુદ
ની એડી તળેથી મુક્ત થયો. આજ સુધી એળે જતી અથવા સુપ્ત પડેલી તેની અનેકવિધ ભૌતિક સમૃદ્ધિ તથા તેનાં શક્તિશાળી સંતાનો માટે હવે નવસર્જનની ઉષા ઊગી છે. ઉપરના
માં તેનાં મુખ્ય શહેરો સાથે, એક કાળે ધીકતાં તેનાં ૬૨ જેટલાં બંદરોમાંથી ૩૦ જેટલાં બંદરો બતાવ્યાં છે, જેના વિકાસની શક્યતાઓ એ દેશને સમૃદ્ધિથી રેલછેલ કરી મૂકશે. તેની
નદીઓ, તેનાં સઘન જંગલો અને તેની રેલવેઓ સાથે, ત્યાંની ફળદ્રુપ જમીનમાં થતા પાકનાં ચિત્રો પણ આ મુખ્ય નકશામાં બતાવીને, નીચલે ડાબે ખૂણે આપેલા નાના નકશામાં એ
પરસ્પરનું પ્રમાણ દર્શાવ્યું છે, અને જમણા ખૂણામાંના નકશામાં તેના અક્ષાંશ–રેખાંશ જણાવીને ત્યાં પડતા વરસાદના ઈંચવાર પ્રદેશ જુદીજુદી ભાત પાડીને દર્શાવ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રમાં
ા ગીરના નામી સિંહ, ઉમદા ખમીરવાળા જાતવાન ઘોડા ને નફરાબાદી બેંસોનો નિર્દેશ ઉપલા ડાબા ખૂણાના નાના નકશામાં છે. ઉપરાંત, આજ સુધી અંધારે રહેલા એ દેશની ધરતીના
માં ખનીજ તેમજ ઇતર સમૃદ્ધિની એટલી તો શક્યતાઓ પડી છે કે જો તેનું વ્યવસ્થિત સંશોધન કર માં આવે તો એ દેશ ઉદ્યોગધંધાથી ધીકતો બને. (વધુ આ અંકમાંના વિસ્તૃત લેખમાં)

('બાપુ': શિલ્પી-કાન્તિલાલ કાપડિયા અને સુલ્તાનઅલી ઘાલા)

રાષ્ટ્રપિતાને

- પૃથ્વી -

તમે ગગનદીપ દિવ્ય રવિરાજ શા રાજતા,
અમે લઘુક તારકો તમ પ્રભાથકી લાજતા.
તમે ગરુડ વ્યોમનાં ફલક માપતા વેગથી,
અમે અરૂઢ પાંખને ફફડાવીએ ફૈં ગમા.
હિમાલય તમે ઊભા અચલ તુંગ ને વૈભવી,
અમે મનુષ વામણાં તમ પદે સદા સેવવી.
તમે જલધિ ને અમે ઝરણ ક્ષુદ્ર જાતાં સરી,
તમે અમર ને અમે મરણ સાથ જાશું મરી.

પિતા, અમર પંથના! તુજ ગયે ઘટે શોક ના,
ધર્યું સભર પાત્ર તેં જનમભોમનું અમૃતે-
મુદા, અડગ વીરતા અમલ પ્રેમ ગંઠ્યાને;
ગયેલ પ્રગટાવિયા પુનઃ પ્રાણ આ લોકના.
હવે ન અફસોસ.
છે લઘુક માર્ગના અંતરે:
પ્રબુદ્ધ જનપ્રાણ નિર્મિત થશે ન જન્માન્તરે!

પોપટલાલ પંચાલ

સફર સહસા

- શિખરિણી-અનુષ્ટુપ -

અહો ગાંધી! સાધી સફર સહસા આમ અકળી,
રહીં આંધી, શાંતિપ્રિય જન, ન છાજે જ તમને!
ગયા—ના રોકાયા વચન 'જઉં છું' એ ય વદવા,
જડી તો પૃથ્વીનું પણ સ્થગિત હૈયું કરી ગયા!

તમારે ના વૈરી, પણ જગતનાં વેર સહુ, હા,
તમે બાંધી રાષ્ટ્રવટ, પ્રણયની વેદી રચવા
ચહ્યું, વિશ્વે અદ્રિ સમ વિચરવા શાંતિસદન.
ગયા એ સંગ્રામે કવચ ધરીને માત્ર પ્રભુનું.

ગયા એ સંગ્રામે! પ્રભુથકી જ આ ત્રાણ ઉતર્યું?
તમોને વીંધી ગૈ સનન, કરુણા એ શું પ્રભુની?
તમુએ ઝંખેલાં પ્રણય-સતનો સિદ્ધિ-પથ આ
અસત-હસ્તે થાવું સતત હત, એ અંતિમ પથ?

રુએ રોતી પૃથ્વી, પ્રગટ ધરતીનાં રુદન શા
તમે ગાંધી, એને ગત કરી, પ્રભો! તેં રુદનને
ભર્યાં. ક્યારે યે રુદન સ્મિતમાં ના પલટશે?
કે, પૃથ્વી અર્ધે પ્રગટ તવ આનંદ ન થશે?

પૂર્ણથી પૂર્ણ એ તારા સત્ય-આનંદનો ઘટ
અક્ષુણ્ણ, ધરતી તીરે પ્રગટાવ, મહા નટ!

('સંસ્કૃતિ'માંથી) સુન્દરમ્

બાપુ

ગઢા તેજનો ગોપ મરે ગમને અને નેન અનેકોનાં નિર ભાને,
એનું મૂળ જોતા ગાંડુતુર થઈ મનુકુળ આખુ ય અધીર બને.
અરે' અબરના સહુ દેવતાઓ આજ દીવડા શાક તે કેરીદ ર્યા!
બાપુ! મુઠ્ઠી શી માટીને કોડિયે તેં મૃતલોકનાં અમર નૂર ભર્યાં.
બાપુ! ઘોર અંધારામાં એકલ ભળ્યા પ્રગાઢીલી તારી એ જ્યોત ઝગી,
આખી આલમ વાયરે આથડી પણ એ જ ન જોક લગીર ડગી.
બાપુ! કાળી તે માનવી કાળજામાં અહીં ઘટમાં તેં એવી શી સંઘરી'તી!
તારે પ્રેમળ સ્પર્શે કાળમીંઢાને ય સરવાણી ફરે સંઘરી'તી.
બાપુ! તો ય તારે તવ જંપ હતો તારે પંથ વિરામની વાત કેવી?
ચારે દિશાનાં ઝેરને નિચોવીને તારે હતી ઝેરી શું દાવ લેવી?
બાપુ! પ્રેમના તેં પારાવાર થઈ અમ ઝેરને નોતરાં પ્રેમ પાયાં?
બાપુ! હાસનાં ફૂલ-કલાસ થઈ અગ અંધારા તેં ફરે ચોપી લીધા?
બાપુ! પાપ અમારાને એ જ પ્રીતે તારે વિશુદ્ધ લોહીથી ધોવાં'તાં?
અરે છતાં પાઠ પૂરા ન પડેલ કે મોતમાં એ પણ નોંધવા'તા?
તારે શબ્દે જે ન સમાઈ શક્યું એને મૂંગી તે રાખથી ગાથા લખી?
બાપુ! પાક નવા નિર્ભય કાજે પ્યારા દિલને નીર નર્દન પ્રાપી?
બાપુ! જિંદગીના તારા જશને ત્યાગવા જગનાં માનવી રાખે રહ્યાં.
પણ મોતનો તારો મેળાપ દેખી બાપુ! અમારો યે ફરપથી બન્યા.

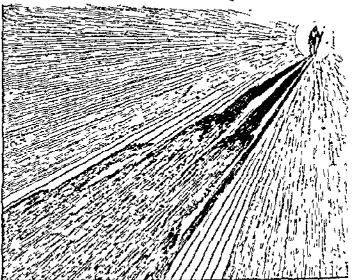
મકરન્દ દવે

હવે.

જ્યારે પરમેશ્વરને આ પૃથ્વી પર મારી જરૂર નહિ લાગે ત્યારે એક ક્ષણ પણ મને અહીં નહિ રહેવા દે ને પોતાની પાસે બોલાવી લેશે.'.. પોતાના જીવન તથા કાર્ય વિષે આમ સંપૂર્ણરીતે શ્રદ્ધાન્વિત રહેનાર મહાત્માજી તો ગયા. ઇશ્વરમાં ને પોતાના જીવનધ્યેયમાં અનન્ય શ્રદ્ધા ધરાવતા એ રાષ્ટ્રપિતાએ, તપશુદ્ધ જીવનના પુરુષાર્થ વડે આ મૃતપ્રાય બની ગયેલા દેશના ખોળિયામાં નવચૈતન્ય જન્માવીને, તેનામાં બલિદાન ને પ્રતિકારનું તેજ પ્રગટાવી જબરદસ્ત એવી બ્રિટિશ સલ્તનતની નાગચૂડમાંથી તેને છોડાવ્યું તથા સ્વાતંત્ર્યના નિર્મળ વાતાવરણમાં તેને લાવીને ખડું કર્યું સાથોસાથ હિંસા તથા અસતનો સામનો સત અને સ્વબલિદાનનાં અજેય સાધનોથી કરવાની અભિનવ કાર્યપદ્ધતિ તેમણે હિંદ દ્વારા જગતની કચડાએલી માનવજાતને બતાવી, એટલું જ નહિ પણ હજારો વરસથી ઝગડતા રહેલા આ જગતમાં શાંતિ સ્થપાય તથા માનવજાતનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે ઇશુ અને બુદ્ધની માફક પ્રેમ અને અહિંસા દ્વારા વિશ્વશાંતિનો મહામંત્ર દુનિયા આગળ મૂક્યો. માત્ર હિંદને જ નહિ પણ જગતભરની માનવજાતને સત્યનો ને શિવનો એ 'એકમેવ' રાજમાર્ગ બતાવી તે પ્રકાશમાન જ્યોતિ જ્યોતિપુંજમાં મળી ગઇ. આમ, એક રીતે માનીએ તો, તેમની મજલ—તેમનું જીવનકાર્ય તો પૂરું થયું.

પણ હવે ખરી મજલ તો આપણી શરૂ થાય છે. તેમના બોધ આચરણમાં ઉતારવાની, તેમણે પાડી આપેલા ચીલાને રાજમાર્ગ બનાવવાની, તેમનાં આદર્શોને પૂરાં કરવાની, તેમનાં સ્વપ્નોને સાકાર કરવાની જવાબદારી આપણાં પર છે. એ તો આપણને દિવ્ય વારસો સોંપી ગયા; એને સાચવવાનો અને ઉજાળવાનો આપણે છે.

પણ આપણે ખરું આત્મશોધન કરીને જોઇએ કે એમના એ આદર્શોને,—અરે તેમણે ચીંધેલા પ્રાથમિક બોધને પણ આપણે જીવનમાં ઉતાર્યો છે ખરો? એમણે બોધેલાં આટલાં પણ સમર્થ ચાર સૂત્રો: સ્વાશ્રય, સાદાઈ, સ્વદેશી ને સદાચાર. એને પકડ વિચારીએ કે આપણા ચાલુ જીવનમાં પણ એનો નિષ્ઠાપૂર્વક અમલ થાય છે? આપણે રાષ્ટ્રસંપત્તિની

એમની મજલ પૂરી થઈ; હવે આપણી શરૂ થાય છે

('રેખા'માં ચિત્રકાર બંસીલાલ વર્માનું ચિત્ર: બંનેના સૌજન્યથી)

બાબતમાં હજી પૂરા સ્વાશ્રયી થયા છીએ? રોજિંદા વપરાશની કેટકેટલી મામૂલી વસ્તુઓ પણ આપણે પરદેશની વાપરીએ છીએ? ને એમાં કેટલી બીનજરૂરી બેદરકારીએ છીએ? દેશમાં કરોડોની સંખ્યામાં વપરાતા, માથું ઓળવાના નજીવા કાંસકાથી માંડીને રેડિયો ને વિમાનો સુધીની આપણા વપરાશની વસ્તુઓ તપાસી જઇશું તો આપણી પાંગળી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે. અને સદાચાર? બે પૈસાના પાનમાંપણ સડેલી સોપારીનો ચૂરો નાખી આપનાર દુકાનદારથી માંડીને કોન્ટ્રાક્ટો આપવા બદલ હજારોની લાંચ લેતા અમલદારો સુધીની આપણી જીવનસૃષ્ટિ પર નીતિશૈથિલ્યનો જે શીતળ ઓળો પથરાઈ ગયો છે એ આખું યે ચિત્ર દર્દભર્યું છે.

આજ સુધી તો આવા અધોગત દેશના પ્રેમનો અને માર્ગભૂલેલી માનવજાતને ચિરંતન સતનો માર્ગ બતાવવાનો પહાડ સમ ભાર એ માનવવિભૂતિએ એકલપંડે ઉપાડ્યો. પણ હવે તેમના જતાં આપણો એ ભાર આપણે જ આપમેળે ઉપાડવાનો છે. આપણા નાનામાં નાના નીતિશૈથિલ્યથી માંડી, જગતના ચોકમાં હિંદી સંસ્કૃતિના ગૌરવની અસ્મિતા સ્થાપવા સુધીના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જે મહાભારત કાર્ય કરવાનું આપણે માથે છે તેની વિસ્મૃતિ હવે આપણને નહિ પાલવે. કાર્ય ખરેખર મહાભારત છે; પણ તેને પહોંચી વળવાનો માર્ગ, રામચંદ્રજીને સેતુ બાંધવામાં મદદ કરનાર ખિસકો[illegible] એ આપણને બતાવ્યો છે: શ્રદ્ધાથી ને પુરુષાર્થની તેજસ્વિતાથી આપણામાં દરેકજણ પોતાને ભાગે આવતો ઓરડો [illegible] તો એ મહાસેતુ બંધાઇ જાય.

જેમણે પોતાના જીવનના કણેકણ [illegible] અને છેવટે મૃત્યુ વડે પણ, ભારત [illegible] જાતને જીવનનાં શાશ્વત નૈતિક મૂ[illegible] સક્રિય સાધના શીખવી, જેમણે ૧૫ [illegible] આંબાનો વિધ્વંસ કરનારાં પાંગળા[illegible] અનેક વેરઝેર તથા અરાજકતાનો, હિં[illegible] પ્રતિકાર કરવાનો સંદેશ આપ્યો, અને એ [illegible] કાર્યના યજ્ઞમાં પોતાની જાતનો બલિ દી[illegible] એ વીર પિતાનું તર્પણ શું કેવળ પુતળાં [illegible] મંદિરો ઊભાં કરીને જ કરીશું! 'શિ[illegible] મૂત્વા શિવં યજેત' એ તો આપણી પ્રા[illegible] સંસ્કૃતિનો સનાતન સંદેશ. એ દિવ્ય [illegible] વિભૂતિની ખરી પૂજા, તેમનું સાચું શ્રા[illegible] તો તેમનો ઉપદેશ તથા તેમના દિવ્ય [illegible] જીવનાચારમાં આચરવામાં. તેમની [illegible] માનવતાનો એશ દેશના [illegible] કરવામાં જ હોઇ શકે. તેમની મહત્તાને [illegible] સ્થૂલ સ્મારકો રૂપે સ્થાપી દઇ [illegible] કરીને આપણે આપણી જવાબદારી [illegible] છટકી જઇ શકીએ તેમ નથી. તેમનો [illegible] સંદેશ આપણા આચરણમાં ઉતારીને [illegible] કર્તવ્ય આપણે પાર પાડવાનું છે.

એટલે હવે આપણું જ કાર્ય શરૂ [illegible]

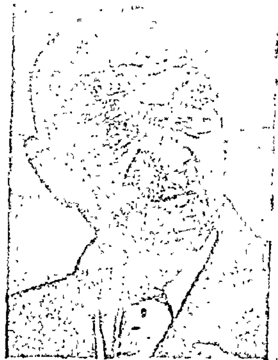
[illegible] અમેરિકામાં જ નહિ પણ જગતભરમાં સન્માનનું અગ્રસ્થાન મેળવી જનાર બે હબસીઓ થઈ ગયા. એક બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટન અને બીજા જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન કાર્વર. એકે પોતાના તથા સેવાભાવ તથા અખંડ પરિશ્રમથી હબસી લોકોનાં શિક્ષણ, સંસ્કાર અને પ્રગતિ માટે ટસ્કેજી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ જેવી જગવિખ્યાત સંસ્થાની સ્થાપના કરી ને બીજાએ મોંમાં આંગળાં નંખાવે તેવી પોતાની ખેતીવિજ્ઞાનને લગતી આશ્ચર્યકારક શોધખોળો વડે જગતને બતાવી આપ્યું કે વિજ્ઞાન જેવા અટપટા પરિશ્રમવાળા વિષયમાંયે હબસી જેવી પછાત કોમ પણ ગૌરવવંત અને સુધરેલ ગણાતાં પશ્ચિમના ભલભલા વૈજ્ઞાનિકોને ટપી જઈ શકે છે.

અમેરિકાના મિસુરી પરગણામાં ડાયમંડ ગ્રોવ ગામે ઇ. ૧૮૬૪ માં એક ગુલામ હબસી કુટુંબમાં આ નામાંકિત વૈજ્ઞાનિકનો જન્મ થયો હતો. પિતા તો જન્મ પહેલાં જ મૃત્યુ પામેલા. અને ગોરા માલિકના ખેતરમાં રાતદિવસ કાળી મજૂરી કરતી તેની માતાને તે વખતે તો ખ્યાલે ક્યાંથી હોય કે પોતાનો એ અરૂપ પુત્ર એવાં તો પરાક્રમો કરશે કે તેનું નામ જગતભરમાં જાણીતું થશે! પણ પુત્રની ઉંમર માત્ર ૬ માસની હતી ત્યાં જ એક ભયંકર બનાવ બન્યો. કેટલાક લૂંટારુઓ ઓચિંતા હુમલો કરી તે ૬ માસના બાળક તથા માતાનું અપહરણ કરી ગયા. તેમના જર્મન માલિકે તેમને છોડાવવા સંદેશો મોકલ્યો ને ૧૦૦૦ રૂપિયાના ઘોડાના બદલામાં તે બાળકને તો છોડાવ્યો, પણ માતાનો પત્તો ન લાગ્યો. આમ બાળક બચી ગયો અને બીજા હબસીઓ પાસે મોટો થવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી બીજે જ વર્ષે, ૧૮૬૫ માં અબ્રાહમ લિંકનને પ્રતાપે ગુલામગીરીની કાળી પ્રથા નાબૂદ થઈ અને તે અનાથ બાળક એ નામચૂડામાંથી તો છૂટ્યો. વરેત મોઝિઝ કાર્વર નામના એક જ્ઞાની ભાગીદારે તેને પોતાના ઘરમાં રાખી લઈ ઉછેરવા માંડ્યો અને તેનું તેણે નામ પાડ્યું જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન કાર્વર.

જ્યૉર્જ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ બુદ્ધિના અજબ ચમત્કાર બતાવવા લાગ્યો. ભણવાવાંચવાનું તો તેણે નિશાળે જતા પહેલાં જ ઘેર શીખી લીધું. એટલું જ નહિ પણ ઘરમાં બાઇબલ અને બીજું એક પુસ્તક હતું તે બંને કડકડાટ મોઢે કરી નાખ્યાં. તેની હોશિયારી તબિયતને કારણે તેને રાંધવાનું, સીવવાનું, ધોબી કરવાનું એવાં કામો સોંપવામાં આવતાં પણ તે બાળકની જ્ઞાનતૃષા હવે એવી તો જાગૃત થઈ હતી કે તે નિશાળે ગયા સિવાય છૂટકો થાય તેમ નહોતો. પણ દેવવશાત્ તેના પાલક પિતા મોઝિઝ કાર્વરની દશા ફરી ગઈ. આથી તે જ્યૉર્જને નિશાળે ભણવા મોકલી શકે તેમ નહોતો.

પણ એ બાળકની તીવ્ર જ્ઞાનપિપાસા ગમે તેવી મુશ્કેલી કે પ્રતિકૂળ સંજોગોથી દબાઈ જાય તેમ નહોતી. ગમે તે ઉપાયે અભ્યાસની ભૂખ સંતોષવાનો તેણે નિરધાર કરી લીધો અને ૧૦ વર્ષની કુમળી વયે પોતાના પાલક પિતાના ઘરને છોડી સલામ કરી માત્ર સ્વબળે જ તે દુનિયા સામે ટક્કર ઝીલવા નીકળી પડ્યો. નહોતી કોઈની ઓળખાણ કે નહોતો કોઈનો સાથ. ખિસ્સામાં તો રાતી પાઈ યે શાની હોય? માત્ર જ્ઞાન માટેની દુર્દમનીય તમન્નાનો દીપ તેના હૃદયમાં જલતો હતો. તે દીપને અજવાળે તે એક માઈલ દૂર આવેલી નિશાળે ભણવા પહોંચ્યો અને જે કામ મળે તે કરી પોતાનું પેટિયું કાઢીને ભણવા લાગ્યો. ફરી કાઈ પાસની અંદરમાં, ફરીક રોજ

ગુલામ હબસી કોમ જેવી જગતની સૌથી પછાત કોમમાં જન્મીને, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના અનુલ્લંઘનીય પર્વતો કેવળ કાળજાતૂટ પરિશ્રમ અને ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિમત્તા વડે ઓળંગીને જગતમાં સર્વોચ્ચ માનમરતબો મેળવનાર આ વિખ્યાત મહાપુરુષનું જીવન એક નવલકથા કરતાં પણ વધુ અદ્ભુત અને વધુ રસદાયક છે. જગતને તેણે બતાવી આપ્યું કે 'क्रियासिद्धि सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे'

ઠોકરો ખાતો, તો કદીક ભૂખ્યા મેદાનમાં તે રાત વિતાવતો. અને આમ, કપરી તપશ્ચર્યા કરી તેણે બે ગામડાની નાનકડી નિશાળમાં હજ તેરનું જ્ઞાનવારિ પી લીધું અને માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસ માટે મિનીઆપોલિસ શહેરમાં પહોંચ્યો. ત્યાં પણ કપડાં ધોવાનું ધોબીનું સખત પરિશ્રમનું કામ કરીને ૨૦ વર્ષની વયે તેણે એ શિક્ષણ પણ પાર કર્યું.

જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન કાર્વર

'રસાયણોના જાદુગર'ના નામે જગજાણીતો, માનવતાનો પરમ ઉપકારક અને ખેતીવિજ્ઞાનનો સમર્થ સંશોધક

ઉદ્યાનનાં ફૂલ

૧

લંડનના કેટલાક ભાગમાં શાકાહારી હોટેલો હોય છે. એક દિવસ આખું સવાર નેશનલ ગૅલેરીમાં ચિત્રો જોવામાં ગાળ્યો હોવાથી હું થાકી ગએલો. લગભગ એક વાગવા આવ્યો હતો એટલે ભૂખ પણ કકડીને લાગેલી; એટલે હું ટેહલતોટેહલતો સેઈન્ટ માર્ટિન સ્ટ્રીટમાં આવેલા એક શાકાહારી રેસ્ટોરાંમાં ગયો.

રેસ્ટોરાંમાં હજી લંચ માટેની ગિરદી બહુ જામી ન હતી. થોડા ઘણા લોકો છૂટાછવાયા આમતેમ બેઠા હતા. એક ટેબલ પર જઈ મેં હાથમાં છાપું લીધું. તુરત જ ત્યાંની સ્ત્રીનોકર આવી અને નીચું જોઈને ભોજનની મારી સૂચનાની રાહ જોતી ઊભી રહી.

છાપામાંથી ઊંચું જોઈ મેં વાનીઓની યાદીમાંથી કેટલીક મગાવી.

એવામાં મારી નજર પાસેના એક ટેબલ પર પડી. ત્યાં નાની અંગ્રેજ બાળા બેઠી હતી. જેની અને મારી દૃષ્ટિ મળી કે તરત જ તેણે પોતાની નજર ખેંચી લીધી. આ બધો વખત તે મારી સામે અનિમેષ નયને જોયા જ કરતી હતી એમ મને લાગ્યું.

બાળા તેરથી ચૌદ વર્ષની હશે. ઠીકઠીક કહેવાય તેવો—અથવા ગરીબાઈનો ખ્યાલ આપે તેવો પોષાક તેણે પહેરેલો. તેના વાળની કોઈકોઈ લટો પાછળ ઊડતી દેખાતી હતી. તેની મોટી આંખોમાં જાણે કંઈક દુઃખ કે ગ્લાનિ ભર્યાં હોય તેવો મને ભાસ થયો.

તે ન જુએ તેમ મેં તેની સામે વારંવાર જોયા કર્યું. મેં મંગાવેલી વાનીઓ આવી તે પહેલાં તો તે ભોજન પતાવી ઊઠી અને બિલ લઈ તે પૈસા આપવા ગઈ. મેં તેની પાછળ ધ્યાનથી જોયું. પૈસા લેનાર સ્ત્રીકારકુન સાથે તેને વાત કરતી મેં સાંભળી: તેણે પૂછ્યું: 'શ્રીમતી, પેલા સદ્ગૃહસ્થ હિંદી છે?'

'હા, મને લાગે છે કે એ હિંદી છે.'

'તેઓ અહીં હમેશાં આવે છે?'

'ચોક્કસ તો નહિ કહી શકું, પણ મેં તેમને અગાઉ જોયા હોય તેવો ખ્યાલ આવતો નથી.'

તે બાઈનો આભાર માની, મારા તરફ એક નજર ફેંકી બાળા તરત જ ચાલી ગઈ. મને જરા નવાઈ લાગી. તેણે 'મારા' વિષે પૂછ્યું હશે? શા માટે? તેને મારામાં આટલો રસ લેતી જોઈને મને જરા કુતૂહલ થયું. તેથી જેવું મેં ભોજન પૂરું કર્યું કે તરત જ સ્ત્રીનોકરને પૂછ્યું: 'થોડીવાર પહેલાં પાસેના ટેબલ પર બેઠેલી બાળાને તમે ઓળખો છો?'

'ના જી; મેં તેને જોઈ છે ખરી, પણ હું તેને ઓળખતી નથી. દર શનિવારે તે અહીં ભોજન માટે આવે છે.'

'અઠવાડિયાના બીજા કોઈ જ દિવસે નહિ?'

'નહિ જી. બીજા કોઈ દિવસે મેં તેને જોઈ નથી.'

'તે શો ધંધો કરે છે, તેની કંઈ ખબર છે?'

'હું ધારું છું કે કોઈ દુકાનમાં કામ કરે છે.'

'શા ઉપરથી તમે એમ ધારો છો?'

'હું અનુમાન કરું છું કે તે બહુ કમાતી નહિ હોય; તેથી જ દરરોજ ભોજન માટે પૈસા ખર્ચી શકતી નહિ હોય. અને દર શનિવારે જ આવે છે, કારણ કે તે એના પગારનો દિવસ હશે.' આ શબ્દોએ જાણે મને નવાઈભર્યો ડંખ માર્યો હોય તેમ હું વિચારમાં પડી ગયો.

૨

પણ એ બાળા વિષે મને જાગેલું કુતૂહલ હું દૂર કરી શક્યો નહિ. તેણે મારી પૂછપરછ શાથી કરી હશે? શું એની પાછળ કંઈ ભેદ હશે? તેના ગ્લાનિભર્યા દીન ચહેરાએ ધીમે-ધીમે મારું મન ઘેરી લીધું. ગરીબ બીચારી છોકરી! તે કોણ હશે? તેને હું કંઈ ઉપયોગી થઈ શકીશ? મારી જિજ્ઞાસા વધતી ગઈ. બધી દુકાનો રવિવારે તો બંધ હોય, એટલે સોમવારે નાસ્તો લઈને તરત હું તે બાળાની શોધમાં નીકળ્યો. સેઈન્ટ માર્ટિન તથા સ્ટ્રૅન્ડ પાસેના લત્તામાં આવેલી ઘણીખરી દુકાનોમાં મેં તેની તપાસ કરી, પણ તેને ક્યાંય ન જોઈ. દુકાનમાં જતાં આપણે કંઈક ખરીદવું તો પડે જ; નહિતર ત્યાં વેચાણ કરનાર ગરીબ નોકરનું આવી બને અને સદા વેચાણ રહેતા તેમના શેઠ તેમને પાણીચું જ પકડાવી દે. એટલે મારા ઓવરકોટનાં ખિસ્સાં ટાઈ, રૂમાલ, પેન્સિલ, ચિત્ર-કાર્ડ અને એવીએવી પરચુરણ ચીજોથી ભરાઈ ગયાં; પણ પેલી બાળાનો પત્તો મને ન લાગ્યો.

અઠવાડિયું વીતી ગયું ને બીજે શનિવાર આવી પહોંચ્યો એટલે જ હું પેલા શાકાહારી રેસ્ટોરાંમાં પહોંચ્યો, અને જેવો અંદર ગયો કે તરત જ મેં પેલી બાળાને ટેબલ પર બેઠીને

કંઈક નિકટતાથી તેણે મારા નમસ્કાર ઝીલ્યા. મેં તેને વાતમાં પરોવવા શરૂઆત કરી. વાતચીત દરમ્યાન એકાએક તેણે પૂછ્યું : 'આપ હિંદી છો ?'

'હા'

'આવી પૂછપરછ કરવા માટે મને માફ કરશો; પણ...આપ શાકાહારી છો ?'

સીધો જવાબ આપવાને બદલે મેં સામો પ્રશ્ન કર્યો : 'શા ઉપરથી તમે એમ પૂછ્યું ?'

'મેં સાંભળ્યું છે કે હિંદી લોકો સામાન્યરીતે શાકાહારી હોય છે.'

'તમે હિંદી લોકો વિષે ક્યાંથી જાણ્યું ?'

'મારા મોટા ભાઈ હિંદુસ્તાન ગયા છે. તે લશ્કરમાં છે.'

મેં કહ્યું, 'કોઈકોઈ વાર બીન શાકાહારી ખોરાક પણ મને ગમે છે ખરો; હું ચુસ્ત શાકાહારી તો નથી.' મને લાગ્યું કે મારા આ જવાબે તેને જરા નિરાશ કરી. વાત ઉપરથી મને ખબર પડી કે તેના કુટુંબના પુરુષોમાં તેનો ભાઈ એકલો જ છે અને પોતે વિધવા માતા સાથે લૅમ્બેથ તરફ રહે છે. મેં પૂછ્યું : 'તમારા ભાઈ તરફથી સમાચાર તો આવતા હશે ?'

'હમણાં તો ઘણા વખતથી કંઈ ખબર નથી આવ્યા, એટલે મારી બા તેના વિષે બહુ ચિંતાતુર રહે છે. લોકો પાસેથી તેણે સાંભળ્યું છે કે હિંદ દેશ સર્પ, વાઘ અને ઝેરીલા તાવથી ભરેલો દેશ છે. અને મારા ભાઈ તરફથી કશા સમાચાર નથી, એટલે તેને કદાચ કંઈ થયું તો નહિ હોય ને, એવી મારી માને બીક રહ્યા કરે છે. હિંદ સાપ, વાઘ અને ઝેરીલા તાવથી ભરેલો દેશ છે એ સાચી વાત ?'

હું જરા હસી પડ્યો. મેં તેને ખાતરી આપી કે એવું કંઈ જ થી; એમ હોત તો ત્યાં આટલા કરોડ લોકો કેમ રહેતા હશે ?

તેણે રાહતનો એક દીર્ઘ શ્વાસ લીધો ને કહ્યું : 'જો કોઈ હિંદી મળે તો મારી બાને હિંદ વિષે ઘણીઘણી વાતો જાણવી છે.' તેણે મારી સામે આતુર નજરે જોયું. તેનો ભાવ હું કળી ગયો. પોતાની બા પાસે આવવાનું સીધેસીધું મને પૂછવાની તેની હિંમત ન ચાલી.

પુત્રથી વિખુટી પડેલી એ માતાને મળવાની મને પણ વૃત્તિ થઈ આવી. વળી, લંડનના ગરીબ લત્તાના લોકજીવનથી હું તદ્દન અપરિચિત હતો તેથી એ લોકોનું જીવન તથા વિચારો જાણવાની ઈચ્છા પણ મને થઈ આવી. તેથી મેં સૂચવ્યું : 'આપણે તમારે ઘેર જઈશું ? તમારાં બાને મારી ઓળખાણ ન કરાવો ?' મારી આ વાતથી તેની આંખ જાણે કે ઉપકારવશ બની હોય તેમ સજળ બની ઊઠી. તેણે નમ્રતાપૂર્વક મારો આભાર માન્યો અને પૂછ્યું : 'હમણાં આવશો ?'

'જરૂર.'

'આપને સમય તો છે ને ?'

'હા, અત્યારે મારે કંઈ કામકાજ નથી.'

ખાણા શરૂ થઈ ગઈ. ભોજન પૂરું કરી અમે બંને ઊઠ્યાં. રસ્તામાં મેં તેને પૂછ્યું, 'તમારું નામ શું ?

'એલીસ માર્ગરેટ ક્લિફર્ડ.'

મેં વિનોદ કર્યો : 'ત્યારે તો પેલા ''એલીસ ઈન ધ વન્ડર લૅન્ડ'' પુસ્તકમાંની નામચીન એલીસ તો તમે નહિ ?' મારો વિનોદ સમજી ન શકવાથી તેણે મારી સામે જોયું. મને જરા આશ્ચર્ય થયું. મને લાગ્યું કે 'એલીસ ઈન ધ વન્ડર લૅન્ડ' જેવું જગવિખ્યાત ને બાળપ્રિય

તેણે ના પાડી. 'તો તમારાં માતા હા પાડશે તો હું પુસ્તક ભેટ આપીશ.' મેં કહ્યું.

આમ વાતો કરતાંકરતાં અમે સેંઈન્ટ માર્ટિન દેવળ તથા ચેરિંગ ક્રૉસ સ્ટેશને આવ્યાં. સ્ટ્રૅન્ડની બંને બાજુ માળવાળી મોટી બસો દોડતી હતી ને ત્યાં ગિરદી પણ ઘણી હતી, એટલે મેં તાર ઑફિસની સામેના ફુટપાથ પર આવી એલીસને પૂછ્યું, 'આપણે વેસ્ટમિન્સ્ટર બસમાં જઈશું ?' તેણે નમ્રતાથી સામું પૂછ્યું, 'આજનાં જવામાં આપને કંઈ હરકત તો નથી ને ?'

'ના, જરા ય નહિ; પણ તમે એટલું બધું ચાલી શકશો ?'

'હું તો દરરોજ ચાલીને જ ઘેર જાઉં છું.' તેણે જવાબ આપ્યો.

તે શું કામ કરતી હતી તે જાણવાની મને જિજ્ઞાસા થઈ. આવી મેં તક લીધી. અલબત્ત, સીધી રીતે નહિ. ઇંગ્લંડમાં વાતચીતનો વિવેક બહુ જ હોય છે. ટ્રેઇનમાં મુસાફરી કરતા કોઈ પડોશી મુસાફરને 'આપ ક્યાં જાઓ છો' એમ પૂછવું એ અવિવેકી ગણાય; પણ 'આપ શું બહુ દૂર સુધી જાઓ છો ?' એમ વિના સંકોચે પૂછી શકાય. મુસાફરને ગમે તો તેનો સીધો જવાબ દે; નહિતર કહી દે કે 'બહુ દૂર નહિ.' આ જવાબથી રીતભાતની દષ્ટિએ આપણને જવાબ દીધો યે ગણાય અને પોતાની અંગત વાત જાહેર કરી ન પણ કહેવાય. એટલે આ પ્રકારના વિવેકથી મેં એલીસને પૂછ્યું : 'તમારે આ બાજુ વારંવાર આવવાનું થાય છે ?'

'હા, સિવિલ સર્વિસ સ્ટોરમાં હું ટાઇપિસ્ટ તરીકે કામ કરું છું અને રોજ સાંજે ઘેર જાઉં છું. માત્ર શનિવારે તેઓ વહેલું બંધ કરે છે'.

'આપણે પૂલ પરથી જઈશું ? સ્ટ્રૅન્ડ કરતાં ગિરદી ત્યાં ઓછી હશે.'

પૂલ પર ચાલતાંચાલતાં મેં તેને ફરી પૂછ્યું : તમે પણ આ જ રસ્તે દરરોજ ઘેર આવો છો ?'

'ના, અહીં ગિરદી ઓછી હોય છે ખરી; પણ આ રસ્તે સારાં માણસો પણ ઓછાં હોય છે. એટલે સ્ટ્રૅન્ડ અને વ્હાઈટ હૉલનો રસ્તો જ હું પસંદ કરું છું.' આ અજાણ છોકરી ગરીબ પણ ખાનદાન લાગી. વેસ્ટમિન્સ્ટર પૂલ આવતાં મેં પૂછ્યું : 'હું તમને કયા નામે બોલાવું ?'

તેણે હસીને ઉત્તર દીધો, 'મિસ ક્લિફર્ડ; જો કે હું કંઈ બહુ મોટી થઈ નથી એટલે તમે ગમે તે નામે મને બોલાવી શકો છો.' મને સામાન્યરીતે સૌ મૅગી નામે બોલાવે છે.'

અમે પાર્લમેન્ટના મકાન પાસે થઈ વેસ્ટમિન્સ્ટર પૂલને જમણી બાજુ ઓળંગી, લંડનના એક ગરીબ લત્તા લૅમ્બેથમાં આવી પહોંચ્યા. રસ્તે ઊભેલા ટોળામાંથી જગ્યા કરી અમે આગળ વધ્યાં. થોડી વારે મેં તેને પૂછ્યું : 'તમને સૌ તમારા બીજા નામે કેમ બોલાવે છે ?'

'મારી બાનું પણ પહેલું નામ એલીસ છે, એટલે મારા પિતાએ મને મારા બીજા નામે બોલાવવાનું પસંદ કરેલું.'

'તમારા પિતા તમને મૅગી કહેતા કે મેગ્સી ?'

'જ્યારે મને વહાલથી બોલાવવી હોય ત્યારે મૅગ્સી કહેતા પણ આ તમે કેમ જાણ્યું ?'

'કેમ ? અમે હિંદીઓ તો જાદુ જાણીએ છીએ ! દરેકનું ભૂત, ભવિષ્ય ભાખી શકીએ છીએ.' મેં જરા હસીને કહ્યું.

'હા, સાચું. મેં પણ એવું સાંભળ્યું છે ખરું '

'ખરેખર, તમે સાંભળ્યું છે ? શું સાંભળ્યું છે ?'

મેં સાંભળ્યું છે કે હિંદમાં ઘણા લોકો પાસે દૈવી શક્તિ હોય છે. તેઓ યોગી કહેવાય છે, પણ તમે યોગી નથી લાગતા ખરું ને !'

'એમ? એટલે જ તમે મને, આપણે મળ્યાં ત્યારે, પહેલાં જ પૂછેલું કે હું માંસાહારી છું કે નહિ?'

મેગી જવાબ ન આપતાં ધીમું હસી. એટલામાં અમે એક સાંકડા રસ્તા પાસે આવી પહોંચ્યાં. મેગી દીવાલની સરસાઈએ અંદર ગઈ; ને બારણું ઉઘાડી મને અંદર બોલાવ્યો.

૩

આરણું બંધ કરી મેગીએ દાદર પરથી તેની માને બૂમ પાડી, 'મા, ક્યાં છો?' નીચે રસોડામાંથી અવાજ આવ્યો, 'બેટી, હું અહીં છું; અહીં આવ.,' મેગીએ મારી સામે જોયું ને પૂછ્યું, 'આપ આવશો?'

'હા, જરૂર; ચાલો.'

અમે નીચે ઓરડામાં ગયાં. બહારથી જ મેગીએ તેની માતાને ખબર આપ્યા, 'મા, એક હિંદી ગૃહસ્થ તમને મળવા આવ્યા છે.'

'ક્યાં છે એ ગૃહસ્થ?' કહે સ્ત્રી ગભરાઈ અને સહજ આતુરતાથી પૂછ્યું. હું રસોડામાં ગયો અને મેગીએ મારી ઓળખાણ કરાવી.

શ્રીમતી ક્લિફર્ડે દિલગીરી બતાવતાં કહ્યું: 'માફ કરજો, મારા હાથ લોટવાળા છે. આજે શનિવાર છે તેથી આ બિસ્કિટ કેક વગેરે બનાવું છું. આજે સાંજે લોકો ગુજરીમાં ભેગાં થશે ત્યારે રસ્તા ઉપર એ વેચાઈ જશે. તમે તેમ કરીને ગુજરાન નો ચલાવવું પડેને?'

ગરીબ લત્તાઓમાં શનિવારની રાત એ આનંદરાત્રિ હોય છે. શનિવાર પગારનો દિવસ હોવાથી ગરીબ લોકો એ દિવસે પૈસા ખરચી આનંદ કરે છે ને ફેરિયાઓનો ઘણોખરો માલ વેચાઈ જાય છે.

બિસ્કિટ બનાવવાની વસ્તુઓ રસોડામાં પડી હતી. કેટલીક તાજી બિસ્કિટ તૈયાર થઈ હતી તે ડબ્બામાં મૂકી હતી. શ્રીમતી ક્લિફર્ડે મને કહ્યું, 'ગરીબ ઓના રસોડામાં બેસવામાં મજા નહિ આવે. મેં મારું કામ લગભગ પૂરું કર્યું છે. મેગી, તું આ ગૃહસ્થને ઉપર દીવાનખાનામાં લઈ જા. હું હમણાં આવી.'

મેં કહ્યું, 'ના; અહીં બેસવું મને ગમશે. મને લાગે છે કે તમે સુંદર બિસ્કિટ બનાવો છો.' શ્રીમતી ક્લિફર્ડે હસીને મારો આભાર માન્યો. મેગીએ કહ્યું, 'મારી મા કૉફી પણ સરસ બનાવે છે; થોડી લેશો?' મેં હા પાડી. થોડી આપી. અને એ ખરેખર સારી લાગી.

કામ કરતાં કરતાં શ્રીમતી ક્લિફર્ડે મને પૂછ્યું, 'હિંદ કેવોક દેશ છે?'

'બહુ સુંદર.' મેં જવાબ આપ્યો.

'ત્યાં રહેવું સહીસલામત છે?'

'જરૂર; તદ્દન સહીસલામત. પણ તે ઇંગ્લંડ જેવો ઠંડો દેશ નથી. ત્યાં જરા ગરમી વિશેષ પડે છે.'

'ત્યાં બહુ સર્પ અને વાઘ હોય છે એ સાચું? વાઘ અને સર્પ માણસને મારી નાખતાં નથી?'

મેં શ્રીમતી ક્લિફર્ડને હસીને ખાતરી આપી કે એ બધું ખોટું છે. એ બધી વાતો માનવી નહિ જોઈએ. સર્પ અને વાઘ જંગલમાં દૂર રહે છે, પણ જ્યાં માણસ રહે ત્યાં તે નથી આવતાં. અને જો આવી ચડે તો તરત જ તેમને મારી નાખવામાં આવે છે.

'ત્યારે ઝેરીલા તાવના વાયરા ત્યાં ઘણુંખરું હોય છે ખરા?'

'હા, તાવના વાયરા કોઈકોઈ ભાગમાં હોય છે; પણ દરેક ઠેકાણે નહિ અને બધી ઋતુમાં પણ નહિ.'

'મારો પુત્ર પંજાબમાં લશ્કરમાં છે. પંજાબ કેવો ભાગ છે?'

'તે બહુ જ સુંદર પ્રાંત છે. ત્યાં રોગચાળો પણ નથી હોતો. ત્યાંનાં હવાપાણી બહુ લાભમાં છે.' આ સાંભળી શ્રીમતી ગુપ્તાને ઉપર દીવાનખાનામાં લઈ જા. હું આ લઈને તરત આવું.'

મેગીની પાછળ હું ઉપર ગયો. દીવાનખાનામાં શણગારેલું બહુ ઓછું અને ઓછી કિંમતનું હતું. જમીન પર પાથરેલી જાજમ જૂની ફાટેલી અને કાણાંવાળી હતી, પણ બધું વ્યવસ્થિત ને ચોખ્ખું હતું.

મેગીએ પરદા ઊંચા ચડાવી બારીઓ ઉઘાડી. એક ખૂણામાં ચોપડીઓનું કાચનું કબાટ હતું. એની સામે ઊભો રહી હું ચોપડીઓનાં નામ વાંચવા લાગ્યો.

થોડીવારમાં શ્રીમતી ક્લિફર્ડે હાથમાં ચાની ટ્રે લઈ આવ્યાં. એમના શરીર પર રસોઈ કર્યાનું એક પણ ચિહ્ન હવે નહોતું. ચા પીતાં પીતાં મેં હિંદ વિષે વાતો કરી. શ્રીમતી ક્લિફર્ડે પોતાના પુત્રનો ફોટો બતાવ્યો. એ હિંદ ગયો તે પહેલાંનો એ હતો. એનું નામ હાલિયમ ફ્રેન્ક હતું. મેગી પોતાના જન્મદિન નિમિત્તે પોતાના ભાઈએ મોકલેલું ચિત્રનું આલ્બમ લઈ આવી.

'મેગી! પેલી વીંટી મિ. ગુપ્તાને બતાવને?'

'તમારા ભાઈએ તમને મોકલી છે? જોઉં, કેવીક છે એ?'

'એ તો અદ્ભુત વીંટી છે. ફ્રેન્કને કોઈ યોગીએ આપેલી!' મેગીએ જરા ગર્વ સાથે કહ્યું અને વીંટી લઈ આવી.

'તમે એના પરથી કોઈનું ભૂત-ભવિષ્ય કહી શકો?' તેણે પૂછ્યું. મેં કાચવાળી વીંટીમાં જોઈ ભવિષ્ય કહેવાની વાત ઘણાં વરસ પર સાંભળેલી. મેં વીંટી તપાસી. તેમાં સામાન્ય કાચનું નંગ જડેલું હતું.

શ્રીમતી ક્લિફર્ડે મને કહ્યું: 'ફ્રેન્કે મને જ્યારે એ મોકલી ત્યારે, એને વિષે લખ્યું હતું કે જો કોઈ શાંત અને એકાગ્ર મને એના તરફ તાકે તો જે માણસના વિષે જાણવું હોય તે શું કરે છે તે જોઈ શકાય છે, એમ કોઈ યોગીએ તેને કહેલું. ફ્રેન્કના ખબર ઘણા વખતથી નથી. મેગીએ અને મેં એનો વિચાર કરીને એમાં જોવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. તમે પ્રયત્ન કરશો? તમે હિંદુ છો એટલે કદાચ તમને કંઈ દેખાશે.'

મને લાગ્યું કે વહેમો ફક્ત હિંદમાં જ નથી. પણ મારી કહેવાની હિંમત ન ચાલી કે વીંટીમાં સામાન્ય કાચના ટુકડા ઉપરાંત કશું જ મહત્ત્વ નથી. ફ્રેન્કે દૂરદૂરના સ્વપ્નદેશ હિંદુસ્તાનમાંથી કંઈક ચમત્કારભર્યું મોકલ્યું છે એવા શ્રીમતી ક્લિફર્ડના વિશ્વાસને હું કેમ ઉડાડી શકું? એ મા-દીકરીની જિજ્ઞાસા સંતોષવા માટે કરી વીંટી હાથમાં લેવી પડી ને મેં અંદર મીટ માંડી ઘણો વખત સુધી જોયા કર્યું. અને મેં વીંટી પાછી આપી દીધી અને નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે મને તેમાં કશું દેખાયું નથી.

એ સાંભળી મા-દીકરી જરા દુઃખી થયાં. વાત બદલવા મેં કહ્યું: 'તમારી પાસે વાયોલિન છે ને શું? એ તમારું છે, મેગી?'

'હા.' શ્રીમતી ક્લિફર્ડે જવાબ દીધો. 'મેગી બહુ સુંદર વગાડે છે. મેગી, તું કંઈક વગાડને?'

મેગીએ રોષભરી દૃષ્ટિએ તેની મા તરફ જોયું. એટલે મેં વિનતિ કરી, 'હા, હા; કંઈક વગાડો; મને વાયોલિન બહુ ગમે છે. પેર પાનુ તમારા જેવડી મારી બેન મને સંભળાવતી હતી.'

'હું સંભળાવવા જેવું સારું નથી વગાડતી', એણે છટકવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ મેં દબાણ કર્યું એટલે આખરે તે વગાડવા તૈયાર થઈ.

'તમને શું સાંભળવું ગમશે? જોકે મને સારું આવડતું નથી.'

'તમને હું રાગ સુણાવું. તમારો સંગીતસંબંધ લાવો જોઉં.'

મેગીએ મારી સામે એક જૂનું કાળા (અનુસંધાન પૃ. ૮૮મે)

કલાકાર વિશ્વનાથ

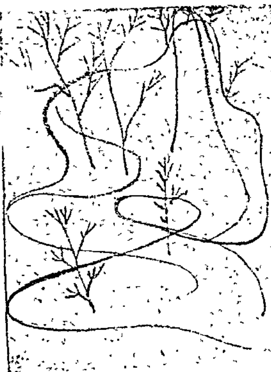
બંગાળના વિષ્ણુપુર—સધિપુરની પકવેલાં મૃદ-પ્રતિમાઓ પરથી શ્રી દાસે કરેલાં રેખાંકનો પૈકીનું એક

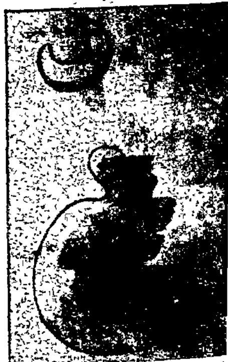
પશ્ચિમની કળાશૈલીની આપણા સરમારો ઉપર જે સર્વવ્યાપી અસર પડી તેમાંથી આપણી ચિત્રદૃષ્ટિ પણ બચી જવા પામી નથી. આ દેશમાં ઘણાં વર્ષોથી તો પશ્ચિમી પદ્ધતિના છાયાપ્રકાશ અને પર્સ્પેક્ટિવના અભિગત નિયમો અનુસાર માત્ર વસ્તુનું હૂબહૂ દર્શન કરાવતાં ભાવનદર્શી ચિત્રો એ જ સાચી કળા, એવી એક શિક્ષિત

લોકોની આંખમાં સ્થાઈ ગયેલી છે. એ પશ્ચિમી સંસ્કારની પાંખમાં આપણા ગયા સૈકાના નવા અગ્રિમ કલાકારો પણ એ જ મર્યાદામાં પુરાઈ રહ્યા, જેમાં સૌથી લોકપ્રિય બનનાર દક્ષિણના રાજા રવિવર્માનાં, ચિત્રોએ તો સમગ્ર પ્રજાની ચિત્રદૃષ્ટિમાં વાસ્તવદર્શી કલાનું આંજણ આંજી દીધું. લોકોનાં મનમાં રમી રહેલાં પુરાણકથાઓને આધુનિક પોશાક તથા ઢબછબવાળાં માનવ પાત્રોના રૂપમાં રજૂ કરતો એમનાં ચિત્રોમાં સુરૂપ માનવ દેહનું માત્ર પાર્થિવ રસ-દર્શન હતું. આથી જ તે અત્યંત વ્યાપક ને લોકપ્રિય થયાં.

પણ માત્ર સ્થૂલ વસ્તુદર્શન કરાવતી એ ચિત્રશૈલી, રૂપરંગની રસ આપીને અટકી જાય છે. કલાકારના મનોરાજ્યમાં રમતું સંવેદનનું અપાર્થિવ તત્ત્વ તાદૃશ્યતાના નિયમોનાં પાંજરાથી કદી પકડાતું નથી. એટલે કાં તો એ પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે આલેખનનો મુક્ત વિહાર શોધી લે છે અથવા કોઈ પ્રતીક રૂપ મારફત વ્યક્ત થવા મથે છે. કવિતાની જેમ ચિત્રકળામાં પણ ભાવપ્રતીકો એ કલાકારના મનો-રાજ્યનું દર્શન કરાવવાનું એક સબળ સાધન છે દુનિયાના પ્રત્યેક દેશની મૂળગત લોકકલા આવા પ્રતીકો દ્વારા કે મુક્ત શૈલીથી પોતાનું રસ-તત્ત્વ પ્રકટ કરતી આવી છે, અને એ રીતે તેની પ્રણાલિકાઓ ઘડાતી છે.

ભારતનો કલાપ્રાણ વ્યક્ત કરતી એવી તેની પ્રાચીન પ્રણાલિ-

…રેખાઓનો પ્રબંધ તદ્દન ઓછા, અને સાદા આલેખનમાં. પીંછીની ત્વરિત ક્રિયા વડે પ્રતીક રૂપમાં દર્શાવતાં: શ્રી દાસની એક લાક્ષણિક ઢબનાં બે ચિત્રો. ડાબી બાજુ—'જનની': એમાં, બાળકને ખોળામાં લઈ બેઠી માતા બેઠી હોય એવી, ખાસ રેખાઓ વડે રચાતી આકૃતિ વચ્ચે ધરતીમાંથી ફૂટતા છોડ દર્શાવીને ધરતીનું માતૃત્વ આલેખ્યું છે. જમણી બાજુ: 'ચંદ્ર-પૃથ્વી'માં, હેતભરી મીટ માંડી બેઠેલી સ્ત્રીની જેવી આકૃતિમાં, પૃથ્વીનું પ્રતીક રૂપ આલેખીને ચંદ્ર સામે નમેલી તેના ઉરમાં આતુર પ્રતીક્ષાનું કેવું લાવણ્ય હતાવ્યું

લોકહૃદયમાં વ્યાપ્ત 'કહાન કાળો ને રાધા ગોરી'ની કાવ્યભરી મુગ્ધકલ્પનાને, લોકસમાજની જ સાદી કળાની ઢબે ઉતારેલું 'લીનોકટ' ચિત્ર ગ્રામલોકમાં પ્રચલિત ભીંતચિત્રો, પૂતળીઓ આદિની ચિત્રણા-પ્રણાલિની ઢબે રાધાકૃષ્ણના પ્રણયી યુગલને પ્રતીકરૂપે આલેખતું, લીનોલિયમના પટ્ટામાંથી કોરેલું આ ચિત્ર ઉપલકિયા રૂપદૃષ્ટિને કદાચ બેડોળ લાગશે; પણ મુખ્ય કથિત વસ્તુને જ પ્રતીક રૂપે સુઘટ સંયોજનમાં પલટાવી તેને ધાટી જોરદાર રેખાઓમાં રજૂ કરવાની લોકચિત્રણનો પ્રાણ એમાં ઊતરેલો છે. ગ્રામલોકના માનસ પર ત્વરિત અસર કરતાં ગામડાંની ભીંતો પરનાં ચિત્રોમાં, તથા બાળ માનસને રંજન આપતી ઢીંગલી-પૂતળીઓનાં ચિત્રામણની રેખાઓમાં, કેવળ મુખ્ય મુદ્દા દર્શાવતી જે સાદગી હોય છે એ પણ એક ચિત્રગુણ છે. એમાં છાયાપ્રકાશ, પરિપ્રેક્ષ્ય વગેરેની આળપંપાળ કાઢી દઈને માત્ર વસ્તુના મુખ્ય કથનને જ સુઘટ, પ્રતીકના રૂપમાં લાવી લઈ જોરદાર સાદી રેખાઓમાં પલટાવી નાખવામાં આવે છે. ઉપર 'રાધાકૃષ્ણ'ના લીનોકટમાં આપણે ગ્રામચિત્રણાનો એવો પ્રકાર જોયો. તે જ રીતે જમણી બાજુના ચિત્રમાં ઉતારેલા 'રાજકુમાર'ના ચિત્રમાં, ઘોડેસવાર થઈ રૂઆબમાં તલવાર ધારણ કરી નીકળેલા કોઈ રાજકુમારનું દર્શન છે. બાળમાનસને સાદા સુઘટ ને પ્રબળ કલ્પનારૂપમાં દેખાય તેવું એ પ્રતીકરૂપ આલેખન છે. ચિત્રકારને એમાં અંગોપાંગ કે પોશાકનાં રૂપરંગની ઝીણવટ ઉતારવાની નથી, પણ માનસપટ પર જે ઝડપથી અસર કરે છે, તે કુમાર અને ઘોડાના છટાદાર રૂઆબ તથા દમામને આગળ લાવી દર્શાવવો છે.

ઓ જે તેનાં સમૃદ્ધ પ્રાચીન શિલ્પોમાં અને અજંતા-બાઘ તથા ગુર્જર-રાજપૂત શૈલીનાં ચિત્રાંકનોમાં પડેલી હતી તેને શોધીને જીવંત સ્રોતમાં વહેતી કરવાનો પ્રયત્ન આજથી ચાર પાંચ દાયકા પર બંગાળના કલાગુરુ શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને હિંદી કલાના અગ્રિમ પુરસ્કારક સ્વ. આનંદ કુમારસ્વામી તથા ઇ. બી. હાવેલ આદિના સમર્થ પ્રયત્નોથી શરૂ થયો, ત્યારથી એ પ્રાંતમાં—તેમજ તે પછી મદ્રાસ અને હવે મુંબાઈ પ્રાંતમાં પણ—નવોદિત કલાકારોએ પોતાનાં સંવેદનોનો પ્રકંપ વ્યક્ત કરવા માટે અનેક કલારૂપો સર્જ્યાં છે. 'કુમાર' અવારનવાર તેમનો પરિચય આપતું રહ્યું છે.

એવા એક બંગાળી કલાકાર શ્રી વૈદ્યનાથ દાસની થોડી ચૂંટેલી કૃતિઓ અત્રે રજૂ કરી છે. એમની પ્રેરણાનો સ્રોત મુખ્યત્વે બંગાળનાં પ્રાચીન શિલ્પ તથા મૃદ્-પ્રતિમાઓ (પકવેલી માટીની મૂર્તિઓ)ની પરંપરાગત શૈલીમાં રહેલો જણાય છે અને બંગાળમાં વધુ પ્રચલિત જલરંગો તથા માટી-રંગો (ટેમ્પેરા)ની પદ્ધતિઓ તેમજ લીનોકટ જેવી આધુનિક શૈલીઓ દ્વારા તે વ્યક્ત કરે છે. થોડા સમય ઉપર અમદાવાદના 'ભારત' કલા મંડળના આશ્રયે શ્રી દાસનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન યોજાયું હતું. તેમાં રજૂ થએલી તેમની કૃતિઓ પૈકી તેમની લાક્ષણિકતા રજૂ કરતા થોડા નમૂના ચૂંટીને અહીં આપ્યા છે.

આ પ્રદર્શન વેળાના હસ્તપત્રમાં શ્રી રવિશંકર રાવળે આપેલી શ્રી દાસની જીવનરેખામાં જણાવ્યા મુજબ "શ્રી વૈદ્યનાથ દાસનો જન્મ કલકત્તાથી સાતેક માઈલ દૂર હુગલી પ્રાંતમાં કોન્નગર નામના ગામડામાં ઈ. સ. ૧૯૧૬માં થએલો. મેટ્રિક પર્યંત શાળાશિક્ષણ લઈ અઢાર વર્ષની ઉમરે તેમના જ વતનના પડોશી પીઢ કલાકાર શ્રી ચૈતન્યદેવ ચટ્ટોપાધ્યાયના સમાગમથી કળાના ચીલે ચડી ગયા, અને પછી તો સ્વપ્રતિભાથી જાતજાતના પ્રયોગો કરી નવીનવી પ્રણાલીઓ પકડીને તથા જુદીજુદી સંસ્થાઓના અનુભવો મેળવીને આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે. શરૂઆતમાં શ્રી અવનીન્દ્રનાથનાં ચિત્રોની અસર તેમના પર ખૂબ રહેલી.

ખાસ કરીને માનવ તસ્વીર (Portraits) અને ભૂમિદૃશ્યો (Landscapes) તથા ઢગલી રજૂ કરવા એમણે મહેનત કરી છે. ચીની કે જાપાની કાળના ચિતારા પેઠે છાયાપ્રકાશના સહકાર વિના સુરેખ રેખા ને સ્વચ્છ રંગપટથી આજના યુગની તસ્વીરો તેમણે કરી છે.

હાલમાં હમણાં તેમણે આધુનિક કળાસંપ્રદાયો પ્રમાણે આકાર, સંયોગ, રેખાઓના તાલમેળ તથા પ્રકારો અને પ્રવાહો પકડવા નવીનવી શૈલીઓ પર હાથ અજમાવ્યો છે.

ઘણાં પ્રદર્શનોમાં પોતાની કૃતિઓ એમણે રજૂ કરી છે અને વિવેચકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પ્રવાસી, મૉડર્ન રિવ્યૂ ને મદ્રાસનાં પત્રોમાં

ત્રોમાં તેમનાં ચિત્રો પ્રકટ થાય છે. 'આર્ટ ઇન ઇન્ડસ્ટ્રી'
ની પ્રસિદ્ધ સંસ્થા તરફથી હિંદનાં પરંપરાગત શિલ્પ
ને રૂપરચના (ડિઝાઇનો)ના કામમાં કલકત્તામાં તેમણે
બે વર્ષ કામ કર્યું છે. તેથી તે ભારતની પ્રણાલિકાબદ્ધ
કોતરણી નકશી અને ચિત્રાંકનની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ તરફ
ખાસ આકર્ષણ ધરાવે છે. તેમના એવા જ એક પ્રેરણા-
સ્થાન રૂપ, બંગાળના વિષ્ણુપુર ને સંધિપુરના પુરાણા
મંદિરની પકવ મૃદ-પ્રતિમાઓ (Terra-Cottas) પર
થી તેમણે કરેલાં કેટલાંક રેખાંકનો પૈકીનાં ત્રણ અહીં
આ પાના ઉપર તથા એક આ લેખને મથાળે આપ્યાં
છે. પકવેલી માટીની એ મૂર્તિઓની રેખામાં લાવણ્યની જે મધુરી છટા આપણા પ્રાચીન કળાકારો ઉતારતા તેનાં એ ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત છે.

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર

તથા તેની અનુસંગી નૃત્યાદિ કળાઓનો પરિચય આપતી લેખમાળા [૧૨]

નૃત્ત

લેખક · યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

આગાઉ ૨૪૮મા અંકમાં 'નર્તન ને વાદ્ય' નામના લેખમાં જણાવી ગયા તે પ્રમાણે નૃત્યના ત્રણ ભેદ પડે છે: (૧) નાટ્ય, (૨) નૃત્ત અને (૩) નૃત્ય. આમાં નાટ્ય એટલે કથાભિનય, અને નૃત્ત એટલે તાલઅનુસાર માત્ર કલાત્મક અંગવિક્ષેપ, જ્યારે નૃત્ય એ નાટ્ય અને નૃત્તનું સંમિશ્રણ છે. નૃત્ત અને નૃત્યમાં ફેર એ છે કે નૃત્ત એ માત્ર શોભા કે આનંદ પૂરતું જ હોઈ તેમાંથી કોઈ ખાસ અર્થ નીકળતો નથી; જ્યારે નૃત્યમાં કંઈક કથા હોઈ તે અર્થયુક્ત હોય છે.

આપણે અહીં સુધી નાટ્યના વિવિધ પ્રકારો તથા નર્તનના તાંડવ આદિ પ્રકારો જોઈ ગયા. હવે નૃત્તની વિવિધ ક્રિયાઓ તથા 'ચારી'ઓ જોઈએ.

ચારી-વિધાન

હાથ, પગ આદિ અંગોના ચલનને વ્યાયામ કહે છે; અને અમુક ચોક્કસ પદ્ધતિથી કરવામાં આવતા વ્યાયામને 'ચારી' કહે છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, 'નૃત્તનું મૂળ ને આરંભ ચારીમાં જ રહેલાં છે ને ચારી વગર નૃત્તનું કોઈ પણ અંગ સંભવી શકતું નથી.' નૃત્ત તથા તેની વિવિધ અંગચેષ્ટા આ ચારીઓ વડે જ થાય છે.

કથકલીમાં આવતું 'સારી' નૃત્ય ને આ ચારી જ છે. 'સારી' એ તેનું અપભ્રંશ હોવું જોઈએ. મણિપુરી નૃત્યમાં આવતી 'ચાલી' એ પણ આ ચારીઓ જ હોવી જોઈએ. અંગ્રેજીમાં જેને Steps કહે છે, ને આપણે 'ચાલ' કે ચાલી કહીએ છીએ, તે જ આ ચારી. એમ સામાન્યરીતે કહી શકાય. ચારીઓના અનેક પ્રકાર છે જેમાં ભૌમી ચારી અને આકાશિકી ચારી એ બે પ્રકાર મુખ્ય છે.

ભૌમી ચારી: નીચેની સોળ ચારીને ભૌમી ચારી કહે છે: (૧) સમપાદા, (૨) સ્થિતાવર્તા, (૩) શકટાસ્યા, (૪) અધ્યર્ધિકા, (૫) ચાષગતિ, (૬) વિચ્યુતા, (૭) એડકાક્રીડિતા, (૮) બદ્ધા, (૯) ઊરૂદ્વૃત્તા, (૧૦) અડ્ડિતા, (૧૧) ઉત્સ્યંદિતા, (૧૨) જનિતા, (૧૩) સ્યંદિતા, (૧૪) અપસ્યંદિતા, (૧૫) સમોત્સરિતમત્તલ્લી અને (૧૬) મત્તલ્લી.

આકાશિકી ચારી: નીચેની સોળ ચારીને આકાશિકી ચારી કહે છે: (૧) અતિક્રાન્તા, (૨) અપક્રાન્તા, (૩) પાર્શ્વક્રાન્તા, (૪) ઊર્ધ્વજાનુ, (૫) સૂચિ, (૬) નૂપુરપાદિકા, (૭) ડોલપાદા, (૮) આક્ષિપ્તા, (૯) આવિદ્ધા, (૧૦) ઉદ્વૃત્તા, (૧૧) વિદ્યુદ્‌ભ્રાન્તા, (૧૨) અલાતા, (૧૩) ભુજંગત્રાસિતા, (૧૪) મૃગપ્લુતા, (૧૫) દંડપાદા (૧૬) ભ્રમરી.

આ સર્વ ચારીઓનાં લક્ષણો તથા તે કરવાની રીત નાટ્યશાસ્ત્રમાં આપેલી છે. પરંતુ તે નૃત્યની સાંકેતિક ભાષામાં હોવાથી સામાન્ય જન માટે સમજવી ખૂબ કઠિન હોઈ અહીં આપી નથી. તે સમજવા માટે સંસ્કૃત ભાષા અને નૃત્ય એ બન્નેનું ઊંડું જ્ઞાન જોઈએ.

જુદીજુદી નૃત્યકલાઓમાં આ ચારીઓમાંની ઘણીખરી હજી કોઈ ને કોઈ રૂપે અસ્તિત્વમાં છે. પણ તે વિષે કોઈ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની માહિતી નથી. ચારીમાંથી સંચારી, કરણ, ખંડ, અને મંડલ નામના નૃત્તના જુદાજુદા ભાગ બને છે. તે આ પ્રમાણે:

સંચારી: એક ચરણના પ્રચારને સંચારી કહે છે.

કરણ: બે ચરણના પ્રચારને કરણ કહે છે.

ખંડ: ત્રણ કે તેથી વધારે કરણના સમૂહને ખંડ કહે છે.

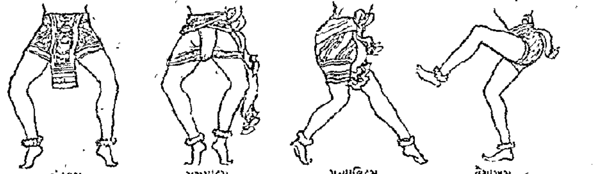
મંડલ: ત્રણ કે ચાર ખંડના સંયોગને મંડલ કહે છે.

આ બધાં કે હજી પણ પ્રચલિત છે કે કેમ ને કોઈ રૂપે હજી અસ્તિત્વમાં છે ન પણ સંશોધનનો વિષય છે.

સ્થાનક-પોઝ

ઉપર જણાવેલી ચારીઓ તેમજ વિવિધ અભિનય અને મુદ્રાઓ કરતી વખતે અમુક નિયત સ્થિતિ(Pose)માં ઊભા રહેવું પડે છે. તેને સ્થાન કહે છે. તે છ પ્રકારનાં છે: (૧) વૈષ્ણવમ્, (૨) સમપાદમ્, (૩) વૈશાખમ્ (૪) મંડલમ્, (૫) આલિઢમ્ અને (૬) પ્રત્યાલિઢમ્. આ સર્વે સ્થાનના અધિષ્ઠાતા કે દેવતાઓ પણ નિયત કરવામાં આવેલા છે. તે દેવતાઓનાં નામ તથા તેને સ્થાનોનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં નીચે મુજબ જણાવ્યાં છે.

વૈષ્ણવમ્: દેવતા-વિષ્ણુ. બન્ને પગ અઢી તાલ(અઢી વેંત)ને અંતરે એક પગ સીધો ને બીજો ત્રાંસો; જંઘા સીધી ને પાની વળેલી.

મંડલમ્ — સમપાદમ્ — પ્રત્યાલિઢમ્ — વૈશાખમ્

નાટ્યશાસ્ત્રમાં આપેલાં આ 'સ્થાનો'નાં લક્ષણો પણ અપૂર્ણ ને અસ્પષ્ટ છે. તેથી તેની ચોક્કસ સ્થિતિઓ સંશોધનનો વિષય રહે છે. કેવળ કથકલીમાં મુદ્રાઓ દર્શાવતી વેળા અમુક સ્થાનો ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેમાંનાં અમુક સ્થાનો તે આ જ, એવું મારા ગુરુ શ્રી કુંજુ-નાયરનું અનુમાન છે; કારણ કે નાટ્યશાસ્ત્રનાં લક્ષણો સાથે તેનું અમુક મળતાપણું આવે છે. એ અનુમાનને આધારે તે સ્થાનોનાં ચિત્રો પર આપવામાં આવેલાં છે. તેની શુદ્ધતા-અશુદ્ધતાની ખબર તો સંશોધન કરવામાં આવે ત્યારે જ પડે. છતાં એ બને ત્યાં સુધી તો તેને જ નાટ્યશાસ્ત્રનાં સંમતિત સ્થાનો માનવાં રહ્યાં. નાટ્યશાસ્ત્રના કોઈ આરૂઢ અભ્યાસી કદાચ આ વિષય પર વધુ પ્રકાશ પાડી શકે.

તથા બન્ને પગો ઘૂંટણમાંથી સહેજ નમેલા.

વૈશાખમ્ઃ દેવતા—કાર્તિકેય. ત્રણ ખૂણા પડે તેમ પંગ ઘટે અંતરે એકબીજાની પાછળ રાખી સહેજ નમેલા ઊભા રહેવું તે.

મંડલમ્ઃ દેવતા-ઇંદ્ર. બન્ને પગ વચ્ચેનું અંતર ચાર તાલ. સાથળ ને કેડ સીધી રેખામાં આવે તેટલા નમી ઊભા રહેવું તે.

આલિઢમ્ અને પ્રત્યાલિઢમ્ઃ બન્નેના દેવતા રુદ્ર. મંડલસ્થાનનો જમણો પગ પાંચ તાલ આગળ કરવો તે આલિઢમ્; આલિઢમ્‌થી વિપરીત અથવા જમણો પગ સંકોડી લઇ ડાબો પગ આગળ કરવો તે પ્રત્યાલિઢમ્. (ચાલુ)

કસોટી

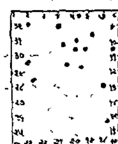
(૧) એક છાબડીમાં થોડાંક બોર પડયાં છે. પણ કોઇ અજબરીતે તેની સંખ્યા દર મિનિટે બમણી થતી જાય છે. એમ કરતાં બરાબર બાર વાગ્યે તે છાબડી પૂરેપૂરી ભરાઈ જાય છે—તો તે છાબડી અરધી ભરેલી કેટલા વાગ્યે હશે?

(૨) જગતસાહિત્યમાં અમર આંક મૂકી જનાર આ મહાન સાહિત્ય-સમ્રાટને ઓળખો છો?

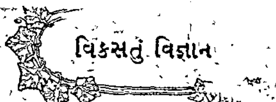
(૩) નીચે જગતનાં મુખ્ય શહેર કે પાટનગરનાં નામ સામે તેને દેશના નામો સેળભેળ કરીને આપ્યા છે. તે બરાબર ગોઠવી શકશો?

૧. ઑસ્લો	ક સ્વીડન	૬ મનીલા	છ ચિલી-ચીન
૨. મૅડ્રિડ	ખ ફિલિપાઈન્સ	૭ પ્રાહા	જ ન્યૂઝીલૅંડ
૩. સાઈગોન	ગ ચેકોસ્લોવેકિયા	૮ સ્ટૉકહોમ	ઝ હોલૅંડ
ટોક્યો	ઘ ઑસ્ટ્રેલિયા	૯ કેનબેરા	ટ પોલૅંડ
૫ ઑકલૅંડ	ચ નૉર્વે	૧૦. ઍમ્સ્ટર્ડૅમ	ઠ સ્પેન

(૪) ૩૨ નંબર લખેલા આ એક લંબચોરસમાં કોઇ પણ નંબરને તોડ્યા વગર ઊભી એવી પાંચ જ લીટી દોરી શકશો કે જેથી તે લંબચોરસ અવા વિભાગોમાં વહેંચાઈ જાય કે દરેક વિભાગમાં એકએક કાળું ટપકું આવે?

(૫) છ તો સામાન્ય જ્ઞાનના પ્રશ્નો જ, પણ કેટલાના તમે સાચા જવાબો આપી શકશો? (ક) બધા તારાઓમાં ધ્રુવ તારો આપણને શા માટે સ્થિર દેખાય છે? (ખ) કયા ઝાડ નીચે ગૌતમ બુદ્ધને પરમ જ્ઞાન થયું હતું? (ગ) ઇંગ્લૅંડમાં આ ઇલકાબો અપાય છેઃ ડ્યૂક, વાઈકાઉન્ટ, કિંગ, અર્લ, પ્રિન્સ, બૅરન અને માર્કવિસ. તેમને તમે ઉચ્ચતા અનુસાર ગોઠવી શકશો? (ઘ) ત્રાવણકોર રાજ્યમાં એક જ શહેર છે. કયું? (ચ) કચ્છના નરેશને શા વિશિષ્ટ નામથી ઓળખવામાં આવે છે? (છ) હિંદમાં આજે કુલ કેટલા પ્રાંતો છે? (જ) જગતમાં મોટામાં મોટા ગણાતા બીજાપુરના ઘુમ્મટનો ઘેરાવો કેટલો છે? (ઝ) જગતમાં આખું વરસ કયા શહેરનું ઉષ્ણતામાન સૌથી વધારે રહે છે? (ટ) કયે ઠેકાણે પૃથ્વીનું કોઈપણ બિંદુ દક્ષિણ દિશા તરફ જ હોય છે? (ઉત્તરો આગળ આપ્યા છે).

કોઇ પણ પદાર્થને રાંધવો કે બાફવો હોય તો તે ઊકળે ત્યાંસુધી ગરમ કરવો પડે છે. આથી તે પદાર્થના અસલ ગુણધર્મમાં ફેરફાર થઈ તેમાંનાં વિટામિન નાશ પામે છે. આ ત્રુટિ દૂર કરવા એક ઑસ્ટ્રિયન વૈજ્ઞાનિકે પદાર્થનું ઉષ્ણતામાન ન વધતાં છતાં તેમાં ઊકળવાની ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાની નવી પદ્ધતિ શોધી છે. પદાર્થ જ્યારે ઊકળે છે ત્યારે તેમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં આંદોલનો ઉત્પન્ન થાય છે. તે આંદોલનો ગરમીને બદલે વીજળીની સહાયથી પેદા કરવાની શોધ તેણે કરી છે. આ શોધને કારણે બરફ જેવા ઠંડા પદાર્થોમાં પણ ઊકળવાની ક્રિયા લાવી શકાય છે. આનો તેણે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ પણ કરી બતાવ્યો. એક વાસણમાં બરફના ટુકડાવાળું પાણી લઈ તેમાં એક જીવતી માછલી મૂકી. પછી પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે વીજળિક સાધનોથી તેમાં ઊકળવાની પ્રક્રિયા ઉત્પન્ન કરતાં જ પેલી માછલી મરી ગઈ અને રંધાઇને બરાબર તૈયાર થઇ ગઈ. આમ છતાં પાણીનું ઉષ્ણતામાન તો શૂન્ય ડિગ્રી જ રહેલું! કારણ તેમાંના પેલા બરફના ટુકડાઓ જેમના તેમ જ હતા!

ઈન્જેક્શન લેતી વખતે જે પીડા થાય છે તે દૂર કરવા એક નવી જ જાતની ઈન્જેક્શન પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢી છે, જે હાઇપો-સ્પ્રે (hypo-spray) કહેવાય છે. આ નવી પદ્ધતિમાં હવાના અતિશય દબાણ વડે ઈન્જેક્શનના પ્રવાહીને ચામડી પર જોરશોર ફેંકીને (Blast કરીને) દાખલ કરવામાં આવે છે. આથી પીડા તો જરાયે થતી નથી પણ ઘણીવાર તો તેનો જખમ પણ દેખાતો નથી. આ નવી શોધની પ્રેરણા, યુદ્ધકાળમાં બૉંબ ફાટવાથી કાચ લોઢા વગેરેની ઝીણી કરચો હવાના જોસભેર દબાણથી ચામડી પર જખમ કર્યા વગર શરીરમાં પેસી જતી તેના પરથી મળી હતી.

ચોખાને વધુ કસદાર બનાવવા, ને તેને છડવામાં તથા રાંધવામાં તેમનાં વિટામિન નાશ ન પામે તે માટે વૈજ્ઞાનિકોએ નવી પદ્ધતિ શોધી છે. એક પીપમાં ચોખા ભરી, તેમાંથી બધી હવા શોષી લીધા પછી ખૂબ ઊંચા દબાણ હેઠળ અંદર ગરમ પાણી છોડવામાં આવે છે. આથી ચોખાનાં જે વિટામિન દાણાની સપાટી પર હોય છે તે ચોખાના છેક અંદરના ભાગમાં સુરક્ષિતરીતે પુરાઇ જાય છે.

ઘરને તાજું રંગાવ્યા પછી જે એક અણગમતી વાસ આવે છે તેને બદલે પાઇન-સીડરના વૃક્ષ જેવી સુગંધમય મૂળ લાકડાની વાસ આવે એવા રંગોની શોધ અમેરિકામાં થઈ છે. રંગ પૂરેપૂરો સુકાઈ ગયા પછી તે બિલકુલ નિર્ગંધ બની જાય છે.

આગ લાગેલા ઘરના ત્રીજા કે તેથી ઉપરના માળમાં સપડાયેલી વ્યક્તિને સ્વપુરુષાર્થથી બચવાનું એક અભિનવ સાધન વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢ્યું છે. તે ૧૦ રતલ વજનનું એક પૈડું હોય ધીમેધીમે ઊકલતું જાય છે. તેની સહાયથી ગમે તેટલે ઊંચે આવેલી બારીમાંથી પણ માણસ સહીસલામતરીતે જમીન પર ઊતરી શકે છે.

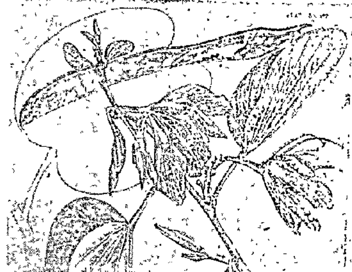
શરીરના ઘણાખરા રોગો પર અત્યંત ઉપયોગી મનાતા પેનિસિલિન વિષે ઘણાએ સાંભળ્યું હશે. પણ ચામડી પર અથવા જ... હાડના રોગો પર તે એટલું અસરકારક ન જણાવાથી વૈજ્ઞાનિકોએ

વિશેષ લાભદાયક માલૂમ પડયું છે. આ ઉપરાંત તેના ઉપયોગ અંગે હજુ તેના ગુણોનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ ચાલી રહ્યો છે. ઉષ્ણતારોધક (ફાયરપ્રૂફ) પદાર્થ તરીકે તો એસ્બેસ્ટોસ જાણીતું છે. હવે એવું માલૂમ પડ્યું છે કે તે ઝટ પાણી ચૂસવામાં તથા ચિનાઈ માટી ને કાચનાં વાસણોને ચળકાટ આપવાના કામમાં પણ ઉપયોગી છે; આથી ૮ ભાગ કપાસ ને ૨ ભાગ એસ્બેસ્ટોસને ભેગા કરીને ... ફક્ત દસ જ ... આઈસ્ક્રીમ બનાવવાનું સાધન ... યંત્ર હાલમાં વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢયું છે. તેની રચનામાં વિશેષતા એ છે કે આજસુધીના સંચાઓમાં દૂધનું વાસણ વચમાં અને આજુબાજુ બરફ રહેતો, પણ આમાં વચમાં બરફ હોઈ આજુબાજુ દૂધનું વાસણ હોય છે. આ યંત્રથી દસ જ મિનિટમાં આઈસ્ક્રીમ તૈયાર થઈ ટ્રેમાંના કાગળના પ્યાલામાં પડે છે.

માસૂમોસના વૃક્ષવિશેષનો પરિચય આપતી લેખમાળા **આપણી વનસ્પતિ** હપતો ૧૩

કાંચનાર

લેખક પ્રો. જયંતીલાલ દે. ઓઝા એમ.એસસી.

મરાઠી ભાષામાં જેને રક્ત કંચન'ના અત્યંત સુંદર અને કવિત નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે, સાધારણ વાસવાળાં આ વિવિધરંગી સુંદર ફૂલો વસંતના આ મહિનાઓમાં ગાંઠરૂપે ખીલી નીકળીને સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં અનેરો વધારો કરે છે. કાંચનારની અનેક જાતો થાય છેઃ રાતો કાંચનાર, પીળો કાંચનાર, સફેદ કાંચનાર વગેરે અંગ્રેજ વનસ્પતિવિદ્ પ્રેન્ડિસ તો તેની ૩૦ જાતો વર્ણવે છે. અહીં જે આપ્યો છે તેને તેનાં રંગબેરંગી ફૂલોને લીધે અંગ્રેજીમાં The Variegated Bauhinia કહે છે. સોળમી સદીમાં થઈ ગયેલા બે જર્મન વનસ્પતિવિદો જૉન ને કેસ્પર બોહીનના માનમાં આ નામ પાડવામાં આવેલું. કાંચનારનું જોડકું પાન બે બંધુઓનું સૂચક છે તેને કોવિદાર પણ કહે છે. કોવિદાર મૂળ તો તેનું સંસ્કૃત નામ. તેનું શાસ્ત્રીય નામ Bauhinia Variegata, Linn.

આ વૃક્ષનાં ઉત્પત્તિસ્થાન સિંધુની પૂર્વ દિશા તરફનો હિમાલયની નીચેનો પ્રદેશ, આસામ, બ્રહ્મદેશ, છોટાનાગપુર, મધ્યપ્રાંત, પશ્ચિમ ઘાટનો પ્રદેશ અને ચીન. હિંદમાં તેનાં સુશોભિત ફૂલો માટે તે બધે જ બાગબગીચા ને રસ્તા પર ઉગાડવામાં આવે છે.

કાંચનારનું વૃક્ષ મધ્યમ કદનું થાય છે. તેની છાલ લગભગ લીસી અને ઘેરી ભૂરી હોય છે અને કુમળી ડાળીઓ પર ભૂરી રુંવાટી હોય છે. તેનાં પાન આંતરે આવેલાં હોય છે અને સાદાં, ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને લગભગ તેટલાં જ પહોળાં હોય છે. પાનની મધ્યમાં એક સાંધો હોય છે, ને તે લગભગ સરખાં બે અડધિયાંનું બનેલું હોય છે. એ બે અડધિયાંને પુસ્તકનાં પાન પેઠે વાળ્યાં પછી તેનો આકાર લંબગોળ દેખાય છે. પાન કુમળાં હોય છે ત્યારે તે પર બારીક રુંવાટી હોય છે, પરંતુ પાકું થતાં તે રુંવાટી ખરી પડે છે. પાનના તળિયાનો ભાગ હૃદયાકાર હોય છે અને તેમાં ૧૧ થી ૧૫ નસો હોય છે. દરેક પાનને ૧ થી ૧½ ઇંચ લાંબી દાંડી હોય છે. નવેમ્બરથી ડિસેમ્બર સુધીમાં વૃક્ષ પરથી પાન ખરવા માંડે છે અને માર્ચ આવતાં તો આખું વૃક્ષ લગભગ પાનરહિત થઈ જાય છે. નવાં પાન એપ્રિલ-મે માં આવે છે.

કાંચનારનાં ફૂલોનો ઉદ્‌ભવકાળ ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ. ફૂલો મોટાં, સુવાસિત ને રંગબેરંગી (સફેદ, ગુલાબી કે જાંબલી રંગનાં) હોય છે; અને જ્યારે ફૂલો આવે છે ત્યારે વૃક્ષ પાનરહિત હોય છે. ફૂલો વૃક્ષની ઉપરની શાખાઓના છેડે અગર પાનની દાંડી અને શાખાની વચ્ચેના ભાગમાંથી ઝુમખામાં આવે છે. દરેક ફૂલને એક ટૂંકી દાંડી હોય છે.

આ વૃક્ષ શિંબી વર્ગની વનસ્પતિ હોઈ તેની શીંગ ૬ થી ૧૨ ઇંચ લાંબી અને ½ થી ૧ ઇંચ પહોળી ચપટી તથા કઠણ હોય છે, અને તેમાં ૧૦-૧૫ બીજ હોય છે. શીંગ મે-જૂનમાં પાકે છે. તે વૃક્ષ પર હોય છે ત્યારે જ મહુ કરીને ફાટે છે અને ચોમેર બીજ વેરાવા કરે છે. આ વૃક્ષ બીજવડે ઉગાડવામાં આવે છે.

કાંચનાર તેનાં સુંદર ફૂલોને લીધે શોભાવૃક્ષ તરીકે બહુ ઉપયોગી છે. તેની છાલ રંગવા તથા ચામડાં કમાવવાના કામમાં વપરાય છે. તેમાંથી ઉપયોગી ગુંદર પણ નીકળે છે, જેના ગુણ 'ગેરી' ગુંદર જેવા જ હોય છે. તેની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે. તેનાં પાન બીડી બનાવવામાં વપરાય છે તેમ ઢોરને ચારા તરીકે પણ અપાય છે. તેનાં બીજમાંથી ઉપયોગી તેલ નીકળે છે. તેનું બહારનું લાકડું ભૂરા રંગનું ને સાધારણ કઠણ હોય છે, પરંતુ મધ્ય ભાગમાં કાળું ને ખૂબ સખત હોય છે. વજનમાં પણ તે ભારે (એક ઘનફૂટે ૩૩ થી ૪૮ રતલ) હોય છે. આથી તેનો ઉપયોગ ખેતીનાં ઓજારો બનાવવામાં થાય છે.

આ વૃક્ષનો ઘરગથ્થુ ઉપયોગ પણ થાય છે. તેનાં પાન, ફૂલ, કળી અને કુમળી શીંગોનું શાક થાય છે. ફૂલની કળીનું રાયતું ને અથાણું પણ થાય છે. આયુર્વેદમાં તેની છાલ, મૂળ તથા ફૂલ ઉપયોગી ઔષધ તરીકે વપરાય છે.

કાંચનાર પવિત્ર વૃક્ષ ગણાય છે ને બૌદ્ધ શિલ્પોમાં પણ ઘણીવાર તે નજરે પડે છે.

[illegible]

૧૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮; વિક્રમ સંવત ૨૦૦૪ની માઘ સુદ પાંચમ—વસંત પંચમી! આ દિવસ માત્ર કાઠિયાવાડના જ નહિ પણ મહાગુજરાત ને હિંદના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ ગણાશે તે દિવસે કાઠિયાવાડનાં નાનામોટાં ૪૪૯ રજવાડાંની ૮૬૦ સીમાઓ અદ્રશ્ય થઈ એક અને અખંડ સૌરાષ્ટ્રનું ખાતમુહૂર્ત થયું. સ્વાભાવિક ને ભૌગોલિક રીતે એક અને અવિભક્ત સર્જાએલા સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા અનેક રાજ્યોનાં જે સાંકડાં કુંડાળાંની દીવાલોમાં વહેંચાઇ ભીંસાતી હતી, જે કૃત્રિમ સીમારેખાઓએ પ્રજાના રાજકીય, આર્થિક ને સામાજિક વિકાસને અશક્ય બનાવી મૂક્યો હતો તથા માહસપ્રિય માનવીઓની મહેચ્છાઓને જેણે રૂંધી નાખી હતી તે રેખાઓ એ દિવસે ભૂંસાઈ ગઈ. અમાપ ને આપખુદ સત્તા ભોગવતા એના રાજકુળોએ આપમેળે એ સત્તાનો ત્યાગ કર્યો અને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાસમસ્તની પ્રતિનિધિરૂપ મધ્યસ્થ સત્તા અસ્તિત્વમાં આવી. એથી એ અખંડ પ્રદેશના સર્વાંગી વિકાસનો હવે એક મહાયોગ જન્મ્યો. એના વિશાળ સાગરકિનારા, એના સઘન ગિરિપ્રદેશો, એનાં રસાળ ખેતરો, એના રિદ્ધિભર્યા ભૂગર્ભમાં રહેલાં મૂલ્યવાન ખનિજદ્રવ્યો, એની નદીઓનાં નકામાં વહી જતાં જળ, એનાં બહોળાં પશુધન અને એનાં સાવજશૂરાં સંતાન—સૌને માટે સ્વાભાવિક કાકર્પની કૃપા ઊગી.

કોઇ ભવ્ય અને નજરરમાન ઈમારતના અગ્રભાગે નકસીમય ને રૂપાળો ઝરૂખો શોભે તેવી રીતે ભારતવર્ષના દેહ પર શોભતો સૌરાષ્ટ્રનો એ પ્રદેશ નાનોસૂનો નથી. અરબી સમુદ્રની વિચિમાળાઓથી ધોવાતો, ૨૫૦ માઈલ લાંબો અને ૨૦૦ માઈલ પહોળો આ દ્વીપકલ્પ, ૨૩,૫૦૦ ચો૦ માઈલનું ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે. ૪૦ લાખની તેની [illegible]તે સિંધ પ્રાંત, વડોદરા રાજ્ય, કાશ્મીર, ન્યૂઝીલૅંડ અને ડેન્માર્ક[illegible] પણ વધારે છે. ૬ થી ૭ કરોડની તેની વાર્ષિક આવક હિંદનો [illegible]હાર કે મધ્યપ્રાંત આદિ જેવા ૭ પ્રાંતો કરતાં પણ ચડિયાતો છે. ત્રણ બાજુ રત્નાકરથી વીંટાએલો આ પ્રદેશ, ડુંગરો ને નદીઓથી રળિયામણો, ખેતીએ ફળદ્રુપ અને ખનિજે સમૃદ્ધ છે.

ઈતિહાસ

આવા આ સમૃદ્ધ સુંદર પ્રદેશનો ઇતિહાસ ઘણા પુરાતન કાળથી શરૂ થાય છે. એક કાળે એ સ્થળે છેક રાજપુતાનાના રણ સુધી સમુદ્ર ઘૂઘવતો. કુદરતની કાયાપલટને કારણે એની વચ્ચેથી કાઠિયાવાડનો ટાપુ ઊંચો આવ્યો. તે પછી ધીમેધીમે કચ્છના અખાતથી ખંભાતની ખાડી સુધીનો આખો સાગરકાંઠો પશ્ચિમ ભારતની નદીઓનાં પાણી સાથે ઠલવાતા કચરાથી ભરાઇને એ પટ્ટી સંધાઈ ગઈ અને સૌરાષ્ટ્ર ટાપુ મટીને દ્વીપકલ્પ થયો.

પ્રાચીન પૌરાણિક ભૂગોળના મત પ્રમાણે ભારતના આ આખા પશ્ચિમ દેશનું નામ 'ગુજરાત' પડતાં અગાઉ ઘણા પુરાતન કાળથી 'સૌરાષ્ટ્ર' હતું અને તે સાથે જ તેના કેટલાક ભાગનાં નામ 'આનર્ત', 'અપરાંત' વગેરે હતાં. પુરાણો કહે છે કે વૈવસ્વત મનુના પુત્ર શર્યાતિના પુત્ર આનર્તને ભારતનો આ નૈઋત્ય ભાગ મળ્યો, અને એના પુત્ર રૈવતે, પિતાના નામ પરથી ઓળખાતાં આ આનર્ત દેશમાં કુશસ્થલી (દ્વારકા)માં રાજધાની કરી. કંસવધ પછી શ્રીકૃષ્ણે યાદવોને આ દેશ પર મોકલ્યા. તેમણે એ આનર્તના એક વંશજ કકુદ્મી રૈવત પર ચડાઈ કરી. કકુદ્મીએ પોતાની પુત્રી રેવતીને શ્રીકૃષ્ણના ભાઇ બલરામને આપીને સમાધાન કર્યું. પણ ત્યારથી આનર્તના રાજ્યના ધણી યાદવો થયા. ગિરનાર પર્વતનું પુરાણ સમયનું નામ 'રૈવતક' આ રૈવત કુટુંબના રૈવતો પરથી પડેલું યાદવોએ કુશસ્થલીનું સુધારી દ્વારકા નામ પાડ્યું.

યાદવો પછી છેક મૌર્ય સામ્રાજ્યના સમય સુધી આપણા પ્રાંતના ઇતિહાસમાં અંધારું જ છે. એ અંધકારના સમયમાં વીથિકો ને આભીરોની સત્તામાં દેશ વહેંચાઓયો હશે. તે પછી પહેલી ઐતિહાસિક સાબિતી અહીં મૌર્યોના અમલની મળે છે. હિમાલયથી કન્યાકુમારી અને મગધથી સૌરાષ્ટ્ર સુધીમાં વિસ્તરી રહેલાં, મૌર્યવંશના પ્રાતઃસ્મરણીય રાજા અશોકના શિલાલેખો રૂપ ધન્ય સ્મરણો, એ કાળની કીર્તિ ગાતાં આજે પણ કાઠિયાવાડને ટીંબે સુરક્ષિત રહ્યાં છે.

અશોકના અવસાન પછીથી સોરઠમાં ગ્રીસની સત્તાનો સૂર્યોદય થયો. કાળક્રમે ગ્રીક સત્તાના ક્ષત્રપ(શક) પ્રતિનિધિઓએ સોરઠી રાજ સ્વાધીન કર્યું, ને કચ્છથી માળવા સુધીમાં ક્ષત્રપ વંશનો ડંકો પડ્યો. એ વંશની સત્તા તળે આહીર અને મેર આગળ આ. અગ્નિ અને સૂર્યની પૂજા એ વંશે પ્રચલિત કરી

ક્ષત્રપો(શકો)ના લાંબા રાજ્યકાળનો છેવટે આત્મસિંહ[illegible] સમયમાં, ઈ. ૩૯૫માં અંત આવ્યો અને સૌરાષ્ટ્ર સાથે આ આખો પશ્ચિમ દેશ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો ભાગ બની રહ્યો.

ઈ. ૩૯૫થી ૪૭૦ સુધી અહીં ગુપ્ત વંશનાં ઘડિયાળાં વાગ્યાં. અંગાથી બ્રહ્મપુત્રા સુધીના પ્રદેશ પર કુમારગુપ્તનો ડંકો વગ્યો તે પહેલાં જ સૌરાષ્ટ્રની વામનસ્થલિ પર તેની હાક વાગી ચૂકી. મયૂર ને ત્રિશૂળના પૂજારી એ ગુપ્ત વંશના મહારાજાઓએ સોરઠની સુબાગીરી વલ્લભી(આજનું વળા)ના સૂર્યવંશી રજપૂતોને સુપ્રત કરી ફરી ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન મંડાયું ને સોરઠમાં ગુપ્ત વંશને સ્થાને, વલ્લભીનું રાજ્ય તપ્યું. એ રાજ્યની પડતીની લોકકથા તો જાણીતી છે. રંક નામનો પાલીનો મારવાડી વાણિયો પરદેશીઓને સોરઠને છેલ્લા રાજા શીલાદિત્યને ઉખેડી નાખવાનું કારણ બન્યો. ૭૮૦માં આરબોએ દરિયામાર્ગે ચડાઈ કરીને વલ્લભી રાજ્યનો નાશ કર્યો.

ઇ. ૮૯૫માં ગુજરાતના કેટલાક પ્રદેશો પર ચાવડાઓની સત્તા બળવાન હતી એ વેળાએ યાદવવંશના ચૂડાસમાઓ વંથળી તથા જુનાગઢમાં પ્રવેશ પામ્યા. એ જ અરસામાં જેઠવા રજપૂતો કચ્છ માંથી કાઠિયાવાડમાં ઊતર્યા, ને મોરબી છીને પોતાની સત્તાનો તેઓએ જમાવ કર્યો. કાળની કપરી બાજી પર આંસુ સારતાં મીનગરને ધૂમલી આજે પણ એ જેઠવાઓની કીર્તિકથા કહી રહ્યાં છે

મહમ્મદની આ સવારી વેળાએ સોરઠમાં ચેડવાસો, વાઢ-ડાઓ ને ગોહિલો, વાળાઓ, ઝાલાઓ ને ચુડાસમા રાજ-પૂતોની સત્તા પ્રવર્તિત હતી. આમાંની ઘણીક સત્તાઓ સોમનાથનું રક્ષણ કરવાને એકઠી થઈ. સોરઠ 'એક અને અતૂટ' બનવાનાં નિશાન ઝબક્યાં. પણ આપણો વારો પડ્યો. સોમનાથ ભાંગવામાં મહમ્મદે સફળતા મેળવી.

૧૦૯૦માં ઝાલા રાજપૂતોએ કાઠિયાવાડમાં પગપેસારો કર્યો. એ પછી પાંત્રીસ વરસે સોરઠે સિદ્ધરાજની હાકેમિયત [illegible]. ને ત્યાર પછીથી વાઘેલાઓ આગળ આવ્યા. પણ તેમનો અમલ વધુ જામે એ પહેલાં તો અલાઉદ્દીન ખીલજી સોમનાથ પર ચડ્યો ને નવો સોરઠ ધીમેધીમે મુસલમાની સત્તા તળે સરકવા લાગ્યો.

કાઠિયાવાડની આજની રાજસત્તાઓનો ઉપલબ્ધ ને સાધાર ઇતિહાસ ૧૩-૧૪મી સદીથી શરૂ થાય છે. ૧૩મી સદીમાં મારવાડમાંથી સેજકજી ગોહિલ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. તેમણે જૂનાગઢના તે વખતના રા' [illegible]ને પોતાની પુત્રી આપી અને સૌરાષ્ટ્રમાં વસવાટ શરૂ કર્યો. તેમના વંશજોએ ભાવનગરમાં ગાદી સ્થાપી. વળા, લાઠી ને પાલીતાણા પણ તેમના જ વંશજોએ સ્થાપેલાં.

સૌરાષ્ટ્રનાં બીજાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ કચ્છ સાથે સંકળા-એલો છે. ૧૫મી સદીમાં સિંધમાંથી જામ લાખા કચ્છમાં આવ્યા ને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. જાડાના એ પુત્રે તેથી જાડેજા અટક રાખી. તેમના પૌત્રો જામ હાલર, જામ હમીર તથા રાવળ ત્રણ વચ્ચે કચ્છનું રાજ્ય વહેંચાયું. તેમની અંદર-અંદર ઝઘડા થતાં જામ રાવળ પરાસ્ત બની સૌરાષ્ટ્રના હાલા-રમાં આવ્યો. ત્યાં જેઠવાઓને હરાવીને હાલની જામનગરની ગાદીની સ્થાપના કરી. જેઠવાઓ ત્યાંથી ખસી ગયા ને પોરબંદરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. જામ રાવળના વંશજોમાંથી ધ્રોળ, ગોંડળ ને રાજકોટના રાજ્ય સ્થપાયાં.

૧૩મી સદીમાં કચ્છના મકવાણા કુળનો ઝાલો હરપાળ ગુજરાતમાં જઈ કરણદેવને ત્યાં નોકરી રહ્યો. કર-ણદેવના પતન પછી તેણે પાટડીમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. તેના વંશજોએ હળવદ-ધ્રાંગધ્રાની ગાદી સ્થાપી. લીંબડી, વઢવાણ, સાયલા, ચૂડા લખતર એ રાજ્યોની ગાદી પણ તે હરપાળના વંશજોએ જ સ્થાપેલી. આ સિવાય પરમારો ને ચૂડાસમા રાજપૂતોએ પણ રાજ્યો સ્થાપ્યાં.

કાઠિયાવાડની બીજી રાજસત્તા કાઠીઓની છે. સિંધમાં આવેલા પાર્થિવન લોકોમાંથી જે આર્યો સાથે ભળ્યા ને ક્ષત્રિયો કહેવાયા. તેમના વંશજો એ આ કાઠીઓ. તેઓ સૂર્યના પૂજકો હતા. [illegible] આજ સ્થળે સૂર્યનું મંદિર છે ને તે પંચાળના પ્રદેશ થાનમાં. કાઠીઓએ પોતાની રાજસત્તા જેતપુર, ચીતળ, જસદણ આદિ સ્થળે જમાવી. [illegible] ખાચર ને ખુમાણ એવી તેમની જાતો કાઠિયાવાડના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રસરી.

સૌરાષ્ટ્રનાં રાજકુળોમાં '[illegible]'ની પ્રથા ફેલાયેલી જોવામાં આવે છે. તે બધા વચ્ચે રાજ્ય વહેંચાઈ [illegible] પ્રથાને કારણે સૌરાષ્ટ્રમાં એ પાંચ નહિ પણ [illegible] અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

બેઠેલા: ડાબી બાજુથી-પાલીતાણાના મહારાજા, ભાવનગરના મહારાજા (ઉપ-રાજપ્રમુખ), નવાનગરનાં મહારાણી, સરદાર પટેલ, નવાનગરના જામસાહેબ (રાજપ્રમુખ), સરદારની પુત્રી મણિબેન, ઉછરંગરાય ઢેબર (વડા પ્રધાન), ધ્રાંગધ્રાના મહારાજા, કોટડા સાંગાણીના ઠાકોરસાહેબ. ઊભેલા: ડાબી બાજુથી-મનુભાઈ શાહ (પ્રધાન), દરબારસાહેબ ગોપાળદાસ, જગુભાઈ પરીખ (પ્રધાન), નાનાભાઈ ભટ્ટ (પ્રધાન), વી. પી. મેનન (રાજસ્થાની ખાતાના મંત્રી), રાજપ્રમુખ જામસાહેબના અંગત મંત્રી, સી. સી. દેસાઈ (રાજસ્થાન મંત્રી), બળવંતરાય મહેતા (પ્રધાન), નીલમ બુચ (કાઠિયાવાડમાં રાજસ્થાની ખાતાના રીજ્યોનલ કમિશ્નર-પ્રાદેશિક અધિકારી), જામનગરના દીવાન સોલંકી, રસિકલાલ પરીખ (પ્રધાન)

૧૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮–સંવત ૨૦૦૪ની વસંતપંચમીના દિવસે હિંદના નાયબ વડા પ્રધાન અને રાજસ્થાની ખાતાના પ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે, જામનગરમાં, કાઠિયાવાડના એક અને અખંડ એકમની 'સૌરાષ્ટ્ર'ના નામથી સ્થાપના કરી અને જામસાહેબને તેના રાજપ્રમુખ નીમ્યા તે પ્રસંગની તસવીર (ફોટો: પંચાણભાઈ વારા-જામનગર)

જૂનાગઢ ભાગી કૂચ માંડી. માંડલિકે યુક્તિપ્રયુક્તિપૂર્વક એ સવારી પાછી વાળી. બેગડો બીજી વાર આવ્યો. માંડલિકે તેને સોનું આપી સંતોષ પમાડ્યો. પણ સુલતાન ત્રીજી વાર આવ્યો, ને જંગ જામ્યો. માંડલિકની અનીતિ, આસપાસના હિંદુ રાજાઓની અલિપ્તતા અને એવાં બીજાં અનેક કારણોસર માંડલિક ભાંગ્યો. તે ઈસ્લામી બન્યો.

જે વેળા શિવાજી દિલ્હીના બાદશાહોને થરથરાવતો હતો એ વેળાએ કાઠિયાવાડમાં નાનીમોટી અનેક સત્તાઓ મુસલમાન સરદારો સામે માથાં ફાડીને 'માર માર'ની પળે પળે પેરવી કરતી હતી. નવાનગરના જામ, છાયાના જેઠવા, શિહોરના ઠાકોરો અને માંગરોળના ધણીઓએ આવતી હાલો ભરી. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબ આથમી ગયો ને ગુજરાતની સાથે કાઠિયાવાડ પર પણ અંધાધૂંધીનાં ઝાપટાંઓ વરસ્યાં. સોરઠના ફોજદારોનું, ઠાકોરો વગેરે પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવવાનું કાર્ય, દિવસેદિવસે કઠિન બન્યું. ખંડણીની વસુલાતોની સવારીઓ લગભગ કાયમની થઈ. ને કાઠિયાવાડની કાલિમા અઘોર બની.

વરસો વીત્યાં ને સૌની બત્રીશીએ ચડેલી સોરઠની ફોજદારીનો અંત આવ્યો. શેર બાળીખાને ફોજદારી મૂકીને નવાબી ધારી, ને બહાદુરખાનને નામે એ જૂનાગઢનો નવાબ બન્યો; કાળે કરીને તેણે સત્તા વિસ્તારી ને આસપાસના મુલકમાં જોરતલબીની વસૂલાત માંડી.

૧૭૨૨માં સોરઠે પીલાજી ગાયકવાડની સરદારી તળે મરાઠી ફોજો ભાળી. શિહોરના ભાવસિંહજીએ મરાઠાઓનો સામનો કર્યો. મરાઠાઓની હાર થઈ. વિજયી ભાવસિંહજીએ ૧૭૨૩માં ભાવનગર સ્થાપ્યુ

૧૭૨૯ માં ગુજરાતના સુબા મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્કે મરાઠાઓને રુંઅંદર લડાવી મૂકવા પેશ્વા સાથે સંધિ કરી અને પછી તુરત તે કરાર મુજબ ખંડણી ઉઘરાવવા સોરઠમાં આવ્યો. ભાવસિંહજીએ બળે કરીને વશ કર્યો, પણ છાયાની ઠકરાઈ સુબાને સંતોષવામાં નિષ્ફળ નિવડી ને સુબાએ, ઠાકોરે દબાવેલા માધવપુરનો નાશ કર્યો ૧૭૫૧માં દામાજી ગાયકવાડે કાઠિયાવાડ પાસેથી ખંડણી લીધી ... જેતલા અમરેલી વગેરે પ્રદેશો આજે પણ ગાયકવાડને કબજે છે.

છેક મુસલમાન સમય સુધી આ દેશ 'સોરઠ' જ કહેવાતો, પણ અહીં ચોથ ઉઘરાવવા આવતા મરાઠાઓને મોટા ભાગે કાઠીઓ સામે જ લડવું પડતું હોવાથી તેને કાઠીઓનો જ દેશ ગણીને તેમણે કાઠિયાવાડ નામ આપ્યુ એ નામ ડોઢસો વરસથી જૂનું નથી.

મુલકગીરી, ખંડણી અને જોરતલબી—કાઠિયાવાડના ઠાકોર-ઠકરાંઓ આવા અનેકવિધ ભરણાંઓ વડે ચુસાવા લાગ્યા. ધીમેધીમે ગાયકવાડ અને પેશ્વાની સત્તા નબળી બનીને મરવા બેઠી. અને ઓગણીસમી સદીના આરંભમાં દ્વારિકાથી ભાવનગર ને માળિયાથી કોડીનાર સુધીનો પ્રદેશ ભયંકર અંધાધૂંધીનો ભોગ બન્યો. એ કાળા જમાનામાં કાઠિયાવાડમાં ગજબનાક અઘોર પ્રસરેલું. સૌ એકબીજાની સત્તા ઝડપી લેવાને, જમીનો ખાઈ જવાને ને ગામ લૂંટી લેવાને ભાઈભાઈના ગળા વાઢવા સુધી પણ તત્પર બન્યા હતા.

૧૮૦૧ના છેલ્લા દિવસો દરમિયાન કંપની સરકારે આ પલટાતી દશા દીઠી અને પોતાના આવતા સમયનાં નિશાન ભાળ્યાં. અંદર-અંદર બાખડી ઊઠેલી સોરઠી સત્તાઓને વશ કરવાનું કામ હવે વિકટ નહોતું; એટલે અંગ્રેજોના આશરામાં ખતપત્રો પર કાઠિયાવાડનાં કાંડાં કપાવી લેવાનું કામ એ સરકારે એલેક્ઝાન્ડર વૉકરને સોંપ્યું. વૉકર સમજતો હતો કે પરદેશીઓ માટે કાઠિયાવાડના આકાશમાં હજી, કરવું સંપૂર્ણ સરળ નહોતું. તેથી તેણે 'કુહાડાના હાથા'ની શોધ

પાડ સર કરવાની કરામત કાળે. જે વેળા ભરતી હતી એ આગીની પેઠે મુનશી મહંમદઅલી કંપની સરકારના 'ખાનગી માણસ' તરીકે મોરબી ઠાકોરને મળવા આવ્યો. મિયાણાઓને કચડી નાખવાનું રામબાણ મુનશીએ ઠાકોરને અંગ્રેજી ઓથમાં જ વરેલું બતાવ્યું. ઠાકોર પાસે મુનશીએ કંપની સરકારની મદદની યાચના કરાવી. અને ૧૮૦૭ની ૧૭મી નવેમ્બરે કાઠિયાવાડમાં અંગ્રેજ અમલના મંડાણ મંડાયા.

ને પછી ૧૮૦૪માં વૉકરની સવારીએ કાઠિયાવાડમાં પાકો પડાવ નાખ્યો. તે આજની ઘડી ને કાલનો દિવસ. આ રીતે સ્થિર થતાં બ્રિટિશોએ ગાયકવાડનો ચોથ ઉઘરાવવાનો હક પોતે ઉઘરાવવાની શરતે લઈ લીધો ને ગાયકવાડની સત્તા નામશેષ કરી નાખી. પછીનાં સોળ વર્ષો દરમિયાન કાઠિયાવાડમાંની કંપની સરકાર ફૂલીફાલી ને ફાલી ઊતરી; ને ૧૮૨૦માં તો તેણે સારો ય કાઠિયાવાડ સર કર્યો.*

ઈ. ૧૮૧૬માં ઓખામંડળમાં ચાંચિયાગીરી કરતા વાઘેરોને બ્રિટિશોએ જેર કરીને ૧૮૧૭માં ગાયકવાડ સાથે કરેલી સંધિમાં ઓખામંડળનો પ્રદેશ ગાયકવાડને સોંપ્યો પણ ભાવનગરના તાબા હેઠળનો ધંધુકા, ગોધા વગેરે પ્રદેશ વગેરેની સંધિમાં ગાયકવાડ પાસેથી અંગ્રેજે લીધેલા.

મુંબાઈની નજીક આવેલું જંજીરા હબસીનિયાના સીદીઓનું મથક હતું. તેઓ મુઘલ સામ્રાજ્યના નાવિકો ને નૌકા-સેનાપતિ હતા. તેમને પશ્ચિમ કિનારે જુદાંજુદાં બંદરોની જરૂર પડતાં તેમણે કાઠિયાવાડના જાફરાબાદ બંદરનો કબજો લીધો જે હજુ પણ રહ્યો છે. જ્યારે કાઠિયાવાડનાં બધાં રાજ્યો બ્રિટિશ અને ગાયકવાડને ખંડણી ભરતાં ત્યારે માત્ર જાફરાબાદ જ તેમાંથી મુક્ત રહ્યું હતું. (જુઓ આ અંકમાંનો 'ચિત્રબોધ'નો નમૂનો)

ઈ. સ. ૧૮૨૨માં બ્રિટિશ સત્તાએ સોરઠ પરનું સર્વોપરિપદ ધારણ કર્યું ને કાઠિયાવાડમાં 'નવો જમાનો' ઊગવા લાગ્યો. ૧૮૩૧માં ફોજદારી ન્યાયની અદાલત આવી. ૧૮૬૩ માં હકૂમતનાં ધોરણો બંધાયાં. રાજાઓની અંદરઅંદરની સત્તાઓના ભેદને મિટાવવા કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોના સાત વર્ગ પાડવામાં આવ્યા. તે વર્ગોમાં ન હોય તે બધા બિનહકૂમતી તાલુકદારો કહેવાયા. ગરાસિયાઓ અને રાજાઓ વચ્ચેની તકરારોના નિવેડાને માટે ૧૮૭૩ માં રાજસ્થાનિક કોર્ટની સ્થાપના થઈ.

એજન્સીની સ્થાપના પછીથી ૧૮૩૧ થી ૧૮૭૩ વચ્ચેના વર્ષો દરમિયાન કાઠિયાવાડની કેડેથી પાણીદાર હથિયારો છોડાવી નંખાયાં. શૂરાતન રાંડી ગયું. મરદાઈ ખૂણે બેઠી.

રસ્તાઓ બંધાયા, થાણાંઓ સ્થપાયાં, હિંદુ બિરાદરો રાજકુમાર કૉલેજના નિશાન ઝળકાવ્યાં ને કાઠિયાવાડ 'સુખી' મનાયો.

વૉકરને પગલે પધારેલી 'સુવ્યવસ્થાએ' સોરઠી સ્વાધીનતાનો સત્યાનાશ નોતર્યો. શૂરવીરો મરી ગયા. સતિયાંઓ ગઈ કાલની ગુર્જરી બન્યા. મુલકગીરી અને ગરીબાઈએ સોરઠનો ધણ હાંક્યો ... મહાજનો બાળવો કરતા, શૂરવીરો બહારવટા ખેડતા, આકાશી ... આગ માંડતા, લોકનાયકો અજાયબ બોધતા ને પ્રજા પોતાનાં દુઃખ નિવારણ માટે હિજરત કરતી કો કાળે, ગમે તેમ તો ય, સોરઠી પ્રજાનો સિક્કો વાગતો. પણ સૈકા પૂર્વે સોરઠનો માઠો બેઠો. એ પુનિત ભૂમિ પર ભાઈભાઈનાં ગળાં વઢાયાં. આંતરવિગ્રહ ને અવિશ્વાસની ભૂમિ કોની થઈ છે કે કાઠિયાવાડની થાય? વસુધાએ વિકરાળ માંડ્યાં ને સોરઠનું આવી બન્યું. પરાધીન ને પરાવલંબી પ્રજાએ પતનને માર્ગે

ગણું એટલી જુવાર મળતી; બાર આને બાજરી સાપડતી; અગિયાર આને કપાસિયા મળતા; સવા રૂપિયે ઘઉં આવતા. કડબના એક સો પૂળા અર્ધા રૂપિયામાં જ ખરીદી શકાતા. પાંચ રૂપિયે તેલ મળતું. બાર પંદર રૂપિયે ઘી આવતું. કાળક્રમે કાઠિયાવાડની પાયમાલી લાગી. જમાનાની ખંજરી વાગી. ને કાઠિયાવાડ મોંઘવારીની ઘાણીમાં પડયો. છપ્પનિયા દુકાળે એને સાથે આફત ઉતારી ને એ ભાંગી ગયો.

સમસ્ત એશિયામાં સિંહ તો કેવળ કાઠિયાવાડમાં જ ત્રાડુકતા. ગીરની ગાય ને કાઠી ઘોડાં જગતનાં ચોપાંઓ વચ્ચે વિખ્યાત હતાં. આવા પ્રદેશની વચ્ચે આજથી જમાનાઓ પૂર્વે વસતા પુરુષો પડછંદ હતા; સ્ત્રીઓ કોમળ છતાં સુદૃઢ ને ગરવી હતી.

હજી આજથી એક સૈકા પૂર્વેની બહારવટી અંધાધૂંધીને કાળે પણ કાઠિયાવાડની ખેતીવાડી આબાદ ને સમૃદ્ધ હતી. કણબી, સથવારા, રાજપૂત, આહીર, મેર, કોળી, ઘાંચી, સંધિ, ભાટ અને મિયાણાઓની ખેડૂત તરીકેની નામના નાનેરી નહોતી.

વ્યાપાર અને વ્યાજવટું તો કાઠિયાવાડમાં પરાપૂર્વથી જ પ્રખ્યાત બન્યાં છે. દૂરદૂરના જમાનામાં કાઠિયાવાડી વ્યાપારનો મોટી માર્ગ ગોઘાથી સોમનાથ અને ત્યાંથી દ્વારકા તરફ જતો. અંદરના ભાગમાં વધુ રસ્તાઓ અણહિલવાડના સોલંકીઓએ જ બનાવ્યા. એ પછીથી મુસલમાની સુબાઓએ પણ આ દિશામાં પ્રગતિ કરી.

પણ સારા યે કાઠિયાવાડને રાજમાર્ગો વડે ઘેરી લેવાની પહેલ કરવાનું માન તો ૧૮૬૫ના પોલિટિકલ એજંટ કર્નલ કીટિંજને જ આપવું રહ્યું. એ પછીથી પંદરેક વરસો વીતી ગયા ને કાઠિયાવાડમાં આગગાડીનો ઘરઘરાટ સંભળાયો.

ભાવનગર, મહુવા, વેરાવળ, બેડી, નવલખી, પોરબંદર, માંગરોળ, સલાયા, ધોલેરા, જાફરાબાદ, વવાણિયા, નવીબંદર, બેરઈ (જૂનાગઢ), હથીબંદર, (ભાવનગર). તુળાજા અને સુદરાઈ જેવા બંદરોનો કેટલોક વ્યાપાર આગગાડીએ ઝડપી લીધો, ને નવા જમાના સાથે બંદરોનો પણ માડો દિન બેઠો.

તેજીલી તલવારો, સોનેરી છપરખાંઓ, નકશીની બેઠો, પાસાબંધી અંગરખાંઓ, સોનારૂપાની બેડીઓ, દોરીકંઠ સુરવાળો, ઝવેરી હુક્કાઓ, થનગનતી ઘોડીઓ, ને ગર્વીલા ગરાસિયાઓ,–આ બધાં કાઠિયાવાડને ગરીબ, ગુલામ ને રડતો મૂકીને મરી ગયાં.

અંગ્રેજોના સર્વોપરિપણાના 'શાંતિ'નાં સો વરસો દરમિયાન સાહસિક જીવનની અદ્‌ભુત મિરાતને બદલે સોરઠમાં યાંત્રિક જીવનની નીરસતા આવી; શૌર્યને સ્થાને નામર્દાઈ, વ્યવહારકુશળતાને ઠેકાણે વાણિયાશાહી ને ધગધગાટભર્યા જીવનસંગ્રામને બદલે કાયરતાભર્યો જીવનકલહ કાઠિયાવાડમાં આવી વસ્યાં.

એ પછીથી રાષ્ટ્રવાદનાં બીજ રોપાયા. એ કાળે પણ બ્રિટિશ હિંદના રાજદ્વારીઓની છબમાં હિંદી નરેન્દ્રો પ્રત્યે તો આદર સિવાય અન્ય કશું યે દેખાતું નહોતું. ફીરોઝશાહની હાક બોલતી એ વેળાએ એમણે રાજાઓનું રક્ષણ કર્યું. ગોખલેનો જમાનો હતો એ વેળાએ એમણે પણ, ઘુંઘરૂવાળાં નોંધાતાં રજવાડાંઓ પર માયા ને મમતાના જ વરસાદ વરસાવ્યા. પણ અંતે રજવાડાંઓની આંધળી તરફદારી કરવાની બૂરી પ્રણાલિકાનું લજ્જતરાયે નિકંદન કાઢ્યું હિંદી નરેન્દ્રોની ભયંકર આપખુદી પ્રત્યેનો પુણ્યપ્રકોપ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પહેલો તેમણે પ્રગટ કર્યો. સાત કરોડના સમુદાયની નિષ્ઠુરતા મિટાવવાને જરૂર પડે તો રજવાડાંનો નાશ નોતરવા સુધીની પણ તેઓએ તૈયારી કરી. હિંદી રાજ્યોની રીઆની પ્રજાએ તેને વધાવી લીધી.

વિશ્વયુદ્ધમાં નાણાં મૂકવાના બદલામાં ભારતવર્ષની પ્રજાને 'કાળા કાયદા'નો શિરપાવ મળ્યો ને મૉન્ટ-ફોર્ડ રીપોર્ટની ભલામણ અનુસાર ૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરીમાં સ્થપાયેલા નરેન્દ્રમંડળમાં સૌ એમ્પશ્ડે નરેન્દ્રોને કાને પ્રજાસ્વાતંત્ર્યના પહેલા સૂર નાખ્યા.

સરકારની આ બેધારી રાજનીતિમાં મનસુખલાલ જેવા ચકોર, રોકડે 'તક' ભાળી. વરસોનું સ્વપ્નું સાચું કરવાનાં આરોપણો તેમણે મતિમાન કર્યો. વર્ષોના સમવડપંથી મંડળ સામે 'કાઠિયાવાડ હિતવર્ધક સભા'ને જગાડી શકાય તો જગાડીને, ને ન જગાડી શકાય તો રહેવા દઈને પણ, પ્રજામતને વાચા આપવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

આખરે પણ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદને મનસુખલાલ જેવા પિતા મળ્યા, લાખાજીરાજ જેવા રાજા મળ્યા, ને કાઠિયાવાડના કેન્દ્ર સમા રાજકોટની ભૂમિ પર કાઠિયાવાડની પ્રજાને માટે શુદ્ધ અને શાંતિમય માર્ગે સ્વરાજ્ય, એટલે 'પ્રજાને જવાબદાર રાજતંત્ર' મેળવવાનો મહેકરંભ ધરબવામાં આવ્યો.

કાઠિયાવાડના એક સ્વતંત્ર પત્રની સ્થાપનાની સૂચના વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે કરી ને અમૃતલાલ શેઠના 'સૌરાષ્ટ્ર'પત્રનો જન્મ થયો. કાઠિયાવાડી પ્રજાગતના પડઘા દૂરદૂર સુધી સંભળાયા. એ 'સૌરાષ્ટ્ર' મારફત 'મરેલો' કાઠિયાવાડ ફરી એકવાર જીવતો થયો. સોરઠની મિતગાથાઓમાં જમાનાઓ સુધી ગીતાયા પછી પચ્ચીસ લાખની પ્રજાએ પડખું ફેરવ્યું અને કાઠિયાવાડની જાગૃતિની એ ધીખતી ભઠ્ઠીમાં મનસુખલાલથી માંડીને ફુલચંદભાઈ સુધીના કેટલા યે સેવકોએ આજ સુધી પોતાના લોખંડ તપાવી લીધાં. એ પત્રોના ઇતિહાસ તો હજી નઈ કાલ જેટલો જ તાજો છે.

નેતાઓની વીનવણીઓ, વાઈસરૉયની ચેતવણીઓ, પ્રજાની પ્રાર્થનાઓ ને કાળના એંધાણો રાજાઓએ અવગણ્યાં. પણ ૧૯૪૭માં ઑગસ્ટે બ્રિટિશ સત્તાએ વિદાય લેતા રાજાઓનો મોટો આધારસ્તંભ તૂટી પડ્યો. ઘડીભર તેમને ભ્રમણા થઈ કે અંગ્રેજો જતાં પોતે સર્વસત્તાધીશ ને સાર્વભૌમ બન્યા. પણ નેજીપાના બંધવાની પેઠે ઘડીમાં તે ભ્રમણા ભાંગી પડી. દરવાજે આવીને ઊભાં રહેલાં ધૂંધવતાં પૂર દેખાયાં. પ્રજાની રોષજ્વાળાઓ શરીરને દઝાડવા લાગી. આપખુદી છોડવાનો એક જ માર્ગ પ્રજાનું શરણું છે એ તેમને સમજાયું અને સૌરાષ્ટ્રની કાયાપલટના શુભનાં મંડાણ થયાં. બસો દીવાલો તૂટી પડી; બસો વાડાવરણો નાશ પામ્યાં. બસો કુવાયો તૂટી પડી એક વિશાળ સરોવર બન્યું. સૌરાષ્ટ્રની ધરતી એક શાસન તળે એકત્ર થઈ. એક સત્તા, એક રાજ્ય અને એક પ્રદેશ નિર્માણ થયાં.

વેલેસ્લી અને ડેલહાઉસીથી જે ન થયું તે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ત્રણ મહિનામાં કરી બતાવ્યું. એટલા ટૂંકા ગાળામાં તેમણે હિંદની માથા પરથી મોટા ભાગનાં દેશી રાજ્ય રૂપી પીડાજનક ગુમડાં નાબૂદ કરી નાખ્યાં. આ અપૂર્વ સિદ્ધિ હિંદના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખાઈ જશે. જ્યારે રિયાસતોનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને એમના રિયાસતી ખાતાના મંત્રી મેનન બેમાં અમર સ્થાન મેળવશે.

ભૌતિક સમૃદ્ધિ

ભારતને પશ્ચિમ ખૂણે, અનેક નાનાં રજવાડાંઓમાં છિન્નભિન્ન થઈને પડેલો કાઠિયાવાડ એની અંધારી દશાને લીધે આજ સુધી દેશમાં અળગ પાડેલો રહ્યો છે. એનાં સાગરકાંઠા દપાપાટ્ટો, એનાં તેજસ્વી સંતાનો અને એનાં જળ તથા જમીનની માતબર સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ

[illegible] બહુ પ્રાચીન છે. [illegible]
ક્ષેત્રોની અપાર સમૃદ્ધિ તરફ તો ખુદ ત્યાંના રાજાઓએ પણ ઉદાસીનતા સેવેલી, તે એ હેતુથી કે એવી શોધખોળો સફળ થાય તો અંગ્રેજ સરકારની દખલગીરી વધે. ૧૮૩૮માં કાઠિયાવાડમાં લોખંડની છ-સાત સદ્ધર ભઠ્ઠીઓ લોઢું ગાળતી. એમાં પોરબંદરના બરડાની અને જામનગરના રાણપુર ખંભાળિયાની સૌથી મોટી હતી. આજે પણ જામનગર રાજ્યમાં આસોટા મોટા તથા બાઢિયા પાસે, ને વઢવાણ રાજ્યમાં રતનપુરની હદમાં લોખંડના ખનિજવાળા પત્થરો મળે છે.

મોરબી રાજ્યમાં થાન પાસે, વાંકાનેર ને વઢવાણની આસપાસ ગોંડલ રાજ્યના ઓસમના ડુંગરા તરફ, અને વળા રાજ્યની હદમાં કોલસાનું સારું પ્રમાણ છે. કાઠિયાવાડમાં સોનાની પણ શક્યતા છે. ૧૮૧૮માં કૅપ્ટન મરડોએ લખેલી રાજકોટની આજી નદીમાંનાં સોનાનાં રજકણોની વાત અને ૧૮૪૧માં ગિરનારની સોનરેખા નદીની રેતીમાં રહેલા સોનાનો ઉલ્લેખ એ કથનની શાખ પૂરે છે.

નવાનગર ને ભાડલાની આજુબાજુ ત્રાંબુ સાંપડતું અને કૅપ્ટન જૅકબે હજી ત્યાં ત્રાંબુ હોવાનો મત આપ્યો છે. ભાવનગર રાજ્યના શિહોરમાં જૂના કાળથી ત્રાંબાપિત્તળનાં વાસણોનો ઉદ્યોગ હોઈ તેની આજુબાજુની ગિરિમાળાઓમાં પણ ધાતુખાણોની શક્યતા છે.

ચૂનાનો કાચો પત્થર તો કાઠિયાવાડમાં મબલખ છે બાંધકામ કાઠિયાવાડનો ચૂનો છેક ૧૮૭૬-૭૭સુધી મુંબાઈ ને દેશાવર સુધી તે ખાસ કરીને દ્વારકા ને રૂપબંદરની ભઠ્ઠીઓનો માલ હતો.

ઇમારતી પત્થર પણ કાઠિયાવાડનો મશહૂર છે. પોરબંદરનો ...રો અને ધ્રાંગધ્રાનો ધેટિયો પત્થર તેમાં મોખરે છે. એ ઉપરાંત ગોંડળ રાજ્યની પાણ-ખાણો તથા એક અંગ્રેજે કરેલા સંશોધન મુજબ નવાનગરના પીંડારા ગામડા નજીકની અણખેડાએલી ખાણ અમુનાપાત્ર છે. -કના કીમતી પત્થરો મોરબી રાજ્ય ખંભાતના કારીગરો માટે ચડાવે છે. શંખજીરું પણ કાઠિયાવાડમાં છે, અને 'પ્લાસ્ટર ઑવ પૅરીસ' બની શકે તેવા ચીરોડીના પત્થર મોરબી, નવાનગર, ગોંડળ, પોરબંદરનાં રાજ્યોને ભાલમાં પુષ્કળ છે. આમ, આખા કાઠિયાવાડમાં મબલખપણે રહેલા ચૂના-પત્થર, ચીરોડી અને દરિયાઈ કાદવને લીધે સીમેન્ટનો ઉદ્યોગ (દ્વારકાના સીમેન્ટ વર્કસ ઉપરાંત પણ) સારીરીતે સ્થાપીને ખીલવી શકાય તેમ છે.

વળી સૌરાષ્ટ્રમાં લાલ, પીળી ને ભૂરી માટી પણ પુષ્કળ મળી આવે છે, જેમાંથી આજે મોરબી, થાન, જામનગર, પોરબંદર, ભાવનગર વગેરેમાં ચાલતાં પૉટરી વર્કસ ઉપરાંત પણ માટીનાં વાસણો, વિલાયતી નળિયાં ને માટીનાં રંગો બનાવવાના કારખાના થવાની શક્યતા છે. ભૂંભલીની માટી તો મુંબાઈની મીલોના ચણતરમાં રંગની ગરજ આજે પણ સારે છે. એવી માટી જામનગરના બાદિયા મહાલમાં, જાફરાબાદના કડિયાળી ગામે અને ધ્રાંગધ્રા રાજ્યમાં છે.

ગોંડળ રાજ્યના પાટણવાવ ને આજુબાજુનાં ગામડાંના કેટલાક કૂવાનાં પાણીમાં કેરોસીનની ઉગ્ર વાસ આવે છે અને પાણી પી શકાતું નથી. ત્યાં પેટ્રોલની પણ શક્યતા છે.

કચ્છના અખાતમાં ઓખામંડળના અને જામનગરના ખાળામાં સાચાં મોતી મળતાં; અને કોડીનાર, માંગરોળ ને સીલને કિનારે પરવાળાં પણ પાકતાં. ભાવનગર રાજ્યમાં ચાંચ ને પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર તરફના ખાળામાં ઝીણાંઝીણાં મોતી હજી મળે છે. ત્યાં પણ ઑઈસ્ટર્સ (સાચાં મોતીની માછલીઓ) બહારથી લાવીને મૂકવામાં આવે ને તેના ઉછેર તરફ ધ્યાન અપાય તે જરૂરી છે.

અજર માટે કુદરતી મનાયો છે, પરંતુ અંગ્રેજી રાજ્યના પ્રતિબંધોને કારણે તેનો વિકાસ થઈ શક્યો નથી. જે થોડી છૂટછાટો મળેલી તેમાં ઓખા સાલ્ટ વર્કસ, નાદીર સૉલ્ટ વર્કસ, અને મોરબી સૉલ્ટ વર્કસે સારી પ્રગતિ કરી છે. વળી ચૂના-પત્થર અને આ મીઠાના ક્ષારોને કારણે આલ્કલી વર્કસ પણ સ્થાપી શકાય તેમ છે. માછલાં પકડવાનો ધંધો માંગરોળ, પોરબંદર, દીવ, જામનગર, મધવાર અને જાફરાબાદમાં ચાલે છે ને હજુ વધુ સ્થળે ખીલવી શકાય તેમ છે.

મુખ્યત્વે તો કાઠિયાવાડ ખેતીપ્રધાન પ્રદેશ છે. તેની વસતિમાં દર ૧૦ માણસે ૬ માણસો ખેતીમાં કામ કરે છે ને તેના કુલ ૨૩,૫૨૦ ચોરસ માઈલ પ્રદેશનો ૫૦ ટકા ભાગ ખેડાણમાં છે. મચ્છુ તથા શેત્રુંજીની આસપાસનો પ્રદેશ, બરડાનો બાગાયતી પ્રદેશ અને લીલી નાઘેરનો પ્રદેશ તો ફળદ્રુપતા માટે નામચીન છે. સૌરાષ્ટ્રનો મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, ઘઉં, ડાંગર, શેરડી, ડુંગળી અને જવ, તથા કઠોળમાં ચણા, અડદ અને મગનો ગણાય છે. ઉપરાંત કપાસ, મગફળી, એરંડા આદિ તેલી પાક પણ ઘણો થાય છે.

આ સિવાય અહીં ફળફળાદિનું ઉત્પાદન પણ એટલું વૈવિધ્યમય ને વિપુલ થાય છે કે એ જમીનની ફળદ્રુપતા જોઈ અજબ થઈ જવાય છે. ભાવનગરના પ્રદેશમાં સારી જાતનાં જામફળ, દાડમ અને કાગદી લીંબુ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. મહુવાની 'જમાદાર' કેરી તો પ્રસિદ્ધ છે. જૂનાગઢના પ્રદેશમાં કેરી, સીતાફળ અને જાંબુનાં વન છે. ચોરવાડ અને તલાળા પ્રદેશમાં બસરાઈ કેળાંની તથા ડુંગળીની ભારે મોટી પેદાશ છે. ચોરવાડી નાગરવેલનાં પાન તો કાઠિયાવાડભરમાં પ્રખ્યાત છે. જામનગરમાં ધુંવાળના જાંબુ અને ખંભાળિયા તાલુકામાં બટાટાનું પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગોંડલ પંથકમાં મોટાં અને મોળાં ઘોલર મરચાંનું સારું ઉત્પન્ન છે અને રાજકોટમાં લીલી ભરણી વાલોળ ખૂબ થાય છે. પોરબંદરના બરડા પ્રદેશનાં ટીંટોળાં આખા કાઠિયાવાડમાં તેમજ બહાર પણ જાય છે અને દેશી મરચાંની ત્યાં મોટી પેદાશ છે. ત્યાંના માધવપુરમાં ડુંગળીનું સારું ઉત્પન્ન થાય છે અને આદિત્યાણામાં બસરાઈ કેળાંનાં પણ વાવેતરો છે. માંગરોળની 'આમડી' કેરી પ્રસિદ્ધ છે. ઉપરાંત ત્યાં સરગવાની શીંગ, ડુંગળી તથા બસરાઈ કેળાં પણ થાય છે. કાઠિયાવાડની નદીઓના પટ ઉપર ટેટી અને તરબૂચ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. વળી તેમાં ટમાટા, બોર અને ચોખાનાં પણ વાવેતરો થાય છે, અને બટાટાનાં વાવેતરો થઈ શકે તેમ છે. સૌરાષ્ટ્રના વિસ્તૃત સાગરકાંઠામાં કેટલે ભાવનગર, પોરબંદર, માંગરોળ, જૂનાગઢ વગેરે ઠેકાણે જ દાત નાળિયેરીનાં વાવેતરો છે, તેને વધુ સ્થળે વિસ્તારીને મલબાર જેવા ઉદ્યોગો તેમાંથી ખીલવી શકાય તેમ છે. (ચાલુ)

['ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', 'કાઠિયાવાડની કાળરાત્રિ', 'જન્મભૂમિ', 'વંદેમાતરમ્', 'પ્રજાબંધુ', 'ચેતન' વગેરે પરથી તારવીને]

કસોટીના જવાબો : (૧) ૧૧ કલાક ને ૫૯ મિનિટ. (૨) મૅક્સિમ ગોર્કી. (૩) ૧-ચ, ૨ ક, ૩ છ, ૪-ટ, ૫-જ, ૬-ખ, ૭-ગ, ૮-ક, ૯ ધ, ૧૦-ઞ, (૪) ૩૨ નંબરને ૧૧ સાથે જોડો, ૨ ને ૧૫ સાથે, ૬ ને ૨૩ સાથે, ૫ ને ૧૮ સાથે અને ૧૦ ને ૨૯ સાથે. (૫) (ક) પૃથ્વી જે ધરી પર ગોળ ફરે છે તે બરાબર ધ્રુવ તરફ આવેલી છે. (ખ) પીપળાના. (ગ) કિંગ, પ્રિન્સ, ડ્યૂક, માર્કિસ, અર્લ, વાઈકાઉન્ટ ને બૅરન. (ઘ) ત્રિવેન્દ્રમ. (ચ) મહારાજ. (છ) ૧૧. (જ) ૧૪૪ ફૂટ. (ઝ) એડન. (ટ) ઉત્તર ધ્રુવ આગળ.

સુધારો : આ અંકના પૃ. ૭૬ પર આપેલા પરિચયલેખમાં કલાકારનું નામ ભૂલથી 'વિશ્વનાથ દાસ' છપાયું છે તે વૈદ્યનાથ દાસ જોઈએ.

શાંતિકાળમાં પોતાની અનેકવિધ ઉપયોગિતાથી માનવજીવનને સમૃદ્ધ કરતું અને યુદ્ધકાળમાં દારૂગોળા રૂપે સર્વનાશ કરતું રસાયણ

ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ - એમ.એસસી. પીએચ.ડી.

જર્મન વૈજ્ઞાનિક હાબર

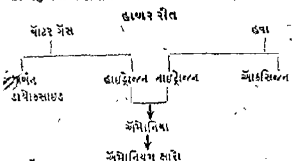
આ લેખમાળાના અગાઉના હપ્તાઓમાં આલ્કલી સંબંધે સામાન્ય ઉલ્લેખ આવેલો તેમાં ઍમોનિયમ હાઇડ્રૉક્સાઇડ(ઍમોનિયાનું પાણીમાં દ્રાવણ)ની સાધારણ માહિતી આવી ગઈ છે. પ્રાચીન કાળમાં કીમિયાગરો આ દ્રાવણ બનાવતા. એટલે ઍમોનિયા પરત્વેનું આપણું જ્ઞાન ઘણા જૂના વખતથી છે. ઇજિપ્તમાં ઍમોનના મંદિરનાં ખંડિયેરો નજીક લીબિયાના રણમાં ઊંટના છાણને બાળીને ઍમોનિયાનો ક્ષાર–નવસાર–બનાવવામાં આવતો. આ કારણે જ તેનું નામ ઍમોનિયાનો ક્ષાર એવું પાડવામાં આવેલું છે. ગ્રીક ભાષામાં 'ઍમ્મોસ' એટલે રેતી એવો અર્થ પણ થાય છે. હાડકાં, ખરીઓ અને શિંગડાં આદિ પદાર્થોને બંધ વાસણોમાં ખૂબ ગરમ કરીને અથવા કોહવાઈ ગયેલું મૂત્ર આસવીને ઍમોનિયાનો બીજો ક્ષાર–ઍમોનિયમ કાર્બોનેટ–તૈયાર કરવામાં આવતો. તે ઊડણ ક્ષાર અથવા ઊડણ આલ્કલીના નામથી ઓળખાતો. તેને ચૂના સાથે ગરમ કરીને તેમાંથી ઍમોનિયા છૂટો પાડી તેનું પાણીમાં દ્રાવણ તૈયાર કરવામાં આવતું.

પરંતુ ઇ. ૧૭૭૪માં પ્રીસ્ટલીએ શુદ્ધ ઍમોનિયા વાયુ બનાવીને તેને પારા ઉપર એકઠો કર્યો અને તેના ગુણધર્મનો અભ્યાસ કરી તેનું નામ પાડ્યું 'આલ્કેલાઈન હવા'. તે વાયુ શાનો બનેલો છે તે શોધી કાઢવા તેમાં વીજળીના તણખા પસાર કરીને તેનું વિઘટન કરવામાં આવ્યું. એ ઉપરથી નક્કી થયું કે ઍમોનિયા એ નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજન એ બે વાયુનો બનેલો પદાર્થ છે, જેમાં નાઇટ્રોજન એક ભાગ અને હાઇડ્રોજન ત્રણ ભાગના પ્રમાણમાં છે.

આપણા રોજિંદા જીવનમાં ઍમોનિયાની મહત્તા ખૂબ વ્યાપક છે. આપણું અસ્તિત્વ જ તેને આભારી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ બિલકુલ નથી. આપણું જીવન જેને આધારે ટકી રહે છે તે ખોરાકના જરૂરી ધનધાન્યની ઉત્પત્તિમાં ઍમોનિયમ યુક્ત પદાર્થો અનિવાર્યરીતે જરૂરી છે. ખેતીમાં આ ઍમોનિયાવાળા પદાર્થો જ ખાતર તરીકે મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. આ મુખ્ય ઉપયોગ ઉપરાંત ઍમોનિયાવાળા પદાર્થોના બીજા પણ અનેક ઉપયોગો છે. દા. ત. રંગવામાં, કાપડ છાપવામાં, ફોટોગ્રાફીમાં, બેકિંગ પાઉડરની બનાવટમાં ઇત્યાદિ અનેક નાનામોટા કાર્યોમાં તે વપરાય છે.

ઍમોનિયા કુદરતમાંથી મોટા પ્રમાણમાં મળી આવતો નથી. વાતાવરણમાં તો તેનો જૂજ અંશ હોય છે. જ્વાળામુખીવાળા પ્રદેશોમાં નવસાગર, ઍમોનિયમ સલ્ફેટ જેવા તેના ક્ષારો મળી આવે છે. મનુષ્યના લોહી તેમજ પેશાબમાં ઍમોનિયાના ક્ષારો હોય છે.

હાબર રીત

પુખ્ત વયના માણસના શરીરમાંથી ચોવીસ કલાકમાં ૨૨–૩૭ ભાગ યુરિયા નામનો પદાર્થ પેશાબવાટે નીકળે છે, જેમાં ૧૨–૨૦ ભાગ ઍમોનિયા હોય છે. જે વરસ દહાડે લગભગ ૯ થી ૧૭ રતલ થયો!

કૃત્રિમરીતે ઍમોનિયા બનાવવાની અનેક પદ્ધતિઓ શોધી કાઢવામાં આવી છે. નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજન વાયુના મિશ્રણમાં વીજળીના તણખા પસાર કરવાથી ઍમોનિયા પેદા થાય છે પરંતુ આ ક્રિયા દ્વિમુખી હોવાથી પેદા થએલા ઍમોનિયાનું પાછું વિઘટન થવા માંડે છે, એટલે પરિણામે માત્ર ૬ ટકા જ ઍમોનિયા આ ક્રિયાથી મેળવી શકાય છે. આ ક્રિયામાં જો ઉલટી પ્રક્રિયા અટકાવી શકાય તો વિશેષ પ્રમાણમાં ઍમોનિયા પેદા થઈ શકે. તે માટે જર્મન વૈજ્ઞાનિક હાબરે એક નવી જ રીત શોધી કાઢી. તે રીતમાં નાઇટ્રોજન ને હાઇડ્રોજનનું ૧:૩ના પ્રમાણમાં મિશ્રણ લઇને સંસર્ગ-પદાર્થ(catalyst)ની હાજરીમાં ભારે દબાણ હેઠળ તેમનું સંયોજન કરવામાં આવે છે. સંસર્ગ-પદાર્થને લીધે ક્રિયા ઓછી ઉષ્ણતાએ પણ ઝડપથી આગળ વધે છે ને ભારે દબાણને કારણે ઍમોનિયાનું વિઘટન બહુ જ ઓછું થાય છે. પરિણામે ઍમોનિયા ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં બને છે. હાબરના માનમાં આ રીત 'હાબર રીત' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. ઍમોનિયા બનાવટની બીજી રીતમાં કૅલ્શિયમ કાર્બાઇડ વપરાય છે. તેને ૧૧૦૦ ડિગ્રીએ ગરમ કરીને તેના પરથી નાઇટ્રોજન પસાર કરવાથી, કૅલ્શિયમ સાયેનામાઇડ બને છે. અને તેના પર વરાળ પસાર કરવાથી ઍમોનિયા વાયુ છૂટો પડે છે. એ રીતે ઍલ્યુમીનિયમ નાઇટ્રાઇડમાંથી પણ ઍમોનિયા તૈયાર કરાય.

ખનીજ કોલસામાંથી કોલ ગૅસ બનાવતી વખતે ઍમોનિયા અને તેના ક્ષારો ઉપ-પેદાશ તરીકે મળે છે. એક ટન કોલસામાંથી ૨૦–૨૫ રતલ ઍમોનિયમ સલ્ફેટ મળે છે. આનું કારણ એ છે કે કોલસો ભૂસ્તરીય કાળની વનસ્પતિના અશ્મીભૂત અવશેષ હોવાથી વનસ્પતિમાં રહેલો નાઇટ્રોજન આશરે એક ટકા જેટલા પ્રમાણમાં કોલસામાં પણ હોય છે, જે ઉપરની ક્રિયામાં ઍમોનિયા રૂપે છૂટો પડે છે. વળી ઍમોનિયાના ક્ષારને ચૂના સાથે ગરમ કરવાથી પણ ઍમોનિયા વાયુ છૂટો કરી શકાય છે.

ગુરુ રામસિંહ
અને કૂકા વિદ્રોહ

સત્તાવનનો સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ અનેક કારણોને લીધે નિષ્ફળ ગયો. તેમાંનું એક અને પ્રમુખ કારણ એ હતું કે કેટલાક હિંદીઓએ જ—ખાસ કરીને શીખો ને ગુરખાઓએ—અંગ્રેજોને ધન, સૈનિકો અને શસ્ત્રસામગ્રીની મદદ કરેલી. જે રણજીતસિંહે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ટકાવી રાખવા લોહીની નદીઓ વહેવડાવેલી તે જ રણજીતસિંહના વંશજો સમા શીખો સત્તાવનના એ સંગ્રામમાં અંગ્રેજો તરફથી લડ્યા અને પોતાના જ દેશબંધુઓના સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના વિરાટ આંદોલનને કચડી નાખવામાં મોટો ફાળો આપ્યો.

પણ '૫૭ના એ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની સમાપ્તિ પછી જ્યારે સર્વ ઠેકાણે સ્મશાનશાંતિ છવાઈ ગઈ ત્યારે પંજાબના કેટલાક વિચારવાન પુરુષોને પોતાની કોમના એ કૃત્યથી શરમ આવવા લાગી અને કોઈ પણ ઉપાયે એ કલંક ધોઈ નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી દરેક ક્રાંતિકારી ચળવળમાં પંજાબ હમેશાં અગ્રસ્થાને રહ્યું છે ને હજારો યુવાનો તથા વીર પુરુષોએ ત્યાર પછી પોતાનું ધગધગતું લોહી તે કલંક ધોઈ નાખવા વહેવડાવ્યું છે.

'૫૭ના વિરાટ આંદોલન પછી પંજાબમાં એવો જે પહેલો સ્વાતંત્ર્યપ્રિત્યર્થ તેજસ્વી યજ્ઞ થયો તે 'કૂકા વિદ્રોહ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના નેતા હતા શ્રી ગુરુ રામસિંહ. તેમનો જન્મ ઇ. ૧૮૨૪માં લુધિયાના જિલ્લામાં ભૈણી નગરમાં થયો હતો. યુવાવસ્થામાં તે પંજાબ-કેસરી રણજિતસિંહના સૈન્યમાં જોડાયા હતા અને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઘણી લડાઈઓમાં ભાગ લીધેલો. પણ તે કાળે ઇશ્વરભક્તિ તરફ તેમનું ધ્યાન વધુ હોવાથી લશ્કરમાંથી રાજીનામું આપી પોતાને ગામ પાછા આવ્યા અને ભગવદ્ભજનમાં રત રહેવા લાગ્યા. તેમનાં દૃઢ ભક્તિભાવ તથા આકર્ષક નમ્રતાને કારણે દૂરદૂર સુધી તેમની નામના પ્રસરી અને ઠેકઠેકાણેથી તેમનાં દર્શન માટે લોકો આવવા લાગ્યા. પહેલાં તો તે સમાજની અંદરનાં દૂષણો દૂર કરવાનો ઉપદેશ આપતા પણ થોડા જ વખતમાં તેમને લાગી ગયું કે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે. આથી તેમણે ધાર્મિક ઉપદેશમાં રાજકીય બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવા માંડ્યો. આ અરસામાં રામદાસ નામના એક સાધુ તેમને મળ્યા. તેમણે પણ રામસિંહને ભક્તિ માર્ગ છોડી દઇ દેશમાં કર્મવાદનો પ્રચાર કરવાનો તથા દેશને સ્વતંત્ર કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. આથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે એક મોટું સંગઠનબળ ઊભું કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પોતાનો જુદો ધાર્મિક પંથ તો બનેલો હતો જ, ને હજારો કૂકાઓ (શીખો) તેમના શિષ્યો બન્યા હતા. તે જ પંથને તેમણે હવે વધારવા માંડ્યો.

સૌથી પહેલાં તો તેમણે અસહકારનો પ્રચાર કર્યો. જે કાળે મહાત્માજીનો જન્મ પણ નહોતો થયો તે કાળે તેમણે પોતાના સર્વ શિષ્યોને કોર્ટ, તાર-ટપાલ તથા રેલવેનો પણ બહિષ્કાર કરી દેવાનો આદેશ આપ્યો; એટલું જ નહિ પણ ટપાલને માટે પોતાની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા ઊભી કરી. એમની આવી સરકાર-વિરોધી પ્રવૃત્તિ જોઇને સરકારે તેમના પર કડક પ્રતિબંધો મૂક્યા. પણ આથી જરા પણ ન દબાતાં તેમણે ગુપ્તરીતે કાર્ય ચાલુ રાખ્યું, એટલું જ નહિ પણ તેને વધુને વધુ વ્યાપક કરતા ગયા. તેમણે સમસ્ત પંજાબને ૨૨ જિલ્લાઓમાં વહેંચી દઈ તે દરેક પર પોતાનો એકએક પ્રમુખ નીમ્યો. આ પ્રમુખો નવાનવા લોકોને દીક્ષા આપી પોતાના પંથનું બળ વધારતા જતા હતા. થોડા જ દિવસમાં આ નવો ધાર્મિક—રાજકીય સંપ્રદાય બળવાન બન્યો. પણ તેમનો બહારનો દેખાવ ઓછો કરી નાખી ગુપ્તરીતે તેઓ કાર્ય કરતા હોવાથી સરકારનો તેમના પરનો સંદેહ દૂર થયો અને ૧૮૬૯માં તે સંપ્રદાય પરના પ્રતિબંધો તેણે દૂર કર્યા. આથી તો તે લોકોનો ઉત્સાહ બમણો થયો અને કાર્ય ઝપાટાથી વધવા માંડ્યું. આ પંથનું એક પ્રમુખ કાર્ય ગાયોની કતલ અટકાવવાનું, ગોરક્ષા કરવાનું પણ હતું.

એ અરસામાં કૂકાઓની શિસ્ત દાખવતો એક બનાવ બન્યો. ઈ. ૧૮૭૧માં કેટલાક કૂકા વીરો અમૃતસરથી જઈ રહ્યા હતા. એવામાં રસ્તામાં કસાઈઓ સાથે ઝગડો થવાથી તેમણે તે બધાને કાપી નાખ્યા અને સીધા ગુરુ રામસિંહ પાસે ભૈણી પહોંચ્યા. આ બાજુ કસાઇઓની કતલ માટે અમૃતસરના પ્રતિષ્ઠિત હિંદુઓને પકડવામાં આવ્યા. આ વાતની ગુરુ રામસિંહને ખબર પડતાં જ તેમણે પેલા કૂકાઓને કોર્ટમાં જઇ પોતાનો અપરાધ સ્વીકારી લેવા તથા આત્મસમર્પણ કરી દેવાનો આદેશ આપ્યો. ગુરુની આજ્ઞા માથે ચડાવી તે બધા કોર્ટમાં પહોંચી ગયા. આ વાતની સરકારને ખબર પડતાં મનમાં તો તે પણ ચમકી ગઈ. એક વ્યક્તિનો પ્રજા પર આ જાતનો વધતો જતો પ્રભાવ વિદેશી સરકાર કેમ સાંખી શકે?

ઇ. ૧૮૭૨ની ૧૩મી જાન્યુઆરીએ ભૈણી ગામમાં માઘીનો મેળો ભરાવાનો હતો. હજારો કૂકાઓ ત્યાં જઇ રહ્યા હતા. એવામાં રસ્તામાં માલેરકોટલા નામના મુસ્લિમ દેશી રાજ્યમાં એક કૂકાને મુસલમાનો સાથે કંઇક ઝગડો થયો. મુસલમાનોએ તેને પકડીને સારી પેઠ માર્યો, એટલું જ નહિ પણ એક ગાય તેની પાસે કપાવવામાં આવી. આથી ક્રુદ્ધ બનીને તે કૂકો ભૈણી પહોંચ્યો અને પોતાની દુઃખકથા ત્યાં કૂકાઓની સભામાં જણાવી. એ સાંભળતાં જ ત્યાં બેઠેલા સર્વે જણા સળગી ઊઠ્યા અને ગુરુ રામસિંહને કહેવા લાગ્યા કે: 'જે વિપ્લવની આયોજના આપ ઘણા વખતથી કરી રહ્યા છો તે શરૂ કરવાનો વખત હવે આવી પહોંચ્યો છે. આપ આદેશ આપો તેટલી જ વાર. અમે અમારાં માથાં આપના ચરણમાં મૂકી દઈશું.' ગુરુએ ગંભીરતાથી આ બનાવ પર વિચાર કર્યો. તેમણે જોયું કે હજુ સંગઠન પૂરેપૂરું વ્યાપક, બળવાન અને સંપૂર્ણ બન્યું નથી, ત્યાં યુદ્ધ શરૂ કરવાથી પરાજય જ થવાનો. વળી, આ દેશનો સામાન્ય દુશ્મન અંગ્રેજ છે. તેની સામેના બળવા તરીકે મુસ્લિમ રાજ્યને નિમિત્ત બનાવવાથી તો હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે ભેદભાવ થશે. આથી તેમણે પોતાના શિષ્યોની તે માગણી નકારી અને આજીજીભરી વિનંતિ કરીને બધાને સમજાવ્યા. ઘણાખરા તો માની ગયા, પણ ભાવનાશીલ એવા ૧૫૦ કૂકાઓ કેમે કર્યા શાંત થયા નહિ અને વિપ્લવની ઘોષણા કરતા યુદ્ધ માટે નીકળી પડ્યા.

આથી તો ગુરુજી આગળ મોટો કોયડો આવી પડ્યો. પેલા ૧૫૦ જણાની ઉતાવળને કારણે આખા સંપ્રદાય ઉપર મોટી આફત ખડી થવાનો સંભવ ઊભો થયો. આથી પોતાના બાકીના સંગઠનને બચાવી લેવા માટે તેમણે પોલીસને જાહેર કર્યું કે પેલા ૧૫૦ ઉશ્કેરાયેલાઓ સાથે પોતાને હવે (અનુસંધાન સામેના પાને)

[illegible]

ઉગાડવાનો પાઉડર, અથાણાં વગેરેવગેરે. આ કાળા વૈજ્ઞાનિકની આવી આશ્ચર્યકારક શોધો જોઈ જગત છક થઈ ગયું અને 'રસાયણના જાદુગર'નું ઉપનામ તેને મળ્યું.

કાર્વરની આ આશ્ચર્યકારક શોધોને કારણે વટાણા અને શક્કરિયાંના જે ઢગલા સડી જતા હતા, તેમાંથી મોટામોટા કારખાનાં ને ધંધાઓ સ્થાપિત થયા અને અર્થપ્રાપ્તિનો એક નવો વિશાળ કાર્યપ્રદેશ ખુલ્લો થયો. પણ કાર્વરની પ્રતિભા આટલાથી જ સંતોષ પામે તેમ નહોતી. કોઈ પણ વસ્તુ નકામી જાય એ તેનાથી સહન જ થતું નહિ. ત્યાંની આસપાસના પ્રદેશમાં 'સ્લૅશ પાઈન' નામનાં વૃક્ષો ખૂબ મબલખપણે થતાં હતાં, પણ તે કંઈ ઉપયોગમાં આવતાં નહોતાં. તરત તેણે તેના પર પ્રયોગો શરૂ કર્યા અને થોડા જ સમયમાં તેમાંથી સુંદર કાગળ પેદા કર્યો. આજે અમેરિકાના દક્ષિણ દેશનો તે એક મોટો ઉદ્યોગ બન્યો છે. ઈતર નકામા લાકડામાંથી તેણે કૃત્રિમ આરસપહાણનો પથ્થર બનાવ્યો! લાકડાના વહેર અને કપાસ તથા બીજા અનાજના સાંઠામાંથી ગરમી અટકાવવાનાં પાટિયાં તથા ઘરમાં પથ્થરને બદલે જડી શકાય તેવાં ચોસલાં બનાવ્યાં. ફૂલછોડ પણ તેની અન્વેષક દૃષ્ટિમાંથી બચ્યા નહિ. ફૂલોનાં થડ તથા ડાળીઓ આદિ નકામાં જાય તે તેને કેમ પાલવે? તેના પર પ્રયોગો કરીને તેણે તેમાંથી કાગળ બનાવ્યો ત્યારે જ તે જંપ્યો!

કાર્વર પોતે દૃઢતાથી માનતો કે મનુષ્ય પોતાની આસપાસની માત્ર ૧૦૦ વાર જમીનને આધારે સારીરીતે જીવી શકે અને પોતાની એ માન્યતા તેણે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ દ્વારા સાબિત કરી બતાવી. તેણે પોતાના ઘરની આસપાસનાં છોડવાઓ, ઘાસ, ફૂલો તથા જંગલી ફળો આદિ ભેગા કર્યાં અને પોતાના રાસાયનિક જાદુવડે તેમાંથી સ્વાદિષ્ટ ભોજન, સાબુ, ચીઝ, અથાણું, મુરબ્બા આદિ વસ્તુઓ બનાવી! અરે, આલાબામાની ધરતીની એ રાતી માટીમાંથી તેણે વાદળી, લાલ ને જાંબુડિયા રંગ બનાવ્યા! તેની આ શોધ તો એવી શકવર્તી હતી કે આજસુધી માત્ર પ્રાચીન કાળના ઈજિપ્શયનોને જ જ્ઞાત એવા કાયમી ટકાઉ રંગો તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ તેણે શોધી હતી.

રસાયનનો આ રાજા, ખેતીવાડીનો આ સમર્થ સમુદ્ધારક જાતે તો તદ્દન નિઃસ્પૃહ અને નમ્ર હતો. માનવજાતની સેવા એ જ તેનો આદર્શ હતો. પોતાની વિવિધ અને અસંખ્ય શોધોમાંથી એકે ય વસ્તુનું તેણે પેટંટ લીધું નથી. તેની એકમાત્ર ઈચ્છા હતી કે તે શોધોનો ઉપયોગ લોકકલ્યાણના કાર્યમાં છૂટથી થાય. જે કોઈ અરજ઼ુ તેની પાસે આવતો તે દરેકને તે મફત સલાહસૂચનો આપતો. લકવાના દરદ પર રામબાણ અસર કરે તેવું 'વટાણાનું તેલ' તેણે શોધેલું, પણ તેનું પેટંટ લેવાનો વિચાર પણ કર્યા વિના ડૉક્ટરો અને વૈદ્યોને તે આપી દીધું! વટાણાના છોડને થતો એક ભયંકર રોગ દૂર કરવાની પદ્ધતિ શોધી કાઢવા માટે વટાણા ઉગાડનારાઓએ એક ભારે કિંમતનો ચેક તેને મોકલી આપ્યો, પણ તરત તેણે તે પાછો વાળ્યો! સાંઠાઓમાંથી આરસપહાણ બનાવવાની પદ્ધતિ તેણે પાસેના મિસિસિપિ પ્રાંતની એક કંપનીને આપી દીધી હતી. તે કંપનીને આરસપહાણ બનાવવાના કાર્યમાં કંઈક મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થઈ. આથી તેણે કાર્વરને માગે તે પગારે પોતાને ત્યાં જોડાવાની વિનંતિ કરી. પણ કાર્વરે તેની સાફ ના લખી દેવાથી તે કંપની જાતે પોતાનું બધું સાહિત્ય લઈ ટસ્કેજી આવી અને ત્યાં પોતાનું કામકાજ શરૂ કર્યું કે જેથી કાર્વરની સલાહ તેને મળી શકે. કાર્વર ઘણી ખુશીથી તેને સલાહસૂચનો આપતો, પણ અલબત્ત, એક પાઈ યે લીધા વિના!

ઑફિસમાં તેના પગારના ચેકોનો વર્ષોસુધી ઢગલો ભેગો કરેલો. જેનો ઉપયોગ તેણે મૃત્યુની બેચાર વર્ષ પહેલાં તે-સંસ્થાના જ કામમાં કરેલો. વીજળીના દીવાના સંશોધક અમેરિકાના મહાન વૈજ્ઞાનિક એડિસને વાર્ષિક પોણા બે લાખ રૂપિયાના પગારથી પોતાના પ્રયોગાલયમાં કામ કરવા આવવાની કાર્વર આગળ દરખાસ્ત કરેલી પણ તે નિઃસ્વાર્થ મહાપુરુષે તેનો અસ્વીકાર કર્યો! આલાબામામાં જ પોતાનું જીવનકાર્ય પૂરું કરવાનો તેનો દૃઢ સંકલ્પ હતો.

લોકોનું જીવન સુખી બને તથા પોતાની શોધો તેઓ જાણે, સમજે તથા તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરે એવી લોકહિતની ભાવના જ તેના હૃદયમાં સતત પ્રજ્વલતી હતી. પોતાની આ ભાવનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા તે પોતાના ખર્ચે પત્રિકાઓ આદિ છપાવી-દેશભરમાં છૂટથી વહેંચતો, એટલું જ નહિ પણ જાતે તેનો પ્રચાર કરવા ગામેગામ ફરતો. ક્યાંકથી તેણે એક જૂની ઘોડાગાડી શોધી કાઢેલી ને તેમાં ખેતીવાડીની પોતાની ફરતી પ્રયોગશાળા શણગારેલી. ક્યાંકથી ઘોડ માગી આણીને પોતાની વિવિધ શોધોનું પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શન કરતો ગામડે ગામડે તે ફરતો, અભણ મુગ્ધ ખેડૂતોને ખેતીને લગતી નવીનવી રીતો સમજાવતો તથા તેમને કંઈ પણ મુશ્કેલી હોય તો તે તરત દૂર કરતો અને યોગ્ય સલાહસૂચનો આપતો. આમ કેવળ સેવાભાવથી પ્રેરાઈને તેણે એ હરતીફરતી શાળાની શરૂઆત કરેલી. તેના એ પ્રયત્નોને પરિણામે જ આજે અમેરિકન સરકાર તરફથી અદ્યતન સાધનોથી સજ્જ એવી મોટરટ્રકો તે હેતુ માટે ત્યાંના ગામડેગામડે ફરે છે.

કાર્વરની આ ગજબ સિદ્ધિઓને કારણે તેને ઠેકઠેકાણેથી માન-સન્માન મળવા લાગ્યાં. ૧૯૧૬માં તેને ઈંગ્લેંડની રૉયલ સોસાયટી ઑવ આર્ટ્સના સભ્ય થવાનું માન મળ્યું. તથા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય કામગીરી કરનારને અપાતો રૂઝવેલ્ટ-ચન્દ્રક ઇ. ૧૯૩૯માં તેને અપાયો. સિમ્સન કૉલેજે તેને 'ડૉક્ટર ઑવ સાયન્સ'ની ડિગ્રીથી નવાજ્યો. અમેરિકન હબસીને તેની સૌથી ઉચ્ચ સિદ્ધિ માટે અપાતો 'સ્પિન્ગાર્ન ચન્દ્રક' તથા વેરાઇટી કલબનો 'માનવતા પદક' પણ તેને અર્પણ થયા. દેશવિદેશમાંથી તજ્જ્ઞો તેની મુલાકાત તથા સલાહ લેવા આવવા લાગ્યા. વિવિધ દેશોની સરકારો તથા સમિતિઓ ખેતીવાડીના અટપટા પ્રશ્નો બાબત તેની સલાહ પૂછાવતી. સ્વીડનના પાટવીકુંવર ૧૯૨૮માં કેટલા યે મહિનાઓ કાર્વર સાથે રહીને ખેતીવાડીના નકામા પદાર્થોનો ઉદ્યોગમાં કેવીરીતે ઉપયોગ કરવો તે શીખી ગયા હતા. ઈંગ્લેંડના ડ્યૂક ઑવ વિંડસરે પણ આશ્ચર્યચકિત બની કલાકો તેની પ્રયોગશાળામાં ગાળ્યા હતા.

૧૯૪૦માં ૭૬ વર્ષના તે વૃદ્ધ વૈજ્ઞાનિકે પોતાની સમસ્ત જિંદગીની બચત, ૩૦ હજાર ડૉલર, ટસ્કેજીમાં ખેતીવાડીનું સંશોધન કરવાને અદ્યતન પ્રયોગશાળા સ્થાપવા સોંપી દીધી! 'જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન કાર્વર ફાઉન્ડેશન'ના નામથી ઓળખાતી એ પ્રયોગશાળા માત્ર તેની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓની જ નહિ પણ તેના સખત પરિશ્રમ અને ઉદાર સેવાભાવની પણ પ્રતીક છે. તેનું આ અમર સ્મારક બંધાયા પછી ત્રણ વર્ષે જ ૧૯૪૩માં તે મૃત્યુ પામ્યો.

ખેતીવિજ્ઞાનના આ સમર્થ સંશોધકને એક માત્ર શોખ હતો ચિત્રકળાનો. કુદરતી દૃશ્યો ચીતરવા પર તેની પીંછીનો અજબ કાબૂ હતો. ફૂલ ચીતરવાની તેની કાબેલિયત તો અદ્ભુત ગણાતી. આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોમાં મુકાતાં તેનાં ચિત્રો પ્રશંસા પામતાં. તેની એક કૃતિ 'The Yucca Plant' ટસ્કેજી ઇન્સ્ટિટ્યૂટની ગૅલેરીમાં આજે પણ લટકે છે. તેનો આ શોખ પણ તેની સર્વાંગી

[illegible]

ફોતરાંમાંથી બનાવેલા અને ચિત્રનું ચોકઠું કુશકીમાંથી સર્જ્યું !! માટીમાંથી તેણે માત્ર રંગો જ નહિ પણ મોઢે લગાડવાનો પાઉડર તથા આકર્ષક વાસણો પણ બનાવવાની નવી રીત શોધી કાઢી હતી. આજુબાજુના ખેડૂતોએ જ્યારે આ સસ્તી પણ ઉપયોગી પદ્ધતિ વિષે જાણ્યું ત્યારે તો તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

પ્રતિભાશાળી પુરુષોનું યથોચિત સન્માન કરવામાં જાણીતા અમેરિકા દેશે આ મહાન વૈજ્ઞાનિકનું બે રીતે સ્મારક કર્યું છે: એક તો જ્યાં આગળ ગુલામ તરીકે તેનો જન્મ થયો તે ડાયમંડ ગ્રોવ ગામમાં તેનું પૂતળું ઊભું કરવું અને બીજું તેના સ્મરણમાં ૩ સેન્ટની પોસ્ટની ટિકિટ કાઢવી (જે આ લેખની શરૂઆતમાં આપી છે).

ગુલામ હબસી કોમ જેવી જગતની સૌથી પછાત કોમમાં જન્મીને, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના અનુલ્લંઘનીય પર્વતો કેવળ કાળજીપૂર્વક પરિશ્રમ અને ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિમત્તા વડે ઓળંગીને, જગતમાં સર્વોચ્ચ માનમરતબો મેળવનાર આ મહાપુરુષનું જીવન એક નવલકથા કરતાં પણ વધુ અદ્ભુત અને વધુ રસદાયક છે. જગતને તેણે બતાવી આપ્યું કે '*क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे.*' સામાન્ય લોકો કરતાં કંઈક અસામાન્ય બુદ્ધિમત્તા ધરાવી જગતકલ્યાણના કાર્યમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવનારને જો ઈશ્વરી અંશ ગણવામાં આવતો હોય તો જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન કાર્વર તે માટે સૌ પહેલો હકદાર ગણાશે. કાર્વર મૃત્યુ પામ્યો છે, પણ તેણે જે અભિનવ તથા લોકોપયોગી એવી સેંકડો શોધોનો ડુંગર રચી રાખ્યો છે તે જોઈને ભાવી પ્રજા સૈકાઓ સુધી તેને સંભાર્યા જ કરશે.

નવાં પુસ્તકો

ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય તરફનાં પ્રકાશનો

આકાશદીપ તથા પરિશેષ : ગુજરાતના આગળી લેખક શ્રી ધૂમકેતુની નવી તથા જૂની ટૂંકી વાર્તાના બે નવા સંગ્રહો: પ્રત્યેકના ૩-૦-૦; **જય સોમનાથ** : શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની જાણીતી નવલકથાની ચોથી આવૃત્તિ : ૫-૦-૦; **હિંમતે મર્દા** : રોચક અને પ્રેરક ઐતિહાસિક કથાઓ દ્વારા બાળકો તથા કુમારોમાં હિંમત તથા જિંદાદિલી જગાવતી સાહસગાથાઓ : લે. 'જયભિખ્ખુ', ૧ ૮ ૦; **જનેતાનાં દર્દો** : સ્ત્રીઓનાં વિવિધ રોગોની રસિક શૈલીથી સમજણ આપી ઉપાયો દર્શાવતી ઘરગથ્થુ નિર્દોષ દવાઓ સૂચવતી અગાઉ 'સ્ત્રી જીવન' માસિકમાં હપ્તે પ્રગટ થએલી લેખમાળાનો સંગ્રહ: લે૦ વૈદ્ય જટુભાઈ ભટ્ટ, ૩ ૮-૦.

બાલજીવન કાર્યાલય—વડોદરાનાં પ્રકાશનો

કૃષ્ણકહાણી(ભાગ-૨) : બાળકોને ગમી જાય તેવી શૈલીથી અનેક ચિત્રો સહિત લખાયેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનો બીજો ભાગ: લે-રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, ૧-૦-૦; **માધેરાન** : તે વિષે પ્રવાસમાહિતી આપતું પુસ્તક : લે-ઉપર મુજબ, ૦-૮-૦; **નવલશા હીરજી અને કરોળિયાનો કાળપાશ** : નાનાં બાળકોને આકર્ષક છપાઈ, ઘણાં ચિત્રો તથા રસપ્રદ શૈલીમાં નાનાં વાર્તા-પુસ્તકો આપતી બાલજીવન કિશોર સાહિત્યમાળાની બીજી શ્રેણીનાં બે પુસ્તકો, પહેલાના લેખક—રમણલાલ ના. શાહ અને બીજાના મોહનલાલ જ. પારેખ, દરેકની કિં. ૦-૬-૦.

ઇતર

ધીર વાણી : સ્વામી વિવેકાનંદનાં પ્રેરક વચનોનો નાનો સંગ્રહ: અનુ૦ જયંતીલાલ મં. ઓઝા પ્ર૦ રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ, ૦-૮-૦.

કોઈ પણ વિષય કે કળામાં ખંત, અભ્યાસ ને સાધના સિવાય આગળ વધી શકાતું નથી. 'કુમાર'માં આવતી ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનો હેતુ છબિ-કલામાં રસ ધરાવતા ઊગતા કલાકારોને ઉત્તેજન આપી માર્ગદર્શન કરાવવાનો છે. અને તે માટે નિયમિત રીતે હરીફાઈમાં આવતાં ચિત્રો ઉપર ટીકા-ચર્ચા ઉપરાંત અવારનવાર લેખો અને એ વિષયના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો, જેવા કે પ્રિન્ટિંગ, ડેવલપિંગ વગેરે પર વ્યવહાર ને અભ્યાસપૂર્ણ માહિતીઓ આપવામાં આવે છે, છતાં અમે જોયું છે કે બહુ જ થોડા શિખાઉ ફોટોગ્રાફરો-એમેટરો ખરા જિજ્ઞાસુ કે અભ્યાસીની દૃષ્ટિએ રસ લઈ કામ કરતા હોય છે.

આ વખતે આવેલાં કુલ ૨૨ ચિત્રોમાંથી ઈનામને પાત્ર ગણવા જેવું એકપણ ચિત્ર નથી. પણ વિચારપૂર્વક યત્ન એક માત્ર ભાઈ ચન્દ્રકાન્ત જોગીના 'યોગીરાજ' અને 'ગુરુદેવ' નામનાં બે પોર્ટ્રેટ (તસ્વીરચિત્રો)માં દેખાય છે. પણ હાથ આવેલાં આવાં લાક્ષણિક પાત્રોને યોગ્ય 'પોઝ' (બેઠક), રચના, દૃષ્ટિકોણ કે સમુચિત છાયાપ્રકાશમાં યોજીને તેનો લાભ લઈ શકાયો નથી. પોઝ-બેઠકનું આયોજન તથા છાયાપ્રકાશ એ બંને તસ્વીરકલાનાં આવશ્યક વસ્તો છે. બેઠકનું વિચારવંત આયોજન પાત્રની સુયોગ્ય રૂપરચના ઘડે છે, અને ઉચિત છાયાપ્રકાશની રચનાથી તેની લાક્ષણિકતા બહાર કાઢી શકાય છે. તેમાંયે પાત્રનું વ્યક્તિત્વ લાક્ષણિક હોય ત્યારે તેને યથાતથ્ય છબિમાં ઉતારવામાં કલાકારના કૌશલ્યની કસોટી થાય છે.

'યોગીરાજ'નું (જમણી બાજુ)નું ચિત્ર, કૅમેરાને પાસની નજીક રાખીને નીચા કોણથી લેવા જતાં છાતીનો ભાગ વધુ પડતો વિશાળ, તે પછી ગળું, મોં, કપાળ વગેરે નાનાં થતાં જઈ મૂળનું પ્રમાણ ગુમાવી બેસે છે, અને મુખાકૃતિ પ્રમાણની બહાર જાય છે. ઉપરાંત, આકરા પ્રકાશથી આંખો અંજાઈને ઝીણી થાય છે તથા મોં ઉપર સપાટ પ્રકાશ આવવાથી તેજછાયાના વર્ણભેદ (ટોન) જુદા નહિ પડતાં મોં પર એક પ્રકારની જડતા આવી જાય છે. પ્રકાશ બહુ હોય તો સફેદ ઘોની કે કાગળથી તેને હળવો કરી શકાત. બીજા ચિત્ર 'ગુરુદેવ'માં પણ એ જ ક્ષતિ છે, ફોટોગ્રાફ નીચેથી લેવાએલો હોઈ દાઢીના વાળ મોટી ઝાડી જેવા ને કાળામેશ બની તેમાં જરાયે રેખ્ખતા રહેતી નથી અને ઉપરનો ભાગ નાનો થતો જઈ અપ્રમાણ બને છે.

આ બંને તસ્વીરો ૪૫° ડિગ્રીના ગૂઢ પ્રકાશમાં સારીરીતે ગોઠવીને, કૅમેરાનો કોણ (ઍંગલ) દૃષ્ટિરેખાએ (આઈ લેવલ પર) રાખીને લેવાઈ હોત તો જરૂર પ્રશંસાપાત્ર થઈ શકી હોત. **શ્રીદામ ભટ્ટ**

[illegible] ઉતારા સામાન્ય હતાં. જેમકે 'ગુડ બાય, ડાર્લિંગ', '[illegible] ધ'બી' વગેરે. પણ એમાંનાં કેટલાંક ગીત જૂનાં હોવા છતાં સુંદર હતાં જેમકે 'એની લૉરી', 'રૉબિન ઍડેર', 'ધ લાસ્ટ રોઝ ઑફ સમર'. મેં થોડાં સ્કૉચ ગીતો પણ જોયાં. મને સ્કૉચ ગીતો ઉપર પક્ષપાત હતો એટલે મેં 'બ્લુ બેલ્સ ઑફ સ્કૉટલૅંડ' પસંદ કર્યું અને મૅગીને આપ્યું. એ વગાડતી હતી ને હું એ ગીત સાથે ગણગણતો હતો: 'ઓ વ્હેર ઈઝ માઈ હાઈલૅન્ડ લૅડી ગૉન?'

'સુંદર ખરેખર સુંદર!' મૅગીએ પૂરું કર્યું એટલે હું બોલી ઊઠ્યો અને મેં તેનો આભાર માન્યો.

શ્રીમતી ક્લિફર્ડે જણાવ્યું કે મૅગીને શીખવાની તક મળી જ નથી. ક્યારે પણ અમે સારો દિવસ જોઈશું તો હું મૅગી માટે સંગીત શીખવાની વ્યવસ્થા કરવાની આશા રાખું છું.

'હજી બીજું કંઈ વગાડશો?' મેં મૅગીને વિનતિ કરી.

'તમને શું સાંભળવું ગમશે, કહો?'

મેં ચોપડીમાં જોયું, પણ તેમાં અદ્યતન લોકપ્રિય કે અત્યારના સમાજમાં બહુ ગવાતું એક પણ ગીત નહોતું. એ ચાલુ ગીતોના પડઘા હજી આ ગરીબ વર્ગ સુધી પહોંચ્યા ન હતા. પણ આખરે મને એક ખૂબ સરસ ગીત મળ્યું: ફાઉસ્ટમાંનું આર્કેનાલ્ડસનું ફ્લાવર સૉંગ. મેં એ શોધીને મૅગીને આપ્યું. જ્યારે ગીત પૂરું થયું ત્યારે કેવળ આશ્ચર્યથી હું શાંત બેસી રહ્યો. મેં જોયું કે જેને આપણે ખરા 'સંસ્કાર' કહીએ છીએ તે યુરોપના નીચામાં નીચા સમાજમાં પણ ફેલાયેલા છે. આ મૅગી જેણે સંગીતની અઘરામાં અઘરી ચીજ વગાડી, એ એક મામૂલી મજૂર છોકરી હતી. મુંબઈ-કલકત્તામાં જો કોઈ બૅરિસ્ટરની કે કોઈ મોટા શ્રીમંતની છોકરીએ એ જ ચીજ આટલી સુંદર રીતે વગાડી હોત તો એને આપણે આપણા સમાજની એક પ્રતિભાશાળી સંગીતકાર તરીકે ઓળખાવી દીધી હોત.

સંગીતની આવી સુંદર ચીજ સંભળાવવા માટે મેં મૅગીનો આભાર માન્યો અને પૂછ્યું: 'આ બધું તમે આપમેળે શીખ્યાં?'

'ના, અમારા પાદરીની પુત્રી પાસેથી હું શીખી છું.'

આ પછી નાટકના કેટલાક અભિનેતાઓની વાત નીકળી. મેં કહ્યું: 'હમણાં ''મર્ચન્ટ ઑફ વેનીસ''માં ઇર્વિંગ કામ કરે છે. શ્રીમતી ક્લિફર્ડ અને તમે મારી સાથે જોવા આવો તો હું બહુ રાજી થઈશ. આવશો?'

શ્રીમતી ક્લિફર્ડે આભાર માની મારું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું, પણ મૅગીએ કહ્યું: 'ઊંચા ભાવની ટિકિટ ન ખરીદશો. એવું કરશો તો અમને નહિ ગમે.' મેં કહ્યું કે હું કોઈ હિંદી રાજા-મહારાજા નથી, એટલે સામાન્ય ટિકિટ ખરીદીશ તેની ખાતરી રાખજો. આમ કહી હું છૂટો પડ્યો.

૪

ત્રણ મહિના વીતી ગયા. એ દરમ્યાન હું ઘણીવાર એ મા-દીકરીને મળ્યો. હજી સુધી મૅગીના ભાઈના કંઈ જ ખબર મળેલા ન હતા. અંતે શ્રીમતી ક્લિફર્ડના કહેવાથી મેં ઇંડિયા ઑફિસમાં તપાસ કરી તો ખબર મળી કે સરહદ ઉપરનાં તોફાનો સામે લડતી ટુકડીમાં ફ્રૅન્ક હજી કામ કરે છે. આ સમાચારથી શ્રીમતી ક્લિફર્ડને આઘાત થયો.

એક સવારે મને મૅગી તરફથી પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું. જેમાં લખેલું: 'શ્રીમાન ગુપ્તાજી, મારાં મા માંદાં છે. એને પરિણામે હું એક અઠવાડિયાથી કામે ગઈ નથી. તમે અનુકૂળ સમયે એકાદ વાર આવી જશો તો હું તમારી ઉપકૃત બનીશ. —મૅગી'

હું રહેતો હતો તે ઘરની માલિક સ્ત્રીને મેં આ વાત કરી. તેને મૅગી અને તેની મા સાથેના મારા પરિચયની ખબર તો હતી જ.

[illegible] હોય, જેથી એ લોકો ખૂબ આર્થિક અગવડ ભોગવતાં.

આ સાંભળી હું તરત જ પૈસા લઈ કૅમ્બરવેલ જવા નીકળ્યો. બારણું ઠોક્યું અને જ મૅગીએ તે ઉઘાડ્યું. તે બહુ થાકેલી ને ફિક્કી જણાઈ. તેની આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી. મને જોતાંવેંત ઉમળકાથી મારો આભાર માન્યો. મેં તેની માતાની તબિયત પૂછી તેણે કહ્યું: 'અત્યારે તો એ ઊંઘી ગયાં છે, પણ તેને તાવ ઘણો છે. ડૉક્ટર કહે છે કે ફ્રૅન્ક વિષે તે બહુ ચિંતા કરે છે તેનું જ આ પરિણામ છે. હજી સુધી ફ્રૅન્ક તરફથી કશા જ ખબર નથી. મને લાગે છે કદાચ મારાં બા સાજાં ન પણ થાય.'

મેં મૅગીને સાંત્વન આપવા પ્રયત્ન કર્યો. થોડીવાર પછી શાંત થઈ મૅગીએ મને પૂછ્યું: 'અમારા ઉપર એક મહેરબાની કરશો?'

'કહો?'

'ચાલો દીવાનખંડમાં.'

શ્રીમતી ક્લિફર્ડ જાગી ન જાય તેની સાવચેતી રાખતાં ધીમેથી અમે દીવાનખંડમાં ગયાં. મેં મૅગીને પૂછ્યું: 'બોલો શું છે?'

મૅગીએ સજળ નયને મારા સામે જોયા કર્યું—પછી એકાએક એ હાથમાં મોં છુપાવી દઈ રડવા માંડી.

હું બહુ કઢંગી પરિસ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો. કેવીરીતે આ ગરીબ બાળાને મારે સાંત્વન આપવું? તેનો ભાઈ સરહદ ઉપરની લડાઈમાં હતો. તે જીવતો હશે કે મરી ગયો હશે તે ઈશ્વર જાણે! તેની એકમાત્ર આશા સમી તેની મા અત્યારે તાવમાં ફફડતી હતી. તે પણ ચાલી જાય તો તેનું કોણ? તો આવા મોટા શહેરમાં જુવાની-ના ઉંબરમાં પગ મૂકતી આ બાળાનું શું થાય? મેં મૅગીને આશ્વાસન આપતાં પૂછ્યું: 'મૅગી, છે શું? મને કહે તો ખરી! મારાથી બનશે તો હું જરૂર મદદ કર્યા વિના નહિ રહું. પણ મને કહે, શું છે.'

મૅગી થોડી વાર ખચકાઈ. પછી કહ્યું: 'હું તમને એક વિનંતિ કરું; પણ તમને તે કેવી લાગશે? તમને જો તે બહુ ખરાબ લાગે તો મને માફ કરશો?'

'પણ છે શું? મારી પાસેથી તું શી આશા રાખે છે?'

'ગઈ કાલે આખો દિવસ મારી બા તમારા જ વિષે વાતો કર્યા કરતાં હતાં: જો શ્રી ગુપ્તા વીંટીમાં ફરી જુએ તો ફ્રૅન્ક વિષે કદાચ આપણને કંઈક સમાચાર મળે. આખરે તો તે હિન્દુ છે! આટલા માટે જ મેં તમને અહીં આવવા વિનતિ કરેલી.'

'તારી ઇચ્છા હોય તો લાવ વીંટી, હું ફરી પ્રયત્ન કરી જોઉં.'

'પણ, ફરી તમને કંઈ ન દેખાય તો?' તેણે પૂછ્યું તે શું કહેવા માગતી હતી તે હું સમજી ગયો અને તેથી શાંત બેસી રહ્યો.

તેણે ફરી કહ્યું: 'મેં સાંભળ્યું છે કે હિંદુઓ સાચાબોલા હોય છે. તમે ફરી વીંટી જુઓ ને મારી બાને એટલું કહો કે ફ્રૅન્ક સાજોસારો છે, તો એ હડહડતું જૂઠાણું કહેવાય ખરું? એને ભયંકર પાપ ગણાય?' બોલતાંબોલતાં તેની આંખમાંથી આંસુ સરી પડતાં હતાં.

થોડી ક્ષણો હું વિચારી રહ્યો. હું સંપૂર્ણ સત્યવાદી ન હતો. બીજા દોષો પણ ઘણી વખત કરતો. એટલે બીજા દોષોના પ્રમાણમાં આટલું અતિ અલ્પ જૂઠાણું આચરવામાં શું ખોટું છે? મેં મારી જાતને પૂછ્યું.

'મૅગી, રડ નહિ,' મેં મૅગીને પ્રેમાળભાવે કહ્યું. 'લાવ વીંટી. મને આપ. ફરી વાર જોઉં. જો મને કંઈ નહિ દેખાય તો તું કહે છે તેમ કહીશ. જો તે ખોટું કર્યું કહેવાશે તોપણ ઈશ્વર મને માફી આપશે.'

મૅગીએ વીંટી આપી. મેં તે લઈ, જોઈ. મૅગીને કહ્યું: 'આ જો,

આવ્યા છો તે મેં તેને જણાવ્યું છે.'

'ત્યારે હું તેમને જોવા આવું?'

'હા, ચાલો.'

હાથમાં વીંટી લઈ હું શ્રીમતી ક્લિફર્ડની પથારી પાસે ગયો. નમસ્તે કરીને મેં જણાવ્યું કે તમારો દીકરો સાજોસારો છે, શ્રીમતી ક્લિફર્ડ. એ સાંભળતાવેંત તેમણે તકીયા પરથી સહેજ માથું ઊંચું કર્યું અને પૂછ્યું: 'તમે હાથમાં જોયું?'

'હા.' અચકાયા વિના નિશ્ચિતતાથી મેં જવાબ દીધો. તેમણે ઊંચકેલું માથું, હતું તેમ તકીયા પર પાછું ઢાળી દીધું. હર્ષાશ્રુથી તેમની આંખ ભીની બની ગઈ. 'ઈશ્વર તમને સુખી રાખે! ઈશ્વર તમને સુખી કરે!' એમ બેત્રણ વાર ક્ષીણ સ્વરે તેમણે બોલ્યા કર્યું.

થોડા સમય બાદ શ્રીમતી ક્લિફર્ડ માંદગીમાંથી સાજાં થઈ ગયાંના સમાચાર મને મેગી તરફથી મળ્યા.

૫

હવે મારે સ્વદેશ પાછા ફરવાનો સમય નજીક આવતો જતો હતો. એટલે યુરોપ જઈ મેગી અને તેની માતાને છેલ્લી વાર મળી આવવાનો મને વિચાર આવ્યો. પણ હવે તે કુટુંબ શોકમગ્ન બની ગયું હતું. થોડા જ વખત પહેલાં મેગીનો એક અશુભ પત્ર મને મળેલો. તેમાં તેનો ભાઈ લડાઈમાં માર્યો ગયાના સમાચાર તેને લશ્કરી અધિકારીઓ તરફથી મળ્યાનું જણાવેલું. મેં સમયની ગણતરી કરી તો જણાયું કે મેં શ્રીમતી ક્લિફર્ડને તેમના પુત્રની જિંદગી માટે ખાતરી આપી તે પહેલાં તે લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો! એટલે હવે શ્રીમતી ક્લિફર્ડ પાસે જતાં મને શરમ અને સંકોચ થતાં હતાં. તેથી મેગી અને તેની માતાને મેં પત્રદ્વારા મારી છેલ્લી સલામ પાઠવી.

જે દિવસે મારે દેશ આવવા સ્ટીમરમાં ચડી જવાનું હતું તે દિવસે સવારમાં મેં નાસ્તો પૂરો કર્યો એવામાં બારણે ટકોરા પડયા. નોકરે ખબર આપ્યા કે કુમારી ક્લિફર્ડ મને મળવા આવેલી છે. તરત જ હું તેની પાસે ગયો. હું ધારતો હતો કે મેગી મને છેલ્લી વારનાં વંદન કરવા આવેલી છે. તેણે કાળો પોષાક પહેરેલો હતો. તરત જ તેણે પૂછ્યું: 'તમે આજે જ જાઓ છો?'

'હા, આજે જ ઊપડું છું.'

'ઘેર પહોંચતાં કેટલો વખત લાગશે?'

'લગભગ બે અઠવાડિયાં.'

'હવે હિન્દમાં ક્યાં રહેશો?'

'હું પંજાબ સરકારની નોકરીમાં જોડાશે છું; પણ તરત જ મને ક્યાં મૂકવામાં આવે એની ખબર નથી.'

'ત્યાંથી સરહદનો પ્રાંત બહુ દૂર છે?'

'ના, તદ્દન નજદીક છે.'

'ફ્રેન્કની કબર ડેરા ધાઝીખાન આગળ મનરો કિલ્લામાં છે.' બોલતાંબોલતાં તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

'હું જ્યારે ત્યાં જઈશ ત્યારે જરૂર તમારા ભાઈની કબર પાસે જઈશ અને તમને ખબર લખીશ.' મેં જણાવ્યું.

'પણ તમને તેથી જરા અગવડ નહિ પડે?' તેણે પૂછ્યું.

'લેશમાત્ર નહિ. ડેરા ધાઝીખાન મારી જગ્યાથી દૂર હોવા સંભવ નથી; અને ત્યાં જઈને હું જરૂર ડેરા ધાઝીખાન જવા પ્રયત્ન કરીશ. અને તમને બધી વાત લખીશ.'

મેગીએ આભારવશ થઈ મારી સામે જોયું. ગળગળા થઈ તેણે [illegible] ના ફૂલ લઈ મારા ભાઈની કબર ઉપર મૂકશો?' તેણે આજીજીપૂર્વક મને કહ્યું.

મારું હૃદય દ્રવી ઊઠયું. મારી ભીની આંખ મેં નીચી ઢાળી નાખી. ક્ષણભર મને વિચાર આવ્યો કે મારે તેનો શિલિંગ પાછો આપી દેવો જોઈએ અને કહી દેવું જોઈએ કે અમારે ત્યાં તો વગર પૈસે જોઈએ તેટલાં ફૂલો મળે છે. પણ બીજી જ ક્ષણે ફરી વિચાર આવ્યો કે શા માટે મારે આ ગરીબ બાળાને પોતાના ભાઈ માટેના ઉત્કટ પ્રેમના પ્રતીક રૂપ આવડો મોટો આપવાનો સંતોષ મારે છીનવી લેવો? ખરેખર પરમેશ્વરે ઉતારીને મોકલેલી એ મોંઘી શિલિંગ પોતાના ભાઈના પ્રેમ ખાતર તે જતો કરતી હતી. એ એક શિલિંગમાં તેને અતિ જરૂરની ઘણી વસ્તુઓ તે જરૂર મેળવી શકે. પણ એ જતું કરીને એ કિંમતી શિલિંગ આપી દેવામાં કૃષ્ણ અર્પણનો આત્મસંતોષ તેને રહેશે. તેથી તેનું સંતપ્ત મન આરામ અનુભવી હળવું બનશે. આમ વિચારી મેં તેનો શિલિંગ તરત જ લઈ લીધો અને કહ્યું: 'મેગી, હું જરૂર આ શિલિંગનાં ફૂલ લઈને તારા ભાઈની કબર પર મૂકી આવીશ.'

તે ઊભી થઈ અને કહ્યું: 'તમારો આભાર કેમ માનવો તે મને સમજાતું નથી. પણ મારે જવાનું મોડું થાય છે, માટે નમસ્તે. મને પત્ર લખશો?'

મેં મેગીનો હાથ પકડી નમસ્તે કર્યા અને કહ્યું: 'ઈશ્વર તને સુખી કરે'. મેગી ચાલી ગઈ

મારી આંખમાંથી આંસુનાં બે બિન્દુ સરી પડયાં અને હું મારો સામાન તૈયાર કરવા ચાલ્યો ગયો. વલ્લભભાઈ પટેલ

(શ્રી પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાયની વાર્તાનો અનુવાદ)

નવાં પુસ્તકો

મારી જીવનકથા: માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ જગતભરનાં સાહિત્યમાં આવકાર પામેલી, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુની આત્મકથા: જેમાં સાથોસાથ ઈ. ૧૯૧૩થી આજ સુધીનો લગભગ ચાર દાયકાનો હિંદની સ્વાતંત્ર્ય-સાધનાનો ઇતિહાસ પણ પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં વહેતો આવે છે. વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત તથા સૂચિ સાથે લગભગ ૭૫૦ પાના વાળી નવી, સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ. મૂળ અંગ્રેજીમાંથી ઉતારનાર સ્વ. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ; પ્ર૦ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૬-૦-૦ **બાળકો અને માતાઓની સંભાળ:** સગર્ભા સ્ત્રીઓ તથા ધાવણાં બાળકોની માતાઓને ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડતી ગુજરાત સંશોધન મંડળની અભ્યાસપૂર્ણ ઉપયોગી આરોગ્ય પત્રિકા નં. ૫; મુખ્ય વિક્રેતા-એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨, ૦-૮-૦; **ચાર કથાકાવ્યો:** શ્રીમદ્ ભાગવતમાંના ૪ જાણીતા પ્રસંગો પર લખાએલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ: લે૦ અને પ્ર૦ ઉપેન્દ્રરાય વોરા, સવાઈગરાનો મઠ, ઉમરેઠ-વાડી, ૦-૬-૦; **આદર્શ નિબંધ:** પ્રાથમિક શાળાના ધોરણ ૭ના વિદ્યાર્થીઓને નિબંધ લખતા શીખવતું પુસ્તક: પ્ર૦ બાલકા, બુક ડીપો, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ. **શ્રદ્ધાંજલિ:** કવિવર નાનાલાલનાં જીવન અને કવનનો પરિચય કરાવતા પદ્યરૂપે તેમને અર્પેલી શ્રદ્ધાંજલિ: લે૦ હરિસિંહ ઝુથ, પ્ર૦ જગદેવ બ્રધર્સ, આરંભાર મ રોડ. વડોદરા, ૧-૦-૦; **મોત ઉપર મનન:** મોતની આવશ્યકતા સમજાવી તેને લગતા વહેમો તથા ભય-શોક દૂર કરતું, તથા મૃત્યુ અને મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ વિષે વિસ્તારપૂર્વક અભ્યાસયુક્ત માહિતી. જગતની ૧૬ ભાષામાંથી મૃત્યુને લગતાં અનેક અવતરણો રજૂ કરતું દળદાર. પુસ્તક: લે૦ પ્રો૦ ફિરોઝ કાવસજી દાવર; પ્ર૦ ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, ૪-૦-૦.

[illegible]

[આ પત્ર મેળવનાર - શ્રી. બી. એલ. શ્રોફ ૧૧/૩ સુંદર નગર, અમદાવાદ-૨]

E. Van Hees
Deflláam 145 HAARLEM (Holland)
5th February 1948

પ્રિય શ્રૉફ,

ગઈ કાલે મળેલા તમારા મજાના અને રસમય પત્ર માટે ઘણો-ઘણો આભાર. વળી તમે કાગળ પર ચોડેલી સુંદર ટિકિટો માટે પણ તમારો ઘણો જ આભાર. મને તે ઘણી સારી સ્થિતિમાં મળી. મેં મારા ગયા પત્ર પર ચોડી મોકલેલી ટિકિટો પણ ખરાબ થયા વિના તમને મળેલી કે? આશા છે કે મળી હશે.

હવે પહેલવહેલું તો એ કહું કે મહાત્મા ગાંધીના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને અમને બધાને કેવો સખત આઘાત લાગ્યો હતો! તેમના જવાથી જગતે એક મહાન નર ગુમાવ્યો છે, અને ખાસ કરીને હિંદને માટે તો એ ન પુરાય તેવી ખોટ છે. વળી તેઓ એવે વખતે ચાલ્યા ગયા કે જ્યારે આગાહ કહી નહિ એટલો તેમનો ખપ હતો અને જ્યારે હિંદે તેમનો ઘણા ઉત્તમ કાર્ય માટે લાભ લીધો હોત ખરેખર, જગતમાં મહાત્મા ગાંધી જેવી વ્યક્તિ ફરી ઉત્પન્ન થતાં ઘણો દીર્ઘ કાળ લાગશે,—એવી વ્યક્તિ જો પેદા જ થવાની હશે તો!

મારે તમને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવા છે, પહેલો એ કે પાકિસ્તાનનો ધ્વજ કેવો છે? બીજો એ કે તમારા દેશ તથા મહત્ત્વનાં શહેરોના થોડાક ફોટા કે ચિત્ર-કાર્ડ મને મોકલી શકશો? તો મને એ બહુ જ ગમશે. મેં મોકલેલાં કાર્ડ તમને મળી ગયાં જાણી રાજી થયો. ઘણા વખત પર મેં તે પોસ્ટ કરેલા હોવાથી તમને તે મળ્યાં હશે કે નહિ તેની મને શંકા હતી. એવા થોડાંક વધુ મોકલું તો તમને ગમશે?

અમારા શહેર વિષે મેં તમને થોડુંઘણું તો લખ્યું હતુ ને? હવે પછી ખાસ વધુ કહેવા જેવું નથી હાલ અમારા હાર્લેમ (Haarlem) વસતિ લગભગ ૧,૪૦,૦૦૦ની છે, પણ તેમાંનો મોટો ભાગ અહીંનો રહેનારો નથી, તેમને અમે 'ફોરેન્સેન' (Forensen) કહીએ છીએ. તેઓ આમ્સ્ટર્ડામ કે હાગની ઑફિસોમાં અથવા આસપાસનાં સ્થળોએ કામ કરે છે. મને લાગે છે કે હાર્લેમ સૌથી પ્રખ્યાત તો તેની ફૂલવાડીઓને માટે છે. આ વર્ષે ફૂલો પૂર બહારમાં ખીલશે એવાં જ મારા કૅમેરા વતી હું થોડાક ફોટો લેવા ધારું છું અને જો તે સરસ આવશે તો તમને મોકલીશ. અહીં વળી કેટલાંક કારખાનાંયે છે, પણ તે બહુ અગત્યનાં નથી. મુખ્યત્વે અહીં મોજાં અને કારીગરીઓનાં તથા લોખંડ ને પોલાદના કારખાનાં છે. અને ખાસ કહેવા જેવી છેલ્લી વાત એ કે અમારું નગર હૉલાંડમાં સૌથી જૂનું છે. ચોક્કસ તારીખ તો નથી જાણતો, પણ હું માનું છું કે લગભગ ૯મી સદીથી તેની તવારીખ શરૂ થાય છે. અનેક પુરાણી ઇમારતો અહીં છે. દા.ત. અમારું શહેર-સભાગૃહ; ઉપરાંત ઘણાં દેવળો, મઠો વગેરે.

મારા ટિકિટસંગ્રહ વિષે કંઈક જણાવવાનું તમે લખ્યું છે. ઠીક. મારી પાસે હાલ લગભગ ૨,૦૦૦ ટિકિટો છે. યુદ્ધ પહેલાં એક વરસથી મેં ટિકિટો ભેગી કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. યુદ્ધ દરમ્યાન તો મને ખાસ નવી ટિકિટો ન મળી, પણ હવે તો સંખ્યા રોજ બ રોજ વધતી જ રહી છે. અને અત્યારે હું એક સારા આલ્બમની શોધમાં છું. પણ તે મેળવવું સહેલું નથી. મેં થોડાંક જોયાં, પણ તેનો કાગળ ઘણો ખરાબ જાતનો હતો અને વળી તે અઘતન પણ નહોતાં. મને જો એકાદ સારી જાત મળી આવશે તો તમને પણ એક મોકલીશ.

આવતી કાલે મારાં બા અને હું એચ. ઓ. ની. (અમારા શહેરની સંગીત મેહફિલ Orchestraનું ટૂંકું નામ)ના જલસામાં જવાનાં છીએ અને કદાચ જીનેત હેવન (Ginette hevne) નામે એક પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ વાયોલિન કલાકારને સાંભળવા અમે શનિવારે આમ્સ્ટર્ડામ પણ જઈશું. તા.૧૩મી અને ૧૯મી ફેબ્રુઆરીએ મારે પણ સંગીતના બે જલસામાં ભાગ લેવાનો છે: એક મારી શાળાનો અને બીજો મારા સંગીત વિદ્યાલયનો. જર્મન સંગીતશાસ્ત્રી ફેલિક્સ મેન્ડેલ્સોહન(Felix Mendelstohn)ની બે ચીજ મારે વગાડવાની છે. તમને તેનું નામ સુપરિચિત છે? તમે સંગીતનું શિક્ષણ લીધું છે? તમને તેમાં રસ છે ખરો? મારી તો ખાત્રી થઈ ગઈ છે સંગીત અને પિયાનો વિના મારું જીવન તો શૂન્યવત્ થઈ જાય. દુઃખની વાત છે કે તેની પાછળ હું વધુ વખત આપી શકતો નથી. મારો શાળાનો અભ્યાસ જ મારો લગભગ બધો વખત રોકી લે છે. પણ તેની હું કંઈ બહુ ચિંતા કરતો નથી, કારણ કે મને શાળાનો અભ્યાસ પણ પ્રિય છે. શાળાના મેં પસંદ કરેલા અભ્યાસક્રમમાં મારે મુખ્ય ગ્રીક, લૅટિન અને ગ્રીક ભાષા જેવા મહત્ત્વના વિષયો શીખવાના હોય છે. અમે દગલાબંધ અનુવાદો કરીએ છીએ અને કવિતાના પુસ્તકો વાંચીએ છીએ, લૅટિન ભાષાના લેખકોમાં વર્જિલ, લીવી અને સીઝર અમારે વાંચવાના છે. અને ગ્રીક ભાષાના લેખકોમાં હોમર, પ્લેટો ને હૅરોડ. તમે તેમનાં નામ તો સાંભળ્યાં હશે. મને ભાષાંતર કરવામાં ઘણો રસ પડે છે અને તેમાં ય જ્યારે કોઈ લાંબા ને મુશ્કેલ વાક્ય પાછળ ઘણો લાંબો વખત ગુંચવાવું પડે ત્યારે તો મને ઘણો આનંદ થાય છે.

અમારા શાળા-જીવન વિષે હવે થોડુંક કહું. અમારે અહીં એક મંડળ છે, જેના ભાગ્યે જ કોઈ સભ્ય નહિ હોય. વળી અમારું પોતાનું પત્ર છે જેમાં દરેક જણ વાર્તા, વિવેચન કે કવિતા આદિ લખી શકે છે. ઉપરાંત, અમારા એ મુખ્ય મંડળથી સંચાલિત વિવિધ નાનાં મંડળો છે. દા. ત. સંગીત-મંડળ, વિવાદ-મંડળ વગેરે. અમારા વિવાદ મંડળમાં હાલ અમે જર્મન યુવકો વિષે, અને તેમને મદદ કરવી જોઈએ ને કરી શકીએ કે નહિ તે વિષે ચર્ચા કરીએ છીએ. તે અહીં આજે એક ઘણો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન અને મુશ્કેલ કોયડો થઈ પડ્યો છે.

વારુ ત્યારે શ્રૉફ, હવે મારો અભ્યાસનો વખત થયો છે. બીજું વધારે હવે તમારો જવાબ—જે તરત આવશે એવી હું આશા રાખું છું—આવ્યા બાદ લખીશ તમારા પોતાના ફોટા (મને તો એ બહુ સુંદર લાગ્યો) માટે આભાર માનવાનું તો હું ભૂલી જ ગયો હતો. તે માટે આભાર. આશા રાખું છું કે જે જાણવાની તમને જિજ્ઞાસા હતી તે બધી બાબતો મેં જણાવી છે. તમે પણ વહેલી તકે ઘણુંઘણું લખી મોકલશો ને? વારુ ત્યારે, નમસ્તે. તમારો ઈ. વાન હીઝ.

INDIAN PEN FRIENDS

(28) Suresh Amin, Pethe Building, 15 Chitranjan Road, Vile-Parle, Bombay—24—19, Photography, film-stars, dancing; (29) Himatlal Mohanlal Mahida dia, Bhawsar Chawk, Barwala (Ghela shah) Dist-Ahmedabad—17, Science, stamps; (30) Mohanlal Jethalal Gandhi, 1230 Talia's Pole, Sarangpur, Ahmedabad—17, Photography stamps; (31) Punamchand

...(Dist-Kaira)—16, Drawing, touring; (32) Kantilal Virchand Patel, Vallabh Road, Gozaria (Baroda State)—13, Reading; (33) Vinubhai Manilal Gandhi, C/o Badasa Pole, Dumral Bazar, Nadiad(B.P.) —26, Exercise, sports, science; (34) Harinand Manishankar Oga, Bhadavani Street, Bhavnagar—20, Stamps, correspondance; (35) Maheshchandra Chimanlal Pattni, Kharchiker's Lane, Behind Raopura P.O., Baroda—18, Photography, cinema, literature; (36) Prabhubhai Purushottamdas Patel, New Houses, Bhailal Bhuvan, Karamsad (Via Anand)—18, History, literature; (37) Bakulkumar Dolarray Mankad, New Houses, *Bhailal Bhuvan, Karamsad (Via Anand)*—20, Music, photography, spinning; (38) Arunkumar Purushottamdas Patel, Bhailal Bhuvan, Navi Pole, Karamsad, via Anand, (Gujarat)—20, Outdoor sports, autographs, literature; (39) Ramanbhai A. Patel, near Nagarwada, Sinor, Via Miyagam (Gujarat)—16, Cricket, literature; (40) Vijay L. Parekh C/o Laxmichand O. Parekh, opp. Majan Boarding Satya Vijay Bhoovan, Digvijay plot, Jamnagar(Kathiawar)—19, Music, literature; (41) Imdadhussin Shaikh Tayubbhay, Tayebpura, Sidhpur (North Gujarat)—17, Coins, stamps, drawing; (42) Chandrakant K. Bakshi, Khoda Limda, Palanpur (North Gujarat)—16, Stamps, coins, cricket; (43) Bipinchandra Haridas Udeshi, C/o Babulal R. Sampat, Nagarwada, Rajkot C.S. (kathiawar)—16, literature, Indian games, journalism; (44) Khushal C. Pittalia, Near Shanti Sadan, Palitana (North Gujarat)—17, Stamps, drawing, (45) Dhiru G. Bawishi C/o H. B. Gnan Gruah, Jamnagar—18, Literature, games, music; (46) Shashikant V. Undavia, C/o Vithaldas H. Undavia, Dy. S. P. of Western Division, Rajkot C.S. (Kathiawar)—17, Indian games, drawing, Journalism; (47) Kailasray Manilal Trivedi, 660 A 2/3 Krishna Kunj, out side Delhi gate, opp. Painter garden, Ahmedabad—21, Literature, drawing; (48) Chandrakumar Kantilal Shah, B.Sc., L. D. Arts College, Biology Department, Ahmedabad-9—21, Correspondance. (49) Kantilal Popatlal Gandhi, Aveda Gate, Botad (Kathiawar)—19, Stamps; (50) Rajanikant C. Soni, Amin Pole, Gozaria (North Gujarat)—22, Music, photography, travelling; (51) Sultan M. Noorani, Sultan Village, Devjibhai Garden, Bhavnagar (Kathiawar) —21, Correspondance; (52) Anil Rasiklal Vakil, 418 Lamington Road, Bombay-16, Stamps, sports, photography; (53) Dinker Rasiklal Vakil, 418 Lamington Rd, Bombay-20, Games, music. (Please Mention 'Kumar' monthly from Ahmedabad, India, while writing to any of the above pen-friends.)

મળવવા ઇચ્છનારે નીચેના સરનામે પત્ર લખીને મંગાવવાથી મળી શકશે. તે માટે પૈસા મોકલવાના હોતા નથી, પણ જવાબ માટે જરૂરી પોસ્ટેજ મોકલવાનું હોય છે. સરનામું: Dr. Suen V. Knudsen, *The Directory of Boys & Girls of All Nations*, 62 Veslersolius, COPENHAGEN, (Denmark).

(માહિતી મોકલનાર: ઘનશ્યામ શાસ્ત્રી, નડિયાદ.)

જર્મનીનાં પત્રમિત્રોનાં સરનામાં

નીચે આપેલાં બધાં જ સરનામાં જર્મનીનાં છે. આથી પત્રવ્યવહાર કરનારે દરેકના નામને છેડે (કેટલાં સરનામાં સિવાય) Germany, British Zone એટલું ઉમેરી લેવું.

(1) Hans-Jurgen Konig, 24b Heidgraben xw U Uetersen bei Hinr Ahrens—Sex: Boy, Age: 17, Hobbies: Art, literature, music, education; Wanted Penfriends: Boy, (2) Hans-Edgar Schoof, 22a Essen-West, Mommsenstr. 49—Boy, 18, Stamp-collecting; Boy or girl; (3) Werner Eichstadt, 22a Essen-West, Kerckhoffstr. 138—Boy, 20, Music; Boy or girl; (4) Helmut Schleicher, 24b Lutjenburg (Ostholst), Neverstorferstr. 12—Man, 30, All interesting Man or Woman; (5) Hans Schiweck, 22a, Essen, Spichernstr. 26—Boy; 21, Art, literature, music, sports, politics; Boy or Girl; (6) Erich Schneyder, 22a Dusseldorf-Gerresheim, Friedingstr. 18—Boy, 17, Stamp-collecting, technics' Boy; (7) Friedrich Friesen, 21b Bochum-Weitmar i. Westf. Schlobstr. 116—Boy, 21, Art, life; Boy or girl. (8) Harald Kottenhoff, 21a Bielefeld, Wellensiek 184—Boy, 14, Sports, natural history, drawing; Girl or boy; (9) Heiner Bosse, 20b Wittmar/Wolfenbuttel, Asseweg 29—Boy, 16, All interesting; Girl; (10) Horst Keller, 22c, Dieringhausen, Aggerstr. 8—Boy, 19, Daily life; Boy scout; (11) Arno Israel, 21b Dortmund-Brechten, Alte Holthauserstr. 23—Boy, 16, All interesting; Boy or girl; (12) Helmut Sonnke, 24b Hamburg-11, Kuhberg 16 b./Kruse—Boy, 19, Technics, geography, travel, philosophy; Boy or girl; (13) Winfried Arlt, 24a Hamburg-Bahrenfeld, Reichardtstr. 26 III—Boy, 13, Sports, stamp-collecting; Boy or girl; (14) Karl Wilp, 21b Witten/Ruhr, Augustastr. 54—Boy, 15, Music, tennis, latin; Boy or girl; (15) Wolf-Rainer Kroll, 21b Witten-Annen, marktweg 18—Boy, 18, Music, poems, natural philosophy; Boy or girl; (16) Werner Rieken, 22a Emmerich/Rhein., Alte's Heerenberger Strasse 68,—Boy, 18, Sports, travels; Boy or girl; (17) Gunther Burgsmuller, 22a Oberhausen/Rhld., Nathland str. 45—Boy, 19, Culture, nature, art, literature; Boy; (18) Hans Schneider, Schluchtern, Dreibruderstr. 16, Germany, U.S. Zone—Boy, 20, Countries, religions specially of India, Old temples and towns; Boy or girl.

(ઉલ્લેખ : કૃષ્ણવદન જેટલી, અમદાવાદ)

માધુકરી

બેસી જનારા ! કોણ દેશે બેસવા ?
આ દૂર ધરી સળગી રહ્યાં યુદ્ધો નવાં;
આશા ત્યજો આરામ-સેજે લેટવા
આગે કદમ ! આગે કદમ ! આગે કદમ !

—ઝવેરચંદ મેઘાણી

જગવિખ્યાત હિંદી સાઈકલિસ્ટ—જાનકીદાસ

ઝડપથી સાઇકલ ચલાવવાનો જગતભરનો વિક્રમ (record) પોતાની અનન્ય શક્તિ અને નૈપુણ્ય વડે તોડીને આજ સુધી જેને કોઇ આંટી શક્યું નથી એવો નવો જ વિક્રમ પ્રસ્થાપિત કરી હિંદનું નામ જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર પંજાબના બહાદુર જાનકીદાસનું જીવન હિંદને માટે ગરૂરીનો વિષય છે. કોઈના સાથ સાધનોની મદદ ન હોવા છતાં દુર્દમનીય ધૂન અને અશ્રાંત પરિશ્રમ વડે સાઇકલિંગની હરીફાઇમાં હિંદનું નામ તેમણે સુવર્ણ અક્ષરે લખાવ્યું છે.

લાહોરના એક સામાન્ય કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થએલો. નાનપણથી જ સાહસ અને તોફાનમાં હંમેશાં આગળપડતો ભાગ લેનાર તે નવજવાન જ્યારે કૉલેજમાં બી. એ. ના વર્ગમાં હતો ત્યારે તેના સમગ્ર જીવનને પલટો આપતો એક બનાવ બન્યો. ત્યાં તેને શકુંતલા નામની એક યુવતી સાથે પ્રણય થયો અને તે ગાનધન યુવતીએ એક દિવસ જાનકીદાસને કહ્યું, 'દરેક યુવાને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કીર્તિ મેળવવી જોઇએ એમ મને લાગે છે. લેખક, દેશસેવક, કલાકાર, એક ખેલાડી, એવું કંઇક તને થવું નથી ગમતું? સાઇકલિંગ તરફ જરા તું વધારે ધ્યાન આપ. આપણા દેશમાં હજુ કોઇએ આ ક્ષેત્ર તરફ ધ્યાન આપ્યું નથી. તું ધારે તો તે ક્ષેત્રમાં કીર્તિ મેળવી શકે.'

બસ. જાનકીદાસના લક્ષ્યહીન જીવનને એક ધ્યેય મળી ગયું. કૉલેજનાં પુસ્તકોને તેણે રામરામ કર્યા. મિત્રોને પણ મળવાનું બંધ કર્યું અને પોતાની વિશ્વવિજયી સાઈકલને હાથમાં લીધી. સાઈકલિંગનું શિક્ષણ તેને કોઈના તરફથી મળે તેમ નહોતું, તેથી તેણે સ્વાનુભવે જ પોતાની પદ્ધતિ નક્કી કરી લીધી. તેણે જોયું કે સાઈકલ ચલાવતી વખતે બે વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે: (૧) શરીરના કોઈ પણ ભાગ પર વધુપડતું દબાણ ન આવવું જોઈએ અને (૨) પવનનો અવરોધ શક્ય તેટલો ટાળવો જોઇએ. આ માટે તેણે સાઈકલની બેઠક હૅંડલબાર કરતાં ઊંચે બેસાડી લીધી.

ત્રણ મહીના સુધી સખત પરિશ્રમ કર્યા પછી તેણે પંજાબ યુનિવર્સિટીની ૪ માઈલની સાઈકલ-હરીફાઇમાં ભાગ લીધો. ૧૪ કૉલેજો તરફથી આવેલા ત્રીસ જેટલા ઉમેદવારો સાથે પોતાની સાદી સાઈકલ સાથે જ્યારે જાનકીદાસ હરીફાઇના મેદાન પર ઊભો રહ્યો ત્યારે ભાગ્યે જ કોઇને તેના માટે આશા થે હતી. પણ હરીફાઈ શરૂ થતાં જ જાનકીદાસે એક પછી એક બધાને પાછળ પાડી દઇ

પંખી-૨૭

ચીબરી

પોતાના કઠોર કર્કશ અવાજથી સાંજે રાત્રે નિરવલંબ શાંતિમાં દર્દનાક ગૂંથના પડઘા પાડતું આ પંખી જમાનાઓથી આપણે ત્યાં અપશુકનિયાળ મનાયું છે. હિંદભરમાં એક પક્ષી એ પંખી છે તો ઘુવડની જ જાતનું; પણ ફેર એટલો કે ઘુવડ દિવસે બહાર નીકળી શકતું નથી, જ્યારે આ તો ઉનાળોને બપોરે નજરે પડે છે મનુષ્યથી ડરતું નથી. તેવું તે ધીટ હોઈ વસતિની પાસે જ મોટા ભાગે તેના ધામા હોય છે.

ગુજરાતનાં પાંચેક જાતનાં ઘુવડમાં સૌથી નાનું, હોલા જેવડું આ પંખી સંસ્કૃતમાં ચિરિલ્વકા અને અંગ્રેજીમાં Spotted Owl કહેવાય છે. ભૂખરા-બદામી રંગના શરીર પર સફેદ ટપકાં, મોટા માથે ગાયાગર્ભ અંગાર જેવી ચળકતી આંખો, એ આંખોની આજુબાજુ તેને બિહામણું સ્વરૂપ આપતા ઘોળાં ચકરડાં, ગોળ પાંખો અને ટૂંકી પૂંછડી, એ તેનાં પ્રમુખ લક્ષણો.

નાનાં જીવજંતુ એ તેનો ખોરાક. છતાં લાગ મળ્યે ઉંદર, ગરોળી કે પંખીનાં બચ્ચાં પણ તે આરોગી જાય! પહેલી સવારે વાડ કે વીજળીના થાંભલા પર કે આંગણામાં બેસી નિરાંતે સદસવિધ જંતુઓ આરોગતું નજરે પડતું આ પંખી ખેતીને ઉપકારક છે.

પણ સૌથી રસિક ને અદ્ભુત વાત છે તેની વાણીની. વિકાસ કે નિયમિતતા વિનાની તેની વાણીના વિવિધ ઉચ્ચાર પરથી પ્રાચીન શાકુનિકોએ અનેક સારાંમાઠાં અર્થો ઘટાવ્યાં છે. સાંજથી શરૂ કરી આખી રાત તેના એ પૈશાચિક સંગીતે વાતાવરણ થથરાવી અંધીઓનાં પણ ગાત્ર શિથિલ કરી નાખ્યાં છે.

ઝાડની બખોલ કે ભીંતના બાકામાં આ પંખી માર્ચ કે એપ્રિલમાં ૩ થી ૪ ગોળ ઇંડાં મૂકે છે. ('વનેચર'ના લેખ પરથી)

નવો જ વિક્રમ તેમણે કર્યો જેને આજ સુધી કોઈ પહોંચી શક્યું નથી.

ત્યાર બાદ ઈ. ૧૯૩૫માં કલકત્તા ખાતે આંતરપ્રાંતીય યુનિવર્સિટીઓની સાઈકલ હરીફાઈમાં ભાગ લઈ તેમાં પણ રમતવાતમાં પ્રથમ નંબર મેળવ્યો. હવે તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય હરીફાઈમાં ભાગ લઈ પોતાનું ખમીર બતાવવાનો નિશ્ચય કર્યો તે માટે પહેલાં તો ઑલિમ્પિક સંસ્થાએ ૫૦ માઈલ લાંબી સાઈકલિંગ હરીફાઈ રાખી

તરત જાનકીદાસે તે હરીફાઈ માટે તૈયારી કરવા માંડી. લાહોરથી ૩૫ માઈલ દૂર આવેલા અમૃતસરમાં રોજ સાઈકલ પર જઈ પાછા આવવાનું તેમણે શરૂ કર્યું ને ૪૦ દિવસ સતત ટેવ પાડીને તે ૭૦ માઈલનું અંતર માત્ર પોણા ત્રણ કલાકમાં કાપીને જગતના કોઈપણ સાઈકલિસ્ટ

હોળી

આપણા સર્વ તહેવારોમાં સૌથી જૂનો ને કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી એકસરખો લોકપ્રિય જો કોઈ તહેવાર હોય તો તે હોળી. મૂળે તો તે વસંતોત્સવ તરીકે શરૂ થએલો. શિયાળાની કડકડતી ઠંડી પછી પાનખરમાં વનસ્પતિની ભવ્ય શોભાનો જે સર્વનાશ થાય છે તેમાં વસંતાગમનને લીધે નવું તેજ, નવો પ્રાણ પ્રવેશે છે. આમ વસંતનું નવજીવન સર્વ સ્થળે વ્યાપી જતાં તેના આનંદપ્રદર્શન તરીકે હોળી સળગાવવાની પ્રથા શરૂ થઇ હોય એમ લાગે છે. એ દૃષ્ટિએ તેને વસંતોત્સવ નામ સાર્થ રીતે આપી શકાય.

પણ જેમ બળેવ બ્રાહ્મણોનો, દશેરા ક્ષત્રિયોનો ને દીવાળી વૈશ્યોનો તહેવાર ગણાય છે, તેમ હોળી એ શૂદ્રોનો તહેવાર ગણાય છે. હોળીના દિવસો નીચલા વર્ણ માટે તો મહા આનંદના દિવસો છે. તે દિવસે રાજાપ્રજા, ઉચ્ચનીચ બધા એક થઇ એકબીજા પર રંગ ઉડાડી આનંદ માણે છે. આજે પણ હિંદી લશ્કરમાં સૈનિકો તે દિવસે અમલદારો પર રંગ છાંટવાની છૂટ ધરાવે છે. હોળીને દિવસે અંત્યજને અડવું જ જોઈએ એવું એક શાસ્ત્રવચન પુરાણમાં પણ છે, તે પણ નીચલા વર્ણને-અનાર્યોને સમાન ભાવે પોતાનામાં મેળવી લેવા માટે જ હશે.

આ તહેવારની ઉત્પત્તિ બાબત જુદાજુદા પ્રાંતોમાં વિવિધ લોકવાર્તાઓ પ્રચલિત છે. પ્રહ્લાદને મારી નાખવાની હિરણ્યકશિપુની આજ્ઞાથી તેની બહેન હોળિકા રાક્ષસીએ તેને પોતાના ખોળામાં બેસાડીને આ દિવસે મોટી હુતાશનીમાં પ્રવેશ કરેલો, જેમાં અંતે તે પોતે જ બળી ગઈ, પણ પ્રહ્લાદનો તો વાળ સરખો યે વાંકો ન થયો, એ લોકકથા આપણામાં સૌથી વધુ પ્રચલિત છે. ઉત્તર તરફના લોકો વળી એમ માને છે કે કૃષ્ણને ઝેરી-દૂધ પાઇ મારી નાખવા આવેલી પૂતના રાક્ષસીનું કૃષ્ણને હાથે મૃત્યુ થતાં તેને આ દિવસે બાળવામાં આવેલી ને ત્યારથી આ તહેવાર પ્રચલિત થયો. મહારાષ્ટ્રના લોકો ભવિષ્ય-પુરાણને આધારે એવી માન્યતા ધરાવે છે કે પૂર્વે ઢુંઢા નામની રાક્ષસી નાનાં છોકરાંને ખૂબ હેરાન કરવા લાગી ત્યારે ગામના લોકોએ બીભત્સ ગાળો તથા શાપ આપીને અને ઠેરઠેર પ્રચંડ અગ્નિ સળગાવીને તેને બીવડાવીને ગામની બહાર હાંકી કાઢવા આ વિધિ શરૂ કરેલો. કઠણ તપશ્ચર્યા કરતા ભગવાન શંકરને ચળાવવા કામદેવે જ્યારે પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે શિવે ક્રોધિત બની પોતાના તૃતીય નેત્ર વડે મદનને આ દિવસે બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યો એમ દક્ષિણ તરફના લોકો માને છે. આમ, કોઈ પણ અનિષ્ટના નાશના આનંદના તહેવાર તરીકે આને મનાવવામાં આવે છે.

પ્રાંતેપ્રાંતે આ તહેવારનાં નામ પણ વિવિધ છે. ઉત્તરમાં હોળી કે હોલિકાદહન, મહારાષ્ટ્રમાં શિમગા, દક્ષિણમાં કામદહન અને બંગાળ બાજુ દોલયાત્રા તરીકે તે ઓળખાય છે. પ્રાંત પરત્વે આ તહેવારની ક્રિયામાં પણ ફેર છે. બંગાળમાં ફાગણ સુદ ૧૪ થી ઉત્સવ શરૂ થાય છે. તે દિવસે કૃષ્ણની મૂર્તિની પૂજા કર્યા બાદ એકઠા થએલા લોકો પર કંકુ નાખીને ઘરની બહાર ઘાસનું એક પૂતળું બનાવીને બાળવામાં આવે છે. આને જ તેઓ હોળી કહે છે. બીજે દિવસે કૃષ્ણની મૂર્તિને દોલા પર કે પારણામાં બેસાડી તેને ઝૂલાવવામાં આવે છે. ઓરિસ્સામાં બંગાળની માફક જ દોલોત્સવ થાય છે; ત્યાં હોળીનો વિધિ થતો નથી. ઉત્તર હિંદમાં તો સુદ પાંચમથી જ લોકો લાલ પીળાં કપડાં પહેરી, ગુલાલ ઉડાડવાનું શરૂ કરી, પૂનમ સુધી દિવસો આનંદમાં વિતાવે છે. હોળીના બીજા દિવસે કેટલાક લોકો હોળીની ભસ્મને પાપનાશક માની શરીરે ચોળે છે. મદ્રાસ ઈલાકામાં આ તહેવાર ધામધૂમથી ન ઉજવાતાં માત્ર શિવાલયની સામે જ હોળી સળગાવવામાં આવે છે.

આપણા મુંબાઈ ઇલાકામાં જુદેજુદે ઠેકાણે જુદાજુદા વિધિ છે. પણ બધે ઠેકાણે હુતાશની તો ફાગણ સુદ પૂનમે જ પેટાવવામાં આવે છે. ગામેગામ હોળીની વચમાં સોપારી, આંબો, એરંડો, કેળ આદિ ઝાડ કે તેની ડાળ રોપી મોટી હોળી સળગાવવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં રંગપંચમીનો તહેવાર સ્વતંત્રરીતે ઉજવાતો ન હોવાથી તેનો સમાવેશ આ તહેવારમાં જ થાય છે. હોળીને દિવસે તથા ત્યાર પહેલાં પણ ઘરી પીચકારીની બંદુક હાથમાં રાખી 'કાકા, હોળીનો પૈસો'ની ટહેલ શરૂ થાય છે; નવા કપડાં પર રંગોનાં ચીતરામણ થાય છે અને રાત્રે ઠેકઠેકાણેથી ચોરી આણેલાં લાકડાંઓ હોળી માતાને સમર્પણ થાય છે. આ દિવસોમાં ગાળાગાળી, તોફાનમસ્તી, અને બીભત્સપણાની છૂટ મનાય છે! હલકા વર્ણના લોકો તો નાચગાન તથા રંગ છાંટવામાં મસ્ત બની બેભાન થતાં સુધી આ દિવસે દારૂ ભાંગ આદિનું સેવન કરે છે.

મૂળે વસંતોત્સવ તરીકે અને ઉચ્ચનીચના ભેદ દૂર કરી સમાનતા માટે શરૂ કરેલા આ ઉત્સવમાં જે અનેક કુરૂઢિ તથા સડા પાછળથી પેસી ગયાં છે તે કોઈ પણ વિચારશીલ માણસને ખૂંચે તેવાં છે. આનંદપ્રદર્શન તરીકે હોળી સળગાવવી, અબીલ-ગુલાલ ઉડાડવાં તથા ગાયનવાદનમાં વખત ગાળવો એ મૂળની નિર્દોષ ક્રિયાઓમાં આજે જબરદસ્તીએ રંગ છાંટવા, દમદાટીથી હોળીના પૈસા ઉઘરાવવા, ચોરીછુપીથી લોકોના માલ બાળી નાખવા, બળજબરી અને મારામારી કરવી, અશ્લીલ વર્તાવ, બિહુદ મદ્યપાન, સ્ત્રીઓ સાથે અઘટિત વર્તાવ આદિ અનેક અસંસ્કૃત કુરૂઢિઓ પેસી ગઈ છે તે કોઈ પણ સુસંસ્કૃત સમાજને શોભે તેવી નથી. સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી લોકોએ તે સડો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. હોળીનો દિવસ નેહાની મોટાં મહોની રમતો માટે વિશેષ અનુકૂળ છે. માટે તે દિવસે મારામારી, રમતગમતની હરીફાઈ, રાત્રે હોળી થયા બાદ સમૂહભોજન અને ત્યાર બાદ નાટકો જેવી રમતો,—વગેરે કોઈ સાત્વિક આનંદ આપનાર કાર્યક્રમ ગોઠવવામાં આવે તો જ આપણો આ વસંતોત્સવ દીપી નીકળે.

—માસમાસના તહેવારો-૩—

ચૅમ્પિયન હતો. જનકીદાસની અસાધારણ મતિ આગળ બીજા બધા જ પાછળ પડી ગયા. કેવળ પેલો ચૅમ્પિયન તેમની પાછળ પાછળ આવતો હતો. પણ છેવટે તે ય પાછળ પડી જઈ બંને વચ્ચેનું અંતર ૧૫ માઈલનું જેટલું થયું! ૫૦ માઈલનું કુલ અંતર તેમણે ૨ કલાક ૪ મિનિટ અને ૧૧.૨ સેકંડમાં કાપ્યું! ઇંગ્લૅન્ડના ૧૯૩૩ના એસ. જે. રૉબિન્સના ૨ કલાક ૫ મિનિટના બ્રિટિશ વિક્રમ કરતાં જનકીદાસનો આ વિક્રમ અધિક ઝડપી હતો. જગમશહૂર જનકીદાસનો આ ક્રમાંક હજુ સુધી કોઈ તોડી શક્યું નથી.

આ અસાધારણ કામગીરીને કારણે જનકીદાસને ઇન્ડિયન ઑલિમ્પિક ઍસોસીએશન તરફથી હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ઑસ્ટ્રેલિયામાં ભરાનાર એમ્પાયર ગેમ્સમાં ભાગ લેવા મોકલવામાં આવ્યા. સિડનીના વિખ્યાત મેદાન પર ૧૯૩૮ની ૮મી ફેબ્રુઆરીએ જ્યારે જનકીદાસ પોતાની એ જ સાદી સાયકલ સાથે આખા માઈલની સાઈકલ હરીફાઈ માટે ઊભા રહ્યા ત્યારે વિશાળ હિંદનો પોતે એક માત્ર પ્રતિનિધિ હોવાથી પોતા પરની જવાબદારીનો તેમને સંપૂર્ણ ખ્યાલ હતો. બીજા ઉમેદવારોની અવનવી રેસિંગ સાઈકલો તથા ઈતર અદ્યતન સાધનસામગ્રી જોઈને તે ન તો ગભરાયા કે ન તો તેમણે આત્મવિશ્વાસ ગુમાવ્યો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જગવિખ્યાત ચૅમ્પિયન સાઈકલિસ્ટો તે હરીફાઈમાં ઊતર્યા હતા. અને છતાં પણ તેમણે તે આખા માઈલનું અંતર કેવળ ૬૦.૧ સેકન્ડમાં કાપીને ચોથો 'પહેલો નંબર મેળવ્યો' તેનું તથા મૅકસનેલ નામના બીજા ઉમેદવારનું પ્રમાણ સરખું જ હતું. પણ જનકીદાસે માત્ર સાદી સાઈકલના બળે આવો પ્રથમ પંક્તિનો વેગ મેળવેલો હોવાથી બીજી હરીફાઈઓમાં તેની જ જીત થશે એમાં લોકોને રજ માત્ર સંશય ન રહ્યો.

પણ વિધિએ કંઈ બીજું જ ધાર્યું હતું. જનકીદાસ બીજી હરીફાઈ માટે નવી સાઈકલ વેચાતી લઈ તે પર પ્રૅક્ટિસ કરવા જતા તેનું પેડલ નીકળી જઈ તે જોસથી જમીન પર પટકાયા અને બેભાન થઈ ગયા. ડૉક્ટરોએ ૧૦ દિવસ સુધી બીજી કોઈ શરતમાં ભાગ લેવાની તેને મના કરવા છતાં માથે પાટા બાંધેલી સ્થિતિમાં એક હજાર મીટરની સાઈકલની શરતમાં તેમણે ભાગ લીધો. થોડો વખત તો તેમણે મૅકસનેલની સાથે જ સાઈકલ દોડાવી. પણ પછી ચક્કર આવવાને કારણે મૅકસનેલ જીતી ગયા. બે દિવસ પછી દસ માઈલની બીજી શરતમાં પણ બધાએ ના પાડવા છતાં પણ તેમણે ભાગ લીધો. પણ તેમાં માથાની ચૂંક અસહ્ય થઈ તે રસ્તામાં જ ગબડી પડ્યા. આથી આગળ બીજી કોઈપણ હરીફાઈમાં ભાગ લેવો તેને માટે અશક્ય થઈ પડ્યું. છતાં પણ તેમણે જે વિક્રમ હિંદમાં નિર્માણ કરેલો તે કોઈ પણ ઉમેદવાર તે હરીફાઈઓમાં તોડી શક્યો નહોતો.

હિંદ પાછા આવ્યા પછી તેમણે સાઈકલિંગની રમતગમતને ઉત્તેજન આપવા 'નૅશનલ સાઈકલિસ્ટ ફેડરેશન ઑવ ઇન્ડિયા' નામની સંસ્થા સ્થાપી અને તેને 'યુનિયન સાઈકલિસ્ટ ઇન્ટરનૅશનલ, પારીસ' એ સંસ્થાનું પ્રતિનિધિત્વ મેળવી આપ્યું. આ સંસ્થાએ ઈ. ૧૯૪૫માં જનકીદાસના યશોજ્જ્વલ જીવન માટે તેનું એક ભવ્ય તૈલચિત્ર પારીસમાં લટકાવીને તેનું બહુમાન કર્યું હતું.

પણ જનકીદાસનાનો જીવન કીર્તિકળશ રૂપ બનાવ તો ૧૯૪૬માં સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં ઝૂરિચ ખાતે બન્યો. તે વર્ષે ત્યાં ભરાએલી 'વર્લ્ડ સાઈકલિંગ કૉંગ્રેસે' તેમની સાઈકલિંગની જાગતિક હરીફાઈ માટે પંચ (અમ્પાયર) તરીકે વરણી કરી, એટલું જ નહિ પણ જગમહે-

મળ્યું. આ બંને પ્રકારનું અપૂર્વ માન જગતમાં બહુ જ ક... ભાગ્યે આવે છે. મ. ગાંધીજી આદિના આશીર્વાદ મેળવી તે ઝૂરિચ પહોંચ્યા ને ત્યાં પાંચ લાખ જેટલા વિશાળ જનસમુદાયની હાજરીમાં હિંદને ગૌરવ અપાવે તેવો ને ભવ્ય સમારંભ થયો.

જનકીદાસ તે વર્ષના સાઈકલિંગના ક્ષેત્રમાં જગમશહૂર હોવાથી તેમને એક ઊંચા મંચ ઉપર ઊભા રાખવામાં આવ્યા હતા. પાસે જ વિજયી રાષ્ટ્રનો ધ્વજ ચડાવવા માટે એક સ્તંભ ઊભો કરેલો હતો. આજુબાજુ પાંચ લાખ લોકોનો વિશાળ સમુદાય ... બનીને ઊભો હતો. સ્વિસ સૈનિકોની એક ટુકડી તેમના માનમાં બૅન્ડ વગાડતી હતી. ત્યાં જગતની 'વિશ્વસામ્રાજ્ઞી' તરીકે ચૂંટાએલી એક કુમારિકાએ પ્રવેશ કર્યો. તેના હાથે જનકીદાસનું અભિવાદન થવાનું હતું. જગતના કરોડો લોકોમાંથી એકાદને જ આવું ભાગ્ય, આવું માન, આવી પૂજા મળે છે તે કુમારિકાએ એક પુષ્પમુકુટ જનકીદાસના મસ્તક પર ચડાવ્યો અને તાળીઓના પ્રચંડ અવાજ સાથે પ્રેક્ષકોએ તેમનું અભિવાદન કર્યું. ત્યાર બાદ જનકીદાસના હસ્તે ધ્વજારોહણ થયું. તે માટે પ્રથમ તો જનકીદાસને તે વખતે હિંદ બ્રિટનનું ગુલામ હોવાથી યુનિયન જૅક આપવામાં આવ્યો. પણ જનકીદાસે તે ધ્વજ ચડાવવાનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કરી દીધો અને હિંદના ત્રિરંગી ધ્વજની માગણી કરી. આખરે સંચાલકોને નમતું આપવું પડ્યું અને જનકીદાસે હિંદનો તે ગૌરવશાળી ત્રિરંગી ધ્વજ યુરોપના એ વિખ્યાત મેદાન પર ફરકાવ્યો.

હિંદ પાછા આવ્યા પછી તે ધ્વજ સન્માનની અમૂલ્ય વસ્તુ તરીકે પંડિત જવાહરલાલને તેમણે અર્પણ કર્યો. આવતે વર્ષે શિકાગો (અમેરિકા) ખાતે ભરાનાર સાઈકલિંગ કૉંગ્રેસ માટે પણ તેમને આમંત્રણ આવેલું હોઈ ત્યાં પણ તે સ્વતંત્ર ભારતનો વિજયી ધ્વજ પોતાના પરાક્રમથી ફરકાવીને પાછા આવશે એવી આપણી સ્વાભાવિક રીતે જ અપેક્ષા રહે છે. ('કિર્લોસ્કર' પરથી)

ટમેટાં—ગરીબોનાં સંતરાં

આજે તો ઘણુંખરા તે ખાય છે; પણ એક કાળ એવો યે હતો કે જ્યારે ધાર્મિકો તેને માંસના રંગરૂપવાળાં સમજી તેની ઘૃણા કરતા. પરદેશમાં પણ એક કાળે લોકો તેને એક ઝેરી ફળ ગણી અખાદ્ય માનતા અને કેવળ શોભા અર્થે ભોજન સમયે ટેબલ પર રાખતા કે પોતાનાં પ્રિયજનને ભેટ આપવા તેનો ઉપયોગ કરતા.

ટમેટાં સૌથી પહેલાં રોન ટાપુ પર જડેલાં. ત્યાંથી ૭૦ વર્ષ પર સર વૉલ્ટર રૅલે રાણી વિક્ટોરિયાને ભેટ આપવા તે ઇંગ્લંડ લઈ ગએલો. કેટલાક એમ માને છે દક્ષિણ અમેરિકાથી ટમેટાં યુરોપ ગએલાં. એ જે હોય તે, પણ આજે તો તે વિશ્વભરમાં વ્યાપી ગયાં છે. જો કે હિંદમાં તો તે ૨૦–૨૫ વર્ષથી જ વપરાશ છે.

ટમેટાં એ ખરું જોતાં શાક નહિ પણ ફળ ગણાય. તેમાં બધા જ વિટામિન છે, પણ તે સૌમાં વિટામિન 'ક'(સી) સૌથી વધુ છે. આ વિટામિન ખાસ મોંઘી જાતનાં ફળોમાં જ મળતું હોઈ જ્યાં સુધી ટમેટાં મળી શકે ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ ખૂબ કરવો જોઈએ. ઘી દૂધમાંથી મળતું વિટામિન 'અ' પણ તેમાં સારી પેઠે છે. ને રોજનાં પાશેર–દોઢ પાશેર ટમેટાં ખાવાથી તે શરીરને જોઈતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. વિટામિન 'બ' પણ તેમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં છે. ઉપરાંત કુદરતી ક્ષારો પણ તેમાં ઘણા પ્રમાણમાં હોય છે. તેમાં રહેલું લોહનું પ્રમાણ દૂધ કરતાં બમણું અને નારંગી, સંતરાં, [illegible] તથા મકાઈ

આંબળામાં ઘણાં ઓછાં ફળ તેની બરાબરી કરી શકે. આ કારણે જ ટમેટાં ગરીબોનાં સંતરાં કહેવાય છે.

ટમેટાંનો ઉપયોગ લગભગ ઘણાખરા રોગોમાં લાભદાયક છે. તે

લોહીને શુદ્ધ કરે છે તથા દાંતને બહુ મજબૂત બનાવે છે હૃદયની નબળાઈ પર તે વિશેષ ગુણકારી હોઈ દરદીને માટે તે રસાયનનું કાર્ય કરે છે. તેનાથી ભૂખ વધે છે અને પાચનશક્તિ તીવ્ર થાય છે. મધુપ્રમેહના રોગમાં જ્યારે બીજું કોઈ ફળ ખાવાની બંધી હોવાથી દર્દી બીજા પણ રોગથી પીડાતો હોય છે ત્યારે તેને ટમેટાં આપવાથી તે બીજા રોગોથી બચવા સાથે મધુપ્રમેહમાંથી પણ છુટકારો મેળવવા તેની મદદ થઈ શકે છે. ઉપર્યુક્ત રોગો સિવાય તીવ્ર રોગોમાં પણ ટમેટાં લાભદાયક છે. તાવવાળા દરદીને તેનો રસ આપવાથી ગરમીને શાંત કરવા સાથે તરસ–શોષને પણ તે ઘટાડે છે.

ટમેટાંના સર્વ ગુણો તો જ ટમેટાંમાં હોય છે જેની ખેતી સ્વાભાવિકરીતે થાય છે. વૈજ્ઞાનિક ખાતરની મદદથી પેદા કરેલાં મોટાં–મોટાં ટમેટાંમાં આ ગુણો ઘણા ઓછા હોય છે. વળી ડબ્બામાં પૅક થઈને આવતાં ટમેટાંમાં તથા શીશામાં ભરીને વેચવામાં આવતા તેના રસમાં પણ તેના ગુણો ઓછા થઈ જાય છે. ટમેટાંમાંથી સંપૂર્ણ ફાયદો ઉઠાવવા માટે તેને હમેશાં તાજાં તથા અગ્નિના સંસર્ગમાં લાવ્યા સિવાય લેવાં જોઈએ. સવારે ખાલી પેટે અથવા નાસ્તા સાથે લેવાથી તે ઘણો લાભ કરે છે.

આમ તો ટમેટાંનો ઉપયોગ ખાવામાં વિવિધરીતે થાય છે, પણ તેનું કચુંબર કરી લેવાથી સ્વાદ સાથે તેના સર્વ ગુણો સચવાઈ રહે છે. તે બનાવવા ૪ ભાગ ટમેટાં તથા એક ભાગ ગાજર, પાલક કે એવું જ કોઈક પૌષ્ટિક શાક લઈ તેના પાતળા કટકા કરી તેમાં પારેલું છૂંદું, મીઠું તથા થોડાંક લીંબુનો રસ નાખજો. ભોજન સાથે આ કચુંબર જો પાશેરેક લેવામાં આવે તો કબજિયાત પણ દૂર થઈ શકે છે.

આમ ભોજન અને ઔષધિ એમ બંનેરીતે ઉપયોગી એવાં આ ટમેટાંનો પ્રચાર તથા વપરાશ ખૂબ વધવો જરૂરી છે. (આરોગ્ય)

જંતુઓ સામે જેહાદ

કપાસની અને રોગવાહક જંતુઓના નાશ માટે છેલ્લાં વરસોમાં બે અદ્ભુત અને અસરકારક દવાઓ શોધાઈ છે, તેમાં ડી.ડી.ટી. તો જાણીતી દવા છે; પણ તેના કરતાં યે કેટલીક બાબતોમાં ચડિયાતી પણ ઓછી જાણીતી એક જંતુનાશક દવા છે. તેનું નામ ગૅમેક્સેન (Gammexane). તેનું રાસાયણિક નામ તો છે બન્ઝેન હેક્ઝાક્લોરાઈડ, પણ ટૂંકમાં તે ૬૬૬ના નામથી જાણીતી છે. તે સૈકાઓ પહેલાં (માઈકલ ફેરાડેએ શોધેલી,) પણ તેની કાર્યસાધકતાની તે વખતે પિછાન નહોતી થઈ. છેક ઈ. સ. ૧૯૪૨માં, અસરકારક જંતુનાશક પદાર્થની શોધ પાછળ આઠ વર્ષ જહેમત લીધા બાદ, બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિકોને હજારો પદાર્થોની કસોટી બાદ ગૅમેક્સેન ઘણું અસરકારક જણાયું.

ગૅમેક્સેન ભૂકાના રૂપમાં તથા પ્રવાહીના રૂપમાં છાંટવા માટે વપરાય છે. ડી.ડી.ટી.ના જેવી તે જલદી અસર કરે તેવું નથી, પણ તેની અસર કલાકોના ગાળા પછી થાય છે, જે લાંબા સમયસુધી ટકે છે. તીડ, વંદા, માંકડ, જૂ, ગાકડું, કિરલાં, જિવાત અને કીડી માટે પણ તેવું જ અસરકારક છે. એક એકર જમીન ઉપર ફક્ત એક રતલ જેટલું ગૅમેક્સેન છાંટવામાં આવે તો મચ્છરની ઈયળોનો નાશ થઇ જાય છે. તીડના નાશ માટે તો તેના જેવી બીજી એકે દવા નથી. અનાજને બગાડનારાં કિટકો ને કૃમની જિવાતના નાશ માટે તે ઉપયોગી છે. ચૂનાની સાથે સાથે ભેળવી અનાજમાં તે ભેળવવામાં આવે તો અનાજમાં ધનેડાં પડતાં નથી.

ગૅમેક્સેન ઘણાં પ્રકારનાં જંતુઓ માટે ઝેર હોવા છતાં માણસો અને પ્રાણીઓ માટે બિનહાનિકારક છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાથી ચામડીને પણ કોઈ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી. વળી તેની અસર લાંબા સમય સુધી ટકતી હોવાથી તે જનસુખાકારી માટે તેમજ અનાજના રક્ષણ માટે સરળતાથી વાપરી શકાય છે.

જંતુઓ માણસની પાસે શા કારણથી આવે છે અને કરડે છે એ જાણવા પ્રયત્નો થયા છે તે દ્વારા એમ જણાયું છે કે માનવી સમીપનું વાતાવરણ ગરમ હોવાથી જંતુઓ માનવદેહનું અસ્તિત્વ પારખી જઈ તેના તરફ ધસી આવે છે. વળી આપણા ઉચ્છ્વાસમાંના કાર્બન ડાયૉક્સાઈડ કે બીજા વાયુઓની વાસથી દોરવાઈ જઈ મચ્છરો તે દિશામાં વળે છે. જંતુઓને અણગમતી વાસના વપરાશથી દૂર રાખવા પ્રયત્નો થયા છે. તેવા વાસવાળા પદાર્થોમાં એકનું નામ ડાઈમિથાઈલફ્થેલેટ (Dimethyephthalate) છે, જે ડી.એમ.પી. કહેવાય છે. આનું પાંચ ટકા દ્રાવણ શરીર પર લગાડવાથી છ કલાક સુધી મચ્છર, માખ, મચ્છરાં આપણી પાસે આવતાં નથી.–ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

તમે પણ ધારો તો—

કાળબળે ૧૩ વર્ષની વયના એક બુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થીને પોતાના ભરણપોષણ માટે નોકરી કરવાનો વખત આવ્યો અને તે એક છાપખાનામાં બીબાં ગોઠવવા રહ્યો પણ એ કામના બોજા તળે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને ચગદાવા ન દેવાનો તેનો નિર્ધાર હતો. ને સખત નોકરીમાં તેને બે માસ થયા ન થયા ત્યાં તો તેણે પોતાની કાકીને પોતાની ભવિષ્યની યોજનાઓ અંગેનો નીચે મુજબ પત્ર લખ્યો:

"આ ધંધામાં જોડાયો ત્યારથી હું જોઉં છું કે ઘણાખરા કારીગરો રોજ બીડી તથા દારૂ પાછળ ઘણા પૈસા ખરચે છે. મેં તે ખરચની સંપૂર્ણ ગણતરી કરી તો જણાયું કે જો એક માણસ રોજના ૧૦ સેન્ટ દારૂ પાછળ વાપરે તો ૧૦ વર્ષમાં વ્યાજ સમેત તે રકમ ૩૬૫ ડૉલર થાય; અને તમાકુ પાછળ સરાસરીના ૨૦ સેન્ટ વાપરતો હોય તો ૧૦ વર્ષમાં તે રકમ ૧૦૪ ડૉલર થાય. હવે આ બંને રકમ જો ભેગી કરીએ તો તેના વડે એક નવું છાપખાનું તથા તેને માટેનાં બીબાં સહેલાઈથી ખરીદી શકાય. મારી ઉંમર અત્યારે ૧૩ વર્ષની છે અને મેં આજથી મારા પગારમાંથી તમાકુ તથા દારૂ પાછળ પૈસા વેડફી નાખવાને બદલે દર પગારે તે જુદા કાઢી તેની બચત કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. આમ જ્યારે મારી ઉંમર ૨૩ વર્ષની થશે ત્યારે એક સુરસ નવું છાપખાનું ખરીદ કરવા જેટલી મૂડી મેં ભેગી કરી હશે.

—આપનો હિત આર્ટ કૅપર'

આ કાગળ લખનાર આર્થર કૅપર આજ દેશમાં યે છાપખાનાંનો માલિક હોઈ અમેરિકન કૉંગ્રેસનો મેમ્બર પણ છે. ચાર પ્રાંતોમાં તેનાં ૧૦ છાપાં ચાલે છે, જેના ૪૦ લાખ તો ગ્રાહકો છે. તે બે રેડિયો સ્ટેશન ચલાવે છે ને ખેતી વિષયનો તજ્જ્ઞ મનાય છે. તેના 'કૅપર્સ ફાર્મર' પત્રની ગ્રાહક સંખ્યા તો ૨૦ લાખ છે! (ટ્રિબ્યુન)

તા. ૩ ૪૩૨ વર્ષ બાદ લંકા આઝાદ બન્યું.
તા. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘને ગેરકાયદેસર જાહેર કરવામાં આવ્યો.
તા. ૮ મુસ્લિમ નૅશનલ ગાર્ડ્સ અને ખાકસાર તથા રેડગાર્ડ્ઝ અને સમતાસેવક સંઘને પણ ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવ્યા.
તા. ૧૨ પ્રયાગના ત્રિવેણીસંગમમાં ૫૦ લાખલોકોની હાજરીમાં ગાંધીજીનાં અસ્થિનું ભારે દબદબાપૂર્વક વિસર્જન. દેશભરમાં અનેક સ્થળે એ જ રીતે એ ક્રિયા થઇ.
તા. ૧૩ જગન્નાથપુરીના પ્રખ્યાત મંદિરમા હરિજનોનો પ્રવેશ
તા. ૧૫ ૪૪૯ જેટલાં દેશી રાજ્યોને લોપીને એક અખંડ કાઠિયાવાડનું 'સૌરાષ્ટ્ર' નામથી સર્જન થયું શ્રી ઉછરંગરાય ઢેબરના પ્રમુખપણા નીચે પ્રજાકીય સરકારની રચના થઈ. જામસાહેબ તેના રાજપ્રમુખ નિમાયા.
તા. ૧૮ જૂનાગઢના લોકમતમાં ૯૯.૯ ટકા એ હિંદી સંઘમા જોડાવાનો મત આપ્યો
તા. ૧૯ દક્ષિણ હિંદનાં ૧૫ દેશી રાજ્યો મુંબાઇ પ્રાંતમાં ભળી ગયાં
તા. ૨૫ કચ્છના મહારાવ શ્રી વિજયરાજજીનું અવસાન
તા. ૨૬ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચાલતા હિંદીઓના સત્યાગ્રહમાં બે પ્રમુખ આગેવાનો શ્રી દાદુ તથા શ્રી નાઇકરને છ છ મહિનાની ખત કેદની સજા. ❡ મુંબાઈ પ્રાંતનું બજેટ બહાર પડ્યું જેમા આવક લગભગ ૪૧॥ કરોડ ને ખર્ચ ૪૪ કરોડ બતાવવામા આવ્યા. મોજશોખનીવસ્તુ પર નવા કરોની જાહેરાત.
તા. ૨૭ ચેકોસ્લોવાકિયામા કૉમ્યુનિસ્ટ બહુમતિવાળું નવું પ્રધાનમંડળ રચાયુ
તા. ૨૮ હિંદ સરકારનું બજેટ બહાર પડ્યું, જેમાં ગયે વર્ષે આવક ૧૭૮ કરોડ ને ખરચ ૧૮૫ કરોડ થવાની તથા આ વર્ષે આવક ૨૩૦ કરોડ અને ખરચ ૨૫૭ કરોડ થવાની નાણાંપ્રધાનની જાહેરાત (અંદાજે ૨૬ કરોડની ખાધ)
તા. ૨૯ હિંદમાંથી છેલ્લી બ્રિટિશ લશ્કરી ટુકડીની મુંબાઇથી વિદાય

તા. ૩ રાજકોટ-ઠાકોર પાસે રાજકીય સુધારા કરાવવા ગાંધીજીના ઉપવાસ, ૧૯૩૯.
તા. ૬ અંગ્રેજોએ ટીપુ સુલતાન સાથેના કરારોમાં અર્ધું મ્હૈસુર પડાવી લીધું, ૧૭૯૨.
તા. ૧૨ ચીનના રાષ્ટ્રપિતા ને પ્રખર લોકસેવક સુનયત સેનનું પેકિંગમાં મૃત્યુ, ૧૯૨૫.
તા. ૧૪ સૂર્યમાળાનો સૌથી દૂરનો ગ્રહ 'પ્લૂટો' લૉવેલ વેધશાળાએ શોધ્યો, ૧૯૩૦.
તા. ૧૯ અંધારો આફ્રિકા સૌપ્રથમ ખેડનાર સાહસ-સફરી લિવિંગસ્ટન જન્મ્યા, ૧૮૧૩.
તા. ૨૧ ગુજરાતના વિખ્યાત મસ્તકવિ બાલાશંકર ઉલ્લાસરામનું અવસાન, ૧૮૯૮.
તા. ૨૨ સુભાષબાબુની આઝાદ હિંદ ફોજનો હિંદની ધરતી પર ઈમ્ફાલમાં પ્રવેશ, ૧૯૪૪.
તા. ૨૯ બરાકપુરમાં મંગળ પાંડેએ '૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના શ્રીગણેશ કર્યાં, ૧૮૫૭.'

આ માસની વ્યક્તિ-વિશેષ: ટૉમસ ગૅરિક મસારિક

ત્રણ્ત્રણ સદીથી ઑસ્ટ્રો-હંગેરિયન સરકારની એડી તળે કચડાતા પરતંત્ર ચેકોસ્લોવાકિયાને અવિશ્રાંત પરિશ્રમ અને નીડર નેતાગીરીવડે એકલે હાથે ઝઝૂમી સ્વતંત્ર કરનાર આ મહાન તારણહારનો જન્મ ઈ. ૧૮૫૦ની ૭મી માર્ચે ચેકોસ્લોવાકિયાના હોડોનિન ગામે રાજકુળના એક ગરીબ ગાડીવાનને ત્યાં થયો હતો. કુશાગ્ર બુદ્ધિ છતાં, ગામડાના પ્રાથમિક શિક્ષણ પછી તેને શાળામાં જ નોકરી લેવી પડી. ત્યાંથી વીએનામાં એક તાળાકૂંચીવાળાને ત્યાં ને ત્યાંથી પોતાના ગામમા એક લુહારને ત્યાં શિખાઉ તરીકે રહ્યો. એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થીને આમ લોઢું ટીપવાનું કામ કરતો જોઇ તેના એક જૂના શિક્ષકે તેના પિતાને સમજાવી ફરી શાળાની જૂની નોકરીએ રખાવ્યો, જ્યા મસારિકે ઉત્સાહથી અધ્યયન-અધ્યાપનનું કાર્ય શરૂ કર્યું.

ત્યાથી તે બૂનોની જર્મન શાળામાં ગયો જ્યાં તેને ચેક પ્રજાની પરતંત્રતાનું પહેલું ભાન થયું. ત્યા તેના બળવાખોર માનસનું અધિકારીઓ સાથે ઘર્ષણ થતાં તે વીએના ગયો ને નોકરી કરતો ગ્રૅજ્યુએટ થયો ને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય લઇ, નવનવ ભાષા શીખી. 'આત્મહત્યા' પર એક માર્મિક પ્રબંધ લખ્યો જેને કારણે તેને ડૉક્ટરેટની પદવી મળી. તેની આ યશસ્વી સિદ્ધિથી તે પ્રાગની યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર નિમાયા જ્યાં અલ્પ કાળમા જ તેણે લોકપ્રિયતા સંપાદન કરી. ત્યાં તેના સ્વાતંત્ર્યપિપાસુ બળવાખોર માનસે કૉલેજના નવજવાનોમા તેમજ બહાર, ચેકોસ્લોવાકિયાની મુક્તિ ને અસ્મિતાનો સદેશ આપવો શરૂ કર્યો.

૧૮૯૧માં તે ઑસ્ટ્રિયાની પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાયો ને પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો પ્રચાર કરી જનતાને સ્વાતંત્ર્યાભિમુખ કરવા માંડી. ત્યાં તો ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધનો સુવર્ણ અવસર આવી પહોચ્યો. એ તકનો લાભ લઈ તેણે દેશમાં એક પ્રબળ ગુપ્ત-સંગઠન ઊભું કર્યું ને સરકાર તેની ધરપકડ કરે તે પહેલાં જ મિત્રરાષ્ટ્રોની મદદ મેળવવા ઇટલી ચાલ્યો ગયો.

પરદેશોમાં સતત પ્રચાર કરીને તથા અનેક રાજપુરુષોની મુલાકાત લઇને તેણે સર્વ સાથી રાષ્ટ્રો પાસે ચેકોસ્લોવાકિયાને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે માન્ય કરાવ્યું. આથી યુદ્ધ પૂરું થયા પછી ૧૯૧૮ની ૧૪મી નવેમ્બરે સ્વતંત્ર ચેકોસ્લોવાકિયાની પહેલી રાષ્ટ્રીય લોકસભા મળી ત્યારે તેણે પોતાના તારણહાર મસારિકને જ પ્રમુખ ચૂંટી કાઢ્યો. સતત ૧૬ વર્ષ સુધી એ પદે રહી તેણે પોતાના દેશને આબાદ તથા શક્તિશાળી બનાવવાની તનતોડ મહેનત કરી. ૧૯૩૫મા ૮૫ વર્ષની વયે એ પદેથી નિવૃત્ત થયા પછી બે વર્ષે જ તેનું મૃત્યુ થયું.

❡ આ માસનો પ્રસંગ-વિશેષ : દાંડીકૂચ : ૧૯૨૯ની લાહોર કૉંગ્રેસમાં થએલા ઠરાવ અનુસાર પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય હાંસલ કરવા માટેની ચળવળ શરૂ કરવા મહાત્માજી સેનાપતિ નિમાતાં તેમણે મીઠાનો જુલમી કાયદો તોડીને ચળવળના શ્રીગણેશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે માટે સાબરમતી આશ્રમથી પોતાના ૭૯ સાથીઓ સાથે નીકળી આખુ ગુજરાત પગપાળા વીંધીને દાંડીના દરિયાકાંઠે જવાનું ઠરાવ્યું. ઈ. ૧૯૩૦ની ૧૨મી માર્ચે એ જગવિખ્યાત કૂચ શરૂ થઇ. માર્ગે ગામ હજારો લોકો સ્વરાજ્યના આ ૮૦ યાત્રીઓનાં દર્શને આવતાં, જંગી સભાઓ થતી અને મહાત્માજી પાસેથી સ્વરાજ્યનો ચેતનાદાયી સંદેશ લઈ પાછાં જતાં. આમ ૨૫ દિવસે ૫ મી એપ્રિલના રોજ જ્યારે મહાત્માજીએ ૨૪૧ માઇલનું આ 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' પૂરું કર્યું ત્યારે માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ પણ દેશસમસ્તમાં અભિષ્ણુ નવચેતન્ય તથા બલિદાનની ઉત્કટ ભાવના પસરી ગયા હતાં. આથી ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે મહાત્માજીએ છડેચોક મીઠું ઉપાડીને તે પાપી કાયદાનો ભંગ કરતાં જ દેશની કોટિનાલ જનતાએ પણ નીડરતાથી તે ચળવળ ઉપાડી લઇ બ્રિટિશ સલ્તનતના પાયા હચમચાવી નાખ્યા.

મહાદેવ પાંચીયા તે મરજીવા મૂકી મનનો મેલ જોને

શ્રીતમ

આગાખાન મહેલમાંની નજરકેદ દરમ્યાન સરોજિની નાયડુએ એકવાર ગાંધીજીને બૅડમિન્ટન રમવા વીનવ્યા. ગાંધીજી આવ્યા તો ખરા, પણ કદી બૅડમિન્ટન રમેલા નહિ. એટલે સરોજિનીદેવીનું અનુકરણ કરીને તેમણે રૅકેટ ડાબે હાથે પકડયું. સરોજિનીદેવીએ તેનું કારણ પૂછતાં તેમણે કહ્યું, 'તમે યે ડાબે હાથે જ પકડયું છે ને?'

'એ તો મારો જમણો હાથ દુખે છે તેથી.' સરોજિનીદેવીએ ખુલાસો કર્યો. પણ છતાં ગાંધીજીએ તો ડાબે જ હાથે રમત ચાલુ રાખી. ફરી સરોજિનીદેવીએ ભૂલ બતાવી ત્યારે એમણે કહ્યું, 'પહેલાં તો મેં ભૂલ કરી હતી, પણ હવે તેમ નથી. સ્ત્રીના દુઃખનો હું ગેરલાભ લેવા માગતો નથી.'

કહેવતોની કથા: 'મેલ કરવતિયા કરવત કે મોચીડાના મોચીડા'—પોતાની સ્થિતિ કે પ્રવૃત્તિ કરતાં ગમે તેવી ઊતરતી હોય તો યે માણસ, બહુ આનાકાનીભરી વિચારણા અને લાંબી દ્વિધાને અંતે છેવટે પોતાની જ મૂળ સ્થિતિ કે પ્રવૃત્તિ પસંદ કરે છે, એ માનવ સ્વભાવનું લક્ષણ દર્શાવતી આ કહેવત પાછળ એક વાત છે. જે માણસ કાશીના ક્ષેત્રમાં જઈને, કરવત વડે પોતાનો દેહ વહેરાવીને પ્રાણત્યાગ કરે તેને આવતે જન્મે પોતાની ધાર્યા મુજબની જાતિમાં જન્મ મળે એવી લોકમાન્યતા હતી. તે મુજબ એકદા કાશીમાં કરવત મુકાવીને બીજે જન્મે પોતાનો ઇચ્છિત કોઇ ચડિયાતો વર્ણ મેળવવાની ધારણાથી મોચીઓનો એક સંઘ કાશી ગયો. આવતે જન્મે તમે કયો વર્ણ ઇચ્છો છો એમ કરવતિયાએ તેમને પૂછતાં તેઓ નિર્ણય કરવા બેઠા. બ્રાહ્મણોનો વર્ણ, તેની પરોપજીવી જાચકવૃત્તિને કારણે તેમને ન ગમ્યો; ક્ષત્રિય વર્ણ તેની તામસી વૃત્તિને કારણે નકાર્યો; અને વૈશ્ય વર્ણ તેના વેપારનાં કૂડકપટને કારણે તેમને ન રુચ્યો. છેવટે રહ્યો શૂદ્ર વર્ણ. અને જો શૂદ્ર જ જન્મવું તો પછી મોચીનો જ વર્ણ શો ખોટો? એમ વિચારી તેમણે કરવત મૂકનારને ઉપલી કહેવતવાળું વાક્ય કહી, આવતા જન્મે પણ મોચીના જ કુળમાં જન્મવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી.

અનેકાર્થી શબ્દ: દાવ=રમતમાં આવતો વારો; પાસામાં પડતા દાણા; લાગ; યુક્તિ કે પેચ.

અકબરે પડાવેલા ૩૫ સુંદર સિક્કાઓ પૈકીનો આ ૧૮૨ ગ્રેન સોનાનો સિક્કો આગ્રામાં તેના રાજ્યઅમલના ૫૦મા વર્ષમાં પાડેલો, જેમાં ચામેર વેલના સુશોભન વચ્ચે બતકનું ચિત્ર છે.

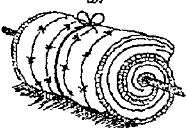
જેનો સરવાળો તથા ગુણાકાર એક જ આવે એવી બે સંખ્યાઓ શોધવાની સહેલી રીત એ છે કે, પહેલાં ગમે તે એક પૂર્ણાંક આંકડો પહેલી સંખ્યા તરીકે લેવો. પછી તે આંકડામાંથી ૧ બાદ કરીને જે આવે તે વડે મૂળ આંકડાને ભાગવો. એમ કરવાથી જે બને તે બીજી સંખ્યા. દા.ત. એક સંખ્યા ૩ લીધી. તેમાંથી એક બાદ: ૩−૧=૨; હવે ૩÷૨=$\frac{3}{2}$ એ બીજી સંખ્યા. તાળો મેળવી જુઓ: ૩+$\frac{3}{2}$=$\frac{9}{2}$ અને ૩×$\frac{3}{2}$=$\frac{9}{2}$ એ જ પ્રમાણે ૪ અને $\frac{4}{3}$, ૫ અને $\frac{5}{4}$, ૬ ને $\frac{6}{5}$ અને એમ આગળ.

—ગૌતમ વખારિયા

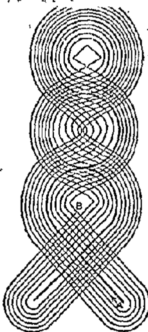
શિયાળો ઊતર્યે ગરમ કપડાં પેટીમાં મૂકતા પહેલાં તેમને ચાર કલાક પાણીમાં ૧ રતલ ફટકડી ઓગાળેલા મિશ્રણમાં નિખારી નાખવાં અને સુકાયા બાદ ઝડી ઝાપટીને મૂકવાં. એથી એમાં જીવાત નહિ પડે.

રોમ ભડકે બળતું હતું ત્યારે ફિડલ વગાડવાનો બાદશાહ નીરો પર મુકાએલો આરોપ તદ્દન નાપાયાદાર છે. તે કાળે ફિડલની શોધ જ થઈ નહોતી, એટલું જ નહિ પણ તે વખતે નીરો તો રોમથી ૫૦ માઇલ દૂર હતો.

સૂર્યપ્રકાશ હાથીદાંતને પીળો નહિ પડવા દે.

મુસાફરીમાં ગાલ્લેફ ન ગમતા હોય તેને વખતે બિસ્તરામાં આ પ્રમાણે ગોબાનું બહાર રહે તે રીતે-એક લાકડી બાંધી રાખવાથી બે જણા એ છેડેથી પકડીને તેને અદેલાઇથી ઊંચકી જઈ શકશે.

જંગલી ગણાતા આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિમાંની કલાકૃતિ. નાળિયેરીના પાનના રૂપની મેખલા પર રચાએલી આ આકૃતિ A આગળથી શરૂ થઇને B આગળ પહોંચતાં સુધીમાં માત્ર એક જ સળંગ રેખામાં પૂરી થાય છે એ તેની ખૂબી છે.

કપડાં પર પડેલા સીવવાના સંચાના તેલના ડાઘ કાઢવા તેના પર નવસારના પાણીમાં બોળેલો કકડો ઘસવો અને પછી સાબુથી ધોઈ નાખવો. ડાઘ દૂર થશે.

'મો.ક.ગાંધી' એવા નામાક્ષરોમાં રચાએલી ગાંધીજીની મુખાકૃતિ (આલેખક: બંસીલાલ વર્મા)

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ-પ્રકાશનસ્થાન: કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭; પરદેશમાં રૂ. ૯ા અથવા ૧૪ શિલિંગ. છૂટક નકલના બાર આના.

ચરખાની શોધ

તકલીથી રૂ કાંતવાની રીત એ સૌથી જુની જાણમાં આવેલી પદ્ધતિ છે. આ ઇસવી સન પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંથી ચાલતી આવેલી છે, અને આજે પણ હિંદમાં બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચલી રહી છે. માનો કે ન માનો આજે યંત્રથી ચાલતી બધીજ કાંતણની રીતો એજ સિધ્ધાંતને અનુસરે છે, અને તારની ફ્રુમરીને નિયમીત કરતી તકલીને કોઈ સપાટી અગર પાયા ઉપર સ્થિર રાખે છે.

ચરખો કે જે જાણમાં આવેલું કાંતવાનું સૌથી જુનું ચક્ર છે, તે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં હિંદમાં પહેલી વાર વપરાવા લાગ્યો, તે વખતની મહેનત બચાવવાની એ એક નોંધપાત્ર શોધ હતી, અને જે હાથ-કાંતણની રીત ઉપર તેણે સરસાઈ મેળવી લીધી તેના કરતાં લગભગ આઠગણી ઉત્પાદન શક્તિ વધારી દીધી !

૧૮૮૯ માં સ્થપાએલી કેલીકો મીલ્સ હિંદની એકમ તરીકે સૌથી મોટી મીલ છે. અને જ્યુબિલી મીલ્સ સાથે તે દરરોજ ૧,૭૫,૦૦૦ વાર જે કાપડ ઉત્પન્ન કરે છે. આજે, પહેલાં કરતાં પણ વિશેષે, તેણે કરી આ અગવડો રાષ્ટ્રના કાપડની તંગીને પહોંચી વળવાના પ્રયત્નોમાં મદદ કરે છે.

સાડી, ધોતી, મલમલ, છીંટ, મચ્છર દાની,

શીવણના દોરા, સુશોભનનું કાપડ.

કેલીકો મીલ્સ

રાષ્ટ્રને પગભર રાખવા માટે મથાર

CA 3 Ож

SHILPI -

સાદા સરવાળો

અને વળી

લાભકર્તા !

૨૧ રંગચિત્રો
૩૪ સાદાં ચિત્રો

૫૫ કુલ ચિત્રો
અને તે
માત્ર ૩ા રૂપિયામાં

આજે જ્યારે સામાન્ય નવલ-કથાઓ પણ ચાર રૂપિયાથી ઓછે ભાગ્યે જ મળે છે એવા જમાનામાં એક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કલાકારનાં સુનંદાં પંચાવન ચિત્રોનું એક સુંદર પ્રકાશન માત્ર સાડાત્રણ રૂપિયામાં મળે છે.

એ પુસ્તક તે કલાકાર
રસિકલાલ પરીખની

ચિત્રસાધના

જેમાંનાં ચિત્રો પૈકી
એક નમૂનો અહીં છાપ્યો છે

રંગ અને રેખામાં કુમાશભર્યું કવિત્વ વહાવનાર. જાણીતા કલાકાર શ્રી રસિકલાલ પરીખનાં ૨૧ પૂર્ણરંગી ને ૩૪ સાદાં ચિત્રોવાળો આ સમૃદ્ધ સંગ્રહ ગુજરાતનાં સસ્તા કલાપ્રકાશનોમાં એક અગત્યનો ઉમેરો કરે છે. કલાકારે ઉત્તરોત્તર કરેલી કલાસાધનાનો પરિચય આપતી એમની જીવનરેખા ઉપરાંત આમાં સંઘરાએલાં પચાવન ચિત્રોમાં ઑઇલ અને વૉટર-કલર, પેન્સિલ અને પેન ઍન્ડ ઈંક સ્કેચ, સ્ટેપલ-વર્ક, વૂડ-કટ, સૉફ્ટ-બ્રશ-સ્કેચ આદિ ચિત્રકળાની વિભિન્ન પદ્ધતિઓમાં એમની કલમ તથા પીંછીનો કસબ દર્શાવતા સર્વ પ્રકારના ચૂંટેલા નમૂનાઓ આપવામાં આવ્યા છે. ચિત્રકલાના વિદ્યાર્થીઓ તથા કલાશોખીનો માટે એ અમૂલ્ય ચીજ છે.

કિંમત રૂા. ૩-૮-૦; રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટેજ સાથે રૂા. ૪-૦-૦; કુમાર કાર્યાલય લિ. અમદાવાદ

આંખ પાસેનો દૃગકાચ (LENS)-નં૨

દૃગકાચ નં.૧ ને લીધે મોટી થએલી આકૃતિ

દૃગકાચ નં.૨ને કારણે તેથી પણ અનેકઘણી મોટી થએલી આકૃતિ

પ્રકાશને પદાર્થ પર કેન્દ્રિત કરતો કાચ

દૃગકાચ (LENS) નં ૧

માખીની પાંખ

અરીસો

સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર
MICROSCOPE

વિજ્ઞાનના સાત ચમત્કારોમાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર તથા દૂરદર્શકયંત્રની ગણત્રી થાય છે. પદાર્થને ૧૦૦૦ થી ૫૦૦૦ ગણો મોટો કરી બતાવનાર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રે તો મનુષ્યના ચક્ષુની મર્યાદા અમર્યાદરીતે વધારી મૂકી છે. આથી ભૌતિકશાસ્ત્રજ્ઞ, રસાયનવેત્તા, પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞ અને ધાતુનિષ્ણાતોને માટે તે અતિ આવશ્યક અને રોજિંદા ઉપયોગની વસ્તુ બની ગઈ છે.

સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રની રચના તદ્દન સરળ છે. પ્રકાશનાં કિરણો દૃગકાચ (Lens) માંથી પસાર થતાં વળાંક લે છે એ ઘણાંને ખબર હશે. દૃગકાચ બે પ્રકારના આવે છે: બહિર્ગોળ અને અન્તર્ગોળ. એમાં બહિર્ગોળ (જેની સપાટી બહારની બાજુ ઉપસેલી હોય છે) દૃગકાચમાંથી પદાર્થ પરના પ્રકાશના કિરણો પસાર થતાં તેની બીજી બાજુએ તે પદાર્થની મોટી પ્રતિઆકૃતિ Image નિર્માણ થાય છે; આ જ સિદ્ધાંત પર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની રચના થએલી છે. સૂક્ષ્મદર્શકમાં તેવા બે બહિર્ગોળ દૃગકાચ વપરાય છે.

ચિત્રમાં તે યંત્રને તદ્દન સહેલું કરીને બતાવ્યું છે. એક પાયા પર બેસાડેલા તે યંત્રમાં જે પદાર્થ જોવાનો હોય છે તેને કાચની તક્તી પર મૂકી ઘોડાને જોડેલી પટ્ટી પર ગોઠવવામાં આવે છે. ચિત્રમાં તે જગ્યાએ માખીની પાંખ મૂકી છે. હવે તે પદાર્થ બરાબર સ્પષ્ટરીતે જોઈ શકાય તે માટે તેના પર પ્રકાશને કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. જો તે પદાર્થ પારદર્શક હોય તો તેની નીચે મૂકવામાં આવેલી આરસીનો ઉપયોગ થાય છે. વીજળીના ગોળાનો પ્રકાશ આરસી પર પરાવર્તન પામી નીચેની બાજુથી તે પદાર્થ પર પડી તેને પ્રકાશિત બનાવે છે. પણ જો પદાર્થ અપારદર્શક હોય તો તેની પાસે ગોઠવેલા કાચ વડે પ્રકાશને કેન્દ્રિત કરી તેના પર નાખવામાં આવે છે. માખીની પાંખ પારદર્શક હોવાથી તેને નીચેથી પ્રકાશિત કરી છે.

માખીની પાંખ પરનાં પ્રકાશનાં કિરણો દૃગકાચ નં. ૧ માં થઈ એકબીજાને છેદી ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મૂળ વસ્તુ કરતાં મોટી પ્રતિ-આકૃતિ નિર્માણ કરે છે. આ આકૃતિ દૃગકાચ નં. ૨ ને મૂળ પદાર્થની ગરજ સારે છે. પણ તે, દૃગકાચ નં. ૨ની તદ્દન પાસે હોવાથી તે આકૃતિના કિરણો દૃગકાચમાં થઈ તેની પાછળ આકૃતિ નિર્માણ ન કરતાં આગળની બાજુ ઘણી મોટી આકૃતિ નિર્માણ કરે છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાં જોવાથી જે આકૃતિ દેખાય છે તે આ જ ચિત્રમાં તેને કલ્પિત રીતે બતાવી છે. આજે તો આ યંત્રમાં એટલી બધી પ્રગતિ થઇ છે કે 'ઇલેક્ટ્રોન સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર' વડે તો વસ્તુને ૧ લાખ ગણી મોટી કરી જોઇ શકાય છે.

એ જ રીતે જમીન પરના દૂરના પદાર્થો જોવા વૈજ્ઞાનિકોએ દૂરદર્શકયંત્ર બનાવ્યું છે. જે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રના સિદ્ધાંત પર જ કામ કરે છે. માત્ર તેમાં બેને બદલે ત્રણ દૃગકાચ હોય છે. વધારાનો દૃગકાચ, પહેલા દૃગકાચને લીધે ઊંધા થએલા પ્રતિબિંબને ફરી ચત્તું કરે છે. બાકી બધું સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર પ્રમાણે જ છે. પણ આ જાતનું દૂરદર્શકયંત્ર આકાશમાંના તારા જોવા કામમાં નથી આવતું. તેને માટે તો 'પરાવર્તન દૂરદર્શકયંત્ર' નામનું ...

ઉલટાએલી આકૃતિ ૨ ને કારણે ચત્તી થએલી

દૃગકાચ-૧

દૃગકાચ નં ૩

દૃગકાચ નં ૨

દૃગકાચ-૧ને કારણે મોટી થએલી વૃક્ષની આકૃતિ

દૂરદર્શકયંત્ર
TELESCOPE

આયુષ્યના અવશેષે

હરિણી

૧ ઘર ભણી

ખખડ થતી ને ખોડંગાતી જતી ડમણી જૂની,
વિજન પંથને ચીલે ચીલે તમિસ્રમહીં ઘન:
સ્વપન મધુરી નિદ્રાનું તે દગોમહીં અંજન
ભરતી ઘુઘરી ધીરી ધેરી કરી મીઠા રણકારથી.

ચરમ પ્રહરે હૂંડી ધીમા સમીરમહીં ભળી,
સ્મૃતિદુઃખ મને વ્યાપે તેવી બધે પ્રસરી રહી.
લઘુક દીવડે સૂતી સીમા સહુ બનીને કંઈ
સજળ તિમિરે ઓઢી પાછું જતી પડખું ફરી.

પથતરુતણા નીડે પંખી કયહીં ફરકે અને
કદિક અથવા તારો કોઈ ખરે, બસ એટલું
કળિત બનતું, ત્યાં યે ઊંડા મને કરણો સહુ
કણકણની આ માટી કેરી કથા નિરખી રહે.

જનમસ્થલની ઝાંખી આયુષ્યની અવધે કરું
ભર્યું જવ હતું તેની યાદે સૂને ઘર સંચરું.

૨ પ્રવેશ

ભર્યું ઘર હતું તેના સૂના રજોમય પ્રાંગણે
લઘુક ગઠડી મૂકી આયુષ્યના અવશેષની:
અહીં ધુમસથી છાએલા તે વિપણ્ણ ઉજેશની
ટસર ગગને લાગી; જાગી દિશા અનુકંપને.

ખબર પૂછતાં મોટેરાં જે જીવંત રહ્યાં જૂજ,
નજર કરી લૈ કામે લાગી જતી વહુવારુઓ,
કુતૂહલ થકી પ્રેર્યાં આવી વળ્યાં-કંઈ બાળકો,
ક્ષણ ભમી પછી શ્વાને સૂંઘી લીધા ચરણો મુજ.

મુખથી ઊઘડ્યાં તાળાં, દ્વારે કર્યું જરી ક્રંદન,
અચલ સ્થિતિમાં ગાત્રો જેનાં જડાઈ ગયાં હતાં;
ભીતર થકી ત્યાં ભીની વાસી હવા તક લાધતાં
ધસી રહી શા! કો પ્રેતે જાણે લહ્યું નિજ મોચન.

ઘર મહીં જતાં અંધારાંએ થઈ લીધ આવરી,
કિરણપરશે જૂનાં પાત્રો વળી નિરખ્યાં ફરી.

૩ સ્વજનોની સ્મૃતિ

જરણ થઈને ભીંતે મૂકી ઊભો હજી ખાટ આ,
રજની નમતાં જે ઢાળીને પિતાજી પુરાણની
જીવનખાણને દેતી કેવી કથા રસની ભરી,
પુર ઘરસમું હેતે મ્હોર્યું હતું પરસાળમાં.

મુખ મુખરતું માનું જેના સ્વરે ઘર ગુંજતું:
નિતનિત વસોયાનાં એનાં ઝમી ઘરતી હતી,
સુરભિ હતી જ્યાં સૌની વાંછા સદા ફળતી હતી,
અવ અહીં સૂને ખાલી ચોકું, દધિ લણ સૂરતું!

અહીં ઉપરની મેડી જોને કશી વડખી રહી!
પ્રિય! ઉછરતાં બે હૈયાંનો થયો અહીં સંગમ.
અહીં પૂનમની રાતે મોજે ચઢ્યાં ભરતી સમ:
ગગન ઝીલતી જાળી જાળાં થકી અવ આંધળી.

ગિરિસર સમું હસોનો જે કલધ્વનિ રેલતું,
તમરું પણ ત્યાં આજે મૂંગી વ્યથાથી ન બોલતું.

૪ પરિવર્તન

શિશુ હૃદયના ઉલ્લાસે ત્યાં ઝીલી ઝરુખા કને
કંઈ નિરખતો ચાલો, બેઠી ધરી ગતિ, દષ્ટિમાં
ક્ષણક્ષણ રમી સંતાતો ને અનંતન સૃષ્ટિમાં
ભ્રમણ અરથે જતો, ધૂંકે વિમુગ્ધ મૂઢ્યા મને.

તલસતું હતું હૈયું કેવું સુદૂર અરણ્યને
પથ વિહરવા કાજે!—જેની અપૂર્ણ કથાતણા
ધુમસ પર અંકાતી મારી સુરંગીન કલ્પના;
નિજ રચિત, આનંદે જોતાં દશો, ભવિતવ્યને.

હજી ય ઝરુખો એનો એ, હું, અને વળી પંથ આ,
પણ અવ અહીં આવી ઘેરી વળે ગતની સ્મૃતિ:
ખીન મૂક થયું તો યે એની સુણી રહું સંસૃતિ,
વિવિધ સમયે ઊઠ્યા તે સૌ મળે સ્વર છંદમાં.

સરલ મનનાં ચાંચલ્યોના હવે નહિ ડોલન
અવ હૃદયના ચત્ત્વે લાધ્યું પ્રશાન્ત નિમજ્જન.

૫ જીવનવિલય

અવ હૃદયના ચત્ત્વે પામી રહ્યો લહું છું લય:
અહીં નહિ હવે સંકલ્પો ને નહીં કંઈ વૃત્તિ યે,
તદપિ મુજ કર્મોની પેલી પ્રફુલ્લિત સૃષ્ટિ તે
થઈ દિશ થકી મર્જે આછંત જીવનનો જય.

શબ્દ ઉપન્યો તેવો બોરૂ શમે, પણ એહના
અસીમિત જગે વ્યાપી રે' છે અનંત પ્રતિધ્વનિ:
નિહિત બની રે'તું માટી મહીં, પણ બીજની
તરુવરતણાં પર્ણે કેવી રમે ઋત એષણા!

જીવનનું જરા આપે રે'ને કહું અહીં દર્શન,
ઉગમ નહિ વા ન્યાળું કોના ય તે વળી અંતને:
રૂપની રમણા માંહી કોઈ ચિરંતન તત્ત્વને
નિરખું, નિજ આનંદે રે'તું ધરી પરિવર્તન.

ગહન નિધિ હું, મોજું યે હું, વળી ઘનવર્ષણ,
અભિનવ સ્વરૂપે પામું હું સદૈવ વિસર્જન.

રાજેન્દ્ર શાહ

ગુજરાતની સાહિત્યમાં ... થયેલી જે કેટલીક કૃતિઓના પ્રથમ પ્રકાશનનું ભાગ્ય 'કુમાર'ને મળ્યું છે તેમાં, પોતાના ... સાથે સ્થાન પામે તેવી, આપણા ક્ષિતિજ પર ... આ કવિ, સુગંધ કવિ રાજેન્દ્ર શાહની આ કૃતિને આપણાં આગાને આનંદ થાય છે.

આમે તેવી કપરી યા નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં મનુષ્ય જન્મ્યો હોય છતાં તેનામાં એક એવી અદમ્ય ઈચ્છા હોય છે કે પોતે હોય તે સ્થિતિના કરતાં કંઈક આગળ—કાંઈ વધે, ને એવું કંઈક ચિરસ્મરણીય કાર્ય કરી જાય કે પોતાનું નામ પોતાના સમાજ, દેશ યા જગતભરમાં અમર થઈ જાય. આ જાતની મહત્ત્વાકાંક્ષા—તમન્ના એ મનુષ્ય માત્ર માટે સહજ છે.

જગતનાં મોટાંમોટાં પરાક્રમનો પાયો, માનવજાતની પ્રગતિની કૂંચી, સર્વ સુખની ખાણ એ આ તમન્ના છે. મનુષ્યના હૃદયમાં તમન્નાનો દીપ બળતો હશે તો જ તેના પ્રકાશેપ્રકાશે તે વિરાટ પગલાં ભરી શકશે; તેની મસ્તીના બળે તે સંકટોના મોટામોટા હિમરાશિઓને ઓગળી જઇ ચિરસ્મરણીય કાર્ય કરી બતાવશે.

પણ કેવળ તમન્નાથી કંઈ થતું નથી. હિમાલયના ઉત્તુંગશિખરે પહોંચવાની માત્ર ઇચ્છા કરવાથી ત્યાં પહોંચી જવાતું નથી. કેવળ તમન્ના, કેવળ મહત્ત્વાકાંક્ષા એ તો જમીન પર વધનારી વેલ જેવી છે. તે એકલી સ્વબળે ઊંચે ચઢી શક્તી નથી. તેને તપસ્યા-વૃક્ષનો [illegible]ર જોઇએ. તપસ્યા વગર તમન્નાનો કોઈ [illegible] નથી, કંઈ ફળ નથી તપસ્યા વગરની [illegible]ન્ના એટલે તેજ વિનાનો દીપ, રસ વગરનું ફળ, જળ વગરની નદી.

પોતાનું પ્રિય ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાની મનુષ્યમાં તમન્ના જાગે, પણ જો તે ધ્યેય પાર પાડવા, પોતાની તમન્નાને ધાટ આપવા માટે રાતદિવસ તનતોડ પરિશ્રમ ન કરે, સંકટ અને મુશ્કેલીઓનો સામનો ન કરે, તો તેની તમન્ના વાંઝણી છે. એને માટે આપણી એક પુરાણ કથા (ભલે કલ્પિત પણ) એક શ્રેષ્ઠ આદર્શનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. ધ્રુવે અચળ પદ મેળવવાની ઈચ્છા કરી પણ માત્ર ઈચ્છા કરીને જ તે અટકી ન ગયો. તેને મેળવવા તેણે વાઘ વરુનો ડર છોડી દીધો, ટાઢ અને તડકાને ગણકાર્યા નહિ અને બાર વર્ષ કષ્ટદાયક તપશ્ચર્યા કરી. ત્યારે જ તે પદ તેને મળ્યું. આત્મતત્ત્વનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાની પોતાની ઉત્કટ તમન્નાને સાકાર કરવા વાલિયા ભીલે એવી તો એકાગ્ર તપસ્યા કરી કે શરીર પર કીડીઓનો રાફડો ચઢી જવા છતાં તેને ખબર પણ ન પડી. અને આજે મહર્ષિ વાલ્મીકિ તરીકે તે જગતભરમાં જાણીતા છે.

તમન્ના અને તપસ્યા એ એકબીજાથી જુદી ન પાડી શકાય તેવી, એકબીજાની પૂરક જોડી છે. તપસ્યાનું પ્રેરણાસ્થાન તમન્ના છે અને તમન્નાને મૂર્તસ્વરૂપ આપનાર તપસ્યા છે.

જગતમાં જે જે ઉચ્ચ—મહત છે, વિશ્વમાં જેઓ અમર કીર્તિના હિસ્સેદાર બન્યા છે, તેમનું ઉત્પત્તિસ્થાન અખંડ તપસ્યા જ છે; પણ લોકોનાં ચર્મચક્ષુને તેમની કીર્તિ જ દેખાય છે, તેમની તપસ્યા દેખાતી નથી. લોકો ઘેઘૂર ઘટાવાળા ગગનચુંબી વૃક્ષને જ જુએ છે. પરંતુ તેનાં મૂળિયાં તે વૃક્ષને જોઇતો જીવનરસ પૂરો પાડવા કઠણ પથ્થરોને પણ વીંધવાનો કેવો ભીષણ પુરુષાર્થ કરે છે તે તેમને દેખાતો નથી. અબ્રાહમ લિંકન—કઠિયારાનો એક છોકરો અમેરિકાનો પ્રમુખ બન્યો અને માત્ર એ પ્રજાની જ નહિ પણ જગતભરની પરમ માનનીય વિભૂતિ તરીકે આદરપાત્ર થયો તે કેવળ ભાગ્યના બળે નહિ પણ એકધારી તપસ્યાના બળે દિવસભર સખત મહેનત કરી, જ્ઞાનાર્જનની પોતાની અદમ્ય ઇચ્છાને સંતોષવા તે દસ માઈલ દૂર એક જણને ત્યાંથી વ્યાકરણનું પુસ્તક લઇ આવેલો. પણ ઘેર આવીને જોયું તો ઘરમાં દીવો બાળવા તેલ નહોતું. એક પછી એક એમ મીણબત્તીઓને બાળી તેના અજવાળે આખી રાત વાંચીને તે પુસ્તક તેણે પૂરું કર્યું. આનું નામ તપસ્યા !

આજના યુવાનોના પરિચયથી અમને લાગ્યું છે કે તેમનામાં તમન્ના છે, પણ તપસ્યા નથી. આકાશને આંબે એવી ઉચ્ચ તમન્નાનો ધમધમાટ તેઓ દાખવે છે, કંઈકંઈ કરી નાખવાની ફૂદાફૂદ તેઓ કરે છે, ડંફાશો પણ મારે છે. પણ તે તમન્નાને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા, કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ ઉતારવા તેમને તપસ્યા કરવી નથી, સતત ને સખત પરિશ્રમ તેમને કરવો નથી. તેમને તો જાદુગરના આંબાની માફક ક્ષણમાત્રમાં હાથમાં કેરી મેળવી લઇને ખાઈ જવી છે. આંબાને ઊગવા દેવાની ધીરજ, તેને સીંચવા, ગોડવા ને પાલન કરવાના પરિશ્રમની વાત કરો તો તેમનું મો કટાણું થાય છે. અને કદાચ જો તેઓ થોડી ઘણી યે મહેનત કરે છે તો તેમાં આડંબર અને દેખાવ અધિક હોય છે. પોતે થોડી ઘણી તપશ્ચર્યા કરી ન કરી કે તરત એની જાહેરાત કરવા મંડી પડે છે, તરત એના ફળની પૂછપરછ કરવા માંડે છે. પણ આથી તો સફળતાના શિખરે પહોં-

ગડારીઓનું એમને ભાન નથી હોતું. સતત પરાક્રમ—તપશ્ચર્યા કર્યા બાદ એક કળીનું રૂપાંતર થાય છે. પણ કદીને પોતાની વાત કરે છે? તપસ્યામાં પ્રસિદ્ધિ યા આત્મશ્લાઘાને સ્થાન નથી. નિરહંકારી, ધીરોદાત્ત તપસ્યાની આપણા પૂર્વજોની પરંપરાને આપણે ભૂલી ગયા છીએ. ઉપનિષદો જેવા ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનના જગત માન્ય ગ્રંથો, રામાયણ અને મહાભારત જેવાં જીવનકાવ્યો અને અજંતાના કલામંડપો કે આપણા સમૃદ્ધ શિલ્પભંડાર જેવી જગવિખ્યાત કૃતિઓના સર્જકોનાં નામ સુદ્ધાં આજે કોઈ જાણતું નથી!

દરેક વ્યક્તિમાં કાંઇક ને કાંઇક તમન્ના તો હોય જ છે. કોઈકને સાહિત્યકાર થવું હોય છે તો કોઈને પત્રકાર, કોઈને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી થવું હોય છે તો કોઇને ઇતિહાસશાસ્ત્રી, કોઈને ચિત્રકાર થવું હોય છે તો કોઇને સંગીતકાર, કોઇને નેતા થવું હોય છે તો કોઇને ધર્મસુધારક, કોઇને સૈનિક થવું હોય છે તો કોઈને સેનાપતિ, દરેક જણ એવી કોઈક ગુપ્ત ઈચ્છા ગોપવતો હોય છે. પણ તે સિદ્ધ કરવા માટે આવશ્યકતા છે અવિરતપણે પોતાના ધ્યેય પાછળ કૃતનિશ્ચય બનીને મચી પડવાની.

તમે જે કાંઈ ધ્યેય નક્કી કર્યું તેની પાછળ આસનબદ્ધ થઇને બેસી જાઓ. તે વિષયનો લગતાં જેટલાં સાધનો હોય તે સર્વેનો તલસ્પર્શી ચિકિત્સાત્મક ને કાળજીપૂર્વક ઊંડો અભ્યાસ કરો, તેને લગતા સર્વ ગ્રંથો વાંચો, સંગ્રહાલયો તથા પ્રયોગાલયો ખૂંદી વળીને માહિતી ભેગી કરો, ઊંડું અવલોકન કરો, નોંધો કરો અને પ્રયોગશાળાઓમાં કે ઘરને ખૂણે રાતના-દિવસ કરીને એકાગ્ર અખંડ સાધન કરો અને વચ્ચે ફળપ્રાપ્તિની અધીરાઇ કે સસ્તી કીર્તિની લાલચમાં ન ફસાતાં અવિરત તપસ્યા જ ચાલુ રાખો. જ્યાંસુધી પૂર્ણતા, શ્રેષ્ઠતા ન મળે ત્યાંસુધી આરામનું નામ નહિ, અટકવાની વાત નહિ. આમ કરશો ત્યારે પ્રત્યેક ક્ષણે તમારી યોગ્યતા વધતી જશે અને પ્રત્યેક કષ્ટ, દરેક સંકટ તમને પ્રગતિના પથ પર આગળ ને આગળ લઇ જશે તમારો આત્મા સ્વયં પ્રકાશિત થઇ ઊઠશે. તપસ્યાનું આવું સાત્ત્વિક તેજસ્વી બળ એકઠું થયા પછી તમારી તમન્નાને સિદ્ધ થતાં કેટલી વાર?

આજે હિંદ આઝાદ તો થયું છે, પણ જો ઇતર આઝાદ દેશો સાથે એક હરોળમાં તેને ઊભવું હોય તો પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં, પ્રત્યેક વિષયમાં તેને પ્રખર તપસ્યા કરનારા સેંકડો નહિ પણ હજારો માણસોની જરૂર છે.

ગયા. નાના ફડનવીસ અને નાના-
સાહેબ પેશ્વા, એકે અંગ્રેજી મરાઠી
સત્તાને ટકાવી રાખી, અને બીજાએ
દેશની સ્વાતંત્ર્યભાવનાને ભલે ક્ષણ-
ભર પણ ચળકાવીને અમર કરી.

નાનાસાહેબ પેશ્વા

૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસમરના આદ્ય દ્રષ્ટા, કુશળ સંયોજક ને મુખ્ય સૂત્રચાલક

નાનાસાહેબ પેશ્વા! ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના એ આદ્ય અને કાબેલ સૂત્રધારનું નામ હિંદી સ્વાતંત્ર્યસમરની તવારીખમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાશે. જે અભૂતપૂર્વ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધે પ્રબળ એવી બ્રિટિશ સલ્તનતને થોડા કાળ માટે પણ હિંદની ભૂમિ પરથી ઊખેડીને ફેંકી દીધી તે સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની યોજના, ગુપ્ત સંગઠન તથા સંચાલન કરનારા જે બેચાર અગ્રણી આદ્ય દ્રષ્ટાઓ હતા તેમાં નાનાસાહેબનું સ્થાન નિ:સંશય શ્રેષ્ઠ હતું. જે કાળે વાહન-વ્યવહાર તથા સંદેશા લાવવા લઈ જવાની વ્યવસ્થા આજના જેટલી પરિપૂર્ણ કે ઝડપી નહોતી તે કાળે સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધની તૈયારી તેમણે એવી કુશળ રીતે તથા ગુપ્તપણે કરી હતી કે વિચક્ષણ ગણાતા અંગ્રેજોને પણ છેવટની ઘડી સુધી તેની ગંધ પણ આવી નહિ! પણ નાનાસાહેબની કાબેલિયતનો સાચો વિજય તો એ હતો કે પોતે અંદરખાનેથી અંગ્રેજ સત્તા વિરુદ્ધ આવો યુદ્ધનો મહા જ્વાળામુખી તૈયાર કરતા હતા ત્યારે ઉપરથી અંગ્રેજ અધિકારીઓ સાથે તેમનો વ્યવહાર એવો સંશયાતીત તથા પ્રેમાળ હતો કે કાનપુરમાં બળવો ફાટી નીકળવાની બીક ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે ત્યાંના અંગ્રેજ અધિકારીઓ નાનાસાહેબને જ પોતાના તથા ખજાનાના રક્ષણ માટે બોલાવેલા!

આવી કુશાગ્ર બુદ્ધિમત્તા ધરાવનાર નાનાસાહેબનો જન્મ, માથેરાન પાસે વેણુ નામના ગામમાં, માધવરાવ નારાયણ ભટ્ટ નામના એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ત્યાં, ઈ. ૧૮૨૪ની ૮મી ડિસેમ્બરે થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ તો ધોંડોપંત. તે કાળે અંગ્રેજોએ પેન્શન પર ઉતારેલા બીજા બાજીરાવ પેશ્વા બિઠુરમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળતા હતા. તેની ઉદારતાથી આકર્ષાઈ ઘણાં મહારાષ્ટ્રીય કુટુંબો બિઠુર જતાં. તે રીતે માધવરાવ ભટ્ટ પણ ઈ. ૧૮૨૭માં બિઠુર ગયા. ત્યાં જતાં જ માધવરાવના આ નાના પુત્રે પોતાના આકર્ષક દેખાવ તથા બુદ્ધિ વડે બાજીરાવનું હૃદય જીતી લીધું અને આખા દરબારનો તે માનીતો બની ગયો. આખરે બાજીરાવે એ ધોંડોપંતને જ ઈ. ૧૮૨૭ના જૂનની ૭મીએ દત્તક લીધો અને તેનું નામ નાનાસાહેબ રાખ્યું. આમ ૩ વર્ષની વયે વેણુ ગામનો એક સાધારણ બાળક કાળબળે પેશ્વાની ગાદીનો વારસદાર બન્યો.

ત્યાર બાદ પેશ્વાની ગાદીને અનુરૂપ નાનાસાહેબનું શિક્ષણ શરૂ થયું. બાળપણના તેના સાથીઓ હતા સત્તાવનની સ્વાતંત્ર્ય-લક્ષ્મી લક્ષ્મીબાઈ અને તાત્યા ટોપે. આ દેશના પોતાના પૂર્વજોનાં પરાક્રમો તથા વૈભવનું તે બાળકોએ ખૂબ પારાયણ કર્યું હતું. ઘોડેસવારી, નિશાનબાજી, તલવારપટ્ટા આદિ સર્વ મર્દાની રમતોમાં તેમણે પ્રાવીણ્ય મેળવીને આગામી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ માટે જાણે યોગ્ય પાયો તૈયાર કરી રાખ્યો હતો. તેમાં નાનાસાહેબ અને રાણી લક્ષ્મીબાઈ બન્નેનું જીવન તો અદ્ભુત કહી શકાય. બન્ને સાધારણ કુટુંબોમાં જન્મેલાં છતાં બન્નેને શ્રીમંતાઈ આવી વરી, અને એક રીતે એ શ્રીમંતાઈએ જ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં અંત આણ્યો!

ઈ. ૧૮૫૧માં બાજીરાવનું મૃત્યુ થતાં નાનાસાહેબ પેશ્વાપદે આવ્યા. મૃત્યુ પહેલાં બાજીરાવે સ્પષ્ટ રીતે વસિયતનામું કરેલું કે મારી પછી મારા વારસાના બધા હક્કો તથા પેશ્વા તરીકેના સર્વ અધિકાર મારા દત્તક પુત્ર નાનાસાહેબને મળે, પણ જેવા બાજીરાવના મૃત્યુના સમાચાર અંગ્રેજોને મળ્યા કે તરત જ ડેલહાઉસીએ જાહેર કર્યું કે બાજીરાવને જે ૮ લાખ રૂપિયાનું પેન્શન મળતું હતું તે નાનાસાહેબને નહિ મળે; એટલું જ નહિ પણ તે દુમાખી ગવર્નર જનરલે પાછળનું ચડેલું ૬૨ હજારનું પેન્શન આપવાની પણ ના પાડી, અને એવી પણ નોટીસ આપી કે બિઠુરની જાગીર પણ મરજી પડે ત્યારે અમે લઈ શકીશું. આ હડહડતા અન્યાયથી ૨૭ વર્ષનો એ સત્ત્વશાળી પેશ્વા ઊકળી ઊઠ્યો. વિશ્વાસઘાત કરીને પોતાનું રાજ્ય પચાવી પડેલા અને છેવટે પોતાનું કાયદેસરનું પેન્શન પણ ઝૂંટવી લેનારા અંગ્રેજોને હિંદમાંથી નામશેષ કરી દેવાનો ભીષ્મ નિરધાર તે સ્વાતંત્ર્યેચ્છુ યુવકે કરી લીધો અને પોતાના એ વિચારને મૂર્તિમંત કરવા તે જુદીજુદી તદબીરો વિચારવા લાગ્યો.

પ્રથમ તો તેણે અઝિમુલ્લાખાન નામના પોતાના એક કાબેલ વકીલને પોતાને થયેલો અન્યાય દૂર કરવા ઇંગ્લેંડ મોકલ્યો. આ અઝિમુલ્લાખાન પણ એક અજબ વ્યક્તિ હતી. સત્તાવનના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની યોજના કરવામાં નાનાસાહેબ પછી તરત તેનું જ સ્થાન આવે છે. એક ગરીબ કુટુંબમાં જન્મીને પેટ માટે તેને એક અંગ્રેજને ત્યાં બબરચીનું કામ કરવું પડેલું. પણ તેની તીવ્ર બુદ્ધિએ ત્યાં પણ ફ્રેન્ચ તથા અંગ્રેજી ભાષા શીખી લીધી અને કાનપુરની એક

મોટા ખબર

મૂળ લેખક: કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

કુસુમ કહે, 'દાદા, તમે કહેતા હતા ને, કે આજકાલના મોટામોટા ખબર તમે આપતા રહેશો? નહિતર પછી મારું ભણતર ચાલશે કેમ કરીને?' દાદાજી કહે, 'મોટા ખબરની ઝોળી લઈને કામ કરે, એ તો બોલ? એની અંદર તો કેટલો યે કચરો હોય.'

'તે કચરો બાદ કરી નાખો.'

'કચરો બાદ કરીએ તો થોડું જ બચે. તો પછી તને લાગશે કે આ તો મામૂલી ખબર છે. પરંતુ એ જ ખરા ખબર હોય છે.'

કુસુમ કહે, 'ભલે દાદાજી; તમે આજકાલના મોટા ખબરને નાના કરીને બતાવો.'

'સાંભળ ત્યારે: એક વાર ખૂબ ઝાપટથી કામકાજ ચાલતું હતું. એવામાં વેપારી જહાજમાં સઢ અને હલેસા વચ્ચે એક મોટો ટંટો થયો. હલેસાનું કામ 'ઠક ઠક' કરતું પહોંચ્યું ખલાસીની ન્યાયસભામાં. કહે, "હવે તો આ સહેવાતું નથી. પેલો તારો અભિમાની સઢ ગાળો ફુલાવીને અમને કહે છે કે તમે નીચા લોક છો; કારણ કે રાતદહાડો અમે નીચેના તળિયે બંધાઈને પાણી ઠેલતા ચાલીએ અને એ બાબુસાહેબ ચાલે પોતાની ધૂનમાં. કોઈના હાથના ઠેલાની ગરજ પડતી જ નહિ. એટલે એ બાબુસાહેબ બન્યા ઊંચા લોક! હવે તું બતાવી દે કે કોની કદર વધારે છે. અમને જો હલકા ગણ્યા હોય તો પછી અમે બધા મળીને રાજીનામાંથી રાજીનામાં આપી દઈએ. પછી જોઈએ તમારું વહાણ કેમ કરીને ચાલે છે?"

ખલાસીને થયું કે ખરી આફત આવી. થોડાં હલેસાને બાજુ પર લઈ જઈને તેણે કાનમાં કહ્યું: "અરે ભાઈ, એની વાત સાંભળવી જ નહિ. એ તો હાથમાં ફૂલણજી થઈને ફર્યા કરે છે. તમે બધા જુવાનિયા જો તનતોડ મહેનત કરો નહિ તો વહાણ થઈ જાય બિલકુલ સ્થિર. અને એ સઢ તો ઉપર બેઠાંબેઠાં બડાશ મારે છે એટલું જ. જરાક જો તોફાની પવન આવે ને, કે તેની જ એ બાઈસાહેબની ખબર પડી જાય' ગુમસુમ થઈને પડે વહાણને માથે. ત્યારે બધા ફડફડાટ બંધ થઈ જાય જવાબ પણ આપે નહિ. પણ સુખ કે દુઃખ—

આપદ કે વિપદમાં, બંદરમાં કે બહારમાં, તમારા પર જ અમારો બધો ભરોસો છે

સાહેબનો ભાર તો જ્યારેત્યારે તમારે ખેંચવો પડે છે."

પણ ખલાસીને બીક લાગી કે આ વાત સઢ પાસે પહોંચી જઈ લાગે છે. તેની પાસે જઈને કહ્યું, "સઢભાઈ, તમારી તુલના કોની જોડે થાય? કોણ કહે કે તમે વહાણના મજૂર બેઠા છો? એ તો મજૂરીનું કામ. તમે તો તમારા આનંદે ચાલો છો અને સાથીઓ તમારે ઈશારે પાછળપાછળ ચાલે અને જ્યારે તમે થાકી જાઓ ત્યારે તમે ઢીલાઈ પડ્યા રહો. ભાઈ, પેલા હલેસાંઓની હલકી વાતોને તમે કાન ન દેતા. એ લોકોને એવા કસીને બાંધી દીધા છે કે ગમે તેટલી બડબડ કરે તો યે એને કામ કર્યા વિના છૂટકો જ નહિ."

સાંભળીને સઢ ફુલાઈ ગયો. વાદળો તરફ જોઈને બગાસાં ખાવા લાગ્યો. પણ આ બધાં લક્ષણ સારાં ન હતાં. હલેસાનું હાડ મજબૂત. અત્યારે તો આડાં પડ્યાં છે; પણ કોને ખબર છે ક્યારે ખડા થઈને ઊભા રહેશે, અને ઝપટ મારીને સઢની બડાઈના ચૂરા કાઢી નાખશે' ત્યારે આંખ ખુલી જશે, ને લાગશે કે હલેસાં જ વહાણ ચલાવે છે,—તોફાન હોય કે ઝંઝાવાત હોય, ભરતી હોય કે ઓટ હોય.

'તમારા મોટા ખબર શું આટલા જ? તમે તો મજાક કરો છો.' કુસુમે કહ્યું.

દાદાજી કહે, 'અત્યારે મજાક લાગે છે; પણ જોતજોતામાં મોટા જ ખબર બની જશે.'

'ત્યારે શું થશે?'

'ત્યારે તારા દાદાજી પેલાં હલેસાં જોડે તાલ મેળવવાનો અભ્યાસ આદરશે.'

'અને હું?'

'જ્યાંજ્યાં હલેસાં બહુ કચકચ કરે ત્યાંત્યાં તારે તેલ પૂરવાનું.' દાદાજી વળી કહે, 'ખરા ખબર તો બીજની જેમ નાના હોય. ડાળપાન સાથે ફળ તો પાછળથી આવે; હવે સમજીને?'

કુસુમ કહે, 'સમજી.' પણ એના મોં પરથી લાગ્યું નહિ કે એ સમજી હોય. પરંતુ કુસુમમાં એક ગુણ છે. દાદાજી પાસે એ સહેલાઈથી માને નહિ કે પોતે સમજતી નથી. એની ઈરા માસી કરતાં યે એની બુદ્ધિ કમ છે એ વાત તો કહેવામાં જ સાર ને?

વિનોદ કોઠારી

('ગલ્પસલ્પ'માંના મૂળ બંગાળી ઉપરથી)

શાળામાં દાખલ થયા. અને પોતાના બળે થોડા જ વખતમાં તે જ શાળામાં શિક્ષક તરીકે નીમાયો. તેની યોગ્યતા તથા શક્તિની નાનાસાહેબને ખબર પડતાં તેને પોતાની પાસે બિઠુર બોલાવી લઈ ઘણી ખરી બાબતમાં તેની સલાહ લેવા લાગ્યા. આવા બાહોશ માણસને નાનાસાહેબે ઇંગ્લંડ તો મોકલ્યો; પણ ત્યાં યે ખાસ કંઈ વળવાનું નથી એની નાનાસાહેબને ખાત્રી હતી: પણ તે બહાને ઇંગ્લંડની શક્તિનું માપ મેળવવા તથા આગામી સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં યુરોપના કોઈ દેશની સહાય મળી શકે તો તે મેળવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ અઝિમુલ્લાખાન જેવા ચકોર માણસને ઇંગ્લંડ મોકલવા પાછળ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. કારણ, ઇંગ્લંડમાં અપેક્ષા પ્રમાણે કાર્ય નિષ્ફળ જતાં અઝિમુલ્લાખાન રશિયા, ઈટાલી વગેરે દેશોમાં ફરીને જ હિંદ આવેલા. ઈટાલીના ગૅરીબાલ્ડીએ તો થોડાંક માણસો હિંદના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં મોકલવા તૈયારી પણ કરેલી, અને વિપ્લવ શરૂ થયા પછી નાનાસાહેબ તથા રશિયાના ઝાર વચ્ચે સંધિ થઈ છે એવી એક વાત ઊડેલી, એ જોતાં અઝિમુલ્લાખાને જ તે માટેની પાર્શ્વભૂમિ તૈયાર કરી હોય એમ લાગે છે.

અઝિમુલ્લાખાન યુરોપની સફરેથી પાછા આવ્યા બાદ નાનાસાહેબ હિંદમાં વિપ્લવની કેવી રીતે યોજના કરવી તે વિચારવા લાગ્યા. બળવાના મુખ્ય સૂત્રધારો—નાનાસાહેબ, અઝિમુલ્લાખાન, તાત્યા ટોપે, બાલાસાહેબ, મૌલવી અહમદશાહ ને રાવસાહેબ—ની બિઠુરના રાજમહેલમાં ગુપ્ત સભાઓ થવા લાગી. પણ નાનાસાહેબની અંગ્રેજો સાથેની વર્તણૂક તો એટલી નિખાલસ દેખાતી કે નાનાસાહેબના કોઈપણ અંગ્રેજ મિત્રને તેના વિષે રજમાત્ર શંકા ન આવતી. નાના બિઠુરમાં ખૂબ દમામથી રહેતા. તેમનો મહેલ ઉચ્ચ પ્રકારની કળાકારીગીરીથી શણગારેલો હતો. તેમને જુદાંજુદાં પ્રાણીઓનો ખૂબ શોખ હતો, પણ તેમાં યે ઘોડાના તો તે ખાસ શોખીન હતા. વળી વિવિધ પ્રકારનાં હથિયારોનો તેમણે કરેલો સંગ્રહ તો ખાસ પ્રેક્ષણીય હતો. નાનાના કુશળ સ્વભાવ તથા ઉદારતાની ઘણા અંગ્રેજોએ પ્રશંસા કરી છે. ઘણા અંગ્રેજો નાનાના ખાસ મિત્ર હતા અને વખતોવખત તેને મળવા બિઠુર આવતા. જતી વખતે નાના તેમને શાલ આદિ કીમતી વસ્તુઓ ભેટ આપતા. અવારનવાર અંગ્રેજ મિત્રોને આમંત્રણ આપી તે પાર્ટી તથા ડૅન્સ

(અનુસંધાન માટે જુઓ આગળ પૃ. ૨૬૭)

જવાંમર્દી ધીરજ અને શિસ્તની એક ભવ્ય સાગરકથા

બહાદુર ★ જહાજખેડુઓ

'S.O.S. S.O.S. S.O.S. અંતે અમે હવે રહીગાર છોડી જઈએ છીએ. અક્ષાંશ ૨૮.૪૫ દક્ષિણ. રેખાંશ ૮૫.૪૨ પૂર્વ. . . . – – – – . . .'

૧૯૨૩ના જૂનની ૪થી તારીખે વહેલી સવારે એસ. એસ. ટ્રેવેસાના વાયરલેસ ઑપરેટરનો આ ટૂંકો સંદેશો અવકાશમાં ભયસરી ઝણઝણાટી ગજાવી રહ્યો, અને દૂર દૂરનાં જહાજોને ચમકાવી રહ્યો.

બરાબર સવા કલાક પછી ખલાસીઓએ જહાજ તજી દીધું અને ૪૦ માઈલના વેગે ફૂંકાતા પવનમાં હિંદી મહાસાગરના અતાગ જળમાં લાઈફ-બોટોને સીધી દિશામાં રાખવા મહેનત કરી રહ્યા. બીજી અર્ધી કલાક પછી ટ્રેવેસા પોતાના એક છેડા પર ઊભી થઈ અને હિંદી મહાસાગરને તળીએ ડૂબકી મારી. અને હવે તેના ખલાસીસમૂહની ૪૪ માણસોની અદ્ભુત સાગર–સફરનો આરંભ થયો.

ટ્રેવેસા ૫,૦૦૦ ટનનું નાનું માલ–જહાજ હતું. હેઈન લાઈનની માલિકીનું, હોશિયાર ખલાસીઓથી સંચાલિત અને તમામ આધુનિક સગવડોવાળું એ જહાજ માલિકોને અભિમાન રૂપ હતું. ઈ. ૧૯૨૩ના જાન્યુઆરીના પહેલા અઠવાડિયે કૅનેડા જવા ટ્રેવેસાએ લિવરપુલ છોડ્યું. ઉત્તર આટલાંટિકના શિયાળુ પવને એની સારી કસોટી કરી. નોવાસ્કોશિયાથી ન્યૂ યૉર્ક જઈ, પનામામાંથી બહાર નીકળી તેણે પાસિફિકની ૬,૦૦૦ માઈલની સફર આદરી. હેમખેમ ઑકલૅન્ડ બંદરે આવી પહોંચવાથી એની હિંમત ઓર વધી ગઈ. ન્યૂઝીલૅન્ડ તથા ઑસ્ટ્રેલિયાનાં બીજાં બંદરોમાં ચારપાંચ દિવસ ગાળી પીરી બંદરેથી 'ઝિંક સલ્ફેટ'નો માલ ભરી, ડરબન રસ્તે હિંદી મહાસાગરમાં થઈ તે ઍન્ટવર્પ જવાની હતી. એપ્રિલના છેલ્લા દિવસો હતા. ટ્રેવેસાને ઘર છોડ્યે લગભગ ચાર મહિના થવા આવ્યા હતા.

ઝિંક સલ્ફેટ એ વજનદાર અને ઝીણી રજ જેવો પદાર્થ હોય છે. એના કણો સહેજ ભીના હોઈ એકબીજાને ચોંટેલા હોય છે અને પાણીનો સ્પર્શ થતાં જ ઉપરનું થર જામી જાય છે. ટ્રેવેસામાં એવો ૬૫૦૦ ટન માલ ભરવામાં આવેલો. બંડકિયાના પંપોમાં એ ન ભરાઈ જાય, તેની સાવચેતી લેવામાં આવી હતી. ૨૫મી મેએ ટ્રેવેસાએ પીરી છોડ્યું, અને ફ્રી મૅન્ટલમાંથી કોલસા ભરી દસ દિવસ પછી તેણે હિંદી મહાસાગરની લાંબી મુસાફરી શરૂ કરી.

ઑસ્ટ્રેલિયન સમુદ્રના તોફાની પવનોમાંથી જલદી નીકળી જઈ મકરવૃત્તના શાંત પ્રદેશમાં પહોંચી જવા ટ્રેવેસાના કૅપ્ટન ફૉસ્ટરે સહેજ વાયવ્ય ખૂણો લીધો. સખત પવન અને ઊછળતો સમુદ્ર હોવાથી ટ્રેવેસા ધીમેધીમે આગળ વધતી હતી. પહેલા અઢાર કલાકમાં એણે માત્ર ૧૫૦ માઈલ કાપ્યા. બીજે દિવસ પણ એવો જ કસોટીભર્યો પસાર થયો. ડેક તો ઊછળતાં મોજાંઓના મારાથી તદ્દન ભીંજાઈ ગયો હતો. ખલાસીઓ પણ બીચારા તરબોળ થઈ જતા ને ઘણી વાર તો તેમને રસી પકડીને જ ચાલવું પડતું. પરંતુ એ સ્થિતિની કોઈ ફરિયાદ કરતું નહિ. આમ ને આમ ત્રીજી જૂન થઈ. હજી યે પવન સુધર્યો નહોતો. બધાના ચહેરા કરમાએલા હતા. રાત પડી. એક જંગી મોજું ભયાનક વેગથી આવ્યું, અથડાયું અને ડેક પરથી પસાર થઈ ગયું. તે સાથે બે લાઈફ-બોટોને ઉખેડીને દૂર ફેંકતું ગયું. સુથારોને માટે હવે કામ વધી ગયું. આમ છતાં જહાજની સલામતી વિષે કોઈને શંકાનો અંશ પણ પેદા થયો ન હતો. વીજળીના ઝળહળતા પ્રકાશમાં સુથારો મજબૂત હાથે કામે મચી પડયા હતા.

હવે જરા ખલાસીઓના આરામગૃહમાં નજર કરીએ. ખડખડાટ હસતા આ યુવાન ખલાસીઓ ઝંઝાવાતની આ નવી છતાં બહુ ગમે એવી લાગણીઓને આપસઆપસની મશ્કરીઓમાં ઢાંકવા પ્રયત્ન કરતા. ભયંકર તોફાનોની કસોટીમાંથી પસાર થયા પછી જ સાચા ખલાસી થવાય એ તેઓ જાણતા હતા, અને કેટલાક તો એવા તોફાનો અનુભવી પણ ચૂકેલા. ઇજનેરી ખાતાનાં માણસો આ પ્રચંડ મોજાંની સતત થપાટો સામે આ નાનકડી પોલાદની પેટી કેટલું ટકી શકશે એવી શંકા અંતરમાં ઉદ્ભવતાં જ દાબી દેતાં. ૪૪ માણસોના બનેલા એ જગતમાં સૌથી વધુ શાંત સ્થળ હતું કૅપ્ટનની ઓરડી. ત્યાં સ્ટીમરનો પ્રથમ અમલદાર, જેમ્સ સ્ટુઅર્ટ સ્મિથ ને કૅપ્ટન ફૉસ્ટર શાંત ચિત્તે તોફાનની આ નાનકડી મુશ્કેલીનો વિચાર કરતા હતા. તોફાન નાનુંસૂનું નહોતું, તેમ જ અસાધારણ પણ નહોતું.

ત્રીજી જૂનની રાતના બાર વાગવા આવ્યા છે. સૌ સૂતાં છે. એવામાં અચાનક આગળના ભાગ પર સૂતેલા એક યુવાન ખલાસીને કંઈક સંભળાય છે. એ અવાજ બહુ મોટો તો નથી જ. એ પોતાના જોડીદારને જગાડે છે ને કહે છે, 'ક્યાંયથી પાણી પેસવાનો અવાજ આવે છે?' પેલો હસીને કહે છે, 'ચારે બાજુ પાણીનો જ અવાજ છે ને?' થોડી વાર પછી બધા કાન માંડી સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જહાજમાં પાણી ભરાતું હોવાના નિર્ણય પર આવે છે. કૅપ્ટનને ખબર અપાય છે. અંદરની લાગણીને જરાયે પરખાવા દીધા સિવાય એ પોતાના અમલદારોને વેન્ટીલેટર્સ તપાસવાની, સુથારોને મોકલવાની અને પંપો ચાલુ કરવાની આજ્ઞાઓ આપે છે. એન્જિનરૂમમાંથી ખબર મળે છે કે પંપોમાંથી પાણી બિલકુલ આવતું નથી. એટલે બંડકિયું તો ખાલી જ હોવું જોઈએ. પરંતુ ખલાસીઓ તો પેલો અવાજ સાંભળવાની વાત પર મક્કમ છે. કૅપ્ટન ફૉસ્ટર અને પ્રથમ ઑફિસર સ્મિથ ભીંજાતા વસ્ત્રે ડેક પર ફરી વળે છે. ત્યાં તો

જાન પાણીમાં નાખ્યા છે તથા આત-મહુન્ બાંધી મૂકી છે, છતાં પરિસ્થિતિ ચિંતાજનક નથી. કૅપ્ટન વિચારમાં પડે છે. મધરાતનો પ્રાટાબાર માર્યા છે. હવે એને બધું ટીપા જેવું સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. ઝિંક સલ્ફેટ અને લોઢાની દીવાલો વચ્ચેની રસાયણિક ક્રિયાથી જહાજના આગલા ભાગમાં કાણું પડી ગયું છે અને પંપના મોઢાંમાં સલ્ફેટ જામી જવાને કારણે તે પાણી ચૂસી શકતા નથી!

બંદરિયામાં રીવેટો તોડી, નવું કાણું કરી પંપો બેસાડી શકાય, તો જ અંદરનું પાણી ઉલેચાય. એન્જિનીઅરો તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. હવે જાણી ગયા છે કે સ્ટીમરમાં પાણી ભરાઈ રહ્યું છે. સામેના મોરા પર પવન ને પાણીનો માર હળવો કરવા સ્ટીમરને પાછી ઉલટી બાજુએ ચલાવવામાં આવે છે. હજી સ્ટીમર પરનો વ્યવહાર પૂર્વવત્ ચાલુ છે. સૌ પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યું છે.

કૅપ્ટન ફૉસ્ટર હવે પોતાના સાથીઓ તરફ જુએ છે. છતાં સ્ટીમર ડૂબી રહી છે એ બોલવાની કોઈને જરૂર જણાતી નથી. ત્રીજો અમલદાર પૂછે છે: 'લાઈફબોટો તૈયાર કરીએ?' કરચલીઓથી ભરેલા કપાળે કૅપ્ટન હા પાડે છે. બધાને ખ્યાલ આવી જાય છે કે ઘંટ વાગતાં જ ઉપર આવી જવાનું છે. વાયરલેસ ઑપરેટરને કૅપ્ટન પૂછે છે: 'આજુબાજુમાં કોઈ જહાજ છે?'

'ના સાહેબ, નજીકમાં તો કોઈ જ નથી પણ છેક ત્રણસો માઈલ દૂર 'ત્રનિક'ના સંપર્કમાં છું.'

અંતે, કોઈ પણ સ્ટીમર ડૂબવા માંડે ત્યારે તેના ઍરિયલ પરથી છેલ્લી વાર જ ટ્રાન્સમિટ થતો સંદેશો કૅપ્ટન ફૉસ્ટર ઑપરેટરને આપે છે ને થોડીવારમાં જ SOS નો સંદેશો અંતરીક્ષમાં ભયની ઘણઘણાટી મચાવતો દૂરદૂરના જહાજોને ચમકાવી રહે છે: 'SOS. ટ્રેવેસા જહાજને છોડી જઈએ છીએ'. એસ. ઓ. એસ. ત્રનિકનો જવાબ તુરત આવી જાય છે. 'O.K.'

હવે સ્ટીમર પરનું કામકાજ વધી જાય છે. દૂધના થોડા ડબ્બાઓ, બિસ્કિટો તથા જરૂરી દસ્તાવેજો લઈને લાઈફબોટો નીચે ઉતારાય છે. મધરાતના અંધકારમાં દક્ષિણ હિંદી મહાસાગરનાં તોફાની મોજાંઓ પર મહામુશ્કેલીએ હોડી સ્થિર રહે છે. બધા જ શાંત છે. હૈયામાં કોઈ ભયાનક લાગણીઓ અનુભવતા છતાં એ ૪૪ જણા મોં પર સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા જાળવી રાખે છે. નજીકમાં નજીકની જમીન પણ ૧૫૦૦ માઈલ દૂર છે. લાંબા વિચારો કરવા પાલવે એમ નથી. કૅપ્ટન સૌને સાન્ત્વન આપે છે કે SOS નો સંદેશો સાંભળનારમાંથી એકાદ જહાજ તો આપણને જરૂર લઈ લેશે.

'સલામ! વહાલી ટ્રેવેસા, ઉલ્લી સલામ! ખારા વિસ્તારની મીઠી ચાકરડી! તેં આપેલી સુખસગવડો ને આરામ કદી વિસરવાના નથી.'

બે હોડીમાંથી એકનું સુકાન કૅપ્ટન જાતે સંભાળે છે. બીજીનું ટ્રેવેસાના પહેલા ઑફિસર રિગય. પહેલી હોડીમાં વીસ માણસો છે, જેમાં બે બર્માંઝ, બે આરબ, બે સીદીઓ અને એક હિંદીનો પણ સમાવેશ થાય છે. બીજી હોડીમાં ૨૪ જણ છે.

શરૂઆતમાં તો બંને હોડીઓએ સાથે જ હંકારવાનું નક્કી કર્યું. નજીકમાં નજીકનો કિનારો તો ઑસ્ટ્રેલિયાનો હતો. પણ ફરી મારા ત્યાંના તોફાની પવનોમાંથી પસાર થવું એ તો મૃત્યુને ભેટવા જવા જેવું હતું. પણ અનુકૂળ પવનનો લાભ લઈ આફ્રિકા તરફ જવાનું ચાલુ રાખવામાં આવે તો ૧૬૦૦ માઈલ દૂર મૉરિશિયસના ટાપુ પર જઈ પહોંચાય. અને એ નાનકડો ટાપુ ન પકડાય તો છેવટે મૅડાગાસ્કર તો જરૂર પહોંચાય. દિશા બરાબર જાળવી રાખી શકાય અને બીજી ખાસ કોઈ

માંદ જ. પણ ખોરાક ખાવાના વસ્તુઓ બહુ મર્યાદિત જ દિવસથી કડક માપબંધી ચાલુ કરવામાં આવી. દરેક ચોવીસ કલાકમાં માત્ર એક જ બિસ્કીટ, સીગરેટનું ઢાંકણું ભરીને દૂધનો ભૂકો (કન્ડેન્સ્ડ મિલ્ક) ને દિવસમાં ત્રણવાર ત્રણત્રણ ચમચાં મીઠું પાણી. આનું પાલન છેવટ સુધી કરવામાં આવેલું.'

બન્ને હોડીઓને સાથે રાખવાને મથવાથી બન્નેનો સમય નકામો જતો હતો. કારણ એક હોડી આગળ નીકળી જાય તો તેણે બીજીની રાહ જોવા થોભવું પડતું. શરૂઆતમાં હરીફાઈ અને સંજોગોની કરુણતાથી સાથે રહેવામાં સુગમતા ઘણી પડતી. પણ પાછળથી, કામ જોને નક્કી કરવામાં આવ્યું કે બન્નેએ હવે છૂટા પડવું. એ લોકોને છૂટા પડતી વખતે મનમાં શું થયું હશે, એનો ખ્યાલ જમીન પર સલામતીના વાતાવરણમાં રહેલા આપણને આવવો અશક્ય છે. હવે શું થવાનું છે અને ફરી કોઈને જોઈ શકાશે કે કેમ એ કોઈ જાણતું નહોતું.

ક્રોનૉમિટરની તથા દિવસે સૂર્ય ને રાત્રે તારાઓની મદદથી હોડીની દિશા બરાબર જાળવી રાખવામાં આવતી. અલબત્ત, એ કાર્ય સહેલું તો નહોતું જ. બધાની વચ્ચે કામગીરી બરાબર વહેંચી દેવામાં આવી હતી. સૌ પોતપોતાની રીતે ઉત્સાહ જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં. પણ એમની શક્તિઓ દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતી જતી હતી. એક બિસ્કીટ અને જરા જેટલું દૂધ એ સખત અંગમહેનત કરનારા મજબૂત ખલાસીઓ માટે નહિવત્ હતું.

પણ સૌથી વધારે ભયાનક વસ્તુ હતી તરસ. શરીરમાંથી 'પાણી પાણી'ની દુર્દમનીય પુકાર ઊઠતી. માપબંધીમાં મળતું ૯ ચમચા પાણી ખૂબ જ ઓછું હતું. એથી તો ઊલટું એમની પ્યાસ વધુ તીવ્ર થતી. રાત્રે નાનકડી હોડીમાં શરીર લંબાવીને બરાબર સૂઈ પણ શકાતું નહિ. હોઠ પર એવી તો સફેદ છારી બાઝી ગઈ હતી કે પેલું એક બિસ્કીટ પણ ખાઈ શકાતું નહિ. મોંમાં થૂંક જ ઉત્પન્ન થતું નહોતું! સખત ચેતવણીની અવગણના કરી પોતાનાં બિસ્કીટ દરિયાના પાણીમાં બોળીને ત્રણ માણસોએ ખાધાં અને તેઓ મરણ પામ્યા! બધાયની ચામડી મોજાંઓનું ખારું પાણી સતત અથડાવાથી સખત થઈ ગઈ હતી અને વચ્ચેવચ્ચેથી માંસ પણ દેખાતું. એના પર મીઠું છંટાવાથી કેવી અસહ્ય વેદના થતી હશે એની કલ્પના તો કરો!! પગ સૂઝીને થાંભલા જેવા થઈ ગયા હતા, અને થોડા દિવસ પછી તો બધાના નખ પણ ખરી પડ્યા. આંખો લાલઘૂમ થઈ ગઈ હતી, અને ચહેરાઓ ભયાનક બની ગયા હતા. સખત દુખાવાથી માથું જાણે ફાટી જતું હતું. આમ છતાં એ વીરધીર ખલાસીઓ પોતાની ફરજો બરાબર બજાવતા અને સોંપેલું કાર્ય કરતા. શિસ્ત અને આજ્ઞાપાલન અજબરીતે નભાવ્યું હતું. જીવનની કપરી, ભયાનક ને હતાશ છેલ્લી ગણાય એવી એ પળોમાં પણ સૌએ બતાવેલી હિંમત, કાર્યપરાયણતા અને ઉત્સાહ એ ખરેખર આશ્ચર્યજનક ગણાય.

દિવસો પર દિવસો આમ પસાર થતા હતા. કદાચ રસ્તામાં કોઈ સ્ટીમર મળે ને ઉપાડી લે એ આશા સાથે એકાદ વાદળું પણ વરસી જાય એવી ઇચ્છા પણ તેઓ સેવતા, ને એવું એકાદ વાદળું વરસી જતું તો ચાતકની માફક સૌ પોતાનાં ગળાં ભીંજવતા. પવન ક્યારેક શાંત રહેતો, તો ક્યારેક સમુદ્રનાં નાનાં તોફાનોથી હોડી ખળભળી ઊઠતી. હલેસાં અને શઢની મદદથી હોડીની ગતિ તો અખંડરીતે ચાલુ રહેતી. કમ્પાસ (ધ્રુવ કાંટો) અને ક્રોનોમીટરના અભાવથી અક્ષાંશ-રેખાંશ જાળવી રાખવાની બહુ મુશ્કેલી પડતી. દિવસે સૂર્ય પરથી ગતિ નક્કી કરવા સૂર્ય તરફ જોયા જ કરવું પડતું એથી આંખો જાણે આંધળી થઈ

જતી; રાત્રે ધુમ્મસ ન હોય ત્યારે તારાઓ તરફ સેક્સ્ટન્ટ તાકીને હિસાબ કરવો પડતો. ક્રોનોમીટર વિના ગણાવી લેવા માટે ક્ષિતિજ–ગણુત્રી જરૂરી હતી, પણ હાલકડોલક થતાં મોજાંઓ પર ખેલતી ખુલ્લી હોડીમાંથી ક્ષિતિજની સીધી લીટી જોઈ ગણુત્રી કરવી બહુ અઘરું કામ હતું. સુકાનપર રાત્રે ત્રણ જણની જરૂર પડતી: એક જણનું કામ સુકાન સંભાળવાનું, બીજાનું દિશા-સૂચનો આપવાનું, ને ત્રીજાનું આ બંનેને જાગતા રાખવાનું! આમ પૂરા ૧૫ દિવસ પસાર થયા.

હવે તો એમની શારીરિક શક્તિની મર્યાદા આવી ગઈ હતી. કૅપ્ટન ફૉરેસ્ટર એની ડાયરીમાં લખે છે: 'હવે જેઓ મજબૂત હતા એમને માથે વધારે કામ આવી પડતું, અને ફરજ પર ન હોય તો યે તેમને બોલાવવા પડતા. છતાં અમે બીજાથી વધારે કામ કરીએ છીએ એવો વિચાર પણ કોઈ કરતું નહિ.' અઢારમે દિવસે કૅપ્ટનની હોડીમાંનો હિંદી અને ૧૯મે દિવસે આરબ મરણ પામ્યા.

૨૬મી જૂનની બપોરે, પ્રવાસના ત્રેવીસમા દિવસે, જમીનનાં દર્શન થયાં! આનંદથી તેમનાં હૃદય નાચી ઊઠયાં. સૌ વારંવાર પ્રભુનો પાડ માનવા લાગ્યા કે આખરે અનંત કષ્ટ અને દુઃખોનું ફળ મળ્યું ખરું! રાત્રે આઠ વાગ્યે તેઓ રૉડ્રિગના કિનારે આવી પહોંચ્યા. પણ બધાના પગ થોડા સમય પૂરતા તો નકામા જ થઈ ગયા હતા.

આવતાંની સાથે જ સૌથી પહેલાં કૅપ્ટન ફૉરેસ્ટરે મોરિશિયસ પાસે રહેલી બ્રિટિશ ક્રૂઝર 'કોલંબો' સાથે તાર વ્યવહારથી ટ્રેવેસાની બીજી હોડીની તપાસ કરવાના સંદેશા ચલાવ્યા. ક્રૂઝરે સૂચવેલા માર્ગ પર ક્રૂઝરે તપાસ કરી, પણ નિષ્ફળતા મળી.

આખરે પ્રથમ અમલદારની હોડી પણ ૨૯મી જૂને મોરિશિયસ ટાપુના અગ્નિ કિનારા પર આવી પહોંચી. કૅપ્ટન ફૉરેસ્ટરની હોડીએ ૧૫૫૬ માઈલ અને બીજી હોડીએ ૧૭૪૭ માઈલ કાપ્યા હતા. બીજી હોડીને તો ખૂબ સહન કરવું પડ્યું હતું. લાંબો પ્રવાસ, મોટી સંખ્યા, વધારે દિવસો ને પાણીની અસાધારણ તંગીને કારણે એમની શારીરિક હાલત અત્યંત કરુણાજનક હતી. ૨૪માંથી ૯ માણસો તો મરણ પામ્યા હતા. એમાં એક તો મુખ્ય એન્જિનીઅર હતો. કિનારે ઊતર્યાં પછી થોડા જ કલાકમાં એક વધુ મરણ નિપજ્યું.

મોરિશિયસની રાજધાની પોર્ટ લુઈના દેવળમાં એક ખાસ સભા ભરીને ટાપુના ગવર્નરે બ્રિટિશ ખલાસીઓની મહાન પ્રણાલિકા જાળવી રાખનાર એ વીરોને હાર્દિક અભિનંદન આપ્યાં. સાધારણ વેપારી માલ-જહાજના આ માણસોની તથા એના અમલદારોની હોશિયારી અને આવડત તથા બધાની શિસ્ત અને એકાદીપણાની અદ્ભુત કદર કરતા શબ્દો બોર્ડ ઑવ ઇન્ક્વાયરીના રીપોર્ટમાં લખાયેલા છે. ઇંગ્લંડના રાજરાણીએ કૅપ્ટન ફૉરેસ્ટર અને મિ. સ્મિથને બકિંગહામ પૅલેસમાં મુલાકાતે બોલાવી તેમનું બહુમાન કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં એ કૅપ્ટન ફૉરેસ્ટરનું તો અવસાન થયું; પણ જ્યાં સુધી સમુદ્રની વાતો જીવતી રહેશે ત્યાં સુધી એનું નામ અમર રહેશે.

(અંગ્રેજી ઉપરથી) **નાનાલાલ શૈ. જસા**

કસોટી

(૧) જાન્યુઆરીની ૧લીએ રમણલાલ શેઠે એક નોકરને નોકરીએ રાખ્યો. પણ નોકરે પગાર બાબત એવી શરત કરી કે પહેલે દિવસે તેને માત્ર ૧ પૈસો પગાર આપવામાં આવે અને રોજ તે પગાર બમણો થાય. શેઠ તો આવો ઓછો પગાર માગનાર મુરખ નોકર જોઈને ખુશખુશ થઈ ગયા. જ્યારે ફેબ્રુઆરીની પહેલીએ નોકરે પગાર માગ્યો, શેઠે મુનીમને શરત સમજાવીને હિસાબ કરવા કહ્યું, ત્યારે હિસાબ કરીને મુનીમે જે આંકડો કહ્યો તે સાંભળીને શેઠ તો દિગ્મૂઢ બની ગયા! એટલા પૈસા તો પોતે બધું ઘરબાર વેચી દે તો યે ન આપી શકે. તો નોકરનો કુલ પગાર આશરે કેટલા રૂપિયા થયો હશે?

(૨) ગયે મહિને જે જેમનું અવસાન થયું તે જગતની આ અનન્ય વિભૂતિને ઓળખો છો?

(૩) એક માણસ પાસે ૨૦૦ કરતાં યે ઓછાં કબૂતર છે. તે જ્યારે તેમને બબ્બેની જોડીમાં હવામાં છોડે છે ત્યારે છેવટે ૧ બાકી રહે છે; ત્રણ ત્રણનાં જોડકાંમાં છૂટાં મૂકે છે ત્યારે ૨ બાકી રહે છે; ચારચારના સમૂહમાં છોડે છે ત્યારે ૩, પાંચ-પાંચના સમૂહમાં છોડી મૂકે છે તો ૪, અને છછના સમૂહમાં છોડે છે ત્યારે પાંચ બાકી રહે છે. પણ જ્યારે તે સાતસાતના સમૂહમાં છૂટાં મૂકે છે ત્યારે એકપણ બાકી નથી રહેતું. તો તે માણસ પાસે કેટલાં કબૂતર હશે?

(૪) તખલ્લુસ (ઉપનામ)થી લખવાની પ્રવૃત્તિ આપણે ત્યાં બહુ વિપુલ છે. તેમાંથી નીચે આપેલા કેટલાક જાણીતા તખલ્લુસધારીઓનાં સાચાં નામ કેટલા જણ કહી શકશે?

૧ સાહિત્યપ્રિય, ૨ સુંદરમ્, ૩ સેહેની, ૪ સ્નેહરશ્મિ, ૫ ઘનશ્યામ, ... શેષભાગવત અને ૧૦ ગિરીશ.

(૫) 'એક વખત મનુ બાજુના ચિત્રમાં બતાવેલા આકારનો એક પાઉં લઈ આવ્યો. ઘેર લાવ્યા પછી તેના પિતાશ્રીએ તેની બુદ્ધિની કસોટી કરવા કહ્યું, 'મનુ, આ પાઉં પર માત્ર ત્રણ વખત જ છરી ફેરવીને તેના આઠ કકડા કરી શકીશ?' મનુએ બહુ વિચાર કર્યો, પણ સફળ ન થયો. તમે કંઈ રસ્તો બતાવી શકશો?

(૬) તમારું સામાન્ય જ્ઞાન કેટલું સમૃદ્ધ છે તેનો ખ્યાલ નીચેના પ્રશ્નો સાથે જણાવેલા તેના ઉત્તરના વિકલ્પો પૈકી તમે કયો પસંદ કરો છો તેના પરથી આવશે: (ક) એક ઘોડાની સરાસરી શક્તિ (૧) ૧૦ માણસ જેટલી (૨) પાંચ માણસ જેટલી (૩) ત્રણ માણસ જેટલી હોય છે; (ખ) મનુષ્યની ચાલવાની સરાસરી ઝડપ કલાકના (૧) એક માઈલ (૨) ત્રણ માઈલ (૩) નવ માઈલ હોય છે; (ગ) મનુષ્યની ચામડી પર દર ચોરસ ઇંચે–(૧) ૪૬૦ છિદ્રો (૨) ૧૪૦૦ છિદ્રો (૩) ૩૫૦૦ છિદ્રો હોય છે; (ઘ) પીર પુંજલ એ–(૧) એક મુસલમાન સંત છે (૨) કાશ્મીરની એક પર્વતમાળા છે (૩) લાલ ખમીસવાળાનો નેતા છે; (ચ) કે. પી. એસ. મેનન–(૧) ઇંગ્લંડમાં હિંદી હાઈકમિશનર છે (૨) અમેરિકામાં હિંદી એલચી છે (૩) ચીનમાં હિંદી એલચી છે; (છ) બંદુક ફૂટવાનો અવાજ–(૧) ૨૫૦૦ વાર (૨) ૬૮૦ વાર (૩) ૫૩૦૦ વાર દૂર સંભળાય છે; (જ) પ્લૅટિનમ ધાતુ–(૧) ૩૦૮૦ ડિગ્રી (૨) ૯૫૦ ડિગ્રી (૩) ૨૫૬ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ ગરમીએ પીગળે છે. (ઝ) ગીતાંજલિ–(૧) મહાભારતનું એક પર્વ છે (૨) ગીતાનું ઢિળકે કરેલું ભાષાંતર છે (૩) કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનો કાવ્યસમૂહ છે.

(ઉત્તરો પૃ. ૧૧ ઉપર આપ્યા છે.)

આપણો રૂપિયો

આ બ્લૉક કુમારભવનના સૌજન્યથી

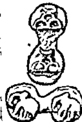

હાલમાં જ આપણા રૂપિયામાં એક શકવર્તી ફેરફાર થયો. અત્યાર સુધી જે ચાંદીનો જ બનતો તે રૂપિયો હવે સંપૂર્ણ નિકલનો બન્યો છે. આની, બેઆની, ચાર આની, અરધો, એમ ક્રમેક્રમે પગપેસારો કરી હવે નિકલે રૂપિયાને પણ વ્યાપી લીધો છે. પહેલાંના રૂપિયા કરતા સહેજ નાનો, પણ ચળકાટમાં તેનાથી જરાયે ન ઊતરે એવો આ નિકલનો રૂપિયો આપણા ચલણમાં એક મોટું ક્રાંતિકારી પગલું છે.

નિકલના સિક્કા સૌ પહેલા ૧૮૮૧મા સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડે કાઢ્યા. તેનું અનુકરણ ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, ઈટાલી, કૅનેડા ને ઑસ્ટ્રેલિયાએ કર્યું ને અત્યારે જગતના ૨૯ જેટલા દેશોએ નિકલના સિક્કાઓને પોતાના ચલણમાં સ્વીકાર્યા છે. હિંદનો રૂપિયો ચોખ્ખા નિકલમાંથી બનાવવામાં આવ્યો છે, જ્યારે અમેરિકામાં નિકલ અને ત્રાંબાને ૧ : ૩ના પ્રમાણમાં મેળવીને પછી પાડવામાં આવે છે. [illegible] સિક્કાનું સરાસરી આયુષ્ય સામાન્યરીતે દસ વર્ષનું હોય છે. નિકલની વિશિષ્ટતા એ હોય છે કે તે ખૂબ ઊંચા ઉષ્ણતામાને—૨૧ ડિગ્રીસેન્ટિગ્રેડે પીગળતું હોવાથી તેના સિક્કાઓ બનાવવા માટે ખાસ ભારે કિંમતની યંત્રસામગ્રી વસાવવી પડે છે. આથી ખોટા સિક્કા પાડનારાઓનું કામ ખૂબ મુશ્કેલ બન્યું છે. નિકલમાં જો કોઈ બીજી અ-લોહ ધાતુ ઉમેરવામાં આવે તો જ ઓછા ઉષ્ણતામાને સિક્કા પાડી શકાય. પણ નિકલમાં આવી બીજી ધાતુ ઉમેરીને પાડવામાં આવેલો સિક્કો તરત પકડાઈ જાય છે, કારણ કે બીજી ધાતુ મેળવેલું નિકલ પોતાનું ચુંબકત્વ ગુમાવી બેસે છે. ચોખ્ખા નિકલના રૂપિયા આગળ લોહચુંબક ધરતાં રૂપિયો તરત આકર્ષાય છે, જ્યારે બનાવટી નિકલનો રૂપિયો આકર્ષાતો નથી. નિકલના રૂપિયાને રણકાર ઉપરથી

ઉપર: ડાબી બાજુ—ઈ. ૧૫૪૨માં શેરશાહ સૂરીએ બહાર પાડેલા રૂપિયાના આ સિક્કા પછીથી હિંદનું મુખ્ય રૂપાનાણું સિલસિલાબંધ ચાલ્યું આવે છે. જમણે—હિંદી ચલણમાં સૌથી લાંબો કાળ ચાલુ રહેલો, મહારાણી વિક્ટોરિયાની છાપવાળો, જનતામાં જાણીતો 'રાણી છાપનો રૂપિયો'—ત્રણગણા કદમાં.

જગતભરના ઇતિહાસમાં સિક્કાઓ સૌ પહેલાં હિંદમાં પાડવામાં આવેલા. આજથી ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પતરાના કટકા પર વિવિધ સંજ્ઞાઓના 'પંચ' મારીને સિક્કાએ પાડવામાં આવતા. ત્યાર બાદ ઢાળામાં ઢાળીને સિક્કાઓ પાડવાની સાથે હાથી બળદ આદિ આકૃતિઓ પણ આલેખાવા લાગી. (જુઓ ચિત્ર પહેલું. ઉપર: ચંદ્ર અને ચૈત્યની સંજ્ઞાઓ; નીચે: હાથી). તે પછી ગરમ ધાતુ પર જ સીલની માફક ડાઈ વડે ઊંડી છાપ પાડીને સિક્કા પાડવાની શરૂઆત થઈ. (ચિત્ર બીજું: એક બાજુ કમળ પર લક્ષ્મી અને બીજી બાજુ બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાણ). પણ પછી ગ્રીકોએ હિંદ પર સવારી કરતાં તેમના સિક્કાની અસર આપણા સિક્કા પર પડી અને સિક્કાની એક બાજુ રાજાનો ચહેરો અને બીજી બાજુ કોઈ ચિહ્ન આલેખવાની પ્રથા શરૂ થઈ. ત્રીજું ચિત્ર એ વખતે થઈ ગયેલા સોભૂતિ નામના હિંદુ રાજાના એવા સિક્કાનું છે. તેની એક બાજુએ રાજાનું મોઢું છે, અને પાછળ કૂકડાનું ચિત્ર, પડખે ગ્રીક ઢબનો રાજદંડ અને ગ્રીક લિપિમાં રાજાનું નામ છે. ત્યાર બાદ શકોના સમયમાં એક બાજુ રાજાનું મોઢું અને બીજી બાજુએ સૂર્ય, ચન્દ્ર આદિ આકૃતિઓ આવવા લાગી, અને કુશાનોના સમયમાં એક તરફ રાજાનું ચિત્ર ને બીજી બાજુએ શિવ, બુદ્ધ, ચન્દ્ર આદિ આકૃતિઓ આલેખાવા લાગી. ઉપર કુશાન સમયના સિક્કાના એવા ચોથા ચિત્રમાં એક બાજુ રાજા કનિષ્કનું ચિત્ર ને બીજી બાજુએ ચન્દ્રદેવનું આલેખન છે.

સાતમા એડવર્ડ, પાંચમા જ્યોર્જ અને છઠ્ઠા જ્યોર્જનાં મહોરાંવાળા રૂપાના આ હિંદી રૂપિયાઓની પાછલી બાજુ વિવિધ વર્તુલાકારી કમળવેલ જ હમેશાં આવતી; તેને બદલે હવે નવા નિષ્કના રૂપિયાના પાછળના ભાગમાં સિંહનું આલેખન છે, જેની છાપ ઉપર આપી છે,

પરખવાનો નથી, પણ ઉપર પ્રગાઢેલ સોહસુભટથી પરખવાનો હોયછે.

પણ આ ધાતુના ફેરફાર ઉપરાંત આપણા રૂપિયામાં બીજો પણ એક મહત્ત્વનો ફેરફાર થવાની વકી છે. અત્યાર સુધી આપણો રૂપિયો આના–પાઇમાં વહેંચાએલો હતો, પણ એ નવા વિચારાતા ફેરફારથી તે ૧૦૦ સેંટ(દોકડા)નો બનશે. એ એક સેંટ લગભગ બે પાઇ બરાબર થશે. આ ફેરફાર અમલમાં આવતાં આના–પાઈ અદૃશ્ય બનશે. આ ફેરફારની તરફેણમાં એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાનની આજુબાજુના પ્રદેશમાં–બ્રહ્મદેશ, સીલોન ઇત્યાદિ દેશોમાં–આ પદ્ધતિ ક્યારની યે શરૂ થઇ ગઇ હોવાથી હિંદમાં પણ એવી જ પદ્ધતિ ચાલુ કરવાથી તે બીજા દેશો સાથે રહી શકશે. આ પદ્ધતિ હિંદને ખરેખર લાભદાયક છે કે કેમ એ હજુ વિવાદાસ્પદ બાબત છે; કારણ આપણાં વજનનાં માપ બે, ચાર ને આઠના વિભાગોમાં વહેંચાએલાં હોવાથી રૂપિયો પણ તેવા જ વિભાગમાં વહેંચાએલો રહે એ ઇષ્ટ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

આમ, આપણા રૂપિયામાં ક્રાન્તિકારી ફેરફાર થઇ રહ્યા છે તેને વખતે તેનો સાદ્યંત ઇતિહાસ જાણવો ખૂબ રસિક થઇ પડશે.

એ તો હવે સિદ્ધ થએલી વાત છે કે જગતના ઇતિહાસમાં સૌ પહેલા સિક્કા હિંદુસ્તાનની આર્ય જાતિએ જ પાડેલા અને વિનિમયના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ શરૂ કરેલો. આજે ઢોરપશુનો ખોજો પોતાને માથે લઇ ફરતા યુરોપિયનો તે વખતે તદ્દન જંગલી અવસ્થામાં હતા ને માંડમાંડ પશુઓનું માંસ શેકીને ખાતાં શીખ્યા હતા. વેદકાળમાં, રામાયણ-મહાભારત કાળમાં તથા ત્યાર પછી પણ

સાંભળો વર્ણન આપણે ત્યાં સોનાના સિક્કાઓ જ પ્રચલિત હતા, અને તે 'નિષ્ક' અને 'સુવર્ણ'ને નામે ઓળખાતા. ચાંદીના સિક્કા પાડવાનું ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં શરૂ થયું તે વખતનો ગણ ગોળાવાળું ચાંદીનો નાનું ચોરસું એ સૌથી જૂનો ચાંદીનો સિક્કો મનાય છે. ચાંદીના સિક્કા તે વખતે 'રૂપ્ય' ને નામે ઓળખાતા એમ પાણિનીના ગ્રંથમાં માહિતી મળે છે. 'રૂપિયો' તથા rupee શબ્દ તેના પરથી જ આવ્યા છે. તે વખતે ઘણુંખરું ચોરસ આકારના જ સિક્કાઓ પાડવામાં આવતા અને તેના પર જુદીજુદી વસ્તુઓના સંકેતો તથા પ્રતીકો કોતરવામાં આવતા. ત્યાર બાદ હાથી, બળદ ઇત્યાદિની આકૃતિઓ સિક્કા પર આવવા લાગી, અને ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં તો બ્રાહ્મી લિપિના શબ્દો પણ સિક્કા પર જણાવા શરૂ થયા. સિકંદરના હિંદમાં આગમનથી તેના સિક્કાની અસર હિંદી સિક્કાઓ પર પડી ને તેના પરિણામે રૂપેરી બાજુ કોઈ ગ્રીક દેવતાની આકૃતિ ને બીજી બાજુ ખરોષ્ઠી લિપિમાં લખાણ, એવા સિક્કાઓ પ્રચલિત થયા. પણ શાકો, ગ્રીક દેવતાને બદલે હિંદુ દેવદેવીઓની આકૃતિ સિક્કા પર ઉતરાવી. મૌર્ય કાળનો ઉલ્લેખ કરતા કોઇ ખાસ સિક્કા મળી આવતા નથી. કુશાનોથી ૧૨૮ ગ્રેનના 'દીનાર' નામના સોનાના સિક્કા પાડ્યા હતા. તેમના સોના-ચાંદીના સિક્કા પર શિવ, બુદ્ધ આદિ દેવદેવીઓની આકૃતિઓ જણાઈ આવે છે. પણ ગુપ્તોના કાળમાં તો સિક્કાઓની કળા શ્રેષ્ઠતાએ પહોંચી. તેમાં એક બાજુ ઘણુંખરું રાજાની આકૃતિ તથા તેનું બિરુદ અને પાછળના ભાગમાં લક્ષ્મીની સુંદર આકૃતિ છપાતી.

મુસલમાનોના હિંદમાં આગમન સાથે સિક્કાના ઇતિહાસમાં

પણ સિક્કાઓની સાચી કળા શ્રેષ્ઠતાએ તો પહોંચી ગુપ્ત કાળમાં. તે કાળમાં સિક્કાઓ પર દેવદેવીઓ તથા રાજાની આકર્ષક આકૃતિઓ આલેખાવા લાગી. હવેના પહેલા સિક્કામાં એક બાજુ રાજ્યધાનીની છાપ અને બીજી બાજુ સિંહ પર ચડેલી દેવીનું ચિન્હ છે. ત્યાર બાદ હિંદમાં મુસલમાનો આવ્યા. તેમણે સિક્કામાં ક્રાન્તિ આણી. ઇસ્લામના આદેશ અનુસાર કોઇપણ સજીવ આકૃતિનું આલેખન થઈ ન શકે; પણ શરૂઆતમાં તો તેઓ ભારતીય સિક્કાથી પ્રભાવિત થઈ સિક્કા પર ઘોડો બળદ આદિ આકૃતિઓ આલેખતા અને નાગરી લિપિનો પણ ઉપયોગ કરતા. શાહબુદ્દીન ઘોરીના

સોનાનો ઉપલો બીજો સિક્કો તેનું ઉદાહરણ છે. પણ ત્યાર બાદ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિને અનુસરીને વ્યક્તિની આકૃતિ કે મુદ્રા અંકિત કરવાનું બંધ કરી દઈ માત્ર ફારસી લિપિમાં જ લખાણ લખવાનો શિરસ્તો તેમણે શરૂ કર્યો. તેના ઉદાહરણરૂપ ઉપરનું ત્રીજું ચિત્ર કુતુબુદ્દીનના ચોરસ સિક્કાનું છે. તે પછી મહમદ તઘલખે હલકી ધાતુના સિક્કાઓ ચાલુ કરીને મોટી અંધાધૂંધી ઊભી કરેલી. છેલ્લું ચિત્ર તેના પિત્તળના સિક્કાનું છે. તે અંધાધૂંધી દૂર કરીને રૂપિયાને મહેસૂલ કેટલો વ્યવસ્થિતરૂપે શરૂ કરવાનું માન અફઘાન બાદશાહ શેરશાહ સૂરીને ફાળે જાય છે. આ લેખને મથાળે રાણી છાપના રૂપિયાને પડખે તેનું ચિત્ર આપ્યું છે, જે આજના આપણા રૂપિયાનો વડદાદો કહી શકાય

સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થયા હતા અને સિક્કા પર બળદ તથા ઘોડે-સવારની આકૃતિઓ આલેખતા તથા તેના પરના લખાણ માટે નાગરી ભાષાનો ઉપયોગ કરતા. પણ પાછળથી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિને અનુસરીને, થોડાક અપવાદો સિવાય, કોઇ પણ વ્યક્તિની આકૃતિ કે મુદ્રા અંકિત કરવાનું બંધ કર્યું. તેને બદલે ઉર્દૂ લિપિમાં કુરાનના કલમાઓ, બાદશાહનાં નામ તથા બિરૂદ, હિજરી સાલ ને ક્યે સ્થાને પાડવામાં આવ્યા તેનો ઉલ્લેખ, એટલી હકીકત સિક્કાની બે બાજુ પર આવતી. ૧૩મી સદીમાં ઘોરી રાજાઓએ ૧૭૮ ગ્રેનના સોના તથા રૂપાના, એક બાજુ કલમા અને બીજી બાજુ મહોરવાળા 'તનકા' નામના સિક્કા ચાલુ કર્યા હતા. પોતાની નાણાની તંગી નિવારવા મહંમદ તઘલખે હલકી ધાતુની ભેળવાળા ચાંદીના સિક્કાઓ તથા બીજા હલકી ધાતુના સિક્કાઓ પાડી તેને ઊંચી ધાતુના સિક્કા તરીકે ખપાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી ચલણમાં ખૂબ અંધાધૂંધી વ્યાપી ગઈ.

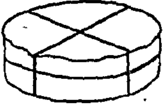
એ અવ્યવસ્થાને દૂર કરી નાણાને ફરી સ્થિર પાયા પર મૂકવાનું માન અફઘાન બાદશાહ શેરશાહ સૂરીને ફાળે જાય છે. તેણે વિનિમયનાં સાધન તરીકે રૂપાનાણું સ્વીકારીને સૌ પહેલો ૧૭૮ ગ્રેનનો ચાંદીનો સિક્કો ચાલુ કર્યો. તે જ આપણો રૂપિયો ઈ. ૧૫૪૨ની સાલમાં તે પહેલવહેલો બહાર પડ્યો અને ત્યારથી આજ સુધી તો એકધારો એ જ નામે ઓળખાતો આવ્યો છે શેરશાહે રૂપિયાની બાબતમાં બે મહત્ત્વનાં પગલાં લીધાં એક તો તેણે રૂપિયાને બે, ચાર, આઠ અને સોળ ભાગમાં વહેંચીને તેટલી કિંમતનું તાંબાનાણું ચાલુ કર્યું, જે પણ આજ પર્યંત ચાલુ છે; ને બીજું તેણે ઠેરઠેર ટંકશાળો ઊભી કરીને ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં રૂપિયા લોકોમાં ફરતા કર્યા. શેરશાહના રૂપિયાની એક વધુ વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેણે પોતાનું નામ રૂપિયાની એક બાજુ પર નાગરી લિપિમાં અંકિત કરાવેલું. મુસલમાન બાદશાહોની પરંપરાને અપવાદ રૂપ આ બીજી વાર બન્યું.

શેરશાહને હરાવીને જ્યારે મુઘલો સત્તા ઉપર આવ્યા ત્યારે તેમણે ઘે સુધારાઓ ઘણા કર્યા, પણ તેમણે રૂપિયાને બદલ્યો નહિ. તે તો ૧૭૮ ગ્રેનના ચાંદીના સિક્કા તરીકે ચાલુ જ રહ્યો. ટંકશાળમાં રૂપિયા બનાવવામાં શુદ્ધ ચાંદી વપરાય તે માટે અકબર ખાસ તકેદારી રાખતો. જોકે છેલ્લા મુઘલ રાજાઓના વખતમાં તેમની સંમતિથી કે સંમતિ વગર ચાંદીમાં થોડી ભેળસેળ થતી. તો પણ એકંદરે રૂપિયો ચાંદી અને વજન સાથે વફાદાર રહ્યો છે. અકબરે દશાંશ ભાગવાળા પોતાના નવા સિક્કા શરૂ કર્યા હતા, પણ પ્રજામાં તે લોકપ્રિય નહોતા નીવડ્યા. જહાંગીરે પણ સિક્કામાં થોડાક સુધારા કર્યા હતા. તે દર મહીને વારાફરતી રૂપિયાનો આકાર ગોળ અને ચોરસ બદલાવતો. વળી તેમણે રૂપિયામાં કવિતા પણ દાખલ કર્યું હતું. બદખનો વિજય આલેખેલા તેના રૂપિયા એવાં તો દશ્યમનોહર હતા કે લોકોને તે ખૂબ જ ગમી ગએલા. ઔરંગઝેબે રૂપિયા પર સાલ આલેખવાની શરૂઆત કરેલી. આવા નાના સુધારાઓ બાદ કરતાં દેશની ૭૬ ટંકશાળોમાંથી એકીવખતે બહાર પડતા રૂપિયાઓમાં હમેશાં બીજું બધું એકધારાપણું જ જળવાઇ રહેલું વજન અને આકારમાં તે એકસરખા જ નીકળતા. આ બાબતમાં એક બ્રિટિશ અધિકારી લખે છે, 'એ જમાનો વર્ષના ગાળા દરમિયાન રૂપિયામાં ચાંદીની જળવાઈ રહેલી ચોખ્ખાઇ, ટંકશાળોની મોટી સંખ્યા, કેટલાક રૂપિયાઓનો ઉચ્ચ કલાગુણ, તે વખતના બીજા તેનું સૌંદર્ય—આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં કબૂલ કરવું પડે છે કે મુઘલ સમયનું ચલણી નાણું આખી દુનિયામાં એક ચલણ તરીકે ગણાવાની પાત્રતા ધરાવે છે.'

મુઘલ સત્તા પડી ભાંગી ત્યારે હિંદના ચલણમાં ભારે અંધાધૂંધી ઉત્પન્ન થઇ. જુદાંજુદાં રાજ્યોએ પોતાના અલગ સિક્કાઓ શરૂ કર્યા. એ કાળ દરમ્યાન દેશમાં સોનાચાંદીના મળીને ૯૯૪ પ્રકારનાં સિક્કાઓ પ્રચલિત હતાં, જેમાં ૫૮૦ પ્રકારના એકલા ચાંદીના રૂપિયા જ હતા! અંગ્રેજોએ હિંદ પર ગુલામી ઠોકી બેસાડી ત્યારે રૂપિયામાં વ્યવસ્થા આણવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. શરૂઆતમાં તો હિંદમાં જે પ્રચલિત સિક્કાઓ હતા તે જ તેમણે ચાલુ રાખ્યા. ઈ. ૧૭૪૨માં તેમણે મહંમદશાહ પાસેથી સિક્કા પાડવાની સનદ મેળવીને મુઘલ બાદશાહની છાપનો રૂપિયો પોતાની ટંકશાળમાં પાડવો શરૂ કર્યો. ધીમેધીમે જેમજેમ તેઓ વધુ ને વધુ પ્રદેશ કબજે કરતા ગયા તેમતેમ દેશની તમામ ટંકશાળો પર તેમનો કાબૂ આવ્યો. પછી તો રૂપિયાની અનેક જાતોને લીધે વેપારમાં અડચણ ઉત્પન્ન થાય છે એવું બહાનું બતાવી તેમણે ઈ. સ. ૧૮૩૫ની સાલમાં પોતાના રૂપિયા સિવાય બાકીના તમામ રૂપિયા પાછા ખેંચી લીધા અને આમ, રૂપિયા ઉપરની પોતાની જીત તેમણે સંપૂર્ણ કરી. એમણે પોતાનો પહેલો સ્વતંત્ર રૂપિયો વિલિયમ ચોથાની છાપવાળો પાડ્યો હતો. એ રૂપિયાનું વજન તેમણે ૧૮૦ ગ્રેન રાખ્યું જેમાં ૧૬૫ ગ્રેન શુદ્ધ ચાંદી હતી. ૧૮૦ ગ્રેન આપણા એક તોલા જેટલું વજન હોવાથી આપણાં વજન જોખવામાં પણ તેથી સુલભતા આવી. તે વખતથી અત્યાર સુધી રૂપિયાનું વજન જોકે ૧૮૦ ગ્રેન કાયમ રહ્યું છે. પણ તેની અંદરની ચાંદી ધીમેધીમે ઓછી થતી ગઈ છે અને આપણા છેલ્લા રૂપિયોમાં તો ચાંદી અત્યંત જૂજ હતી. પણ હવે તો એટલી યે ચાંદી પાછી ખેંચાઈ જઈ સંપૂર્ણરીતે નિકલનો રૂપિયો આપણા હાથમાં આવ્યો છે. હજુ પણ રૂપિયામાં કેટકેટલા ફેરફાર થવાના છે તે અત્યારે કોણ કહી શકે? આપણે ઇચ્છીએ કે સમૃદ્ધ હિંદની આબાદીના પ્રતીક રૂપ આપણો રૂપિયો પાછો ને ભરપૂર ચાંદીનો બની રહે

કસોટીના જવાબો

(૧) ૧,૦૩,૬૭,૨૧૬ રૂપિયા આપવા જોઇએ; (૨) મહર્ષિ નિકોલસ રોરિક—જગવિખ્યાત રશિયન ચિત્રકાર, જેમણે હિમાલયને પોતાનું ઘર બનાવીને તેની રૂપસૃષ્ટિને પોતાની પીંછી વડે રંગોમાં સજીવન કરી હતી; તેમનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર કુમારના ૨૧૮મા અંકમાં આવી ગયું છે. (૩) ૧૧૯ કબૂતરો; (૪) ૧-ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, ૨-ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર, ૩ બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, ૪-ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ, ૫-કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, ૬-હરજી લવજી દામાણી, ૭ રમણલાલ સોની, ૮ બંસીલાલ વર્મા, ૯-કરસનદાસ નરસિંહદાસ માણેક, ૧૦ ગિરિજાશંકર મયાશંકર ભટ્ટ. (૫) બાજુના ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે. (૬) ક-૨, ખ-૨, ગ-૩, ઘ-૨, ચ-૩, છ-૩, જ-૧, ઝ-૩.

— ૮૧

પૈસા વડે ખાવાનું મળી શકશે પણ ભૂખ નહિ મળે, દવા મળશે પણ આરોગ્ય નહિ મળે, મિત્રો મળશે પણ મનઃશાંતિ નહિ મળે.

પંથે [૫]

સફર'ની લેખમાળા વાંચી હશે તેમને એમની આ નવી આપકથાનો વિશેષ પરિચય આપવાનો નહિ રહે. ગઈ માળામાં લેખકે કાલિદાસી રજના પેરે બાય લીધાનું જે કેટલાંક દેસારાક પર્ણનો કર્યાં હતાં તેની સવિસ્તર હકીકત આમાં ક્રમશઃ આવશે.

['મારી સફર'નો અંતભાગ]——લેખક • જીવરામ જોષી——

સામેથી ગોળી ચલાવીને પોલીસના બાતમીદારને તેનું નિશાન બનાવવાના ઉમંગમાં હું રાચતો થયો. એક મહિનાને અંતે એ સમય સાંપડ્યો. હું ઘણી ઉતાવળ કરવા માંડ્યો હતો.

કાલિદાસ કહે, 'ભાઈ, તમંચાના ભડાકાથી કોઈ આપણી એ ક્રિયા જાણી ન શકે એવી જગ્યા જોઈએ, તેની શોધ માગ છે; કારણ કે તે માટેનો પૂર્વ અભ્યાસ ખૂબ સાવધાની માગી લે છે.

કલ્પના અને વાસ્તવિકતામાં આકાશપાતાળનું અંતર છે એ હજી મને સમજાયું નહોતું. કાલિદાસ એવી ઘણી વાતો મને કહી ગયો, પણ એનું ગહાઈ હું સમજી શક્યો નહિ. કોઈ કામ કરવાનું ધારી લેવું સહેલું છે, પણ કરવા બેસો ત્યારે એ વસમું થઈ પડે છે. ઘણાં કામ નાનાં લાગે, પણ તમને તેનો અનુભવ ન હોય અને કરવા બેસો તો થીજી જાઓ. માટે જ કહ્યું છે કે 'હજાર ગુરુ અને એક અનુભવ'. કોરા જ્ઞાનથી નહિ પણ અનુભવથી જીવન ઘડવું આવશ્યક છે.

કાલિદાસને મેં ઉતાવળ દર્શાવી એટલે તેણે કહ્યું, 'તું ઉત્સાહના આવેશમાં કાર્યની ગંભીરતા ભૂલતો નહિ.' મેં કહ્યું, 'બહુ બહુ તો હું પકડાઈ જઈશ અને ફાંસીએ લટકવું પડશે એ જ ને?'

'એમ નથી. એ તો ભાવના કહેવાય. પકડાઈ જઈને ફાંસીએ લટકી જવું એ બસ નથી. બલ્કે તો આપણું ધાર્યું કામ પાર કેમ પડે એ જ મહત્ત્વનું છે. એ પાર પાડવા માટે દક્ષતાની જરૂર છે.'

કાલિદાસના મોં સામે હું જોઈ રહ્યો. સંસ્કૃત ભણતો આ કાશીનો વિદ્યાર્થી આવું ડહાપણ રાખે છે? હવે હું સમજી શકું છું કે અમુક પ્રકારનું ભણતર જ માણસને નથી ઘડતું. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં પોતાનું કંઈક તેજ હોય છે. ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ આ તેજ પ્રગટી ઊઠે છે.

કાલિદાસ કહે, 'કસોટીમાંથી પસાર થઈને તારી કુશળતા, જન્મભૂમિની સ્વાધીનતા માટેની ત્યાગભાવના અને સાહસિકતા બતાવી આપવાનાં છે.' આ વાક્યોનો મર્મ તો અનુભવ પછી જ સમજાયો. નદીમાં નહાતાં માછલી શરીરને અડકી જાય તો પણ કૂદીને નાસીએ એવા બીકણ ને બેસમજ, સ્વભાવથી જ અહિંસક, એવા આપણે તમંચો હાથમાં લઈને કોઈને વીંધી નાખીએ એ વાત કપરી છે.

દિવસો વીત્યા. કાલિદાસ સૂત્રો ગોખવામાં લાગી ગયો. પછી તો હું બે મહિને માધુકરીની હાજરી એકવાર જઈને મણિકર્ણિકા અને દશાશ્વમેધ ઘાટની સફર કરતો રહ્યો.

એક દિવસ કાલિદાસ પાઠશાળાએથી આવ્યો. માધુકરી માગી આવીને હું જમવા બેસતો હતો.

'કેમ, કંઈ વધારે છે કે?' તેણે પૂછ્યું.

'આજ તો બોસલે મંદિરમાંથી ભાતનો મોટો ગોળો લાવ્યો છું.'

ખરેખર, બોસલેના મંદિરમાં વિદ્યાર્થીઓને માધુકરીમાં ભાતનો ગોળો એવો જ મળતો.

'તો હમણાં એક ભાઈ આવશે. કદાચ જમશે.'

થોડી વારે એક યુવાન આવ્યો. ગંભીર અને ચતુર. હું અરધુ જમ્યો હતો. યુવાન પણ સાથે જ જમવા બેઠો.

યુવાને બે કોળિયા ખાઈને કહ્યું, 'પણ ભૂલ થઈ છે. હું કાયસ્થ છું તમને કહેતાં ભૂલી ગયો. ખાવાપીવામાં કંઈક પાળવું જોઈએ.'

મેં કહ્યું, 'મુસલમાનોમાં એકબીજાથી અભડાય છે? કહો'.

તે કહે, 'ના'.

મેં કહ્યું, 'કારણ કે એ સૌ એક મઝહબના, એક જાતના અને એક સંસ્કૃતિના છે. તો આપણે હિંદુઓ પરસ્પરમાં ખાવાપીવાનાં ભેદ વધારીએ? જેનો એક ધર્મ, એક જાત અને એક સંસ્કૃતિ, તે સૌ એક જ કુટુંબના ગણાય.'

તેણે પૂછ્યું, 'આર્યસમાજી છો?'

મેં કહ્યું, 'મને એનું અભિમાન છે.'

યુવાન કંઈપણ બોલ્યા વિના જમતો રહ્યો. પછી ધીમેધીમે વાતો શરૂ કરી. જમી રહ્યા બાદ પણ ઘણી વાર સુધી તેણે વાતો કરી. કાલિદાસ તો ચૂપ જ. મેં યુવાનની વાતોનો મર્મ પાર કાઢ્યો તો હું સમજી ગયો કે મારી માન્યતા અને તે પ્રમાણે વર્તવાની તાલાવેલીમાં સ્હેજ્રો કેવાક બળવાન છે એનું એ તારણ કાઢતો હતો. એના ગયા પછી મેં કાલિદાસને એ વિષે પૂછ્યું. તે તો જોકે ચૂપ જ રહ્યો, પણ વાત ખરેખર એમ જ હતી. તેના ગયા પછી કાલિદાસે મને કહ્યું કે, 'આજે આપણે સારનાથ ફરવા જઈશું.' ભગવાન બુદ્ધે જ્યાં બેસીને અહિંસાનો મુખ્ય ઉપદેશ પ્રથમ વાર કર્યો હતો ત્યાં હિંસાની તાલીમ લેવાની ગોઠવણ થઈ હતી! સાંજના ચાર વાગ્યે સાઇકલ પર અમે બંને સારનાથ પહોંચ્યા. કાશીથી ઉત્તરમાં વરણા નદીને પેલે પારથી ડામરની સુંદર સડક સારનાથ સુધી જાય છે. એ વખતે સારનાથનું નવું ભવ્ય મંદિર બંધાઈ ચૂક્યું હતું અને જાપાની કલાકારો મંદિરની દીવાલો પર ચિત્રો દોરતા હતા. એક નાનકડી પાઠશાળામાં બૌદ્ધ સંન્યાસી આજુબાજુના કિસાન બાળકોને ભણાવતા હતા. તિબેટ અને ચીનથી આવેલા બૌદ્ધ યાત્રીઓ ભગવાન બુદ્ધના સ્તૂપ ફરતા પ્રદક્ષિણા કરતા હતા. છતાં બધે નીરવ શાંતિ છાઈ હતી. વસતિ જેવું કંઈ હતું જ નહિ. ક્યાંક ક્યાંક ખેતરોમાં કિસાનો પણ ક્વચિત્ જ દેખાતા.

સાઇકલો મૂકીને અમે નવું મંદિર ને સમદંભાન જોતા રહ્યા. ત્યાં યોજના પ્રમાણે એક યુવાન આવી પહોંચ્યો. કાલિદાસે તેને જોયો. કશી વાતચીત કે સંકેત પણ ન થયો. છતાં કાલિદાસ સમજી ગયો.

'ચાલો, ખેતરોમાં ફરી આવીએ' કહી કાલિદાસ મને લઈ ચાલ્યો.

પાંચસાત ખેતરો વટાવી અમે દૂર નીકળી ગયા. એક ઝાંખરા નીચે પેલો બેઠો હતો. ત્યાં જઈ અમે પણ બેઠા. હવે હું સમજી ગયો.

યુવાને રિવૉલ્વર કાઢી. ચાપ દબાવી તેની ચરખી ફેરવી. તેમાં પાંચ કારતૂસ હતા. એક પછી એક બધા કાઢી લીધા. પછી ફરી પાછા અંદર ભરી દીધા અને ચરખી બેસાડી દીધી. પછી મારા હાથમાં રિવૉલ્વર મૂકીને તેણે કહ્યું, 'મેં જેમ ખાલી કરી તેમ જોશો. કારતૂસ કાઢો અને ફરી પાછા ભરી દો'. હું તેમ કરી ગયો.

'શાબાશ! હવે નિશાન તાકશો કેવી રીતે?' તેણે પૂછ્યું.

મેં હાથ લંબાવીને નિશાન તાક્યું.

તેણે કહ્યું, 'એકદમ સીધો હાથ કરીને નિશાન તાકવા કરતાં, સહેજ કોણી વાળે ઝટપટ વાળીને નિશાન તાકવું વધારે સારું છે, કારણ કે તેથી આંખ બરાબર કામ કરે છે અને ગોળી છૂટતાં પણ

એ છે કે, પોતાનું ગન જેમ કર્યું તેમ નિશાને બરાબર ગોળી છોડવી જોઈએ. ઘણી વાર નિશાન તાકવા જેટલો સમય પણ નથી હોતો.

થોડે દૂર આંબાવાડિયું હતું. તેમાં અમે પૂગ્યા. આંબાના થડ ઉપર એક પાંદડું ચોડ્યું. તેને વીંધવાનું હતું. મેં ચોકસાઈથી નિશાન લીધું અને ગોળી છોડી. હળવો ધક્કો વાગ્યો. ગોળી પાંદડાના ઉપલા ભાગ પર જઈ ભેડી.

'બરાબર છે. ગોળી ધારેલા સ્થાને ન ભેડી તેનું કારણ સમજ્યા? ગોળી છૂટતી વેળા જે ધક્કો વાગ્યો તેને લીધે રિવૉલ્વરની નળી સહેજ ઊંચી થઈ ગઈ. તમારે શું કરવાનું, કે ઘોડો દબાવો ત્યારે હાથના સ્નાયુઓને ઘણો જ દૃઢ બનાવી દેવા, કે જેથી રિવૉલ્વર ડગે નહિ. રિવૉલ્વર જાણે કે છટકી જવા માગતી હોય અને તમે એને પૂરા જોરથી દબાવી રહ્યા હો. પછી તો અભ્યાસથી બધું સુલભ છે.'

આ રીતે મેં બીજા ત્રણ બાર કર્યા. ચોથે બારે પાંદડું વીંધાયું.

'બસ, ફરી કાલે' કહેતો યુવાન રિવૉલ્વર કેડમાં ખોસીને પૂર્વ ભણી ચાલતો થયો.

અમે બંને પાછા સારનાથ ભણી વળવાને બદલે સીધા જ ચાલવા માંડ્યા. તમંચાના ભડાકા સાંભળનારાઓને આશ્ચર્ય તો થયું જ હોય, કદાચ કોઈ 'શું થયું' તે જોવા યે આવી ચડે. બીજેક માઈલનો ચકરાવો લઈને અમે પાછા સારનાથ આવ્યા. સાઇકલો ત્યાં જ પડી હતી.

આ પછી બીજા બે પ્રયોગો થયા. છેલ્લો પ્રયોગ ઘણો જ સફળ બન્યો. મને તમંચો અપાયો. જે 'દેશદ્રોહી'ની હત્યા કરવાની હતી તેની ઓળખ કરાવાઈ. તેને હણવાની બધી સૂચનાઓ મળી.

એ દેશદ્રોહી ગુપ્તચર–વિભાગનો બાતમીદાર હતો. કાકોરી ષડ્યંત્ર હજી તપાસમાં જ હતું તે વેળાએ અનેક યુવાનોની ધરપકડો ચાલુ હતી. કાશીમાં વિશેષ ગરમી હતી. જિતેન્દ્રનાથ લાહિડી, શચીન્દ્રનાથ સન્યાલ અને બીજા કેટલાક પન્દરેક ક્રાંતિકારી યુવાનો કાશીના રહેવાસી હતા. શચીન્દ્રનાથ સન્યાલ અને લાહિડીના કુટુંબની હિલચાલ ઉપર આ બાતમીદાર ચોકીદારી રાખતો અને સાચીખોટી માહિતી ગુપ્તચર ખાતાને આપતો. તેનું નામ ભવાની સહાય હતું. ઊંચો અને મજબૂત બાંધાનો આ ગુપ્તચર એવો તો સરકારપ્રિય હતો કે બહારથી તે ક્રાંતિકારી યુવાનોને ધિક્કારતો દેખાતો.

તે ક્યાં રહે છે, ક્યાં સુધી ક્યાં હરેફરે છે ઇત્યાદિ વિગતો મેં મેળવી લીધી. ઘણુંખરું તે દશાશ્વમેધ ઘાટને માર્ગે બંગાળી ટોલામાં જતી એક ગલીને નાકે બેસી રહેતો. રાતના આઠેક વાગતાં તે કોટવાલીમાં—વડા પોલીસ મથકે જતો અને ત્યાં દિવસભરનો 'રીપોર્ટ' આપીને ઘેર જતો રહેતો. ઘેર પાછો ફરે ત્યારે એકાંત પડતાં માર્ગમાં તેને ગોળી મારી દેવાનો મેં નિર્ણય કર્યો.

ભવાની સહાય પણ આવું કંઈ બને એવો સંદેહ રાખતો અને તેથી ઘણો સાવધ હતો. પાસે તમંચો પણ રાખતો.

અંગ્રેજ શાસકોને આપણા વિરોધી તરીકે ભલે આપણે નિંદીએ, પણ શાસક તરીકેની એમની કુશળતાને હજારહજાર અભિનંદન આપવાં ઘટે છે. કદાચ આવી કુશળતા ભાગ્યે જ ક્યારે યે આપણે કોઈ બીજી પ્રજામાં જોઈ શકીશું. ન જાણે આપણો બાપ, ન જાણે આપણું જીવનકાર્ય, આપણાથી દૂર અને એકલવાયા વસે, છતાં આપણામાં અંગ્રેજ શાસક એક એવી ધાક બેસાડી દીધી કે ઈશ્વરથી ડરીને બચો. ચાલે તેમ આપણી પ્રજા તેમનાથી શેહ ખાતી રહી. એવી યે એમની વિશેષતા તો, બરાબર જે શાસનપ્રથા અને નોકરિયાત-અમલદારી વર્ગ ઘડ્યા એમાં છે. નાનામોટા બધા અમલદારો એમનાં સંતાનોની ઉન્નતિ, છતાં અંગ્રેજ શાસન પ્રત્યે એમને એવી એક મમતા બંધાઈ દેખાતી કે તેની વિરુદ્ધ જનાર દેશપ્રેમી કાર્યકરો, સ્વાધીનતાનું આંદોલન કે એવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ એમને જાણે પોતાના ખુદના જ શત્રુ હોય એવો જ ભાસ થતો અને એવી કટુતાથી જ તેમની સામે તેઓ કામ કરતા. દેશની સ્વાધીનતા માટે પ્રાણાર્પણ કરવા નીકળેલા અમારા જેવા ક્રાંતિકારીઓ એમને મન મહાશત્રુ હતા.

૯ મી ઑગસ્ટનો દિવસ કદી ન ભુલાય એવું સ્મરણ મૂકી ગયો. એ દિવસે મારે ભવાની સહાયને વીંધી નાખવો એવી આજ્ઞા મળી. તે દિવસે કાકોરી સ્ટેશન પાસે રામપ્રસાદ 'બિસ્મિલ'ની વીરટોળીએ ગાડી ઊભી રાખીને રેલવેનો ખજાનો લૂંટ્યો હતો. તેના સ્મરણમાં મારે તે જ દિવસે કસોટીમાં પાર ઊતરવાનું હતું. મારા તમંચાનો એ ભડાકો લખનૌની કાળકોટડીમાં પહોંચે અને મૃત્યુને વરી ચૂકેલા એ વીરલાઓ સંતોષ પામે કે 'અમારી પાછળ કોઈક છે જરૂર.'

'વળાંક લેતી એક ગલીને નાકે હું જઈ ઊભો. સુધરાઈનો દીવો દૂર રહી આછો પ્રકાશ પાડતો હતો, પણ ખૂણા પરના મકાને અંધારાને ઓથ આપી હતી. રાતના સાડા નવ વાગ્યા. દૂરના દીવાના પ્રકાશવિસ્તારમાં ભવાની સહાય પ્રવેશ્યો. લાંબો આદમી. તેમાં પહેરે દેશભક્તશાઈ લાંબો ખાદીનો ઝભ્ભો. માથે રૂની પૂણી જેવી ખાદીની ટોપી. મને તો કોઈ પ્રેત આવતું હોય એમ જ ભાસ્યું. હૃદયની ગતિ વધી ગઈ. શરીરનો કણેકણ કંપન અનુભવી ઊઠ્યો. લાગ્યું કે આસપાસ જાણે કે ખંડેર થઈ પડ્યું છે અને હું જ એકલો વચ્ચે ઊભો છું.

ત્યાં તો ભવાની નજદીક આવી પહોંચ્યો. મારી સ્વસ્થતા બધી હારી ગઈ. વિચાર કે બુદ્ધિ જાણે થીજી જ ગયાં. કેડમાં ખોસેલા તમંચા પર હાથ તો પહોંચી ગયો હતો, પણ તમંચો ખેંચી કાઢવાની આજ્ઞા એને મળતી નહોતી. માનસતંત્ર જ ખિખરાઈ ગયું હતું. કોણ આજ્ઞા આપે? મન બળ કરીને બોલી ઊઠ્યું: 'કાઢ તમંચો! મારી દે! ભય છે! ગયો, હોં!'

કાયરતા કહો, ધાર્મિકતા કહો, સ્વભાવગત સંસ્કાર કે કુલસંસ્કાર કહો, ધીમેથી બોલી ઊઠ્યો: 'ના, ના; માનવી જેવા માનવીને, અને તે ય આવડા મોટા માનવીને મારી નાખવો?' અર્જુને નાનકડા કૃષ્ણને વિરાટ સ્વરૂપે જોયા હતા તેમ ભવાનીનો વીંધાએલો દેહ ભયંકર સ્વરૂપે મારી દૃષ્ટિમાં ઊભરાઈ પડ્યો. હું સમસમી રહ્યો. મારું—ન મારું થાય છે ત્યાં તો ભવાની દૂર નીકળી ગયો.

સ્વસ્થતાએ ફરી સંચાર કર્યો. માનસ ચેતના પામ્યું. ચારે બાજુ એનાં એ મકાનો અને દૂરનો એનો એ દીવો, બધું સ્વસ્થ દેખાયું. આપ ભલા તો જગ ભલા.

ભડાકો સાંભળવા કાલિદાસ માર્ગમાં ઊભો હતો. ભડાકો સંભળાયો નહિ અને મને આવતો દીઠો કે એનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો. સામે આવી મને પૂછ્યું: 'કેમ?'

મેં સાચું જ કહી દીધું, 'હાથ ન ઊપડ્યો.'

કાલિદાસે કહ્યું, 'ભારે થઈ. તેં જીવનું જોખમ વહોર્યું. સાથે મારે માથે યે સંકટનું પોટલું મૂક્યું. પહેલેથી જ તારે ના કહેવી હતી.'

હું કંઈ બોલી શક્યો નહિ. મૂંગે મોઢે બંને કોટડીએ આવ્યા. ખાવાનું તો કોને ભાવે? સૂતાંસૂતાં કાલિદાસે કહ્યું, 'હવે તારે સહન કરવા તૈયાર રહેવું પડશે.'

'ખુશીથી.' મેં ટૂંકો ઉત્તર દીધો.

સ્વપ્નમાં ઘોર ફંદામાં ગોથાં ખાતાં ઝોકામાં રાત વીતાવી (ચાલુ)

રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાનનો ફાળો
- નિરૂપતી લેખમાળાનો ૧૧ મો હપ્તો

બોરિક ઍસિ

આપણાં ઘર આરોગ્ય અને ઉદ્યોગ—સર્વમાં ઘણા અગત્યની અને વ્યાપક ઉપયોગની વસ

લેખક - ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ એમ. એસસી. પીએચ. ડ

બોરિક ઍસિડ ને બોરૅક્સ એટલે કે ટંકણખાર એ આપણા રોજિંદા જીવનમાં ઘણા મહત્ત્વના પદાર્થો છે. એ બંને બોરોન નામના મૂળ તત્ત્વમાંથી ઉદ્ભવેલા છે. બોરૅક્સ એ બોરિક ઍસિડનો સોડિયમ ક્ષાર છે. બોરિક ઍસિડના ક્ષારો બોરેટો કહેવાય છે.

બોરૅક્સ અને બોરિક ઍસિડ ઘરગથ્થુ ઉપયોગની અગત્યની ચીજો છે. ટંકણખાર તો ભારે પાણીને હલકું કરવા માટે, કપડાં ધોવાના સાબુની બનાવટમાં તથા એવા પરચૂરણ કામ માટે સામાન્યતઃ દરેક ઘરમાં ઉપયોગમાં લેવાય જ છે. વાંદા અને કીડીઓના ઉપદ્રવ દૂર કરવા માટે પણ ટંકણખાર છાંટવામાં આવે છે. બોરિક પાઉડરનો ઉપયોગ ઔષધમાં ખૂબ જાણીતો છે. તેનો મલમ ગુમડાં મટાડવા માટે વપરાય છે. આંખો દુખવા આવે ત્યારે તે બોરિકના પાણીથી ધોવામાં આવે છે. પણ આ તો થયા તેમના ગૌણ ઉપયોગો. બોરિક અને બોરૅક્સ જુદાજુદા ઉદ્યોગોમાં એવા વિશાળ પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં આવે છે કે તે જાણીને ઘણાને આશ્ચર્ય થાય.

જૂના કાળથી કીમિયાગરો બોરૅક્સ વાપરતા આવ્યા છે. પહેલાં તો તે તિબેટમાંથી બધે મોકલાતું. ત્યાં તેને 'તિન્કલ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ તિન્કલમાંથી ઈ. ૧૭૪૭માં સૌ પ્રથમ બોરિક ઍસિડ છૂટો પાડવામાં આવ્યો. ગરમ પાણીના ઝરાની આસપાસના તથા જ્વાળામુખીના પ્રદેશોની સમીપમાં આવેલાં સરોવરોને પડખેથી મોટેભાગે બોરૅક્સ મળી આવે છે. આ સરોવરોનાં પાણી સુકાઈ જતાં જે જાડા પોપડા બાઝી જાય છે તેમાંથી બોરૅક્સ નીકળે છે.

આ ઉપરાંત બીજા કુદરતી બોરેટોમાંથી પણ બોરૅક્સ બનાવાય છે. એમાં 'કૅલ્શિયમ, મેગ્નેશિયમ' ઇત્યાદિ બોરેટોનો સમાવેશ થાય છે. આવા બોરેટોને સોડા સાથે ઉકાળીને બોરૅક્સ તૈયાર કરવામાં આવે છે. તિબેટમાંથી હવે બોરૅક્સ થોડા પ્રમાણમાં નીકળે છે. પરંતુ હાલ તો અમેરિકા છેલ્લાં ઘણાં વર્ષો થયાં બોરૅક્સના વેપાર પર મજબૂત હાથ ધરાવે છે. દુનિયાની પેદાશનો ૬૫ ટકા બોરૅક્સ જે અમેરિકા ઉત્પન્ન કરતું તેની ઉત્પત્તિ આજે તો વધીને ૯૪ ટકા સુધી પહોંચી છે. બાકીના ૬ ટકામાં આર્જેન્ટિના, ઈટાલી ને તુર્કી આવે છે.

બોરૅક્સનો મુખ્ય ઉપયોગ રસોડામાં ઉપયોગી કાચનાં વાસણો, નહાવાનાં ટબ, સૉસ પૅન વગેરે ચીજોને ઈનૅમલ (મીનો) ચડાવવામાં થાય છે. માટીનાં તેમજ ચીનીનાં વાસણો, ગ્લેઈઝ્ડ નળિયાં, સંડાસમાં ઉપયોગી આરોગ્યમૂલક સામાન, પાઇપો વગેરેની બનાવટમાં પણ ટંકણખાર તેમજ બોરિક પાઉડર ખૂબ વપરાય છે. કાચના ઉદ્યોગમાં તો પ્રતિદિન આ પદાર્થોનો ઉપયોગ વધતો જ જાય છે. ટંકણખારવાળો કાચ મજબૂત, વિશેષ ચકચકિત તેમજ ટકાઉ બને છે. તેવા કાચની બનાવટમાં રેતીના દર હજાર ભાગે ૧૫ થી ૫૦ ભાગ ટંકણખાર નાખવામાં આવે છે. 'પાઇરૅક્સ' તરીકે જાણીતા ગરફેર કાચની બનાવટમાં બોરિક અને રેતીનું ખાસ મિશ્રણ વપરાય છે. આવો કાચ ઉષ્ણતાના શીઘ્ર ફેરફાર થાય છતાં તૂટતો નથી. આવા બોરો-સિલિકેટ કાચ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાઓમાં વપરાતા

ગરમ હોય ત્યારે તેના પર પાણીનો છાંટો પડતાં જ તે તૂટી જા છે એ સૌનો અનુભવ છે. પણ બોરો-સિલિકેટ કાચ પર એ થવાથી કાંઈ પણ અસર થતી નથી. તેવા કાચનો પ્રસરણાંક (co-efficient of expansion) એકદમ ઓછો હોય છે.

ટંકણખાર સૂતર ધોવામાં, રંગવામાં તથા ચામડાંની બનાવટમાં પણ પુષ્કળ વપરાય છે. કપડાંને ઈસ્ત્રી કરતી વખતે ચળકાટ આણવા લૉન્ડ્રી કંપનીઓ તેનો જ ઉપયોગ કરે છે. કાગળ, પ્લાઈવૂડ, પ્લાસ્ટર અને રંગરોગાનમાં કેસીનનો પટ મારવા માટે તેનું જે દ્રાવણ ક વામાં આવે છે તેમાં ટંકણખારનો જ ઉપયોગ થાય છે. ૭૦ ટકા ટંકણખાર અને ૩૦ ટકા બોરિક ઍસિડનું પાણીમાં મિશ્રણ કરીને કાપડ, કાગળ કે લાકડા પર ચોપડવાથી તેમને અગ્નિવિરોધક (ફાયરપ્રૂફ) બનાવી શકાય છે. મીણબત્તીની દીવેટ સીધી રહે એ માટે તે ટંકણખારમાં જ બોળવામાં આવે છે. ટંકણખારને ગરમ કરવાથી પીગળી જતો હોવાથી ધાતુઓના શોધનમાં તેનો ફ્લક્સ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. કાંસું, ગજવેલ અને લોઢાનાં વેલ્ડિંગ, સોલ્ડરિંગ (રેણ) અને બ્રેઈઝિંગમાં તે પુષ્કળ વપરાય છે. ઓગાળેલા ટંકણખારમાં કેટલીક ધાતુઓના ક્ષારો નાખી ગરમ કરવાથી રંગીન પદાર્થો પેદા થાય છે; જેવા કે: ત્રાંબાના ક્ષારથી વાદળી, ક્રોમિયમ—લીલો, મૅન્ગેનીઝ—જાંબલી, કોબાલ્ટ-ઘેરો વાદળી, નીકલ-પીળો બદામી અને લોઢું—આછો લીલો. ડબ્બામાં ખોરાક સાચવવા માટે તથા જંતુવિનાશક તરીકે પણ ટંકણખાર તથા બોરિક ઍસિડ જ વપરાય છે. ઔષધોમાં પણ આ બંને ખૂબ વપરાય છે. નૃત્યગૃહોમાં બૉલરૂમનું તળિયું લીસું રાખવા માટે તથા 'કૅરમ બોર્ડ'ને સાફ રાખવા માટે બોરિક પાઉડરનો જ ઉપયોગ થાય છે. 'સોડિયમ પર-બોરેટ' દંતમંજનમાં જંતુવિનાશક તરીકે તથા ફીણ કરવા માટે તેમજ બ્લીચિંગમાં પણ વપરાય છે. કૉસ્મેટિક પદાર્થોની બનાવટમાં પણ આ વસ્તુઓ ખૂબ ઉપયોગી છે. આપણા સમસ્ત જીવનમાં ટંકણખાર અને બોરિક ઍસિડની આવી વ્યાપક મહત્તા છે.

ટસ્કની (ઇટાલી)ના જ્વાળામુખી પ્રદેશોમાં જમીનમાંથી વરાળના ફુવારા છૂટે છે. આ ફુવારાની આસપાસ ચણતર કરી લેવાથી વરાળનું પાણી તેમાં ભેગું થાય છે. આ પાણીમાં બોરિક ઍસિડ હોય છે. તેને ઉકાળવાથી તેમાંથી બોરિક ઍસિડ છૂટો પડે છે ને તેને શુદ્ધ કરી વેચવામાં આવે છે. બોરૅક્સના દ્રાવણમાં હાઇડ્રોક્લોરિક ઍસિડ નાખવાથી પણ બોરિક ઍસિડ છૂટો પડે છે. બોરિક ઍસિડ ય અન્ય કોઈ બોરેટને સલ્ફ્યુરિક ઍસિડ સાથે મેળવી તેમાં દારૂ નાખી સળગાવવાથી લીલી જ્યોત થાય છે. આ જ્યોત બોરિકની લાક્ષણિક કસોટી ગણાય છે. બોરિક ઍસિડને ગરમ કરવાથી તેમાંથી પાણી છૂટે છે, અને છેવટે નિર્જળો (ઍન્હાઇડ્રાઇડ) બોરિક રહે છે. આને મૅગ્નેશિયમ ધાતુ સાથે ગરમ કરવાથી બોરોન છૂટો પડે છે. બોરોન અ-ધાતુ છે. તેનો કોઈ ખાસ ઉપયોગ નથી. પરંતુ તે ખૂબ સખ્ત પદાર્થ હોવાથી હીરાની ભૂકીની માફક પૉલિશ કરવાના સખ્ત

હર-વિરહ આ અંકના પાછલા પૃષ્ઠામાં આપેલા શ્રી સોમાલાલ શાહના ચિત્રનું ગુણદર્શન

પુરાણકાળમાં બ્રહ્માએ એક વેળા યજ્ઞ કર્યો, અને સર્વે દેવો-મુનિઓને તેમાં આમંત્ર્યા. દક્ષ પ્રજાપતિ પણ તે યજ્ઞમાં ગયો. તેનો પ્રવેશ થતાં, યજ્ઞઆમંત્રિત સર્વે જનોએ ઊઠીને તેને સત્કાર્યો. એક માત્ર શિવ ઊભા થયા નહિ, અને આસનસ્થ જ રહ્યા. દક્ષની પ્રિય પુત્રી નામે દક્ષા કે દાક્ષાયણી અથવા સતી, તેના પતિ તે આ શિવ હતા. તેણે કરેલા આવા હડહડતા અપમાનથી તે ક્રોધિત બન્યો અને પુત્રી તથા જમાઇ ઉપર દ્વેષ રાખવા માંડયો. તે પછી એકવાર તેણે મહાયજ્ઞ આરંભ્યો. તેમાં સહુને—સુરો, અસુરો, ઋષિમુનિ, સ્વજનોને બોલાવ્યાં. એક ન બોલાવ્યાં તેમને. એ યજ્ઞોત્સવ ભણી વિમાનમાર્ગે જતાં ટોળાંને સતીએ કૈલાસમાં બેઠાંબેઠાં જોયાં. અને તેમને ત્યાં જવાની અતિશય ઉત્કંઠા થઇ આવી. શિવે તેમને સમજાવ્યાં, વાર્યાં, પણ મનસ્વિની સતી તેના ઉપરવટ થઇ ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યાં પોતાને પિતા તરફથી થએલા અપમાનનું દારુણ દુઃખ અનુભવતાં, જન્મદાતા દક્ષને ધિક્કારી અંતે, 'પીળાં વસ્ત્ર પરિધાન કરી' તે જ યજ્ઞમાં પડતું મેલ્યું. અને એમ કરીને શિવ-દ્વેષ્ટા એવા પિતાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થએલા પોતાના દેહનો નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે ભાગવતકારે કથાનો અંત આણ્યો છે. ત્યારે બીજી દંતકથા પ્રમાણે, સર્વજ્ઞ શિવને સતીમૃત્યુની જાણ થતાં, એ તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા, અને અપમાનની મૂર્તિમંતી વ્યથા જેવી મૃત સતીના બળતા દેહને ઉપાડી લઇ આકાશમાર્ગે હિમાલયભણી તેમણે વિયોગ અને અવમાનની વ્યથા અનુભવતાં ચાલવા માંડ્યું. અને તે જ આપણા ચિત્રનો પ્રસંગ છે.

એવી આ હૃદયસ્પર્શી કથાનું આલેખન કવિતા-કક્ષામાં શ્રી રસિકલાલ પરીખે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:

'દક્ષે સતીપતિતણું અપમાન કીધું,
યજ્ઞાગ્નિમાંહિ નિજ દેહ સતી સમર્પે,
રુદ્રે અહીં કરમહીં બળતી લતા એ
સર્વસ્વ જીવનતણું, કદિ જે બચે એ.

ગગનચરે વિચરતાં ભવ હાથ માંહી
દાબે સતી નયન, એકલ રુદ્ર યાચે,
કંપે હિમાચલ અને મુરતી વનશ્રી
ને ભૂમિનું હૃદય ફાટી સરે વિરામ્યું.' ('ચંદ્રદર્શન'માંથી)

ત્યારે શ્રી સોમાલાલ શાહની ચિત્રકળા, આખી કથાના ઉત્તમાંગ જેવા આ અંતના પ્રસંગને શી શી ખૂબીઓથી આલેખે છે તે જોઇએ.

ચિત્રમાં શિવે ઉમાની મૃત્યુવશ ઢળી પડેલી દેહવલ્લરીને ઊંચકેલી જણાય છે; અને વિલાપને સ્થાને મહાનુભાવી શિવનું ગંભીર મુખ જાણે કે સતીને થએલા પેલા દારુણ અપમાનને સ્મરીને, આખી કથાનું આપણને સ્મરણ કરાવે છે અને સતીવિયોગની દારુણ વેદનાથી છવાએલું, સ્તબ્ધ થએલું જણાય છે.—તે એટલે લગી કે સ્મશાનવાસી શિવના કર્પૂરગૌર દેહ ઉપર ભભૂતિના ભૂરા રંગ સાથે મળી જઇ, આ વેદનાનું નીલ વિષ જાણે કે કંઠ ઉપર જ નહિ પણ સારાય દેહ ઉપર આછુંઆછું પ્રસરેલું હોય, તેવા રંગે ચિત્રકારે તેમને ચીતર્યા છે. અને આખા ચિત્રની પ્રકૃતિદૃશ્યની ભૂમિકા પણ શિવની આવી હૃદયોર્મિના જ ઘેરા રંગે રંગાએલી છે. શિવ પૌરુષનો અવતાર છે માટે જ તેમનું મુખ ગાંભીર્ય અને ગૌરવભર્યું છે. ચિત્રકારે તેનો સબળ સ્કંધપ્રદેશ અને ભુજાઓ માટે ઊંચકેલા અતિમાન જમણા પગના ઘૂંટણનો વળાંક અને ડાબાનો વેગ તથા બળશાળી બાહુનું જતનથી માર્દવથી સતીના દેહને ઉપાડવાનું સૌષ્ઠવ, સુંદર રીતે આલેખેલાં છે. શિવ શરીરે—અણુએઅણુ પૌરુષભર છે, ને છતાં જે સુકોમળપણે એણે સતીના દેહને ઊંચક્યો છે તેમાં જ ચિત્રકારનું સામર્થ્ય વરતાય છે.

━━━━━━ ૩૦૦ ━━━━━━

૩૦૦મો અંક

આ અંકથી 'કુમાર' પચ્ચીસમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતું હોઈ પશ્ચિમી ઉત્સવપ્રણાલિ અનુસાર આ તેની કારકિર્દીનું રજત વર્ષ છે. એની સાથે બીજો સુયોગ એ આવે છે કે, પ્રત્યેક ૧૦૦ અંક પૂરા થયે એ શતકનો ખાસ અંક કાઢવાની જે નવી પ્રણાલિ શરૂ કરીને 'કુમારે' પોતાના ૧૦૦ અને ૨૦૦મા અંક ખાસ અંક તરીકે કાઢ્યા હતા, તે મુજબ, આ વર્ષનો ઉક્ટો-ડિસેમ્બરનો અંક તેનો ૩૦૦મો અંક થશે. એ અંક આગાઉની જ માફક વિશિષ્ટ, સંગીન અને સમૃદ્ધ વાચન તથા ચિત્રસામગ્રીથી સભર એવા દળદાર ખાસ અંક તરીકે બહાર પડશે અને અત્યારથી આવતા ડિસેમ્બર સુધીનું પૂરું લવાજમ ભરપાઇ કરનાર ગ્રાહકોનો જ એના ઉપર હક રહેશે.

રજત વર્ષ

━━━━━━ ૨૫ ━━━━━━

બીજી બાજુ ભાગવતકારે વર્ણવેલી રીતે પીળાં વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત નિશ્ચેષ્ટ સતીની મૂર્તિ કંઈ ઓછી મોહક, ઓછી સજીવ-તાદૃશ નથી. ચિત્રકારે એ આકૃતિને આંકીને ચિત્રકળાની મર્યાદા અને પરમાવધિ શક્તિનો સુંદર પરિચય કરાવી દીધો છે. ભાગવતકારે, સતીએ મૃત્યુ સમયે પહેરેલા વસ્ત્રને પીળું વર્ણવેલું છે, અને ચિત્રકારે તેવી જ પીતવસના સતી આલેખેલી છે. પણ યજ્ઞમાં બળેલી સતીની દેહાકૃતિ અને તેનું પીતવસન એવું જ અખંડિત શી રીતે રહી શકે, એમ આપણને પ્રશ્ન થાય. ચિત્રકારને ત્યાં પોતાની કલાનો બાધ નડે છે; કારણ તેના દેહને કે વસ્ત્રના વર્ણને અડેલી અગ્નિની આંચ તેઓ બતાવી શકે નહિ. તેનું કારણ, સતીનું દેહસૌન્દર્ય તેમને આલેખવું છે તે. એમ કરીને ચિત્રકારે પોતાની કલાને ઉચિત ફેરફાર કરવાનો સ્વાભાવિક હક મેળવી લીધો છે. પણ તેને બાદ કરતાં ચિત્રકારે સતીનું આલેખન એટલી બધી સુરેખતાથી કર્યું છે કે તે આપણને જોતાંવેંત મૃત્યુ પામેલી જણાય જ. શિવના મોંઢની સરખામણીએ સતીના મોંઢની વિવર્ણતા, શિવનાં વિષાદપૂર્ણ અર્ધમીંચેલાં નયનોની સરખામણીએ સતીનાં પૂર્ણમીંચેલાં નયનો પર પ્રસરેલી મૃત્યુની ઘેરી છાયા, અને એકંદરે સતીના ઢળી પડેલા સમસ્ત પાંડુવર્ણા મુખના ભાવાલેખનમાં મૃત્યુની અસર સ્પષ્ટાંકિત છે. તો સતીનાં અન્ય અંગો, જેવાં કે ઢળી પડેલા સુંદર બાહુ અને પછી પગના અક્કડાઇના આલેખનમાં પણ મૃત્યુની અચેતનતાનો ભાવ ચિત્રકારે અજબ રીતે આલેખ્યો છે. મૃત્યુની આવી અચેતનતા પ્રસરેલી હોવા છતાં સતીની સુંદરતાની તો મણા નથી. સતીનો પ્રત્યેક અંગવળાંક (contours) અને પ્રત્યેક ગાત્ર લાવણ્યભરપૂર છે. સ્તનભાગથી માંડીને તે એના ખુલ્લા કંઠપ્રદેશ, સુંવાળા પુષ્ટ

[illegible] ગૌરવના ચિત્રમાંથી [illegible] સુંદરીની [illegible] જ જણાય છે, સૌંદર્યનું જ સામ્રાજ્ય ત્યાં વ્યાપેલું છે.

આ સાથે સમગ્ર ચિત્રનું નિરીક્ષણ કરતાં કેટલીક બીજી પણ ખૂબીઓ નજરે ચડે છે. શિવનું મૃત સતી સહ ભ્રમણ, એ આ ચિત્રનો વિષય છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં શિવની ઉતાવળ (move) તથા આખું ચિત્ર ગતિમાન સ્વરૂપે જણાય છે. શિવના ઝડપના વેગને [illegible] પણ, શિવના કેશને પવનમાં ઊડતા અને સતીના કેશરાશિને પણ લટકતા ને બાહુને વીંઝાતા ચિત્રકારે બતાવ્યા છે. વળી એ ગતિ અને પવનને જ કારણે, સતીના ઘૂંટણથી ઊતરતા પગ સુધીના ભાગ સાથે વસ્ત્ર ચોંટી ગયેલું બતાવ્યું, તેમાંથી સુકુમારી [illegible] અને સૌંદર્યદર્શનનો સાથેસાથે અનાયાસે ગજબનો લાભ ઉપાડી લીધો છે. આ, ચિત્રકારની [illegible] યથાતથ આલેખનપદ્ધતિ જણાય છે. એ પદ્ધતિ અનુસાર, લટકેલી સતીની ડોકમાળા એક તરફ ઢળી પડેલી છે. એક બાજુ, પ્રકૃતિનાં દૃશ્યમાન અંગો તે નભપ્રદેશ અને હિમાલયની પર્વતશ્રેણીના અતિ નિરાશાભર્યા રંગો જાણે આ પ્રસંગની ને શિવના હૃદયની શાખ પૂરે છે, તો બીજી બાજુ ચિત્રની જમણી તરફના નીચલા ખૂણા પાસે ચીતરેલો શીત હિમપ્રદેશમાં ઊગી નીકળેલો નાનો પુષ્પછોડ ને પ્રકૃતિની ગંભીરતા ને ઘનતાને કંઈક હળવી બનાવે છે, અને શિવજીવનના ભાવિ મંગલનું જાણે સૂચન કરી સતીના પુનર્જીવનની વાત કહે છે. આમ, કેવળ આલંકારિક પ્રયોજનાર્થે મૂકેલો છોડ પણ ઉભય પાત્રજીવનનો સંકેત બની રહે છે.

આ ચિત્રનો મુખ્ય રંગ તે [illegible] અને એથી ચિત્ર [illegible] કરુણ [illegible] અને તેથી આ ચિત્રમાંથી પણ મુખ્ય બે રંગો જુદા તરી આવે છે: એક પીળો અને બીજો શ્યામ-નીલશ્યામ આકાશની [illegible] રંગરચનાઓમાં તથા દૂર દૂરના ટેકરાની ધરતીના રંગમાં તે પીળો રંગ જ ઘૂંટાયેલો છે. અને સતીનો દેહ ને વસ્ત્ર પણ પીળાં જ છે. તો આકાશની નીલશ્યામતા, હિમાલયના પ્રદેશની નીલપીળી રંગપૂરણી અને શિવદેહ એમાં ભૂરો રંગ માલૂમ પડે છે. અને આ ઉભય રંગોનું મિલન શિવના મૃગચર્મમાં યોગ્ય રીતે જણાય છે. ટૂંકમાં, આ આખા ચિત્રની રંગરચના એટલી સંવાદપૂર્ણ છે કે સર્વાંશે તે ચિત્રપ્રસંગની ભાવવાહી બની રહે છે.

આ ચિત્રને જોતાં આપણને નંદલાલ બોઝના આ જ સ્થાનના ચિત્ર 'ક્લાન્ત શિવ'નું સ્મરણ થાય. એમાં તો શિવ સતીને ખોળામાં રાખીને હિમાલય પર શોકમગ્ન બેઠેલા છે. અને શિવની ગતિમાન અંગછટા (pose) આપેલી છે અને તેમાં કલાનું ઔચિત્ય રહેલું છે. શિવ સર્વ દેવોમાં ઉત્તમ દેવ છે અને માટે જ તે રુદ્ર કહેવાય છે. એને સામાન્ય મનુષ્યની જેમ વિલાપ સહજ નથી. સામાન્ય જન આવી દારુણ આપત્તિમાં તો નિશ્ચેષ્ટ બની જાય, કાં તો વિલાપ કરે ત્યારે શિવ તો એના આ ભાવનિર્દેશ કરીને આખા બ્રહ્માંડમાં પરિભ્રમણ કરી વળે છે. એના વેદનાભાવને અન્ય કોઈ માર્ગ નથી. અને એ દૃષ્ટિએ આ ચિત્રને એની સ્વતંત્ર શૈલીએ જોવાનું રહે છે. ચિત્રકાર શ્રી સોમાલાલ શાહની એક સબળ ભાવવાહી [illegible] આ ચિત્ર સુંદર પ્રતિનિધિ બની રહે છે.

હીરા પાઠક

કલાદૃષ્ટિની કસોટી

ચિત્રકલાનાં સ્વરૂપની શાસ્ત્રીય સમજણ આપીને રસદૃષ્ટિ ખીલવતી, વિખ્યાત કલાવિવેચક શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીની એક લેખમાળા ગયા વર્ષોમાં આવી ગઈ. તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલા કલાના સિદ્ધાંતો ઉપર એ જ લેખકે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના કલાના અભ્યાસક્રમના પરીક્ષાઓ માટે થોડા પ્રશ્નપત્રો ઘડેલા, જે, એ લેખમાળાના વાચનથી મળેલા જ્ઞાનને કસવાનું એક અત્યંત ઉપયોગી સાધન બનવા ઉપરાંત સ્વતંત્ર [illegible] એક ઉપયોગી કલાપાઠ્ય પણ બની રહેતા હતા. તે પૈકી લીધેલા પ્રશ્નપત્ર આ નીચે આપેલ છે.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષાનો પ્રશ્નપત્ર : ૧૯૪૨ : જમણી બાજુના આંકડા માર્કની સંખ્યા સૂચવે છે.

વિભાગ ૧ : ક્રિયાત્મક

(૧) નીચે આપેલા બે આકૃતિઓ પૈકી ગમે તે એક આકૃતિ તેના કરતાં બમણા માપમાં દોરો. [illegible]

(૨) [illegible] સ્મૃતિથી [illegible]. [illegible]

અથવા

[illegible] સ્મૃતિથી [illegible] [illegible]

વિભાગ ૨ : વિવેચનાત્મક

(૩) [illegible] [illegible]

અથવા

[illegible] [illegible]

(૪) [illegible] — [illegible] — [illegible]

[illegible]

(૮) જનતાના બાળકના આકાશ-ને ઓળખી બતાવી તેનું વર્ણન કરો. તેના સારા અંશો ક્યા છે અને દોષો ક્યા છે? ૧૦

અથવા

ડાબી તરફની આકૃતિ તમને ગમે છે? ન ગમતી હોય તો શાથી? તમારા ઉત્તરનું સમર્થન કરતાં કારણો દર્શાવો. ૧૦

(સંપૂર્ણ)

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

હરીફાઈ માટે નિયત કરેલા ધોરણથી ગણાતી જેનાં આત્મ/આરમાદિને લાગ એવાં ફ્લેશોઆર્ટ ચિત્રોમાંથી એક પણ ચિત્ર ઇનામને લાયક નીકળ્યું નથી એ ઉપરથી, હરીફાઈની આવડત ને હરીફાઈનાં ચિત્રોના કરવામાં આવતા વિવરણ તરફનું દુર્લક્ષ દેખાઈ આવે છે. અને આવેલાં ચિત્રો પણ એટલાં નબળાં છે કે તેમાંથી સારાં તારવી કાઢેલાં ચિત્રોમાંથી ત્રણ તો એક જ વ્યક્તિ (કંચનરાય અમીન)નાં નીકળ્યાં!

તે પૈકી રમણીય સ્થળ અને ખુશનુમા વાતાવરણથી પ્રેરાઈને લેવાયેલું 'ફાગણની મોજ'નું આ સાથે આપેલું ચિત્ર નોંધપાત્ર છે. તેમાં કલાત્મક દૃષ્ટિ તથા આવડત બંને જણાઈ આવે છે. જોકે પાત્ર-ગોઠવણી વિચારપૂર્વક કરી હોત તો આથી વિશેષ સારી થઈ શકી હોત. પાત્રો છે તેથી સામી દિશામાં અને વૃક્ષની નીચે કે નજીક બેઠાં હોત તો ચિત્રને વધુ ઉઠાવ આપી શકાત. ચિત્રનો આગળનો છાયાવાળો ભાગ નકામો છે, તથા કૅમેરા વાંકો હોઈ ઝાડ વાંકું આવ્યું છે. ચિત્ર ઉપર સફેદ લીટી દોરી પ્રમાણે ટ્રિમ કરવાથી ચિત્ર જોરદાર બનશે.

શ્રીદામ ભટ્ટ

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર

અભિનય

૪–સત્ત્વાભિનય

તથા તેની અનુષંગી નૃત્યાદિ કળાઓનો પરિચય આપતી લેખમાળા [૧૭]

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં કરેલા નાટ્યશાસ્ત્રના નિરૂપણનો સરળ પર્યાય આપતી આ લેખમાળા આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણા લાંબા સમયથી રહેલી તેની ખોટને પૂરતી હોઈ, કેવળ તે વિષયમાં રસ લેનારાઓમાં જ નહિ પણ અભ્યાસોત્સુક ઊગતા વાચકોમાં પણ ઘણી આદરપાત્ર નીવડી છે એ સંતોષની વાત છે. ગયા વરસની પેઠે હવેના હપતાઓમાં મુદ્રાઓ વગેરેનાં આલેખનોથી એ ચિત્રિત પણ થશે. નવા વાચકો એનો સંપર્ક ન ચૂકે.

લેખક · યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

અભિનયનો ચોથો અને છેલ્લો પ્રકાર તે સત્ત્વાભિનય. આ અભિનય ચિત્તની વિશિષ્ટ વૃત્તિથી દર્શાવાય છે. સત્ત્વ એ દેહ રૂપ ગણાય છે. બીજી ભાષામાં કહીએ તો સત્ત્વ એટલે શરીર. અને શરીર વગર અભિનય કેવીરીતે સંભવી શકે? આથી સત્ત્વાભિનયનું નાટ્યશાસ્ત્રમાં ઘણું પ્રાધાન્ય છે.

સ્ત્રીભાવ

સ્ત્રીઓની યુવાવસ્થામાં મુખ અને શરીરથી ઉત્પન્ન થતા વિવિધ વિકારો કે સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક ચેષ્ટાઓને સ્ત્રીભાવો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે ત્રણ પ્રકારના છે: અંગજ, સ્વાભાવિકા અને અયત્નજ. તેમાં અંગજના ત્રણ, સ્વાભાવિકાના દસ, અને અયત્નજના સાત ભાવ છે.

અંગજ: અંગથી ઉત્પન્ન થતી સ્ત્રીચેષ્ટાઓ અંગજ કહેવાય છે. તે ત્રણ છે: ભાવ, હાવ અને હેલા. તે પરસ્પરથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. સત્ત્વ કે શરીરથી ભાવ, ભાવથી હાવ અને હાવથી હેલા ઉત્પન્ન થાય છે.

હાવ: સંયોગ સમયમાં સ્ત્રીની સ્વાભાવિક ચેષ્ટા અથવા સામાન્ય અર્થમાં સ્ત્રીની શૃંગારચેષ્ટા તે હાવ.

હેલા: શૃંગારથી ઉત્પન્ન થતા હાવ જ્યારે લલિત અભિનયયુક્ત હોય ત્યારે તેને હેલા કહે છે.

સ્વાભાવિકા: સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થતી સ્ત્રીચેષ્ટાઓને સ્વાભાવિકા કહે છે. તે દસ પ્રકારની છે: (૧) લીલા, (૨) વિલાસ, (૩) વિચ્છિત્ત, (૪) વિભ્રમ, (૫) કિલકિંચિત, (૬) મોટ્ટાયિત, (૭) કુટ્ટમિત, (૮) બિબ્બોક, (૯) લલિત અને (૧૦) વિહૃત.

લીલા: સ્નેહયુક્ત મધુર વાણી તથા શરીર તેમજ અલંકાર વડે પ્રિયજનનું અનુકરણ કરવું તે.

વિભાવ: સખી પ્રત્યેનો કૌતુકાલાપ.

અનુભાવ: પ્રિયનો પરિહાસ. (પોતાના પ્રિયજનના બોલવા ચાલવાનું અનુકરણ કરવું તે.)

વિલાસ: બેસવા, ઊઠવા તથા ચાલવામાં નેત્ર, ભ્રમર તેમજ હાથ વગેરે અંગોની ચેષ્ટાઓ કરવી તે.

વિભાવ: પ્રિયનું દર્શન અને સ્મરણ.

અનુભાવ: પોતાની ઇચ્છા ચતુરાઈપૂર્વક વ્યક્ત કરવી તે.

વિચ્છિત્ત: વસ્ત્રાભૂષણ તેમજ પુષ્પાદિ અલંકારોનું અલ્પ ધારણ કરવા છતાં ઉત્તમ શોભા ધારણ કરે તે.

વિભાવ: સુશૃંગારતા, કુદરતી લાવણ્ય, સૌન્દર્યનો ગર્વ, ઇર્ષા.

અનુભાવ: માન ગુમાવવું, રંજ થવો વગેરે.

વિભ્રમ: મદ, રાગ અને હર્ષથી વાણી, ચેષ્ટા તથા પોષાકની અતિશયતા કરવી તે; અર્થાત્ ન બોલવાની જગ્યાએ બોલવું, ન પહેરવાની જગ્યાએ પહેરવું વગેરે અનુચિત ક્રિયાઓ કરવી તે.

વિભાવ: ધનનો મદ, રાગ, ઉત્કંઠા વગેરે.

અનુભાવ: પ્રિય સખી વગેરેનો પરિહાસ.

કિલકિંચિત: યૌવનના ગર્વથી ઉત્પન્ન થયેલી મનની ચંચળતા.

મોટ્ટાયિત: ઇષ્ટજન વિષેની વાતમાં પોતાનું ધ્યાન નથી એવો અન્ય ચેષ્ટાથી ડોળ કરવો તે.

કુટ્ટમિત: આલિંગન, ચુંબન, સ્તનમર્દન આદિ ક્રિયાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખને દુઃખરૂપ બતાવવું કે સુખમાં દુઃખની ચેષ્ટા કરવી તે.

વિભાવ: પ્રીતિ, ઉત્કંઠા, દંતક્ષત, અધરગ્રહણ વગેરે.

અનુભાવ: શરીર સંકોચી લેવું, ખોટો સિત્કાર કરવો વગેરે.

બિબ્બોક: ઇષ્ટજન પ્રત્યે ઇર્ષ્યા થવાથી તેના પ્રત્યે અનાદર બતાવવો.

વિભાવ: પ્રિયનો અપરાધ.

અનુભાવ: ન ગણકારવું, ધ્યાન ન આપવું વગેરે.

લલિત: સર્વ અંગમાં યથાયોગ્ય કે ઘટિત આભૂષણ ધારણ કરવાં તે.

વિભાવ: પ્રિયને વશ કરવો અને લોકપ્રીતિ મેળવવી.

અનુભાવ: દીપ્તિ, કાન્તિ, ચમત્કૃતિ, શોભા ઈત્યાદિ.

વિહૃત: બોલવાનો વખત આવે ત્યારે સ્વભાવથી કે વિઘ્નથી ન બોલી શકાય તે.

અયત્નજ: અયત્નજ સ્ત્રીભાવો સાત છે: (૧) શોભા, (૨) કાન્તિ, (૩) દીપ્તિ, (૪) માધુર્ય, (૫) ધૈર્ય, (૬) પ્રાગલ્ભ્ય અને (૭) ઔદાર્ય.

શોભા: સરસતા, સુરેખતા, લાવણ્ય.

કાન્તિ: કામોદ્દીપનવાળી અપૂર્વ શોભા.

દીપ્તિ: અતિ વિસ્તૃત કાન્તિ.

માધુર્ય: અતિ રમણીય દીપ્તિ.

ધૈર્ય: સર્વ અવસ્થામાં અચંચલ સ્વાભાવિક ચિત્તવૃત્તિ.

પ્રાગલ્ભ્ય: રતિપ્રયોગ કે કામક્રીડામાં અસંકોચ અને નિર્ભયતા.

ઔદાર્ય: સર્વ અવસ્થામાં વિનયશીલતા.

પુરુષભાવ

સ્ત્રીની જેમ પુરુષના સ્વાભાવિક શારીરિક ભાવો આઠ છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) શોભા, (૨) વિલાસ, (૩) માધુર્ય, (૪) સ્થૈર્ય, (૫) ગાંભીર્ય, (૬) લલિત, (૭) ઔદાર્ય અને (૮) તેજ.

શોભા: દક્ષતા, શૌર્ય, ઉત્સાહ, ઉત્તમની સ્પર્ધા.

વિલાસ: ધીરત્વ પ્રવર્તાવનારી દૃષ્ટિ, ધીરોદાત્ત ગતિ, મંદ હાસયુક્ત વાણી.

માધુર્ય: ઘણા વિકારહેતુ છતાં અન્ય કાર્યમાં જોડાઈ રહેવું તે.

સ્થૈર્ય: અન્ય પ્રયોજનથી પોતાના નિશ્ચિત ધર્મ, કાર્ય અને ધ્યેયથી ચલિત ન થવું તે.

ગાંભીર્ય: ક્રોધ, દર્પ કે ભય વગેરેમાં તેમજ સુખદુઃખમાં ચહેરાનો ભાવ ફરે નહિ તે.

લલિત: જેની વાણી, ચેષ્ટા વગેરે સ્વભાવથી જ સુકુમાર હોય તે.

ઔદાર્ય: સર્વ પ્રત્યે પોતાના પુત્ર જેવો જ ઉદાર વર્તાવ, પ્રિયવાણી દાન ઇત્યાદિ.

તેજ: શત્રુ, અપમાન ઇત્યાદિ ને મરણ સમય પણ સહી ન શ
ક

Our Friends Abroad

જગતસેવક સાથેના
પત્રમિત્ર
વિભાગ

[પત્ર મેળવનાર - સુરેશ રસિકલાલ દેસાઈ, ૧૪૬૦, ગામુનાયકની પોળ, કાળુપુર, અમદાવાદ]

Theo Kittel
Staatl. gepr. Dolmetscher
Kaarster Strasse 103 22a Neuss Rhld.
Nord Rheinland Brit. Zone (GERMANY)
27th October 1947

મારા પ્યારા નાનકડા મિત્ર,

અઠવાડિયા પર મળેલો તમારો અત્યંત સુંદર પત્ર માટે ઘણો આભાર. એમાં તમારા તરફથી જે નમૂનાનું મળ્યું તેથી મને ખૂબ આનંદ થયો. તમારી સાથે પત્રવ્યવહાર કરતાં મને ખુશી થાય છે કારણકે તમે સાચું જ કહો છો તેમ—હું હિંદ વિષે બહુ જ થોડું જાણું છું.

આગળ કાંઈ લખતા પહેલાં હું મારી ઓળખ આપું છું. ૨૧ વર્ષની વયનો, ૫ ફૂટ ૭ ઇંચ ઊંચાઈનો ને જરા ગોળમટોળ બાંધાનો યુવક છું. મારી આંખો આસમાની અને વાળ ખુલતા છે. પણ ખાસ કહેવા જેવી વાત તો એ છે કે મને ઘણી સખત દાઢી ઊગે છે, જે રોજ સવારે મારે કરવી પડે છે. એ એક આપદા સિવાય બીજી કોઈ વિશિષ્ટતા મારે નથી. સંગીત, પૌરાણિક અને લોકસાહિત્ય, કુદરત, બાગબાની અને ફૂલોની કળા, લાંબી રખડપટ્ટી, વિવિધ ભાષાઓ અને સ્ટિકિટસંગ્રહ એ મારા ખાસ શોખ છે. સાચું કહું તો દરેક સુંદર વિષયમાં મને રસ પડે છે. પણ એ સૌમાં મારી મનભાતી પ્રવૃત્તિ તો સંગીત જ. ૧૯૪૦થી તો અમારા દેવળમાં હું જ વાજિંત્ર વગાડું છું (હું રોમન કૅથલિક છું) વળી હું પીઆનો, હાર્મોનિયમ અને વાયોલિન પણ વગાડું છું. ખાસ કરીને અંતિમ મધ્યયુગના સંગીતશાસ્ત્રીઓ મને પ્રિય છે. પ્રાથમિક મધ્યમ શાળામાં ૯ વર્ષ ભણીને તેનું લીવિંગ સર્ટિફિકેટ મેળવ્યા પછી મેં ડ્યુસેલ્ડૉર્ફ શહેરની ઇન્ટરપ્રિટર્સ ટ્રેનિંગ કૉલેજ (દુભાષિયા-વિદ્યાની અધ્યાપન શાળા)-ભાષાઓનો અભ્યાસક્રમ લઈ અંગ્રેજી, જર્મન તથા અંગ્રેજી લઘુલીપિ, અર્થશાસ્ત્ર, કાયદો અને વાણિજ્યને લગતો પત્રવ્યવહાર એ વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો ને ટ્રાન્સલેટરની તથા ઇન્ટરપ્રિટરની પરીક્ષાઓ પાસ કરી. એમાં પાસ થવું એ ખરેખર કપરું કામ હતું. હાલ હું એક અંગ્રેજ યુનિટમાં કામ કરું છું અને સારો એવો પગાર મેળવું છું.

વાતવાતમાં કહી દઉં કે હું એકનો એક પુત્ર હોવાથી કંઈક લાડે ચડાવેલો છું. મારા પિતાજી એક વીમા કંપનીમાં હિસાબનીશ છે. તે, મારાં બા તથા બીજાં બધાં સગાવહાલાંઓ ઉત્તર સાઇલેસિયામાં જન્મ્યાં છે અને બધાં ઉચ્ચ ઘરાણાનાં સાઇલેસિયનો છે. પણ યુદ્ધોત્તર ભયાનક પરિસ્થિતિને કારણે એ બધાં નિર્વાસિત બની ગયાં. એ પ્રસંગે મેં મારા ૭૦ વર્ષના દાદાને ગુમાવ્યા; અને હિટલરના 'એસ. એસ.' સૈનિક દળે મારાં દાદીમાને દેશમાંથી ૩૫ માઈલ ઉઘાડપગી કરવાથી તે તેમાં મૃત્યુ પામ્યાં. પણ આ બધી વિગતો આપીને હું તમને કંટાળો નહિ આપું.

પ્યારા દોસ્ત, પરદેશોમાંથી મારા પર કેટલા યે કાગળો આવ્યા છે, પણ હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે તે સર્વમાં બીજો કોઈ કાગળ તમારા પત્ર જેટલો રસ પડે તેવો નહોતો. ખાસ કરીને તો તમે હિંદના સ્વાતંત્ર્યદિનનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં મને ઘણો જ રસ પડ્યો. આજે અમે પરતંત્ર પ્રજા તરીકે તમારો દેશભરમાંનો એ ઉત્સવ દૂરેથી સમજી શકીએ છીએ. એ બહુ દુઃખની વાત છે કે તમારા બે વિભાગોના મતભેદનું નિરાકરણ થઈ શક્યું નથી. એકરાગ એ જ કોઈપણ પ્રજામાં ઐક્ય ધરતું છે.

જર્મનીની આજની સ્થિતિ ઘણી ભયાનક છે. દેશ ચાર વિભાગોમાં—રશિયન, અમેરિકન, ફ્રેન્ચ અને બ્રિટિશ ઝોન—માં વહેંચાઈ ગએલો હોવાથી અહીં આર્થિક કે રાજકીય કોઈ વાતની એકસૂત્રતા નથી. થોડા વખત પહેલાં બ્રિટિશ અને અમેરિકન વિભાગોનું જોડાણ થઈ ગયું હતું. પણ તેથી યે કોઈ જીવ જેવી સુવિધા થઈ નહોતી. કેટલી યે વસ્તુ મેળવવા માટે લોકોને આજે લાંબીલાંબી હારમાં ઊભા રહેવું પડે છે. વળી ગયા ઉનાળામાં ગરમીનું એક લાંબું મોજું આવી ગયું, જેથી અમારાં બધાં ખેતરો સુકાઈ ગયાં અને શાકભાજી પણ બળી ગઈ. રાપબંધીમાં અહીં અનાજ એટલું ઓછું અપાય છે કે કાળાબજાર-માંથી વસ્તુઓ ખરીદ્યા સિવાય કોઈપણ માણસ જીવન ટકાવી જ શકે નહિ; અને કાળાબજારમાં પાછા ભાવ એટલા ઊંચા છે કે હું મારા સમગ્ર માસિક પગાર (૪૫૦ માર્કસ) વડે માત્ર ૧ાા રતલ માખણ જ ખરીદી શકું! શું આ અસહ્ય નથી? ઉપરાંત, અમારી પાસે બળતણ પણ નથી. અમે રૂહર જેવા પ્રદેશની સીમા ઉપર વસતાં હોવા છતાં પણ જર્મનીના બીજા લોકો જેટલા જ અમે પણ દરિદ્રી છીએ. અમારું નીઉસ ગામ રૂહરની પ્રખ્યાત કોલસાની ખાણોના મુખ્ય કેન્દ્રના સીમાડા ઉપર જ આવેલું છે. યુદ્ધોત્તર સંજોગોને કારણે ઉત્તર સાઈલેસિયામાં આવેલું બીજું એક કોલસાનું કેંદ્ર અમે ગુમાવ્યું છે, જે ખોટ અમારે માટે ઘણી ભયંકર છે. પૂર્વ સાઈલેસિયા અને રૂહર જિલ્લો એ બે તો જર્મનીનાં મુખ્ય ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો હતાં. પણ આજે તો એકલા રૂહરમાંથી જ કોલસો બહાર મોકલાય છે.

તમે હિટલર વિષેના મારા વિચારો પૂછ્યા છે. હું માનું છું કે જર્મનીનું ઐક્ય એ તેની કામના હતી: પણ તે પોતાનો એ હેતુ પાર પાડવા બીજા દેશો સાથે તેમજ પોતાની પ્રજા સાથે પણ જે જોહુકમ, દગા અને અવિચારીપણે વર્ત્યો તેને કારણે તેને નિષ્ફળતા મળી. ઊડીને આભ લગી પહોંચવાનું ગાંડપણ જ તેને વળગ્યું હતું એમાં સંશય જ નથી. અને એનો આ જ દુરાગ્રહ જર્મનીના રાજકીય, આર્થિક તથા માનસિક એવા ત્રિવિધ સંપૂર્ણ વિનાશ તરફ દોરી ગયો. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરો જ્યારે પાટનગર બર્લિન તરફ ધસ્યાં આવતાં હતાં ત્યારે, જે પ્રજાનો પોતે નેતા હતો તેને એકલી વિસારી મૂકી અને પોતાની જવાબદારીમાંથી છટકી જવા માટે, જર્મનોને તેના નસીબ પર છોડી દઈ પોતે ગોળી ખાઈ આપઘાત કર્યો. પણ આથી અમને એક સારો ધડો મળ્યો કે ભવિષ્યમાં હવે કોઈ પરદેશીને જર્મનીના નેતા તરીકે ચૂંટવા નહિ. તમે તો કદાચ જાણતા હશો કે હિટલર ઑસ્ટ્રિયન નાગરિક હતો, હેસ ઇજિપ્શિયન હતો, વગેરે વગેરે. અમારા એ નેતા વિષે કંઈ સારું હું તમને લખી શકતો નથી. એ અતિ શોચનીય છે. ખરેખર જર્મનોએ હિટલર માટે તો શરમાવું જોઈએ. પરંતુ કેટલાક એવા પણ માણસો હજી છે કે જેઓ માને છે કે પોતે અમારા મામુલો કરતાં વધુ સારો છે. પણ તેનો નિર્ણય તો દરેક વ્યક્તિ પર છોડી દેવો જોઈએ. બેશક, હિટલરે જર્મનીમાં જે લાંબા મોટરમાર્ગ બાંધ્યા એ તો એનું એક અસાધારણ કાર્ય હતું. પણ જેની તેણે ક્રૂરતા અજમાવવા માંડી, અને દેશના મુખ્ય સંપ્રદાય જે ધર્મ તેને બાજુ પર મૂકી દીધો તથા 'કૉન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પ' જેવાં નર્ક સર્જ્યાં એમાં તો એણે પોતાની જાતને ગુનેગાર જ બનાવી દીધી.

યુનિવર્સિટીની બાબતમાં જણાવવાનું કે જર્મનીમાં એ છ કોર્ડની

સંગીત, સંગીત, ફોટોગ્રાફી, ચિત્રકળા; (પત્રવ્યવહાર અંગ્રેજીમાં); (૪૮૧) લક્ષ્મીદાસ તુલસીદાસ, ઠે. તુલસીદાસ નરસીદાસ કરાંચીવાળા, જામનગર પ્લૉટ, શેરી નં. ૮, પંચશ્રી સાહેબના બાજુમાં, રાજકોટ—૧૬, ટિકિટસંગ્રહ, વિજ્ઞાન; (૪૮૨) જગદીશ હીનુભાઈ મહેતા, ઠે. હીનુભાઈ ચંદુલાલ મહેતા, ૧૭૭૩ દેસાઈ પોળ, ખાડિયા, અમદાવાદ—૧૯, ફોટોગ્રાફી, સંગીત, વ્યાયામ, કાંતવું; (૪૮૩) ચંદ્રકાન્ત એચ. ઠાકર, ચંદ્રજ્યોતિ બિલ્ડિંગ, ગોકળ રોડ, ઘાટકોપર, મુંબાઈ—૧૮, ટિકિટસંગ્રહ, વાચન; (૪૮૪) વિજયેન્દ્ર પીતાંબરલાલ પરેલ, તખ્તેશ-બ્લૉક, ગાધેકવાડી, ભાવનગર—૧૭, સિક્કાસંગ્રહ; (૪૮૫) બાબુલાલ મોતીલાલ શાહ, ઠે. મોહનલાલ મોતીલાલ, ગાંધી બજાર, કોસંબા(જી. સુરત)—૧૫, તરવું, ક્રિકેટ, દેશી રમતો; (૪૮૬) શશીકાન્ત વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી, ઠે. વિઠ્ઠલદાસ દરજીવનદાસ, ટ્રેનીંગ સી.પી.આઈ. રાજકોટ સદર—૧૭, હસ્તલિખિત માસિકો, ચિત્રકળા, દેશી રમતો; (૪૮૭) કનુભાઈ એમ. શાહ, ખત્રીવાડ, બાલાસિનોર (વાયા આણંદ)—૧૮, ચિત્રકળા, ફોટોગ્રાફી, પત્રકારત્વ; (૪૮૮) પ્રવીણચન્દ્ર મગનલાલ મહેતા, ઠે. મગનલાલ કેશવલાલ મહેતા, કુંજગલી, પાલણપુર—૧૪, ટિકિટસંગ્રહ, ચિત્રકળા; (૪૮૯) કનક કે. બબલા, પો. ઑ. નં. ૪૩, મોમ્બાસા (બી. ઇ. એ.)—૧૬, ટિકિટસંગ્રહ, સંગીત, ચિત્રકળા; (૪૯૦) પ્રવીણચન્દ્ર રતીલાલ શાહ, ૧૨૭૭ શામળાની પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ— ૧૫, ફોટોગ્રાફી, ટિકિટસંગ્રહ; (૪૯૧) બળવંત એમ. ત્રિવેદી, બંડેરીવાડા, બાલાસિનોર —૧૮, પ્રવાસ, વ્યાયામ, હસ્તલિખિત માસિક; (૪૯૨) મંજુલાબેન વલ્લભદાસ માધવાણી, ૨૩ ડોંગર સી રોડ, મલબાર હિલ, મુંબાઈ —૧૫, ટિકિટસંગ્રહ, મેચબૉક્સસંગ્રહ; (૪૯૩) અખ્તરગોરી, ઠે એવરેસ્ટ ટ્રેડર્સ, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ—૨૫, સાહિત્ય, ફોટોગ્રાફી, સિક્કાસંગ્રહ, શૂટિંગ; (૪૯૪) લલિત શેઠ, ઠે. તુલસીદાસ પરમાનંદ, મોરીસન રોડ, પોરબંદર—૧૨, ક્રિકેટ, પ્રવાસ; (૪૯૫) બાલાલ મોહનલાલ શાહ, ખડાયતા છાત્રાલય, મોડાસા, વાયા નડિયાદ (બી.પી.રેલ્વે.)—૧૮, ટિકિટસંગ્રહ, ફોટોગ્રાફી, ક્રિકેટ; (૪૯૬) સમુખરાય કરસનજી શાહ, સંઘવી શેરી, વાંકાનેર (કાઠિયાવાડ) —૧૬, ટિકિટસંગ્રહ, સાહિત્ય; (૪૯૭) દયારામ કા. મહેતા, ઠે. મરેકા બાલાશ્રમ, મરેકા-કચ્છ,—૧૭, ટિકિટ-મૅચબૉક્સસંગ્રહ; (૪૯૮) રજનીકાન્ત મણિલાલ જોશી, ઠે. હેડ માસ્તર, બોટાદ હાઇ સ્કૂલ, બોટાદ (કાઠિયાવાડ)—૧૩, તરવું; (૪૯૯) જયંતકુમાર દેસાઈવાલા, ત્રીજે બંગલો, ખોલી નં. ૨૬, બુકસેલર કૉલોની, સાન્તાક્રુઝ-મુંબાઈ—૧૮, પત્રકારત્વ, સાહિત્ય; (૫૦૦) પ્રવીણચંદ્ર ગોરધનદાસ મણસાળી, ગોરધનદાસ છોટાભાઈ, નવા નાગરવાડા, પોરબંદર—૧૬, ટિકિટસંગ્રહ, ફોટોગ્રાફી, વ્યાયામ; (૫૦૧) મોરારભાઈ દયાળજી પટેલ, દોલા ફળીઆ, મટવાડ, તા. જલાલપુર (જિ. સુરત) ૨૦—ટિકિટસંગ્રહ; (૫૦૨) લાલભાઈ બી. ઇટવાલા, દેસાઈ રોડ, બીલીમોરા,—૨૩, ટિકિટસંગ્રહ, સિક્કાસંગ્રહ; (૫૦૩) પુરુષોત્તમ છોટાલાલ અમીન, શિક્ષક ધી એ. વી. સ્કૂલ, ગોઝારિયા (ઉ. ગુજરાત)—૨૩, વ્યાયામ, વૉલીબૉલ, વૈદક; (૫૦૪) કનુભાઈ ઓચ્છવલાલ ગાંધી, બી. કોમ્., બૅંક ઑવ્ બરોડા લિ., વીસા (ઉ. ગુજરાત)—૨૮, સંગીત, ટિકિટસંગ્રહ, (૫૦૫) રસિકચન્દ્ર જી. અમીન, પો. બો. ૨૪, કિલિન્દિની (Killindini)-મોમ્બાસા (પૂર્વ આફ્રિકા)—ટિકિટસંગ્રહ, સિક્કાસંગ્રહ, ફોટોગ્રાફી, રમતો; (૫૦૬) ચિમનભાઈ પટેલ ઠે. એમ. જી. પટેલ, એન્જિનિયર, રેવાંડ બંગલો, કડી (ઉ. ગુજરાત)—૧૯, ટિકિટસંગ્રહ, સિક્કાસંગ્રહ; (૫૦૮) જમીયતદાસ તુલસીદાસ ગાંધી, ગિરાન રોડ, પોરબંદર—૧૭, ફોટોગ્રાફી ક્રિકેટ; (૫૦૯) કાંતિલાલ રણછોડદાસ છાટબાર, ૮-૧૨ બારેકર લેન, કૅન્ડ્રસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ-૨—૨૧, ફોટોગ્રાફી, ચિત્રકલા, પ્રવાસ; (૫૧૦) રામદાસ મોરારજી તલાટી, ૮-૧૨ બારેકર મકી, લાલજી મંદિર સામે, ભુલેશ્વર, મુંબાઇ-૨—૨૨, ફોટોગ્રાફી; (૫૧૧) મોહન શાહ આગરવાપાળા, મુ. આગરવા, પો-ડાકોર, (જી. ખેડા) —૨૧, દોડવું, રોજનીશી લખવી; (૫૧૨) પ્રવીણકુમાર શાહ, મથુરાલાલ છોટાલાલ શાહ જ્વેલર, કડીઆકડી, નવી મંડાઈ, ખંભાત(જી. ખેડા)—૨૦, ટિકિટસંગ્રહ, મહાન પુરુષોના ફોટા તથા સ્વાક્ષરીનો સંગ્રહ; (૫૧૩) કાન્તિલાલ એમ. કાપડિયા, ટાવર રોડ, ઝમડીઆ, વાયા અંકલેશ્વર, (રાજપીપળા સ્ટેટ)—૧૬, ક્રિકેટ, સંગીત, ટિકિટસંગ્રહ; (૫૧૪) પદ્મકાંત ગિરધરલાલ, દરબાર રોડ, ઝમડીઆ, વાયા અંકલેશ્વર, (રાજપીપળા સ્ટેટ)—૨૦, સંગીત, ટિકિટસંગ્રહ; (૫૧૫) એ.એ. આગમનગીનાલેન, રાંદેર(જી-સુરત)-૧૮, ટિકિટસંગ્રહ, સાહિત્ય.

પરદેશનાં પત્રમિત્રોનાં સરનામાં

(1) Cyril B. Alwatura, Kuruwita Ceylon—20, Reading, hiking, correspondence; (2) Miss Merle Williams, 110 Kotahena street, Kotahena, Colombo, Ceylon—16, Stamps, film, stars: (કે: રમણિક માધવાણી); (3) Kobina Daniel Gurra, Sekondi, Gold coast (B. W. Africa); (કે. વસંતકુમાર જસાણી).

ચેકોસ્લોવેકિયાનાં સરનામાં

આ નીચેનાં બધાં સરનામાં ચેકોસ્લોવાકિયાનાં છે, એટલે પત્રવ્યવહાર કરનારે દરેક ગામના નામને છેડે Chechoslovakia એ શબ્દ ઉમેરી લેવો. આ જ દેશનાં બીજાં વધુ સરનામાં આવતે અંકે.

(1) Vladimir Skutina, Bystrina Str. 180, Prague xvi-Radlice,—Sex: Boy, Age: 17, Hobbey: Scouting, tennis; (2) Radmila Kaspuova, Slovanska Kolej, *Mesice u Prahy, Prague—Girl-17;* (3) Dagmar Hamsi Kova, English College, Misice, Near Prague—Girl-17, Indian life; (4) Slovka Pavlikova, Sokolska ii, Praha ii—Man-22, Indian life; (5) Vlada Richr, Ostrov Karlovy Vary, Vam Repuliky 8,—Man-24, Indian life; (6) Karel Picka, Kamenice Nad Lipou, *Vackova 107,—Man-24, Indian life; (7) Dagmar* *Pelantova, Wachterlova 16, Prague xix—Girl-17,* Sports, politics, cultural life; (8) Zdenek Vacata, Na dolinch 29, Praha-Podoli—Boy, 19, Indian life; (9) Miloslav Krupicka, Stará Role, 42, u Karlovych Varu, Prague—Boy, 19-Stamps, Youth organisations, (10) Frantisek Rynes, Obchodni akademie, České Budejovice—Boy-19, Indian life; (11) Sona Apfelbe Kova, *Praha xiii Pripotocni c 23 Prague xiii—Girl-17,* Indian life, books; (12) Galina Kolomietzova, ul 1 Listopadu no. 14, Praha xiv—Girl-17 Books, present day questions. (ફકસેખ: કૃષ્ણવદન જેટલી).

૨૩ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮)

આપણી વનસ્પતિ ૧૧

શીમળો

ઉપરઃ શીમળાનાં પાન, કળી તથા ફૂલ, જમણી બાજુઃ શીમળાનું ફળ, તથા તેની ઉપર ફાટેલું ફળ બીજ સાથે

આ વૃક્ષ તો હિંદમાં ઘણા જૂના કાળથી જાણીતું છે. આપણાં પુરાણો તથા જૂના સાહિત્યમાં 'શાલ્મલી' વૃક્ષનું જે વર્ણન આવે છે તે આ શીમળો જ. મહાભારતમાં શાલ્મલી વિષે ઉલ્લેખ છે કે પિતામહે પૃથ્વીનું સર્જન કર્યા પછી શાલ્મલી વૃક્ષ નીચે આરામ લીધો હતો. શીમળાને સંસ્કૃતમાં શાલ્મલી, મરાઠીમાં સાવર અથવા કાંટેસાવર અને અંગ્રેજીમાં 'સિલ્ક-કૉટન ટ્રી' (Silk-Cotton Tree) કહે છે. શીમળાના વૃક્ષમાં યમનો નિવાસ હોય છે એવી લોકમાન્યતા હોઈ તેને 'યમદ્રુમ' પણ કહે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ બૉમ્બૅક્સ મલબેરીકમ (Bombax malabaricum D. C.)

એનું ઉત્પત્તિસ્થાન હિંદ, બ્રહ્મદેશ, સિલોન, સુનાન, કોચીન, ચીન, સીઆમ, જાવા, સુમાત્રા, ક્વીન્સલૅન્ડ ને ઉત્તર ઑસ્ટ્રેલિયા. હિંદમાં તો તે બધે જ જોવામાં આવે છે. વાયવ્ય હિમાલયમાં તે ૩૫૦૦ થી ૬૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ પણ ઊગે છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં આ વૃક્ષ વધુ પ્રમાણમાં કોંકણમાં દેખાય છે; બીજે બધે સામાન્ય થાય છે.

શીમળાનું ઝાડ બહુ ઊંચું અને વિસ્તારવાળું થાય છે. તેનું થડ સીધું ઊંચું ઊગે છે અને તેની લાંબી શાખાઓ આજુબાજુ ચોમેર ફેલાય છે. થડ અને તેની લાંબી શાખાઓ પર પહોળી બેઠકવાળા શંકુ આકારના કઠણ અણીદાર કાંટા હોય છે. શીમળાના પાન સંયુક્ત, લીસાં અને મોટાં હોય છે. દરેક પાનને ૮ ઇંચ લાંબી દાંડી હોય છે અને તે પર ૩ થી ૭ નાનાં પાંદડાં આવેલાં હોય છે. આ નાનાં પર્ણો ૩ થી ૭ ઇંચ લાંબાં, ૧ થી ૧½ ઇંચ નાની દાંડીવાળાં હોય છે અને તેનો દાંડી આગળનો સાંકડો ભાગ વચમાં પહોળો થતો જઈ ફરી ટોચે સાંકડો થતો લાંબી અણીવાળો બને છે. આ નાનાં પાંદડાં સંયુક્ત પાનની મુખ્ય દાંડી ઉપર હાથની આંગળીઓની માફક ગોઠવાયેલાં હોય છે. શિયાળામાં બધાં પાન પાકીને ખરી પડે છે.

શીમળાનાં ફૂલોનો ઉદ્ભવકાળ જાન્યુઆરીથી માર્ચ માસ. શરૂઆતમાં ફીરોઝ્બર માસમાં લીલી પરંતુ પાછળથી ઘેરી ભૂરી મોટી કળીઓ વૃક્ષ પર દેખા દે છે. પણ જાન્યુઆરી ઉઘડતાં તો આ કળીઓ પૂર બહારમાં ખીલી ઊઠે છે, અને જેમ જેમ વસંત ઋતુ આવતી જાય છે તેમ તેમ આખું વૃક્ષ મોટાં, સુંદર, ઘેરાં લાલ ફૂલોથી ભરાઈ જાય છે. ફૂલોના આ ઉદ્ભવ વખતે વૃક્ષ તદ્દન પાનરહિત હોય છે, એટલે એ વેળાએ કેવળ ફૂલોથી ઊભરાતા શીમળાનો દેખાવ ખૂબ સુંદર લાગે છે. અને ઘણે દૂરથી તો લાલ નિશાનનું દૃશ્ય આપતા એ વૃક્ષો જાણે ઋતુરાજ વસંતનાં ક્રીડાસ્થાન હોય એવાં શોભી રહે છે. નાના પ્યાલાના આકારનાં શીમળાના આ ફૂલો ગુચ્છાબંધ અને મબલખ પ્રમાણે ઊગે છે અને તે શાખાઓને છેક છેડે આવેલાં હોય છે. દરેક ફૂલને નાની જાડી દાંડી હોય છે.

એપ્રિલ–મે માસ આવતા એ ફૂલમાંથી ૪ થી ૫ ઇંચ લાંબું શીમળાનું ફળ પ્રગટે છે. તે કાળું ભૂરું તથા આકારમાં ઇંડા જેવું લંબગોળ થાય છે અને તેમાં રેશમી કપાસથી વીંટાએલાં સંખ્યાબંધ ઘેરાં ભૂરાં બીજ હોય છે. સામાન્ય રીતે ફળ ઝાડ પર હોય છે ત્યારે જ પાકું થતાં ઊઘડે છે અને તેમાં રહેલાં રૂ વાળાં બીજ પવનના સ્પર્શથી બહાર નીકળી હવામાં ઊડવા માંડે છે. કેટલીક વખત ફળ વૃક્ષ પરથી નીચે જમીન પર પડ્યા પછી ઊઘડે છે. બીજ રૂવાંટીવાળાં હોઈ પવનથી સહેલાઈથી હવામાં ખૂબ ઊંચે સુધી આમતેમ ઊડતાં દૂરદૂર જઈને પડે છે; અને કેટલાંક બીજ તો આવી રીતે હવામાં ઊડતાં ઊડતાં ડુંગરાઓ અને પર્વતો પર જઈ પડી ત્યાં ઊગે છે અને આ રીતે ત્યાં પણ શીમળાનો વિસ્તાર થાય છે. શીમળાના બીજનું વિમાન માફક ઊડવાનું આ ઉડ્ડયન ખૂબ રમણીય દેખાવ આપે છે. બીજ વડે વૃક્ષનો વિસ્તાર કરવા કુદરતે કેવી લીલા કરી છે! બીજ ઉપરાંત શીમળો દાબ–કલમથી પણ ઊગે છે.

પ્રાચીન કાળથી આપણું પરિચિત આ વૃક્ષ ખૂબ ઉપયોગી વનસ્પતિ છે. તેમાંથી ગુંદર નીકળે છે, જે બજારમાં મોચરસના નામથી વેચાય છે. તેનો આયુર્વેદમાં ઔષધ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. યુનાનીમાં તેને ખુરમા કહે છે. આ મોચરસને ઘણી લોકો સોપારીના ફૂલ કહે છે, પરંતુ આ ભૂલ છે. મોચરસ તો શીમળાનો ગુંદર છે અને આ ગુંદરમાં ટૅનિક તથા ગૅલિક ઍસિડ હોય છે. દિલ્હી-આગ્રા બાજુ કોઈ વેળા ઢોરને ઝાડા પડતાં હોય તો મટાડવા માટે શીમળાની તાજી ગુંદરવાળી છાલનો ઉપયોગ કરે છે. શીમળાની અંદરની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે તે દોરી દોરડાં બનાવવામાં વપરાય છે. તેનાં બીજ સાથેનો જે રેશમી રૂ જેવો પદાર્થ મળે છે તે તો ખૂબ જાણીતો અને માનીતો છે. તેના તાર ટૂંકા હોઈ વણી શકાતા નથી, પણ તે ખૂબ સુંવાળા હોઈ ગાદી, ગાદલાં, તકિયા, ઓશીકાં, રજાઈઓ વગેરે ભરવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. [શીમળાને મળતું, તેના જ વર્ગનું, એક બીજું વૃક્ષ છે જેને આપણે સફેદ શીમળો કહીએ છીએ અને મરાઠીમાં પાંઢરી સાવર તથા અંગ્રેજીમાં 'કપોક' વૃક્ષ તરીકે ઓળખાય છે. તેને સફેદ ફૂલ આવે છે. તેનું સુંવાળું રૂ 'કપોક' નામથી ઓળખાય છે. તેનો ઉપયોગ બહુ મોટા પ્રમાણમાં ગાદી, ગાદલાં, તકિયા, ઓશીકાં, રજાઈઓ તથા બીજી સુંવાળાં સાધનો બનાવવામાં થાય છે. આ રૂ પણ હિંદમાંથી યુરોપ જાય છે.]

શીમળાનું લાકડું સફેદ, પોચું, હલકું ને વજનમાં હલકું હોય છે. એના એક ઘન ફૂટનું વજન ... હોય છે ...

ઓછ ઉપાડવામાં શીગળાના પાટિયાં બના-
બનાવવા માટે બહુ મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. બ્રહ્મદેશમાં તેનો ઉપયોગ મૃતદેહને રાખવા માટેની પેટીઓ, બારણાં અને ખોખાં બનાવવામાં થાય છે. જૈનબમાં તે કૂવાનાં ચક્કર, પાણીની ગરનાળો, પીપો વગેરે બનાવવામાં વપરાય છે. કાંગરા અને કુસુફ્રાઇમાં શીગળાનું લાકડું તલવારનાં મ્યાન બનાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

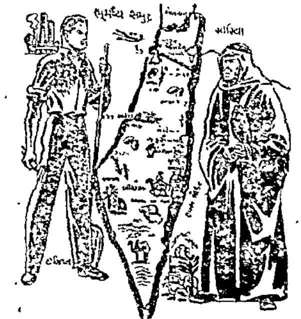
શીગળાનાં ... છે. બ્રહ્મદેશમાં તેનાં ફૂલ (ખાસ કરીને વગર)નું શાક બનાવાય છે અને તેનાં પાન તથા ડાંખળાં ઢોર માટે ચારા તરીકે વપરાય છે. શીગળાનો દરેક ભાગ — બીજ, ફળ, ફૂલ, મૂળ અને છાલ આયુર્વેદમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. યુનાની ડૉક્ટરો ફક્ત તેના ગુંદરને જ ઉપયોગમાં લે છે. શીગળાનું મૂળ પ્રમેહ તથા મરડામાં વપરાય છે. તેનાં પાનને વાટી ગમડાં

જાય છે. તેનો પૌષ્ટિક તરીકે ઉપયોગ થાય છે. તેના ચૂર્ણને દૂધ સાથે શક્તિ આપવામાં આવે છે. કેટલાક લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે શીગળાનાં ફૂલ તથા ફળમાં સર્પ તથા વીંછીના દંશના વિનાશક ગુણો રહેલા છે; પરંતુ કાયસ ને સ્વરકરે પ્રયોગ કરીને તે એ રીતે બિનઅસરકારક હોવાનું સાબિત કર્યું છે.

પૅલેસ્ટાઈન

યુરોપ, એશિયા ને આફ્રિકા એ ત્રણે ખંડોના સરહદ સંગમ રૂપે તેમની વચ્ચે આવી રહેલો આ નાનકડો દેશ આજે જગતની ચિંતા ને ચર્ચાનો વિષય બન્યો છે. લગભગ ૧૫૦ માઈલ લાંબા ને ૬૦ માઈલ પહોળા એવા દસ હજાર ચોરસ માઈલના આ પ્રદેશની વસતિ તો આપણા મુંબઈ શહેર કરતાં યે ઓછી–૧૯ લાખની છે.

છતાં આ નાનકડા દેશમાં છેક પ્રાચીન કાળથી જ મોટાંમોટાં યુદ્ધો તથા અસાધારણ બનાવો બનતા આવ્યા છે. ત્રણ ધર્મ–યહૂદી ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામ–નું તે ઉદ્ભવ અને સંવર્ધનસ્થાન છે. ઈ. પૂર્વે ૧૪૦૦ની સાલમાં જોશુઆના નેતૃત્વ નીચે ઇજિપ્તમાંથી યહૂદીઓ સૌ પહેલા આ દેશમાં આવ્યા અને પોતાનો અતિ પ્રાચીન ધર્મ તેમણે ત્યાં પ્રસ્થાપ્યો. ત્યાર પછી ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો અને ઈ. ૫૦ ની સાલમાં રોમનોએ પૅલેસ્ટાઈન જીતી લીધું. આ હાર પછી ઘણાખરા યહૂદી લોકો પોતાનો આ પિતૃદેશ છોડીને આખા જગતમાં ઠેકઠેકાણે વિખરાઈ ગયા. હવે તેમનો 'પોતાનો' કહેવા જેવો કોઈ દેશ રહ્યો નહિ. ત્યાર પછી આવ્યા મુસલમાન આરબો. સાતમી સદીમાં ઈસ્લામનો ઉદ્ભવ થયો ને આરબોના ધાડાંઓએ પૅલેસ્ટાઈનને પાદાક્રાન્ત કરી જીતી લીધું. તેમના તરફથી ખ્રિસ્તી ધર્મને થતી

સતત પજવણી અને જુલમને કારણે પૅલેસ્ટાઈનમાં મોટાં ધર્મયુદ્ધો થયાં જેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની જીત થઈ. પણ ફરી ઈ. ૧૨૯૧ માં આરબોએ આખું પૅલેસ્ટાઈન જીતી લીધું. ત્રણ સદી પછી તુર્કસ્તાને તેના પર કબજો જમાવ્યો, જે છેક પહેલા વિશ્વયુદ્ધ સુધી ચાલુ રહ્યો.

પહેલા વિશ્વ યુદ્ધમાં જર્મની પક્ષે રહેલા તુર્કસ્તાનની હાર થયા પછી 'મૅન્ડેટના ધોરણ' હેઠળ બ્રિટનનું વર્ચસ્વ આ તથા પાસેના બીજા આરબ દેશો પર સ્થપાયું. બ્રિટનને માટે પૅલેસ્ટાઈન એ બહુ મોકાનું સ્થાન હતું કારણ કે હિંદુસ્તાન તથા પોતાનાં બીજાં સામ્રાજ્યનાં અંગો સાથે સંબંધ રાખવા તેને જે સુએઝની નહેર મારફત વ્યવહાર ચલાવવો પડતો એ જવાબદારી એની નહેરનું રક્ષણ પૅલેસ્ટાઈનમાં પોતાનું થાણું જમાવવાને કારણે જ બરાબર થઈ શકે તેમ હતું. તેમની હાજરીથી આરબોમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થતાં બ્રિટને ઈરાક, ટ્રાન્સજૉર્ડન ઈત્યાદિ દેશોને વધુ સ્વતંત્રતા આપી, પણ પૅલેસ્ટાઈનને તો તેણે દબાવી જ રાખ્યું.

બીજી બાજુ યુરોપમાં જર્મની, રશિયા ઈત્યાદિ દેશોમાં વસતા યહૂદી લોકો પર ઘણા અત્યાચારો થવા લાગ્યા. પણ અગાઉ જોઈ ગયા તે મુજબ એ લોકોને પોતાનો કોઈ દેશ ન હોવાથી તેમને આશરાનું કોઈ સ્થાન નહોતું. આથી પોતે ગુમાવી બેઠેલા પૅલેસ્ટાઈનને જ ફરી પોતાનો 'Promised land' બનાવવાની ઝંખના તેમણે સેવી. ૧૮૯૬માં સ્થપાયેલી ઝીઓનિસ્ટ સંસ્થાએ યહૂદીઓને ફરી પૅલેસ્ટાઈનમાં વસાવવાની ચળવળ શરૂ કરી અને વીસ વરસ સુધી એને ઉત્તેજના આપ્યા બાદ ઈ. ૧૯૧૭માં બ્રિટનના પરદેશખાતાના પ્રધાન બાલ્ફરે પૅલેસ્ટાઈનને યહૂદીઓનો રાષ્ટ્રીય દેશ બનાવવાને અનુમતિ આપી. જર્મની આદિ સ્થળોએથી હાંકી કઢાતાં આવેલા યહૂદી લોકો હવે ધીમે ધીમે પૅલેસ્ટાઈનમાં આવવા લાગ્યા ને બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે તો તેમની સંખ્યા, જે ઈ. ૧૯૨૯માં ૧૦ હજારની હતી તે વધીને ત્યાં ૪ લાખ પર પહોંચી!

પૅલેસ્ટાઈનને યહૂદી લોકોનો દેશ બનાવવાની આ વાત સામે આરબોનો સખ્ત વિરોધ હતો. આથી તેમણે સાત દેશોએ મળીને 'આરબ લીગ' સ્થાપીને યહૂદી આયાત સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. બ્રિટનને મધ્ય પૂર્વના પ્રદેશમાં પેટ્રોલની બાબતમાં સ્વાર્થ હોવાથી આરબોને નાખુશ કરવાની તેની ઇચ્છા નહોતી. વળી આરબો ને યહૂદી આપણા હિંદુ અને મુસ્લિમની જેમ પરસ્પર લડીને નબળા પડે એવી મુરાદ પણ એની ખરી. તેથી તેણે યહૂદીઓના મોટા પ્રમાણમાં પૅલેસ્ટાઈનમાં આવવા સામે પ્રતિબંધ મૂક્યો અને યહૂદીઓનો બોજ વહોરીને પણ તેણે મમતા રાખી. આથી યહૂદીઓ ખૂબ ઉશ્કેરાયા અને બ્રિટન સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું હોય તેમ ચોરીછૂપીથી પૅલેસ્ટાઈનમાં દાખલ

તેમણે બ્રિટનને ખૂબ ત્રાસ આપ્યો. આ મુશ્કેલી શાંત કરવા વચ્ચે બ્રિટને હિંદની માફક પૅલેસ્ટાઇનને યહૂદીઓ અને આરબો વચ્ચે વહેંચવાની વાતો પણ કરી જોઈ. પણ એથી તો બંને પક્ષ વધુ ઉશ્કેરાયા. આખરે બ્રિટને કંટાળીને પૅલેસ્ટાઇનનો આખો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રસંઘ (યુનો)ને સોંપ્યો. રાષ્ટ્રસંઘે પૅલેસ્ટાઇનને આરબ અને યહૂદી એમ બે ભાગમાં વહેંચી દેવાની યોજના જાહેર કરી જે આરબોએ અમાન્ય કરી છે. આરબો એ યોજના સામે આખર સુધી લડી લેવાનો નિશ્ચય કરીને સર્વ તૈયારીઓ કરી રહ્યા છે.

આજે પૅલેસ્ટાઇનમાં ૧૨ લાખ આરબો અને ૬ લાખ યહૂદીઓ છે. પૅલેસ્ટાઇન દેશ અત્યાર સુધી શુષ્ક ભૂમિ જ બનતો આવ્યો છે પણ હવે તો અત્યંત ભયંકર—કદાચ ત્રીજા મહાયુદ્ધનાં વાદળ ત્યાં ઘેરાઈ રહ્યાં છે. અમેરિકાને પણ મધ્યપૂર્વમાં કોઈ મહત્ત્વના થાણાની જરૂર હોવાથી તે અત્યારે યહૂદીઓને પક્ષે ઊભું છે.

પૅલેસ્ટાઇન જગતનો સૌથી પવિત્ર દેશ ગણાય છે. ૧૱ કરોડ યહૂદીઓ તથા ૬૫ કરોડ ખ્રિસ્તીઓની તે અત્યંત મોટી પુણ્યભૂમિ છે. યહૂદી ધર્મના પયગંબરો મોઝીઝ, આબ્રાહામ આદિ આ જ ભૂમિ પર ધર્મપ્રચાર કરી ગયા. ખ્રિસ્તી ધર્મના સંસ્થાપક ઈશુ ખ્રિસ્તનું જન્મસ્થાન પણ આ જ દેશ. યહૂદીઓનું ધર્મપુસ્તક 'તલ્મુદ' તથા ખ્રિસ્તીઓનું 'બાઇબલ' પણ આ જ દેશમાં લખાયાં. પૅલેસ્ટાઇનનું મુખ્ય શહેર જેરૂસલેમ યહૂદી, ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામ એ ત્રણે ધર્મનાં પવિત્ર સ્મારકો ધરાવે છે. તેનાં બીજાં મુખ્ય શહેરો તેલ અવીવ, હૈફા, જાફા, ગાઝા, એકર, નેબ્યુલસ આદિ છે. પૅલેસ્ટાઇનમાં જોર્ડન નામની એક જ નદી છે, જે તેની પૂર્વમાં આવેલા મૃત સરોવરમાં પડે છે. આ મૃત સરોવર એક અજબ સરોવર છે. તેમાંનું પાણી એટલું તો ક્ષારવાળું છે કે તેમાં માછલાં તો જીવી જ શકતાં નથી ને તેને કિનારે વનસ્પતિ પણ ઊગી શકતી નથી. ભૂમધ્ય સમુદ્રને કિનારે આવેલા આ દેશમાં ત્રણ ભાષા બોલાય છે: અરેબિક, હિબ્રુ અને અંગ્રેજી. ત્યાંનાં હવાપાણી સારાં છે ને ઘઉં, જવ આદિ અનાજ તથા બદામ, નારંગી આદિ ફળો ત્યાં ભરપૂર થાય છે. આ દેશ મોટે ભાગે ખેતીપ્રધાન છે. અને તેમાં જે કંઈ ઔદ્યોગિક પ્રગતિ થઈ છે તે યહૂદીઓને આભારી છે. ઇરાકમાંથી નીકળતા તેલની એક નળી પૅલેસ્ટાઇનના હૈફા બંદર સુધી જાય છે.

જમીન, સમુદ્ર અને હવાઈમાર્ગે એ ત્રણે દૃષ્ટિથી પૅલેસ્ટાઇન કેન્દ્રમાં હોવાથી તેનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે. આથી લશ્કરી દૃષ્ટિએ તે મોકાનું સ્થાન છે. આથી આ પ્રસંગે પૅલેસ્ટાઇનને યહૂદી ને આરબ વચ્ચે વહેંચી નાખી ત્યાં કાયમ માટે ઝઘડો ઊભો કરી પોતાનો પગદંડો જમાવવાનો તો જગતની મહાસત્તાઓનો વિચાર નહિ હોય ને ?

નાનાસાહેબ પેશ્વા (અનુસંધાન પૃ. ૫થી)

પણ કરાવતા. વળી નાનાના નિખાલસ વર્તન તથા નિર્વૈરતાની સ્વભાવની અંગ્રેજો પર ઊંડી છાપ હતી. આગ, અંદરથી અંગ્રેજ સત્તાને હિંદમાંથી મિટાવી દેવાની જ્વાળા તેમના હૃદયમાં પ્રજ્વલિત થઈ હોવા છતાં તેમને અંગ્રેજ વ્યક્તિ તરફ દ્વેષ નહોતો. તેમની સાથે માન તથા પ્રેમથી જ તે વર્તતા. વળી નાનાસાહેબ પોતે સુશિક્ષિત અને ચકોર પુરુષ હતા ને દેશમાં તથા પરદેશમાં શા શા બનાવ બની રહ્યા છે તેની તપાસ રાખતા. આ માટે તેમણે એક અંગ્રેજને રોજ પોતાને વર્તમાનપત્રો વાંચી સંભળાવવા રાખ્યો હતો. નાનાના સૌજન્ય તથા આતિથ્ય માટે અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર કહે છે: 'Nothing could exceed the cordiality which he constantly displayed in his intercourse with our country-men. The personsin authority placed an implicit confidence in his friendliness and good faith, and the ensigns emphatically pronounced him a capital fellow.'

એક બાજુ નાના આ પ્રમાણે અંગ્રેજો સાથે હળતામળતા હતા ત્યારે બીજી બાજુ વિપ્લવની યોજનાઓ ઝપાટાબંધ આગળ વધતી હતી. તે માટે તેમણે ત્રણ મુદ્દાઓ નક્કી કર્યા: (૧) હિંદુ-મુસલમાનોએ એકત્ર થઈ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા ને વૃદ્ધ બાદશાહ બહાદુરશાહને ગાદીએ બેસાડી નવેસરથી શાસનનો પ્રારંભ કરવો; (૨) તે માટે એક વિશાળ છતાં ગુપ્ત સંગઠન ઊભું કરવું; (૩) તે સંગઠનને એવું મજબૂત તથા શિસ્તબદ્ધ બનાવવું કે જેથી એકીવખતે સમસ્ત હિંદભરમાં સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ શરૂ થાય.

નાનાસાહેબના નેતૃત્વ નીચે આ યોજનાનો અમલ શરૂ થયો. ૧૮૫૬થી મોડા સમુચ્ચે પહેલાં જ ચારે દિશામાં ગુપ્ત દૂતો તથા પ્રચારકો મોકલાવા લાગ્યા ને નાનાના ખાસ દૂતો દિલ્હીથી માંડી મ્હૈસુર સુધીનાં રાજદરબારોમાં પહોંચી ગયા. અને ઘણા ખરા દરબારો તરફથી નાનાને આશાજનક જવાબો મળ્યા. આ પછી કંપની સરકારની પલટણોમાંના હિંદી સૈનિકોને તથા એકંદર સમસ્ત જનતાને સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ માટે તૈયાર કરવાની જરૂર હતી. તે માટે ખાસ પ્રચારકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા. આ પ્રચારકોએ ફકીર-સંન્યાસીના વેશ લઈ ક્રાંતિની ચીનગારી હિંદના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી પહોંચાડી દીધી. હજારો લોકોની ગુપ્ત સભાઓ શહેરોમાં ને સૈનિકોની છાવણીઓમાં થવા લાગી અને યોજનાઓ ઘડાવા લાગી. આમ, મહિનાઓ સુધી આ 'કાવતરા'ની જાળ મજબૂતરીતે બિછાવાતી રહી. વિપ્લવના ગુપ્ત સંકેત તરીકે બે અવનવાં ચિહ્નો 'કમળ' અને 'રોટલી' નિર્માણ થયાં. કમળનું ચિહ્ન સૈનિકો માટે હતું. જે પલટન વિપ્લવની યોજનામાં ભળતી તે પલટનમાં કમળનું ફૂલ દરેક સૈનિકના હાથમાં થઈ પસાર થતું. એનો અર્થ એ કે દરેક સૈનિક આગામી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં મનઃપૂર્વક કૂદી પડવા તૈયાર છે. છેલ્લો સૈનિક તે ફૂલ બીજી પલટનમાં પહોંચાડતો. આ રીતે કલકત્તાથી પેશાવર સુધી હજારો કમળોએ મુસાફરી કરી હતી. જનતા અને બીનલશ્કરી લોકો માટે રોટલીનો સંકેત નક્કી કરવામાં આવ્યો. એક ગામનો મુખી થોડીક રોટલીઓ લઈને પાસેના ગામના મુખીને આપી આવતો. તે રોટલીમાંથી થોડાક ભાગ તે મુખી જાતે ખાઈ બાકીનો ભાગ ગામના બીજા લોકોને ખવડાવતો અને પછી નવી રોટલીઓ બનાવી બીજે ગામ પહોંચાડતો. આનો અર્થ એ હતો કે ગામના સર્વ લોકો વિપ્લવ માટે તૈયાર છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આવી રોટલીઓ આ વિશાળ ભારતનાં લાખો ગામડાંમાં પહોંચી ગઈ હતી.

ધીરેધીરે વિપ્લવનાં ગુપ્ત કેન્દ્રો વધવાની સાથે અરસપરસ ગુપ્ત પત્રવ્યવહાર પણ ચાલુ થયો. પણ આ કેન્દ્રોને એક સૂત્રમાં બાંધવાની જરૂર હતી. વળી, હવે સંગઠનનું કાર્ય પણ પૂરું થવા આવેલું હોવાથી વિપ્લવનો દિવસ પણ નક્કી કરવાની વેળા આવી પહોંચી હતી. આ બંને કાર્યો પાર પાડવા માટે નાનાસાહેબે સર્વ કેન્દ્રોની મુલાકાત લેવાનું નક્કી કર્યું. પણ અંગ્રેજોને બિલકુલ શક ન જાય તેમ આ અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કરવું કેવી રીતે? તેમણે જાહેર કર્યું કે હિંદનાં જુદાંજુદાં તીર્થસ્થળોની પોતાને યાત્રા કરવાની ઇચ્છા હોવાથી પોતે થોડાક દિવસ બિઠુરથી પ્રવાસે નીકળશે. આ રીતે યાત્રાના બહાના નીચે નાનાસાહેબ, તેના ભાઈ બાળાસાહેબ, અઝિમુલ્લા-

ખાન આદિ નેતાઓ પ્રવાસે ઊપડ્યા અને દિલ્હી, અંબાલા, લખનૌ, કાલ્પી આદિ સ્થાનોની મુલાકાત લીધી. રસ્તે આવતી દરેક લશ્કરી છાવણી તથા ગુપ્ત કેન્દ્રની તેઓ અચૂક મુલાકાત લેતા અને યોગ્ય સૂચનોની આપલે કરતા. તે સાથે તે તે સ્થાનના અંગ્રેજ અધિકારીને મળવાનું પણ નાનાસાહેબ ભૂલતા નહિ. આ 'યાત્રા' દરમ્યાન જ વિપ્લવનો સમય ૧૮૫૭ના જૂનનું પહેલું અઠવાડિયું નક્કી થયો. પણ તેની ખબર માત્ર દરેક કેન્દ્રના મુખ્ય નેતા તથા પલટનના ત્રણત્રણ અમલદારોને જ આપવામાં આવી હતી.

આ રીતે એક મહત્ત્વનું કાર્ય પાર પાડીને નાનાસાહેબ બિઠુરમાં પાછા આવ્યા ત્યાં ૧૦મી મેએ અચાનક સમાચાર આવ્યા કે મેરઠમાં વિપ્લવ શરૂ થઈ ગયો છે. મેરઠ પછી દિલ્હી પર પણ ક્રાંતિનો વિજયી ધ્વજ ચઢી ગયો. આ વિજયના સમાચાર કાનપુર આવતાં ત્યાં એક ગુપ્ત સભા મળી અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર થયો. તે સભામાં જૂનની શરૂઆત સુધી શાંત રહેવાનો નાનાસાહેબે કડક આદેશ આપવાથી સિપાહીઓ ઉતાવળા ન થતાં યોગ્ય સમયની રાહ જોવા લાગ્યા.

ઠેકઠેકાણેથી સૈનિકોના બળવાના સમાચાર આવવાથી કાનપુરનો અંગ્રેજ અધિકારી વ્હીલર ખૂબ ગભરાયો. તેણે પોતાના મિત્ર(!) નાનાસાહેબની મદદ માગી અને કાનપુરના ખજાના તથા દારૂગોળાના ભંડારનું રક્ષણ કરવા કાનપુર આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. નાનાસાહેબને તો એ જ જોઈતું હતું. 'પકડના મેની રરગીએ નાનાસાહેબ પોતાના ૩૦૦ ચુનંદા સવારો તથા બે તોપો લઈ અંગ્રેજોને મદદ કરવાને બહાને કાનપુરમાં પ્રવેશ્યા અને ખજાના તથા દારૂગોળા ભંડાર પર કબજો મેળવ્યો. આમ જેણે આ આખા સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની યોજના કરી હતી તેને જ અંગ્રેજોએ પોતાનો શસ્ત્રભંડાર સોંપી દીધો'

એક બાજુ નાનાસાહેબ આમ અંગ્રેજોને મદદ કરવાનો દેખાવ કરતા તો બીજી બાજુ કાનપુરના વિપ્લવના નેતાઓ સાથે તેમની ગુપ્ત વાટાઘાટો ચાલતી હતી. નાનાસાહેબ, અઝિમુલ્લાખાન, સુબેદાર ટીકાસિંહ, સુબેદાર શમ્સુદ્દીનખાં, જ્વાલાપ્રસાદ આદિ નેતાઓ ગંગા નદીમાંની હોડીમાં રોજ બબ્બે કલાક મસલતો કરતા.

આખરે ૪થી જૂનની મધરાતે યોજના પ્રમાણે કાનપુરની છાવણીમાં ત્રણ ધડાકા થયા. વિપ્લવ શરૂ થયાનો એ સંકેત હતો. તરત સિપાહીઓની પલટનો અંગ્રેજ આધિપત્ય ફગાવી દઈ બહાર પડી. ઠેકઠેકાણે યુનિયન જૅકની જગ્યાએ બહાદુરશાહનો હરિત ધ્વજ ફરકવા લાગ્યો. અંગ્રેજોનાં ઘરોને આગ લગાડવામાં આવી. અંગ્રેજ દેખાય ત્યાંથી યમસદને પહોંચાડવામાં આવતો. ખજાનો અને દારૂગોળો તો પહેલેથી જ હાથમાં હતો. અંગ્રેજો બધા નાસીને કિલ્લામાં ભરાયા. જોતજોતામાં આખું કાનપુર પાકેલા ફળની માફક નાનાસાહેબના હાથમાં પડ્યું.

કાનપુરની પ્રજા તથા સૈનિકોએ એકીમુખે નાનાસાહેબને પોતાનો રાજા બનાવ્યો અને બધે નાનાસાહેબની દુહાઈ ફેરવવામાં આવી. ત્યાર પછી એક ઘડીનો ય વિલંબ ન કરતાં નાનાએ પોતાના અધિકારીઓ નીમી દઈ વ્યવસ્થિતરીતે રાજ્યકારભાર શરૂ કર્યો. પ્રજાની સંમતિથી તેણે હુલાસસિંહને શહેરનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ નીમ્યો અને મુલ્લાને લશ્કરને જોઈતું સાહિત્ય પૂરું પાડવાનો અધિકારી નીમ્યો. રાજ્યમાં શાંતિ ને વ્યવસ્થા જળવાય તે માટે કડક બંદોબસ્ત નાનાએ કર્યો. અંધાધૂંધીના તે કાળમાં આવી વ્યવસ્થા કરવી ઘણું મુશ્કેલ કામ હોય છે. પણ નાનાએ એવી સરસ વ્યવસ્થા કરી હતી કે નાની ચોરી કરનારને પણ યોગ્ય શિક્ષા થતી. ત્યાર પછી તેમણે અંગ્રેજો જેમાં ભરાયા હતા તે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને અગાઉની [illegible]પરાની યાદ આપતું એક પ્રશંસનીય પગલું ભર્યું. અંગ્રેજો તેમણે એક પત્ર મોકલ્યો: 'અમે હુમલો શરૂ કરવાના છીએ અને તમને તેની ચેતવણી આપવાને જ આ પત્ર મોકલીએ છીએ.' આ ચેતવણીનો કંઈ જવાબ ન આવતાં કિલ્લા પર નાનાસાહેબનો હુમલો શરૂ થયો. નાનાસાહેબ પાસે તોપો આદિ શસ્ત્રસામગ્રી ગણ[illegible] હતી. તેમ કિલ્લાના અંગ્રેજો પાસે પણ રણસાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં હતું. કિલ્લામાં સ્ત્રી, બાળકો તથા પુરુષો મળીને હજારેક અંગ્રેજો હતા. નાનાના ગોળાઓએ અંગ્રેજોનો કચ્ચરઘાણ કાઢવા માંડ્યો. કિલ્લામાં એક જ કૂવો હતો. બરાબર ત્યાં જ નાનાની સેનાએ એવા તો ગોળા ઝીંકવા માંડ્યા કે અંગ્રેજોને પાણી ભરવું જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. ઘણા કૉલેરા ને પ્લેગનો ભોગ બન્યા. તા. ૧૯મી અને ૨૩મી જૂને ભયંકર યુદ્ધ થયું. અંગ્રેજોની એટલી બધી ખુવારી થઈ શરણે ગયા સિવાય કોઈ માર્ગ ન રહ્યો. ૨૫મી જૂને સુલેહનો વાવટો કિલ્લા પર ફરકતાં જ નાનાસાહેબે તત્કાળ યુદ્ધ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો અને કિલ્લા પર સંદેશો મોકલ્યો: 'મહારાણી વિક્ટોરિયાની પ્રજા જેમ—જે લોકોનો ડેલહાઉસીની નીતિ સાથે સંબંધ નથી અને જેઓ હથિયાર હેઠાં મૂકી શરણે આવવા તૈયાર છે તેમને સહીસલામત રીતે અલ્લાહાબાદ પહોંચતાં કરવામાં આવશે.'

બધા અંગ્રેજો નાનાને શરણે આવ્યા અને કિલ્લો, તોપખાનું તથા સર્વ શસ્ત્રભંડાર નાનાને હવાલે કર્યો. વચન અનુસાર નાનાએ સતી-ચૌરા ઘાટ પર અંગ્રેજો માટે ૨૫ હોડીઓ તૈયાર કરાવી અને તેમાં તેમને રસ્તામાં ખાવા માટે ભરપૂર ખાદ્ય-સામગ્રી મુકાવી. કિલ્લામાંના સર્વ અંગ્રેજોને હાથી પર તથા પાલખીમાં બેસાડીને દોઢ માઈલ દૂર આવેલા તે ઘાટ પર પહોંચાડ્યા.

આ કાર્ય દરમિયાન હજારો લોકો બહારથી કાનપુર આવ્યા હતા. તેમાંના ઘણાખરા તો અલ્લાહાબાદથી અંગ્રેજ સરદાર કર્નલ નીલના અત્યાચારથી ત્રાસીને આવ્યા હતા. કર્નલ નીલે એ બાજુ પર ઇતિહાસમાં ન સાંભળેલા અત્યાચારો કર્યા હતા. ગામોનાં ગામો સળગાવી દીધાં હતાં, હજારો નિર્દોષ ગામડિયાઓને ફાંસીએ લટકાવી દીધા હતા તથા સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને જીવતાં બાળી મૂક્યાં હતાં. અને કાનપુરમાં ઘણા એવા હિંદી સિપાહીઓ આવ્યા હતા જેમનાં સ્ત્રી-બાળકોને અંગ્રેજોએ જીવતાં સળગાવી દીધાં હતાં. આ રીતે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ક્રોધાગ્નિથી જલતા સેંકડો સિપાહીઓ તથા ઇતર લોકો કાનપુરમાં જમા થયા હતા. આ લોકોનું તપ્ત થયેલું લોહી એક જ શબ્દ પોકારતું હતું: 'વેર! વેર!' આવા ક્રુદ્ધ થયેલા લોકો સતી-ચૌરા ઘાટ પર ભેગા થયા. બધા અંગ્રેજો ઘાટ પર આવ્યા અને સામગ્રીથી ભરેલી હોડીઓમાં બેઠા પણ ખરા. પરંતુ નાવિકોએ હોડીઓ હંકારી ન હંકારી, ત્યાં તો એકાએક એક ખૂણેથી બ્યૂગલ ફૂંકાયું અને તરત કાપાકાપી શરૂ થઈ. હોડીઓને આગ લગાડવામાં આવી અને અંગ્રેજોની કારમી કતલ શરૂ થઈ. આ વખતે નાનાસાહેબ પોતાના મહેલમાં હતા. ત્યાં દોડતા જઈ એક સવારે આ બનાવની તેમને ખબર આપી. નાનાસાહેબે તત્કાળ ક્રુદ્ધ થયેલા સૈનિકોને સંદેશો કહેવડાવ્યો: 'તમારે વેર લેવું હોય તો એકલા પુરુષો પર લો! પણ સ્ત્રીઓ તથા બાળકો તો નિર્દોષ છે. એમનો વાળ પણ વાંકો ન થવો જોઈએ!' સવારે દોડતા જઈ ઘાટ પર આ ખબર આપ્યા. આથી ૧૨૫ જેટલાં સ્ત્રી બાળકો બચી ગયાં. પુરુષો બધા જ માર્યા ગયા! ઇતિહાસમાં બહુ ગવાયેલી કાનપુરની કતલ તે આ જ. આ કતલનું કલંક અંગ્રેજોએ નાનાસાહેબ પર ચોંટાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કુલ ધ્યાન ન [illegible]

જવાબદારી બ્રિટિશો પર રાક્ષસી અત્યાચારો ગુજારનાર કર્નલ નીલની જ હતી. પાછળથી પણ નાનાસાહેબે કેદી અંગ્રેજ સ્ત્રીબાળકોની ઉત્તમ સંભાળ રાખી હતી એમ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ જ કબૂલ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ સતી ચૌરા ઘાટપરની ધાંધલમાં કેટલાક સિપાહીઓ ચાર અંગ્રેજ સ્ત્રીઓને ઉઠાવી ગયા હતા, તેમને તાબડતોબ પકડી મંગાવી તેમને કડક શિક્ષા કરીને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓને છોડાવી હતી!

કાનપુર શહેર તથા કિલ્લા પરથી અંગ્રેજ રાજાનાં સર્વ ચિહ્નોનો નાશ કર્યા પછી ૨૮મી જૂને નાનાસાહેબે એક મોટો દરબાર ભર્યો પહેલાં બાદશાહ બહાદુરશાહને ૧૦૧ તોપોની સલામી અપાયા પછી નાનાસાહેબને ૨૧ તોપોની સલામી અપાઇ. આ પ્રસંગે નાનાએ એક લાખ રૂપિયા ફોજમાં વહેંચ્યા અને સૈનિકોને તેમની બહાદુરી માટે ધન્યવાદ આપ્યા. આ સરકારી શિરસ્તો પતાવીને નાનાસાહેબ, બાલાસાહેબ તથા તાત્યા ટોપે વગેરે બિઠુર ગયા. ત્યાં ૧લી જુલાઇએ નાનાસાહેબનો પેશ્વાની ગાદીએ વિધિસર રાજ્યાભિષેક થયો અને ૧૮૧૮માં પરાધીન બનેલી પેશ્વાની ગાદી ૧૮૫૭માં નાનાસાહેબે ફરી સ્વતંત્ર કરી.

આમ, કાનપુર જેવું મહત્ત્વનું મથક વિપ્લવકારીઓના હાથમાં પડવાથી અંગ્રેજોની આબરૂ ઉપર મોટો ફટકો પડ્યો અને બીજી બાજુ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના સૈનિકોને ખૂબ ઉત્સાહ મળ્યો. કાનપુર ઉપરનો વિપ્લવકારીઓનો એ વિજયી ધ્વજ અંગ્રેજ સત્તાનો મૃત્યુઘંટ વગાડી સમસ્ત જગતને હિંદના સ્વાતંત્ર્યનો સંદેશ સુણાવતો હતો. આથી અંગ્રેજોએ ગમે તે ભોગે સૌ પહેલાં કાનપુર જીતી લેવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે માટે અલ્હાબાદથી જનરલ હેવલૉક અને મેજર રીનૉડ મોટા સૈન્ય સાથે નીકળ્યા. રસ્તામાં જે ગામ આવે તેને લૂંટતા, બાળતા, નિર્દોષ લોકોને ફાંસીએ લટકાવતા તેઓ કાનપુર તરફ ધસતા હતા. હેવલૉકના આ આગાઉથી અત્યાચારોથી કાનપુરના સૈનિકો તથા લોકોનાં લોહી ઊકળી જ રહ્યાં હતાં, ત્યાં વળી કેટલાક અંગ્રેજ જાસૂસો પકડાયા, જેમની પાસેથી કેટલાક ગુપ્ત કાગળપત્રો મળી આવ્યા. તે પરથી જણાયું કે કાનપુરમાં બીબીગઢમાં નાનાસાહેબે જે અંગ્રેજ સ્ત્રીઓને બચાવીને રાખી હતી તેઓ જ નાનાના લશ્કર વિષેની સર્વ માહિતી દુશ્મનને પહોંચાડતી હતી! આ સમાચાર શહેરમાં પહોંચતાં જ બળતામાં ઘી હોમાય તેમ સૈનિકોનો ગુસ્સો કાબૂ બહાર જતો રહ્યો. તેમાંના કેટલાક બીબીગઢની કોઠી પાસે પહોંચી ગયા અને તે સ્ત્રીઓની કતલની માગણી કરી. નાનાના પહેરેગીરોએ તેની સ્પષ્ટપણે ના પાડી. આથી પેલા સૈનિકોએ જાતે જ બળજબરીથી તે કોઠીમાં ધૂસી એ સર્વ અંગ્રેજ સ્ત્રી-બાળકોની કતલ કરી નાખી અને તેમની લાશો ત્યાંના એક કૂવામાં ફેંકી દીધી! આ કલંકિત કૃત્ય સાથે પણ નાનાનો લેશ માત્ર સંબંધ નહોતો અને એ બાબત નાનાએ કશો પણ હુકમ આપ્યો નહોતો એ બીના તો તેના આકરામાં આકરા ટીકાકાર અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ પણ કબૂલી છે.

કાનપુર તરફ ધસ્યા આવતા હેવલૉકના સેનાસાગરને થંભાવવા નાનાએ પોતાના બે સેનાપતિઓ જ્વાલાપ્રસાદ અને ટીકાસિંહને મોકલ્યા. પણ તેમને હારીને પાછા આવવું પડ્યું. એટલે નાનાએ પોતાના ભાઈ બાલાસાહેબને મોકલ્યો. પણ તેના ખભામાં ગોળી વાગવાથી તે પણ પાછો આવ્યો. હવે નાનાસાહેબે જાતે જ સેનાની સરદારી લીધી. સામસામાં લશ્કરો ગોઠવાયાં. નાનાની સેનાની જમણી બાજુ વાળ પાઠ પર બેઠેલા નાનાસાહેબ હરઘડી સૈનિકોને ઉત્તેજિત કરતા હતા, પણ નસીબ પાંસરું નહોતું. નાનાની સેનાને પીછેહઠ કરવી પડી. એ જોઇ નાનાએ પોતાની જોરદાર વાણી વડે ફરી સેનાને ઉત્સાહિત કરી અને જોરદાર વળતો હુમલો કર્યો, જેમાં સૈનિકોએ અપ્રતિમ બહાદુરી બતાવી અને છેવટે હાથોહાથની લડાઇ પર તે આવી ગયા. પણ અંગ્રેજોના શિસ્તબદ્ધ તોપમારા આગળ તે ટકી શક્યા નહિ અને બિઠુર તરફ પીછેહઠ કરી ગયા. આમ ૪૪ દિવસ સ્વાતંત્ર્યની મુક્ત હવા માણ્યા પછી ૧૯મી જુલાઇએ કાનપુર અંગ્રેજોને હાથ ગયું.

કાનપુર તથા બિઠુર કબજે કરીને હેવલૉક બે હજારની સેના લઈ લખનૌ જીતવા નીકળ્યો. સાધનસામગ્રી ભેગી કરવા ફતેહગઢ ગયેલા નાનાસાહેબને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે વ્યવસ્થિત વ્યૂહથી હેવલૉકના માર્ગમાં ડગલે ને પગલે વિઘ્નો ઊભાં કરવા માંડ્યાં. રસ્તામાં આવતા દરેક ગામડાએ અને દરેક જમીનદારે હેવલૉકનો એવો તો સામનો કર્યો કે તેને આખરે લખનૌ જવાનું બંધ રાખી કાનપુર પાછા ફરવું પડ્યું. વળી ફરી તે જેવો મોટી સેના લઇ લખનૌ જવા નીકળ્યો કે તરત જ નાનાએ સીધો કાનપુર પર જ હુમલો કર્યો. આથી હેવલૉકને ફરી કાનપુર પાછા દોડી આવવું પડ્યું. ત્યાં આવીને જોયું તો નાનાના સૈન્યે બિઠુર કબજે કર્યું હતું! બિઠુરમાં ફરી યુદ્ધ થયું. ક્રાંતિકારીઓએ હાથોહાથ આવી જઇ બેયોનેટ વડે હુમલો કરીને મોટું પરાક્રમ કર્યું. પણ કેવળ શિસ્તને અભાવે તેમને હારીને પીછેહઠ કરવી પડી. અંગ્રેજ સેના જ્યાંજ્યાં જીતતી તે તેની શિસ્તથી.

બિઠુરમાંથી ક્રાંતિકારીઓને હઠાવીને હેવલૉકે હજી પૂરો શ્વાસ પણ ન લીધો, એવામાં સમાચાર આવ્યા કે નાનાએ કાલ્પી બાજુ મોટું સૈન્ય ભેગું કર્યું છે. નાનાના આવા થકવનારા વ્યૂહથી હેવલૉક હવે ગભરાયો અને તેણે કલકત્તા કાગળ લખ્યો: 'અમે ભારે સંકટમાં સપડાયા છીએ. તુરત મદદ નહિ મળે તો લખનૌ તરફ વધવાનું છોડી દઇ અમારે હવે અલ્હાબાદ તરફ પીછેહઠ જ કરવી પડશે'. આમ, નાનાસાહેબે કાનપુરના એ વિજેતા હેવલૉકને એવો તો હતપ્રભ કરી નાખ્યો કે કંપની સરકાર આગળ તેની કિંમત સાવ ઓછી થઇ ગઈ. અંગ્રેજ સરકારે તાબડતોબ હેવલૉક પાસેથી સેનાપતિપદ લઈને જેમ્સ આઉટ્રામને આપ્યું અને આઉટ્રામ મોટા સૈન્ય સાથે કાનપુર આવી પહોંચ્યો.

એ અરસામાં તાત્યા ટોપેએ કાલ્પી જીતી લીધું હોઇ નાનાસાહેબે પોતાનું મુખ્ય મથક કાલ્પી ફેરવ્યું. ત્યાં તો તાત્યા ટોપેએ અપ્રતિમ પરાક્રમ બતાવીને કાનપુર પણ કબજે કર્યું અને ત્યાં નાનાસાહેબ પણ તેની મદદે પહોંચી ગયા. પણ કૉલિન કેમ્પબેલે મોટી સેનાની મદદ વડે ફરી કાનપુર પાછું જીતી લીધું અને તાત્યા ટોપે તથા નાનાસાહેબ કાલ્પી પાછા આવ્યા. કાનપુર જીતીને કેમ્પબેલે પહેલું કાર્ય એ કર્યું કે બિઠુરમાંનો નાનાસાહેબનો મહેલ આદિ સર્વ મકાનો તોપો વડે જમીનદોસ્ત કર્યાં. નાના પરની રીસ તેણે તેની ઇમારતો પર ઉતારી! આમ, ૧૮૫૮ની જાન્યુઆરી સુધી એ ગારઠ... પછી તાત્યા ટોપે તથા નાનાસાહેબ જુદા પડ્યા. તાત્યા દક્ષિણ બાજુ સંભાળવા રહ્યો ને નાનાસાહેબ ઉત્તરમાં યુદ્ધસંચાલન કરવા ગયા.

આ અરસામાં અંગ્રેજોને હવે ખબર પડી ગઈ હતી કે પોતાની સામે આ બળવાનું આ જંગી યુદ્ધસંકટ ઊભું કરનાર બીજો કોઈ નહિ પણ નાના જ હતો. એટલે તેમણે ખૂબ કડક રીતે નાનાની શોધ

ઈનામ જાહેર કર્યું. પણ નાનાને પકડવો એ અગ્નિને પકડવા જેવું હતું. નાના હવે ઉત્તરમાં મૌલવી અહમદશાહને જઈ મળ્યા. એ સમયે ઉત્તરનાં બધાં મહત્ત્વનાં મથકો—દિલ્હી, લખનૌ, કાનપુર અલ્લાહાબાદ આદિ અંગ્રેજોને હાથ પડી ગયાં હતાં. આથી બંને જણા શાહજહાંપુર પહોંચ્યા. આ વાતની સેનાપતિ કૉલિન કૅમ્પબેલને ખબર પડતાં તેણે ચારે બાજુથી શાહજહાંપુરને ઘેરી લીધું. પણ નાનાસાહેબ અને મૌલવી મારમાર કરતા આખી અંગ્રેજ સેનાને આરપાર વીંધીને નીકળી ગયા. ત્યાંથી વિપ્લવના બધા નેતાઓ બરેલીમાં ભેગા મળ્યા. ઉત્તરમાં વિપ્લવકારીઓના હાથમાં હવે જો છેલ્લું કોઈ મોટું શહેર રહ્યું હોય તો તે બરેલી. ત્યાં નેતાઓએ નક્કી કર્યું કે અંગ્રેજોની વિશાળ શિસ્તબદ્ધ ને શસ્ત્રસજ્જ સેના સાથે ખુલ્લા મેદાનમાં યુદ્ધ આપવાનો કોઈ અર્થ ન હોવાથી હવે ગેરિલા પદ્ધતિથી યુદ્ધ કરવું. આથી કૅમ્પબેલ બરેલી આવે તે પહેલાં જ નાનાસાહેબ વગેરે આસપાસના પ્રદેશમાં વહેંચાઈ ગયા. કૅમ્પબેલે બરેલી કબજે કર્યું ન કર્યું ત્યાં સમાચાર આવ્યા કે મૌલવી અહમદશાહે શાહજહાંપુર ફરી જીતી લીધું છે. આથી કૅમ્પબેલે તરત શાહજહાંપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. તે ઘેરામાંથી મૌલવીને છોડાવવા નાનાસાહેબે આકાશપાતાળ એક કર્યાં અને અંતે મૌલવીને છોડાવ્યા પણ ખરા.

પણ હવે વિપ્લવનો સૌથી નિરાશામય અંક શરૂ થયો હતો. ક્રાંતિકારીઓના હાથમાં કોઈ મજબૂત મથક નહોતું. સાધનસામગ્રી અને માણસોની ઘણી અછત હતી. એવા કપરા કાળમાં પણ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધની જ્વાલા જલતી રાખવાનું મહત્કાર્ય નાનાસાહેબે કર્યું. અયોધ્યા પ્રાંત તો છેવટ સુધી અણનમ રહ્યો હતો. મૌલવી અહમદશાહના મૃત્યુ પછી હજારો સ્વયંસેવકો સ્વેચ્છાએ નાનાસાહેબ, બાલાસાહેબ, વિલાયતશાહ તથા અલીખાં મેવાતી આદિ નેતાઓની સરદારી હેઠળ નવાબગંજ આગળ એકઠા થયા અને ફરી એક વાર લખનૌ પર હુમલાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. યુદ્ધ શરૂ થયાને તેરતેર માસ વહી ગયા પછી પણ કોઈ લખનૌ પર હુમલો કરવાનું સાહસ કરે તે સાંભળીને અંગ્રેજો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. અંતે ૧૮૫૮ના જૂનની ૧૩મીએ હોપ ગ્રાન્ટ ને ક્રાંતિકારો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. તે દિવસે સ્વાતંત્ર્યના તે અણનમ સિપાહીઓએ જે શૌર્ય બતાવ્યું તેનો જોટો ક્યાંય જડે તેમ નથી. અંગ્રેજોની તોપો સામે ખુલ્લી છાતીએ તેઓ ધસી ગયા. એક પડતો તો તરત બીજો તેની જગ્યા લેતો. આખો દિવસ ભીષણ સંગ્રામ ચાલ્યો. પણ આખરે તોપોને કારણે અંગ્રેજો જીત્યા.

આ હાર છતાં પણ નવાનવા માણસો એકઠા કરીને નાનાસાહેબ યુદ્ધને સળગતું રાખતા હતા. જે લોકો હથિયારો છોડી શરણે આવશે તેમના પર દયા દાખવવામાં આવશે એવો રાણી વિક્ટોરિયાનો ઢંઢેરો બહાર પડવા છતાં સ્વાતંત્ર્યના તે ભેખધારીઓ પર તેની જરા પણ અસર થઈ નહિ. આખરે સર કૉલિન કૅમ્પબેલને એક વિશાળ સેનાની મદદ વડે આખા અયોધ્યા પ્રાંતમાંથી નવેસરથી આ ક્રાંતિકારીઓને હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય કરવો પડ્યો. તસુ તસુ જમીન માટે ભયંકર સંગ્રામો ખેલાવા લાગ્યા; અને બીજા ૬ માસ સુધી નાનાસાહેબની સરદારી હેઠળ વિપ્લવકારીઓએ અભૂતપૂર્વ ટક્કર ઝીલી. શંકરપુર, ડૂંડિયાખેડા, સીતાપુર, બકીપુર આદિ સ્થળોએ લડાઈઓ થઈ. આખરે અયોધ્યા પ્રાંતમાં જ્યારે યુદ્ધ ચલાવવું અ-આદિ નેતાઓએ ૬૦,૦૦૦ માણસો સાથે ૧૮૫૯ના એપ્રિલમાં નેપાળમાં પ્રવેશ કર્યો;—એ આશાથી કે નેપાળનો હિંદુ રાજા તેમને આ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં મદદ કરશે. પ્રથમ નાનાસાહેબે પોતાના વકીલને એક કાગળ સાથે નેપાળના જંગબહાદુર પાસે મોકલ્યો. અને મદદની માગણી કરી, એટલું જ નહિ પણ જો નેપાળના રાજા આ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં નેતૃત્વ લે તો તેમના હાથ નીચે લડવાની તૈયારી બતાવી. પણ નેપાળના રાજાએ તે માગણી ધુત્કારી કાઢી એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજોને પોતાના રાજ્યમાં દાખલ થઈ સ્વાતંત્ર્યના તે અણનમ સિપાહીઓ પર હુમલો કરવાની રજા આપી. એ આક્રમણથી ઘણા માર્યા ગયા, ઘણા જંગલોમાં જતા રહ્યા અને કેટલાક પકડાયા.

આ પછી નાનાસાહેબ પેશ્વાનું આખરે શું થયું તે વિષે કશી ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. કેટલાકના મતે નાનાસાહેબે નેપાળના જંગબહાદુરને અંદરખાનેથી ફોડ્યો હતો અને તેણે નાનાસાહેબને ગુપ્તરીતે પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યા હતા. નાનાને પકડીને સોંપી દેવાની અંગ્રેજો તરફથી વારંવાર જંગબહાદુર પાસે માગણી થતી હતી એ વાત આ બીનાને ટેકો આપે છે. આવી માગણીઓથી ચીડાઈને અંતે જંગબહાદુરે અંગ્રેજોને લખ્યું, 'નાના તો ક્યારનો યે મરી ગયો. તેનાં માણસોએ તેનો અગ્નિસંસ્કાર પણ કરી નાખ્યો છે અને તેની રાખ પણ થઈ ગઈ છે. તેનાં થોડાંક હાડકાં રહ્યાં છે; તે જોઈએ તો લઈ જાઓ અને નાના માટેની અમારી પાછળની આ ટકટક હવે બંધ કરો.' પણ નેપાળના રાજદરબારમાં રહેલા અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ રામ્સેએ લૉર્ડ કૅનિંગને લખ્યું: 'જંગ બહાદુરના આ કથન પર રજમાત્ર વિશ્વાસ ન રાખશો. નાના હજુ જીવતો છે અને તેને નેપાળમાં બીજે ક્યાંક મોકલી દેવામાં આવ્યો છે.' આ વખતે અંગ્રેજોને ખબર મળી કે નાના વેરાગીના રૂપમાં ફરે છે. આથી તેમણે નાના જેવો કોઈ વેરાગી દેખાય કે તરત ફાંસીએ લટકાવી દેવાનો હુકમ કર્યો. આવા કેટલા યે નિર્દોષ વેરાગીઓને અંગ્રેજોએ ફાંસીએ લટકાવી દીધા; છતાં નાનાનો પત્તો ન મળ્યો તે ન જ મળ્યો.

નાનાનું મૃત્યુ ક્યાં અને ક્યારે થયું તે હજુ અચોક્કસ છે. કેટલાકના મતે ૧૮૬૦ના ઑક્ટોબરમાં મૅલેરિયા તાવથી તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. જ્યારે 'લંડન ટાઇમ્સ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક પત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે નાના હજુ તિબેટમાં જીવતો હતો. અરે, છેક ૧૯૧૮માં સરકારના એક બાતમીદારે સોગન ખાઈ જણાવ્યું હતું કે નાનાસાહેબ હજુ જીવતા છે અને જાહેર કર્યા મુજબ પોતાને ૧ લાખ રૂપિયા આપવામાં આવે તો તેમનો છૂપો આવાસ બતાવવા પોતે તૈયાર છે. પણ સરકારે તે વાત તરફ કંઈ ન લક્ષ આપ્યું. પાછળથી તે વિશ્વાસુ બાતમીદારની તેમણે શોધ કરી. પણ તે પહેલાં જ તે મૃત્યુ પામ્યો હતો. આ છેલ્લી માહિતી જો ખરી હોય તો ૧૯૧૮ એટલે કે ૯૩ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવી નાનાસાહેબ મૃત્યુ પામ્યા હોવા જોઈએ! જોકે હજુ નાનાસાહેબનું મૃત્યુ એક કોયડારૂપ જ છે.

ઇતિહાસમાં બે નાના પ્રખ્યાત થઈ ગયા. એક નાના ફડનવીસ અને બીજા નાનાસાહેબ પેશ્વા. કુસંપને લીધે પડી ભાંગતી મરાઠી સત્તાને નાના ફડનવીસે પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિમત્તાને બળે ટકાવી રાખી, જ્યારે નાનાસાહેબ પેશ્વાએ કુશળ સંગઠનશક્તિ તથા પરાક્રમ વડે થતી આ દેશની સ્વાતંત્ર્ય-ભાવનાને વીજળીની માફક ભલેને એક ક્ષણ માટે પણ ચમકાવી દઈ અમર કરી દીધી.

આજને તમારી બનાવશો તો જ આવતી કાલ તમારી બનશે.

લગ્ન એ જીવનનું બંધન નથી—જીવનનું બંધારણ છે.

મધુકરી

માગું: રહો દૂરનું દૂર લક્ષ્ય તો
ઉતારશો ના ભુવને ધરા-પરે
સંપૂર્ણતા દૂર રહો; રહો અને
હો બિન્દુઓના ઉકળાટ અંતરે
વિશ્વે હું જે બારસ ચેતનાનો
વિરાગ વાંછું નહિ પૂર્ણતાનો.

(આતિથ્ય). —ઉમાશંકર જોષી

સ્વ. સર ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ

પોતાની પ્રખર બુદ્ધિમત્તાના દીપ વડે માત્ર કાયદાના જ ક્ષેત્રમાં નહિ પણ સામાજિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક ઇત્યાદિ દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ પાથરનાર હિંદના અગ્રણી વિનીત નેતા સર ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડના ગયા માસમાં થએલા મૃત્યુથી હિંદે એક તેજસ્વી સપૂત ગુમાવ્યો છે. તેમના જ્ઞાનની વિશાળતા એવી તો અગાધ હતી અને જાહેર જીવનના પ્રત્યેક પ્રશ્ન બાબતનો તેમનો અભ્યાસ એટલો તો ઊંડો હતો કે રોમન સમયના દેશહિતૈષી સેનેટરનું તે સ્મરણ કરાવતા, એટલું જ નહિ પણ એક વ્યક્તિ કરતાં એક સંસ્થા જેટલો પ્રભાવ તેમણે જમાવ્યો હતો.

ઈ. ૧૮૬૫ના જુલાઈમાં, કાયદાના ક્ષેત્રમાં ખ્યાતિ મેળવેલા બ્રહ્મ-ક્ષત્રિય કુટુંબમાં, ભરૂચ મુકામે તેમનો જન્મ થએલો. ડભોઈમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લઈ અમદાવાદમાંથી મૅટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કર્યા બાદ તેમણે મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાંથી બી. એ. ની પદવી મેળવી, ને પિતાજીના અતિ આગ્રહને કારણે તેમને સાણંદમાં સરકારી રેવન્યૂ ખાતામાં અનિચ્છાએ નોકરી સ્વીકારવી પડી. પરંતુ ચાર જ દિવસમાં રાજીનામું આપી દઈ કાયદાનો અભ્યાસ કરવા તે મુંબાઈ ઊપડી ગયા. ખ્યાતનામ વકીલ કે ન્યાયાધીશ થવાની નાનપણથી જ સેવેલી આરઝૂથી તેમણે એલએલ. બી.ની પરીક્ષા પાસ કરીને ઈ. ૧૮૮૭માં ઍપેલેટ સાઈડમાં વકીલ તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી.

મેધાવિન ને મહત્ત્વાકાંક્ષી માનવીને જગત આપમેળે જગ્યા કરી આપે છે, તેમ આ તરુણને પણ એક બાહોશ વકીલ તરીકે નામના મેળવતાં વાર ન લાગી. એવામાં ચડતીના એ કાળમાં જ તે મુંબાઈના બેતાજ બાદશાહ ફિરોઝશાહ મહેતા સાથે સંપર્કમાં આવ્યા ને એ સંપર્કે તેમના આખા આયુષ્યનું સુકાન બદલી નાખ્યું. માત્ર ખ્યાતનામ વકીલની નામના મેળવવાનું જ તેમનું હવે ધ્યેય ન રહ્યું, પણ સાર્વજનિક કાર્યોમાં ઉત્સાહથી ફાળો આપી દેશની શક્ય તેટલી સેવા કરવી એવી તીવ્ર ઈચ્છા તેમનામાં જાગી, અને જાહેર જીવનમાં ભાગ લેવાથી ધીકતા ધંધાને નુકસાન થશે એવી ઘણા મિત્રોની હિતસ્વી ચેતવણી અવગણીને પણ તેમણે ફિરોઝશાહ મહેતાના નેતૃત્વ નીચે રાજકીય તથા સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું અને થોડા જ વખતમાં મ્યુનિસિપાલિટી, ઍસેમ્બ્લી, યુનિવર્સિટી, કૉંગ્રેસ, વિનીત પક્ષ આદિ દરેક પ્રવૃત્તિમાં મનઃપૂર્વક આગળપડતો ભાગ લેવા લાગ્યા. ફિરોઝશાહ મહેતાની વિચારસરણીના તે એવા તો કટ્ટર પુરસ્કર્તા હતા કે ઈ. ૧૯૧૫માં ફિરોઝશાહનું મૃત્યુ થઈ ગયા બાદ તે મતપ્રણાલિને છેવટ સુધી ટકાવી રાખનાર અંતે તે વિનીતોમાં એકલા જ અટલ રહ્યા હતા.

પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી તરીકે તેમની વિદ્વત્તા અને પ્રતિભા તો અજોડ હતાં. કોઇ પણ મુદ્દાનું બળાબળ પરખી લેવાની તેમની શક્તિ, પૃથક્કરણ કરવાની આવડત તથા કાયદાના સિદ્ધાંતો પર તેમની અદ્ભુત પકડ આદિ ગુણોને કારણે માત્ર મુંબાઇ ઇલાકામાં જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદમાં તે પ્રથમ-કક્ષાના ધારાશાસ્ત્રી તરીકે પંકાતા. તેમની આ ઉચ્ચ શક્તિઓને કારણે ઇ. ૧૯૨૦માં તે હાઈકોર્ટના વધારાના ન્યાયાધીશ પણ નીમાએલા.

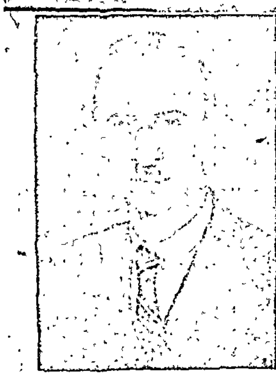
આ માસનું પંખી
રપન્ન ટોરો

હોલા જેવડું આ પંખી તેની ચાંચથી આંખ લગી પહોંચતો ઉઠાવદાર કાળો પટો, પોપટ જેવી ચાંચ, અણીદાર, પણ કાળી આંખ ને લાંબી પૂંછડી ને કારણે સહેલાઇથી પરખી કાઢી શકાય તેવું છે. ગુજરાતમાં તો તે ઠેરઠેર દેખાય છે. પણ નવાઈની વાત એ છે કે આપણે ત્યાં તેનું કોઈ ખાસ નામ નથી, 'લટોરો' એ તો તેનું હિંદી નામ.

તીડ, ગોકળગાય, કવચિત ગરોળી ને પંખીના બચ્ચાં એ એનો આહાર. આથી તે વસતિમાં દેખાતું નથી. ખુલ્લા મેદાન તેને બહુ ગમે. ખાસ કરીને બાવળના ઝાડની ડાળ પર તે શાંત ચિત્તે આહારની વાટ જોતું બેસે છે. કોઈ શિકાર દેખાય કે તરત નીચે ઊતરી તેને ઉપાડી પાછું ઝાડ પર આવી બેસે. આવું સ્વભાવે શાંત ને એકાકી આ પંખી તદ્દન નિરુપદ્રવી તથા ખેતીને ઉપકારક છે.

આ પંખીની અનેક જાતો પૈકી ત્રણ આપણે ત્યાં વ્યાપક રીતે જોવામાં આવે છે: (૧) દૂધિયા લટોરો, જેનું ચિત્ર ઉપર આપ્યું છે, તે આ લટોરાનો રાખ વર્ણો રાખોડિયા રંગનો, પાંખો અને પૂંછડીના પીંછાં કાળા રંગનાં, પાંખોમાં ધોળો પટો, શરીરનો નીચેનો ભાગ સફેદ તથા આંખો તપખીરિયા રંગની હોય છે. જાન્યુઆરીથી જુલાઇ એ તેનો ગર્ભાધાન કાળ; (૨) મિઢિયો લટોરો. લગભગ દૂધિયા જેવડો જ આ લટોરાના ખભા કંઠ અને પૂંછડી પરનાં પીંછાં રતુંબડા રંગનાં તથા માથાં બદામી રંગનાં હોય છે. (૩) રાતુંગડી પીઠવાળો લટોરો. તેની પીઠ અને ખભા ઘેરાં તપખીરિયા રંગનાં અને છાતી ઇંટાળિયા લાલ રંગની હોય છે.

બાવળ જેવાં કાંટાળાં ઝાડ પર જ આ પંખી પોતાનો વાડકી જેવો માળો બાંધે છે અને ૩ થી ૬ ઈંડાં મૂકે છે ('વનેચર'ના લેખ પરથી)

મુંબઈ કૉર્પોરેશનમાં તો ઈ. ૧૮૯૨થી તેમણે પ્રવેશ કરેલો અને ૧૯૨૦ સુધી યુનિવર્સિટી તરફથી સતત નગરપ સભ્ય રહેલા. ૧૮૯૩થી વખતોવખત મુંબઈની વડી ધારા સભાના સભ્ય તરીકે તથા ૧૯૩૦માં મધ્યસ્થ આગ ધારાસભાના સભ્ય તરીકે સરકારી બિલો પર કડક સમાલોચના કરીને તેમણે લોકહિતની નમ્રતાપૂર્વક રક્ષા કરેલી તેથી, તથા જાહેર પ્રશ્નો પરની પોતાની તલસ્પર્શી પકડને કારણે તો તે બીનસરકારી સભ્યોના એતાજ નેતા હતા. મધ્યસ્થ ધારાસભામાં વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ પ્રમુખ થયા તે પહેલાં તેના કામચલાઉ પ્રમુખ નીમાવાનુ માન પણ તેમને જ મળેલું. ઈ. ૧૯૨૦માં ગવર્નરની કારોબારી સમિતિમાં તે નીમાએલા. પણ પોતાની પાંચ વરસની મુદત પૂરી થતા પહેલા જ એ પદનું તેમણે રાજીનામું આપી દીધેલું જેથી તે કાળે ખૂબ ચકચાર ફેલાએલી.

પણ સૌથી વધુ ચિરસ્મરણીય તો રહેશે તેમની શૈક્ષણિક સેવાઓ. ઇ. ૧૯૧૭થી લાગલાગટ ૬ વખત (કુલ ૧૨ વર્ષ સુધી) મુંબાઇ વિશ્વવિદ્યાલયના ઉપકુલપતિ થવાનું તેમને મળેલું માન અત્યાર અપૂર્વ મનાય છે. એ પદે રહી યુનિવર્સિટીમાં લશ્કરી શિક્ષણ, રીઝર્વ ફંડ, શૈક્ષણિક સુધારા આદિ અનેક મહત્ત્વની બાબતોમાં તેમણે જે કામગીરી બજાવી છે તે ખાસ નિર્દેશ યોગ્ય છે. અને તેમાં ય ૧૯૨૭માં વિશ્વવિદ્યાલયમાં મહત્ત્વના સુધારા કરતો 'મુંબાઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ધારો' ઘડવા પાછળ તેમણે લીધેલી જહેમત તો તેમને માટે માન પ્રેરે તેવી હતી. વિશ્વવિદ્યાલયે પણ તેમને 'ડૉક્ટર ઑવ્ લૉઝ' પદવી એનાયત કરી તેમનું ઉચિત ગૌરવ કર્યું.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં ફીરોઝશાહ મહેતાના નેતૃત્વ નીચે તેમણે ઈ. ૧૮૮૯માં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં પ્રવેશ કરેલો અને પોતાના અંત સુધી વિનીત પક્ષના દૃઢ પુરસ્કર્તા રહેલા. મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા પછી ઇ. ૧૯૧૮ માં વિનીત પક્ષે કૉંગ્રેસથી જુદા પડીને [illegible]

ત્યારે તેના પ્રમુખપદમાં મહત્ત્વના [illegible] હતા, અલબત્ત પણ ૧૯૨૮ ને ૧૯૩૦માં તેના પ્રમુખપદે પણ તે ચૂંટાએલા. આ અહિંસક લડતોથી નહિ, પણ કાયદેસરની બંધારણીય લડતો જ દેશને સ્વાતંત્ર્ય મળશે એવી વિનીત વિચારસરણીમાં તેમનો એવો તો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે તેમને 'વિનીત પક્ષના ભીષ્માચાર્ય'નું એક વર્તમાનપત્રે આપેલું બિરુદ તદ્દન સાર્થક લાગે છે.

પણ સર ચીમનલાલની કારકિર્દીનો સૌથી તેજસ્વી વિભાગ તો ઈ. ૧૯૧૯માં જલિયાંવાલા બાગના ભયંકર હત્યાકાંડની તપાસ કરવા નીમાએલી હંટર સમિતિના સભ્ય તરીકે તેમણે કરેલું કાર્ય એ હત્યાકાંડના મુખ્ય સૂત્રધારો ડાયર તથા ઑડવાયરની તપાસને અંતે, સમિતિના બીજા યુરોપિયન સભાસદોથી લેશ પણ ન દબાતાં, તેમનો ક્રોધ વહોરી લઈને પણ, તેમણે પોતાનો જુદો સ્વતંત્ર અહેવાલ લખ્યો, જે તેમની રાષ્ટ્રીય બુદ્ધિની પ્રતીતિ કરાવે છે. એ જ રીતે પ્રાંતિક તથા મધ્યસ્થ સરકારો વચ્ચે ખાતાંની વહેંચણી માટે નીમાએલી સાઉથબરો સમિતિના સભ્ય તરીકેની તેમની કામગીરી પણ નોંધપાત્ર છે. ઈ. ૧૯૩૦ની ગોળમેજી પરિષદમાં પણ તે સભ્ય તરીકે ગએલા ને કોમી પ્રશ્નના ઉકેલ માટે જહેમત લીધેલી.

સેતલવાડના જીવનનો સાર જો એક જ શબ્દમાં કહેવો હોય તો 'નિર્ભયતા'. પોતાની સ્વતંત્ર નિર્ણયબુદ્ધિને યોગ્ય લાગે તે કોઈની પણ શેહમાં તણાયા વગર તે કહી અને આચરી બતાવતા, પછી ભલે તેમના વિચારો કોઇ ઉપરી અમલદારની વિરુદ્ધ હોય, સરકારની વિરુદ્ધ હોય, ગાંધીજીની વિરુદ્ધ હોય, કૉંગ્રેસ જેવા દેશના મહાન પક્ષની વિરુદ્ધ હોય કે ખુદ જનતાને પણ અપ્રિય લાગે તેવું હોય તે કહી પણ સ્પષ્ટ કહેતાં અચકાતાં નહિ. પોતે લોકોમાં અપ્રિય થશે એ ભયે તેમણે પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય કદી દબાવી રાખ્યો નથી કે બદલ્યો નથી. આવી અસાધારણ નૈતિક હિંમત બહુ ઓછામાં જોવા મળે છે. તેમણે પોતાનાં જીવન-સંસ્મરણો આલેખતું તથા પોતાના વિચારો દર્શાવતું 'રીકલેક્શન્સ ઍન્ડ રીફલેક્શન્સ' નામનું જે મનોરંજક અને માહિતીપૂર્ણ પુસ્તક લખ્યું છે તે દરેકે જોવા જેવું છે.

માત્ર ૨૬ વર્ષની વયે જાહેર જીવનમાં પડીને તેમણે વિશ્રાંતિ શું એ જાણ્યું નથી. ૮૨ વર્ષની પાકટ ઉંમર થઈ અને મૃત્યુનો દૂત બારણા આગળ આવીને ઊભો રહ્યો ત્યાં સુધી તે સતત કાર્યરત હતા, એ તેમની પ્રકૃતિ કેવી ખડતલ હશે તેનો ખ્યાલ આપે છે. આખરે આવી અદ્દ્ભુત બુદ્ધિમત્તા ધરાવનાર સર ચીમનલાલનું ગઈ ૧૦ મી ડિસેમ્બરે ટૂંકી માંદગી પછી મૃત્યુ થયું છે. તેમના અવસાનથી આપણે એક બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી, પ્રખર કેળવણીકાર, વિનીત પક્ષના એક અગ્રણી અને સ્તંભ, નિષ્ઠાવાન લોકસેવક તથા જન્મજાત દેશભક્ત ગુમાવ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ નવી અને જૂની પેઢીને જોડતો એક તેજસ્વી અંકોડો તેમના મૃત્યુથી ખરી પડ્યો છે.

ખસ

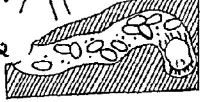
આજકાલ એક પણ ઘર એવું નહિ હોય કે જ્યાં ખસ-ખરજવાના રોગે પ્રવેશ કર્યો નહિ હોય. ઘણાંએ તેનો અનુભવ પણ કર્યો હશે. ઘણા મોટા પાયા પર ચેપીપણામાં પ્રસરી ગએલા આ રોગના કારણ વિષે તથા તેના યોગ્ય ઉપચાર બાબત આપણામાં ઘણું જ અજ્ઞાન દેખાઈ આવે છે. તેના ફેલાવા માટે કોઈ રેશનિંગના અનાજને જવાબદાર ગણે છે, કોઇ લોહીના બગાડને દોષી ગણે છે, તો કોઈ વળી આજની આપણી કૃત્રિમ રહેણીકરણીને માથે દોષનો ટોપલો ઓઢાડે છે. પણ ખરી વાત તો એ છે કે આ રોગ [illegible]

ઊંડા જેવા આકારના આ જંતુઓ દેખાવમાં કાચબા જેવા લાગે છે. તેમના આખા શરીરે ભીંગડાં (Bristles) તથા મોઢા આગળ મજબૂત જડબાં હોય છે અને રંગે તે ભૂખરા-ધોળા રંગના હોય છે. નર કરતાં માદા ઘણી મોટી હોય છે અને ઘણી વખત તો તે નરી આંખે પણ જોઈ શકાય છે. સૂક્ષ્મદર્શક કાચ વડે તો ખસ થએલી જગ્યામાં સળવળતા સેંકડો જંતુઓ સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે.

નર ઘણુંખરું ચામડીની નીચે જ રહે છે. પણ ઘણી વાર માદા-સાથે સંપર્કમાં આવવા ચામડી પર આવે છે. માદા ગર્ભવતી થતાં જ તે પોતાનાં મજબૂત જડબાં વડે ચામડીમાં કાણું પાડીને ચામડી-ની નીચે ચાલી જાય છે. સામાન્ય રીતે તે કોમળ ને પાતળી ચામડી પસંદ કરે છે. આથી જ લોકોને આંગળીઓની વચ્ચેના ગાળામાં, કોણીએ કે કાંડાં આગળ ખસ શરૂ થાય છે. નાના બાળકના તો કોઈ પણ ભાગ પર તે હુમલો કરે છે. ચામડીમાં જે બોગદો તે બનાવે છે તે ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચામડીને સમાંતર હોય છે અને ઉપરથી જોનારને ટપકાંવાળા વાંકાચૂંકા લીસરડા જેવો લાગે છે.

પણ આ બોગદો ખરું જોતાં તે જંતુની કબર જ હોય છે કારણ તેનાં ભીંગડાં પાછળની બાજુ ઢળતાં હોવાથી તે આગળ જ જઈ શકે છે, પણ પાછળ ફરી શકતાં નથી. રોજનું ઇંચ જેટલું ખોદતો

૧. ખસનું જંતુ (અનેક ગણું મોટું)
૨. તેણે ચામડીમાં કરેલું ખોદાણ તથા તેનાં ઈંડાં.

આ જંતુ મહિનાઓ સુધી જીવતો રહી શકે છે. બોગદો ખોદવાની પોતાની આ ક્રિયા તે ઘણુંખરું રાતના-જ્યારે કુદરતમાં સઘળું શાંત હોય છે અને માનવી નિરાંતે સૂતો હોય છે ત્યારે જ કરતો હોય છે. તેની એ ખોદવાની ક્રિયા વખતે અસહ્ય ખંજવાળ આવે છે. ખસવાળાને રાતના વધારે ખંજવાળ આવવાનું કારણ આ જ છે.

માદા દરરોજ મોટા આકારના એક કે બે ઈંડા મૂકે છે. માદાએ કરેલા એવા એક ખાડામાંથી તો ૨૧ જેટલાં ઈંડા મળી આવ્યાં છે! ૩ થી ૬ દિવસમાં આ ઈંડા સેવાઈ જઈ તેમાંથી ૬ પગવાળી ઈયળો બહાર આવે છે. પછી આ ઈયળોનું આગળ શું થાય છે તે હજુ ચોક્કસ જણાયું નથી. ઘણા એમ માને છે કે તે તે બોગદામાંથી બહાર આવીને નવો બોગદો ખોદે છે, જ્યારે કેટલાક એમ માને છે કે તે બોગદામાંથી જ તે બીજો બોગદો ખોદે છે. ઈયળની અવસ્થામાંથી પૂરેપૂરાં વિકાસ પામેલા જંતુમાં તેનું રૂપાંતર થતાં બીજા ૮ થી ૧૦ દિવસ થાય છે. ઈંડામાંથી જંતુ બનેલા આ નર અને માદા ચામડીની સપાટીએ આવીને શરીર પર અને કપડાં પર ભટકે છે, જ્યાં ફરી તેમનું સંયોજીકરણ થતાં પહેલાંની માફક પ્રજનનનું ચક્ર શરૂ થાય છે.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે જો માણસે પોતાની ખસ મટાડવી હોય તો ગંધકનો મલમ અને બીજા કેટલાક ઝેરી મલમો આ ઉપર રામબાણ પુરવાર થયા છે. તે આ જંતુઓ તથા તેનાં ઈંડાંને સહેલાઈથી મારી નાખે છે.

શરૂઆતમાં ગરમ પાણીથી ખૂબ ચોળીને સ્વચ્છ રીતે નહાવું. શરીરનો દરેકે દરેક ભાગ જાડા કપડાવતી અથવા બ્રશ વડે ખૂબ ઘસવો જેથી શરીર પર થએલાં ખસનાં ભીંગડાં તથા નિશાનીઓ દૂર થઈ બીજાના જંતુઓના બોગદા ખુલ્લા થાય. પછી ગંધકનો મલમ ચામડી પર ખૂબ ઘસવો. જેમને ગંધકનો મલમ માફક ન આવતો હોય તેમણે બીજો કોઈ ખસનો મલમ વાપરવો. તે મલમ ત્રણ દિવસ સુધી સવારે અને રાત્રે લાગલાગટ લગાડવો. આ ત્રણ દિવસ દરમિયાન દરદીએ ન તો સ્નાન કરવું કે અંદરનાં કપડાં બદલવાં. ચોથે દિવસે મલમ લગાડ્યા પછી થોડાક કલાક પસાર થવા દેવા ને ફરી ખૂબ સાબુ લગાડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરી સ્વચ્છ કપડાં પહેરવાં.

ખસ અત્યંત સંસર્ગજન્ય રોગ હોવાથી ખસના દરદીથી બધાએ દૂર રહેવું. માત્ર તેના શરીરને અડવાથી કે તેની સાથે હાથ મેળવવાથી જ નહિ પણ તેનાં કપડાં, બિછાનું, ચોપડીઓ કે બીજું સાહિત્ય વાપરવાથી પણ તે રોગ આપણને થવા સંભવ છે. અરે, કૂતરાં, બિલાડી, ઘેટું ગાય, બકરી, ઘોડા, સિંહ અને ઊંટને પણ ખસ થાય છે અને તેમનો ચેપ માણસોને લાગે છે! (ટ્રેઝર ચેસ્ટ)

જમીનથી ઊંચે જીવસૃષ્ટિ

હિમાલયના એવરેસ્ટ શિખર પર ચડનારી ટોળીએ ૨૮,૨૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ છાવણી નાખીને સાબિત કર્યું કે ૨૭,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ સુધી મજૂરો સામાન લઈ જઈ શકે છે અને માણસ એટલી ઊંચાઈએ નિરાંતે ઊંઘી પણ શકે છે. સાહસવીર અર્વિન અને મેલરીએ તો ૨૮,૬૫૦ ફૂટની ઊંચાઈ સર કરી હતી. મનુષ્યે ઊંચામાં ઊંચી જગ્યાએ પગ મૂક્યાનો એ આંક છે. જીવસૃષ્ટિમાં એકલો કાળા માથાનો માનવી જ આટલી ઊંચી જગ્યાએ પહોંચ્યો છે. આટલી ઊંચાઈ સુધી કોઈ પશુ કે એકાદ પંખી પણ હોતાં નથી.

કેટલી ઊંચાઈ સુધી પશુપંખીઓ તથા વૃક્ષો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેની રસમય વિગત એવરેસ્ટના આરોહણ દરમ્યાન જાણવા મળી છે.

એશિયામાં હુંસરાજ ૭,૦૦૦ ને વાંસ ૧૦,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ સુધી ઊગે છે. લોબેલીઆ ૧૫ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ દેખાય છે અને રેકણ તથા ઘુશ તો ૧૭ હજાર ફૂટની ઊંચાઈ સુધી ધરતીને હરિયાળી બનાવે છે. ધરતીની અગાસી ગણાતા તિબેટના પ્રદેશમાં વસતા લોકો ૧૪ થી ૧૫ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ જમીન ખેડી પાક લણે છે. પાઈન અને બર્ચ ૧૪,૪૦૦ ફૂટ, આલ્પાઈન ૧૬,૫૦૦ ફૂટ, સૅક્સીફ્રેઈજ અને મ્યુસેચ ૧૮,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ ધરતીને શોભાવે છે.

વૃક્ષો હોય ત્યાં પશુઓ પણ હોય જ. હિમાલયનું આરોહણ કરનારાઓએ ૧૭ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ શરમાળ જંગલી ઘેટું ચરતું જોયું છે. આ ઊંચાઈએ તૃણ ખાતા સસલાં પણ શિકારીઓને શિકાર પૂરો પાડવા તૈયાર હોય છે.

પશુ કરતાં પક્ષીઓ વધુ ઊંચાઈએ પહોંચે છે. ૧૯,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ પર્વતની કંદરાઓ ઓળંગતાં ઘણાં પક્ષીઓ જોવામાં આવે છે. સ્થળાંતર કરતાં પક્ષીઓ તો આથી ય ઊંચે ઊડે છે. માછલીનો ભક્ષ શોધતાં પક્ષીઓ ૧૬,૦૦૦ ફૂટ ઊંચાઈએ અને ગરુડો તો ૧૮,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ સુધી પહોંચે છે. ઍરોપ્લેનની જેમ ઘૂમતાં લૅમેરગીયર (Lammer-geier) ૨૦,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ વિહરે છે. ૨૪,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ ટોળાબંધ ઘૂમતાં ચૉફ (Chough) પક્ષીઓ નજરે પડે છે અને એવરેસ્ટ ચડનારાઓની પાછળપાછળ ખાવા મળવાની આશાએ ૨૭,૦૦૦ ફૂટ સુધી જાય છે.

માસ જાન્યુઆરી ઇતિહાસમાં

૫ બ્રહ્મદેશના ત્રણ જિલ્લાઓમાં કૉમ્યુનિસ્ટોએ પ્રતિસરકાર સ્થાપીને તે વિભાગ તેને કબજે લીધો. દક્ષિણ ફ્રાન્સમાં કૉમ્યુનિસ્ટ સંચાલિત હુલ્લડો ફાટી નીકળ્યાં. ...એ બે મોટાં શહેરોનો કબજો મેળવ્યો.

૬ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ નટ બાપુલાલ ...નું વડોદરા મુકામે અવસાન.

૭ હિંદ સરકારે ખાંડ તથા ગોળ પરના પ્રતિબંધો તથા અંકુશો રદ કર્યા.

૮ ચૌદ વર્ષ સુધી આંદામાનની કાળાપાણીની જેલ ભોગવી આવેલા હિંદના એક ક્રાંતિકારી, તથા આર્યસમાજના અગ્રણી નેતા ભાઈ પરમાનંદનું અવસાન

૧૦ હિંદના પીઢ વિનીત નેતા સર ચીમનલાલ સેતલવાડનું ૮૩ વર્ષની વયે મૃત્યુ.

૧૩ છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી હિમાલયવાસી જગવિખ્યાત ચિત્રકાર નિકોલસ રોરિકનું મૃત્યુ.

૧૫ ઓરિસા તથા છત્તીસગઢનાં દેશી રાજ્યોનું હિંદ સાથે જોડાણ.

૧૮ ગુજરાતના એક વયોવૃદ્ધ સાક્ષર મણિલાલ છબારામ ભટ્ટનું અવસાન.

૨૦ અલ્લાહાબાદ વિશ્વવિદ્યાલયના કુલપતિ ડૉ. તારાચંદ અફઘાનિસ્તાનમાંના હિંદના એલચી તરીકે નિમાયા.

૨૩ મુંબાઈના ગવર્નર તરીકે પહેલા હિંદી શ્રી મહારાજસિંગની નિમણૂક.

૨૪ પારીસ ખાતેના હિંદી પ્રતિનિધિ તરીકે સર એન. રાઘવન પીલાઈની નિમણૂક

૨૫ હૈદ્રાબાદમાં હિંદ સરકારના એજન્ટ તરીકે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની નિમણૂક. ડૉ. અમરનાથ ઝા બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ તરીકે નિમાયા.

૩૦ રૂમાનીઆના રાજા કિંગ માઇકેલનો રાજ્યત્યાગ અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના. બ્રહ્મદેશના લાડીલા નેતા આઉંગ સાનના ખૂનના ૯ આરોપીઓને (જેમાં બ્રહ્મદેશના એક વખતના મુખ્ય પ્રધાન ઉ સો નો પણ સમાવેશ થાય છે) ફાંસીની સજા. ચેકોસ્લોવેકિયા ખાતેના હિંદી એલચી તરીકે શ્રી એમ. કે. વેલોડીની નિમણૂક

તા. ૧ ઇંગ્લંડના પ્રખ્યાત પત્ર 'ધ ટાઇમ્સ'ની 'ધ થંડરર' તરીકે સ્થાપના, ૧૭૮૫.

તા. ૨ 'વેંતિયા' જપાનીઓએ રશિયનોને હરાવી પોર્ટઆર્થર પર વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો, ૧૯૦૫.

તા. ૪ હિંદની ત્રીજી સવિનયભંગની લડતનાં મંડાણ; નેતાઓની સામટી ધરપકડ, ૧૯૩૨.

તા. ૫ વિજ્ઞાન, વૈદક ને ઉદ્યોગોમાં ખૂબ ઉપયોગી એવાં 'ક્ષ' કિરણો પ્રો. રૉન્જને શોધ્યાં, ૧૮૯૬.

તા. ૧૫ અમૂલ્ય સંગ્રહ માટે જગતપ્રખ્યાત બ્રિટિશ મ્યૂઝિયમ ખુલ્લું મુકાયું, ૧૭૫૯.

તા. ૧૬ અનન્ય બંગાળી નવલકથાકાર શરચ્ચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું અવસાન, ૧૯૩૮.

તા. ૨૦ રાજ્યવહિવટ માટે જગતમાં નમૂનારૂપ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની શરૂઆત ૧૨૬૫.

તા. ૨૩ સ્વાતંત્ર્યના હામી અને અજોડ લડવૈયા સુભાષચન્દ્ર બોઝનો જન્મ, ૧૮૯૬.

તા. ૨૬ સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધિના આપણા નિરધારરૂપ પહેલો 'સ્વાતંત્ર્ય દિન' ઉજવાયો, ૧૯૩૦.

તા. ૩૧ બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં સ્ટૅલિનગ્રાડમાં જર્મનોની શરણાગતિ, ૧૯૪૩.

આ માસની વ્યક્તિ-વિશેષ : સિસેરો

રોમન સામ્રાજ્યના વૈભવકાળે પોતાના અસરકારક વક્તૃત્વ ને શકવર્તી સાહિત્યસર્જનથી ખ્યાત આ મહાપુરુષનો જન્મ ઇ. પૂર્વે ૧૦૬ની ત્રીજી જાન્યુઆરીએ ઈટાલીના આર્પિનમ ગામે એક રોમન સરદારને ઘેર થયો હતો. નાનપણથી જ સાહિત્યનું આકર્ષણ હોઇ જુદે જુદે ઠેકાણે સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન ને કાયદાનો ઊંડો અભ્યાસ કરી, ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તે ગ્રીસ ગયો. ત્યાંથી ઈ. પૂ. ૭૭માં રોમ પાછા આવી થોડા જ વખતમાં પોતાના ઊંડા જ્ઞાન તથા આકર્ષક વાક્‌પાટવથી તે કાયદાના ક્ષેત્રમાં ચમકી ઊઠ્યો ને અલ્પકાળમાં જ ઈ. પૂ. ૬૩ માં તે વડો ન્યાયાધીશ (Consul) બન્યો. ન્યાયાધીશ તરીકેની પોતાની એ કારકિર્દી દરમ્યાન તેણે રોમન પ્રજાસત્તાકને ઉથલાવી પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા કૅટેલાઈનના કાવતરાખોરોને સખત હાથે દબાવી દઈ ફાંસીએ લટકાવવા માટે તેના પર તેના એક શત્રુએ કેસ દાખલ કરવાથી તેને દેશવટો લેવાની ફરજ પડી. પણ બીજે જ વર્ષે તે પ્રતિભાશાળી તત્વવેત્તાને સબહુમાન પાછો બોલાવવામાં આવ્યો.

તે પછીના શાંતિકાળમાં તેણે કેટલાક મહત્ત્વના ગ્રંથો લખ્યા જે આજે યે પ્રમાણભૂત ગણાય છે. ઈ પૂ. ૫૨ માં તે સાઇલેસિયા પ્રાંતનો સુબો નીમાયો. ત્યાં ઉદ્‌ભવેલો બળવો તેણે દાબી દીધો. તેથી તેની કીર્તિ ચોદિશ પ્રસરી. ઈ. પૂ. ૪૯ ની ૪ થી જાન્યુઆરી તે રોમ પાછો ફર્યો ત્યારે જુલિયસ સીઝર અને પૉમ્પે વચ્ચે જે આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો હતો તેમાં, પોતે સીઝરનો મિત્ર હોવા છતાં, ન્યાયને ખાતર તે પૉમ્પેના પક્ષ તરફથી લડ્યો. સીઝરની જીત થવાથી ફરી તેણે દેશવટો લીધો. પરંતુ સીઝરે માનભેર તેને પાછો બોલાવી સેનેટમાં નીમ્યો. ઈ પૂ. ૪૪ ની ૧૫ મી માર્ચે સીઝરનું ખૂન થયું, તેમાં સિસેરોનો બિલકુલ હાથ નહોતો. પણ ત્યાર બાદ રોમના સત્તાધીશ બનેલા ઍન્ટનીની વિરુદ્ધ તેણે નિર્ભય રીતે પ્રચાર કરવાથી ઍન્ટનીએ તેને મારી નાખવા મારા મોકલ્યા. સિસેરોએ વહાણમાં ઇટાલી છોડી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ પવન પ્રતિકૂળ હોઇ તે શક્ય ન બન્યું અને ઈ. પૂ. ૪૩ ની ૭ મી ડિસેમ્બરે મારાઓએ તેનો વધ કર્યો.

સિસેરોએ વક્તૃત્વકળાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનારૂપ ૫૦ ઉપરાંત વિસ્તૃત ભાષણો આપવા ઉપરાંત વક્તૃત્વકળા, તત્ત્વજ્ઞાન, કાયદો, રાજકારણ આદિ વિષયો પર અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેની ગદ્યશૈલી એવી સુંદર અને પરિપૂર્ણ હતી કે તેની ઊંડી છાપ ત્યાર પછીના પશ્ચિમના સાહિત્ય પર બે હજાર વર્ષ સુધી રહી.

પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ (આ માસનો પ્રસંગ-વિશેષ): મરાઠીસત્તાનો જ્યારે મધ્યાહ્ન તપતો હતો ત્યારે, તેના આધિપત્યથી અકળાયેલા હિંદના મુસલમાનોના આમંત્રણથી ૮૦,૦૦૦ની સેના સાથે ચઢી આવેલા અફઘાનિસ્તાનના અહમદશાહ દુરાનીને યુદ્ધ આપવા, મોટી સેના સાથે નીકળેલા મરાઠા સેનાપતિ સદાશિવરાવ ભાઉએ ૧૭૬૧ની ૧૩મી જાન્યુઆરીએ પાણીપતના મેદાનમાં તેનો સામનો કર્યો. સૂર્ય ઊગતાં જ મરાઠાઓએ મરણિયું આક્રમણ શરૂ કર્યું ને બપોર સુધી મરાઠાઓનો હાથ ઉપર રહ્યો. પણ પેશ્વાનો પુત્ર વિશ્વાસરાવ ઘવાઇને ઘોડા પરથી નીચે ઊતરતાં જ સૈનિકો પર તેની વિપરીત અસર થઈ. એ જ વખતે દુરાનીના તાજા ઘોડેસવારોએ હતાશ થયેલા

અણુદાહને દેખવા અગ્નુતગ સેવા તાગ,
સતની સીમો લોપવા જોમન માંડે જાગ.

—ઝવેરચંદ મેઘાણી

ગાડી આવવાને વાર હોવાથી પોતાના ગુમાસ્તા સાથે સર ચીમનલાલ સેતલવાડ ફર્સ્ટ ક્લાસના વેઇટિંગ રૂમમાં રોકાયા હતા, એવામાં બે ગોરા મુસાફરો ત્યાં આવ્યા. તે આ 'કાળા' માણસોને ત્યાં બેઠેલા જોઈ અભિમાનથી છળી ઊઠ્યા અને તેમની ટિકિટો જોવા માગી. પણ સ્વમાની સેતલવાડે કંઈ દાદ જ ન દીધી એટલે તેઓ સ્ટેશન માસ્તરને બોલાવી લાવ્યા. જેણે સેતલવાડ પાસે ફર્સ્ટ ક્લાસની અને તેમના ગુમાસ્તા પાસે સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ હોવાનું જણાવ્યાથી કાળા માણસની હાજરી પણ સહન ન કરી શકનાર તે યુરોપિયનો વેઇટિંગ રૂમમાં ન બેસતાં બહાર જઈને ઊભા રહ્યા. આવા તીવ્ર રંગદ્વેષનો તેમનો મદ ઉતારવાનો સર ચીમનલાલે નિશ્ચય કર્યો. તે કાળે ટ્રેનને બે જ ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબા જોડાતા. સેતલવાડે પોતાના ગુમાસ્તાની સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ બદલાવીને ફર્સ્ટ ક્લાસની કરી, ને જેવી ગાડી આવી કે બંને જણા ફર્સ્ટ ક્લાસના જુદાજુદા ડબામાં ચડી બેઠા. પેલા યુરોપિયનોએ સેતલવાડને પોતાના ગુમાસ્તાની સાથે એક જ ડબામાં બેસવાનું કહ્યું, કે જેથી પોતે અલગ ડબામાં બેસી શકે, પણ સેતલવાડ એકના બેન જ થયા. છેવટે તે યુરોપિયનોને 'કાળા' હિંદી માણસ સાથે ડબામાં બેસવું જ પડ્યું.

કહેવતોના અર્થ: 'તરણા ઓથે ડુંગર'—કોઈ સામાન્ય કે નાચીઝ વાત યા વસ્તુની પાછળ કશુંક ગંભીર સત્ય કે મોટું રહસ્ય છુપાયેલું હોય તે દર્શાવવા વપરાતી આ કહેવતના મુખપદ પર લખેલી ધીરા ભગતની કાફી, તો પ્રખ્યાત છે. લોકોક્તિમાં આ કહેવત પાછે ભાગે, એવું રહસ્ય જ્યારે ખુલ્લું થઈ જાય ત્યારે વપરાય છે. અને બીજી કહેવત: 'કળ્યો કોયડો કોડીનો'—એટલે કે કોઈ કોયડાનું રહસ્ય જ્યારે ઉકલી જાય છે ત્યારે આપણને તેની સાદાઈથી આશ્ચર્ય થાય છે ને આપણું મન તેમાનુસી બની જાય છે.

ગણિતચમત્કાર: કોઈ પણ રકમ ધારો તેને ૯ વડે ગુણો. ગુણાકારમાંથી ૯ બાદ કરો. જે આવે તેને ૯ વડે ભાગી ભાગાકારમાં ૯ ઉમેરો. તેમાંથી મૂળ ધારેલી રકમ બાદ કરવાથી જવાબ ૮ જ આવશે —નીતમ વર્ણાંરિયા

પઠાણ સુલતાનો પછી આવેલા મુઘલ બાદશાહો માં અકબરના સમયથી મુઘલ સિક્કાઓનાં રૂપરંગ અને રચનાઓમાં એક નવી જ રોનક દાખલ થઈ. આ ઉપર એવો નવતર ઘાટનો આગ્રામાં પાડેલો ૧૬૭ ગ્રેનનો સોનાનો સિક્કો આપ્યો છે. તેમાં એકતરફ કાંગરીની વચ્ચે કલીમા. ચાર ખલીફાઓનાં નામ તથા ૯૮૧ (હીજરી) સન લખેલાં છે, અને બીજી બાજુ 'બદલાદ મુફ્કહુ જલાલુદ્-દીન મુહમ્મદ અકબર બાદશાહ ગાઝી મુરીબ બહદની આગ્રાહ (આગ્રા ગામમાં પાડ્યો)' એવું લખેલું છે.

અનેકાર્થી શબ્દ: જામ=પ્યાલો; જામનગરના રાજવીનો ઈલકાબ; એક પહોર—યામ; જામફળ.

અઢી તોલા તલના તેલને લસણની પાંચ કળીઓ સાથે કકડાવીને ઠંડું થયા બાદ બાટલીમાં ભરી રાખવું. રાત્રે સૂતી વખતે બંને કાનમાં તેનાં પાંચપાંચ ટીપાં નાંખવાથી ઠંડીની ઋતુમાં કાનનું જતન થાય છે.

દરિયાનું પાણી જે વરાળ રૂપે આકાશમાં જતું રહે છે તે બધું જ પાછું વરસાદ રૂપે આવતું નથી. પણ કેટલુંક કાયમને માટે અવકાશમાં જતું રહે છે જે પાછું આવતું જ નથી. વળી થોડુંક પૃથ્વીની અંદર ચાલ્યું જાય છે. આમ પૃથ્વી ધીમેધીમે સુકાતી જાય છે.

આ વાસણમાં પાણી ભરવાથી તેની નળીમાંથી પાણી પડવાનું કાર્ય અનંત કાળ સુધી ચાલ્યા જ કરશે. અવિરત ગતિનો તે એક અદ્ભુત નમૂનો પૂરો પાડે છે.

કલાકર્ણિકા: માનવીમાં સંસ્કૃ[…] મહોરતી ગઈ તેની સાથોસાથ તેણે પોત[…] વપરાશનાં સાધનોમાં સુડોળ ઘાટ, [...] સૌન્દર્ય અને શોભન કે કારીગરી ઉતારવા[…] પ્રયત્નો કર્યા જ છે. કોઈપણ પ્રજાના વ[…] રાશનાં ઉપકરણો, સાધનો ને જીવનપ્રણાલી[…] માં રહેલાં રૂપસૌંદર્ય અને કલાતત્ત્વ તે[…] પ્રજાની સંસ્કૃતિની પારાશીશી છે. પ્રજાજ[…] ની એવી રૂપસુંદર ચીજો અહીં દર મ[…] 'કલાકર્ણિકા'ના નામથી નિયમિત આપ[…] છે. એવો લખનૌની કારીગરીનો ન[…] પાનનો ડબો આ ઉપર આપ્યો છે. ઉ[…] પરની બારીક ઉપસાવેલી કોતરણી આ[…] ણી રસસમૃદ્ધ જીવનદૃષ્ટિની દ્યોતક છે.

ઘણા ઝીણા અક્ષરો વાંચવાથી આં[…] બગડે છે એ માન્યતા ખોટી છે; ઊલટું, તે[…] આંખો સુધરે છે એમ સાબિત થયું છે.

રાત્રે ઊંઘ દરમ્યાન મનુષ્ય સરેરાશ [...] વખત પડખાં ફેરવે છે.

તમે જાણો છો ?

ઈ. ૧૮૩૪ સુધી આખી દુનિયાને બધી [...] ચા એકલું ચીન પૂરું પાડતું હતું. ● વાંસ[…] જ.ડને વર્ષમાં એક જ વાર ફૂલ આવે છે. [...] દુનિયામાં સૌથી કઠણ પદાર્થ હીરો છે ● આ[…] જગતના અરધા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક [...] ● પાણી ઉપર પણ તરી શકે એવી જા[…] પથ્થર આફ્રિકામાં થાય છે. ● [...]તમાં [...] કલાકે ૧૪ લાખ મણ કોલસો વપરાય [...] ● ૧ ટન સોડામાંથી ૧૪૪૦,૦૦૦ બોર [...] છે. ● એક રતલ કપાસમાંથી ૨૧૦૩ મા[…] લાંબો તાર નીકળી શકે. ● જાપાનમાં ના[…] દિવસો જ થાય છે.

નવાં પુસ્તકો

Freedom's Battle: સુભાષચન્દ્ર બોઝની નેતાગીરી નીચે આઝાદ હિંદ ફોજે હિંદને પૂર્વ સીમાડે જે સ્વાતંત્ર્ય જંગ ખેલ્યો તેની …ત માહિતી માત્ર ચિત્રો તથા ફોટોગ્રાફો દ્વારા રજૂ કરતું મોટા …નું મોંઘુ પ્રકાશન: ચિત્રકાર તથા સંપાદક-વિઠ્ઠલભાઈ કે. ઝવેરી, …લ એજન્ટ-એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., કાલબાદેવી, મુંબાઈ-૨, …-૮-૦; **પરિભ્રમણ** (ભાગ ૩ જો): સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણીના વિ…નાત્મક લેખોનો ત્રીજો સંગ્રહ. પ્રાપ્તિસ્થાન-ભારતી સાહિત્ય …ઘ લિ., ભીમરાજ બિલ્ડિંગ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ-૨, ૩-૮-૦; **અભિસાર:** શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીનો નવો કાવ્યસંગ્રહ: પ્ર૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ-૨, ૩-૮-૦; **મધુપર્ક:** શ્રી મંજુકર લ. ભટ્ટના અભ્યાસયુક્ત વિવેચનાત્મક લેખોનો સંગ્રહ: … સી. શાંતિલાલ એન્ડ કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ-૨, ૩-૮-૦; **…લોચન:** જીવન, સાહિત્ય, કલા આદિ વિષયોને લગતા શ્રી મૂળ…ના ચિંતન-પ્રધાન લેખોનો સંગ્રહ: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, …રોડ, અમદાવાદ, ૨-૮-૦; **ખગોળ-પ્રવેશ:** ખગોળમાં રસ …ને લેવા ઇચ્છનારાઓને સૂર્ય, સૂર્યમંડળ, આકાશગંગા, નિહારિકા …આદિ વિષે સરસ માહિતી આપી ખગોળ વિષયમાં પ્રવેશ કરાવતું …ંત ઉપયોગી પુસ્તક: લે-છોટુભાઈ સુથાર, પ્ર૦ચરોતર એજ્યુકે… સોસાયટી, આણંદ, ૨-૪-૦; **ટૉમકાકા:** મિસિસ હૅરિયટ બિચર સ્ટોના જગપ્રસિદ્ધ પુસ્તક 'અંકલ ટૉમ્સ કૅબિન'નો સંક્ષેપમાં …નો સરસ અનુવાદ: કરનાર-શ્રી મોંઘીબહેન બધેકા, પ્ર૦ શિશુ…રે, કૃષ્ણનગર, ભાવનગર, ૧-૬-૦; **અપંગ માનવતા:** શ્રી …લાલ ગાંધી કૃત ૧૦ એકાંકી નાટકો: 'નારાયણી' અને 'પલટાતા …'ની સંયુક્ત સંવર્ધિત નવી આવૃત્તિ: પ્ર૦ઈન્દુલાલ ગાંધી, નૅશનલ …કલ સ્ટોર્સ, મોરવી, ૩-૦-૦; **હિંદ-બ્રિટનનો નાણાં વ્યવ…ર:** હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યના સ્થાપનકાળથી આજસુધી બ્રિટનનો … સાથે કેવા પ્રકારનો નાણાં વ્યવહાર રહેલો તેની સાદ્યંત છણા…કરતું પુસ્તક: મૂળ લે૦ જે.સી. કુમારપ્પા, પ્ર૦નવજીવન પ્રકાશન …ર, અમદાવાદ, ૦-૧૦-૦; **પદ્મજા:** શ્રી ચુનિલાલ મડિયાની ૧૭ …ંધ વાર્તાઓનો સંગ્રહ: પ્ર૦ જીવન સાહિત્ય મંદિર, કાલબાદેવી, મુંબાઈ, ૩-૦-૦; **કંઠશીવન:** શ્રી વિનોદિની નીલકંઠની પહેલી …ાજિક નવલકથા: પ્ર૦ પદ્મજા પ્રકાશન, વડોદરા, મુખ્ય વિક્રેતા … પબ્લિકેશન્સ લિ. મુંબાઈ-૨, ૩-૦-૦; **અખંડ જ્યોતિ:** જુદાંજુદાં …ાસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થએલી ગજાનન વિ. જોષીની વિવિધ ૧૨ …ઓનો સંગ્રહ: સોલ એજન્ટ-ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી …, અમદાવાદ, ૧-૮-૦; **ભિક્ષુ અખંડાનંદ** તેમનું વિસ્તૃત …ન ચરિત્ર તથા તેમની વિચારધારાનો પરિચય કરાવતું પુસ્તક: …ો 'સોપાન' અને જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, પ્ર૦ સસ્તું સાહિત્ય …ક કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૩-૦-૦; **સૂર્યકાન્ત:** સ્વ. મણિલાલ …નાદાસ મહેતાએ જુદાજુદા સાધુસંત તથા યોગીઓ પાસે… સાંભળીને અધ્યાત્મ માર્ગના સાધકોને ઉપયોગી થાય તેવી …રે કરેલી નોંધો પરથી છપાયેલા પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ, પ્ર૦ …મુદ્રણ, ૨-૦-૦; **તાંડવનૃત્ય:** મહાકવિ શેક્સપિયરના … નાટકનું … ભાષાંતર: … મોતીભાઈ પટેલ, પ્ર૦એમ. સી. કોઠારી, રાવપુરા, વડોદરા, ૨-૪-૦; **વિવેકાનંદ** (જીવન અને કાર્ય): સ્વામી વિવેકાનંદનું સુરેખ, પ્રવાહી જીવનચરિત્ર: લેખકો-સ્વામી જપાનન્દ તથા શ્રી જયંતીલાલ મગળજી ઓઝા, પ્ર૦શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ, ૨-૮-૦; **બ્હેનોને:** નારીજીવનને સ્પર્શતી સ્વામી વિવેકાનંદની ઉક્તિઓનો નાનકડો સંગ્રહ: અનુવાદક-કુમારી કમળા મુનશી, પ્ર૦ ઉપર મુજબ, ૦-૮-૦; **શ્રીરામકૃષ્ણ આશ્રમ** (ધ્યેય અને કાર્ય): સ્વામી વિવેકાનંદ પ્રસ્થાપિત રામકૃષ્ણ આશ્રમની હિંદભરમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિની માહિતી આપતી ઉપયોગી પુસ્તિકા, પ્ર૦ઉપર મુજબ, ૦-૮-૦; **ભારતીય હિન્દુ પૂજા વિધાન** તથા નિત્ય પ્રાર્થના સ્તોત્ર સંગ્રહ: હિંદુઓના વિવિધ પૂજાવિધિઓ, મંત્રો તથા સ્તોત્રોનો એકત્રિત કરેલો ઉપયોગી સંગ્રહ: સંપાદક-પંડિત મોક્ષાકર વિશ્વબંધુ, પ્ર૦ રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ, ૦-૮-૦; **ગાયત્રી રહસ્ય:** શ્રી ગાયત્રી મંત્રની મહત્તા, મહિમા તથા પ્રભાવ વર્ણવતું પુસ્તક: સંપાદક તથા પ્ર૦ ઉપર પ્રમાણે, ૦-૮-૦; **જિનદેવ દર્શન ચોવીશી** તથા અનાનુપૂર્વિ: જૈન ધર્મના ૨૪ તીર્થંકરો તથા ૨૮ દેવીનાં નાનાંનાનાં ચિત્રો, અનાનુપૂર્વિ સહિત: પ્ર૦ સારાભાઇ મણિલાલ નવાબ, નાગજી ભુધરની પોળ, અમદાવાદ, ૦-૧૪-૦; **ઍપ્સમ-પથી:** વિલાયતી મીઠું (ઍપ્સમ સૉલ્ટ) ઇત્યાદિ ક્ષારોની મદદથી રોગ મટાડની અમેરિકાના ડૉ. બ…જેરા પ્રણીત એક સસ્તી, સરળ છતાં ય અકસીર એવી નવી જ ઉપચાર પદ્ધતિનો પરિચય આપતું પુસ્તક: અનુવાદક-નારાયણ ઓધવજી સલારિયા, પ્ર૦ જુઠાભાઈ અગરશી શાહ. હરિજન આશ્રમ સાબરમતી, ૦-૧૪-૦; **મેઘદૂત:** મહાકવિ કાલિદાસ રચિત એ પ્રખ્યાત મહાકાવ્યનો સમશ્લોકી ભાષાનુવાદ: કરનાર-નટવરલાલ ભાઈશંકર જતની, પ્ર૦મોહનલાલ એ. ચોહાણ, ચાર રસ્તા, ખાડિયા, અમદાવાદ, ०-૫ ०; **ઍની બેસન્ટ:** હિંદને જ માતૃભૂમિ ગણીને ૪૦ વર્ષ સુધી વિરલ સેવા આપનાર અંગ્રેજ મહિલા ઍની બેસન્ટનું તેમની જન્મશતાબ્દિ પ્રસંગે પુસ્તિકાકારે પ્રસિદ્ધ થએલું ('કુમાર'માં અગાઉ આવી ગએલું) ટૂંકું જીવનચરિત્ર: લેખક-ઝવેરચંદ મેઘાણી, સંપાદક-જમુભાઈ દાણી ને સોમાભાઇ પટેલ, પ્ર૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ ૨; **વર્ષા મંગળ:** સરસ્વતી હાઈસ્કૂલ, સરસપુર અમદાવાદમાં વર્ષા દર્શનના અભિનવ ઉત્સવમાં ગવાએલા, વર્ષાના ભિન્નભિન્ન અંગો તથા દશ્યો પર જુદાજુદા કવિઓના સુંદર વિવિધ ગીતોનો નાનકડો સંગ્રહ: ૦ ૪-; **બાલવિનોદ માળાનો ત્રીજો સેટ:** બાળકોને વાંચવી ગમે તેવી વાર્તાઓનાં, રસ પડે તેવાં પુષ્કળ ચિત્રો અને સુઘડ છાપકામવાળાં ૨૧ પુસ્તકોનો સેટ: સંપાદક-નાગરદાસ ઈ. પટેલ, કુલ પૃ.૬૫૦, ૫-૧૨-૦; **બાલસાથી** (ગાંધી જયંતી ખાસ અંક); **મુક્તિગાન:** રાષ્ટ્રીય ગીતોનો સંગ્રહ: લેખિકા-સૌ કુસુમની ધીરજલાલ દેસાઈ; **ચાલો ગાઇએ:** ગેય ગીતોનો સંગ્રહ: પ્રકાશક-શિશુવિહાર, ભાવનગર; **આશ્રમધર્મ:** લેખક-હેમરાજ કાનજી ચાવડા; **સુભાષિત રત્નમાળા:** સંપાદક-ઉપર પ્રમાણે **મંથનોપનિષદ:** મહાત્મા ગાંધીજીના વિવિધ વિષય પરના સુવિચારોનો નાનકડો સંગ્રહ: સંગ્રાહક તથા પ્રકાશક-ચંદુલાલ બહેચરલાલ પરીખ, ગોંડલ; **વાચન પ્રવેશપોથી** (શિખાઉ સા… માટે): યોજક-રતિલાલ રા. અંજનું, ૦-૩-૬. **ગુણાકાર પોથી:** યોજક-રતિલાલ રા. સોંપવું વિક્રેતા ગુજરાત પુસ્તક ભંડાર, કાળુપુર, ટીકવા મોટી, અમદાવાદ

विश्वधारा

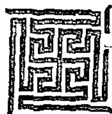
અમદાવાદને
આંગણે

મહાવીરનગર

તિલકનગર

કલ્યાણનગર

માં વસી તેમને તમારાં નગર બનાવો

સના રાજ્યને સાચું પ્રજારાજ્ય બનાવો,
તંત્ર, સ્વમાની અને ચિંતામુક્ત જીવન જીવતા બનો,
એવો મારે હાર્દિક આશીર્વાદ છે.

પરાધીન પ્રજાજન પૈકી

યાશંકર હરિશંકર ત્રીવેદી

કૉંગ્રેસમૅન

